

ЎЗБЕК ИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ  
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

# ЎЗБЕК ТИЛИ ГРАММАТИКАСИ

II ТОМ

СИНТАКСИС

ЎЗБЕК ИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ

ТОШКЕНТ — 1976

«Ўзбек тили грамматикаси»нинг ушбу II томи синтаксисга бағишланган бўлиб, унда ўзбек тилининг синтактик хусусиятлари таҳлил қилинган. Асарда синтаксиснинг кўпгина масалалари, чунончи, сўз бирикмаси, содда гап, боғланган ва эргашган қўшма гап компонентлари проблемалари янгича ёритилади.

Асар ўзбек тили масалалари билан шуғулланувчи мутахассислар, олий ўқув юртлири филология факультетлари студентларига мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р л а р :

Ғ. А. АБДУРАҲМОҶОВ, Ш. Ш. ШОАБДУРАҲМОҶОВ,  
А. П. ҲОЖИЕВ

4Ўз

У—16

Ўзбек тили грамматикаси. II том.

Т., «Фан», 1976.

(ЎзССР ҒА. А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт ин-ти).

II т. Синтаксис. [Масъул муҳаррирлар:

Ғ. А. Абдураҳмонов ва бошқ.]. 1976.

560 б.

Грамматика узбекского языка. т. II.

Синтаксис.

4Ўз

Ў  $\frac{70103-422}{355(06)-76}$  99-76

## СУЗ БОШИ

Синтаксис грамматиканинг бўлимларидан бири бўлиб, сўзларнинг ва гапларнинг ўзаро алоқасини, сўз бирикмалари ва гапларни ташкил этган бўлақларнинг хусусиятларини ўрганади. Бу жиҳатдан синтаксис морфологиядан фарқланади. Морфология сўзларнинг тузилиши, ясалиши, турланиши, тусланишини текширади, албатта, бу шаклий текшириш маъно асосида бўлади. Синтаксис ана шу формаларнинг динамикасини, уларнинг функциясини, маълум фикрни ифодалашдаги ролини ўрганади.

Морфология ва синтаксис бир-бирини тўлдирувчи, ўзаро муносабатда бўлган соҳалардир. Гап турлари (дарак, сўроқ, буйруқ, ундов гаплар)нинг бир-биридан фарқланиши, асосан, кесимларнинг қандай сўз туркуми орқали ифодаланишига боғлиқ; сўз бирикмалари ҳам бошқарувчи бўлақнинг қандай сўз туркуми эканлигига қараб классификация қилинади; нисбий эргаш гаплар бош гап таркибидаги коррелятив сўзнинг қайси келишик формасида эканлигига қараб, эга, кесим ёки тўлдирувчи вазифасини бажаради. Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмлардаги кесимларнинг ўзаро замон муносабати бу хил қўшма гапларни маълум гуруҳларга ажратишда асос бўлади ва ҳоказо. Умуман, ҳар бир синтактик категория морфология билан боғланган ҳолда, кўпинча унга асосланган ҳолда анализ қилинади ва белгиланади. Баъзан бу икки соҳани бир-биридан ажратиш ҳам қийин бўлади. Масалан, келишиклар морфологияда ҳам, синтаксисда ҳам ўрганилади, аммо морфологияда, асосан, келишик ёлғиз формал жиҳатдан (формаси, қандай сўз туркумига қўшилиши) текширилса, синтаксисда эса келишикнинг функцияси, қандай сўзлар ва бўлақлар билан бирикиши ўрганилади. Аммо келишикларнинг функцияси морфологияда ҳам ҳисобга олинади. Ердамчи сўзлар ҳам ана шу хусусиятга эга.

Ўзбек тили морфологиясини ўрганишда синтаксиснинг роли, айниқса, каттадир. Бунинг сабаби шуки, ўзбек тилида сўз туркумлари рус тилидаги каби маълум бир формал белгилари билан ажралиб турмайди, сўзларни у ёки бу категорияга киритиб турувчи махсус формал белгилар йўқ (рус тилида ана шундай белгилар бор: *-ая*; *-ый*, *-ое* белгилари маълум сўзнинг сифат эканлигини, *-о*, *-е* белгиси эса шу сўзнинг равиш эканлигини кўрсатиб туради).

Шунинг учун сўзларни туркумларга классификация қилишда синтаксиснинг роли ортади, яъни маълум сўзни бирор сўз туркумига киритиш учун унинг маъноси ва баъзи морфологик хусусиятлари билан бирга, айниқса, шу сўзнинг синтактик функциясини ҳисобга олмаслик мумкин эмас.

Синтактик категориялар морфологик категорияларга тенг бўлмайди. Масалан: *Бизнинг колхоз — тўқ колхоз* (фольклордан). Бу жумлада морфологик жиҳатдан тўрт сўз, уч хил сўз туркуми бор (олмош, от ва сифат, от), синтактик жиҳатдан эса фақат икки бўлак — эга ва кесим мавжуд, холос. Демак, синтаксисда сўзлар кенгроқ аспектда, уларнинг маъноси ва функцияси ҳисобга олинган ҳолда текширилади.

Ушбу китобнинг бўлимлари қуйидаги авторлар томонидан ёзилган: Сўз бирикмаси — Ф. А. Абдуллаев; гап ва унинг турлари: дарак гаплар, сўроқ гаплар, буйруқ гаплар ва ундов гаплар, бир составли гапларнинг типлари, тўлиқсиз гаплар, мураккаб гап синтаксиси, қўшма гап синтаксиси (умумий тушунча), боғловчисиз қўшма гаплар ва боғланган қўшма гаплар — Ғ. А. Абдураҳмонов; синтактик алоқалар ва синтактик муносабатлар, гап бўлаклари: бош ва иккинчи даражали бўлақлар, гапнинг уюшиқ бўлаклари, гапда сўзлар тартиби, ўзбек тили грамматикасига оид адабиётларнинг библиографик кўрсаткичи — А. А. Аҳмедов; эргашган қўшма гаплар, кўчирма гапли конструкциялар, бир неча эргаш гапли қўшма гаплар ва аралаш қўшма гаплар — М. А. Асқарова.

## СИНТАКТИК АЛОҚАЛАР ВА СИНТАКТИК МУНОСАБАТЛАР

Синтактик алоқа деганда одатда икки сўзнинг ўзаро боғланиши тушунилади. Аслида синтактик алоқа бундан кўра кенгроқ тушунчани ўз ичига олади. У гапда сўзлар ва сўз бирикмаларининг ўзаро боғланишини билдириш билан бирга, нутқда гапларнинг маълум усул ва воситалар ёрдамида бир-бирлари билан боғланишини ҳам билдиради.

Маълумки, нутқ гаплардан ташкил топади. Муайян текстдаги гаплар бир-бири билан мантиқий муносабатда бўлади. Синтактик алоқа туфайли мантиқий муносабат грамматик шаклланади. Масалан: *Куз эрта келди. Ҳаво совий бошлади. Деҳқонлар мўл ҳосилни тезда йиғиштириб олишга киришдилар.*

Бу мисолдаги гаплар орасида мантиқий муносабат бор. Бироқ унда ҳали синтактик алоқа йўқ. Бу гапларни ўзаро боғлаб, қуйидагича қайта тузайлик: *Куз эрта келиб, ҳаво совий бошлади, шунинг учун деҳқонлар мўл ҳосилни тезда йиғиштириб олишга киришдилар.*

Қайта тузилган гапдаги компонентлар орасида мантиқий муносабат билан бирга синтактик алоқа ҳам бор. Олдинги мисол учта мустақил содда гапдан иборат эди, кейинги мисол ўша содда гаплардан ташкил топган битта қўшма гапдир. Демак, синтактик алоқа туфайли содда гаплар янги сифатга эга бўлди; учта содда гап битта қўшма гапга бирлашди. Синтактик алоқа қўшма гапни шакллантирди.

Баъзан «синтактик алоқа» термини ўрнида «синтактик муносабат» терминини қўллайдилар ёки бу икки терминни бир-биридан фарқ қилмай, синоним тарзда, аралаш ишлатадилар. Натижада, бу терминларнинг ҳар иккаласи ҳам бир хил нарсани акс эттиради, деган хулоса келиб чиқади. Тўғри, синтактик алоқа билан синтактик муносабат бир-бири билан алоқадор: синтактик алоқа бор жойда синтактик муносабат ҳам бўлади. Лекин бу уларни бир хил нарса сифатида баҳолашга имкон бермайди. Ҳар қалай, синтактик алоқа синтактик муносабатдан фарқ қилади.

Синтактик алоқа, юқорида айтганимиздек, сўз бирикмасидаги ва гапдаги сўзларнинг ҳамда нутқдаги гапларнинг ўзаро грамматик боғланишини билдиради. Синтактик муносабат эса сўз бирикмаси ва гапдаги сўзларнинг ҳамда нутқдаги гапларнинг бир-

бирига нисбатан қандай грамматик маъно ва функцияда қўлланишини билдиради. Масалан: *уйга бормоқ, сенга олмоқ*. Бу мисолларда синтактик алоқа бир хил: ҳар иккала бирикмадаги элементлар бир хил грамматик восита — жўналиш келишиги қўшимчаси *-га* ёрдамида бошқарув алоқасига киришган. Бироқ бу бирикмалардаги элементларнинг синтактик муносабатини бир хил деб бўлмайди. Буларда муносабат икки хилдир: биринчи бирикмада ҳолли муносабат (ўрин муносабати) ифодаланган бўлса, иккинчи бирикмада объектли муносабат ифодаланган.

Бу ҳолни қўшма гап доирасида ҳам кўриш мумкин: *Душман куйиб ўлсин деб, меҳнат қилдик эрта-кеч* (Қўшиқ). Бу қўшма гапдаги содда гаплар (*Душман куйиб ўлсин* ҳамда *меҳнат қилдик эрта-кеч* гаплари) ўзаро *деб* боғловчиси ёрдамида синтактик алоқага киришган. Натижада мақсад муносабати келиб чиққан: *Душман куйиб ўлсин деб* — мақсад эргаш гап, *меҳнат қилдик эрта-кеч* — бош гап. Эргаш гап бош гапда ифодаланган воқеа-ҳодисанинг нима мақсадда рўй беришини билдиради.

Англашиладики, синтактик алоқа нутқий элементлар орасидаги муносабатни реаллаштиради.

Нутқда, гапда синтактик алоқага киришмайдиган элементлар ҳам қўлланиши мумкин. Ундалма ва кириш сўзлар гап билан ёки гапдаги бирор сўз билан синтактик алоқага киришмайди. Лекин улар гап билан ёки унинг бирор бўлаги билан маълум муносабатда бўлади. Кириш сўзлар одатда гап ёки унинг бирор бўлагига нисбатан модал муносабатни ифода қилади: *Эҳтимол, у кечга қолмагандир* (гумон муносабати). *Биз бу ишни, сўзсиз, бажарамиз* (аниқлик муносабати). Биринчи мисолда гумон маъносини билдирувчи *эҳтимол* кириш сўзи билан гапнинг кесимида гумон англатувчи *-дир* элементининг бўлиши, иккинчи мисолда аниқликни билдирувчи *сўзсиз* кириш сўзи билан кесимнинг ижро майли формасида бўлиши кириш сўзлар билан гап ёки унинг бирор бўлаги орасида муносабат борлигини кўрсатади. Умуман, ҳар қандай гапда модаллик бўлади. Лекин кириш сўзли гапларда бу махсус ифодаланади (юқоридаги гапларда *эҳтимол* ва *сўзсиз* сўзлари билан ифодаланган).

Ундалмали гапларда адресатли муносабат ифодаланади. Ундалма адресатни, гингловчини билдиради. Шунга мувофиқ, ундалмадан кейин келган гапда II шахсга ишора қилувчи олмош қўлланиши мумкин. Ёки бу гапнинг кесими II шахсни кўрсатувчи сўз билан ифодаланиши мумкин: *Ўртоқ, сен дарсингни тайёрлаб бўлдингми? Ўртоқлар, сизлар элнинг суянган тоғисизлар*. Бу гапларда эга, кесим ва ундалманинг сон жиҳатдан ўзаро бир хил бўлиши ундалма билан гап орасида муносабат борлигидан келиб чиққан. Умуман, ҳар қандай гап бирор кишига (ё кишиларга) қаратилган бўлади. Лекин бу ундалмали гапларда махсус ифодаланади (юқоридаги гапларда *ўртоқ* ва *ўртоқлар* сўзлари орқали ифодаланган).

Шундай қилиб, ундалма ва кириш сўзлар гап билан ёки гапдаги бирор сўз билан синтактик алоқага киришмаса ҳам, муайян синтактик муносабатни билдириш учун хизмат қилади. Шунинг учун ҳам улар синтактик ҳодиса сифатида баҳоланиб, синтаксиснинг текшириш объекти саналади.

Англашиладики, синтактик алоқа ҳодисаси синтактик муносабат ҳодисасига тенг эмас. Синтактик алоқа бор жойда, албатта, синтактик муносабат ҳам бўлади, лекин синтактик муносабат бор жойда синтактик алоқанинг бўлиши шарт эмас (синтактик муносабат бор жойда синтактик алоқа бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин).

Маълумки, гап нутқнинг грамматик шаклланган энг кичик парчасидир. Бу грамматик шаклланганлик гапнинг составидаги сўзларнинг муайян воситалар ёрдамида синтактик алоқа ва муносабатга киришиши асосида яратилади. Шунинг учун ҳам синтактик алоқа ва муносабатлар деганда кўпинча сўзлар орасидаги семантик-грамматик боғланиш назарда тутилади.

Баъзи ишларда сўзларнинг синтактик алоқа ва муносабатлари сўз бирикмаси доирасида анализ қилинади. Тўғри, сўз бирикмаси сўзларнинг синтактик алоқа ва муносабатга киришишидан ҳосил бўлади. Масалан: *ерни чопмоқ, уйнинг эшиги, катта кўча* каби. Бироқ сўзлар доим сўз бирикмаси доирасида синтактик алоқа ва муносабатга киришавермайди. Сўзлар гап доирасида ҳам синтактик алоқа ва муносабатга киришади. Масалан, *У уялганидан секин гапирди* гапида, юзаки қараганда, *уялганидан* сўзи *гапирди* сўзи билан боғлангандай кўринади. Лекин *уялганидан гапирди* бирикмасидаги элементлар ўзаро маъно жиҳатдан боғланмайди: гапириш учун уялиш сабаб бўлган эмас, балки секин гапириш учун уялиш сабаб бўлган. Демак, *уялганидан* сўзи *секин гапирди* конструкцияси билан семантик-грамматик муносабатга киришган. Иккинчи томондан, *уялгани* сўзи *у* сўзи билан ҳам боғланади. Буни ундаги III шахс эгалик аффикси кўрсатиб турибди. Англашиладики, *уялганидан* бўлаги гапнинг эга состави (*у*) билан ҳам, кесим состави (*секин гапирди*) билан ҳам алоқадор. Бу алоқадорлик бирикма таркибида эмас, балки гап таркибида келиб чиққан.

Гапда бирор конкрет сўзга эмас, балки бутун предикатив ядрога алоқадор бўлган бўлақлар ҳам қатнашиши мумкин. Масалан, *Ер тўғрисида декрет эълон қилинди. Йўлда ёлғизлик ёмон* (Кўшиқдан) гапларида *ер тўғрисида, йўлда* сўзлари бутун гап состави билан алоқадор. Ўзбек тилшуновлигида *Қирларда баҳорнинг нафаси илиқ* (Шуҳрат) гапида ўрин-пайт келишигидаги сўзни (*қирларда*) кесим вазифасидаги сўз (*илиқ*) билан боғлаб, сифат бошқаруви сифатида изоҳламоқдалар. Формал томондан қараганда, *қирларда* сўзи фақат *илиқ* сўзи билан эмас, *баҳор* сўзи билан ҳам (*қирларда баҳор*), *баҳорнинг нафаси* сўз бирикмаси билан ҳам (*қирларда баҳорнинг нафаси*) алоқадор бўлиши мумкин. Аслида *қирларда* сўзи гап таркибидаги конкрет бирор сўз

билан эмас, балки бутун гап состави билан алоқадор (кейинги вақтларда совет тилшунослигида бу типдаги бутун предикатив асосни изоҳлайдиган бўлақлар, одатдаги иккинчи даражали бўлақлардан фарқли равишда, бутун гапга тегишли бўлақ, детерминант — гапни кенгайтирувчи алоҳида бўлақ деб баҳоланди).

Сўзларнинг синтактик алоқа ва муносабати сўз бирикмасининггина эмас, гапни ҳам ҳосил қилиши мумкин: *Сидиқжон қизариб кетди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Мен Ленинградга қайтиб кетаман* (Ғ. Ғ у л о м).

Қуйидаги мисолларда айрим сўзлар ўзаро гап таркибида алоқага киришган: *Бино олдида болалар, қариялар тўпланишган* (О й д и н). *Мен она ўлкамни, Ўзбекистонимни, жондан севаман*. Бу гапларнинг биринчисида *болалар, қариялар*, иккинчисида *ўлкамни, Ўзбекистонимни* сўзлари ўзаро гап таркибида синтактик алоқага киришган.

Демак, сўзларнинг синтактик алоқа ва муносабатлари сўз бирикмаси доирасида ҳам, гап доирасида ҳам рўй беради.

Баъзан «сўзларнинг синтактик алоқаси» тушунчасини «гап бўлақларининг синтактик алоқаси» тушунчаси билан баён этадилар. Бизнингча, бу тўғри эмас.

Биринчидан, гап бўлаги ҳар доим якка сўз билан ифодаланар-вермайди; гап бўлаги вазифасида синтактик алоқага киришган икки ёки ундан ортиқ сўз — сўз бирикмаси ҳам кела олади. Масалан: *Натижада олти-етти кунлик иш йигирма саккиз кунга чўзилди*. (А. Қ а ҳ ҳ о р). Бунда *олти-етти кунлик* ҳамда *йигирма саккиз кунга* конструкцияларининг ҳар бири биттадан гап бўлаги вазифасида келган, уларнинг ўз ичида синтактик алоқа бор.

Иккинчидан, *Биз оёғимизни мана шу лойдан тозалашимиз керак* (А. Қ а ҳ ҳ о р) типдаги гапларда эга вазифасида келган *биз* сўзи составли кесим вазифасида келган *тозалашимиз керак* сўзлари билан бутунича алоқага киришган эмас, балки унинг фақат бир қисми билан — *тозалашимиз* сўзи билан алоқага киришган. *Керак* сўзи *тозалашимиз* сўзига «қўшилган».

Учинчидан, гапда сўзларнинг *китоб ва дафтар, қалам ва ручка* каби бир-бирга нисбатан бирор гап бўлаги саналмайдиган синтактик алоқалари ҳам бўлиши мумкин.

Тўртинчидан, гапнинг бўлаги сўзлар синтактик алоқага киришгандан сўнг ҳосил бўлади. Чунки гапнинг бўлақлари алоқага киришган элементларнинг бир-бирларига нисбати асосида тайинланади (бу ҳақда гап бўлақлари баҳсига қаранг). Фараз қилайлик, шундай сўзлар берилган бўлсин: *кеча, мен, Ботир, балиқ, ов, бормоқ*. Бу сўзлар грамматик шаклланмаган. Демак, ҳали гап ҳақида ҳам, гапнинг бўлаги ҳақида ҳам гапириш мумкин эмас. Биз бу сўзларни муайян усул ва воситалардан фойдаланиб, синтактик алоқага киритамиз: *Кеча мен Ботир билан балиқ овига бордим*. Энди гап ҳосил бўлди. Бинобарин, гапнинг бўлақларини белгилаш мумкин. Бунда, масалан, *Ботир* сўзи *билан* кўмакчиси ёрдамида *бордим* сўзига боғлангандан кейин, у сўзга (*бордим* сўзига) нис-



батан, билан кўмакчиси билан бирга, битта гап бўлаги (тўлдирувчи) саналади.

Демак, сўзлар орасида синтактик алоқа бўлса, гап бўлаклари орасида синтактик муносабат бўлади.

Сўзларнинг синтактик алоқага киришиши натижасида ҳосил бўлган конструкцияларда турли муносабатлар ифодаланadi. Бу муносабатлар воқеликдаги нарсa-предметлар ва воқеа-ҳодисалар орасидаги реал боғланишларнинг тил системасидаги инъикоси ҳисобланади. Бироқ бу инъикос бевосита эмас, балки тафаккур категориялари орқали амалга оширилади.

Синтактик алоқага киришган сўзлар орасидаги муносабатларнинг энг муҳимлари қуйидагилар:

1. Предикатив муносабат. Бунда эга вазифасидаги сўз билан кесим вазифасидаги сўз синтактик алоқага киришади: *Биз бордик. Сиз келдингиз* каби.

2. Объектли муносабат. Бунда тўлдирувчи вазифасидаги сўз билан тўлдирилмиш вазифасидаги сўз алоқага киришади: *шаҳарни айланмоқ, ундан сўрамоқ* каби.

3. Ҳолли муносабат. Бунда ҳол вазифасидаги сўз билан ҳолланмиш вазифасидаги сўз алоқага киришади: *уйга бормоқ, томдан сакрамоқ* каби.

4. Атрибутив муносабат. Бунда аниқловчи вазифасидаги сўз билан аниқланмиш вазифасидаги сўз алоқага киришади: *зангори осмон, менинг портфелим* каби.

Ҳар бир синтактик муносабат ўз ичида яна бир қанча майда турларга ажратилиши мумкин. Масалан, ҳолли муносабат ўз ичида ўрин муносабати (*уйга бормоқ*), пайт муносабати (*эртага келмоқ*), сабаб муносабати (*ҳаяжондан титрамоқ*), тарз муносабати (*кулиб сўзламоқ*) ва бошқа шу каби бир қанча турларга бўлинади.

Синтактик муносабатларнинг турини белгилашда, сўзларни алоқага киритувчи воситалар билан бирга, алоқага киришувчи элементларнинг лексик-семантик хусусиятлари ҳам ҳисобга олиниши керак: *кўчага чиқмоқ* (ҳолли муносабат)—*укамга олмоқ* (объектли муносабат), *қўрқувдан қалтирамоқ* (сабаб муносабати)—*қишлоқдан келмоқ* (ўрин муносабати)—*мендан бериб юбормоқ* (воситали объект муносабати) каби.

### Синтактик алоқа воситалари

Ҳар бир тилда сўзларни синтактик алоқага киритувчи воситалар ҳар хилдир. Ўзбек тилида сўзлар аффикслар, ёрдамчи сўзлар, тартиб ва интонация орқали синтактик алоқага киришади: *ҳаётни сезмоқ, қўл билан ушламоқ, бизнинг кўчамиз, бахтли турмуш* ва бошқалар.

Синтактик алоқа воситаларининг қўлланишидаги фарқ сўзларнинг умумий категориал, лексик-грамматик хусусиятлари билан боғлиқ. Масалан, от+феъл алоқасида келишиқ қўшимчалари ва

кўмакчилардан фойдаланилса, сифат+от алоқасида тартиб ва интонациядан фойдаланилади: *бозорга бормоқ, завқ билан ўқимоқ, яхши қиз, ҳаёт ғўзал каби.*

Ўзбек тилидаги синтактик алоқа воситаларини тўрт гурпуага ажратиш мумкин: формал-грамматик, лексик-грамматик, позицион ва интонацион воситалар.

**Формал-грамматик воситалар.** Бундай воситаларга сўз ўзгартувчи аффикслар — эгалик аффикслари, турловчилар (келишик аффикслари), тусловчилар (шахс-сон аффикслари) киради. Булар сўзларнинг грамматик формасини ўзгартиради. Шунинг учун сўзларнинг сўз ўзгартувчи аффикслар ёрдамида алоқага киришиши сўз формалари орқали боғланиш деб ҳам юритилади. Сўзнинг ўз формасини ўзгартириши унинг бошқа сўз билан боғланганини кўрсатади. Бу боғланиш натижасида сўзларнинг синтактик муносабати, гапдаги функцияси белгиланади. Масалан, *Мен Киевга борман* гапида *-га* жўналиш келишиги қўшимчаси *Киев* сўзини *бормоқ* сўзи билан, *-ман* тусловчи аффикси *бормоқ* сўзини *мен* сўзи билан синтактик алоқага киритган. Бу гапда *мен* сўзи бош келишикда қўлланиб, эга вазифасида, *бормоқ* сўзи *-ман* тусловчи аффиксини олиб, кесим вазифасида, *Киев* сўзи *-га* жўналиш келишиги қўшимчасини олиб, ҳол вазифасида келган.

**Лексик-грамматик воситалар.** Бундай воситаларга кўмакчилар, боғловчилар, юкламалар ва боғламалар киради.

Кўмакчилар от ва от функциясидаги сўзларни бошқа сўзлар билан тобе алоқага киритиш учун хизмат қилади. Фақат *билан* кўмакчиси боғловчи вазифасида ҳам келиши мумкин. Бу вақтда у биргалик оттенкасида эга бўлган тенглик муносабатини ифода қилади.

Кўмакчилар ўзи боғланган сўз билан бирга битта гап бўлагини функциясида келади. Улар грамматик функция жиҳатидан келишик қўшимчаларига яқин туради. Баъзан улар келишик қўшимчалари ўрнида келади: *қаламда ёзмоқ — қалам билан ёзмоқ, сенга олмоқ — сен учун олмоқ, болаларга ғамхўрлик — болалар тўғрисида ғамхўрлик* каби.

Боғловчилар сўз, сўз бирикмаси ва гапларнинг алоқасини таъминлайди. Боғловчиларнинг турига қараб, алоқага киришган элементлар орасида турли муносабатлар ифодаланади. Масалан, *аммо, лекин* боғловчилари зидлик муносабатини, *ё, ёки* боғловчилари эса айирув муносабатини билдиради: *Шамол бўлди, лекин ёмғир ёрмади. Қиосқадан журнал ё газета олиб кел* каби.

Юкламалар, асосан, гап ёки унинг бирор бўлагига модал маъно қўшиш учун хизмат қилади. Шу билан бирга, уларнинг айримлари (масалан, *-у (ю), -да, -ки, -ми* кабилар) боғловчи вазифасида ҳам қўлланиши мумкин. Бу вақтда улар сўз, сўз бирикмаси ва гапларни ўзаро синтактик алоқага киритади: *«Фарҳоду Ширин»да ёзилганидек (Ғ. Ғулом). Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди (Ойбек). Сидиқжон ҳаммасини йиғиштириб олдида, айвоннинг тоқчасига элиб қўйди (А. Қаҳҳор).*

Боғлам алар одатда от (кенг маънода), инфинитив, равишдош, сифатдош билан бирга келиб, шахс, майл, замон каби маъноларни ифодалайди ва предикатив муносабатни реаллаштириш учун хизмат қилади: *У дўст бўлди. Сен жўра бўл. У пайтларда биз ёш эдик. Сиз кечиккан эдингиз. Мен келиб эдим* каби.

**Позицион восита.** Бу восита алоқага киришувчи элементларнинг бир-бирига нисбатан ўринлашишидан, тартибидан иборатдир. Ўзбек тилида синтактик алоқа лексик-грамматик ёки формал-грамматик воситалар ёрдамида ифодаланганда, сўзлар тартибининг ўзгариши синтактик ҳолатга таъсир этмайди. Бунда тартиб стилистик функцияни бажаради: *Биз экскурсиядан завқ-шавқ билан қайтдик.— Биз завқ-шавқ билан экскурсиядан қайтдик* каби.

Ўзбек тилида сўзлар орасидаги синтактик муносабат тартиб орқали ҳам белгиланиши мумкин. Синтактик алоқа лексик-грамматик ёки формал-грамматик воситаларсиз ифодаланганда, тартиб муҳим роль ўйнайди. Бу нарса, асосан, сифатловчи билан сифатланмиш ҳамда эга билан боғламасиз келган от кесим муносабатида кўринади. Одатда сифатловчи сифатланмишдан олдин, кесим эса эгадан кейин келади. Шунга қараб, уларнинг тури, синтактик функцияси белгиланади: *яхши бола* (сифатловчи+сифатланмиш)—*бола яхши* (эга+кесим), *бригадир Қарим* (сифатловчи+сифатланмиш)—*Қарим бригадир* (эга+кесим). Предикатив муносабатда, эга билан кесимни белгилашда, тартибдан ташқари, интонациянинг ҳам хизмати бор.

**Интонацион восита.** Бу восита пауза, мелодика, логик ва ритмик урғуни ўз ичига олади.

**Пауза**— нутқ оқимидаги қисқа тўхтама— гап таркибидаги элементларнинг грамматик ҳолати ва мазмунини белгилашга ёрдам беради. Пауза ўрнининг ўзгариши бир хил материалдан тuzилган битта конструкцияни турлича талқин этиш учун имкон беради. Масалан: *Баланд болохонали уй*. Бунда *баланд* сўзи *болохона* сўзига ҳам, *уй* сўзига ҳам алоқадор бўлиши мумкин. Конструкциянинг мазмуни паузадан маълум бўлади. Агар *баланд* сўзидан кейин пауза қилинса, болохонали уйнинг баланд эканлиги маъноси англашилади, агар *баланд* сўзи паузасиз, *болохонали* сўзи билан қўшиб талаффуз қилинса, болохонанинг баланд эканлиги маъноси келиб чиқади.

Пауза ундалма ва кириш сўзларни ҳам асосий гапдан ажратиш учун хизмат қилади. Бу билан элементларнинг синтактик ҳолати аниқланади. Қиёсланг: *Яхши, болалар дарсга ўз вақтида келишади* (*яхши*— кириш сўз).— *Яхши болалар дарсга ўз вақтида келишади* (*яхши*— сифатловчи).

**Мелодика**— товушнинг баланд-паст бўлиб товланиши— гапнинг фикрий мақсадга ва эмоционалликка кўра турларини белгилайди: *Онам келди* (дарак гап).— *Онам келди?* (сўроқ гап).— *Онам келди!* (дарак-ундов гап).

Мелодика гапларнинг фикрий тугаллигини, уларнинг компонентлари орасидаги маъно муносабатларини кўрсатади. Масалан, *Уқитувчи келди, дарс бошланди* қўшма гапи турли мелодикада турлича маъно муносабатларини ифода этади. Бу қўшма гапнинг компонентлари тенг алоқага хос бўлган мелодика билан айтилганда, икки воқеа-ҳодиса ёки ҳаракатнинг бир вақтда, олдинмакейин рўй бериши маъносини (*«Уқитувчи келди ва дарс бошланди»* мазмунини) билдирса, тобе алоқага хос мелодика билан айтилганда, бир воқеа-ҳодиса ёки ҳаракат иккинчисига сабаб бўлганлигини (*«Уқитувчи келди, шунинг учун дарс бошланди»* мазмунини) билдиради. Бу қўшма гап мелодиканинг турига қараб, икки воқеа-ҳодиса ёки ҳаракатнинг бўлишида орадаги вақт қисқалигини (*«Уқитувчи келиши билан дарс бошланди»* мазмунини) ҳам англатиши мумкин.

Логик урғу — гап бўлакларидан бирининг бошқаларига нисбатан кучлироқ талаффуз этилиши — гапдаги мазмунан аҳамиятли бўлакни ажратиб кўрсатиш учун хизмат қилади. Бу билан гапнинг мазмунига аниқлик киритилади ва гапдаги бўлакларнинг қиммати белгиланади. Масалан, *У уйга бормайди* гапида логик урғу кесимга берилса, бориш ҳаракати умумун амалга ошмаслиги маъноси англашилади. Агар бу гапда *уйга* бўлагига логик урғу берилса, ҳаракат уйга нисбатан амалга ошмаслиги, бошқа жойга нисбатан эса амалга ошган бўлиши маъноси келиб чиқади.

Ўзбек тилида мазмунан аҳамиятли ҳисобланган сўз одатда кесимнинг ёнига келтирилади ёки унинг ўзи кесим ҳолатига кўчирилади. Қийёсланг: *Мен уни биринчи бўлиб кўрганман. — Мен биринчи бўлиб уни кўрганман. — Уни биринчи бўлиб мен кўрганман. — Уни биринчи бўлиб кўрган менман.* Демак, логик урғу маълум даражада тартиб билан ҳам боғланади.

Ритмик урғу гапнинг катта бир қисмини ажратиб кўрсатади ва гапнинг мазмунига аниқлик киритади. Мисол учун *Сиз кеча китоб ўқидингизми?* гапини олиб кўрайлик. Бу гапда *китоб* сўзи логик урғу билан айтилиши мумкин. У вақтда ҳаракат объектини аниқлаш назарда тутилган бўлади. Мазмуни: *Сиз кеча нима ўқидингиз: китобми, газетами ёки журналми?* Бироқ бу гапда *китоб ўқидингизми* бирикмаси бутунича бир ритмик урғу билан талаффуз этилиши ҳам мумкин. У ҳолда ҳаракат объектини эмас, балки ҳаракатнинг ўзини аниқлаш назарда тутилган бўлади. Мазмуни: *Сиз кеча нима қилдингиз: ишладингизми, ўйнадингизми, кинога бордингизми, китоб ўқидингизми?*

Бирор синтактик муносабатни ифодалашда интонациянинг турли компонентлари (пауза, мелодика, урғу) баравар иштирок этиши мумкин. Масалан, тенг ҳуқуқли элементларнинг боғловчисиз алоқасида пауза ҳам, мелодика ҳам қатнашади.

Ўмуман, синтактик алоқа воситалари бир-бири билан боғлиқ, улар бир-бирини тўлдириб туради. Лекин маълум нутқ процессида уларнинг айримлари актив, бошқалари эса пассив роль ўйнаши мумкин. Баъзи воситалар (формал-грамматик ва лексик-грамма-

тик воситалар) фақат икки сўзни алоқага киритиш учун хизмат қилса, бошқа воситалар (позицион ва интонацион воситалар) бутун гапга тегишли бўлиб, ундаги барча сўзларнинг алоқасини таъминлаш учун хизмат қилади. Баъзи воситалар фақат сўз бирикмаси доирасида амал қилса, бошқа воситалар гап доирасида амал қилади. Масалан, келишик ва эгалик формалари, кўмакчилар сўз бирикмаси доирасида қўлланса, тусловчилар, боғловчи, юклама, боғлама ва интонация гап доирасида қўлланади. Сўз тартиби сўз бирикмаси доирасида ҳам, гап доирасида ҳам амал қилиши мумкин.

Нутқда бир синтактик муносабатни ифодалаш учун турли воситалардан фойдаланиш мумкин. Сўзлар орасидаги объектли ва ҳолли муносабатларнинг баъзи турлари формал-грамматик воситалар билан ҳам, лексик-грамматик воситалар билан ҳам ифодалана олади: *машинада термоқ — машина билан термоқ, қўрққанидан титради — қўрққани учун титради — қўрққани сабабли титради* каби. Формал-грамматик ва лексик-грамматик воситалар ёрдамида ифодаланадиган баъзи муносабатлар позицион ва интонацион воситалар ёрдамида ҳам берилиши мумкин: *Қор ва ёмғир аралаш ёғарди. — Қор, ёмғир аралаш ёғарди. У тез кетиб қолди, чунки ишга кечикаётган экан. — У тез кетиб қолди: ишга кечикаётган экан. — У ишга кечикаётган экан, тез кетиб қолди. — У ишга кечикаётгани учун тез кетиб қолди. — У ишга кечикаётганидан тез кетиб қолди* ва бошқалар.

Бир турдаги синтактик муносабатларнинг бундай турли воситалар орқали ифодаланиши одатда синтактик синонимиянинг туғилишига олиб келади. Бироқ бу ҳар хил воситалар бир-бирига тамомила тенг эмас. Улар қўлланишдаги актив-пассивлиги, нозик оттенкаси ёки маълум нутқ услубига хосланганлиги билан ўзаро фарқланади. Масалан: *сен учун олдим* (аталганлик маъносиди) — китобий нутққа хос бўлса, *сенга олдим* — сўзлашув нутқиغا хос; *олма ва анор* — китобий нутққа хос бўлса, *олма, анор ёки олма билан анор* — сўзлашув нутқиغا хос ва бошқалар.

Биз синтактик муносабатларни ифодаловчи воситаларни, асосан, сўз бирикмаси ва содда гап доирасида кўриб ўтдик. Қўшма гап доирасида синтактик муносабатларни ифодаловчи воситалар юқорида кўрсатилганлардан бошқача ҳам бўлиши мумкин. Масалан, эргаш гапли қўшма гап компонентларининг ўзаро муносабатини ифодалашда феълнинг шарт, равишдош формалари, нисбий олмошлар, айрим мустақил сўзлар ва ҳоказолар муҳим роль ўйнайди (бу ҳақда қўшма гап баҳсида фикр юритилади).

### Синтактик алоқаларнинг турлари

Сўз бирикмасида, гапда сўзлар икки хил боғланган бўлиши мумкин: тенг ҳолда ёки бири иккинчисига бўйсунган ҳолда. Шунга қараб, синтактик алоқалар ҳам, дастлаб, икки йирик турга ажралади: тенг алоқа ва тобе алоқа.

Тенг алоқа, асосан, гап таркибидаги элементлар орасида учрайди (сўз бирикмаси таркибидаги элементлар орасида тенг алоқа бўлиши мумкин эмас). Тенг алоқа орқали синтактик жиҳатдан тенг ҳуқуқли, бири иккинчисига бўйсунмайдиган элементлар муносабати ифодаланади. Демак, тенг алоқа орқали уюшиқ бўлаклар ҳосил бўлади. Уюшиқ бўлакларда бир-бирига нисбатан ҳоким-тобелик бўлмайди. Шунга кўра, уларда тартиб унчалик роль ўйнамайди: улар ўзаро ўрин алмашиб қўлланиши мумкин.

Тенг алоқада сўзлар ўзаро тенг боғловчилар (бу вазифада айрим кўмакчи ва юкламалар ҳам қўлланиши мумкин) ёки тенглик интонацияси ёрдамида боғланади: *Чақирилганда ҳам ўзимизга яқин ва аҳил кишилар бўлур* (А. Қодирий). *Тоғлар, адирлар, узоқ-яқиндаги дарахтлар қурум босгандай қоп-қора тус олди* (А. Қаҳҳор). Сўзлар тенг боғловчилар орқали алоқага киришганда ҳам интонация қатнашади. Лекин бунда у ёрдамчи функцияни бажаради. Боғловчи бўлмаганда, интонация сўзларни тенг алоқага киритувчи бирдан-бир асосий восита саналади.

Тобе алоқа синтактик жиҳатдан бири иккинчисига бўйсунувчи, бири иккинчисини аниқловчи (кенг маънода) сўзлар муносабатини ифода қилади. Тобе алоқа сўз бирикмаси таркибидаги элементлар орасида ҳам, гап таркибидаги элементлар орасида ҳам учрайди. Бунда бир элемент иккинчисига нисбатан тобе, иккинчиси эса унга нисбатан ҳоким вазиятда бўлади. Масалан: *эшикка чиқмоқ* (*эшикка* — тобе, *чиқмоқ* — ҳоким), *қишлоқдан келмоқ* (*қишлоқдан* — тобе, *келмоқ* — ҳоким). *Биз ўқиймиз* (*биз* — ҳоким, *ўқиймиз* — тобе). Демак, тобе алоқа орқали сўз бирикмаси ва гап бўлақларининг муносабати тайинланади. Буларда одатдаги муайян тартиб ҳам бор: сўз бирикмасининг элементлари «тобе сўз+ҳоким, сўз» тарзида тартибланса, гапнинг элементлари «ҳоким сўз+тобе сўз» тарзида тартибланади. Бу тартибнинг ўзгариши одатдагидан чекиниш — инверсия деб қаралади.

Тобе алоқа уч хил бўлади: бошқарув, мослашув ва битишув.

**Бошқарув алоқаси.** Бу алоқада тобе сўз ҳоким сўзнинг талаби билан маълум форма — шаклга киради: тобе сўз ё бирор келишиқ кўшимчасини олади, ё бирор кўмакчи билан бирга келади. Шунга қараб, бошқарув алоқаси икки турга ажралади: келишикли бошқарув ва кўмакчили бошқарув.

Келишикли бошқарувда тобе сўз ҳоким сўзнинг талаби билан тушум, жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиш келишиқларидан бирида қўлланади. Бу унинг тобелигини кўрсатувчи белгидир: *Иложи бўлса, сизни бу саройдан ҳовлига кўчирамиз* (А. Қодирий).

Кўмакчили бошқарувда тобе сўз ҳоким сўзнинг талабига бинонан бирор кўмакчи билан бирга қўлланади. Бу унинг тобелигини кўрсатувчи белгидир: *У дарахтларнинг қуриган шохларини тоқ қайчи билан кесди. Чанг саломатлик учун зарарлидир.*

Бошқарув алоқаси орқали объектли ва ҳолли муносабатлар ифодаланади: *боғни томоша қилмоқ* (объектли муносабат), *дала-*

га бормоқ (ҳолли муносабат), китобга чизмоқ (объектли муносабат).

Бошқарув алоқасида тобе сўз от ёки от ўрнида қўлланадиган сўзлардан, шунингдек, инфинитив ва сифатдошдан бўлади. Ҳоким сўз функциясида эса кўпинча феъл қўлланади. Бироқ бу вазифада от, сифат, равиш ва бошқа сўзлар ҳам келиши мумкин. Бунда ҳоким сўзнинг ўзгариши тобе сўзга таъсир қилмайди. Мисоллар: *Ойни этак билан ёпиб бўлмас* (Мақол). *Йиғлагани учун чўчидим* («Муштум»). *Пахтага кон Ўзбекистон* (Қўшиқ). *Уят ўлимдан оғир* (Мақол). *Қўрққанга қўш кўринар* (Мақол). *Кўкалдош ҳам Алломишдан кам эмас* (Ф. Йўлдош). *Ўзингда йўқ — оламда йўқ* (Мақол). *Барчин қизим Қоражонга лозимдир* (Ф. Йўлдош).

**Мослашув алоқаси.** Бу алоқада тобе сўз ўз формасини ҳоким сўзнинг формасига тенглаштиради, бараварлаштиради. Бунда ҳоким сўзнинг формаси ўзгариши билан тобе сўзнинг формаси ҳам ўзгаради: тобе сўз ўз формасини ҳоким сўзнинг формасига мувофиқлаштиради, мослаштиради. Демак, мослашув алоқасида ҳоким сўз формасининг ўзгариши тобе сўзга таъсир қилади. Шу жиҳатдан, у бошқарув алоқасидан фарқ қилади (бошқарув алоқасида ҳоким сўз формасининг ўзгариши тобе сўзга таъсир қилмас эди).

Мослашув алоқаси орқали, асосан, предикатив муносабат ифодаланади: *Биз ҳаётни севамиз, тинчлик истаймиз*. Бу гапда кесим вазифасида келган *севамиз, истаймиз* сўзлари эга вазифасида келган *биз* сўзи билан мослашган.

Ўзбек тилида мослашув шахс ва сон жиҳатдан бўлиши мумкин. Кесим вазифасидаги сўзнинг ўз ҳоким сўзига шахс ва сон жиҳатдан мослашиши эга I ва II шахс олмошлари билан ифодаланганда рўй беради. Демак, бу ерда тўлиқ мосликни кўрамиз. *Мен келдим. Сиз айтдингиз* каби.

Эга кўпликдаги III шахс олмоши билан ёки от билан ифодаланганда, кесим вазифасидаги сўз у билан шахс жиҳатидан мослашиш шарт, сон жиҳатдан эса шарт эмас. Сон жиҳатдан мослашиши эга вазифасидаги сўз кишиларни билдирганда рўй бериши мумкин. Эга жонсиз предметларни билдирганда эса сон жиҳатдан мослик умуман бўлмайди. Масалан: *Халқлар тинчлик истайдилар.* — *Халқлар тинчлик истайди.* «Бахтинг бор» деб эсади еллар (Ҳ. Олимжон). Кейинги ҳолда биз тўлиқсиз мосликни кўрамиз: фақат шахсда мослик бор, сонда йўқ. Бу — ўзбек тили учун асосий қонун. Бироқ айрим вақтларда эга вазифасидаги сўз кишилардан бошқа предметларни билдирганда ҳам кесим вазифасидаги сўзнинг кўпликда қўлланиши учрайди. Бу нарса рус тилининг таъсирида, шунингдек, айрим эмоционал-стилистик мақсадлар (масалан, жонлантириш приёми) натижасида пайдо бўлган: *Бу колхозлар районида биринчи бўлиб маррага етиб келдилар* (Газета). *Булар синтактик жиҳатдан баравар, мазмунан уйғун бўлган икки бўлакни боғлайдилар* (А. Ғуломов). *Тераклар, ҳо тераклар! Посбон каби қад кўтариб турарлар* («Ўзбекистон»).

Мослашув алоқаси сўз бирикмаси составидаги элементлар орасида ҳам учраши мумкин. Қаратувчи ва қаралмиш муносабатини ифодаловчи бирикмаларнинг элементлари орасида мослашув алоқасини кўриш мумкин: *менинг ўғлим, сенинг ўғлига, унинг ўғли, бизнинг ўғлимиз, сизнинг ўғлингиз, уларнинг ўғли*. Бироқ бундай бирикмаларнинг ташкил топишида бошқарув алоқасининг хусусияти ҳам бордек сезилади.

Бу ерда аввало шуни айтиш керакки, қаратувчи ва қаралмиш муносабатида қайси сўз ҳоким ва қайси сўз тобе эканлигини белгилаш қийин. Қаралмиш вазифасидаги сўзни ҳоким десак, у ўз формасини қаратувчи вазифасидаги сўзга мувофиқлаштиради: қаратувчи вазифасидаги олмошнинг қайси шахс ва сонда бўлишига қараб қаралмиш вазифасидаги сўз ўша шахс ва сондаги эгалик аффиксини олади. Қаратувчи вазифасидаги сўзни ҳоким десак, у қаралмиш вазифасидаги сўзнинг талаби билан қаратқич келишиги қўшимчасини олади. Бизнингча, бунда бир-бирига нисбатан тобелик ҳам, ҳокимлик ҳам бор. Шунга кўра, қаратувчи ва қаралмиш муносабатини ифодаловчи сўзларнинг ўзаро боғланишини тобе алоқанинг алоҳида бир кўриниши сифатида тобе дош алоқа деб баҳолаш ва уни бошқа тобе алоқа турларидан фарқли равишда мослашувли бошқарув деб номлаш мумкин.

Бу алоқа туфайли қаратувчилик-мансублик маънолари ифодаланadi: биринчи элемент қаратувчилик маъносини, иккинчи элемент эса мансублик маъносини билдиради.

Иккинчи элементи эгалик аффиксини олиб, биринчи элементи бош келишик формасида қўлланган бирикмалардаги сўзларнинг боғланиши мослашув алоқаси дейиш, биринчи элементи қаратқич келишиги олиб, иккинчи элементи бош келишик формасида келган бирикмалардаги сўзларнинг боғланишини бошқарув алоқаси дейиш керак: *Ватан ишқи, она меҳри, эл бахти*—мослашув алоқаси; *бизнинг мактаб, сизнинг уй*—бошқарув алоқаси.

Битишув алоқаси. Бу алоқада икки сўз ҳеч қандай формал кўрсаткичларсиз боғланади. Бунда тобе сўзнинг ҳоким сўзга муносабати тартиб ва интонациядан билинади: *оппоқ пахта, олтин бошоқ, тез чопмоқ* каби.

Битишув алоқасида ҳоким сўз ўз формасини ўзгартирса ҳам, тобе сўз ўз формасини ўзгартирмайди. Бу тобе сўзнинг лексикограмматик хусусияти билан белгиланади. Ўзбек тилида тобе элемент одатда категориал хусусиятига кўра морфологик жиҳатдан ўзгармайдиган сўз туркумидан бўлади. Тобе сўз вазифасида асосан сифат ва равиш келади. Бироқ сифат ва равиш вазифасидаги, характеридаги бошқа сўзлар ҳам тобе сўз функциясида кела олади: *яхши ҳаёт* (сифат+от), *секин ишламоқ* (равиш+феъл), *олтин соат* (сифат вазифасидаги от+от), *шундай ўйин* (сифат характеридаги олмош+от), *ашула айтган қиз* (сифатдош+от), *хайрлашиб кетмоқ* (равишдош+феъл) ва бошқалар.

*Девор соат, уй вазифа, от тўрва, нон завод* каби хослик, мансублик муносабатини билдирадиган бирикмаларнинг компонентла-



ри ҳам ўзаро битишув алоқасига киришган. Чунки улар формал-грамматик ёки лексик-грамматик воситалар орқали эмас, балки тартиб орқали бир-бири билан боғланади.

Битишув алоқасида ҳоким сўз от ва феълдан бўлади. Ҳоким сўз отдан бўлганда, атрибутив муносабат ифодаланади: *кўм-кўк дала, яшил қишлоқ, тиниқ сув* каби. Ҳоким сўз феълдан бўлганда, ҳолли муносабат ифодаланади: *тез юрмоқ, кўп ишламоқ, тутулиб гапирмоқ*.

Баъзи сўзларда келишиқ қўшимчалари ўз грамматик функция-сини бажара олмайди. Масалан, *яқинда келмоқ, чиндан айтмоқ, ёлғондан гапирмоқ, тезда қайтмоқ* каби бирикмалардаги келишиқ формалари бошқарув алоқасини кўрсатмайди. Улар мазкур сўзларга қўшилган ҳолича «қотган» ва бу сўзлар бутунича равиш туркумига ўтган. Демак, булар ҳам битишув алоқаси деб қаралиши керак.

Кейинги йилларда чиққан баъзи ишларда синтактик алоқанинг, юқорида кўрсатилган икки тури — тенг ва тобе алоқалардан ташқари, учинчи тури — илова алоқа ҳақида фикр билдирилди. Бунда асосий гапдан кейин келиб, унга изоҳ, янги факт қўшадиган конструкцияларнинг асосий гап билан бўлган мантиқий алоқасини далил қилиб кўрсатадилар. Масалан: *Мен Тўрахоновнинг участкасида ишляпман. Уша сен қочган жойда* (Ш. Рашидов). *Уни ўзим катта қиламан, фақат эмизикли даврида* (Р. Файзий). *Боя жуда бошқача эдингиз. Қувноқ, шўх* (У. Умарбеков). *Шу ошпазликдан озод қилсангиз, тагин бир марта ош қилиб берардим... Ўз ёнимдан* (У. Ҳошимов).

Илова конструкциялар жонли сўзлашув нутқига хос ҳодисадир. Улар автор нутқида жонли сўзлашув нутқида тақлидан қўлланади. Бунда таъкид, айириб кўрсатиш каби эмоционал-экспрессив мақсадлар назарда тутилади. Бу ўринда синтактик алоқа ҳақида эмас, балки синтактик муносабат ҳақида гапириш мақсадга мувофиқдир.

## СЎЗ БИРИКМАЛАРИ

Тил системасида сўзлар ўзаро турли-туман алоқага киришади. Сўзларнинг тобеланиш йўли билан ўзаро боғланиши ҳам ана шу системанинг жуда муҳим қисмини ташкил этади. Сўз бирикмасини ташкил қилган компонентлар мустақил маъноли сўзлар бўлиб, ўз маъноларини сақлаган ҳолда бошқа бир бирикмани ҳосил қилишда иштирок этишлари мумкин, яъни сўз бирикмасида қатнашган компонентлар доим ҳаракатда бўлади сўз бирикмаларининг динамик характери шу нарса билан белгиланади. Агар биз сўз бирикмаларини бошқа бир тил ҳодисаси билан — турғун (фразеологик) бирикмалар билан чоғиштириб кўрсак, идиома ёки фразеологизм деб аталган бирликни ташкил этган сўзлар ҳаммаси бирлашибгина (бирликдагина) бир бутун маънони (лексик маънони) ифодалайди ва у синтактик қисмларга бўлинмас бирликни ташкил этади. Унинг компонентлари ўзаро жипслашган бўлиб, бошқа сўз бирикмаларини тузишда иштирок қилмайди. Бошқача қилиб айтганда, турғун бирикманинг формал томони эмас, балки бирикмани ташкил этган компонентларнинг жами, йиғиндиси бирликда бир бутун маънони ифодалайди: *қулоқ осмоқ* — тингламоқ, *ҳолдан тоймоқ* — чарчамоқ, *кўзига қарамоқ* — эҳтиёт бўлмоқ ва ш. к.

Сўз бирикмаси синтаксиси гап составидаги грамматик жиҳатдан боғланган сўзлар группасини ўрганади. Сўз бирикмаси мазмун жиҳатдан бирликни ташкил қилган ва тил қоидаларига кўра ажратилган сўзлар группасидир. Лекин ҳар қандай боғланишлар, қўшилмалар ҳам сўз бирикмаси предметини ташкил этавермайди. Бир-бирлари билан тобеланиш муносабатига киришган бирдан ортиқ лексик бирликларнинг қўшилмаси сўз бирикмасидир. Тенг боғланиш йўли билан бириккан қўшилмалар (уюшиқ бўлақлар), ихчам лексик ва фразеологик бирликлар, қўшма сўзлар, жуфт сўзлар, бир мустақил сўз+кўмакчи типидagi бирликлар ҳам сўз бирикмаси ўрганадиган объект эмасдир. Грамматик жиҳатдан боғланмаган (кириш, киритма, ундалма) бўлақлар, составли феъллар, қўшма феъллар, тўлиқсиз феъл иштирокида тузилган турли-туман формалар ҳам сўз бирикмаси системасида ўрганилмайди. Сўз бирикмаси билан ихчам иборалар оралиғидаги бирликлар ҳам шундай (*хотин олмоқ* типидagi ярим фразеологик иборалар).

Ҳозирги ўзбек тилида сўз бирикмаларининг хилма-хил конст-

руктив кўринишларини қуйидаги асосий турларга ажратиш мумкин.

1. Соф сўз бирикмалари, яъни нопредикатив деб аталган барча боғланишлар.

2. Предикатив боғланиш билан сўз бирикмалари ўртасидаги икки томонга ҳам мойил бўлган конструкциялар (маълум шароитда тегишли формага ва интонацион тугаликка эга бўлган конструкциялар гапни ҳосил қилади, бошқа ҳолларда улар сўз бирикмалари доирасида қаралади). Турли типдаги оборотлар — феълнинг функционал формалари иштирокида тузилган конструкциялар ҳам сўз бирикмаларининг мураккаб турлари сифатида ўрганилиши зарур.

3. Предикативликни ҳосил қилувчи боғланишлар (кўшилмалар). Бундай конструкциялар сўз бирикмаси бобида махсус ёритилмайди, чунки, биринчидан, предикативлик боғланиши ўзига хос формалар системасига — парадигматикага эгадир, бинобарин, у сўз бирикмасидан фарқлидир. Бу хилдаги фарқ гап тузишда иштироқ этган компонентларнинг ўзаро муносабатида ҳам, тугаллик интонациясида ҳам, замон, шахс, модаллик категорияларининг иш кўриши ёки иш кўрмаслигида ҳам яққол кўринади. Сўз бирикмаси гап тузишда потенциал материал вазифасини ўтаганлиги туфайли ҳам айрим бўлақларининг ўзаро алоқасини, табиатини очиш талаби шахсли боғланишнинг турли формаларини сўз бирикмаси бобида ўрганишни тақозо этади. Бошқача қилиб айтганда, масалан, феълли бирикмага алоқадор бўлган *ки-тоб йўқимоқ, спорт билан шуғулланмоқ* ва ш. к. ҳамда уларнинг *ки-тоб йўқидим, спорт билан шуғулланади* каби предикатив формалари ҳам сўз бирикмаларининг айрим турлари сифатида ўрганилиши зарур: иккаласидаги формалар ҳар хил, лекин бош мучанинг (феълнинг) бошқариш хусусияти жиҳатидан иккаласининг ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқдир. Бундан ташқари, шахсли формани бу жиҳатдан ўрганиш иллюстратив материал беришдаги сунъийликни бартараф қилади, яъни ёзма нутқдан олинган мисоллар (тасдиқловчи текстлар) аксар гап формасида келтириладики, уни шахсиз шаклга айлантириш сунъийликка олиб келмай иложи йўқ.

### Сўз бирикмаларининг формалари

Сўз бирикмаларининг грамматик формаси деганда биз тилда мавжуд бўлган формал кўрсаткичлар, тил воситаларининг йиғиндисини тушунамиз (аффикслар, ёрдамчи сўзлар, кўмакчилар, сўз тартиби, интонация). Бу воситалар ёрдамида мустақил сўзлар орасидаги грамматик муносабатлар таъминланади.

Сўз бирикмаларининг формаси деган тушунча (грамматик аспектда) сўзлар ўртасидаги синтактик муносабатларни ифодалаш усулларини—синтактик приёмларни (И. И. Мешчанинов)—мослашув, бошқарув ва битишув усулларини ўз ичига олади. Сўзлар ўртасидаги грамматик алоқани таъминловчи ёки бирикмада ишти-

рок қилган компонентларни бир-бирига боғловчи воситалар ўзбек тилида жуда кўп ва хилма-хилдир. Ўзаро грамматик боғланишнинг асосий турлари қуйидаги усуллар ёрдамида шаклланади.

**Синтетик усул.** Бу усулнинг туб моҳияти шундан иборатки, сўз бирикмасини ҳосил қилган компонентлардан бири бирор қўшимчани олади, шу қўшимча — аффикс ёрдамида бир сўз иккинчи бир сўзга грамматик жиҳатдан боғланади ва фикр алмашиш учун (гап тузиш учун) тайёр материал вазифасини ўтайди. Бундай боғланиш сўз ўзгартувчи форма ясовчи деб аталган қўшимчалар ёрдамида юзага келади. Бунга келишик қўшимчалари, эгалик аффикслари, сифатдош, равишдош ясовчи қўшимчаларни олган сўз формалари киради; шунингдек, баъзи сўз ясовчи қўшимчалар ҳам сўзларнинг ўзаро алоқага киришувида иштирок қиладди, масалан, *-ли, -лик, -ча, -ги, -дай* ва ш. к. Бу ва бундан бошқа жуда кўп кўрсаткичлар тилнинг бутун морфологик структурасини қамраб олган бўлиб, улар сўзларнинг грамматик боғланишида муҳим аҳамиятга моликдир. Айрим қўшимчаларнинг ишлатилиш доираси бир қадар чекланган, масалан, эгалик ва келишик қўшимчалари фақат от категориясидаги сўзларга хос. Умуман, сўзларнинг боғланиш кўлами эътибори билан ёндашганда, *-лар* аффикси отга ҳам, айрим феъл формаларига ҳам қўшилаверадиган кўрсаткичдир.

**Аналитик усул.** Бу усулнинг асосий хусусияти шундан иборатки, бирикмани ташкил қилган компонентлар ҳеч қандай қўшимча олмайди ёки қўшимча олганда ҳам унинг (қўшимчанинг) сўзлар боғланишидаги аҳамияти иккинчи даражалидир. Бундай ҳолларда икки сўзнинг ўзаро боғланишини ёрдамчи сўзлар ёки кўмакчилар таъминлайди (кўмакчилар, икки сўзни ўзаро боғлаш вазифасида келган ҳар қандай сўз, *бор, йўқ* сўзлари, боғлама деб аталган айрим элементлар ва ш. к. (*инженер бўлиб ишлайди* бирикмасида *бўлиб* сўзига, *боласи бор хотин* бирикмасида *бор* сўзининг функциясига эътибор қилинсин).

**Сўз тартиби.** Юқорида келтирилган иккита асосий усулдан ташқари, ҳозирги ўзбек тилида сўз тартиби ҳам сўз бирикмаси компонентларининг ўзаро синтактик алоқасини таъминловчи муҳим воситалардандир. Сўз тартиби кўп вақт грамматик ҳолатнигина ўзгартириб қолмасдан, балки бирикма ифода этган маънони ҳам ўзгартириб юборади: а) *иккита олма—олма иккита, қизил қалам — қалам қизил* каби бирикмаларда сўз тартибининг ўзгариши аниқловчи бирикмани предикатив бирикмага айлантириб юборган; б) *пахта заводи — завод пахтаси, колхоз ғалласи — ғалла колхоз* каби бирикмаларда сўз тартибининг ўзгариши бирикма ифода этган маънога кучли таъсир кўрсатган; в) икки отнинг қўшимчасиз бирикувида ҳам худди шундай ҳолатни кўрамиз: *чарм этик — этик чарм* каби бирикмаларнинг биринчисида «чармдан тикилган этик», иккинчисида «этикка мўлжалланган чарм» маъноси бор; *лампа шиша — шиша лампа, кўз ойнак — ойнак кўз, чўнтак соат — соат чўнтак, соч попук — попук соч* каби сўз бирикмаларида ҳам ўзаро семантик фарқ сезилиб турибди.

Сўз бирикмалари системасида интонация ҳам маълум роль ўйнайди, лекин бу усулнинг аҳамияти унча катта эмас. Ҳаммага маълум бўлган бир мисолни келтириш билан кифояланамиз; *учта болали хотин* бирикмасида *учта* сўзини айириб талаффуз қилиш билан «боласи бор учта хотин» маъноси ифодаланган, *учта* сўзини болали морфемасига қўшиб айтсак, «бир хотиннинг учта боласи бор» деган маъно келиб чиқади. Қандай бўлмасин, бу усул юқорида келтирилган *учта* асосий усулга қараганда кам аҳамиятга эгадир.

Сўз бирикмаси ва сўз. 1. Сўз лексик ҳодиса, сўз бирикмаси грамматик ҳодисадир. Сўз бирикмаси сўз каби номинатив (номлаш, аташ) характериға эга бўлиб, предмет, белги, ҳаракат-ҳолатни билдиради, лекин у предмет ёки ҳаракатни якка ҳолда аташ эмас, балки икки ва ундан ортиқ сўзларнинг ўзаро алоқага киришуви орқали ифодалайди. Сўз эса муайян маънога эга, бошқа сўзлар билан ўз ҳолича муносабатга киришмаган бўлади, сўзларнинг ўзаро алоқага киришуви фақат сўз бирикмасига хос: *китоб* — бир предметнинг оти бўлиб, ёлғиз тушунчани ифодалайди; *Аҳмаднинг китоби* — бирикмасида эса *китоб* тушунчаси билан бирга бошқа бир предмет (киши оти) ҳам ифодаланган, бу икки сўзнинг қўшилмаси *китоб* деган якка мавҳумни англамайди, балки «*китоб Аҳмадники*», «*Аҳмадга тегишли*» маъносини ифодалайди. Бу жиҳатдан сўз бирикмаси якка сўздан кескин фарқлидир. Сўз лексик ҳодиса, сўз бирикмаси грамматик ҳодиса дейилган қонданинг туб моҳияти ҳам шундадир.

2. Сўз товушлар комплекси негизида (тилда бир товушдан тuzилган мустақил сўз ҳам бўлади) юзага келади, сўз бирикмаси эса бирдан ортиқ сўзлар негизида яратилади (табиийки, сўз маъноси тушунарли бўлмаса ёки сўз нотаниш бўлса, сўз бирикмаси ҳам бутунича англашилмайди).

3. Сўз абстракт маъноли бўлади, унда доим умумлаштириш хусусияти мавжуд. «Ҳар қандай сўз (нутқ) умумлаштиради» (В. И. Ленин). Сўз бирор бирикмани ҳосил этишда иштирок қилади, шунда унинг мавҳумлиги заифлашиб, маъноси конкретлашади: *ўқимоқ*—*китоб ўқимоқ*, *соат*—*қўл соат*, *гапирмоқ*—*кулиб гапирмоқ* ва ш. к. Бошқача қилиб айтганда, сўз бирикмасини ташкил қилган компонентларнинг абстракт маъноси анча заифлашади, сўзларнинг маъноси конкретлик томон кескин силжийди.

4. Сўз бирикмасида сўзга хос бўлган бир қатор хусусиятлар йўқолади: кўп маънолилиқ, омонимлик, мажозийлик ва ш. к. *кўз*—одамнинг кўзи, узукнинг кўзи, ёғочнинг кўзи; *ёз*—ёз фасли, хат ёз, дустурхон ёз; *кўк*—осмон, ранг ва ш. к.

5. Сўз—тарихий категория, у тил тарихининг маълум даврида яратилган (ёки шаклланган), маълум маънога эга бўлган. Одамлар кундалиқ ҳаётларида ундан фойдаланганлар. Сўз бирикмаси эса бундай тарихий жараённи босиб ўтмаган (фразеологик бирикмалар бундан мустасно, албатта). Сўз бирикмаси айна вақтда ифода этилаётган фикр оқими билан бевосита боғлиқ, сўзловчи

(ёки хат ёзувчи) томонидан юзага келтирилади, шу билан унинг фаолияти тугайди. Сўз бирикмаларининг модели (қолипи)гина тарихан тайёр ҳолда мавжуд ва одамлар шу қолипга суйанган ҳолда сўзларни бир-бирига боғлайдилар. Шу жиҳатдангина сўз бирикмалари доимий характерга эга бўлади. Масалан, қадимги тилда учрайдиган *тобғоч будуни* «хитой халқи» бирикмасини ташкил қилган иккала сўз ҳам ҳозирги тилда ишлатилмайди, лекин модель (қолип) ҳозир ҳам мавжуд.

6. Ҳамма томондан эътироф қилинганидек, сўз бирикмаси камида иккита мустақил сўзнинг бирикувидан ҳосил бўлади, уларнинг бирини тушириб қолдиргудек бўлсак, якка сўзгина қолади, яъни сўз бирикмаси мавҳуми чегарасидан чиқади. Сўз бирикмасини ташкил қилган компонентларнинг миқдори назарий жиҳатдан чексиздир, у турли сўз туркумларига оид лексик бирликлар ҳисобига кенгайиб боравериши мумкин (маъно чегарасидан чиқмаслик шарти билан, албатта): *совет кишилари, совет кишиларининг турмуши, совет кишиларининг ажойиб турмуши, совет кишиларининг ажойиб сермазмун турмуши* ва ш. к. Аммо сўз бирикмалари составида иштирок қилган компонентларнинг миқдори қанчалик кўп бўлмасин, бу бирлик бутунича гап тузиш учун потенциал материал чегарасида қолаверади. Айрим олинган сўзда ўз ҳолича кенгайиш хусусияти ҳам йўқ, у ёлғиз бўлганлиги учун грамматик боғланиш аломатларидан ҳам маҳрумдир.

Сўз бирикмаси ва қўшма сўз. Сўз бирикмалари гапдан фарқли ўлароқ коммуникатив функцияни бажармайди, у лексик маънони ифодалайди, фақат якка предметни (белгини, ҳаракатни) эмас, балки кенгайтириш йўли билан аташ, номлаш вазифасини ўтайди, бу жиҳатдан у сўзга яқин туради. Лекин тилда, айниқса, туркий тилларда шундай сўзлар ҳам борки, улар бир сўздан эмас, балки икки ва ундан ортиқ ўзакдан тузилган бўлади. Қўшма сўз деб аталган бундай лексик бирликларнинг ташқи кўриниши сўз бирикмасига ўхшаб кетади.

Қўшма сўзлар худди сўз бирикмасига ўхшаш усул билан ясалади, ҳатто компонентлар орасидаги синтактик боғланиш ҳам тарихан иккаласида ўхшаш, ўтмишда қўшма сўз ясалишида бу усул жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Шунингдек, сўз бирикмасида ҳам қўшма сўзда ҳам компонентлар бир хилдаги сўз туркумларига оид бўлади, иккаласи ҳам бир хил грамматик формага эга, сўзларнинг тартиби ҳам иккаласида бир хил. Сўз бирикмаси ва қўшма сўз ўртасидаги ўхшашлик асосан ана шулардан иборат. Лекин ўхшашликка қараганда бу икки ҳодисанинг ўзаро фарқини аниқлаш назарий ва практик жиҳатдан муҳимроқдир.

1. Сўз бирикмасини ташкил қилган компонентлар ўзларининг лексик-семантик мустақилликларини сақлаб қолади, якка олинган ҳолда ҳам бирикмада иштирок қилган сўз ўзи ифодалаган тушунча билан боғлиқ бўлади, шунинг учун ҳам компонентлар орасидаги грамматик алоқалар очиқ сезилиб туради. Қўшма сўзларда эса бирликни ташкил қилган компонентлар орасидаги муносабат

йўқолади ёки жуда заифлашади, улар сўзлар орасидаги реал муносабатларни ифодалаш вазифасини ўтамайди.

2. Сўз бирикмасини ташкил қилган лексемаларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида сўроқ бериш мумкин: *китоб* (нима?) *ўқимоқ* (нима қилмоқ?) *уйга* (қаерга?) *кетмоқ* (нима қилмоқ?) каби. Қўшма сўзларда эса қўшилмани ташкил қилган элементларнинг иккаласига бир сўроқ бериш мумкин: *кунгабоқар* (нима?), *босволди* (нима?) каби. Қўшма сўзлар билан аталган топонимлар, киши номлари ҳам шундай.

3. Сўз бирикмаларини ташкил қилган мучалар орасидаги синтактик алоқа жонли, ҳаракатчан, очиқдир, грамматик алоқа динамик характерга эга бўлади. Қўшма сўзларда эса бундай алоқа борлиги очиқ сезилмайди, қўшма сўзларни таҳлил қилганда ҳам одатда бу томонга аҳамият берилмайди. Қўшма сўз мучалари бир-бири билан жипслашган бўлиб, бир сўз ҳукмида бўлади: *уйга кетмоқ* бирикмасида жонли грамматик алоқа борлиги сезилб турибди; *кетмоқ* актив сўздир, у ифода этган маъно ҳаракат тушунчасини ифодалайди: ўтимсиз феъл, жўналиш келишиги формасидаги сўзни бошқариб келмоқда; уй сўзига қўшилиб келаётган *-га* қўшимчаси ҳам жонли, тилимизда актив грамматик кўрсаткич; у муайян грамматик алоқани таъминлаб келаётир. Лекин *кунгабоқар* қўшма сўзида бундай хусусиятлар йўқ; тўғри *боқмоқ* феъли *кун* сўзини бошқариб, унинг жўналиш келишиги формасида бўлишини талаб қилган, *боқар* сўзи сифатдош формасида эканлиги ҳам кўриниб турибди, лекин бир вақтлар бу икки сўз орасидаги грамматик алоқа ҳозирги кунда уқилмайди, иккаласи ўртасидаги тарихан боғланиш аста-секин сийқалашиб йўқ бўлиб кетган; тилимиздаги *элликбоши*, *бойўғли*, *ойболта*, *билакузук* каби кўп-лаб қўшма сўзларда ҳам бирор ўзгаришни кузатиш мумкин.

4. Сўз бирикмасини ташкил қилган мучаларнинг ҳар бири ўз мустақил сўз урғусига эга, улар негиз муча атрофига уюшганларидан кейин ҳам ўз мустақил маъноларинигина эмас, балки ўз шаклини, товуш составини ва мустақил урғусини сақлаб қолади. Қўшма сўзларда эса қўшилмани ташкил қилган компонентларнинг бири (асосан биринчи сўз) ўз урғу мустақиллигини йўқотади ёки иккисидан бирининг урғуси жуда заифлашади-да бош ва ёрдамчи урғу сифатида сақланиши мумкин: *туянинг товони* сўз бирикмасида иккала сўз мустақил урғуга эга; *туя+товон—туятовон*, *ит+оғиз—итоғиз* мисолларида эса урғу иккинчи мучанинг охириги бўғинига тушаётир. Лекин барча қўшма сўзларда ҳам ана шундай ўзгариш рўй беради деб айта олмаймиз, айримларида заиф бўлса-да, грамматик алоқа ҳам, урғу ҳам сақланади. Бу ҳодиса «...сўз бирикмасидан қўшма сўзга ўтиш жараёни асрларча давом этган тараққиётнинг маҳсулидир» (А. К. Боровков) деган фикрни яна бир бор тасдиқлайди. Бу мураккаб процесс (бирикманинг қўшма сўзга ўтиш процесси) ҳали тугалланмаган экан, иккала ҳодисани бир-биридан ажратиб, қатъий бир қонда чегарасига сиғдириш ғоят мушкул ишдир.

5. Сўз бирикмаси компонентларини динамик характерга эга бўлади, дедик. Бунинг маъноси шуки, ҳар бир компонент фақат белгили сўзлар билангина бирикмай, балки бошқа турдаги (маълум сўз туркуми доирасида, албатта) сўзлар билан бирикиб келаверади, яъни бир сўз бирор бирикмани тузишда иштирок қилади, шу билан бир вақтда ҳар иккала компонент кўплаб бошқа сўз бирикмаларини ҳосил қилишда ҳам қатнашаверади: *шаҳар Совети, Совет ҳокимияти, Министрлар Совети, Совет ваколатхонаси; Нурута тоғлари, тоғ тизмалари, тоғ ўнгири, тоғ қишлоғи* (сўнгиси А. Мухторнинг «Чинор» романида учради) ва ш. к. Шунингдек, сўз бирикмасини ҳосил қилган лексик бирикларнинг ҳар бири ўз қаторида қўшимча лексемалар билан бирга кенгаймоғи мумкин. Унинг кенгайиш доираси, айтганимиздек, назарий жиҳатдан чексиздир (В. Виноградов).

Эркин ва турғун бирикмалар (фразеологик бирикмалар).

1. Сўз бирикмалари бобида ўрганиладиган материал ўз ичига ўзаро эркин боғланидиган қўшилмаларни олади, турғун бирикмалар эса тилнинг лексика бобида ўрганилади. Тузилиши-структураси томонидан қаралса, сўз бирикмаси билан турғун фразеологик бирикмалар ўртасида фарқ кўринмайди, улар грамматик жиҳатдан ҳам бир хилда шаклланган, лекин бирикманинг семантикасида жуда катта фарқ борлигини кўриш унча қийин эмас. Шундан келиб чиқадики, эркин бирикма тарихан турғун бирикма учун база вазифасини ўтаган, аслида иккинчиси биринчиси заминида юзга келган. Фарқ шундаки: а) аслида эркин бўлган бирикма ўз маъносини бутунлай ўзгартирган; б) ёки компонентлардан бирининг маъносида ўзгариш юз берган.

### Эркин бирикма

йўлдан чиқмоқ (ўз маъносида)  
 кўз юммоқ (ўз маъносида)  
 бел боғламоқ (ўз маъносида)  
 сувдан кечмоқ  
 қора қоғоз  
 қўйлаги калта  
 кўзи қора  
 бўйи узун

### Турғун бирикма

йўлдан чиқмоқ — адашмоқ  
 кўз юммоқ — вафот этмоқ  
 бел боғламоқ — киришмоқ  
 жондан кечмоқ  
 қора кўнгил  
 қўли калта  
 юраги қора  
 тили узун

Шундай қилиб, эркин бирикмани ташкил қилган компонентлар ўз маъноларини сақлайди, турғун бирикмада иштирок қилган сўзлар (фразеологияни ташкил қилган сўзлар) бутунича ўз маъносидан кўчган ёки компонентларнинг бири ўз маъносини ўзгартириб юборган бўлади.

2. Эркин бирикмани ташкил қилган мучалар алоҳида-алоҳида олганда ҳам ўз лексик маъноларини сақлайди ва бошқа сўзлар билан боғланиб бирикма ҳосил қилишда иштирок этаверади; тур-



ғун бирикмада бундай хусусият йўқ, у бутунлигича яхлит лексик бирик ҳисобланади, сўзларни айрим-айрим олганда ўша лексик маъно йўқолади.

3. Эркин сўз бирикмаси бир тилдан иккинчи бир тилга овоз таржима қилинаверади, турғун бирикмаларни (фразеологизмларни) уруғдош бўлмаган бошқа бир тилга таржима қилиш одатда мумкин бўлмайди, ҳатто, уруғдош тиллардан ҳам бу каби турғун бирикмаларни баъзан таржима қилиш амри маҳолдир (қиёс.туркманча: *теллеги аган* — (телпаги оған) — «бир марта уйланиб тул қолган»).

4. Эркин бирикма ўткинчи характерга эга бўлади, яъни эркин сўз бирикмаси маълум нутқ пайтидагина шаклланади, тегишли вақт билан боғлиқ. Турғун бирикма тилнинг тарихий ривожини натижасида юзага келади ва тайёр ҳолда компонентлар бир-бирлари билан жипслашиб аста-секин ўзларининг илгариги маъноларидан узоқлашадилар, бошқача қилиб айтганда компонентлар семантикаси бирикма фонида сийқалашиб йўқола боради, компонентлар айрим олган ҳолда активликни йўқотиб маъносиз формаларга айланади, алоҳида олгандаги маъноси билан турғун бирикмадаги маъноси ўртасидаги алоқа узулиб қолади.

5. Эркин бирикманинг кенгайиш доираси назарий жиҳатдан қараганда чексиздир, турғун бирикмада эса сўзларнинг бирикуви доираси чекланган бўлади, унга сўз қўшиш ёки унинг составидаги сўзларнинг бирортасини чиқариб ташлаш маънога жиддий путур етказмоғи мумкин ёки бошқа маънодаги бирикма ҳосил бўлади (тарвузи қўлтиғидан тушмоқ, кўзига қараб юрмоқ каби мисолларни қиёслаб кўринг).

Сўз бирикмаси ва синтагма. Синтагма гап ичида бир-бирининг кетидан келиб бир нафас билан айтиладиган сўзлар группасидир. Шунингдек, синтагма бир сўздан ҳам ҳосил бўлиши мумкин, у ритмик урғуга эга бўлади, гап составидаги синтагмалар бир-биридан пауза билан ажралади ва ш. к.

Сўз бирикмасининг синтагмага бўлган муносабати қуйидагича:

1. Синтагма нутқ билан, гапириш жараёни билан боғлиқ бўлади, у муайян ритмик урғу ва пауза ёрдамида реаллашади, сўз бирикмасида бундай хусусият йўқ.

2. Синтагмалар нутқ жараёнида ритмик группалар билан бир-биридан ажраларкан, кўп вақт ўзининг ҳажми ва чегараси эътибори билан гапга ҳам, сўз бирикмасига ҳам мос келмайди. Айниқса бу фикр оддий сўзлашув тилига нисбатан тўғридир. Оддий сўзлашув тилида синтагмалар бир-бири билан бирлашиб (қўшилиб) кетишга мойил бўлади.

3. Синтагма биргина сўздан ҳам тузилиши мумкин, шунингдек, сўз+кўмакчи каби бирикмалар ҳам синтагма ҳисобланиши мумкин, аммо сўз бирикмасида бундай хусусият йўқдир.

4. Нутқдаги ҳар қандай синтактик ҳодиса ҳам синтагматик категорияга тааллуқли бўлади, сўз бирикмаларининг ҳар қандай тури ҳам, ҳеч истисносиз, синтагматик категорияга алоқадор бўла-

ди. Боғланишнинг фақат тобеланиш йўли билан бириккан туритина сўз бирикмалари бобида ўрганилади.

5. Синтагма нутқ жараёни билан боғлиқ бўлган синтактик бирлик бўлганлиги учун (агар у бирдан ортиқ сўздан тузилган бўлса) синтагмани ташкил қилган компонентлар ёнма-ён турмоғи шарт, эркин сўз бирикмасига бундай қондани бериб бўлмайди. Қонда бузилгудек бўлса, бўлакни синтагматик қайта ажратиш керак бўлади.

6. Сўз бирикмасида доимий иш кўрувчи грамматик қолип (модель) мавжуд, синтагматик бўлинишда бундай қолипнинг бўлиши мумкин эмас.

7. Синтагмада фонетик-стилистик талаб биринчи ўринда туради, яъни синтагма нутқ интонацион мазмунининг бўлиниши натижасида юзага келади, бу жиҳатдан сўз бирикмаси ундан сифат жиҳатдан кескин фарқлидир.

Тенг боғланиш ва тобели боғланиш. 1. Тенг боғланиш билан тобели боғланиш ўртасидаги мавжуд фарқ уларнинг структурасида, компонентлар орасидаги ўзаро муносабатларнинг характеридадир. Биринчи кўзга ташланадиган нарса уларнинг (ана шу бирликларнинг) номидадир.

Сўзларнинг ўзаро тенг боғланиши очиқ конструкциядир. Демак, тобели боғланиш унга нисбатан ёпиқ боғланишдир. Ҳозирги тилимизда икки хил боғланиш ҳам икки ва ундан ортиқ сўзлар бирикувидан ҳосил бўлади, назарий жиҳатдан компонентлар миқдори иккисида ҳам чекланмагандир.

2. Тобе боғланишнинг ёпиқлиги шундан келиб чиқадики, уларнинг кўпчилигида компонентлар семантик жиҳатдан бир-бирига тутшиб эргашиб келади ва биргаликда яхлит бирликни, мураккаб бўлса ҳам, қандайдир тасаввурни, ҳодисани англатади, тенг бирикувда, табиий, бундай занжирли боғланиш йўқ;

Бундан ташқари, тенг боғланиш йўли билан юзага келган конструкциянинг номинатив функцияда келиши жуда ҳам чеклангандир, бу категориянинг қўшма сўзга яқинлашиш ҳодисаси нисбатан кам учрайди (*сару-но, ёз-ёвон* каби мисолларни қиёсланг).

3. Тенг боғланиш тобели бирикмадан фарқли ўлароқ, бош сўзнинг кенгайиши натижасида юзага келган эмас, уларда бош сўз—эргаштириб келувчи (марказлаштирувчи) сўз йўқ, кенг маънода аниқловчи ҳам йўқ, аниқланмиш ҳам йўқ, яъни тобели бирикмага хос бўлган асосий структур хусусият тенг боғланиш йўли билан юзага келган қўшилмага хос эмасдир.

Сўз бирикмаси ва гап. Сўз бирикмаси ҳам, гап ҳам сўзларнинг грамматик алоқага киришувидан юзага келади. Иккисида ҳам ўзаро муносабатга киришган сўзлар бирор сўз туркумига таллуқли бўлиб, бири ҳукм маъносидаги гапни ҳосил қилади, бошқаси эса ўша гап учун «қурилиш материали» вазифасини ўтайди. Шунингдек, иккисида ҳам сўзларнинг ўзаро грамматик боғланишларини таъминловчи кўрсаткич кўп вақт бир хил бўлади. (аффикслар, ёрдамчи сўзлар, сўз тартиби ва ш. к.). Иккала грамматик ҳо-

дисанинг ўзаро ўхшашлиги асосан ана шулардан иборат. Энди сўз бирикмаси ва гап ўртасидаги принципиал фарқларни кўздан кечирайлик.

1. Шундай қараганда, гап ҳам, сўз бирикмаси ҳам тобеланиш асосида юзага келади, яъни иккаласи ҳам бир сўзнинг иккинчи бир сўзга грамматик жиҳатдан бўйсуниб келишига асосланган, лекин бу тобеланишнинг туб моҳияти бошқа-бошқадир. Сўз бирикмасида иштирок қилган тобе сўз (яъни ҳоким сўзга боғланиб келган муча) бирикма составидан тушиб қолиши мумкин, бу билан ҳоким сўзнинг асосий лексик маъноси ўзгармайди (*қизиқ ҳикоя—ҳикоя*), икки сўздан иборат бўлган гап (икки составли гап—эга ва кесим) составидаги тобе деб аталган сўзни (кесимни) тушириб қолдирсак, гапга хос бўлган фикр тугаллиги принципи бузилади, қолган сўз фақат лексик маънони билдирувчи элементга айланади. Иккала синтактик қўшилманинг боғланишидаги ҳокимлик ва тобелик муносабатлари ўртасидаги фарқ шундаки, сўз бирикмаси кенгайтирилган, тармоқланган лексик маънони билдиради, тобе сўзнинг тушиб қолиши сўз бирикмаларининг маъносига жиддий зарар етказмайди, фақат кенгайтирилган маъно якка предмет (белги, ҳаракат) маъноси билан алмашади, холос. Лекин гапни ташкил қилган «тобе» сўзнинг тушуви билан гапга хос бўлган асосий хусусиятлар йўқолади, гап гап бўлмай қолади: *пахта терилди — пахта*.

2. Маълумки, от+шахсли феъл типидagi тобели боғланишда ҳоким сўз албатта бош келишик формасида бўлмоғи шарт. Шунингдек, ҳоким сўзнинг шахс ва сонда ўзгариши тобе сўзга (кесимга) дарҳол таъсир кўрсатади, бошқача қилиб айтганда, эга вазифасида келган сўз кесимни шахс ва сонда ўзига бўйсундиради: *мен келдим, сен келдинг, улар келишди* каби. Сўз бирикмаларини ташкил қилган компонентлар орасида бундай хусусият йўқ. Агар қаратқич+қаралмиш боғланишидаги мослашув ҳақида гап борадиган бўлса, ўхшашлик маънода (шахс ва сон маъносини англатиш жиҳатдан) гина, холос. Бу икки хилдаги боғланиш турлича грамматик формалар системасини ташкил қилиши ва шундан келиб чиқадиган моҳияти эътибори билан бир-биридан тубдан фарқлидир: биринчиси гап, иккинчиси бирикма; гапда ҳар иккала компонент бўлакка тенг (бош бўлак), бирикмада эса фақат биринчи компонент бўлакка тенг; гапда биринчи компонент бош келишик формасида — ҳоким, бирикмада эса биринчи компонент қаратқич келишиги формасида — тобе; гапда шахс (сон) — ни кўрсатувчи сўз тобе, бирикмада эса худди шундай сўз ҳоким, гапда тобе сўз формаси ҳоким сўзга мослашади, бирикмада эса ҳоким сўз формаси тобе сўзга мослашади. Бундан ташқари, эга+кесим боғланишида тобелик кўрсаткичи тусловчилардир, қаралмишни шакллантирадиган эгалик қўшимчалари эса ҳокимлик кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам мослашувнинг таркибига кўра иккала конструкциядаги мослашув ҳодисасини бир-биридан фарқлаш зарур бўлади: эга билан кесим мослиги соф мослик, қа-

ратқич ва қаралмиш муносабатида икки томонга мойиллик сезилади: мослашув ва бошқарув, лекин бир бирикманинг ўзида ҳам бошқарув, ҳам мослашув мавжуд бўлгани билан формал грамматик жиҳатдан ҳам, бирикма формасининг семантикаси томонидан ҳам мослашув кучлироқ ифодаланган, шунинг учун ҳам бу типдаги бирикмаларни бошқарувли мослашув деб аташ маъқул.

3. Бундан ташқари, сўз бирикмаси ҳам, гап ҳам ҳар бири ўзига хос усуллар ва воситалар орқали шаклланади. Гапнинг ўзига хос парадигматикаси ёки формалар системаси бор. Парадигма гапнинг ранг-баранг категориялари — замон, шахс ва модаллик категорияларини ифодаловчи формаларнинг йиғиндисидан иборат. Замон, шахс ва модаллик каби категорияларни ифодалаш содда гапнинг асосий белгиларидирки, бундай белгилар сўз бирикмаларига хос эмасдир. Фараз қилайлик, феъл замонлари учта: ўтган замон, ҳозирги замон, келаси замон; ҳар бир замон формаси замон маъносини ифодалаб берувчи асосий—етақчи кўрсаткичга эга бўлади; ўтган замон учун *-ди*, ҳозирги замон учун *-япти*, келаси замон учун *-ади/йди*. Бундан ташқари, ҳар бир замон формаси ўз йўлдошларига, қўшимча замон оттенкасини ифодаловчи шаклларга эга бўлади: *келди, келган, келган эди, келяпти, келмоқда* ва ш. к. Шунингдек, содда гапнинг кесими яна бир қатор бошқа кўрсаткичларга эга бўладики, бундай формалар предикативликни таъминловчи муҳим формалар сифатида мавжуддир — бу феълнинг модал формаларидир. Улар модал формалар замон маъносини бевосита ифодалайди, феъл замонларига нисбатан бетарафдир: *кел, келса, келмоқчи, келайлик, келган бўлса, келгандир, келганмиш* ва ш. к. Лекин бу икки категорияни (замон ва модаллик категорияларини) бир-биридан ажратиб қўйиш мумкин эмас, иккаласининг яхлит бирлиги предикативликни юзага келтиради. Шундай қилиб, гапнинг грамматик мазмуни предикативликдир. Ўз ўзидан аёнки, бу хусусиятларнинг бирортаси ҳам сўз бирикмалари учун хос эмасдир.

4. Сўз бирикмаларини ҳосил қилиш қонуниятлари гапнинг барча грамматик схемаларини қамраб ололмайди, сўз бирикмасининг имкониятлари нисбатан чекланган. Гап тузилишида эса тилнинг барча воситалари иштирок қилади (масалан, кириш, киритма, турли типдаги иборалар, ажратилган бўлақларнинг турли типлари, ундалма, юкламалар, модал сўзлар, боғловчилар ва бошқалар), сўз бирикмаси эса буларнинг бирортасидан ҳам фойдаланмайди.

5. Сўз бирикмасини ташкил қилган компонентлар орасидаги боғланиш етақчи (бош) сўзнинг формаси билан тобе сўзнинг у ёки бу шаклининг ўзаро бирикувидир. Боғланиш етақчи сўзнинг парадигмаси асосида шаклланади (масалан: қаратқич-қаралмиш бирикмасида). Икки турдаги боғланишда ҳам иштирок қилган сўзларнинг ўзаро формалари системаси (парадигмаси)нинг бошқа-бошқа бўлишини юқорида айтдик. Предикатив боғланишда сўз бирикмаси формасидан ташқарида бўлган синтактик замон ва мо-

даллик категориялари билан белгиланади, бинобарин, предикатив боғланиш парадигмасининг истаган формаси гап формуласининг бир қисми, унинг шаклий ифодасидир.

6. Икки хил синтактик характерга эга бўлган бу бирикмаларнинг яна бир муҳим айирмаси бор: бу фарқ қўшилмалар ифода этган грамматик маъно билан боғлиқдир. Тобелик асосида юзага келган бирикув аниқловчиликнинг турли типларини ясайди (кенг маънода), тобеланиш йўли билан юзага келган бирикувларда ҳабар, дарак интонацияси ҳам, замон ва модаллик билан боғлиқ бўлган маънолар системаси ҳам йўқ: *оппоқ пахта, яшил дала, кўм-кўк ўтлоқ, Эшматнинг укаси; тез юрмоқ, китоб ўқимоқ* каби бирикмаларда аниқловчилик (кенг маънода) сўз ва унинг доирасидаги категорияларга суянади. Координация натижасида юзага келадиган аниқловчилик бошқача характерга эга бўлади: тобе форма ифодалаган белги (кенг маънода) координациянинг мавжудлиги факти биланоқ замонга ва объектив модалликка алоқадор бўлади. Шундай қилиб, координация натижасида ифода этилган грамматик маъно сўз маъносига алоқаси бўлмайди. Бошқача қилиб айтганда, координация замон ва объектив модаллик категориялари билан маҳкам боғлиқдир. Тобеланиш йўли билан боғланиш эса—мослашув, битишув ҳамда сўз формалари (бошқарув) бундай категориялар билан боғланмайди.

7. Гап билан сўз бирикмаси ўртасига баробар аломатини қўйиш мумкин эмас, дедик. Предикативлик гапнинг асосини, негизини ташкил қилади: предикативлик белгиларига эга бўлмаган турли типдаги бирикмалар то гапга хос бўлган белгиларга эга бўлмагунча (тўла ёки қисман бўлса ҳам), нутқ контекстида мустақил синтактик birlik хусусиятини касб этмагунча, сўз бирикмаси доирасида қолаверади.

8. Ниҳоят, сўз бирикмаси, айрим сўз сингари, гапнинг кенгайган бўлаги (синтактик группаси) бўлиб кела олади, лекин у гапга хос бўлган белгиларга ёки шу белгиларнинг бирортасига эга бўлгач, нутқ контекстида мустақил гапга айланмоғи мумкин. Айниқса бу қоида отли бирикмаларда (кенг маънода) диалогик нутқда, сарлавҳаларда, атов гап типигади конструкцияларда кўпроқ учрайди. Масалан, *ҳамма теримма* бирикмаси нутқ ситуациясига, вазиятига, қандай интонация билан айтилишига қараб, мустақил гап сифатида тўлиқ фикрни, ҳукми англантиши мумкин, бошқа ҳолатларда эса гапнинг кенгайган бўлаги вазифасини ўтайди.

Шундай қилиб, сўз бирикмаси камида иккита мустақил сўзнинг грамматик жиҳатдан бирикуви орқали юзага келади. Унинг энг характерли хусусияти (бошқа ҳодисалардан айирмаси) иккита мустақил сўзнинг тобеланиш йўли билан боғланишидир. Иккинчи хусусияти шуки, сўз бирикмаси сўз ва гап оралиғидаги ҳодисадир, бир томондан, сўз бирикмаси тилнинг номинатив воситаларидандир, у бир бутун, лекин кенгайтирилган номни юзага келтиради. Аммо синтактик ҳодиса сифатида сўз бирикмаси гап учун потенциал материал вазифасини ўтайди. У фақат гап орқали

унинг составида тилнинг коммуникатив восита системасига киради.

Сўз бирикмасини ташкил қилган компонентлар бирор марказий сўз атрофига уюшади, сўзга ўхшаб сўз ўзгариши системаси билан боғлиқ... бош сўзнинг ўзгариши (масалан қаратқич-қаралмиш типдаги боғланишда) эргаш сўзга ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди; яъни *менинг отам* бирикмасида бош сўз *ота*—эгаллик шаклидаги сўз I шахс кишилик олмошининг қаратқич формасида келишини талаб қилаётир (*менинг*), лекин рус тилидаги сингари эргаш сўз бош сўз билан келишик, сон, родда мослашмайди, балки бош сўз қандай формага кирмасин (отамдан, отамни, отамдаги ва ш. к.), эргаш сўз ўз формасида ўзгаришсиз қолаверади;

Сўз бирикмаси, худди айрим сўз сингари, гап воситасида, унинг составидагина коммуникатив функция системасига киради, дедик. Алоҳида олинган сўз бирикмаси гапнинг асосий белгиларидан (объектив модаллик, замон, шахс категориялари, дарак интонацияси) маҳрумдир. Бинобарин, сўз бирикмаси гап билан доим боғланишда бўлса ҳам, сифат жиҳатдан улар ўзаро фарқлидир.

Сўз бирикмаларининг турли-туман конструктив кўринишларида иштирок қилувчи компонентларнинг бош мучаси қайси сўз туркумига тааллуқли эканлигига қараб (асосан от ва феъл), сўз бирикмаларини иккита катта гушпага бўлиб ўрганиш кўзда тутилади: 1. Отли сўз бирикмалари; 2. Феълли сўз бирикмалари.

Сўз бирикмалари синтаксисининг асосини сўзларнинг ўзаро боғланиш формалари — синтактик приёмлар — битишув, бошқарув ва мослашув ташкил қилади. Грамматик боғланишнинг энг кенг тарқалган тури битишув йўли билан юзага келган бирикувдир. Форма жиҳатдан бой ва мураккаби эса бошқариш йўли билан алоқага киришган боғланишдир. Мослашув йўли билан юзага келган бирикув эса тарқалиш эътибори билан бир қадар чеклангандир.

Сўз бирикмалари формасининг бу турларини дастлаб отли бирикма кўламида юқорида келтирилган тартиб билан кўриб чиқамиз.

## ОТЛИ СЎЗ БИРИКМАЛАРИ

**Битишувли бирикмалар.** Бош сўзга бирикиб келган эргаш компонентларнинг қайси сўз туркумига тааллуқли эканлигига қараб ёки ифода материалига кўра, сўз бирикмасини қуйидаги гушпаларга ажратиб ўрганиш мумкин.

1. От+от. Отли бирикмалар системасида кенг тарқалган турлардан бири икки отнинг қўшимчасиз бирикувидир. Эргаш муча система сифатида биринчи ўринда, бош сўз эса иккинчи ўринда келади; қоида бўйича грамматик жиҳатдан ўзгарувчи элемент иккинчисидир, яъни келишик, эгаллик ва кўплик қўшимчаларидан бирортасини (ёки уччаласи ҳам) олиши мумкин. Биринчи компо-

нент шаклан от туркумига тааллуқли бўлади, лекин маъноси томонидан кўп вақт белгини англаувчи сифат туркумига жуда яқин туради: *кумуш қошиқ, юк машина, олов нафас, ўрик домла, қўнғироқ овоз, шамол тегирмон, шоир табиат* каби.

2. Олмош+от. Олмошларнинг барча турлари ҳам бош сўз билан (от, олмош ва отлашган сўзлар билан) бирикавермайди. Олмошлардан фақат сўроқ, кўрсатиш, белгилаш олмошлари (жуда кам бўлса ҳам бўлишсизлик олмоши ясашда иштирок қилувчи ҳеч элементи ва ҳоказо) отга бирикиб келиши мумкин: *хамма одамлар, бутун дунё* (халқлари), *барча студентлар, ўша бодомзор, ҳеч нарса, ҳар киши, қанча одам* каби.

3. Сон+от. Бу типдаги битишувли бирикмага сон туркумига алоқадор бўлган айрим турлар киради: *саноқ сон+от, тартиб сон+от, чама сон+от, тақсим сон+от: йигирма беш студент, ўн олтинчи мактаб, ўнтача бола, йигирматадан қалам.*

4. Сифат+от. Сўз бирикмалари системасида энг кенг тарқалган тур сифат ва отнинг битишув йўли билан боғланишидир: *яхши одам, узоқ йўл, мовий денгиз, гўзал табиат* каби: *яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи* (Мақол).

5. Сифатдош+от. Феълнинг функционал формаларидан сифатдошнинг айрим формалари ҳам от билан битишувли бирикма ҳосил қилади. Булардан энг кўп ишга солинадиган тури *-ган (-ётган, -диган)* аффикси ёрдамида ясаладиган формадир. Сифатдошларнинг бошқа турлари нисбатан камроқ ишлатилади (*-ар/-ур, -жақ*).

Бундан ташқари, сўзларнинг битишув йўли билан бирикувида *равишдош+феъл, равиш+феъл* каби турлари ҳам жуда кенг тарқалганки, биз уларни феълли бирикма бобида ёритиш ниятидамыз.

От+от типдаги қўшимчасиз бириккан боғланишда қуйидаги асосий маъно турларини қайд қилиш мумкин.

1. Эргаш муча вазифасида келган от (биринчи компонент) бош сўз билдирган предмет нимадан ясалганлигини, материални кўрсатади: *мовут чопон, қамиш девор, чилвир белбоғ, темир қошиқ*; предмет материалнинг бир қисмига ишора: *зар дўппи, тош йўл, қовоқ сомса, ғишт девор* каби.

2. Бош сўзга боғланиб келган компонент предметнинг нимага мосланганлигини, мўлжалланганлигини билдиради: *юк машина, қўлтиқ таёқ, дераза парда, электр чироғ, лампа шиша.*

3. Биринчи муча шахснинг (предметнинг) касбини, машғулотини билдиради, барча изоҳловчилар ҳам шу турга киради: *матрос йигит, инженер аёл, деҳқон бола, тракторчи қиз.*

4. Биринчи муча иккинчисининг ҳолат-ҳаракатини изоҳлайди, аниқлаб беради ёки шахснинг (предметнинг) бирор томонини нимагадир қиёслайди, ўхшатади: *ғоз юриш, ит ҳуриш, мирза турши, ёв қараш, шоир табиат, хўроз қанд, бодом қовоқ, дутор бўйин, қўнғироқ овоз, кетмон соқол, қўй кўз* каби.

5. Биринчи сўз иккинчи компонентнинг миллатига (қабиласига) ишора қилади: *рус аёл, ўзбек бола, корейс қиз.*

6. Эргаш сўз бош сўзнинг жойини, ўринга муносабатини, қаердан келиб чиққанлигини билдиради: *чуст дўппи, наманган олма, марғилон атлас, қўқон арава* (Агар биринчи муча охиридаги -и қўшимчаси ўқилмайди деб фараз қилсак, *ироқи совун, кобули шўрва, кашмири рўмол* каби бирикмаларни ҳам шу типга киритиш мумкин). Аслида биринчи сўзга қўшилиб келаётган -и қўшимчаси ёки нисбий -ий элементига алоқадордир: *чинни идиш, бухори сақич, шоҳи кўйлак* каби бирикмалар ҳам шу типдаги қўшилмалардир.

7. Эргаш сўз етакчи (бош) сўзнинг жинсига ишора қилади: *жўжа хўроз, хотин доктор, қиз бола, ўғил бола, эркак киши;*

8. Миқдор англатувчи отларнинг (нумиративларнинг) ёлғиз (якка ҳолда) бирикманинг биринчи компоненти бўлиб келиши сийрак учрайди; бундай ҳолатларда эргаш сўз олдидан бирорта саноқ сон келиб, сўз бирикмаси ҳосил қилади: *бир машина одам, ўн қоп ун, икки қоп гуруч, юз вагон ёғоч* каби; эргаш сўзни такрорлаш йўли билан бош сўз аниқланади ва ўзига хос аниқловчилик конструкция ҳосил бўлади: *қоп-қоп ун, арава-арава одам, машина-машина пахта* ва ш. к.

1. От+от типига алоқадор бўлган боғланиш тилда тез-тез ишлатиладиган лексемаларнинг ёрдамида худди шу типдаги бирикмаларни ҳосил қилади: улар *бош, қўл, оёқ, бозор, сув, шамол, ота, она*, баъзи овқат номлари ёрдамида шаклланадики, уларни маълум бир семантик турга ажратиш анча қийин: *она ер, ота мерос (касб), от бозор, якшанба бозор, қўл (шамол, сув) тегирмон, қўл ўроқ (арра), мош хўрда, гуруч шўрва, макарон палов, қозон кабоб, бош агроном, бош қўмондон, бош мақола* ва жуда кўп шунга ўхшаш бирикмалар.

Бундай ясалишларнинг миқдорий нисбати жуда кўп. Мисоллар: *...нуқул водокачкадаги рус хотинлар билан гаплашади* (А. Қаҳҳор); *бу икки лўли кампир зерикишган шекилли яна жанг бошлашибди* (Ойбек). *Янги ой олтин ўроқ* каби порлайди (Ойбек). *Уқ гильзасидан керосин чироғ ёқилади* (Газета). *Тожи Юсупов... стационарда бош хирурғ бўлиб ишламоқда* (Газета). *...Йўлдошлар икковимиз қулинг ўргулсун с а м о в а р п а л о в қиламиз* (Р. Раҳмон). *Танқингни шу ерга кўм, пўлат қалъа бўласан, деди* (Газета) *Боя қарияларни кутиб олган норғул йигит чой, бир патнусга нон, қовун қоқи, бир қийиқча ошқовоқ сомса келтириб қўйди* (А. Қаҳҳор). *Бир тўда комсомол қизлар уни кутиб туришган экан* (Саид Аҳмад). *У жуда шайтон хотин* (Ойбек). *Эшигимизга увада тўну чилвир белбоғ билан келган эдинг* (А. Қаҳҳор). *Ҳар бир колхоз бир қайиқ, лекин, домла, темир қайиқ* (А. Қаҳҳор). *Эшик қулади, қамиш девор ўпирилди* (А. Қаҳҳор). *Мовут чопон, мош ранг духоба дўппи кийган одамни учратганлар бордир* (Мирмуҳсин). *Унинг бошида фаранг дурра, устида хонатлас кўйлак, зардўзи желетка, қулоқларида ой болдоқ, тагдўзи дўппи тикиб ўтирибди* (А. Қаҳҳор). *Шофер бо-*



ла... кейин билсам, Уроқбойнинг ўғли экан (А. Қаҳҳор). Қорол  
вул йигит илжайиб унга яқин келди (Саид Аҳмад). Мат-  
рос бола Болтиқнинг хўрозларидан (Саид Аҳмад). Аввал  
кўк пийз тўғраб, товуқ шўрва пиширасиз (Р. Раҳмон).

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, бир отнинг ик-  
кинчи бир от билан қўшимчасиз бирикувида сўз ясашнинг қандай-  
дир элементи сақланади. Бунинг сабаби «составли» отларни таш-  
кил қилган сўзларнинг ўзаро муносабати барча туркий тиллар учун  
хос бўлган структур хусусиятдан келиб чиқади. Биринчидан, би-  
рикманинг компонентлари худди одатдаги сифат+от типидagi қў-  
шилмага ўхшайди, бироқ биринчи мучанинг маъносидаги ўзгариш  
уни отдан анча узоқлаштирган ва белгини ифодаловчи сифат турку-  
мидаги сўзларга яқин қилиб қўйган, бинобарин, «...биринчи ком-  
понентнинг от эканлиги ҳақида фақат тарихан гапириш мумкин»  
(А. Қ. Боровков). Иккинчидан, бундай бирикмаларда потенци-  
ал қўшма сўз ясаш имконияти мавжуд бўлганлиги учун ҳам икка-  
ла компонент орасидаги от+отлик муносабати ёки сифатлашган  
от+от муносабати анча заифлашган бўлади, натижада жуда кўп  
ҳолатларда бирикманинг қўшма сўзга айланганлиги очиқ сезилиб  
туради, айримларида эса ўткинчилик даври ҳамон давом этаётган-  
дек туюлади. Айниқса биринчи ҳолатда «аниқловчи» бўлак ё асо-  
сий компонентнинг маъноси умуллаштиради, ёки маънони чек-  
лайди, қўшилгани ташкил қилган иккала муча ҳам ўз маънолари-  
ни ўзгартириб юборишлари мумкин: *итоғиз, тўтовон, ойболдоқ,*  
*ойболта* каби мисолларда бунинг жуда очиқ кўриши мумкин. Шу жи-  
ҳатдан қараганда сифат+от ва келтирилган мисоллардаги от+от  
бирикманинг умумий маъносидаги фарқ деярли йўқолган, *дутор*  
*бўйин* (от), *қоракўз* (бола) қўшилмаларида компонентлар ўртаси-  
даги семантик фарқ жуда заифлашиб қолганга ўхшайди, яъни ян-  
ги маънони аниқлаш вазифасини сифат ҳам, от ҳам баббаробар  
ўтаб келаётир. Бундай ҳолларда сифат маъносидаги хоссанинг  
умумлаштирилган маъноси тораяди ва янги маънони ифодалашга  
мослашади (*сарифғ, қоракўз* мисолларини *билагузук, ойболта* сўз-  
лари билан қиёслаб кўринг). Бунга маънонинг ўзгариши ва урғу-  
нинг бирлашиб кетишини келтириб қўшсак (*оқсоқол, эчкизмар,*  
*тошбақа, ошқовоқ, оққуш, қорақурт* мисолларидаги урғуни эсга  
олайлик), бу типдаги бирикмаларда қўшма сўз ясаш имкониятлари  
анча кенг эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Яна қуйидаги мисол-  
ларни чоғиштириб кўрайлик: *Чий бахмал гимнастёркасининг*  
*кўкрагида «Олтин юлдуз» ялтираб турган, қоши, сочи оппоқ, лекин*  
*мўйлови тусдек қопқора* (Саид Аҳмад). *У бригадadan... бу бри-*  
*гадага, у хирмондан бу хирмонга ўтди — бош мақола учун*  
*факт тўплаётган эди* (Р. Раҳмонов). *Катта асфальт йўл*  
*пастроқдан ўтади, айланиб борилади* (Р. Раҳмонов). *Домлам*  
*қўлимдаги китобни олиб, олдидаги пастак тахта курси устига*  
*қўйди* (Ойбек).

II. Сифат+от. Битишув йўли билан бирикадиган қўшилмалар-  
нинг иккинчи группасини сифат+от типидagi боғланишлар ташкил

қилади. Бу типдаги боғланиш ҳозирги тилимизда аниқловчилиги конструкциянинг энг кенг тарқалган тури ҳисобланади: а) бирикманинг биринчи компоненти (эргаш мучаси) аслий сифатлардан, иккинчи бўлаги эса от ёки отлашган сўзлардан бўлади: *янги китоб, азим дарё, хом ашё, қизил байроқ, баланд бино, қора булут каби*; б) нисбий сифат+от: *уқувли йигит, ғайратли бола, чиройли сурат, кечаги студентлар, кечки пайт, нуруний кекса, оилавий кеча, фаросатсиз киши* каби.

Ҳар иккала сифат турлари ўз аниқловчиларига эга бўлмоқлари мумкин: *жуда ғайратли* (йигит), *тир яланғоч* (бола), *ўта ўжар* (киши), *ғоят шиддатли* (жанг) каби. Табиийки, келтирилган мисоллардаги кучайтирувчи элементлар (*жуда, энг, ғоят, ўта*) сўз бирикмасининг тенг ҳуқуқли мучаси бўлмайди: *Эски одатлар а йлқасини айладим поймол* (Ҳ. Олимжон). *Яхши ният — ярим давлат* (Мақол). *Ҳавода салқин шабада...* (Ойбек). *Гулнорнинг гавдаси ...нозик навда* каби қалтирар эди (Ойбек). *Самолётимиз ерга қўнганда шундай қаттиқ товуш чиқдики...* (Газета). *Узоқ бўлса ҳам, тўғри йўл яхши* (Мақол).

III. Сифатдош+от типдаги боғланишлар сўз бирикмаси системасида жуда катта ўринни ишғол қилади. Сифатдош формаларидан *-ган* (*-ётган, -диган*) аффиксини олган феъл формалари шу вазифада (аниқловчилик вазифасида) жуда кенг қўлланади. Бу форма ҳам ўзи аниқлаб келган отга битишув йўли билан бирикади: *ўқиган бола, ўтирган киши, келаятган байрам, сўзлайдиган нотик* ва ш. к. Сифатдошларнинг бошқа формалари, юқорида айтилганидек, кам ишга солинади (*-р/-ар, -ур, -жак*). Бу ерда отга бирикиб келадиган сифатдош формаларининг негизи қайси сўз туркумига алоқадор эканлигининг аҳамияти йўқ: *иш-ла-ган йигит, қорай-ган нарса, шар-ил-ла-ган сув* каби: *ўқиган киши ўзар, ўқимаган киши тўзар* (Мақол); *Ечинган киши сувдан қайтмайди* (Мақол). *Ботаркуннинг отартонги бор* (Мақол). *Дилшод ҳамон қўлида ушлаб турган баёзни очиб, боя ўқиган шеърини топди* (М. Исмоилий). *Эшик олдида олтишларга бориб қолган оппоқ соқолли бир чол ўтирди* (Саид Аҳмад).

IV. Олмош+от типдаги боғланиш нисбатан анча кам учрайди. Олмош турларидан фақат кўрсатиш, сўроқ ва белгилаш-жамлаш олмошларига эргаш муча вазифасида кела олади: *анови анҳор, ўша бола, қайси кун, қандай киши, барча аҳоли, ҳамма колхозчилар, бутун дунё* каби: *Бу танкка кичик лейтенант Маннон Мавлонов командирлик қилади* (Газета). *Бу киши Адолат опам бўладилар* (Ҳ. Фулом). *У Тўтиқизни бу жозибанда, бу латофат, бу жилвада кўрмаган эди* (М. Исмоилий). *Шу ёз бир тўда болани Москва яқинидаги пионер лагерига юборишди* (Газета). *Шу ҳафта ичида товушим дўриллай бошлади* (А. Қаҳҳор). *Шу ерга келган йилим худо бир қиз берган эди* (Ойбек). *Ҳар йил кўкартирар мева хилини, Ҳар йил юз ясаниб келганда баҳор* (С. Вурғун).

V. Сон+от типигаги бирикмаларнинг миқдори ҳам жуда кўп. Бунда сон туркумга алоқадор бўлган сўз отнинг миқдорий аниқловчиси вазифасини ўтайди. Жамловчи сон туридан ташқари барча сон турлари отли бирикма составида иштирок қилишлари мумкин. Уларнинг от билан алоқаси сўзларнинг (компонентларнинг) қатъий тартиби билан белгиланади: яъни биринчи ўринда сон, ундан кейин бош муча — от ёки отлашган сўзлар келади: *Биринчи бойлик — тан соғлиги* (Мақол). *Минг қарғага бир кесак* (Мақол). *Бир йил дадам мени Шохимардонга олиб борган эди* (А. Қаҳҳор). *Бир кўрган таниш, икки кўрган билиш* (Мақол). *У ўн йилдан бери бир ишда мунтазам ишлаб келяпти* (Ш. Рашидов). *Бир соатнинг ўзида йигирма бешта сўқа, омон аралаш қўш сафарбар қилинди* (А. Қодирӣ). *Қарз шу чоққача юз сўмга ўн сўм фойда билан берилар эди* (А. Қаҳҳор).

Нисбий сифат+от типигаги бирикмаларда -ли/лик, -ги, -даги каби аффиксларни айрим текширувчилар (М. Балакаев, М. Закиев) икки сўзнинг грамматик алоқага киришувида восита ролини бажаради (икки сўзни бир-бирига боғлаш вазифасини ўтайди) деган фикрни баён қиладилар. Сўзларнинг ўзаро грамматик боғланишида бу ва бошқа аффиксларнинг роли қанчалик бор ёки йўқлиги ҳақидаги масалани ҳозирча очиқ қолдириб, шуни айтиш зарурки, биринчидан, мазкур қўшимчалардан бирортасини биринчи компонент составидан тушириб қолдирсак, ҳақиқатан ҳам мавжуд грамматик боғланиш бузилади: *ақлли бола — ақл бола, кечаги аёл — кеча аёл* мисоли шунга далолат қилиб турибди; иккинчи томондан, мазкур аффиксларнинг сўз яшаш функцияси биринчи ўринда тургандек туюлади. Масалан, *йиллик план, ҳафталик иш* каби бирикмаларни ҳосил қилиш учун дастлаб *йил* ва *ҳафта* сўзларидан нисбий сифат яшаш керак (тўғрироғи, абстракт маъноли белги оти яшаш керак бўлади). Бундай яшалишлар натижасида ҳосил бўлган сўзлар иккала туркумга ҳам баббаробар алоқадордирки, ундан *ҳафталик топшириқ, йиллик мажбурият* тарзида бирикма ясай олганимиздек, худди шу сўз формаларини от функциясида ҳам ишлатаверамиз: *биринчи ўн кунликда об-ҳаво очиқ келади, беш йилликни тўрт йилда бажарамиз* каби. Шу жиҳатдан нисбий сифат ясовчи аффиксларни олган сўзлар бошқа бир от билан бирикиб келгандаги ҳолат худди қўшимчасиз бириккан икки от (*қўл тегирмон* типигаги) формасига ўхшаб кетади. Фикримизча, сўз яшаш кўламидаги ҳодисани ва айрим аффиксларнинг грамматик алоқани юзага келтиришдаги функциясини бир-бири билан чамбарчас боғлиқ деб эътироф қилиш керак бўлади.

От олдидан келган сифат кўп вақт ўзи ёйиқ (кенгайган ҳолда) бўлади. Бу каби конструкция бир сифатловчи ва бир сифатланмиш бирикиб бир бутун ҳолатда отга аниқловчи бўлиб келиши орқали юзага чиқади. Бирикма ўзи аниқлаб келган отга нисбатан аниқловчи бўлса ҳам, ўзаро аниқловчилик хусусиятини сақлайди. Бундай бирикмени одатда бирикмали аниқловчи деб юритадилар.

Бундай бирикмалар (-ли аффиксини олган сўз ўзидан олдин бошқа бир сифат бирикма ҳосил қилиб келганда) кўп вақт қўшма сўзга мойилдек бўлиб қолади, шунинг учун бўлса керак, сифатловчи баъзан бирикма составидан -ли аффиксининг туширилиши ёхуд сақланиши мумкин, бундай ҳолларда параллел (дублет) формалар сифатида иккаласи ҳам ишга солинади, баъзан ўзаро семантик-стилистик жиҳатдан фарқли бўлиши мумкин: *қора кўзли* (бола) умуман боланинг кўзи қора, лекин *қора кўз* (бола) бирикмаси ўзаро жипслашганроқ, рангни эмас, бир бутун тушунча — гўзалликнинг белгисини ифодаловчи қўшма сўздир.

Айниқса уч мучали конструкцияларда бирикманинг кенгайган бўлаги кўп вақт қўшма сўзга мойил бўлади.

Тобе компоненти от билан ифодаланган конструкцияларда: *Худоёр исмли йигит, суяк дастали пичоқ, Навоий номли мактаб каби*. Тобе компоненти сифат билан келадиган бирикмаларда: *қизил рўмолли аёл, пакана бўйли киши, соф қалбли инсон, узун сочли қиз*. Биринчи компоненти сон билан келадиган бирикмаларда: *уч гилдиракли мотоцикл, саккиз қаватли бино, беш қиррали юлдуз, бир сўзли одам, ўн сўмли(к) қоғоз каби*.

Тобе компоненти олмош билан келадиган бирикмаларда: *бутун бошли колхоз, ҳаммага белгили нарса* ва ш. к.

Бу типдаги конструкцияларнинг ҳаммаси учун муштарак бўлган маъно предметларнинг ҳоким сўз ўзаги орқали ифодаланган нарса (предмет) бирор белги ёки характерга эга эканлигини билдиришдир.

Қайд қилинган конструкцияларнинг муҳим семантик хусусиятларини эслатиб ўтамиз: предметнинг характери ва хусусияти табиий белгисини ифодалаш: *Муҳаммаджамол гўзал қалбли йигит* (Ойбек); хусусий белгисини билдиради: *ширин сўзли йигит* — шахснинг сифатини, ташқи қиёфасини билдиради: *оппоқ сочли қотма кампир.. гапирди* (П. Қодиров); шакл ва белги англатувчи конструкциялар: *Урта бўйли, юмалоқ юзли йигит мастеровойларни эслатарди* (Ҳ. Фулом). *У рангпар, қиссиқ кўзли, қуюқ пайваста қошли, ...пешонаси торроқ киши...* (Ойбек); ўхшатиш-белги билдирувчи конструкциялар: *Қора кўзли, оқ айиқ, қўнғир тусли қўзичоқ* (Х. Салоҳ); ҳажм-белги англатувчи конструкциялар: *...бу авахта тўққиз ёғочли оддий уй эди* (Ҳ. Фулом). *Ўн бир ёғочли вассажуп уй* (А. Қаҳҳор).

Бундан ташқари, от билан сифат туркумига алоқадор бўлган сўзларни кўп вақт бир-биридан шаклан фарқлаш қийин, грамматик ҳолат ҳам кўпинча туркумларни ажратишга ожизлик қилади. Бинобарин, юқоридаги мунозарали масалани ижобий ҳал этиш учун нисбий сифатларнинг шаклий томонинигина эмас, балки бирикувчи компонентларнинг лексик маъноларини ҳам инobatта олиш керак бўлар экан.

От категориясига оид сўзлар (кенг маънода)-*ли, -лик, -сиз* аффиксларидан бирини олиб нисбий сифат ясайди, дедик. Нисбий

сифат от билан бирга аниқловчили конструкцияни юзага келтиради.

а) *-ли/-лик* аффиксини олган ўзақдан бирор белгига эга эканлик маъноси англашилади: *кучли шамол, ғайратли бола*;

б) *-ши/-иш* аффиксини олган отга қўшилиб келиб бирор ҳаракатни бажаришга лаёқатли эканлиги маъноси англашилади: *мишишли от, ейишли овқат каби*;

в) феъл негизига *-м(-им)-ли* қўшилиб, ҳаракатнинг предметга мос келганлик маъноси ифодаланади: *ярашимли хислат, келишимли қомат*; ёки предметнинг бирор ҳаракат ижросида ҳажм жиҳатдан мосланганлиги, ёки етарли эканлиги маъноси англашилади: *тўйимли озуқа, сеvimли касб*.

*-сиз* аффиксини олган nisбий сифат, айтганимиздек, бирор нарсага эга эмасликни, предметда бирор хусусиятнинг йўқлиги маъносини ифодалайди: *кучсиз шамол, иродасиз киши, уқувсиз бола, рангсиз рўмол, кўримсиз аёл каби: Бу Ёзёвон картаси экан. Қ а л п о қ л и к и ш и карта устидан қамчин дастаси билан доира ясаб, бир нима деди (Саид Аҳмад). Зебихон ёмон эмас, э с л и ҳ у ш л и қ и з (Саид Аҳмад). Зебихон бу уйга отага а л а м л и с ў з л а р айтгани келган эди (Саид Аҳмад). Оловли оролдек оловли, чўғли, Қирғоқда тик турар мисоли ҳайкал (Миртемир). Шафақ дуррали қизлар, Толма белу чилвир соч... (Миртемир). У протезли оёғини силтаб босиб, ҳарбий комиссариат томонга йўналди (О. Ёқубов). Қуйиб қўйгандек келишимлик қоматига маҳлиё бўлиб қолди (Саид Аҳмад). ...Ҳаммалари узун соқолли, салобатли кекса одамлар эди (Ойбек). Саидахмадхон мурувватли, адолатли, ғарибларга меҳрибон бир одам, оппоқ соқолли қовжироқ бир чол (Ойбек). Хулкар тоғлик аёлларга хос бир одат билан бошидаги ўтти ушламай бўйнида тутиб борарди (П. Қодиров). Гулбанд сопли пичоқ, чарм попукли қин... (П. Қодиров). Пахтали нимча, қўпол ағдарма этик кийган ёшигина бир жувон турарди (А. Қаҳҳор). Фақат уруш ўтган эмас бу ерлардан, бу ерлардан уруш оловли этагини судраб ўтган (А. Қаҳҳор). Қиёматлик оғайним бўлсанг, сўзимни ўлдирмайсан (А. Қаҳҳор). Бирам чиройлик ўғил туғилибди (А. Қаҳҳор). Ҳожимирсирож автобуста жой талашиб болалик бир хотин билан айтишиб қолди (А. Қаҳҳор). У Найманга келиши билан кўнгилсиз воқеанинг устидан чиқди (Саид Аҳмад). Оғилдаги тилсиз ва беозор дўстлари олдижа югурди (П. Турсун). Мен қандай ноинсоф, юзсиз одамман! (Саид Аҳмад). Чунки, бу оила очкўз, виждонсиз, инсофсиз, ғийбат макони эди (П. Турсун). Улар адолатсиз дунёнинг оғир кулфатларини татиб ўсардилар (П. Турсун). Фақат уйда қолган, ишга яроқсиз чолларгина кўринадилар... (А. Қодирий). «Муштум»нинг юзаки дўстлари... зиёсиз зиёлилар (А. Қодирий). У йигит ёнида шундай уқувсиз ва журъатсиз одамлар бор эдики... (П. Турсун).*

Ҳоким компоненти сорт-нав, разряд, даража сингари сўзлар билан ифодаланган конструкциялар предметнинг сифатини, мансабини, ижтимоий ҳаётда тутган ўрни каби маъноларни билдиради: *учинчи разрядли токарь, биринчи сорт(ли) мато, аъло навли чой*. Бу хилдаги конструкциялар баъзан икки вариантда учрайди: яъни *-ли* аффиксини олган варианты ва *-ли* қўшимчасини олмай қўлланган тури: *чўққи соқол — чўққи соқолли, кўк кўз — кўк кўзли, баланд бўй, — баланд бўйли, ширин сўз — ширин сўзли* ва ш. к. Унинг ўрнига ўрта ёшлардаги *чўққи соқол Пулатжон домла вақтинча мудир бўлди* (А. Қаҳҳор). *Бирини ўрта бўй, иккинчиси новча* (Ш. Холмирзаев).

а) *-ги* аффиксини олган сўз пайт маъносидаги аниқловчилик бирикмани тузишда иштирок қилади: бунда *-ги* аффиксини олувчи сўзнинг лексик маъноси бош ролни ўйнайди: *Ҳалиги аёл бизга қариндош бўлади* («Муштум»). *Бу йилги баҳор ўзгача келди* (Газета). *Ҳозирги меҳнат — кейинги роҳат* (Мақол). *Фикримда кезади севганим жонон. Бу галги ваъда миз шу ерга эди* (Шуҳрат).

б) *-ги* аффиксини олган эргаш сўз бирикма составида келиб бош сўзнинг ўрнашган жойига ишора қилади: *Энг четки қишлоқлар саксон-тўқсон чақирим нарида* (П. Қодиров). *остки, устки, юқориги, пастки, ташқи, ички* каби нисбий сифатлар ҳам ўрин муносабатини англатувчи бирикма ясашда иштирок қилади.

*-даги* аффиксини олган нисбий сифатлар иштирокида ясалган бирикмаларда ҳам асосан пайт ва ўрин-масофа маъносини билдирувчи конструкциялар ясалади.

а) пайт маъноси *-даги* аффиксини олувчи сўзнинг лексик маъносига боғлиқ бўлади: *...келгуси жумадаги кенгашдан умидим зўр* (Ҳ. Фулом). *Чор ҳукумат вақтидаги қуллингингни ўйласанг, Шодлигинг мангу туганмас, қанча ўйнаб куйласанг* (Ҳамза). *У қирқ беш ёшлардаги новча, чэйир одам* (Ойбек). *Унинг ўрнида ўрта ёшлардаги Пулатжон домла...* (А. Қаҳҳор).

б) ўрин оттенкасига эга бўлган аниқловчили муносабатни ифодаловчи конструкциялар: *Раззоқ жамоа биниси орқасидаги шолিপояни ёқалаб...* (Ҳ. Фулом). *Кўчамизнинг охиридаги ...майдонда бўйра дарвоза бўлиб...* (А. Қаҳҳор). *Хотин... ўнг қўлдаги ҳовлига қочиб кирди* (А. Қаҳҳор). *Уч юз километр узунликдаги водопровод...* (Газета) ва ш. к.

в) ўрин ва пайт оттенкасида ташқари, бу хилдаги конструкциялар кам бўлса-да, умумий белги, бош сўзнинг бирор белгига эга эканлиги маъносини ифодалайди: *Мана бунда эса ҳар хил рангдаги бўёқлар бор* (Газета). *...баён қилинган назарий-танқидий характердаги фикрлар кўндир* (Газета).

г) объект оттенкасидаги аниқловчилик муносабатини билдирувчи конструкциялар. Бундай бирикмаларда бош компонент кўмакчилар иштирокида ясалган сифатлар билан бирикади: *Бобо-*

нинг севги ҳақидаги эҳтиросли сўзларини эсладим (Газета). Космос тўғрисидаги тушунчаларимиз доираси анча кенгайди (Газета).

Ўзбек тилида *-ий/-вий* аффикси от туркумидаги айрим сўзларга қўшилиб нисбий сифат ясайди. Бошқа бир от олдидан келиб бирикма ҳосил қилишда иштирок этувчи бундай сўзлар миқдори ҳозирги адабий тилда анчагина. Бундай қўшимча олган сўзларнинг қўлланишида баъзи бир хусусиятлар бор.

Ҳозирги тилимизда *-ий/-вий* қўшимчаси араб тилидан кириб ўзлашган сўзларга қўшилиб, адъектив бирикма ҳосил қилишда иштирок этади. Ёйи нисбий деб аталган бу аффикс кўп вақт ундош билан тугаган сўзларга *-ий* (*ҳажвий, иқтисодий, ташкилий*), унли билан тугаган сўзларга *-вий*<sup>1</sup> шаклида қўшилади (*оилавий, ғоявий*). Бу аффикс айрим интернационал сўзларга ҳам қўшилиб, нисбий сифат ясайди: *партиявий* (*ҳужжат*) *идеявий* (*йўналиш*) каби. Нисбий сифатнинг бу тури иштирок қилган бирикмалар вақтли матбуот тилида, расмий ҳужжатларда кўпроқ учрайди, бадий адабиёт тилида унинг қўлланиш доираси нисбатан тор.

### Тожикча изофали бирикмалар

Изофа қўшиш кўпайтириш демакдир. Ҳозирги тожик тилида, умуман, эрон группа тилларида ҳам сўзларнинг аниқловчили алоқага киришуви изофа таркиби (таркиби изофа) деб аталади. Изофа таркибини ташкил қилган компонентларнинг ўзаро боғланишини таъминлаб берадиган кўрсаткич (*-и, -йи*) ҳам изофа деб юритилади.

Тожик адабий тилида сўзларнинг атрибутив-адъектив боғланиши, умуман, от категориясидаги сўзларнинг аниқловчили йўл билан тобели боғланиши ана шу ғоят кенг тарқалган изофали конструкция орқали юзага келади. Тожикча изофали бирикмадаги сўзларнинг тартиби ўзбек тилидагига қараганда бошқачадир. Аниқловчили бирикмада тобе сўз ўзбек тилида биринчи ўринда, ҳоким сўз иккинчи ўринда келади: *қизил олма, янги шаҳар, истироҳат боғи* каби. Тожик адабий тилида ўзаро боғланиб келган сўзларнинг тартиби аксинча бўлади: ҳоким сўз биринчи ўринда, тобе сўз иккинчи ўринда келади: *себи сурх, шаҳри нав, дарёйи азим, боғи истироҳат* каби.

Ўтмишга қараб борган сари ёзма адабий тилимизда тожикча изофали бирикманинг ҳажми, миқдорий нисбати айниқса шеърят тилида кўпаяверади. Алишер Навоий давридаги адабий тилда унинг қўлланиш доираси анча кенг бўлган.

<sup>1</sup> *-вий* аффикси унли билан тугаган сўзларга қўшилиб нисбий сифат ясайди, дедик: *замонавий* (асар), *ғоявий* (кураш), *оммавий* (сайл) каби; лекин бу аффикснинг *-ий* вариантыга берилган қоида баъзан бузилади, яъни *иқтисодий, ташкилий* каби мисоллар билан бирга *ибтидо-ий, фидо-ий, ҳаво-ий* (*Навоий, Гадоий* каби тахаллус ҳам шундай) каби ясалишларда берилган қоида ўз кучини йўқотиб қўяди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида тожикча изофали бирикмани қўллаш доираси сезиларли даражада камайган. Лекин икки тиллилик ҳодисасининг мавжуд бўлиши, айниқса адабий тилнинг функционал ривожланиб кетганлигини ҳисобга олсак, «камайган» тушунчаси нисбий характерга эга бўлиб қолади. Айниқса оддий сўзлашув тилида, турли диалектал территорияларда тожикча изофали бирикмани ишлатиш доираси турлича бўлади, адабиётда эса жанр хусусияти, персонажлар тилининг спецификасига кўра бундай бирикмаларнинг миқдори кўпаяди, ёки, аксинча, кескин озаяди. Шу парса ҳам аёнки, эски услубда ёзилган шеърӣ асарлар ҳамда тарихий романларда тожикча изофали бирикмани қўллаш нисбатан анча кўпдир.

*А ҳ л и с у ҳ б а т л а р ў қ и н г а н д о қ қ и м а д ҳ и д о с т о н,*

*Назм табриклар ёзай мен қаҳрамонлар номига.*

*Янги йил, янги хабар, янги зафарлар келтириб,*

*Қўшди илҳом Собир Абдулла диди илҳомига*

(С. Абдулла).

*Сув юриб овози булбулдек ғазалхонлик қилур*

(Чустий).

«Бармоқ» шеърӣ формасида ёзилган шеърларда оз бўлса ҳам, бундай бирикмалар учраб туради: *Москвадан Америкагача — тахти равон бир йўл солинди* (Ҳ. Олимжон). *Ойгулни банди зиндон қилган чоғидан буён* (Ҳ. Олимжон). *Ишчи ўғли шуҳратингдин — қалқисин рўйи жаҳон* (Ҳамза). *Ўзилган бир киприк абад йўқолмас, Шунчалик мустаҳкам хонаи хуршид* (Ғ. Фулом).

Бадий адабиётнинг насрий турида ҳам нисбат тахминан шундай: *Индамаслигим, қобиллигим кони зиён бўлди* (А. Қаҳҳор). *Бўйнимга осилган товқи лағнат... бир бўлди-ю, кампирнинг бу гапи ҳам бир бўлди* (А. Қаҳҳор). *Баҳоли қудрат шулардан бир нечасини бағримизга олдик* (Р. Файзий). *Ҳа, девонайи машраб, гапирсангчи мундоқ* (О. Ёқубов). *Бояқиш отанг нуқул меҳнат билан ўтиб, кетди бу дунёйи ғамхонадан* (Ойбек). *Садқайи эркак кетинг, хилватга тортиб ўпишни ҳам билмайсиз. Ўзингга муносиб гапни гапир, енгил бўлма, Меҳмон — атойи худо!* (А. Қаҳҳор). *Лимон, апельсин, мандарин каби ҳузури жон мевалар кимга ҳам ёқмайди дейсиз* («Муштум») ...*жанобингиз Бухоройи шарифда неча йил ўқиб ниҳояти маҳаллага имом бўлдингиз!* (А. Қодирӣ).

Изофали бирикмани ташкил қилган компонентлар тарихан асли тожик сўзларидан бўлади: *дарди бедаво, оби дида, кони зиён, базми жамшид, хонаи хуршид, рўйи рост, рўйи жаҳон, шўрпешана (шўри пешона), тахти равон, банди зиндон* каби. Иккала компонент ҳам аслида араб сўзларидан бўлади: *ҳусни жамол, балойи нафс, закоти ҳусн, тавқӣ лағнат, айни муддао*. Ҳозирги ўзбек тилида қайд қилинган тожикча изофали бирикманинг аксари арабча ҳолда учрайди: тожикча-арабча, арабча-тожикча каби: *суҳ-*



бати чор, мадҳи дoston, айни замон, куррайи замин, нури дидо, атойи худо, садқайи сар (биринчи ўриндагиси арабча сўзлар, иккинчиси—тожикча). Тартиб эътибори билан шунинг акси ҳам учрайди: *хонаи олам, чархи фалак*; тожикча изофали конструкцияларда асли туркий сўзларнинг миқдорий нисбати жуда оздир, фақат *садқайи эркак кетинг* (А. Қ а ҳ ҳ о р); *Онайи зор ачиниб деди* (Х. Н а з и р); *сабаби тирикчилик* каби мисолларда қайд қилинди. *Қўрқита олмас бизни л о ф и қ у р у қ* (Чустий) каби бирдоярим эриш туюладиган мисоллар ҳам учраб туради. Қизиқки, айрим ўзбек шоирлари русча-интернационал сўзларни ҳам изофа формасида қўллайдилар: *Гул тутадир сизга гўзал тоғларим, Ордени Ленин билан байроқларим* (Чустий).

Тожикча изофали бирикмаларнинг анчагина қисми (ҳаммаси бўлиб 300 га яқин мисол қайд қилинди) ҳозирги ўзбек тилида яхлит ҳолда ишга солинади, улар идиоматик-фразеологик ҳарактерга эга бўлиб, компонентларнинг асли маъноси бутунча ёки қисман кўчган: *дарди сар*—«бош оғриқ» — ташвиш; *дарди бедаво* — «тузалмас дард» — мужумал; *таржимаи ҳол* — «биография» ва ҳоказо. Ўз-ўзидан маълумки, тожикча изофали бирикмалар ўзбек тилига бирикма ҳолича ўтган ва орадаги мавжуд структур-типологик айирма туфайли уларнинг асосий кўпчилиги, айтилганидек, ягона лексик бирлик сифатида идрок қилинади: *гултожихўроз* (бир гулнинг номи) аслида: *гули тожи хурус* («хўроз тожига ўхшаган гул»). Тожикча изофа таркибига диққат қилинса, бирикманни ташкил қилган компонентлардан анчагинаси ҳозирги ўзбек тилида ишлатилмайди. Масалан, *бозоршаб* сўзида бозор лексемаси иккала тил учун ҳам умумий, лекин *шаб* «тун» сўзи ўзбек тилида ишлатилмайди. *Маргимуш* сўзини ташкил қилган иккала лексема ҳам (*марг* — «ўлим», *муш* — «сичқон» — сичқоннинг ўлими) сўзловчи томонидан уқилмайди, унинг учун сўзининг морфологик состави ноаниқ: «*жувони марг* сўзи ҳам шундай. Бирикманинг биринчи компоненти ўзбек тилида «ёш аёл» маъносидадир, демак, семантик жиҳатдан тожикчадан бошқачароқ, яъни тожик тилида умуман ёш маъносида ишга солинади, *марг* сўзи эса ҳозирги тилимизда ишлатилмайди. Ҳақорат, сўкиш маъносидаги бу сўзнинг (сўз бирикмасининг эмас!) дастлабки семантикаси ва морфологик состави ноаниқ бўлганлиги учун ҳам эмоционал нутқда кучли фонетик ўзгаришга учрайди: *жувормаг, жувоннимаг*, Тошкентда *жувоннимаг*. *Ҳолвойи тар* сўзининг биринчи қисми шаклан *ҳолва* сўзини эсга туширади, лекин иккинчи қисми ноаниқ бўлганлиги учун ҳам фонетик ўзгариш компонентни бошқа шаклга киритиб юборган: *ҳолвойтар*. Компонентлар орасидаги грамматик боғланиш, маъно яхши уқилмаганлиги учун ҳам бирикмаларнинг айримлари тожик тилининг ўзида яхлит лексик бирлик сифатида қабул қилинади ва бир урғу билан айтилувчи қўшма сўзга айланган.

Ўзбек тилида ҳам бундай сўзларнинг анчагина қисми қўшма сўз ҳукмида қабул қилиниб, бир урғу билан айтилади. Сўзловчи *маргимуш* сўзининг таркибий қисмини яхши уқмайди, бинобарин,

икки сўзни бир-бири билан боғловчи изофа (-и) ҳам сўзловчи эътиборидан четда, шунинг учун ҳам тилда бу бирикма бир сўз ҳукмида иш кўради («умуман заҳарли дори»).

Тожикча изофали бирикмаларнинг оддий сўзлашув тилида иш кўрадиган қисми айтилган сабабларга кўра фонетик жиҳатдан турлича ўзгаришларга учраган. Уларнинг асосий турлари қуйидагилар:

а) бирикма мучаларини бир-бирига боғловчи изофа -и/-йи тушиб қолган: *гултожхўроз* (гул-и тож-и -хурус); *чайшаб* (жойи шаб), *бозоршаб* (бозори-и шаб—«тунда бўладиган бозор»); *ҳолвойтар* (ҳалво-йи-тар—«хўл ҳолва»), *астойдил* (аз-таҳт-и-дил—«юрак тегидан»), *шўрпешана* («шўр-и пешона»), *соҳибжамол* (соҳиб-и жамол), *хотиржам* (хотир-и жам), *саҳар мардон* (саҳар-и мардон) ва ш. к.

б) иккаласи ҳам (изофали ва изофасиз формалар) параллел ишга солинади: *аксар вақт—аксари вақт, нон насиба—нони насиба, соҳиб жамол—соҳиби жамол, рўйрост—рўйирост* ва ш. к.

в) тожикча изофали бирикмаларда айрим фонетик шароитда (элизия хавфи, ундошларнинг бир бўғинда қатор келишидан қочиб ва ш. к.) табиий тожикча изофа сақланади; маълум миқдордаги бирикмалар ёзма адабий тил маҳсули бўлиб, жонли сўзлашув тилида кам учрайди ёки умуман учрамайди: *фасли баҳор, боғи эрам, хуришди тобон, толиби илм, балойи ногаҳон, аҳли раста, аҳли аёл* ва ш. к.

г) бирикмани ташкил қилган сўзлар қайси сўз туркумига тааллуқли эканлигини, табиий, сўзловчи яхши уқмайди. Диққат қилинса, формал-грамматик жиҳатдан изофали бирикманинг компонентлари қуйидаги учта асосий туркумга алоқадор бўлади: от, сифат, сифатдош: *таржимаи ҳол* (от+от), *ҳолвойитар, жаноби олий* (от+сифат), *булбули гўё, оби равон* (от+сифатдош). Бошқа сўз туркумлари (от туркумига алоқадор сўзлар) иштирокида ясалган сўз бирикмалари жуда ҳам оз учрайди.

д) сўз бирикмасини ташкил қилган компонентларнинг ўзаро муносабати яхши уқилмаслиги натижасида компонент тартиби ўзгармаган ҳолда худди ўзбек тилидаги каби тартибда келиб, оддий кучайтирувчи элементга айланган. Мисол учун *аксари вақт* бирикмасини келтирсак бўлади («вақтнинг кўп қисми»), лекин жонли тилда бу бирикма маъно жиҳатдан *кўп вақт* иборасига тенг бўлиб қолган. Шунингдек, *айни ўзи, худди ўзи* каби бирикмаларнинг биринчи компонентлари ҳам *ғоят, жуда, энг* каби кучайтирувчи элемент ҳукмида уқилади.

Тожикча изофали бирикма синтактик боғланиш формалари ичида кўпроқ битишув усулига мос келади, ҳар ҳолда ўзбек тили грамматикасининг қондасига мувофиқ *онаи зор, сабаби тирикчилик* каби бирикмалар битишувли бирикмалардир.

Тожикча *қалами сурх, бачаи нодон* (қизил қалам, нодон бола) каби бирикмалар боғланишини, табиийким, сўзлар орасидаги синтактик алоқа формасининг мослашув турига киритиб бўлмай-

ди, бирикмадаги сўзлар бошқарув йўли билан ҳам боғланган эмас, битишув деб аталган бирикма ҳам табиати эътибори билан бу бирикмага ўхшамайди. Келтирилган мисолда аниқланмиш вазифасида келган сўз (қалам) изофа элементини олиб келаётир, **демак, ўзидан кейин келадиган сўз аниқловчи эканлигига** ишора-дир. Аниқловчи элемент шу ҳолича ҳеч қандай қўшимча олмаган ҳолда (сурх, нодон), ёлғиз унинг ўрнигина сўзнинг грамматик функциясини белгилаб бермоқда. Шу томондан қараганда, бирикма битишувли конструкцияни эсга туширади, лекин тожик тили грамматикасининг қоидасига мувофиқ, том маъноси билан бу мисолда битишувли форма талабидан четга чиқадиган томон мавжуд иккала сўзни бир-бирига боғлайдиган махсус элемент *-и/-йи* морфемаси ишга солинган.

Кўринадикки, биз кўндан ўрганиб қолган ва махсус терминлар орқали ифодаланувчи (мослашув, битишув, бошқарув) категориялар табиати шаклан бу бирикмага ўхшамайди. Агар биз ўзбек тилидаги мавжуд формаларни, масалан, *пахта завод — пахта заводи, қўшни бола — қўшни боласи* каби бирикмалардаги маъно ва шаклий фарқни ҳисобга олсак ёки *қўрбоши, бойўғли, элликбоши* каби қўшма сўзлар компонентлари ўртасидаги грамматик алоқани йўқотиб, қўшма сўзга айланганлигини кўзда тутсак, тожикча изофали бирикмаларни ҳам худди шу хилда икки ёқлама қарашга тўғри келади, яъни *чойшаб, ҳолвойтар, обжўш, маргимуш* каби мисоллар қўшма сўз ҳукмида қабул қилинаверади, *таржимаи ҳол, овориш жаҳон, наврўзи ажам* каби бирикмаларни эса синтактик боғланишни ифода этувчи формалар системасининг битишув турига киритиб ўрганавериш маъқул бўлади, икки сўзни бир-бирига боғлаш вазифаси ўзбек тилида изофа элементи *-и/-йи* орқали эмас, балки сўз тартиби воситасида юзага келади, яъни худди қўшма сўзда кўрганимиздек, бундай бирикмаларда изофа элементи грамматик функция вазифасини ўтамай, бош сўз билан бирикиб лексик бирикмининг ажралмас қисмига айланиб кетгандир.

## Бошқарувли бирикмалар

Бошқарувли бирикмаларда сўзлар орасидаги объект, субъект ёки комплетив (ҳол) муносабатлари ифодаланади. Бошқарувчи сўзларнинг (бош сўзларнинг) қайси сўз туркумига тааллуқли эканлигига қараб, уларни иккита асосий турга ажратиб ўргана-миз: 1. От бошқаруви; 2. Феъл бошқаруви.

### От бошқаруви

От бошқаруви умуман бошқарув системасида жуда муҳим ўринни эгаллайди. От бошқаруви деганда, асосан, от, сифат, равиш, сон каби сўзлар туркумларига тааллуқли сўзлар бошқаруви назарда тутилади. Бошқарувчи сўзнинг қайси сўз туркумига тааллуқли эканлигига қараб, от бошқаруви, сифат бошқаруви, сон

бошқаруви, равиш бошқаруви, модал сўзлар бошқаруви, ундовлар бошқаруви тарзида яна айрим турларга бўлинади.

Қайд қилинган сўз туркумларининг бошқарув қобилияти, умуман, бошқарув системасида туган ўрни бир хил эмас. Ҳар бир туркумга кирган сўзларнинг бошқарув хусусиятини аниқлаш учун уларнинг семантик-грамматик табиатини синчиклаб ўрганиш зарур бўлади.

Мавжуд грамматик адабиётларда бошқариловчи сўзнинг формасига кўра бошқарув икки турга ажратилади: 1. Келишикли бошқарув; 2. Кўмакчили бошқарув. Бундай бўлиниш иккала бошқариш турига ҳам (Феълли ва отли бошқарувга ҳам) алоқадордир.

Келишикли бошқарувда ҳоким сўз тобе мучанинг восита келишик формаларидан бирида келишини талаб қилади: *онага меҳр, ғишдан девор, «Гилос данагидан тасбеҳ»* (Ғ. Ғулом). *Тилга эътибор — элга эътибор* (Мақол). *Оёғида этик, елкасида хуржун* каби. Кўмакчили бошқарувда тобе сўз бошқарувчи отга кўмакчилар ёрдамида боғланади: болалар ҳақида кинофильм, Ленин ҳақида ҳикоялар, шаҳар биринчилиги учун мусобақа, қаҳрамонлар билан учрашув ва ш. к. Восита келишикларидан (жўналиш, чиқиш, ўрин) бири формасидаги сўзлар от бошқарувида тобе муча вазифасида келади.

Жўналиш келишиги формасидаги сўзларни бошқарувчи отлар. Жўналиш келишиги формасида қўлланган сўзларни талаб қилувчи отлар қуйидаги семантик турларга бўлинади:

а) ички психик ҳолат, ҳис-туйғуларни ифодаловчи абстракт отлар: *меҳр, вафо, муҳаббат, садоқат, ишонч, умид, ғазаб, нафрат, ҳиднат* каби отларда жўналиш келишиги формасидаги сўзларни бошқариш қобилияти кучлидир: *унинг ота касбига меҳри кучлидир* (Шуҳрат); *Бунда битилмишдир юртга садоқат.*

*Евга нафрат, ғазаб, дўстга мурувват* (Уйғун).

Булардан ташқари, инсоннинг ҳис-туйғуларини ифодаловчи ҳавас, *ихлос, қизиқиш, эҳтиёж, талаб, майл (мойиллик), ишқибозлик* каби абстракт отлар ҳам жўналиш келишиги формасидаги от, олмош ва отлашган сўзлар билан зарурий кенгайиш хусусиятига эга: *Содиқнинг ичимликка майли йўқ* (Шуҳрат). *Унинг музыкага ҳаваси зўр* (Газета). *Футболга ишқивозлик, билимга интилиш* ва ш. к.

Шу нарса алоҳида қайд қилиниши керакки, ҳозирги адабий тилда жўналиш келишиги формасида келган тобе сўзнинг қайси ёрдамчи сўз билан қўлланишидан қатъи назар *-га нисбатан, -га бўлган* сўз формаларини қўллаш бадний адабиёт тилида, расмий ҳужжатлар тилида, айниқса рубрика ва сарлавҳаларда борган сари кам ишга солинмоқда: *келажакка* (бўлган) *зўр ишонч, шонли анъаналарга* (нисбатан) *садоқат* каби.

б) одамлар ўртасидаги турлича салбий ёки ижобий муносабатларни билдирувчи абстракт отлардан *яхшилик, ёмонлик, со-*

*диқлик, хоинлик, ғамхўрлик, бепарволик* каби. Бу группага кирган сўзлар ҳам жўналиш келишиги формасидаги сўзлар билан зарурий кенгайиш қобилиятига эгадир.

в) *совға, тухфа, тортиқ, мукофот, эсдалик, ёдгорлик* каби сўзлар ҳам жўналиш келишиги формасида бўлган сўзни талаб қилади: *ўқувчиларга совға, илғорларга мукофот, солдатларга ёдгорлик* каби. Бу типдаги бирикмаларда аталганлик маъноси ифодаланган. Айниқса бошқарувчи конкрет отлардан бўлганда бу маъно очиқроқ уқилади: *Ленинга ҳайкал, «Чақалоққа чакмонча»* (Ой дин), *илғорларга қизил байроқ.*

г) *дори, дармон, қувват, малҳам, чора, шифо, мадад, ёрдам, кўмак* каби отлар ҳам жўналиш келишигидаги сўзларни бошқаради: *Дилларга дармон қўшиқлар* (З. Обидов). *Сабр айласанг — топилган, дардимга чора, айтинг* (Уйғун).

д) амал, лавозим, мансабни билдирувчи раис, бригадир, муди́р, директор, ректор, декан, бошлиқ, раҳбар, посбон, қоровул каби отлар жўналиш келишигидаги ўрин-жой отларини бошқариб келади: *заводга директор, колхозга раис, факультетга декан; Раис колхозчига кенгашичи, колхоз мулкига посбон* (Ойбек).

е) *ариза, ультиматум, нота, рапорт, баёнот, мурожаат, хитоб, хитобнома, баённома* каби расмий идора терминлари ҳам кўпинча жўналиш келишиги формасидаги сўзларни бошқаради: *ректорга ариза, халққа мурожаат, деканга рапорт, АҚШ ҳукуматига баёнот* каби. Бундай конструкциялар кўпроқ вақтли матбуот тилида, сарлавҳаларда учрайди.

ж) қариндошлик, яқинлик, биргалик маъноларини ифодаловчи *дўст, биродар, ошна, улфат, суҳбатдош, ҳамдам, қариндош, синфдош, касбдош, маслакдош, ҳамқшилоқ, қўшни* каби шахс отлари ҳам жўналиш келишигидаги сўзни бошқаради: *Мавлон ака Ҳафизахонга тоға бўлсалар, менга — ўз акам* (А. Қаҳҳор); *Узи бизларга қариндош, дадамнинг уруғларидан* (Ойбек); *Бу икки совхоз бир-бирига қўшни* (Газета).

з) *йўлланма, командировка* каби сўзлар одатда жўналиш келишиги формасидаги ўрин-жой отларини бошқаради: *Москвага командировка, ҳаётга йўлланма* каби. Рус тилидан кириб ўзлашган *путевка* сўзида ҳам шундай хусусият бор: *Ялгага путевка.*

Келтирилган семантик группалардан ташқари: *саёҳат, сафар, тайёргарлик, ҳозирлик, савол, жавоб* каби отлар; *вафо, жафо, жабр, зулм, ором, ташвиш, ҳузур* каби абстракт маъноли отлар ҳам жўналиш келишиги формасидаги сўзларни бошқара олади.

Тилга олинган семантик турлардан ташқари яна шундай сўзлар тўдаси ҳам борки, уларнинг семантик табиати нотурғун бўлганлигидан уларни муайян группага киритиш имконияти бўлмади. Айниқса бу нарса бошқарувчи отлар кесим вазифасида келганда очиқ сезилади, яъни от билан ишлатилган айрим боғлама ёки кўмакчи феълларнинг тушиб қолиши натижасида бошқариш вазифаси отга кўчганда бу ҳодиса очиқ кўзга ташланади: *Энди менга рухсат* (Уйғун). *Хўш, энди ўзимизга навбат*

(Ғ. Ғулом). *Унга қандай жазо бериш сизларга ҳавола* (Н. Ғозилов) ва ш. к.

Чиқиш келишиги формасидаги сўзларни бошқарувчи отлар. Чиқиш келишиги формасидаги отлар феъл томонидан бошқарилган ҳаракатнинг бошланиш нуқтаси (ўрни, пайти), ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган объект, сабаб, чоғиштириш объекти, бутундан бўлак, ўлчов, манба, материал каби хилма-хил маънолар ифодаланади. Чиқиш келишиги формасини отлар ҳам бошқара олади, лекин кучли бошқариш қобилияти жўналиш келишиги формасидаги отларга нисбатан унча кўп эмас.

Чиқиш келишигидаги от, олмош, отлашган сўзларни бошқариш қобилияти қуйидаги отларда кучлироқ.

а) *совға, тортиқ, тухфа, эсдалик, ёдгорлик* каби отлар икки келишикли конструкцияларни тузишда иштирок қилади, яъни жўналиш ва чиқиш келишиги формасидаги отларни бошқара олади: *отамдан* (менга) *ёдгорлик, дўстингдан сенга совға* каби. Кўринадики, жўналиш келишиги формасидаги тобе сўз предмет аталган шахсни, чиқиш келишиги формасидаги тобе сўз эса предметнинг чиқиш манбаини (кимдан эканлигини) билдиради: *Она табиатдан заб армуғон бу, Қирғизистон бу* (Миртемир).

*Агарда қайтмаса, шу мендан ёдгор* (Ҳ. Олимжон).

б) *Нишон, мужда, дарак, хабар, хат, телеграмма* каби сўзлар ҳар икки келишикли конструкцияда (жўналиш ва чиқиш) иштирок этади, яъни иккала келишикни ҳам бошқариш қобилиятига эга бўлади: *Бу мўл ҳосилдан нишона* (Газета). *Қор ахир чиройлик баҳордан мужда, яхши баҳор эса оқ қордан мужда* (Миртемир).

Ўзбек тилига рус тили орқали кирган *репортаж, корреспонденция* каби сўзлар ҳам чиқиш келишиги формасидаги отлар билан кенгайган ҳолда қўлланади: *стадиондан репортаж. «Правда» газетасидан корреспонденция* каби.

*Далалардан дараклар, жойлардан хатлар, партия ташкилотларидан мактублар* каби мисолларда бошқарилувчи сўзда фақат манба кўрсатилган (-дан *хатлар*), адрес яширинган, лекин истаган вақтда предмет йўналтирилган адрес (-га аффиксни олган сўз) ифода этилиши мумкин. Тарихан бундай конструкцияларда бошқарувчи муча феълдан бўлганлиги ўз-ўзидан маълум, қисқартиш, ихчамликка интилиш натижасида аста-секин феълни тушириб ишлатиш қонда тусига кириб қолган бўлиши керак.

в) бутундан бўлакни ажратиб кўрсатиш маъносини ифодаловчи конструкциялар ҳам чиқиш келишиги формасидаги отларнинг от туркумига оид сўзларга тобеланиб келишидан ҳосил бўлади. Бундай бирикмаларда бошқарувчи отлар кўпинча *бир* сўзи билан қўлланади: *Денгиздан бир қатраю, офтобдан бир зарра* (М. Исмоилий). Лекин ҳамма вақт ҳам *бир* сўзининг ишлатилавериши шарт эмас: *дарёдан томчи, пьесадан парча, фильмдан кадр* каби. *Тиззадан лой, ярим белдан балчиқ, тўпикдан қор* каби бирикмалардан чегара, ўлчов маъноси ифодаланади: *Олмаота атрофи*

*қора сондан қор* (Миртемир); каср сон махражини ажратиб кўрсатишда ҳам *-дан* иштирок қилган конструкция ишга солинади: *учдан бир, бешдан икки* каби.

Урин-пайт келишиги формасидаги сўзларни бошқарувчи отлар. Урин-пайт келишиги формасидаги сўзлар ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг содир бўлиш ўрнини, предмет ёки белгининг мавжуд бўлиш жойини билдиради. Бу формадаги сўзлар ўрин-пайт маъносидан ташқари, восита, қурол, белгининг қай жиҳатдан юзага чиқиши каби маъноларни ифодалайди.

Урин-пайт келишигида келган сўзларни бошқариш қобилиятига эга бўлган сўзлар нисбатан оздир. Қуйидаги отларгина бу келишик формасидаги отлар билан зарурий кенгайиш хусусиятига эгадир.

а) амал, лавозим, касб-ҳунар, мансаб каби маъноларни ифодаловчи *директор, раис, бригадир, инженер, техник, ўқитувчи* каби шахс отларигина ўрин келишиги формасидаги отларни бошқаради. *Заводда директор, колхозда бригадир, қурилишда инженер, мактабда ўқитувчи* каби. Бундай конструкцияларда тобе сўз бошқарувчи отдан англашилган амал, лавозим эгасининг иш ўрнини конкретлаштириб беради: *Ваҳобжон райводхозда техник* (Саид Аҳмад). *Пўлатжон проект институтида старший инженер* (С. Абдуқаҳҳор). *Хотин ўн йиллик мактабда тил ва адабиёт ўқитувчиси* эди (Ойбек).

Амал, лавозимни билдирувчи отлар жўналиш келишиги формасидаги отларни ҳам бошқариб кела олишини айтган эдик. Шундан келиб чиқадики, бу каби сўзлар  *заводда директор — заводга директор* тарзида икки келишик формасини ҳам бошқара олар экан, бу каби икки хил формада қўллаш ҳозирги адабий тилимизда норма ҳукмида ишга солинади. Бу икки хиллик бирикма маъносига кескин таъсир кўрсатмасида, сўз формалари ўзаро стилистик-семантик жиҳатдан озми-кўпми фарқли бўлади: бу икки конструкциянинг қай бирини қўллаш сўзловчининг мақсадига боғлиқ. Агар сўзловчи диққат марказида шахснинг лавозимини аниқлаш турган бўлса, тобе сўз ўрин келишиги формасида бўлади (*колхозда раис, институтда директор*). Агар диққат-эътибор лавозим эгасининг фаолият кўрсатиш объектига қаратилган бўлса, тобе сўз жўналиш келишиги формасида бўлади: *колхозга раис, заводга директор* каби. Келтирилган мисоллар составидан аслида предикатив боғланиш — *бўлиб ишлайди* (-да бўлиб ишлайди) ёки *қилиб тайинланди* (-га қилиб тайинланди) каби элементлар туширилган ва бошқариш вазифаси объект вазифасида келган (*директор, раис*) бирикманинг бош мучасига айланган, бу ҳодиса феъл бошқарувида яхшироқ аниқланади. Иккинчидан, бошқарувчи сўз ўзгармаган ҳолда тобе мучани иккала келишик формасида қўллаш ҳамма вақт ҳам мумкин бўлавермайди. Бундай ҳолларда  *заводда инженер, колхозда бригадир, райводхозда техник* каби мисоллардаги тобе сўзни жўналиш келишиги формасида қўллаш мумкин эмас (*колхозга бригадир* ибораси мантиққа

тўғри келмайди), чунки колхозда биргина бригадир эмас, балки хўжаликнинг катта-кичиклигига қараб, кўп бўлади, демак *колхозга раис* дейиш мумкин, лекин *колхозга бригадир* иборасини ишлатиб бўлмас экан.

б) айрим конструкцияларда бошқарувчи сўз предметни, бошқарилувчи эса шу предметнинг жойлашган ўрнини кўрсатади: *Айвоннинг пешиди ўймакор устун* (Ш у х р а т). *Рўпарада икки уй. Девор остларида чиройли стуллар* (Ш у х р а т). Бу каби бирикмаларнинг айримларида предметнинг ташқи қиёфаси тасвирланади: *бошида қозондек чўғирма, эгнида ёқаси жиякланган кўйлак* (Р. Отаев). *Унинг эгнида янги тўн, бошида тўрт каржли сурма ранг тўппи* (Саид Аҳмад). *Дин намояндаларида сохта виқор ва савлат* (Ойбек).

в) ташқи ҳолат, руҳий кечинманинг ташқи ифодаси тасвирланади: *Ҳар бирининг кўзида ғам, ҳар бирининг юзида алам* (М. Исмоилӣ). *Акмал ака бугун ёш боладай чаққон, юзларида табассум* (Н. Фозилов). Халқ мақолларида бу фикрни исботловчи мисоллар кўпдир: *Ҳар тўқисда бир айб, ҳар каллада минг хаёл* каби.

Отларнинг ўрин-пайт келишиги формасидаги сўзни бошқариб келиш ҳолати сарлавҳаларда, рубрикаларда кўплаб учрайди: *мактабда ота-оналар йиғилиши, Кремльнинг съездлар саройида тантанали мажлис, мактабларда ленинча синовлар, колхозда катта тўй* каби. Бу типдаги бошқарув шеърий тилида тез-тез учраб туради: *Япроқлар учиди ой нури зарҳал* (А. Орипов). *Ер юзида ажиб виқор ва нуфуз* (А. Орипов). *Кўзларимда исён, кўзларимда нам, кўзларимда ишонч, кўзларимда ғам* (Уйғун).

Хулоса қилиб қуйидагиларни айтиш мумкин: от туркумидаги сўзларнинг ҳаммаси ҳам ўрин-пайт келишиги формасидаги сўзларни бошқаравермайди, ҳар ҳолда ўрин-пайт келишиги формасини бошқарувчи отлар, масалан, жўналиш келишиги формасини бошқарувчи отларга нисбатан анча оздир. Лекин от бошқарувчини юзага келтирувчи бошқа факторлар (шеърий услуб талаби, сарлавҳа ва рубрикаларда қисқартишга интилиш, мақоллар ва ихчам иборалардаги ўзига хослик, умуман боғлама, кўмакчи феълларнинг қисқаришга мойил бўлиши, отларнинг гапда тутган ўрни ва ҳоказо) таъсири остида юз берган ўзгаришларни ҳисобга олсак, ҳар қандай от ҳам ўрин-пайт келишиги формасидаги сўз билан кенгая олади, деган ҳукмни чиқара оламиз.

### Сифат бошқаруви

Сифатлар от туркумидаги бошқа сўзлар сингари бош сўз ва-зифасида келиб, айрим келишик формасидаги ёки кўмакчили сўзларни бошқариб келиш хусусиятига эга бўлади.

Сифатлар жўналиш, чиқиш ва ўрин-пайт келишиклари формасидаги сўзларни (от, олмош ёки отлашган сўзларни) бошқариб



кела олади. Шунингдек, айрим сифатлар кўмакчи олган сўзларни бошқара олиш хусусиятига эгадир.

Жўналиш келишиги формасидаги сўзларни бошқарувчи сифатлар. Жўналиш келишиги формасидаги отларни бошқариш кўпроқ қўйидаги сифатлар группасида кучлироқ.

а) *маълум, машҳур, аниқ, равшан, ойдин* каби аслий сифатлар жўналиш келишиги формасидаги ўрин-пайт отлари, шахс отлари ва олмошларни бошқариб келади: *менга маълум, ҳаммага аён* каби: *Узига маълум, бошқага номаълум бир қўшиқни ҳиргойи қилиб юради* (Н. Фозилов).

б) *маъқул, номаъқул, мақбул, номақбул, манзур* каби сифатлар жўналиш келишигидаги шахс отлари ёки олмошларни бошқариб келади. Бундай сифатлар шахснинг бирор предметга (ёки шахсга) ижобий ёки салбий муносабати билан боғлиқ бўлган белги хусусиятини ифодалайди: *Одобли бола ҳаммага манзур* (Мақол). *Менга ўхшаганлар бу ернинг ҳокимига номақбулдир* (Л. Батъ).

в) Жўналиш келишигидаги от ёки олмошларни бошқариш қобилиятига эга бўлган сифатларнинг бир группасини предметларнинг биологик ва психик ҳолатларини ифодаловчи *зор, интизор, нигорон, муҳтож, мунтазир, муштоқ, ташна, чанқоқ* каби сифатлар ташкил этади. Бу сифатлар бошқарувидан вужудга келган бирикмаларда белги ва объект муносабати ифодаланади: *Бутун боғ узингга зор, Интизордир сенга тамом олмазор, олуцазор* (Ҳ. Олимжон). *У менга мунтазир, У менга нигорон* (Миртемир). *Не-не данғиллама меҳмонхоналар Ойшахонга мунтазир* (Ғ. Фулом).

г) *ихлосманд, ишқибоз, меҳрибон, садоқатли, оқибатли, вафодор* каби предметнинг хусусиятини ифодаловчи нисбий сифатлар ҳам ўз маъно хусусиятларига кўра, жўналиш келишигидаги от ва олмошларни бошқариб келади. *Ваъдасига вафодор қиз ўз мажбуриятини ҳам бажарди* (Газета). *Ўғли ҳам онасига садоқатли эди* (Газета). *Бетончи бола ҳам қўшиқча ишқибоз эди* (Саид Аҳмад).

д) *тааллуқли, қарашли, алоқадор, оид, мансуб* каби сифатлар бошқарувидан юзага келган бирикмаларда бир предметнинг бошқа бир предметга (ёки шахсга) қарашлилиги, алоқадорлиги маъноси ифодаланади: *Сизга тааллуқли гап топиб қўйган эдим* (С. Жамол). *Хатларнинг кўпчилиги ҳаваскорларнинг қаламига мансуб* (Газета).

е) *тўла, тўлиқ, бой, сероб, мўл* каби сифатлар жўналиш келишигидаги отларни бошқариб келади ва тобе муча предмет белгисининг нима билан мавжудлигини (нимага тўла, нимага бой эканлигини) билдиради: *...токчалар китобларга тўла* (Ҳ. Фулом). *Боғларсиз ҳам буғдойга мўл бизнинг ер* (Миртемир).

ж) *чечан, чаққон, эпчил, моҳир, уста, пишиқ, уддабурон* каби сифатлар; *осон, қийин, қулай, ўнғай, лойиқ, оғир, нолойиқ* каби сифатлар ҳам жўналиш келишиги формасидаги сўзларни бошқара олади. Биринчи гурпуадаги сифатлар кишиларнинг ҳаракати билан боғлиқ бўлган хусусиятни ифода этади, белгининг қай жиҳатдан юзага чиқишини белгилаб кўрсатади: *Фарғоналиклар ишга омил, сўзга чечан эмасми* (С. Абдуқаҳҳор). Иккинчи гурпуа сифатлар бошқарувидан юзага келган бирикмаларда предмет белгисининг бирор ҳаракатга мослиги ёки номослиги ифодаланади, чунки бу типдаги сифатлар асосан ҳаракат номлари формасидаги отларни бошқаради: *минишга ўнғай* (от), *ишлашга қулай* (шароит); *чидамли, бепарво* каби сифатлар ҳам худди шундай хусусиятларга эгадир (*совуққа бепарво, иссиққа чидамсиз* каби).

з) инсоннинг руҳий ҳолатини ифодаловчи *хурсанд, хафа, мағрур, ғамгин* каби сифатлар ҳам жўналиш келишиги формасидаги сўзларни бошқара олиш хусусиятига эгадир: *Сиз билан кўришганимга хурсандман* (О. Жамол). *У шунга мағрур* (И. Шамшаров).

*Ухшаш, монанд* сифатлари ҳам шундай хусусиятга эга. Бундай сифатларга тобеланиб келган сўзлар таққослаш, ўхшатиш объектини кўрсатади: *мувофиқ, хос, мос* (болаларга *хос одат, қоидага мос мисол* каби), *мувофиқ, кўра* каби (*удумга мувофиқ, анъанага кўра* каби) сўзлар ҳам жўналиш келишиги формасидаги сўзларни бошқариб кела олади: *Дунё яратилгандан буён шу меҳнат — Инсон боласига ҳамиша хосдир* (А. Орипов). *Дўстларим ҳайратда қолмангиз фақат, Сирлилик бизларнинг шеърларга мосдир* (А. Орипов).

и) ҳолатни билдирувчи *мажбур, маҳкум* каби сифатлар; шунингдек, *азиз, мўътабар, қимматли, қадрли* каби сифатлар ҳам кесим вазифасида келганда (аниқловчили гурпуада ҳам, албатта) жўналиш келишиги формасидаги сўзларни бошқариб келади: *Ҳар қайрағоч, ҳар асрий тут, Чол, кўзига жуда қимматли* (Миртемир). Сўнги типга кирган сифатлар учун кўмакчиси билан ҳам ишга солинмоғи мумкин: *мен учун азиз, сен учун мўътабар* каби.

*Қарши* сўзи қайси сўз туркумига тааллуқли бўлмасин, унинг семантикасида жўналиш келишиги формасидаги отни бошқариш хусусияти мавжуд. Кўмакчи вазифасида келганда ҳам шундай: *зулмга қарши исён, ирқчиликка қарши оммавий ҳаракат* каби.

Чиқиш келишиги формасидаги отларни бошқарувчи сифатлар. Чиқиш келишиги формасидаги отлар кўпинча белгини чоғиштириш объекти, пайт, сабаб, ажратиб кўрсатиш, воситали объект каби маъноларни билдиради. Чиқиш келишигидаги сўзларни қуйидаги семантик турга кирган сифатлар бошқариб кела олади.

а) инсоннинг руҳий ҳолатини ифодаловчи *хурсанд, хафа, мамнун, тинч, нотинч* каби сифатлар жўналиш келишигида келган

сўзларни бошқарганидек, чиқиш формасидаги отларни ҳам бошқариб кела олади. Бу сифатлар бошқарувидан юзага келган бирикмаларда асосан сабаб муносабати ифодаланади: *Келганингдан хурсандман* (С. Жамол). *Ҳикматнинг келишидан Каромат хола ҳам хурсанд* (Ю. Шомансур). *Дарёларим ғазабдан нотинч* (Ж. Жабборов). *Севганим, хушид жамолим васлидан хушнуд кўнгил* (Э. Воҳидов).

Баъзан аслий сифатлардан ҳам (ранг билдирувчи аслий сифатлар) айримлари *-лигидан, -ганидан* формасидаги сўзларни бошқариб, сабаб муносабатини ифодаловчи конструкцияларни ҳосил қилади: *ювилмаганидан қора, офтоб кўрмаганидан оппоқ каби*.

б) *хабардор, хабарсиз, беҳабар, огоҳ* каби сифатлар, шунингдек, *бе-, но-* олд қўшимчасини олган *бенасиб, бебаҳра (безор ҳам)* каби нисбий сифатлар чиқиш келишиги формасидаги сўзни бошқаради: *илмдан бебаҳра, овқатдан бенасиб* каби: *Бевақт ёғинлардан безор бизнинг юрт (Миртемир)*.

в) *белгили, маълум* каби сифатлар чиқиш келишиги формасидаги отларни бошқариб келганда, белгининг қай жиҳатдан юзага чиқиши ифодаланади: *Бўладиган бола бошидан белгили* (Мақол). *Қишининг яхшилиги ишидан маълум* (Мақол).

г) чиқиш келишиги формасидаги сўзлар чоғиштириш объектини ифодалаганда доим сифатга тобеланиб келади. Белгини қиёслаб кўрсатиш хусусиятига эга бўлган барча сифатлар чиқиш келишигидаги сўзни бошқара олади: *Сенинг ойинг меникидан чиройлими? Айрилиққа бардош бериб чидайдими?* (У. Носир).

Қиёслаш, таққослаш маъносини ифодаловчи бирикмаларга баъзан чиқиш келишиги формаси билан бирга *кўра* кўмакчиси ҳам қўлланади. Бундай ҳолларда чоғиштириш идеяси кучаяди: *Уларнинг муҳаббати мулла Баширнинг ғазабидан кўра кучлироқ* (С. Жамол).

д) шундай сифатлар ҳам борки, уларнинг маъноси конкретлаштиришни талаб қилмайди, улар ҳеч қандай воситасиз предмет белгисини аниқ ифода этаверади: *яхши, ёмон, очиқ, ёпиқ, кенг, тор* каби. Бундай сифатлар нутқ ичида келиб, ҳоким сўз вазиятида *жўналиш* келишиги формасини бошқариши мумкин: *болаларга яхши, сенга ёмон, ҳаммага равшан, хасисга гўр ҳам тор* (Мақол). *Кенгашганга кенг майдон, талашганга тор майдон* (Мақол). Худди шу типдаги сифатлар чиқиш келишиги формасидаги от ёки бошқа туркумга оид сўзларни чиқиш келишиги формасида бошқариб келмоғи мумкин, бундай ҳолларда бирикманинг маъносида қиёслаш, чоғиштириш маънолари ифодаланадики, биз буни юқорида қайд қилдик. Чиқиш келишиги формасини бошқарган сифатлар иштирокида юзага келган бирикмалар таққослаш, қиёслаш маъносини ифодаламоғи учун сифатнинг қиёсий даража формасига эга бўлмоғи керак: *кўздан узоқроқ, сендан яхшироқ (бола), олмадан каттароқ мева* каби.

Урин-пайт келишиги формасидаги сўзларни бошқарувчи сифатлар. Урин-пайт келишиги формасидаги от, олмош ёки отлашган бошқа сўз асосан иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрни ва пайтини билдиргани учун кўпроқ феълга тобеланиб келади. Лекин бу келишик формасидаги сўзлар предметнинг мавжудлик ўрни, белгининг юзага чиқиш жойи каби маъноларни ҳам ифодалайди. Шунинг учун ҳам бу келишик формасидаги сўзлар отларга ва сифатларга тобеланиб келмоғи мумкин. Лекин ўрин-пайт келишиги формасини бошқарувчи сифатларнинг миқдори нисбатан оздир. Бу фикрнинг тўғри эканлиги айниқса феъл бошқаруви от бошқаруви билан чоғиштирилганда аниқланади.

Урин-пайт келишиги формасидаги сўзларни бошқариш қобилияти қуйидаги сифатларда кўринади.

*Илғор, донғдор, таниқли, машҳур, ёлғиз, танҳо* каби сифатлар ўрин-пайт келишиги формасидаги отларни бошқара олади. Бундай бирикмаларда белги ва ўрин муносабати ифодаланади: *юртда таниқли, заводда илғор, элда обрўли, республикада машҳур* каби. Бу бирикмаларнинг тобе компоненти предмет белгисининг тарқалиш ўрнини чегаралаб кўрсатади: *Ҳаммангиз колхозда илғор экансиз* (Миртемир).

Сифатлар ўрин-пайт келишиги формасини нисбатан кам бошқаради, дедик, лекин сифатлар кесим вазифасида келгандаги мисолларнинг миқдори анчагинадир. *Майдонда синалган элда азиз* (Мақол). *Канал қурилишида иш қизғин* (Газета). *Ахир у бу ерда янги, ёлғиз, танҳо.* (А. Ҳакимов). *Барча майдонда кўчатларимиз бўлиқ* (Газета). *Қалъа кўчаларида одам сийрак* (С. Кароматов). *Қирларда баҳорнинг нафаси илик* (Шухрат).

Мисоллардаги сифат-кесимга тобеланиб келган ўрин-пайт келишиги формасидаги отларнинг барчаси предмет белгисининг юзага чиқиш ўрнини билдиради ва гапда ҳол вазифасини бажаради. Бундай мисоллардаги сифат-кесимнинг ўрин ҳоли билан кенгайиши гапнинг умумий мазмуни билан боғлиқдир. Бу кенгайиш натижасида гапнинг мазмуни конкретлашади. Агар *у обрўли* десак фикр умумий бўлади, лекин *у колхозда обрўли* десак, фикр кенгайиб, конкретлашади.

### Сон бошқаруви

Ҳозирги адабий тилда от бошқарувига онд материаллар ичида сон бошқарувига алоқадор бўлганлари нисбатан оздир. Санок сонлар ичида *бир* сўзи бошқарувчи вазифасида кўпроқ қўлланади. *Бир* сони эгалик қўшимчасини олган ҳолда ўздан кейин келган от ёки олмошнинг чиқиш келишиги формасида бўлишини талаб қилади.

## Равиш бошқаруви

Равиш туркумига оид сўзлар ҳам ҳоким ҳолатда келиб бошқа туркумдаги сўзларни (асосан отларни) бошқариш хусусиятига эга. *Уқдан тез, уйдан баланд, дўстлардан узоқ, ҳақиқатга яқин, сенга кўп, менга оз* каби. Равиш туркумига оид сўзлардан айниқса қуйидаги семантик турга кирувчи сўзлар жўналиш, чиқиш ва ўрин-пайт келишиги формасидаги сўзларни бошқара олади:

а) ҳолат равишларидан *баравар, бирдай, барибир, бепарво, қойил* каби сўзлар инсон психикасига хос ҳолатни, шахснинг бирор нарса (воқеа, предмет, шахс)га нисбатини ифодалайди. Шунинг учун ҳам бу равишлар ўзига тобеланиб келган отнинг жўналиш келишиги формасида бўлишини талаб қилади: *барчага баравар, ҳаммага бирдай, унга барибир, болага бепарво* каби. *Раисимиз беғубор одам, барчага баравар* (Н. Фозилов). *Қизим бахтли бўладими, ўтда ёнадими, Мирзакаримовбойга бари бир* (Ойбек). *Аммо ҳалитдан хотинига бепарво* (Уйғун).

*Бари бир* сўзи учун кўмакчиси билан келган олмошларни ҳам бошқара олади: *энди унинг учун ким билан туриш бари бир эди* (Шухрат). Бу ўринда *учун* кўмакчиси жўналиш келишиги функциясида қўлланган: *менга бари бир — мен учун барибирдир*. Бу бирикмаларнинг ҳар иккисидан бир хилдаги грамматик маъно мавжуддек, муносабат ҳам бир хилдек. Лекин тилда бу конструкцияларнинг келишикли варианты кўпроқ ишга солинади, кўмакчили вариант нисбатан кам. Диққат билан анализ қилинса, кўмакчили вариантнинг аста-секин ривожланаётганлигини уқиб олиш унча қийин эмас. Бунинг сабаби ҳам, фикримизча, ифода имкониятлари чегарасининг кенгайиши, тилдаги нозик фарқларни ажратиб кўрсатишга, услуб нюансларини ифодалашга интилиш бўлса керак. Қуйидаги мисол бунга очиқ далил: *Уларга жанг ййин, мен учун даҳшат!* От бошқарувида қайд қилинган бундай ҳодисалар равиш бошқарувида ҳам бевосита алоқаси бордир (*мен учун* вариантыда маънони бўрттириб ифодалашга интилиш сезилиб турибди!).

б) хилма-хил руҳий ҳолат, кайфиятни ифодаловчи *рози, норози, хурсанд, хафа, қойил* каби ҳолат равишлари ҳам жўналиш келишигидаги сўзларни бошқаради: *Сен шунга розимисан? Аммо Умарали бунга норози* (И. Раҳим). *Бу ишингга қойил эмасман* (Журнал) каби.

в) *тез, чаққон, секин* каби ҳолат равишлари одатда чиқиш келишиги формасидаги отларни бошқариб келади; бу равишлар сифатлар каби белгини даражалаб кўрсатиб бериш хусусиятига эга; чоғиштириш муносабати бундай бирикмаларда устун бўлади: *ўқдан тез, ҳаммадан чаққон* каби.

г) пайт равишларидан *эрта, кеч* каби сўзлар қиёсий даражада бўлганда, одатда чиқиш келишиги формасидаги пайт билдирувчи сўзларни бошқариб келади *Аммо у кун ҳар кунгидан эрта*

роқ қош қорайди (С. Айний). Бу йил чигит бултургидан кечроқ экилди (Газета).

*Бурун, илгари, аввал, олдин* каби пайт равишлари ҳам кўпинча чиқиш келишиги формасидаги отларни бошқариб пайт муносабатини ифодаловчи бирикмаларни ҳосил қилишда иштирок этади: *Уйни мўлжалдан бурунроқ битказишга имкон берди* (А. Қаҳҳор).

*д) нари, бери, узоқ, четда* каби равишлар ҳаракатнинг рўй бериш ўрни ёки предметнинг жойланиш ўрнини билдиради, лекин бу равишлар ўрин маъносини ифодалашда *у ерда, шу ерда* каби равишлардан фарқ қилади. Яъни бу равишлар бирор таянч объектга (предмет ёки ўринга) нисбатан белгиланган масофа (ўрин)ни кўрсатади: *-дан нари, -дан узоқ, -дан четда* каби.

*е) миқдор-даража равишларидан кўп, оз* каби сўзлар жўналиш чиқиш, ўрин келишиги формасидаги сўзларни бошқара олади: *сенга кўп, менга оз, студентлардан кўпи, кечагидан анча оз, ҳар галгидан камроқ пахта терилибди* каби.

*Кўп, оз, кам, мўл, нўмай* каби равишларнинг жўналиш келишиги формасидаги отлар (от, олмош, ҳаракат номи)ни бошқаришдан ҳосил бўлган бирикмаларда мўлжал, ўлчов, тақсим маънолари ифодаланади: *Бир йигитга етмиш ҳунароз* (Мақол). *Бу қишлоқнинг кўп ерларини қум босганлиги сабабли экишга ероз қолган* (С. Айний).

Бошқарувчилик хусусиятига эга бўлган равишларнинг кўпчилигини ҳолат равишлари, белгини қиёслаб кўрсатиш қобилиятига эга бўлган равишлар ташкил этади.

Кўмакчи туркумига ўтган равишларда бошқариш қобилияти кучли. Аксари равишлар кесим вазифасида келганда, турли формадаги сўзларни бошқариш имкониятига эга бўлади. Умуман олганда, равиш туркуми от бошқаруви системасида от ва сифатдан кейин туради.

## Модал сўзлар бошқаруви

*Бор* ва *йўқ* сўзлари предметнинг белгили макон ёки замонда мавжудлиги, ёки мавжуд эмаслигини билдиради, бу маълум нарса.

*Бор* ва *йўқ* сўзлари тасдиқ ва инкор маъноларини ифодалайди, шу жиҳатдан улар модал сўзларга яқин туради. Айрим хусусиятлари билан улар модал сўзлардан фарқли бўлади, масалан, модал сўзлар гапда мустақил бўлак вазифасида кела олади, иккинчидан, отлашиш хусусияти бу сўзларда анча кучли, шунинг учун ҳам улар нутқ ичида турли сўз турловчи қўшимчаларни олиб қўлланиши мумкин. *Бориға барака* (Мақол). *Бор мақтанса топилар, йўқ мақтанса — чопилар* (Мақол). *Ўзи йўқнинг кўзи йўқ* (Мақол). *Қизи борнинг нози бор* (Мақол). *Бор* ва *йўқ* сўзларининг яна бир хусусияти алоҳида қайд қилиниши керак: иккала сўздан бирортаси компонентларни бир-бирига боғлаш вазифаси-

ни ҳам ўташи мумкин, бундай ҳолларда бор ва йўқ сўзлари ўз мустақиллигини йўқотиб, оддий аффикс (-ли, -сиз)ларнинг бири вазифасини ўтаб келмоғи мумкин: *боласи бор(хотин)*—*болали(хотин)*, *тўпписи йўқ(бола)* — *тўпписиз(бола)* каби.

*Бор* ва *йўқ* сўзлари ҳоким вазиятда келиб, қуйидаги келишик формаларини бошқаруви мумкин:

а) тобе сўз ўрин маъносини англаувчи отлардан бўлганда, бирикмада ҳам ўрин маъноси ифодаланади: *Дунёда партия бор*. *Ҳар дақиқа бир зафар* (Миртемир). *Бунинг учун совет ватанида ҳамма шароит бор, деди Уктам* (Ойбек). *Хайрият, дунёда бор экансан!* (Б. Халилов). *Уйида чакса уни йўқ, том бошида қўш тандир* (Мақол).

б) *бор* ва *йўқ* сўзлари бошқарган ўрин келишиги формасидаги отлар бирор нарсанинг (предметнинг) жойланиш ўрнини кўрсатади: *Қўлимда паспорт бор, совет паспорти* (Ф. Фулом). *Сизга ўхшаб қўлларида папкалари бор, бошларида шапкалари* (Шуҳрат).

в) тобе сўз ўрин келишиги формасидаги отлардан бўлганда, бирикмадан келиб чиқадиган бир бутун маъно инсонга хос психик ҳолатни ифодалайди. Бунда кўпинча тобе сўз бирор ҳолат, ҳис-туйғу мавжуд бўлган (ёки мавжуд бўлмаган) мавҳум ўринни кўрсатади: *Дилда саросима бор, Қийналар дов юраги* (Миртемир). *Қалбимда бор эди меҳрим, ҳурматим* (Шуҳрат). *Қамалнинг неча кунга чўзилганлиги эсимда йўқ* (Ж. Оймирзаев).

г) *бор* ва *йўқ* сўзларига тобеланиб келган шахс отлари бирор предмет, характер, хусусият ёки ҳолат мавжуд бўлган (мавжуд бўлмаган) шахсни билдиради: *Ҳар ҳолда дадасида пул бор* (Шуҳрат). *Деразани оч, дадангда ишим бор* (И. Раҳим).

Тобе сўз кишилик, ўзлик, сўроқ, кўрсатиш олмошларидан бўлганда ҳам бирикмадан юқоридаги маъно англашилади: *Эй номард табиат, борми сенда ҳис?!* (А. Орипов). *Тунда уйқу йўқ менда, ўзга қайғу йўқ менда* (Миртемир). *Элда бори сенда бор* (Мақол).

д) *бор* ва *йўқ* сўзлари ўрин келишиги формасида отлашган сифатларни бошқариб келиши мумкин. Бундай ҳолларда тобе вазиятдаги отлашган сифат шахсни билдиради. Бирикмадан келиб чиқадиган умумий маъно бирор предмет ё характер, хусусиятнинг шу шахсда мавжудлиги (ёки мавжуд эмаслиги)ни ифодалайди: *Бетамизда бет йўқ, безорида уят йўқ* (Мақол).

*Бор* ва *йўқ* сўзлари чиқиш келишиги формасидаги сўзни бошқариб кела олади. Бундай конструкцияларда қуйидаги грамматик муносабатлар ифодаланади.

а) пайт муносабати: бунда ҳоким сўз бирор предмет, характер, хусусиятнинг қай вақтдан бери мавжуд эканлигини билдиради: *Бу хислат унинг болалигидан бор* (Шуҳрат). Бутундан бўлак, тўдадан қисм мавжудлиги (номавжудли-

ги) ифодаланади: *Менга овқат беради, жуда тўзиса, кийим қилиб беради, лекин пулчадан йўқроқ* (Ойбек). *Чойхонани қара, аъзолардан борми?* (И. Раҳим). Белги хусусиятининг қай жиҳатдан юзага чиққан (чиқмаган)лиги ифодаланади: *Ақл деса—ақдан, ҳусн деса—ҳусндан, ҳеч нарсадан камми йўқ* (И. Раҳим).

б) Гапнинг эгаси дарак, хабар сўзларидан бўлиб, бор ва йўқ сўзлари кесим вазифасида келса, улар чиқиш келишиги формасидаги от ёки отлашган бошқа туркум сўзларини бошқариб кенгайди: *Мана тўрт йилдирки, йғилдан хабар йўқ* (Ҳ. Фулом). *Латофатдан дарак йўқ* (С. Кароматов).

Шундай қилиб, бор ва йўқ сўзлари уч келишик — жўналиш, чиқиш ва ўрин-пайт келишиги формаларидаги сўзларни бошқариб келиш қобилиятига эга бўлади. Лекин бу сўзлар ҳамма вақт ҳам отларни бошқариш хусусиятига эга бўлавермайди. Қуйидаги ҳолларда улардаги бошқарувчилик хусусияти йўқолган:

1. Бор ва йўқ сўзлари шахс билдириб келганда: *Бор мақтанса топилур, йўқ мақтанса чопилур* (Мақол). *Йўқни керак топдирур*.

2. Сифат вазифасида келиб, белгини ифодалаганда: *Бор бўлсанг, кўролмайдди, йўқ бўлсанг, беролмайдди* (Мақол).

3. Равиш ўрнида келиб пайт билдирганда: *борида чора-чора, йўғида — бечора* (Мақол). *Мулла борида тилингни тий, уста борида қўлингни* (Мақол).

Тилда кўп вақт бор ва йўқ сўзлари сифат ясовчи -ли ва -сиз аффикслари вазифасини бажаради. Бундай ҳолларда ҳам улар бошқариш қобилиятини йўқотади: *Қизи борнинг нози бор; Иш бор ерда ош бор* (Мақол). Айрим мақолларда бор ва йўқ сўзлари ўрнида -ли ва -сиз аффиксларини қўллаш текстнинг умумий мазмунига ҳалал бермайди, лекин шеърларда, мақолларда, айниқса, бундай модефикация мазмунга баъзан путур етказди, қофияланиш тартиби бузилади, айниқса, мақолларга хос бўлган қисқалик, ихчамлик зарар кўради.

*Керак, зарур (лозим, даркор)* сўзларининг бошқарувчилик хусусияти. *Керак, зарур, лозим, даркор* сўзлари маъно жиҳатдан бир-бирига жуда яқин бўлиб, ўзаро синонимик қаторни ташкил этади. Бу сўзлар кўпроқ гапда кесим вазифасида келади ва шу позицияда бошқа сўзларни ўзига бўйсундириб келади. Бу сўзларнинг маъносидаги яқинлик уларнинг бошқарувчилик функциясининг бир хилда бўлишини белгилаб беради. Бу сўзлар кўпинча жўналиш келишиги формасидаги сўзларни бошқаради: *Одам одамга керак* (Мақол). *Уруш кимга керак?* (Ойбек). Уларнинг бошқариш қобилияти қуйидаги сўз формаларида кўпроқ кўзга ташланади:

а) жўналиш келишиги формасидаги шахс билдирувчи отни, ўрин-пайт келишиги формасидаги пайт отларини: *От юртга керак, жамиятга пахта ҳам, чорва ҳам керак* (И. Раҳим). *Пахтага жонкуярлар керагу, чорвага керак эмасми?* (И. Раҳим). *Тилнинг узунни даллолга керак* (Мақол).



б) *жўналиш келишиги формасидаги кишилик ёки сўроқ олмошларини: Бироқ менга ҳам илм керак (Ойбек). Саодатхоним менга жуда зарур эдилар (С. Жамол). Менга ҳам, сизга ҳам ўқиш, ўрганиш зарур (Ойбек).*

в) *керак, зарур, лозим, даркор сўзлари чиқиш келишиги формасидаги от ва олмошларни ҳам бошқариб келиши мумкин. Бунда тобе сўз бирор предметнинг чиқиш манбаини кўрсатади ёки бирор ҳаракатни бажариш лозим бўлган шахсни билдиради: Сенга мендан нима керак? Ойнисанинг ҳолидан хабар олиш мендан лозим эди (Ҳ. Фулом).*

г) *керак, зарур сўзлари ўрин-пайт келишиги формасидаги сўзларни ҳам бошқара олади: Ҳусн тўйда керак, муҳаббат кунда керак (Мақол). Керак, зарур сўзлари учун кўмакчиси билан келган сўзларни бошқара олади: Бу нарса биз учун зарур (Б. Халил). Техника қишлоқ хўжалиги учун жуда ҳам зарур (Газета).*

### Ундов сўзлар бошқаруви

Ундовлар маъно хусусиятларига кўра модал сўзларга яқин туради. Одатда уларни гап бўлаклари билан синтактик муносабатга кирмайдиган сўзлар туркумига киритадилар. Шунинг учун ҳам улар гапда қўлланганда ҳеч қандай морфологик белги олмайди. Лекин ундовлар отлашиб келганда, турли-туман грамматик формаларни олишлари мумкин. Бундай ҳолларда ундовлар ўз эмоционаллигини йўқотиб қўяди ва уларнинг синтактик функцияси ҳам ўзгаради. Масалан, *Кўнадан дод-воё овози эшитилди; ура садолари ҳавони титратди.*

Расм-русум, урф-одат ундовларидан *салом, балли, баракалла, ташаккур, раҳмат, марҳамат, қуллук*; ҳис-ҳаяжон ундовларидан *дод, воё-дод* каби ундовлар турли формадаги сўзларни ўзи бўйсундириб келиши мумкин.

*Салом* сўзи бир киши иккинчи бир киши билан кўришганда ишлатиладиган ундов бўлиб, актив қўлланадиган сўзлар қаторидан жой олади. Бу сўз кўпинча отлашиб, бир составли гапнинг бош бўлаги вазифасида келганда, жўналиш, чиқиш келишиги формасидаги сўзларни бошқариб кела олади. *Туркман дўстларимизга алангали салом!* (Газета). *Аргентина ишчиси ва деҳқонига Ўзбекистон халқлари номидан салом* (Ҳ. Фулом).

Кўринадикки, *салом* сўзи бир йўла икки объектни — чиқиш ва жўналиш келишиги формасидаги отларни бошқариб келяпти. Бунда чиқиш формасидаги сўз манба—объектни, жўналиш формасидаги от предмет—саломнинг йўналиш объектини (кимга қаратилганлигини) билдириб келган. *Салом* ўзининг нутқ ичидаги қўлланиши жиҳатидан нутқнинг ёзма турида кўпроқ учрайди. *Мендан ойимга, сизга кўпдан кўп салом! Салом сизга колхозчилар! Жон Москва, пойтахтим, Салом сизга Хоразмдан! (Қўшиқ).*

*Ташаккур, раҳмат* сўзлари бир шахснинг иккинчи шахсга бўлган миннатдорчилик ҳиссини ифодалаб берувчи ундовлардир. Бу сўзлар ҳам одатда тингловчи шахсга қаратилган ҳис-туйғуни ифодалаганлиги учун жўналиш келишиги формасидаги от ва олмошлар билан кенгайган ҳолда қўлланади. *Партияга ташаккур* (Журнал). *Ишончларига ташаккур* (А. Ҳ а к м о в). *Ишончингиз учун раҳмат* (Ш у ҳ р а т).

Қисқаси, семантика талабига кўра, турли формадаги сўзлар билан зарурий кенгайиб келадиган ундовлар мазкур туркумга оид сўзларнинг озчилигини ташкил қилади. Маъно жиҳатдан бирор шахс ёки нарса-предметга қаратилган ҳис-туйғуни ифода этувчи ундовлар отлашган ҳолда кесим вазифасида келиб, жўналиш келишиги формасидаги от ёки отлашган сўзларни бошқаради. Айрим ундовлар эса чиқиш келишиги формасидаги сўзни ёки *учун* кўмакчиси билан келган сўзларни бошқаради. Ҳаяжон, таъкид ундовларининг асосий кўпчилиги (кўрсатиш-таъкид ундовлари, мурожаат, императив ундовлар) умуман бошқариш қобилиятига эга эмас.

### Мослашувли бирикмалар

Туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек тилида ҳам, нопредикатив муносабатга киришган сўзларнинг ўзаро мослашув йўли билан бирикуви бошқа тиллардагига (масалан, рус тилидагига) нисбатан бошқадир. Рус тилида мослашув грамматик ҳодиса сифатида сўзнинг бутун морфологик структурасини қамраб олган ва сўзларнинг предикатив муносабатидагина эмас, балки, умуман аниқловчилик системасида жуда кучлидир; бунинг устига бирикмалардаги тобе мучанинг ҳам ҳоким бўлакка бўйсуниб родда, келишик, сонда ҳам мослашиб келишини келтириб қўшсак, икки группа тил (славян ва туркий тиллар)даги айирманинг нақадар катта эканлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Шу маънода эга билан кесим ва қаратқич билан қаралмиш (ҳар иккала тури) ўртасидаги боғланишда мослик мавжуд деб эътироф қиладилар. Эга билан кесим мослиги масаласи бевосита бу ишга алоқадор эмас, шунинг учун уни ёритиш ҳозирча бизнинг вазифамизга кирмайди. Шундан келиб чиқадики, биз бу ерда қаратқич билан қаралмиш ўртасидаги мослик ҳақида гап юритамиз. Икки отнинг ҳеч қандай қўшимча олмай бирикуви ҳодисаси сўзлар боғланишининг битишув турига киради ва мослашув категориясига алоқаси йўқ. Демак, қаратқич-қаралмиш типидagi боғланишнинг иккинчи ва учинчи (изофа II, изофа III деб аталган) турлари қолади.

Иккинчи тип боғланиш икки отнинг ўзаро синтактик алоқага киришуви натижасида ҳосил бўлади, бу типдаги боғланишнинг битишувли боғланишдан фарқи шундаки, битишувда икки от ҳам келишик қўшимчасини олмай бирикади: *дераза парда, қоя тош, тахта кўприк, наманган олма* каби. Иккинчи тип боғланишда эса

бирикманинг биринчи (тобе) мучаси қўшимча олмаган бўлади (одатда уни асосий келишик формаси деб талқин қиладилар), иккинчи муча (ҳоким сўз) эса III шахс эгалик қўшимчасини олади: *шаҳар кўчаси, ёз қуёши, куз офтоби, дўстлик туйғуси, пахта терими*. Бу типдаги боғланиш I ва II шахс маъносига эга бўлган сўзларни (масалан, кишилик олмошларидан *мен, сен, биз, сиз*) қаратувчилик бирикманинг III типда учрагани учун уларни бу типга киргизиб бўлмайди. Бошқача қилиб айтганда, кишилик олмошлари қаратқич формасида албатта *-нинг* аффиксини олиши керак: *менинг китобим, сизнинг суҳбатингиз* каби. Энди бу типдаги боғланишда мослашувнинг хусусияти нимадан иборат? Қаратувчи учинчи шахсни ифода этгани учун (I ва II шахс олмошларидан ташқарида борлиқдаги ҳамма нарса III шахсга киради) ҳам қаралмиш учинчи шахс эгалик қўшимчасини олади: *шаҳар боғча-си, ёз қуёш-и* каби. Лексик-грамматик деб аташ мумкин бўлган бу мослик одатдаги грамматик мосликка ўхшамайди, чунки биринчи компонентда мосликни кўрсатиб берадиган бирор белги йўқ, биз уни объектив равишда III шахсга алоқадор дедик, бинобарин, иккинчи ўриндаги сўз (бош муча) III шахс эгалик аффиксини олган. Бош сўзнинг қўшимчаси (эгалик қўшимчаси) мавҳумлашиш қонунига мувофиқ доим тушиб қолишга мойил бўлади ва бундай бирикмаларда адъективлик (сифатга яқинлик) маъноси кучли бўлганлиги учун ҳам, унинг тушиб қолиши бирикма маъносига унча ҳалал бермайди: *пахта заводи — пахта завод; Марғилон атласи — Марғилон атлас* каби. Шундай қилиб, бу типдаги боғланишнинг иккинчи турида шахсда мослашув нисбий, сонда учрайдиган мослик эса умуман бу типдаги бирикмаларда деярли ҳеч қандай роль ўйнамайди:

сўз маъноси	колхоз ери
сўз маънолари	колхоз ерлари
сўзлар маъноси	колхозлар ери
сўзлар (нинг) маънолари	колхозлар (нинг) ерлари

Мисоллардан кўринадики, бирикмани ташкил қилган иккала муча ҳам бир-бири билан III шахсда (бирлик ва кўпликда) сон жиҳатдан мослашмайди, бирор компонент учун кўплик олиш зарурияти туғилиб қолгудек бўлса, бири иккинчисидан мустасно, *-лар* қўшимчасини олаверади ва бу ҳолат компонентларнинг шаклий томонига таъсир кўрсатмайди. Биринчи ва II шахс олмошлари иштирок қилган бирикмаларда бўлақлар ўртасидаги мосликка риоя қилинади, фақат I шахс кўплик учун бу талабнинг кучи анча заиф (*бизнинг қишлоқ, бизнинг ўғил* каби).

Эпизодик тарзда кўмакчилар билан қўлланган (предметмас!) *менинг, сенинг, бизнинг, сизнинг* ўрнида *биз ёқда, сиз ёқда, биз томонда* каби конструкциялар мавжуд, шунингдек, *биз томонимизда, бизнинг томонда, бизнинг томонимизда* каби турли вариантларни учратиш мумкин.

Шундай қилиб, белгисиз қаратқич деб аталган конструкцияда биринчи муча (тобе сўз) ўзгармайди, ҳеч қандай қўшимча олмай-

ди, иккинчи (бош муча)си эса эгалик қўшимчасини ва кўплик аффиксини олиб қўлланиши мумкин. Қаратқич-қаралмишнинг бу тури умумий хосликни, ноаниқ хосликни билдиради ва аниқланмиш (қаралмиш) предметларнинг қайси группасига ёки қайси категориясига тааллуқли эканлигига ишора қилади (Н. К. Дмитриев) *кўча эшиги, шаҳар боғи, колхоз клуби, бригада мажлиси, комсомоллар йиғилиши, пахтакорлар қурултойи, район газетаси* каби. Иккинчи тип бирикманинг қўлланиши биринчи навбатда семантик шароитга кўп жиҳатдан боғлиқдир.

1. Умумий категориал тур тушунчасини ифодалайди: *кўча эшиги, анҳор кўприги*;

2. Иккинчи тип бирикма предметлар ўртасидаги конкрет муносабатни билдиради: *Ленин мақбараси, Шестаков музыкаси, Тошкент ободонлиги, Горький майдони, Шастри кўчаси* каби.

3. Икки муча ўртасидаги муносабат объектли муносабат эканлигини кўрсатади: *пахта терими, телевидение кўрсатуви* каби.

Иккинчи тип бирикмалар кенгайтирилган ном сифатида идора ва муассаса номларида, расмий ҳужжатларда, газета тилида тез-тез учрайди: *«Совет Ўзбекистони» газетаси, Пушкин кўчаси, Толстой майдони, Министрлар Совети, «Октябрь» колхози. Сайлов олди мажлиси* каби. Ниҳоят, бирикманинг биринчи мучаси аниқланмиш қайси турга, хилга алоқадор, миллатга мансуб эканлигини, белгисини ифодалай олади: *Ўзбек тили, тожик операси* каби.

Иккинчи ва учинчи тип бирикмалар (изофа II, изофа III)нинг маъно ўхшашликлари ва фарқлари ҳақида қандай фикрлар айтилган бўлмасин, ҳар ҳолда «белгили қаратқич аниқликни билдиради, белгисиз қаратқич ноаниқликни билдиради» деган ҳукм фактлар анализига кўра ҳамма вақт ҳам тасдиқланавермайди.

Ҳақиқатан ҳам *ота юрти, она меҳри* каби бирикмада (II тип) умумийлик семантикаси, маънонинг мавҳум эканлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди, лекин мана шу сўзлардан биринчисига эгалик қўшилиб келганда ҳам (*отам юрти, онанг меҳри* каби) белгисиз қаратқични ишлатиш мумкин эмас, деган хулосани ҳам чиқариб бўлмайди, *онанинг меҳри* мисолида ҳар ҳолда конкрет она тушунчаси, *отанинг юрти* иборасида конкрет ота тушунчаси мавжуд эканлигини уқиб олиш қийин эмас. Қуйидаги мисолларни қиёсланг: *Икки кундан кейин бўлган ёпиқ партия мажлиси бюронинг қарорини бир оғиздан тасдиқлади* (А. Қаҳҳор). *Пахтакорлар қурултойида қулоғимга киргандай бўлган эди* (А. Қаҳҳор). *Шаҳар боғлари элас-элас кўзга чалинади* (О. Еқубов). *Ез қуёши бир зумда найза бўйи кўтарилди* (О. Еқубов). *Пионер ёзи бошланди* (Газета). *Ана шу тоғ қишлоғида бундай қоятош сероб...* (А. Мухтор). *Колхоз боғининг темир дарвозасидан кирганида, ...* (А. Қаҳҳор). *Сидиқжон ўрнидан туриб кўча эшиги томон йўналган эди, ...* (А. Қаҳҳор). *Анави нокка ўхшаган япон хурмоси экан* (М. Исмоилӣ). *Биз Улуғ Ватан уруши натижасида улуғ ғалабага эга бўлдик ёки эришдик* (А. Қаҳҳор).

Бирикмани ташкил қилган икки мучанинг орасида сўз ёки бирикма қистирилмаган бўлса, кўпроқ қаратқич қўшимчасини тушириш қонда тусига кириб бормоқда, агар бирор сўз қистирилган бўлса, бошқача қилиб айтганда, қаратқич билан қаралмиш ўртаси узоқлаша борган сари-нинг қўшимчасини сўзсиз ишлатиш эҳтиёжи жуда сезилади. *Аччиқ куз совуғи* (Ойбек) мисолидаги сўзлар тартибини ўзгартириб кўрайлик: *куз(нинг) аччиқ совуғи, кузнинг эрта тушган совуғи* бирикмаларидан -нинг қўшимчасини тушириш маънога ҳалал беради; *Ойнисанинг ёшдан хира тортган кўзлари; ...бобо пулни пўстинининг ич чўнтагига... жойлаб қўйди* (Ҳ. Фулом) каби мисолларда ҳам бирикма составидан «ич» сўзини олсақкина, *пўстин чўнтагига* (пўстиннинг чўнтагига) тарзида ишлатиш мумкин, лекин икки муча орасига «ич» сўзининг қистирилиши бунга имконият бермайди; *пўстини ич чўнтагига* тарзида қўллаш қонда чегарасидан чиқади.

Кетма-кет аниқлаш системасида ҳам қаратқичнинг III типи (қаратқич формаси) *болалар боғчаси, шаҳар боғи, шаҳар боғининг мудири, шаҳар боғи мудирининг ўринбосари* тарзида -нинг қўшимчаси охириги бирикманинг биринчи мучасига кўчаверади.

Учинчи тип қаратқичли бирикманинг структура хусусияти шундан иборатки, уни ташкил қилган иккала муча ҳам шаклланган бўлади, биринчи сўз (тобе) -нинг қўшимчасини олган, иккинчиси эса эгалик аффиксини қабул қилган бўлади: *Хоразмнинг қовуни, Бобирнинг авлоди, сўзнинг маъноси, кўзнинг нури* каби. Қишилиқ олмошлари биринчи компонент бўлиб келганда, (мен, сен, у, биз сиз, улар, кўрсатиш, сўроқ ва белгилаш-жамлаш олмошлари) белгили қаратқич формасининг қўлланиши шарт: *менинг отам, сизнинг китобингиз, уларнинг ҳовлиси, ҳамманинг истаги, бутуннинг ярмиси* каби; белгилаш олмошлари+от типида ҳам шундай: *отлашган сўзларда. Уқиганнинг тили узун; Қўли қимирлаганнинг оғзи қимирлар* (Мақол).

Умуман, қаратқичли бирикманинг -нинг олган тури маъно жиҳатдан индивидуалликни, бинобарин, конкретликни ифодалайди, айрим ҳолларда иккинчи тип билан алмаштириш мумкин бўлган ҳоллар бу умумий қондани ўзгартира олмайди. Қаратқичли бирикманинг III тури кўпроқ категориал хосликни ифода этганлиги учун ҳам унда эгалик, қарашлилик маъноси кучли. Унда предметга, шахсга тегишли эканлик маъноси очиқ сезилади.

### Феълли сўз бирикмалари

Феълли бирикмалар системасида бош муча вазифасини феъл туркумига алоқадор бўлган сўзлар бажаради, восита келишиги формасида қўлланган отлар ёки ҳол вазифасида келган сўзлар унга (феълга) тобеланиб келади. Феълли бирикма системасидаги қўшилмалар эргаш сўзнинг бош сўзга боғланиб келиш формала-

ри ва функционал иш кўриши эътибори билан иккита катта группага ажратиб ўрганилиши мумкин: 1. Битишувли бирикмалар; 2. Бошқарувли бирикмалар.

### Битишувли бирикмалар

Бундай бирикмани ҳосил қилишда ҳаракат белгисини билдирувчи сифат, равиш, равишдош формалари, кўмакчи олган сўзлар, тақлид сўзлар тобе бўлиб келиб битишув йўли билан бош сўзга (ҳоким бўлакка) боғланади. Лекин турли категорияга алоқадор бўлган сўзларнинг бирикма ҳосил қилишдаги иштироки, активлик даражаси бир хил бўлмайди. Тобе сўзларнинг феълга боғланиб келиш қобилияти кўп жиҳатдан бирикувчи сўзлар ўрта-сидаги формал ва семантик муносабатларга боғлиқдир.

Тобе муча ҳоким бўлакка ҳеч қандай қўшимча олмай бирикади: *тез юрмоқ, секин гапирмоқ, яхши ўйнамоқ, оғир хўрсинмоқ* каби; қўшимча олмаган ҳолда такрорланиб бош сўзга боғланиши ҳам мумкин: *тез-тез юрмоқ, аста-аста гапирмоқ* каби. Шунингдек, тобе сўз турли ясовчи (форма ва сўз ясовчи) олган сўз феълга боғланиб ҳол вазифасида келмоғи мумкин: *-б/-иб: кулиб гапирмоқ, қизиқиб сўрамоқ, йиғлаб ўтирмоқ; -гани/-гали: ўқигани келмоқ, кўргани бормоқ, айтгани юбормақ; -гунча: чарчагунча ишламоқ, энггунча курашмоқ, келгунча гапирмоқ; -ганча: кетганича кетмоқ, айтганича қилмоқ, ўйлаганча қолмоқ; -дай/-дек: қушдай сезмоқ, тоғдай ўсмоқ, айтганидай қилмоқ; -ча/чоқ; -гача, -часига, -ларча* каби ясовчи элементлар олган сўз феълга боғланиб келиб, эргаш муча вазифасини адо этади.

Бундан ташқари, ёрдамчи сўзлардан *сурат, равиш* каби сўзлар билан белгили формага кирган муча бош сўзга (феълга) боғланади: *табиий суратда ҳосил бўлмоқ, тантанали равишда қаддам ташламоқ* каби; билан кўмакчисини олган сўз феълга боғланиб келган равиш ҳоли вазифасини ўтайди: *диққат билан ўқимоқ, тантана билан кириб келмоқ, суръат билан ишламоқ* каби.

Равиш категориясига оид сўз қатлами, шунингдек, сифатлар феълга тобеланиб келувчи сўзлар сирасида жуда катта группани ташкил қилади. Бу туркумга оид сўзлар ҳаракатнинг содир бўлиш равиши, ўрни, пайти, сабаби, мақсади каби маъноларни ифодалайди: *Пўлатжон домла мендан қаттиқ койиндилар (А. Қаҳҳор). У келганлар билан кўришгач, дарвозанинг бир тавақасини кенг очди (Ойбек); Шермат ҳовли эгаси билан хайрлашгач, тез чиқиб кетди (Ойбек). Бурчакда бошини қуйи солганича жим ўтирган Саидкаримбойни Валихонбой оҳиستا туртди (Ойбек). Мен ҳозир келаман,— деб ташқарига чиқди-ю, ... (Р. Файзий). Яхши гапирди, силади, сийпади (Ойбек). Дадажонга ишонманг, ёмон қариди у (И. Раҳим). Звенонинг ерларида чигит бирдай униб чиққан, яхши кўкарган (Газета).*

От, олмош ва отлашган сўзлар турли ясовчилар воситасида равишга айланади ва феълга боғланиб ҳар хил аниқловчи-ҳол муносабатларини ифода этади:

*-дай/-дек/-дака* қўшимчаларидан бирини олган сўзлар феълга боғланиб келиб, предметни ёки ҳаракатни чоғиштириш (қиёслаш) йўли билан характерлаб беради: *Мен ҳам Зулайҳони қувонтирадиган кун боракан-а, деб кўнглим тоғдай ўсиб боряпти* (П. Қодиров). *Бу гап менга салқин шабададай ором берди* (П. Қодиров). *Муздай сувда чўмилиб чиққан киши сингари ўзини қушдай сезд* (М. Исмоилӣ). *Лекин Ерматнинг қўли муаллақ қолди, такаббур чавандоз пайқамагандай туртиб ўтиб кетди* (Ойбек). *Унинг кўзлари паҳса деворга мунчоқ қадалгандай йилтирар эди* (Ф. Ғулом).

Худди шундай қиёслаш, ўхшатиш каби маънолар сингари, ўхшаб каби ёрдамчи сўзлар воситасида ҳам ифодаланиши мумкин: *мушукка ўхшаб қадам ташламоқ, болага ўхшаб қилиқ кўрсатмоқ, пахта сингари оқариб кетмоқ* ва ш. к.

*-ча* аффикси от, олмош, сифат, равишга алоқадор бўлган ўзакка қўшилиб келади ва бош сўз ҳаракат маъносини турли томондан чегаралаб кўрсатади: *ҳозирча, бугунча, бу йилча, бир ҳафтача* каби (ҳолат, пайт, ўрин-масофа, миқдор-даража ва ш. к.): *Саида деразага ҳозирча газета тутиб қўйди* (А. Қаҳҳор). *Аяси ўша қонли оқшом яширикча дарсга кетаётган экан* (А. Қаҳҳор). *Шунча ўқиди, бас, бундан ортиқ ўқиса, тепангларга чиқиб олади* (А. Қаҳҳор). *У ўзича ҳар икки қишлоқни бир-бирига таққослаб кўрди* (Р. Файзий). *Ризо ўзича кулди-ю, жавоб тополмади* (Р. Файзий). *Саиданинг ўз фикрида туриб олишига Қаландаров ўзича маъно берди* (А. Қаҳҳор).

*-гача* аффикси яхлит ҳолда тобе сўзга қўшилиб, феълдан англашилган ҳаракатни ўрин, пайт, масофа ва ш. к. жиҳатдан чегаралаб кўрсатади: *Мен ҳам ҳалигача сир сақлаб юрибман* (Саид Аҳмад). *Дарё бўйигача базўр судралиб бордик* (Журнал). *Меҳриниса аёлларни эшиккача кузатиб қўйди* (Р. Файзий); *...кўкарган нимаики бўлса, томиригача кемиради* (А. Мухтор). *Кучли қарсақ садолари анчагача тинмади* (Р. Файзий). *Бизникини бўлса, жинни хўжа дейишарди, нималигига ҳозиргача тушунолмайман* (Р. Файзий). *Буни очил бува ҳалигача билмайди* (А. Мухтор). *У ҳозирги дақиқгача йигитларнинг юрагига қўл солиб кўрган ичкани ўқ* (Р. Файзий).

Бош муца феъл англашган ҳаракатнинг содир бўлиш пайти, ўрни, сабаби, мақсади, миқдор-даражаси ва ш. к. маъноларни келишик қўшимчалари воситасида ҳам ифода этиши мумкин. Тилга олинган маънолар локал келишикларнинг уччаласида ҳам мавжуд. Биз бир-иккита мисол келтириш билан чекланамиз: *У ҳозир қалбсўзининг оҳангларига айланиб фазоларда қоронғи* (М. Исмоилӣ). *Қоғоз нарчалари қўлдан чиқиб қоронғилик қатъри-*

да ғойиб бўлди (Ж. Абдуллахонов). Шогирд бола ил қатини тортар, устанинг аччиғини чиқармаслик учун ҳеч қа-ёққа алангламас эди (Ойбек).

Феълнинг функционал формаларидан равишдош ва унинг турли шакллари феълнинг шахсли формасига бирикиб, турли типдадаги битишувли бирикмаларни юзага келтиради. Бундай бирикмаларда равишдошлар ҳаракатни турли томондан аниқлаб келади.

-а/-й аффиксли равишдош формасининг феълга бирикишидан ҳосил бўлган бирикмалар: *Султонмурод кела ўқишга киришди* (кела солиб ўқишга киришди). *Қифоятхон... ёш қиздай уяла-уяла зинадан чиқиб келди* (А. Қаҳҳор) (ҳаракат давомли бўлган). *Ҳовлисидан топмадик, дарак сола-сола шу жойга етиб келдик* (Ойбек).

-б/-иб аффикси воситасида ясалган равишдош формасининг бош сўзга боғланишидан ҳосил бўлган бирикмалар: *Ҳамидахон жиянининг орқасидан бир неча зум кулимсираб қараб турди* (М. Исмоилӣ). *Киши ҳаётида доим ловуллаб туриш керак, бўлмаса бир умр тутаб ўтади. Яшасин ҳаёт алангаси* (Н. Островский). *Ҳа, Манзураҳон хурсандми, ...тўсатдан қизиқиб сўради Унсун* (Ойбек).

Равишдошнинг -гали/-гани аффиксли формасининг бош сўзга бирикишидан ҳосил бўлган бирикмалар: *Қаландаров... офтоб тиф тортганда нонушта қилгани келди* (А. Қаҳҳор). *Бир оздан кейин Тожихон кетгани ижозат сўради* (А. Қаҳҳор). *Ҳатто сени куйлагали яратилган тилимнинг куйлари ҳам сенинг изми идрокингда камдан-кам* (Туроб Тўла). *Олиб кетмайди, сени кўргани келибди* (Р. Файзий).

-гач аффиксли равишдош формасининг бош сўзга боғланишидан ҳосил бўлган бирикмалар: *Зумрад... кўнгли тинчигач, дўппи бозоридан чиқди* (Ойбек). *Умарали узоқ ўтиргач, узун бир сўлиш олиб оҳиста гапирди* (Ойбек).

-гунча аффиксли равишдош формасининг феълга боғланиб келишидан ҳосил бўлган бирикмалар: *Хонани жаранглатиб хохолаб кулди, кўзидан ёш чиққунча кулди* (Р. Файзий). *Раҳмат, ака, бу яхшилигингизни ўлгунимча унутмайман* (Ғ. Ғулом). *Ҳаммаси сенга-да, тўйгунингча еяверасан* (Р. Файзий).

-р/-ар аффикси ёрдамида ясаладиган сифатдош формаси ўз бўлишсиз шакли билан жуфтлашган ҳолда феълга боғланиб келади ва бундай бирикмада бош сўз ифода этган ҳаракат-ҳолатнинг кучсиз эканлиги англашилади: *Зумрад уялибгина билли-нар-биллимас қақддини эгиб жавоб қайтарди* (Ойбек). *Саида эшитилар-эшитилмас; Аёл бошим билан,—деди-ю, у ёғини айтмади* (А. Қаҳҳор).

Тақлид сўзлар иштирокида тузилган сўз бирикмаларида тобе муча феълга боғланиб келиб, бош сўзнинг образли характеристикасини беради; тақлид сўзларнинг тобе компонент сифатида қўлланиши кўпроқ такрорий формада учрайди: *Нигор ойим дас-*



*турхон ёзиб товоқни Анварнинг олдига қўяр экан, бирдан пиқ-пиқ йиғлаб юборди (А. Қодирий). Анварнинг вужуди жиз этиб кетди (А. Қодирий). ...лекин аёл зоти ҳақида бунда бир мунча камситишлар бор, шунисига ҳайронман, — кихких кулди чол (Ойбек). Дарвон Тешабой авзойини пайқадди, йўғон, бақувват оёқларини гурс-гурс босиб келаверди (М. Исмоилий).*

## Бошқарувли бирикмалар

Феъл бошқаруви умуман сўз бирикмалари системасида жуда катта ўрин тутати. Юқорида қайд қилинганидек, феъл бошқарувида феъл ҳоким муча вазифасида келади, эргаш муча эса от ва отлашган бошқа туркумлардаги сўзлардан бўлади. Бошқарув йўли билан бириккан конструкцияларда тобе муча келишик формаларида ёки кўмакчи олган сўзлар билан бирга бош сўзга боғланиб, бирикманинг компоненти сифатида қўлланади: *китобдан ёзмоқ, машинада келмоқ, қалам билан ёзмоқ* каби мисолларда ҳаракат ва объект муносабати ифодаланган; аммо *шаҳарда яшамоқ, уйда ўтирмоқ, ҳаяжон билан сўзламоқ, ўқиш учун кетмоқ* каби мисолларда ҳаракат ва объект муносабати эмас, балки ҳаракат ва белги муносабати ифодаланган, шунга кўра, синтактик функцияси эътибори билан биринчи мисоллар — объектли бирикма, иккинчисидагилар ҳолли бирикмалар группасига кириши керак. Келтирилган мисоллар шаклан объектли бирикмалар билан бир хилдек кўринади, лекин бирикма семантикасидаги ўзаро фарқни уқиб олиш унча қийин эмас.

Тилда объектли бирикмаларнинг асосий қисмини феълли бирикмалар ташкил қилади. Бунда феълнинг семантикаси, турлитуман сўзлар билан кенгай олиш қобилияти, ҳар хил формадаги бирикма деб номланиши ҳам феъл семантикасидаги ўтимлилик хусусияти ва бошқариш қобилияти билан боғлиқдир. Ўзбек тилида тўғри объектли бирикмаларни ҳосил қилиш қобилияти кўпроқ ўтимли феълларда кучли бўлиб, ўтимсиз феълларнинг айримларидагина бундай хусусият мавжуддир. Функционал иш кўриш доираси кенг бўлган, предметни фигурал қамраб олиш қобилиятига эга бўлган ўтимсиз феълларгина тушум келишигидаги отни бошқара олади: *масалан, юрмоқ, сайр қилмоқ, айланмоқ, кезмоқ* каби феъллар ўтимсиздир. Улар субъектнинг маконда турли томонга йўналган ҳаракатини билдиради. Шунинг учун ҳам улар сўз бирикмаларининг турли моделларини, шунингдек, тўғри объектли бирикмаларни ҳам ҳосил қила олади: *Чол чиқиб маҳаллани айланди (А. Қаҳҳор). Тупроқ кўчаларни, қумлоқ соҳил бўйларини кездим (А. Қаҳҳор).*

Тушум келишиги иштирокида юзага келган объектли бирикмаларнинг тобе-ҳоким элементлари ўртасидаги лексик-грамматик муносабатлар хилма-хил бўлиб, улар объектив борлиқдаги нарса,

ҳодиса ва бошқа тушунчалар орасидаги турли муносабатларни кўрсатади:

1. Бирикманинг тобе компоненти ҳаракатнинг натижаси бўлган объектни кўрсатади. Бундай бирикмаларнинг ҳоким сўзи яратмоқ маъносидаги *бунёд қилмоқ, қурмоқ, бино қилмоқ, ишлаб чиқармоқ, яратмоқ, тикламоқ, етиштирмоқ* каби феъллардан бўлади: *Узим лой қориб бир кулбани тикладим. Боғбонимиз Мирзакарим ота мевали дарахтларнинг янги-янги навларини етиштирди* (Журнал). *В. И. Ленин дунёда биринчи бўлиб ишчи-деҳқонлар ҳокимиятини барпо этди* (Газета). *У ўз халқи учун шеърнинг ўлмас гулзорларини яратиши керак* (Ойбек).

2. Бирикманинг тобе компоненти феълдан англашилган ҳаракатни ўзига бевосита ўтказган объектни кўрсатади. Бу типдаги бирикмаларда субъект ҳаракатининг объектга жисмоний таъсири ифодаланади. Бундай бирикмаларнинг ҳоким компонентлари *ушламоқ, тортмоқ, туртмоқ, силтамоқ, силамоқ, қоқмоқ, силкитмоқ, очмоқ, ёпмоқ, қисмоқ, кўтармоқ, тишламоқ, итармоқ, урмоқ, босмоқ, қашимоқ, тузатмоқ, тепмоқ, ташимоқ, ташламоқ* ва шу каби жисмоний ҳаракатни ифодаловчи феъллардан бўлади: *Ҳожи бир пас заҳарини ютиб турди-да, бола автобусдан тушиб кетаётганида секин қўлини узатиб, қулоғини ушлади ва уч буклаб туриб қаттиқ сиқди* (А. Қаҳҳор). *Тўғонбек қамчин дастаси билан унинг суюқдан иборат елкасини туртди* (Ойбек). *Гулшан узун йўлакка чиқиб, ўндаги биринчи эшикни итарди* (А. Қодирий). *Мирҳосил извошдан тушиб дарвозани уч-тўрт марта босиб қоқди* (Ҳ. Фулом). *Жувон энгашиб отнинг ёлини силади* (А. Қаҳҳор). *Зухра кўзи жиққа ёшга тўлиб, қўлидаги катак рўмолчасини силтади* (А. Қаҳҳор). *Унинг кашмири рўмолини қўл учи билан тузатиб қўйди* (Ойбек). *Додҳо дарчани зичлаб ёпди* (А. Қаҳҳор).

3. Бирикманинг тобе компоненти феълдан англашилган ҳаракатнинг ўрин объектини кўрсатади: Бундай бирикмаларнинг тобе компоненти ўрин-жой отларидан, ҳоким сўзи эса *ўрамоқ, ўралмоқ, айланмоқ, босиб ўтмоқ, кечиб ўтмоқ, курашмоқ, қамал қилмоқ, кезмоқ* каби ҳаракат феълларидан бўлади: *Десна дарёсини кечиб ўтдилар* (Газета). *Шу атрофдаги барча кўча ва тор кўчаларни кезиб чиқдик* (А. Қаҳҳор). *Уғли уни автомобилга солиб, бир неча марта шаҳарни айлантирди* (А. Қаҳҳор). *Ҳусайн Бойқаро тепаликни узоқдан ўради* (Ойбек). Келтирилган мисолларда объектни тўлалигича қамраб олиш маъноси ифодаланган.

4. Тобе сўз ҳоким сўз ифодалаган ҳаракатнинг пайт объектини кўрсатиши мумкин. Бундай бирикмаларнинг ҳоким сўзи *кутмоқ, ўтказмоқ, қаршиламоқ, эсламоқ* каби феъллардан бўлади. Бу типдаги бирикмаларда субъектнинг пайт объектга муносабати ифодаланади: *У ҳар дам машъум бир соатни кутар, ичидан титроқ босар эди* (Ойбек). *Дилдор ҳар оқшомни*

изтироб билан қаршилади (Ойбек). Қаландаров ўғли Козимбекни қаттиқ соғинган экан, бутун кунини уйда ўтказди (А. Қаҳҳор). Мен кўрдим энг гўзал баҳор пайтини (Ҳ. Олимжон).

5. Ҳоким сўзи турли ҳис-туйғуларни ифодаловчи *севмоқ*, *яши кўрмоқ*, *ёмон кўрмоқ*, *соғинмоқ*, *эсламоқ* каби феълардан бўлган бирикмаларнинг тобе сўзи ҳоким сўз ифодалаган ҳис-туйғу, руҳий ўзгаришларни юзга келтирган объектни кўрсатади. Бундай бирикмаларда субъект ҳаракатининг объектга, руҳий ёки жисмоний таъсир ўтганлиги сезилмайди, балки субъектдаги психологик ўзгариш ифодаланади. Грамматик жиҳатдан объект бўлсада, таъсир эътибори билан объектлик хусусияти бўшашиди: Мисоллар: *Навойи гулни, рангни жуда севар эди* (Ойбек). *Роҳатбиби келинини, набираларини жуда соғинган* (Газетадан).

6. Ҳоким сўзи *кўрмоқ*, *эшитмоқ*, *ҳис қилмоқ*, *идрок қилмоқ* каби маъноларни ифодаловчи феъллардан бўлган тўғри объектли бирикмаларда субъект-объект муносабатлари бошқача изоҳланади. Бундай бирикмаларда объектив борлиқдаги предмет ва ҳодисалар билан инсон сезгилари, тафаккури ўртасидаги боғланиш ифодаланади. Мисоллар: *кинони кўрмоқ*, *қўшиқни эшитмоқ*, *докладни тингламоқ*, *ўтмишни ўйламоқ* ва ш. к.

Айтилганлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, тушум келишиги формасидаги сўзни бошқарувчи феъллар маъно жиҳатдан хилма-хил бўлиб, бирикмадан келиб чиқадиган турлича маъно муносабатлари ҳам шу феълларнинг семантикасига, айрим грамматик хусусиятларига боғлиқ.

Тўғри объектли бирикмаларнинг тобе компоненти тушум келишиги қўшимчасини олмай, асосий келишик (белгисиз тушум) формасида келмоғи ҳам мумкин. Масалан, *китоб ўқимоқ*, *хат ёзмоқ*, *овқат емоқ*, *пахта термоқ*, *сув ичмоқ* кабилар. Бундай бирикмаларда тобе-ҳоким элементлар битишув йўли билан алоқага киришади. Демак, тўғри объектли бирикмаларда ҳоким-тобе элементларнинг муносабати икки хил йўл билан—бошқарув ва битишув йўли билан рўёбга чиқар экан.

Умуман туркологияда тўғри объектнинг икки хил формада — тушум ва асосий келишик формаларида қўлланишига белгили ва белгисиз қўлланиш дейилади. Асосий келишик формасида келган тобе элемент субъект ҳаракатини изоҳлаб, характерлаб келаётгандек, лекин аслида у бир турдаги предмет объектини ифодалайди. Бундай бирикмалардаги ҳаракат ва объект муносабати (бундай ҳолларда белгисиз тушум келишиги феълга боғланиб келганда) гўё ҳаракат объектга ўтмаган, балки ҳаракат объект томонидан изоҳланиб келаётир (С. И в а н о в).

Ҳақиқатан ҳам битишув муносабатидан туғилган тўғри объектли бирикмаларда тўлдирувчи ҳоким сўз ифодалаган ҳаракатни конкретлаштиради: *ёзмоқ* — умуман ҳаракат, *хат ёз-*

моқ — конкрет ҳаракат, *ўқимоқ* — китоб *ўқимоқ* мисолида ҳам шундай.

Тўғри объектнинг белгисиз ёки белгили тушум формасида келиши ҳоким ва тобе компонентларнинг семантик ва грамматик хусусиятларига боғлиқдир.

Тўғри объектни бирикмаларнинг тобе элементи қуйидаги ҳолларда белгили формада бўлади:

1. Тўғри объектни ифодаловчи тобе сўз атоқли отлардан ёки олмошлардан бўлади: *Салимни кўрган; Москвани кезсанг; бировни мақтама каби.*

2. Тобе сўз конкретлаштирувчи от, олмош, сифат ёки сифатдошлар билан кенгайиб келганда: *Халқларнинг қўлига тутди алифбе, Истиқбол чироғин у ёқди мангу* (Шуҳрат). *Уша қизни яна бир марта учратдим. Кейин шоҳи тўн устидан қундуз почали пўстинни кийди* (Ойбек). *Ажойиб нафис санъат намунаси бўлган қилични тақди* (Ойбек).

3. Ҳоким сўз ҳаракатнинг белгисини ифодаловчи турли сўзлар билан кенгайиб келганда: *китоб ўқимоқ — китобни тез ўқимоқ, хат ёзмоқ — хатни чиройли ёзмоқ. Бундан ташқари яхши куйлайди, ғижжакни гўзал чалади* (Ойбек). *У қўшиқни завқ билан куйлади.* Мисоллардаги конкретлаштирувчи сўзлар *тез, гўзал, завқ билан* сўзларини тушириб қолдирсак, объект асосий келишик формасида қўлланаверади: *ғижжак чалмоқ, қўшиқ куйламоқ* каби.

4. Айрим феъллар ҳам борки, уларнинг семантикасида тушум келишигидаги сўзни бошқариш қобилияти кучли, белгисиз тушум одатда бирикмада қатнашмайди, яъни бундай бирикмаларда бошқарувчи феъл белгисиз тушум формасини бошқара олмайди. Масалан, *севмоқ, ҳурмат қилмоқ, соғинмоқ, орзу қилмоқ, ўйламоқ, сезмоқ, муҳокама қилмоқ, қадрламоқ* ва шу каби кўпгина феъллар семантикасида шундай хусусият бор. *Ватанни севмоқ, онани ҳурмат қилмоқ, дўстликни қадрламоқ, келажакни ўйламоқ* кабилар.

5. Келтирилган мисоллардан аниқланадиги, бошқарувчи феълнинг белгили тушумни бошқариб кенгайиши объектнинг аниқ ёки ноаниқлиги маъноси билан боғлиқ (1—2-пунктлар), шунингдек, бунда бошқарувчи феълнинг семантикаси ҳам муҳим роль ўйнайди (4,8-пункт), бош компонентнинг олдидан конкретлаштирувчи сўз қўлланган (3-пункт). Орттирма даража формасидаги айрим феъллар ҳам бош сўз вазифасида келиб, белгили тушум формасидаги отни бошқаради (*болани ухлатмоқ*), лекин бу тип феълларнинг бошқаруви 4-пунктда кўрсатилган сўзлар сингари кучли бошқариш хусусиятига эга эмас: *юракни жижиллатмоқ, дилни тўлқинлантирмоқ, болани ўтқазмоқ, қўзичоқни чўмилтирмоқ* ва ш. к.

6. Шу нарса диққатни жалб этадиги, белгисиз тушум формасидаги сўз феъл томонидан бошқарилиб келганда, иккаласи ал-

батта ёнма-ён турмоғи керак: *китоб ўқимоқ* (тобе компонент биринчи ўринда, ҳоким сўз эса иккинчи ўринда). Иккала компонентнинг орасига бирор конкретлаштирувчи сўз киритилса, тобе компонент белгили тушум формасида бўлади: *китобни тез ўқимоқ* (3-пунктга қаранг). Бордию, иккала компонентнинг ўрни алмаштирилса (масалан, шеърый нутқда ёки эмоционал-экспрессив мақсадларда), тобе компонент одатда белгили тушум формасида бўлади: *китоб ўқи—ўқи китобни, хат ёздилар, ёздилар хатни* каби.

7. Ниҳоят, конкретлик-аниқлик категорияси билан боғлиқ бўлган яна бир ҳолат бор—объектли бирикманинг тобе компоненти эгалик қўшимчасини олган ҳолларда белгили тушум формаси ишга солинади: *кўз очмоқ — кўзни очмоқ, кўзини очмоқ*; Тўғри объектли бирикмаларнинг тобе компоненти баъзан чиқиш келишиги формасида қўлланмоғи ҳам мумкин. Бундай ҳолларда бутуннинг қисми, тўданинг бўлаги маъноси англашилади: *қўлидан ушламоқ, билагидан тутмоқ, нондан емоқ, чойдан ичмоқ* ва шунинг қабилар. Мисоллардан ҳаракатнинг таъсири объектнинг бир қисмига ўтганлиги англашилиб турибди.

**Тобе компоненти жўналиш келишиги формасида келган объектли бирикмалар.** Жўналиш келишиги формасидаги тобе сўз ҳаракат йўналтирилган предметни—объектни кўрсатади. Феъл бошқариб келган жўналиш келишиги формасидаги сўзни ҳаракат тўлалигича қамраб ололмайди. Шунинг учун ҳам жўналиш келишиги формасидаги тобе сўз асосан восита объектини, ҳаракат таъсири ўтмаган объектни ифодалайди. Лекин ҳаракатнинг объектга таъсири кучли ёки кучсиз бўлиши ҳоким-тобе компонентларнинг маъно хусусиятларига боғлиқ.

Компонентлари жўналиш келишиги формаси воситасида бириккан объектли бирикмаларда бошқарувчи ва бошқарилувчи сўзларнинг маъно хусусиятларига кўра хилма-хил семантик-грамматик муносабатлар ифодаланади. Жўналиш келишиги формасини бошқарувчи феълларни қуйидаги семантик группаларга ажратиш мумкин.

1. Предметнинг макон бўйлаб силжиши ёки субъектнинг макондаги (предмет сиртидаги) ҳаракатини ифодаловчи феълли бирикмалар. Бундай объектли бирикмаларнинг тобе компоненти субъект ҳаракати йўналган объектни ифодалайди: *Султонали шу куни Тойир акани Сафар бўзчига юборди* (А. Қодирий). *Қаловлаб бориб автобусга интилдим* (Саид Аҳмад). *Болалар югуришиб ариққа кетдилар* (А. Қодирий). *Гулшан кафшандозда оёғини ечиб гиламга чиқди* (А. Қодирий).

2. Қараш маъносидаги феъллар иштирокида юзага келган объектли бирикмаларда тобе муча субъект ҳаракати қаратилган объектни кўрсатади: Мисоллар: *Рағно дадасини узоқлатиб бошини кўтарди, онасига ўпка аралаш кулиб қаради* (А. Қодирий). *Саркор атрофга аланлаган кўзларини бир нафасгина йигитга қаратди* (Ойбек). *Лекин Гулшан*

кўзини қочириб, ерга боқди (А. Қодирий). Улар Раззоқнинг оғзига тикилиб қолишди (Ҳ. Фулом). Кўриш маъносидаги кўзи тушмоқ, кўз ташламоқ, нигоҳ ташламоқ, назар ташламоқ, кўз қирини ташламоқ, разм солмоқ каби феъллар ҳам жўналиш келишиги формасидаги сўз билан кенгайиб объектли бирикмани ҳосил қилади: Ўз ҳаётимга беихтиёр кўз ташладим (Саид Аҳмад). Зиёдилланинг кўзи стол устидаги наганга тушди (Ҳ. Фулом). Анвар кулиб, Маҳдумга кўз қирини ташлади (А. Қодирий).

Қарамоқ феълнинг кўча маъноларига асосланиб ўзбек тилида ошга қарамоқ, овқатга қарамоқ каби бирикмалар ҳам ҳосил қилиниб, бу бирикмаларда «бирор машғулотни бажаришга киришмоқ» маъноси ифодаланади. Маҳдум амри маъруфдан кейин ошга қаради (А. Қодирий). Қарамоқ феъли субъектнинг объектга ижобий ёки салбий муносабатини ифодалаши мумкин: Мулла Муҳаммад Ражаб пойғачи ўғлининг собиқ дўстига шу кундан эътиборан бошқача қараб қолди (А. Қодирий).

3. Урамоқ, беламоқ, буркамоқ, артмоқ каби ҳаракат феъллари бошқарган жўналиш келишиги формасидаги тобе сўз ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган предметни кўрсатади. Мисоллар: Сафар бўзчи сандал кўрпасига ўраниброқ ўтирди (А. Қодирий). ... этигини эски тўнининг енгига артди (Ҳ. Фулом). Келин каттакон дока рўмолга бурканган... (А. Қаҳҳор). Қамчи кириши билан хотинлар юзларини рўмолларига яширишди (Ҳ. Фулом).

4. Агар ҳоким элемент орттирма нисбат формасида бўлса, тобе компонент ҳаракатни бажарувчи шахсни кўрсатади: Чўри қизга шамни токчадан ўз олдига олиб қўйдирди (Ойбек). Бу ерда ҳаракатни бажарувчи шахс (чўри қиз) восита объект вазифасини ўтаган: қизга шамни олиб қўйдирмоқ бирикмасида ҳаракатни бирор шахсга бажартириш маъноси бор. Орттирма нисбат формасидаги феъллар кўпинча ҳам тўғри объектни, ҳам восита объектини талаб қилади: хатни болага ёздирмоқ, ҳикояни ўқувчига ўқиттирмоқ ва ш. к.

5. Тобе компонент ҳаракат бевосита таъсир қилган предмет-объектни ифодалайди: Маҳдум ёстиққа беҳол суянди (Ҳ. Фулом). Шамси аввалига анграйиб туриб қолди-ю, кейин шошиб эгарга минди (Саид Аҳмад).

Мисоллардаги ёстиққа суянмоқ, эгарга минмоқ бирикмаларида субъектнинг объектга таъсири ифодаланади. Лекин бу актив таъсир эмас. Чунки бунда субъект таъсирида объект ҳаракатга келмайди. Агар бирикма тўғри объектли бўлса, субъект ҳаракатининг объектга таъсири актив (кучли) бўлади. Минмоқ феъли миносида буни яққол кўришимиз мумкин. Минмоқ феъли отга мин-

моқ, машинага минмоқ ва отни минмоқ, машинани минмоқ каби восита объектли ва тўғри объектли бирикмаларни ҳосил қила олади. Аввалги икки мисолда фақат субъект юқорига кўтарилиб ниманидир минади, икки оёқни икки томонга (от, туя, эшакка нисбатан) осилтириб ўтиради, кейингиларида юқори кўтарилиш ва объектни ҳаракатга келтириш ёки унинг ҳаракатини бошқариш маъноси бор (қийёс; *отга мингашмоқ* бирикмасида бошқариш маъноси йўқ, бинобарин, объектни тушум формасида қўллаш мумкин эмас!). Шунинг учун ҳам предмет (объект) актив таъсир қилувчи, уни бошқарувчи субъект — шофер ёки чавандозга нисбатан *отни минмоқ, машинани минмоқ* ибораси ишлатилса, пассажирга нисбатан *машинага минмоқ* тарзида жўналиш келишиги формаси билан кенгайган бирикма қўлланади.

6. Ҳоким компоненти нутқ феълларидан бўлганда, жўналиш келишиги формасидаги тобе сўз сўзловчининг нутқи қаратилган шахсни кўрсатади: *Бироқ чол ҳеч кимга қулоқ солмасдан, дадамга ўшқирди* (А. Қодирий). *Нодира — Моҳлар ойимга йиғлаб ҳасрат қилди* (А. Қодирий).

7. Тобе муча ҳоким компонентдан англашилган ҳаракат, ҳолат нима билан мавжуд эканлигини ифодалайди: *нонга тўймоқ, сувга қонмоқ* каби. *Боғизоғон гўзал қизларга тўлди* (Ойбек). *Йигит кўнгли аллақандай олий туйғуга тўлди* (Ҳ. Фулом). *Тўлмоқ* феълнинг орттирма даража формаси ҳам иккала объектни бошқара олади. *Унсин уйига кирди, паранжи чимматини ёпинди, қумғонга сув тўлдириб, чойнакка чой солди-ю жўнади* (А. Қаҳҳор). Бу ерда ҳоким сўз *тўлдирмоқ* бирданига иккита тобе сўзни бошқариб келаётди. (Мисолдаги *чойнакка чой солмоқ* бирикмаси ҳам худди шундай).

Бирикмалардаги тобе компонентларнинг бирортаси тушириб қолдирилса, бирикманинг маъносига путур етади, яъни у конкрет ва тўлиқ бўлмайди. Агар тобе компонентларнинг ўрни алмаштирилса, уларнинг ҳоким сўзга муносабати ўзгаради, масалан, *ўзбек тилида қумғонга сув тўлдирмоқ* бирикмасининг *қумғонни сувга тўлдирмоқ* шакли учрайди. Биринчи мисолда ҳаракатнинг тўғри объекти *сув*, иккинчи мисолда эса ҳаракат объекти *қумғондир*.

8. Тобе муча ҳоким сўз ифодалаган ҳаракат аталган объектни кўрсатади: *Ойдинда у ўзига супа ўртасига ўрин тўшаётганини кўриб турибман* (Санд Аҳмад). *Шаҳар аҳолиси ўз номзодларига овоз бериш учун эрта тонгданоқ сайлов участкаларига ошиқдилар* (Газета). Мисоллардаги *ўзига ўрин тўшамоқ, ўз номзодларига овоз бермоқ* бирикмаларидан ҳаракатнинг бирор шахс учун атаб бажарилганлиги англашилади. Шунингдек, *акамга хат юбордим, ойимга чиройли совға келтирдим* каби бирикмаларда ҳам аталганлик маъноси бор.

9. Тобе муча ҳоким сўздан англашилган ҳаракатнинг мақсад объектини ифодалайди: *Ботирали берданкасини елкасидан олиб,*

отишга шайланди (Ҳ. Ғулом). Уртага икки хитой лаганда палов қўйилиб, Гулшан билан етти қиз ошга ўтирдилар (А. Қодирий).

10. Ҳоким сўз ички психик ҳолатни ифодаловчи қувонмоқ, мағрурланмоқ, ҳайрон бўлмоқ, маҳлиё бўлмоқ, мафтун бўлмоқ, ўкинмоқ, пушаймон бўлмоқ, ғазабланмоқ, қайғурмоқ, ачинмоқ, малол келмоқ каби феъллардан бўлганда, тобе компонент шу феъллардан англашилган ҳолатни, психик ўзгаришларни юзага келтирган, қўзғатган объектни билдиради: аҳволига ачинмоқ, амалига мағрурланмоқ, ҳуснига маҳлиё бўлмоқ, ва шунинг кабилар; Маҳдум бу ҳолга ортиқ чидаб туrolмайди (А. Қодирий). ... бу аҳволга у роят қайғуради (Ойбек).

11. Тобе муча тенглик, эваз маъносидаги объектни билдиради: Баъзан сут-қаймоғни донга алишар эди (А. Қаҳҳор). Тобе муча бирор предметга ўшатишдан предмет — объектни ифодалайди: Одам боласининг умри битта-биттадан ёши териб кўтарилган бинога ўхшайди (М. Исмоилий).

12. Жўналиш келишиги формасидаги тобе компонент киши фаолияти соҳасини билдиради: Урушдан кейин Москвага бориб, агрономликка ўқийман (А. Қаҳҳор). Етакчиликка бояги оқсоқ қоровул мувофиқ кўрилди (А. Қаҳҳор).

Тобе компонент чиқиш келишиги формасида бўлган объектли бирикмалар. Бу типдаги объектли бирикмаларнинг ҳоким мучаси ҳаракат феълларидан бўлади. Компонентлари чиқиш келишиги формаси иштирокида ҳосил бўлган объектли бирикмаларда турли-туман маъно ва грамматик муносабатлар ифода этилиши мумкин.

1. Тобе муча феълдан англашилган ҳаракатнинг восита объектни ифодалайди: Утап от жиловидан етаклаб, аравани дарвозадан киритди (Ҳ. Ғулом). Қуш тумшуғидан илинар (Мақол). Утап... кўк от жиловини билагидан ўтказиб олди (Ҳ. Ғулом).

2. Тобе муча ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган шахсни ифодалайди: Ҳикмат бува хатни неварасидан бериб юборди (А. Қаҳҳор) Аравани почтанинг одамидан бериб юбораман (А. Қаҳҳор): Мисолларда бериб юбормоқ феъли ҳам тўғри объект, ҳам восита объектни билан кенгайиб келган: хатни неварасидан бериб юборди.

3. Тобе муча бирор предметга чоғиштирилган объектни билдиради. Бундай бирикмаларда чоғиштириш, қиёс қилиш маънолари ифодаланган бўлади: Невара деган ўз бо лан гдан ҳам ширин бў лар экан (Журнал). Уғлим қандай ўқишини сиздан яхши ироқ биламан (Газета). Адҳам мendan яхши ўқийди (Газета). Бундай бирикмаларнинг ҳоким элементи ё сифатдан бўлади, ёки ҳоким сўз олдидан (феъл олдидан) ҳаракат белгисини ифодаловчи равиш (сифат) туркумига оид сўз ишлатилади.



4. Чиқиш келишиги формасидаги тобе муча ҳаракат бевосита ўтган тўғри объектни билдириши мумкин: *қўлидан ушламоқ, этагидан тортмоқ, билагидан тишламоқ, бўйнидан қучоқламоқ* каби. *Зайниддин унга сув кор қилмаслигини билиб, қўлидан тортди* (Ойбек). *Учоқ бошида Учқунни сийнасига босиб, ўтирган Адолат бўйнидан қучоқлаб олган Тўлқиннинг бошидан силади* (Ҳ. Фулом). *Мирҳосил унинг ёнига борди-да, қўлтиғидан ушлаб ердан кўтарди* (Ҳ. Фулом).

5. Тобе муча ҳаракат объектнинг материалини, нимадан ясалганлигини, ишланганлигини билдиради: *Аммам отнинг суягидан бир қозон шўрва қайнатди* (А. Қаҳҳор). *...камбағал деҳқонлардан халқ дружинаси тузамиз* (Ҳ. Фулом).

6. Тобе компонент ҳаракатнинг объектдан ажралиши, узоқлашиши маъносини билдиради; бундай бирикмаларнинг ҳоким бўлаги узоқлашув, ажралиш, силжиш, озод бўлиш, воз кечиш каби маънодаги феъллардан бўлади. Мисоллар: *Ориятсиз одамдан қоч!* (Мақол). *Анвар ўзига меҳрибон бўлган бир кишидан айрилди* (А. Қодирий). *Илтижо қилувчи дарбозадан йироқлашди* (А. Қодирий). *Дилдор бутун борлигини даҳшатли кеча каби қоплаб олган ваҳимадан қутилди* (Ойбек). *Аҳмаджон ҳозирча хат ёзишдан воз кечди* (А. Қаҳҳор).

7. Тобе муча ҳоким бўлакдан англашилган ҳаракатнинг манбаи бўлган объектни ифодалайди: *Меҳнатдан дўст ортар, ғийбатдан душман* (Мақол). *Тилдан ҳам бол томар, ҳам заҳар* (Мақол). *Ширин сўз, назокат, нозик муомалаларнинг гулдастасидан заҳаранқир эди* (Ойбек). *Ақлақдан қувват олади*.

8. Тобе муча ҳоким сўздан (феълдан) англашилган ҳаракатнинг рўй бериши учун сабаб бўлган объектни ифодалайди: бундай бирикмаларнинг ҳоким бўлаги турли психик ҳолатларни ифодаловчи феъллардан бўлади: *Хайр, юмушингиз бўлмаса, мен кетдим, шамолдан қулоғим битди* (А. Қодирий). *Қаландаров машқ ва ашудадан мамнун бўлди* (А. Қаҳҳор). *Қаландаров бир нима деб дўнғиллаб ерга қаради, бурнининг учи тердан йилтиради* (А. Қаҳҳор). *Дўстларнинг меҳр ўтидан Утапнинг кўнгли эриб, кўзларига ёш тўлди* (Ҳ. Фулом). *Қутбиддинов ўғлининг ноқобиллигидан, андишасизлигидан қаттиқ хафа бўлди* (А. Қаҳҳор).

9. Эргаш сўз бутундан бўлакни ёки тўдадан ажратиб кўрсатилган предмет ёки шахсни билдиради: *«Фузор» совхози Қашқадарё областида энг йирик ғаллакор хўжаликлардан ҳисобланади* (Газета). *Одилжон ...энг ёш ва серғайрат механизаторлардан ҳисобланади* (Газета).

Чиқиш келишиги формаси иштирокида кенгайиб келадиган бирикмаларнинг белгили группасини тўдадан қисм, бутундан бўлак маъноларини ифодаловчи конструкциялар ташкил қилади. Юқо-

рида қайд қилганимиздек, бундай бирикмаларнинг тобе бўлаги тўғри объектли бирикмалар составида кенг қўлланилади: *нондан е — чойдан ич — овқатдан тот* ва ш. к.

**Тобе компоненти ўрин-пайт келишиги формасида бўлган объектли бирикмалар.** Ўрин келишиги ўрин-жой, пайт маъноларини ифода этиш эътибори билан жўналиш ва чиқиш келишик формаларига яқин туради. Лекин жўналиш ва чиқиш келишиклари предметнинг замон ва макондаги ҳаракатини ифодаласа, ўрин-пайт келишиги ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини, предметнинг жойланиш ўрнини ёки ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдиради. Шунинг учун ҳам тобе муча ўрин-пайт келишиги формасида бўлган бирикмаларнинг кўпчилиги ўрин ва пайт муносабатларини — ҳол вазифасида келиб, ўрин ва пайт ҳоли муносабатларини ифодалайди.

Компонентлари ўрин-пайт келишиги ёрдамида бириккан объектли бирикмалар ўзбек тилида объектли бирикмаларнинг бошқа турига нисбатан анча оздир.

Ўрин-пайт келишиги формаси иштирокида юзага келган объектли бирикмаларда қуйидаги маъно ва грамматик муносабатлар ифодаланади.

1. Тобе бўлаги ҳаракатнинг бажарилишида восита-қурол бўлган объектни билдиради: *машинада пахта термоқ, қаламда хат ёзмақ, пиёлада чой ичмоқ, қошиқда овқат емоқ; Чол кечга қолган йўловчиларни дарёдан шу қайиқда ўтказиб қўяди* (Х. Ғуллом). Мисолда *ўтказиб қўймоқ* феъли бирдан учта объектни уч хил формада бошқариб келаётир — *йўловчиларни ўтказиб қўймоқ; дарёдан ўтказиб қўймоқ, қайиқда ўтказиб қўймоқ* каби. Бундай ҳоллар орттирма даража формасидаги феъллар бошқарувчи ролида келганда кўпроқ учрайди.

2. Эргаш сўз ҳаракат-ҳолатнинг юзага чиқишида восита бўлган объектни ифодалайди. Бундай бирикмаларнинг ҳоким компоненти ўтимсиз (асосан ҳаракат) феълларидан, камроқ ҳолат феълларидан бўлади: *қуёшда тобланмоқ, ўтда исинмоқ, шамолда тебранмоқ, ёмғирда ивимоқ, чанғида учмоқ* кабилар; *Ёмғир иплари ш а м о л да ч ў з и л и б, баъзан уларнинг ҳам юз-кўзини савалаб ўтиб кетарди* (Саид Аҳмад).

3. Бирикманинг тобе бўлаги феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг қайси жиҳатдан юзага келганлигини билдиради: *Мусобақада ғолиб чиқмоқ, меҳнатда донги кетмоқ.*

Компонентлари кўмакчилар ёрдамида бириккан объектли бирикмалар. Объектли бирикмаларнинг тобе мучаси ҳоким сўзга *билан, учун, орқали, тўғрисида/ҳақида, соҳасида, томонидан* каби кўмакчилар ёрдамида бирикуви мумкин.

*Билан* кўмакчиси орқали юзага келган объектли бирикмаларда қуйидаги лексик-грамматик муносабатлар ифодаланади.

1. Тобе бўлак ҳоким сўз ифодалаган ҳаракатнинг бажарилишида восита-қурол бўлган объектни билдиради: *Раъно бурни устидаги билинар-билинмас марварид резаларини рўмоли билан арт-*

ди (А. Қодирий). Аммам чоракта қаттиқ гардиш бўлакни теша билан ушатиб, ярмини дастурхонга қўйди (А. Қаҳқор). ...уни ерга босиб, миясига наган билан солди (Х. Фулом).

2. Бирикманинг тобе бўлаги ҳоким сўздан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг материал — объектини ифодалайди. *Дастурхончи қизлар хилма-хил овқатлар ва ширинликлар билан дастурхонни яшнатиб юбордилар* (Ойбек). *Хино қони билан безалган бармоқлар дафда ўйнаркан, Дилдор кўзларини дардчил сузиб, беихтиёр куйга қўшилди* (Ойбек). *Урда қўрғонининг ташқари айланаси ажойиб гулзорлар, анвойи мевалик дарахтлар билан зийнатланган* (А. Қодирий).

3. Ҳоким сўзи тўлмоқ феълдан бўлган бирикмаларда ҳам тобе компонент ҳолатни юзага келтирган восита — объектни билдиради: *челак сув билан тўла — челакни сув билан тўлдирмоқ* каби. Бу типдаги бирикмаларда билан кўмакчиси жўналиш келишиги функциясини бажаради; шунинг учун ҳам тилда бу типдаги бирикмаларнинг (кўмакчили ва келишкли) формалари тенг қўлланаверади, айрим вақтларда эса улар ўртасида нозик стилистик-семантик айирмалар ҳам бўлмоғи мумкин, баъзида эса бу формаларнинг бири иккинчиси ўрнида ишлатилмайди.

4. Бирикманинг тобе бўлаги бошқарувчи феъл ифодалаган ҳаракатни бажаришда иштирок этган шахсни — объектни билдиради. Бундай бирикмаларда биргалик маъноси сақланади (яъни ҳаракат икки киши томонидан ижро этилган, лекин бири активроқ бўлгани учун ҳам сон кўрсаткичи ўша актив шахс билан мослашади). Шунинг учун бундай бирикмаларнинг ҳоким элементи кўп вақт биргалик даража феълларидан бўлади: *Ҳожимирсирож автобусда жой таллашиб, бир болалик хотин билан айтишиб қолди* (А. Қаҳқор). *Амаким уйимизга келиб дадам билан жанжаллашибди* (А. Қаҳқор). *Саида мажлисга тайёргарлик юзасидан бир неча коммунист билан суҳбатлашди* (А. Қаҳқор).

Ҳозирги тилимизда грамматик элементларнинг умуман функционал ривожланиши билан боғлиқ бўлган жараён билан кўмакчисининг ҳам қўлланиш доирасини анча кенгайтирганлигига ишора қилади. *Билан* кўмакчисининг асосий маъноси (биргалик) аста-секин абстракцияланиш йўли билан ривожланди ва у иштирок қилган конструкциялар кўчма маънода қўллана бошлади. Ҳозирги адабий тилимизда билан кўмакчисининг семантикасида икки ёқлама ўзгариш юз беради.

*Билан* кўмакчисининг қўлланиш доираси айрим конструкцияларда анча чекланди (масалан, бу кўмакчи *урушмоқ*, *мубораза қилмоқ*, *жанг қилмоқ* феъллари бошқарган шахс отлари билан қўлланганда), билан биргалик маъносига эга бўлиб, икки шахс оти оралиғида бирга қилинган ҳаракатни билдиради: *душман билан урушмоқ*, *ёв билан мубораза қилмоқ* каби.

5. Сўнги 40—50 йил мобайнида адабий тилнинг функционал ривожини натижасида жуда кўп янгиликлар юзага келди, шу жумладан, *билан* кўмакчиси иштирокида тузилган конструкциялар ҳам ривожланди. Ривожланган (ҳажм жиҳатдан кўпайган ҳам) конструкцияларнинг асосий кўпчилиги юқорида қайд қилинган восита, қурол биргалик маънолари заминида юзага келгандир. Масалан, *машина билан келмоқ, самолёт билан кетмоқ* каби бирикмаларда жуда катта ўзгариш содир бўлгани йўқ, чунки бундай бирикмалар илгари ҳам ўз қолипига (моделига) эга эди: *отда келмоқ — от билан келмоқ, аравада келмоқ — арава билан келмоқ* каби. Лекин илгари тилда бўлмаган сўзлар билан бирикшиш натижасида янги конструкциялар ҳосил қилинди: *телефон билан гапирмоқ, телефон орқали гапиришмоқ* каби.

*Билан* кўмакчиси олган сўзни феъл ёки от категориясидаги лексемалар бошқариб келганда асосан биргалик маъноси устун туради. Бу кўмакчи асосан шахс отлари билан келиб икки ёки ундан ортиқ шахс иштирокида содир бўлган ҳаракатни ифодаловчи феъллар *суҳбат қилмоқ, учрашмоқ, мусобақа ўйнамоқ, сулҳ қилмоқ, ярашмоқ* каби феъллар (отлар ҳам) томонидан бошқарилади: *сайловчилар билан учрашув* (учрашмоқ), *дўстлар билан суҳбат* (қилмоқ) каби.

6. Янги даврда, ҳатто, инқилобдан кейинги йилларда ҳам *билан* кўмакчиси, айниқса, шахс отлари иштирок қилган конструкцияларда биргалик маъносини ифодалар эди. Компонентлар абстракт отлардан, жонсиз предметлардан бўлганда *қарши* кўмакчиси ҳам баъзан учраб қоларди. Вақтли матбуот тилида қайд қилинган айрим мисолларни кўздан кечирсак, баъзида четга чиқиш ҳоллари ҳам учрайди. Ҳар ҳолда биринчиси шахс отлари билан, иккинчиси (*қарши*) абстракт отлар билан ишга солинган: *...с и н ф и й д у ш м а н б и л а н, у н и н г о п п о р т у н и с т а г е н т л а р и б и л а н м а р җ а м а т с и з к у р а ш о л и б б о р и б...* («Маданий инқилоб», 1, 4 июль, 1931); абстракт отларда: *Тўрачилик билан кураш* («Бухоро пролетари», 1 апрель, 1932). Юқумли касалликлар, табиий офатлар (сув тошқини, зилзила), дин ва хурофий ақидалар, шунингдек, уруш, фашизм каби мавҳум тушунчаларни ифодалайдиган сўзлар билан асосан *қарши* кўмакчиси ишга солинади.

Аста-секин шахс отлари иштирокида тузилган конструкцияларда ҳам *билан* кўмакчисининг ўрнини *қарши* сўзи эгаллайди, сўнггиси эса жўналиш келишиги формасидаги от билан бирикади (*-га қарши*): *Ойликларнинг камайишига қарши, уруш хавфига қарши, юқумли касалликларга қарши* (30-йилларда чиққан газеталарда учраган сарлавҳалар); *Буюк рус шовинизми ва маҳаллий миллатчиликка қарши кескин кураш олиб бориш зарур* («Маданий инқилоб» 1 апрель, 1931). Улуғ Ватан уруши йилларида *билан* кўмакчисининг биргалик маъносини ифодалаш функцияси уруш, жанг, муҳораба каби сўзлар билан қўлланиш доираси тораяди, унинг ўрнини *қарши* кўмакчиси иштирок қилган конструкциялар эгаллайди: *миллионларча совет кишилари... гитлерчи г а л л а р г а қ а р*

ш и курашга қўзғалдилар («Қизил Ўзбекистон», 3 апрель, 1942). Қўшинларимиз ҳужумга ўтган гитлерчиларга қарши қаттиқ жанг қилишда давом этмоқдалар («Қизил Ўзбекистон», 3 июль, 1942).

7. Ҳозирги адабий тилимизда билан кўмакчисининг маъносида биргалик семантикаси билан боғлиқ бўлган бошқачароқ ўзгаришлар ҳам кузатилаётир: *Кадрлар билан ишлаш* — муҳим вазифа (Газета); ...*чунки одамлар билан ишлашни билмаймиз* («Шарқ юлдузи», 11-сон, 1971); Бу каби мисолларда билан кўмакчиси биргалик маъносини ифодалайди, лекин биргалик маъноси грамматик эга + билан иштирок қилган конструкция — тўлдирувчи планида тузилган конструкция семантикасининг яна ҳам ривожланганидан дарак бериб турибди. Гап шундаки, *ишламоқ* кўчма маънода тарбия бериш, ўқитиш, ўргатиш каби сўзлар билан синоним бўлиб қолган. Натижада конструкция шаклан эскича, ифода этган маъно эса нисбатан янги: *одамлар билан яхши ишлмаяймиз* мисолида «одамлар ичида тушунтириш, тарбия ишларини яхши олиб бормаётирмиз» деган мазмун бор.

8. Илгарилари (масалан, 30-йилларда) одамлар бир-бирларини *байрамингиз қутлуг бўлсин, ҳайитингиз моро* (муборак) *бўлсин!* деб табриклар эдилар. Бирор муҳим воқеа — туғилган кун, мукофот ёки янги унвон олиш каби воқеаларни қутлаш учун айниқса сўнгги йигирма йил ичида бошқачароқ конструкция қўллана бошлади: *Айёмлари билан! Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони билан!* (А. Қаҳҳор). Бу типдаги мисолларда гап феъл-кесимнинг тушиб қолиши ҳақида бораётгани йўқ, балки билан кўмакчиси иштирокида юзага келган янги конструкциянинг ривожланиши борасидадир. Эҳтимол бундай ўзгаликлар умуман эллипсис ҳодисасининг ривожланиш тенденцияси билан боғлиқдир: *байрамингиз муборак бўлсин — байрамингиз муборак; байрамингиз билан қутлайман! байрамингиз билан!*

Қуйидаги мисолларда ҳам билан кўмакчисининг функциясида содир бўлган ўзгаришларни кузатиш мумкин: *Сен ўзингни қандай қилиб оқлайсан ва бунини ма билан оқлайсан!* — ҳеч нима билан! (А. Қаҳҳор). *Шунингдек, колхоз сиздек қаҳрамон билан фархланади* (Газета), *билетингиз ўзингиз биланми?* (сўзлашув тили); *тўп билан Абдурайимов* (репортаж); *бола грип билан касалланган* (Газета) каби мисолларда ҳам русча қолипга эргашиш сезилади.

Учун кўмакчиси иштирокида юзага келган объектли бирикмаларда:

1. Аталганлик маъноси ифодаланади: *йўл қурилиши учун маблағ ажратмоқ, болалар учун совға олмоқ, колхоз учун машиналар сотиб олмоқ* каби. Келтирилган мисолларда учун кўмакчиси жўналиш келишиги формаси билан деярли бир хил функцияни бажаради, яъни аталганлик маъносини ифодаловчи объектли бирикмаларнинг кўмакчили (*бола учун олмоқ*) ва келишикли (*болага олмоқ*) формалари билан қўлланаверади. Лекин ҳамма вақт ҳам учун кў-

макчиси ўрнида жўналиш келишиги формасини ишлатиш мумкин бўлавермайди. Масалан, *пахта учун курашмоқ* бирикмасидаги *учун* кўмакчисининг ўрнини келишик формаси билан алмаштириш мумкин эмас, чунки курашмоқ феълининг семантикаси тобе сўз ҳаракат мақсад объектини ифодалайди — тобе компонентнинг *учун* кўмакчиси билан бирга қўлланишини талаб қилади. *Ватан учун курашмоқ*, *тинчлик учун курашмоқ*, *СССР биринчилиги учун хоккей чемпионатида қатнашмоқ*, *энг яхши асар учун конкурс эълон қилмоқ* каби мисолларда ҳам *учун* кўмакчисини келишик формаси билан алмаштириш мумкин бўлмайди.

2. Айрим семантик группалар борки, улар билан бирикма ҳосил қилиб келганда *учун* кўмакчиси иштирокидаги келишик формаси билан алмаштириш мумкин бўлади: *совғани болага олмоқ* — *совгани бола учун олмоқ* каби. Айниқса, от бошқарувида юзага келган конструкцияларда *учун* кўмакчисининг функцияси янгига ўхшайди; бу типдаги конструкциялар жўналиш келишиги формаси билан алмашганда маънога путур етмаслиги ҳам шунга далолат қилади. Шундан келиб чиқадики, янги конструкцияларнинг юзага келиши параллел формаларнинг ривожланишига сабабчи бўлган, бу эса тилдаги грамматик ва стилистик имкониятлар чегарасини кенгайтириб, ифода воситаларини кўпайтирган, бойитган. *Учун* иштирок қилган тўлдирувчини (тобе сўзни) қайси сўз туркумига оид сўз бошқармасин, ҳаммасида қўлланиш имкониятининг кенгайганлиги сезилиб туради: *Муҳаббатнинг баҳоси йўқдир*, *Бизнинг учун севаги фазилат*; *Уларга жанг — ўйин, мен учун даҳшат* (З. О б и д о в). Мисоллардан кўриниб турибдики, хослик, аталганлик маънолари *учун* кўмакчиси иштирокида тузилган конструкцияларда кучлироқ, ёрқинроқ ифодаланади. Қуйидаги мисоллар *учун* кўмакчиси иштирокида тузилган конструкциялар ифода этадиган учта асосий маъно группасини қамраб олади: а) аталганлик; б) мақсад; в) сабаб: *Онам, укаларим учун бу ерларда юрибман* (О й б е к). *Мен катта тўй қилсам, ўз ўғлим учун қиламан* (О й б е к).

Агар келтирилган мисоллардаги *учун* иштирок қилган конструкцияни бошқа воситалар билан алмаштирсак (-га жўналиш келишиги билан алмаштирсак), ифода этиладиган маъно кучсизланади. Жўналиш келишиги формаси ифода этган маънолар шу қадар кўп ва ранг-барангки, бу маънолар сирасида аталганлик, хослик нисбатан анча заиф (*учун* кўмакчиси иштирокида тузилган бирикмага нисбатан, албатта), шунингдек, *учун* кўмакчиси ҳам иштирок қилган конструкциялар ҳозирги тилимизда анча ривожланганки, уни махсус текшириш қизиқ хулосаларни чиқаришга имкон берган бўларди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида, айниқса, вақтли матбуот тилида таржима қилинган адабиётларда *ҳақида*, *тўғрисида* кўмакчилари иштирокида тузилган конструкциялар ҳам анча ривожланган. Бу кўмакчилар иштирокида бирикма ҳосил қилган ҳоким сўз ифодалаган ҳаракатнинг кимга ёки нимага алоқадорлигини, қай жиҳат-

дан содир бўлишини конкретлаштиради. Маъно жиҳатдан бу икки кўмакчи бир-бирига жуда яқин бўлганлиги учун ҳам бирининг ўрнига иккинчисини ишлатиш мумкин.

Феълнинг қуйидаги семантик турлари *ҳақида*, *тўғрисида* кўмакчиси билан бириккан тўлдирувчини талаб этади:

1. Составли феълнинг етакчи элементи *ҳужжат*, *директива*, *шартнома*, *декрет*, *қарор*, *гувоҳнома* каби расмий идора қоғозларининг номларини билдирувчи сўзлар тобе сўз *ҳақида*, *тўғрисида* кўмакчиси билан келишини талаб қилади: *битим тўғрисида имзо чекмоқ*, *мусобақа тўғрисида шартнома тузмоқ*. Бундай конструкциялар яхлит ва мураккаб бирикмалар сифатида мавжуд, улар кўпроқ сарлавҳаларда учрайди ва феъл кўмакчи қисмининг тушиб қолиши ҳисобиغا қисқарган бўлади ёки бундай бирикмалар шу ҳолича от бошқаруви формасида қўлланади. От бошқарувига алоқадор бўлган жуда кўп бирикмалар юзага келганки, бу жараён ҳам айниқса вақтли матбуот тилида ривожланиб кетган.

2. Бадий асар турларини билдирувчи *ҳикоя*, *баллада*, *поэма*, *повесть*, *қисса*, *роман*, *достон* каби отлар ҳам худди 1-пунктдагидек *ҳақида*, *тўғрисида* кўмакчиси билан келган сўзларни бошқариб келади, яъни *ўтмиш ҳақида ҳикоя* (ёзмoқ), *уруш тўғрисида роман* (яратмоқ): бу типдаги конструкцияларда ҳам тобе компонент бошқарувчи феълдан (отдан) англашилган предмет (асар) нинг кимга ёки нимага бағишланганлиги (ёки аталганлиги)ни, ким ёки нима тўғрисида ёзилганлигини конкретлаштиради. Бундай конструкцияларнинг тобе компонентини келишик формалари билан алмаштириш одатда мумкин бўлмайди.

3. Семантик группалар сирасида нутқ феъллари деб аталган туркум миқдор ва ҳажм эътибори билан энг кўп ва салмоқлиларидандир. Бу группага кирган феъллар *сўзламоқ*, *гапирмоқ* каби феъллардан *тортиб*, *чуғурламоқ*, *ўйламоқ*, *эшитмоқ*, *насиҳат қилмоқ*, *тахмин қилмоқ* каби жуда кўп феъллар тармоғини ўз ичига олади. Бу группага кирган феъллар асосан ўтимли, улар тушум келишиги формасини талаб қилади, шу билан бир қаторда, объект *ҳақида*, *тўғрисида* кўмакчилари билан биргаликда тўлдирувчи ва зифасида келмоғи мумкин. Асосий маъно—ҳаракатнинг кимга ёки нимага алоқадорлиги, қай жиҳатдан содир бўлиши каби маъноларни конкретлаштиради. Бошқача қилиб айтганда, бундай тўлдирувчи ҳаракатни ўзига сингдирмайди, ҳаракат объектга қисман ўтади: *Хотин ҳақида энди гапирмоқчи эмас эди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *У ...далада яшагани учун Нурининг туши тўғрисида ҳеч нима эшитмаган эди* (О й б е к). *Полк командири душман нафасини ростлаб олмасдан туриб, қарши ҳужумга ўтиш тўғрисида буйруқ берди*. Бундай конструкцияларнинг айримларини тушумнинг белгили формаси иштирокида тузилган объектли бирикма билан алмаштириш мумкин, ҳатто, феълнинг даража формаси ҳам ўзгармайди: *шуни гапирди* — *шу ҳақда гапирди*. Айрим феъллар борки, улар бевосита ўз формаларини ўзгартирмай конструкцияни тўғри объектли бирикмага айлантириб бўлмайди: *Полк командири ...қарши ҳужумга*

Ўтиш ҳақида буйруқ берди; мисолдаги ўтиш ҳақида формасини тўғри объектли бирикмага айлантириш учун буйруқ сўзидан феъл ясаш ва шахсли формага киритиш зарур: *Полк командири ...қарши ҳужумга ўтишни буюрди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Колхознинг бир кунлик иши тўғрисида маълумотларни эълон қилди* (маълумот сўзи иштирок қилган конструкцияни тўғри объектли бирикма билан алмаштириш мумкин эмас).

4. Фикрлаш ва нутқ феъллари бошқариб келган конструкцияларда (отларнинг шу семантик группаси ҳам) одатда феъл ўтимли семантикага эга бўлиб, отнинг тушум келишиги формасида келишини талаб қилади: *шуни гапирди, онасини эслади* каби. Лекин *ўйлаш* ёки *гапириш* тўлиқ бўлмаганда, яъни ҳаракат объектни фигурал қамраб олмаган тақдирда, унга (устидан, остидан, атрофидан) таъсир кўрсатиш каби маъноларни ифодалашга бўлган эҳтиёж ҳақида, *тўғрисида* кўмакчиси иштирок қилган конструкциянинг ривожланишига туртки берган. *Бу тўғрида Қурбон отанинг ўзлари маълумот бериб ўтадилар* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Бу тўғрида ўзлари таржимаи ҳолларини айтганда гапириб берадилар* (А. Қ а ҳ ҳ о р). Биринчи мисолдаги кўмакчи конструкцияни келишikli форма билан алмаштириб бўлмайди, чунки *маълумот бермоқ* феълнинг семантикаси тўлдирувчини тўлалигича қамраб ололмайди (фақат умр дафтарининг бир қисминигина қамраб олиши мумкин). Сўз бирикмаси семантикасида бу каби ўзгаришлар дублет формаларнинг ривожланишида жуда муҳим роль ўйнади. Иккинчи мисолдаги объект формасини келишikli конструкция билан алмаштириш мумкин. *Бу тўғрида* ибораси таржимаи ҳолнинг бир қисмини ташкил этганлиги учун ҳам кўмакчили конструкция ишлатилган, акс ҳолда ҳикоядаги мантиқий изчиллик йўқолади.

Шу нарса диққатни жалб қиладики, ҳозирги адабий тилда сермахсул ҳисобланган билан, учун, ҳақида, тўғрисида каби сўзлар иштирокида тузилган бирикмаларнинг ҳажми ва функционал иш кўриш доираси айниқса матбуот тилида, таржима адабиётларда ривожланиб кетган, тилда тез-тез учраб турадиган *остидан, устидан, юзасидан, кўра* ва кўпгина бошқа кўмакчиларнинг активлиги ҳам анча кучайган.

Орқали кўмакчиси иштирокида юзага келган объектли бирикмаларнинг тобе компоненти ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган пердметни билдиради: *телефон орқали сўзлашмоқ, хат орқали хабарлашмоқ* каби; *Бадриддин маҳдум ўз девори тағидидаги ғариб кулбага ҳар кун бўлмаса ҳам, кун ора, уч кунда бир одамлар қатнаб турганини дарча орқали доим кузатади* (Ҳ. Ғулом). *Анвар ўз истиқболини ёлғиз муҳаббат орқали кўрар эди* (А. Қ о д и р и й).

Ҳозирги тилда *орқали* кўмакчиси ўрнида кўпинча келишikli формалари ишга солинади. Масалан, *телефон орқали сўзлашмоқ* — *телефонда сўзлашмоқ*, *радио орқали эълон қилмоқ* — *радиода эълон қилмоқ*; *дераза орқали кузатмоқ* — *деразадан кузатмоқ*, *почта орқали юбормоқ* — *почтадан юбормоқ* каби. Дублет формаларнинг



ривожига ҳақида юқорида сўзладик, аналитик конструкциянинг бу хилдаги кўпайиши тилнинг грамматик-стилистик имконияти чега-расини кенгайтириб юбормоқда.

Ҳозирги тилда *туфайли* кўмакчиси воситасида тузилган объектли бирикмаларда тобе компонент ҳоким сўздан англашилган ҳаракатнинг юзага келишига, рўёбга чиқишига сабабчи бўлган шахс ёки предметни билдиради: *...кузги ёнғин Раizzoқ туфайли бутун газеталарда хабар қилинди* (Ҳ. Фулом).

Кўмакчилар иштирок қилган объектли бирикмаларнинг ҳаммаси тўғрисида ишнинг бу қисмида батафсил гапириш имконияти йўқ. «Грамматика»нинг махсус боби ҳозирги тилда энг кўп ишга солинадиган кўмакчиларнинг тавсиф ва анализига бағишланган. Биз фақат кўмакчи иштирок қилган объектли бошқарувда феъл даражаларининг (ҳоким сўзларнинг) айрим хусусиятларини қисқача баён қилмоқчимиз.

Бош даража формасидаги ўтимли феъллар тўғри объектни бошқаради: *хат ёзмоқ (хатни ёзмоқ), китоб ўқимоқ (китобни ўқимоқ), Ватанни севмоқ, катталарни ҳурмат қилмоқ* каби.

Ўзлик даража формасидаги феълларда тўғри объектни бошқариш хусусияти йўқ (тил тарихида учраган айрим фактлар умумий қоидадан йўққа чиқаролмайди, албатта).

Мажҳул даража формасидаги феъллар ҳоким сўз вазифасида келганда, объектнинг (тобе компонентнинг) *томонидан, тарафидан* каби кўмакчи отлар билан бирикиб келишини талаб қилади: *буйруқ раис томонидан берилди, қарор колхозчилар тарафидан маъқулланди*. Бу каби бирикмаларда ҳаракатнинг тўғри объекти эга (грамматик эга), ҳаракатни бажарувчи шахс—(субъект) грамматик объект вазифасида келади. Бу типдаги объектли бирикмалар кўпинча шахсиз гапни ташкил қилади: *байроқ олинди, пахта планни бажарилди* каби.

Орттирма даража формасидаги феъллар ҳам тўғри объектни, ҳам восита объектини бошқариб кела олади: *хат ёзмоқ—хатни болага ёздирмоқ, докторга кўринмоқ—болани докторга кўрсатмоқ* ва ш. к.

Биргалик даража формасидаги феъллар кўпинча эргаш сўзнинг жўналиш келишигида ёки кўмакчилар билан келишини талаб қилади: *бир-бирига кўмаклашмоқ, меҳмонлар билан саломлашмоқ, райком секретари ҳузурида учрашмоқ* каби.

Шу муносабат билан қизиқ бир ҳодисани қайд қилиб ўтиш жойиз. Ҳоким сўзи сифатдан (от бошқаруви системасида), равишдан бўлган бирикмаларда белгининг нима билан мавжудлиги (*сувга тўла, нонга сероб, ишда илғор, теримда биринчи* каби) маънолари ифодаланади. Бундай бирикмалардаги бошқарув муносабати феълли бирикмалардагига нисбатан кучсиздир. Масалан, *Ватанга муҳаббат, Ватанни севмоқ, душманга нафрат—душмандан нафратланмоқ; устозга ҳурмат—устозни ҳурмат қилмоқ* каби. Олдинги икки бирикманинг биринчисида «ҳис-туйғунинг нимага қаратилганлиги», иккинчисида эса «ҳаракатнинг объектга руҳан

ўтганлиги» ифодаланган. Кейинги бирикмаларда ҳам худди шундай муносабат ифодаланади. *Ҳурмат* сўзи жўналиш формасидаги сўзни бошқариб келган, лекин худди шу сўз иштирокида феъл яасасак, келишик формаси дарҳол ўзгаради: *инсонга ҳурмат—инсонни ҳурматламоқ* каби. Шундоқ қараганда, *душманга—нафрат* йўналиштирилган, *душмандан нафратланмоқ* (юз ўғирмоқ демак)—объектидан узоқлашмоқ маъноси ифодаланган, деб изоҳлаш мумкин эди; *инсонга ҳурмат—инсонни ҳурматламоқда*—бундай изоҳ тўғри келмайдиганга ўхшайди, биринчидан, жўналиш келишиги формаси иккаласида бир хил (*душманга нафрат, инсонга ҳурмат*), лекин иккинчисида келишик формалари ҳар хил (*душмандан нафратланмоқ, душманга нафрат; инсонни ҳурматламоқ, инсонга ҳурмат*). Шундан келиб чиқадики, бошқарувчи феъллар семантикасидаги қарама-қаршилик — бирикмада иштирок қилган компонентларнинг семантикаси грамматик формани изоҳлашда албатта қатнашмоғи керак экан.

Феъл бошқарувидан туғилган объектли бирикмаларда хилма-хил лексик-грамматик муносабатлар ифодаланади, биз бунга юқорида кўриб ўтдик. От бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмаларда бундай маъно хилма-хиллиги йўқ. Бу ерда гап шахсли феълларнинг (объектли бирикмалардаги бош сўзнинг) замон ва объектив модаллик формалари, ранго-ранг маънолари ҳақида бораётгани йўқ.

### Бошқарувли бирикмаларда синонимия ҳодисаси

Келишик формаларининг вазифадош қўлланиши аниқлик-ноаниқлик категориясидан ёки тушум ва қаратқич келишикларининг белгили-белгисиз формаларининг алмашилиб келиши ҳодисасидан жиддий фарқ қилади. Шунингдек, айрим шеваларда адабий тилдаги бир форма ўрнида бошқачаси қўлланиши (масалан, *Самарқандда кетди, уйга ўтирибди* каби) ҳақида ҳам гап бораётгани йўқ, чунки бундай мисолларда бир форманинг функциясини иккинчиси ўтаб келаётир.

Вазифадош қўлланиш иборасидаги «вазифадош» сўзида икки аргумент бор: улар (формалар) шаклан бошқа-бошқа бўлса-да, грамматик мазмуни жиҳатидан асосан бир хил бўлади, бу мазмун нозик оттенка билан ўзаро фарқ қилади. Масалан, *ёзишга ўрганди—ёзишни ўрганди*. Бу иккала гапда айни бир воқелик (билиб олиш) акс этсада, услуб ифодаси мақсадига кўра ўзгаликка эга: *-га* аффикси (*ёзишга ўрганди*) қўлланганда, ҳаракатни бажаришга «кўникма ҳосил қилмоқ» сўзларининг маъносига яқин тушунча акс эттирилган; *-ни* формаси (*ёзишни ўрганди*) қўлланганда эса конкрет «билиб олмоқ», «ҳаракатни сингдирмоқ» маъноси мавжуд. Ишнинг бу бобида биз худди мана шундай конструкцияларнигина вазифадош деб эътироф қилдик ва синтактик синонимия деб аталган ғоят мураккаб ҳодисанинг бир томонинигина чегаралаб олдик.

Келишик формаси вазифадош қўлланган конструкциялар ўзаро синоним деб қаралиши керак. Биз уларни структур синоним деб атадик. ...Структур синоним деганда икки сўзнинг келишик формалари алмашилиши туфайли гап структураси ўзгаришини ва нозик маъно оттенкаси билан бир-биридан фарқланувчи конструкцияларни тушунамиз.

Структур синоним бўлган конструкцияларда сўзларнинг гапдаги вазифаси ўзгариб кетиши ҳам мумкин: *Дала одамга тўлди — (дала—эга, одамга—тўлдирувчи, тўлди—кесим), Далага одам тўлди (одам—эга, тўлди—кесим, далага—ҳол)*. Кўринадики, бундай мисолларда келишик формалари эмас, балки гап структуралари ўзаро синонимдир. Келишик формалари бир сўзнинг ўзида вазифадош қўлланган бирикмалар (*ёзишга ўрганмоқ — ёзишни ўрганмоқ*) биз юқорида тилга олган структур синонимлардан фарқли экани кўриниб турибди. Лекин улар ўртасида умумий ўхшашлик бор: кенг маънода олиб қараганда, буларда ҳам гап структураси ўзгаради ва бу ўзгариш туфайли сўзларнинг гапдаги вазифаси ҳам бошқача бўлиб кетиши мумкин. Масалан, *деворни чизди—деворга чизди* (тўлдирувчи—ҳол). Шундай хусусиятларни ҳисобга олиб, бу хилдаги конструкцияларни ҳам структур синонимлар жумласига киритдик.

Шу муносабат билан келишик формаларининг алмашилиб қўлланишида бошқарувчи феълнинг семантикаси, икки келишик формасидаги отларнинг ўзаро маъно муносабати, структурада содир бўлган ўзгариш натижасида юз берадиган грамматик маъно ўхшашлиги ва фарқларни аниқлаш жуда муҳимдир. Сўз бирикмалари синтаксиси темасини ўрганар эканмиз, структур синонимларнинг бошқарувчи феъл ўзгармагани ҳолда бошқарилувчи сўз формаларининг (келишик формаларининг) ўрин алмашилиб қўллана олиш ҳодисасини махсус ўрганмай иложимиз йўқ.

Аниқ даража формасидаги феълларнинг айни бир вақтда икки объектни (масалан, тушум ва жўналиш келишиги формасидаги сўзларни) бошқариб кела олиши маълум нарса, лекин бу формаларнинг (объектларнинг) ўрин алмашилиб келиши натижасида юзага келадиган ўзгаликлар, грамматик маънода содир бўладиган ўзгаришлар етарли даражада ўрганилмаган.

Айрим даража формаларидаги кўпгина объект феъллар айни бир гапнинг ўзида ҳам тушум, ҳам жўналиш келишиги формасидаги икки сўзни бошқариб кела олади: *китобни укамга олдим, хатни оймга ёздим* каби. Бироқ бу типдаги гапларда воситасиз ва воситали объект формаларининг алмашилиб қўлланиши мумкин эмас (*укамни китобга олдим* тарзида қўллаш мумкин эмас). Бунинг сабаби, биринчидан, бу феъллар семантикасида йўналиш маъноси йўқ, иккинчидан, тушум келишиги формасидаги сўз (предмет) жўналиш келишиги формасидаги сўзга (предметга) таъсир этмайди, учинчидан, ҳаракат фақат тушум келишиги формасидаги сўзга тааллуқли бўлади. Аммо аниқ даража формасидаги айрим объектли феъллар айни бир гапда тушум ва жўналиш

келишиги формаларининг алмашилиб қўлланишини таъминлай олади. Бундай феъллар ҳаракат қилувчи предметларнинг конкрет йўналиши ва ҳаракатнинг предметларга барабар тааллуқлигига кўра ўзаро фарқ қилади.

Икки сўзни икки келишик формасида бошқарадиган ўтимли феъллар семантикасидаги ҳаракат бир объектга ўтган, иккинчи объектга йўналган бўлади. Бундай ҳолларда келишик формалари алмашилиши билан тўғри объект жўналиш келишиги формасидаги ҳаракат йўналтирилган объектга, жўналиш келишиги формасидаги сўз эса тўғри объектга айланади. Биз қуйида маъно жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган бир-иккита мисол келтирамиз: *Пешонасини икки билагига қўйиб йиғлаётган Турғуноини... турғизди* (А. Қ а ҳ ҳ о р) гапида ҳаракатни ўз устига олган объект (*пешонасини*) билакка томон йўналган. Бу гапни *пешонасига икки билагини қўйиб йиғлаётган...* тарзида ўзгартирилганда ҳаракатни ўз устига олган объект (*билак*) ва ҳаракат қилувчи бўлак (*пешона*) функционал алмашган бўлади...; Энди бошқа бир мисолни келтирамиз: *...бошини бир боғ ҳўл бедага қўйиб уйқуга кетди* (О й б е к); *...китобни маҳкам бағрига босди* (Л. Б а т ь) каби гапларни *...бошига бир боғ ҳўл бедани қўйиб уйқуга кетди, ...китобга маҳкам бағрини босди...* тарзида қўллаш мумкин. Бундай келишик формалари алмашилиши билан предметларнинг ўзаро тескари йўналиш маъноси англашилади ва умумий маънода унчалик фарқ сезилмайди. Лекин *...икки кафтини тиззасига қўйиб зўрға-зўрға қадам ташлар эди* (А. Қ а ҳ ҳ о р) гапида объект бўлиб келган сўзларни (*кафтини тиззасига*) алмаштириш мумкин, албатта, лекин биз юқорида қайд қилган структур синоним ҳосил бўлмайдигина эмас, балки умуман гапни бу хилда тузиш мумкин эмас.

Айрим ҳолларда ҳаракат ўтган (сингган) ва ҳаракат йўналган предметларнинг келишик формалари алмашилиши билан уларнинг бир-бирларига тескари йўналиши ифодаланади, шу билан бир қаторда, бундай ўзгаришларда бошқача муносабат ва бошқача тушунчалар англантилиши мумкин: *сувга дори қўшди* (қуйди)— *дориға сув қўшди; сутға сув қўшган* ва *сувға сут қўшган* каби конструкцияларда миқдор тушунчаси ҳам очиқ билиниб турибди (*сув кўп—дори оз, дори кўп, сув оз; сут кўп, сув оз, сув кўп, сут оз*).

Мисоллар шунга далолат қиладики, бундай конструкцияларда жўналиш келишиги формасидаги сўз тинч турувчи, тушум келишиги формасидаги сўз ҳаракат қилувчи предметни билдиради, уларнинг ўзаро қўшилиши, бирикуви маъноси ифодаланади: *мошга ловия аралаштирилган, ловияга мош аралаштирилган, унга кепак қўшилган, кепакка ун қўшилган* каби мисолларда ҳам шундай ҳолатни кўрамиз.

Шундай қилиб, айрим объектли феъллар бошқарган икки объектли формаларнинг алмашилиб қўллана олиши предметларнинг бир-бирига йўнала олиши семантикаси билан боғлиқ бўлади, шунга қараб грамматик маънода ҳам ўзгариш содир бўлади.

Икки объектни бошқара оладиган феъллар конкрет ҳаракатни эмас, балки лозимлик — зарурлик муносабатини ифодалайди. Бундай бирикмаларда предмет билан ҳаракат муносабати ифодаланади. Шунинг учун ҳам уларда ҳаракатнинг тескари йўналиш (тушум формасидаги сўзнинг жўналиш келишиги формасидаги сўзга—предметга томон ҳаракати) маъноси деярли уқилмайди: *Уни хат ёзишга буюрдим—унга хат ёзишни буюрдим типидagi гапларда* предметнинг ҳаракат орқали бошқа бир ҳаракатга муносабати мавжуд бўлиб, ҳар иккала конструкция қўлланганда ҳам ҳаракат номи семантикасидаги лозимлик ҳолати билан қатъий боғлиқ бўлади, яъни гап мазмунида ёзиш лозимлиги маъноси англашилади.

Ўтимли феълларнинг бу тури *буюрмоқ, мажбур қилмоқ, зўрламоқ, тайинламоқ, ишора қилмоқ, амр қилмоқ, таклиф қилмоқ, қасд қилмоқ* каби семантикасида лозимлик, зарурлик маъноси уқилган сўзлар бўлиб, предмет билан ҳаракат номини (иш отини) қатъий бошқаради: *Отам ов отини эгарлашни буюрди* (Л. Т о л с т о й). *Отам ов отини эгарлашга буюрди. Эрлари бу сирни ҳозирча оғиздан чиқармасликка буюришган* (О й б е к). ...*оғиздан чиқармасликни буюришган*. Бундай конструкцияларда ўтимли феълдан англашилган ҳаракат ҳам предметга, ҳам иш отига (ҳаракат номига) тааллуқли бўлганлигидан объектлардаги келишиги формаларининг алмашилиши грамматик маънога жиддий таъсир кўрсатмайди. Предмет ва ҳаракат муносабатини кўрсатувчи объектларнинг бир-бирига алоқадорлиги семантик хусусият бўлиб, ҳаракат предмет томонидан бажарилиши зарур эканлиги уқтирилади.

Бу типдаги феъллар семантикасида ҳаракатнинг ўтиш ва йўналиш маъноси қатъий бўлганлиги учун гап конструкциясида ифода мақсадига кўра объектларнинг бири туширилиши мумкин, унда фикр мазмунан уқилади.

Айрим ўтимли феъллардаги икки хил объектни бошқара олиш хусусияти феъл семантикасидагина эмас, объект вазифасида келувчи предметларнинг ўзаро муносабатига ҳам боғлиқ. Шунинг учун ҳам бир ўринда тескари йўналиш маъносини берган феъл иккинчи ўринда бу хусусиятга эга бўла олмайди: *қуймоқ* (қўшмоқ) феъли *дорига сув қуймоқ — сувга дори қуймоқ* тарзида қўлланади, *шишага сув қуймоқ* дейилади, аммо *сувга шиша қуймоқ* деб бўлмайди. *Менга пахта юклашни буюрди* деганда буйруқ менга қаратилган. Бу мисолда ҳаракат предметга йўналганлиги сабабли предмет англатувчи сўз жўналиш келишиги формасида, ҳаракат номи эса (иш оти) тушум келишиги формасида қўлланмоғи лозим эди. Бироқ ҳаракатнинг тўғри объекти шахс—предмет, йўналиш объекти ҳаракат (иш оти) бўлиб қолиши мумкинлигидан тескари ҳолат — *Мени пахта юклашга буюрди* юз беради. Бундай конструкцияларда ҳаракат ҳар иккала объектга ҳам тааллуқли бўлиб, ҳукм йўналтирилган объект жўналиш келишиги формасида қўлланади. Шунга кўра, тушум ва жўналиш келишиги формалари ўзаро алмашинган ҳолда синоним сифатида қўлланиши мумкин. Бундай синонимлар бошқа турдаги синонимлардан ва синтактик

параллел конструкциялардан жиддий суратда фарқланади, шунинг учун ҳам биз уларни шартли равишда структур синонимлар деб юритдик. Бу типдаги синонимли бирикмаларни қўллаш услуб талабига кўра, муайян нутқ momentiда қайси бири ўринли ва қулай эканлигига боғлиқ.

Предметлар ўртасидаги турли-туман муносабатларни объектив суратда ифодалаш зарурияти структур синонимлардан ўринли ва мувофиқлиги танлаб ишлатишни тақозо қилади. Истаган вақтда мазкур формаларнинг бири ўрнига иккинчисини ишлатавериш ҳамма вақт ҳам мумкин бўлавермайди. Масалан, *сув қуйишни Собирга айтдим* жумласини *сув қуйишга Собирни айтдим* дейиш нотўғридир, чунки айтиш (буюриш) ҳаракатга эмас, шахсга йўналган.

Структур ўзгариш билан боғлиқ бўлган конструкцияларда ҳаракат номи (иш оти) эгалик аффиксини олмаган бўлиши шарт. Ҳаракат номи эгалик аффиксини олганда, у фақат тушум келишиги формасида, предмет эса жўналиш ёки қаратқич келишиги формасида бўлади. Бундай ҳолларда конструкция структур синонимлик хусусиятини йўқотади. Масалан, *Менга нарироқ бориб туришимни ишора қилди* деган гапда *менга* ва *бориб туришимни* бўлақларидаги келишик формаларини алмаштириб қўллаш мумкин эмас, чунки бу гапда ҳаракатни ўз устига олган объект *туришимни* бўлиб, *менга* сўзи «бориб туришимдан» англашилган ҳаракатнинг конкрет логик субъектидир. Бу гапни *менинг нарироқ бориб туришимга ишора қилди* каби формада қўллаш мумкин. Бундай қўлланишда ҳаракатнинг кимга йўналтирилгани эмас, *шахснинг нима қилиши лозимлиги* биринчи планда туради. *Менга* формасида эса «бошқага эмас» маъноси мавжуд. Шунинг учун ҳам *менга* ва *менинг* формаларини ўз ўрнида қўллаш услуб ифодаси жиҳатидан муҳимдир. *Менинг нарироқ бориб туришимни* (туришимга) *ишора қилди* гапида феъл бир сўзнинг ўзини икки келишик формасида (тушум ва жўналиш) бошқариб келган. Қуйидаги мисол характерли: *...йўқиган қизларга иш буюриб бўлмайдими?* (У й ғ у н) — *...йўқиган қизларни ишга буюриб бўлмайдими?*

Келтирилган мисоллардан ойдинлашадими, лозимлик, зарурлик муносабатини ифодаловчи ўтимли феъллар ҳам тушум, ҳам жўналиш келишиги формасидаги икки объектнинг бўлишини тақозо қилади. Ҳаракат ҳар иккала объектга тааллуқли бўлганидан, уларни синоним сифатида қўллаш мумкин. Бунда ҳаракат қайси объектга йўналтирилгани биринчи планда турса, ўша сўз жўналиш келишиги формасида бўлади.

Орттирма даража феълларининг икки объектни (тушум ва жўналиш формасидаги сўзларни) бошқара олиши, айрим бош даража формасидаги ўтимли феълларда бўлгани каби, тинч турувчи ва ҳаракат қилаётган предметларнинг ўзаро муносабатига, бирига иккинчисининг йўналиши, таъсир этишига боғлиқ. Ҳар қандай орттирма даражадаги феъл ҳам бу хусусиятга эга бўлавермайди.

Баъзи орттирма даража феъллари икки объектни бошқарганда, предметларнинг тескари таъсири муносабати жуда ҳам кучсизла-

ниб қолади: *Унсин ...қумғонга сув тўлдириб жўнади* (А. Қ а ҳ ҳ о р).  
*...ё раиснинг қўйини пуч ёнғоққа тўлдириб жўнатдингизми?*  
(А. Қ а ҳ ҳ о р). Келтирилган мисолларда *қумғонга*, *ёнғоққа* сўзларини тушум формасида, *сув*, *қўйини* сўзларини жўналиш келишиги формасида қўллаш мумкин, аммо фикрлаш ва тил тарихи нуқтаи назаридан «ҳақиқат озор топган» бўлади. Кундалик алоқа қилиш жараёнида биз бу тескари таъсир кучини ҳеч сезмаймиз ва мисолларни келтирилган формада ишлатаверамиз (*қумғон сув томонга ҳаракат қилади*, *қумғонни сувга тўлдирди тарзида бўлмағи* керак эди!) ёнғоққа тўлдирди формасида ҳам худди шундай тескари таъсирни кўрамиз (аслида *қўйинига ёнғоқни тўлдириб...* бўлиши керак!).

Кўринадики, аниқ даража формасидаги феъллар бошқарган объектларнинг ўзаро тескари таъсирига ўхшатиш ҳодисаси (аналогия ҳодисаси) келтирилган мисолларда ҳам аниқ сезилиб турибди.

Орттирма даража феълларининг алмашган ҳолда икки объектни бошқариши билан турли воқеликнинг тескари таъсири (предметларнинг тескари йўналиши эмас!) ва айтиш бир воқеликнинг тескари таъсири муносабати ифодаланади: *Қоратой оч қоринни бе-маза мошхўрдага тўлдириб... ўтирарди* (О й б е к); *Савдогар бир қутини олтинга тўлғазиб берибди* («Маликаи Ҳуснобод») каби (аслида: қорин бир жойда туради, мошхўрда қоринга томон ҳаракат қилади; қути бир жойда туради, олтин қути томон ҳаракат қилади!).

Келтирилган мисолларимизда *тўлдирмоқ* феълнинг *қорич*, *мошхўрда*, *қути* сўзларига муносабатини таҳлил қилиб кўрайлик: биринчи гапни *қоринга мошхўрдани тўлдириб* тарзида қўллаш ҳам мумкин. Зотан *қорин мошхўрдага* томон эмас, аксинча, *мошхўрда қоринга томон* ҳаракат қилиши керак, аслида *қоринга мошхўрдани* шаклида қўлланмоғи лозим эди (*меҳмонларга ош тортмоқ* мисолини қиёс қилинг!), чунки *қорин* ҳеч қачон *мошхўрдага* тўлдирилмайди. Лекин шунга қарамай, *қоринни ...мошхўрдага* формаси қўлланган. Бундай ҳолларда *тўлдирмоқ* ҳаракатини қайси объект ўз устига олганлигига, шу объектга эътибор берилганлигига боғлиқ бўлади. Бундан ташқари, предметнинг предметга тескари йўналишини муносабатини кўрсатувчи конструкцияларда аналогия қонунининг таъсири борлиги очик сезилиб турибди: *қоринни овқатга тўлдирмоқ* дейиш мумкин, лекин *овқатни қоринга тўлдирмоқ* тарзида қўллаш мумкин эмас; *тўлдирмоқ* феъли эса икки хил конструкцияда ҳам бошқарувчилик вазифасини адо этаверади. Аналогия кучини шундан билса ҳам бўладики, *қутини олтинга тўлдирмоқ* бирикмасини *қутини олтин билан тўлдирмоқ* тарзида айтиш мумкин, лекин *олтинни қути билан*, *овқатни қорин билан тўлдирмоқ* тарзида гап тузиш мумкин эмас. Ҳар иккала ҳолатда ҳам бирикмада иштирок қилган ҳоким ва тобе компонентларнинг лексик-грамматик томонини ҳисобга олмоқ керак бўлади. *Олтинни қутига тўлдирмоқ* бирикмасида олтиннинг қутига томон ҳаракати ифода этилган,

лекин *қутини олтинга тўлдирмоқ* формасида ҳам қутининг олтинга томон ҳаракати маъноси мавжуд. *Қорин* ҳеч қачон овқатга томон ҳаракат қилмаганидек (овқатнинг ичига), аслида қути ҳам олтиннинг ич томонига ҳаракат қилмайди, лекин икки хил грамматик ҳолатда ҳам аслида ҳаракатни ўз устига олган предмет (тўғри объект) бошқа бир предмет томон йўналганлиги, йўналтирилганлиги маъноси уқилаверади. Қисқаси, биринчи гапда (*қоринни овқатга — овқатни қоринга тўлдирди*) тескари ҳаракат йўқ, конструкция эса аналогия йўли билан юзага келган; иккинчи гапда эса (*қумғонни сувга тўлдирди — сувни қумғонга тўлдирди*) бундай тескари ҳаракат очиқ уқилиб турибди; учинчи типга тааллуқли конструкцияларда эса нисбий бўлса ҳам предмет (объект)ларнинг тескари ҳаракати мавжуд (қути олтин томонга ҳаракат қилмоғи мумкин), лекин мантиқан қути олтинга (олтиннинг ичига) ҳаракат қилмоғи мумкин эмас. Кўринадики, бунда ҳам грамматик аналогиянинг кучи бор.

Бундай конструкциялар сўз бирикмалари синтаксисининг структур синонимлар гуруҳига оид бўлиб, келишик формаларининг функционал алмашинуви системаси билан маҳкам боғлиқдирки, уни синчиклаб ўрганиш тилдаги мавжуд жараёнларни тўғри идрок қилиш учун шубҳасиз ёрдамлашади. Шундан келиб чиқадики, бу типдаги конструкцияларда (структур синоним деб ҳисобланган алмашинишда) келишик формалари эмас, балки гаплар — структуралар ўзаро синонимдир. Келишик формалари бир сўзнинг ўзида вазифадош қўлланган конструкциялар (*ёзишга ўрганмоқ—ёзишни ўрганмоқ; отга минмоқ—отни минмоқ* каби) юқорида қайд қилинган структур синонимлардан фарқли экани кўриниб турибди, лекин улар ўртасида умумий ўхшашлик ҳам бор: кенг маънода буларда ҳам гап структураси ўзгаради ва бу ўзгариш туфайли сўзларнинг гаптаги вазифаси ҳам бошқача бўлиб кетиши мумкин: *деразага чертди—деразани чертди, деворга чизди—деворни чизди* гапларини қиёс қилиб кўрсак кифоядир (биринчи гапда *девор* — ҳол, иккинчи гапда *девор* — тўлдирувчи). Ана шуни ҳисобга олиб, бу хилдаги конструкцияларни ҳам структур синонимлар жумласига киритмоқ мумкин.

Назарий жиҳатдан ҳар бир келишик формаси бошқа бир келишик билан функционал алмашинган ҳолда қўлланмоғи мумкин. Буларнинг ҳаммаси ҳақида гапириш имкониятига эга эмасмиз.

Бош ва тушум келишиги формаларининг вазифадош қўлланишида ҳам биз ўша структур синонимлар ҳодисасини назарда тутамиз. *Отни тепмайди, итни қопмайди деб бўлмайди* (Мақол) — *от тепмайди, ит қопмайди деб бўлмайди; Раҳимжонни келади деб эшитдим — Раҳимжон келади деб эшитдим*. Бу мисолларда бош келишик формаси ўрнида тушум келишиги формаси ёки аксинча ишлатилган дейиш хато бўлар эди, ҳар бир келишик формаси ўз ўрнида қўлланган.

Бош ва тушум келишиги формаларининг вазифадош қўлланиши автор нутқида кўчирма гапнинг кўчирма-ўзлаштирама гап шаклига кириши билан изоҳланади. Бу типдаги конструкциялар яхлит фикр-



ни ифодалайди ва структур синонимлар гуруҳини ташкил қилади.

Айрим феъллар гапда икки субъектнинг кесими бўлиб кела олади, бундай ҳолларда истаган субъектни жўналиш келишиги формасида қўллаш мумкин: *ҳовуз сувга тўлди — сув ҳовузга тўлди* каби. Бу ҳодиса ҳаракатдаги предмет билан тинч турувчи предмет-шахснинг ўзаро муносабатидан келиб чиққандир, бошқача қилиб айтганда, бундай муносабат икки предметнинг ўзаро тескари йўналишининг натижасидир.

Одатда тинч турган предмет ҳаракатдаги предметни ўзига таъсир эттиргани учун у жўналиш келишиги формасида қўлланади: *ҳовузга сув тўлди* каби. Лекин сўзловчи ҳовуз ҳақида гапирганда бу сўзни бош келишик формасида қўллайди ва ижтимоий ҳаётдаги воқеликни «бузиб» тасвирлайди, шунга қарамай, гап тўғри тушуни-лаверади: *ҳовуз сувга тўлди* каби.

Ҳовуз бош келишик формасида қўлланганда, у сувга томон ҳаракат қилиши керак эди, ҳолбуки, ҳеч қачон бундай бўлмайди, демак, воқелик «нотўғри» тасвирланган. Шунингдек, *Ҳақимбойвачча пўстинга ўралди* (Ойбек); *Уй тутунга тўлди* (А. Қ а ҳ ҳ о р) каби конструкцияларда ҳам шундай; *ҳовли одамга тўлди* (*одам ҳовлига тўлди* тарзида бўлиши керак эди), лекин сўзловчи ким ёки нима ҳақида фикр юритмоқчи бўлса, ким ёки нимага кўпроқ эътибор берса, ўша сўзни бош келишик формасида қўллайди. Бундай конструкциялар *қумғон сувга тўлди — қумғонга сув тўлди* каби гапларга нисбатан аналогия тарзида юзага келган. Бу гапларда келишик формасидаги сўзлар — предмет (қумғон ва сув)нинг бир-бирига томон ҳаракати мавжуд бўлиб, ижтимоий ҳаётдаги икки хил воқелик акс этган: биринчисида *қумғон тинч турган сувга* ботириб тўлдирилди, иккинчи гапда эса (*қумғонга сув тўлди*) *сув* тинч турган *қумғонга* қадар келиб тўлган маъноси ифода этилган. Яна қиёс: *Бечора ...шу дардга йўлиққан экан* (А. Қ а ҳ ҳ о р) каби мисолларда ҳам шахс ва предметни билдирувчи сўзлар ўз формаларини алмаштирган ҳолда қўлланиши мумкин: *бечорага дард йўлиққан — бечора дардга йўлиққан* каби.

Бош ва ўрин-пайт келишиги формаларининг икки сўзда ўзаро алмашинуви билан предметларнинг бир-бирига тескари жойлашуви—ўринлашуви маъноси англашилади. Бу нарса ҳар қандай икки келишик формасининг алмашинуви (имконият чегарасида) албатта хос хусусият. Бироқ бошқа келишиклар ўзаро алмашиниб келганда динамика ҳолат, бош ва ўрин-пайт келишиги формаси алмашинганда эса предметларнинг статик ҳолати акс этади. Шунга қарамай, бунда ҳам *ҳаракат қилиш* ва *тинч туриш* тушунчаси бор: бош келишик формасидаги сўз ҳаракатдаги предмет, ўриндагиси эса (ўрин-пайт келишиги формасидаги предмет) тинч турувчидир, чунки бош келишик формасидаги сўз тинч турган предмет устига (остига, ёнига, ичига) жойлашади. Бундай ҳолларда предметларнинг ҳажм мутаносиблиги назарда тутилмоғи керак, албатта: *уйда шкаф бор* гапидаги икки сўзнинг формасини алмаштириб қўллаш мумкин эмас. Лекин *руль қўлимда — қўлим рулда* (қўшиқ); *биз*

пахтачиликда биринчи ўринда, бизда пахтачилик биринчи ўринда каби конструкцияларнинг айримларини структур синонимга кири-тиш мумкин. Айрим семантик группалар борки, (масалан *ялтирамоқ, жилланмоқ, товланмоқ* каби) уларнинг бирикмада иштирок қилиши структур синоним яратиш учун имконият туғдиради: *Офтобда чиниқиб пишган бадани терда ялтирарди* (Ш. Рашидов) — *Офтобда чиниқиб пишган баданида тер ялтирарди; Қуюқ тутун эрталабки қуёшнинг нурида товланарди* (Ш. Рашидов) — *Эрталабки қуёшнинг нури қуюқ тутунда товланарди; Сув ой нурида жилваланарди — Сувда ой нури жилваланарди* каби. Бундай конструкцияларда предметнинг ҳажми тушунчаси унча аҳамиятга эга эмас. Юқоридаги мисолларда предметларни ифодаловчи сўз формаларини алмаштириш мумкин, лекин улар структур синонимлар даражасига ўсиб етмаган, сўзловчи предметларнинг ўзаро қандай жойлашганига эмас, статик воқеликнинг воситасига ёки ўрнига эътибор беради. Бундай қўлланиш: *юрагим алам ўтида ёнмоқда — юрагимда алам ўти ёнмоқда* (Ш. Рашидов) каби кўча маъноли конструкцияларда ҳам мавжуд бўлиб, уларда айни бир воқеликнинг турлича даражаси акс эттирилади.

Қаратқич келишиги формаси ўрнида чиқиш келишиги формасининг қўлланиши мумкинлиги кўпдан маълум.

Қаратқич келишиги формасини чиқиш келишиги билан алмаштириш мумкин, лекин шунинг акси эмас, яъни чиқиш ўрнида қаратқич келишиги формасини ишлатиб бўлмайди. Иккинчидан, ҳамма вақт ҳам қаратқич формасини чиқиш келишиги формаси билан алмаштириб қўллаш мумкин бўлавермайди. Қўллаш мумкин бўлиши учун қаратқич формасидаги сўз муайян гап таркибидаги ҳукмнинг логик субъекти, объекти, бирор эгалик аффикси кўрсатган қаратувчи-хословчиси, шунингдек, грамматик субъектнинг предмети бўлиб келиши зарур. Масалан, *булардан учтаси менинг эсимда* (Л. Толстой); кесимнинг логик субъекти — *булар; А. Қаҳҳор атоқли ўзбек ёзувчиларидан биридир*, деганда предмет ёзувчидир.

Қаратқич келишиги ўрнида чиқиш келишиги формасини қўллаш маълум бир объектив сабабларга боғлиқ.

Бунда бутун ва бўлак ёки бутун (тўда) ва тўда қисмлари маъносининг феълга муносабати ўртасида қатъий алоқа бор. Агар қаратқич формасидаги от кесимда ифодаланган ҳукмга алоқадор бўлмаса, ҳаракатнинг ўрни ёки пайтини кўрсатмаса, қаратқич келишиги ўз формасида қўлланиши шарт (белгили ёки белгисиз бўлишининг аҳамияти йўқ). Бундай чоғда қаратқич келишиги ўрнида чиқиш келишиги формасини қўллаш мумкин эмас: *Умида ҳеч гул кўрмай йиғлаб ўтганларнинг ҳақи ҳам сенда* (Ҳ. Олимжон). *Йўлчи Мирзакаримбойнинг дарвозаси олдида танҳо ўтирар эди* (Ойбек). Шундан келиб, чиқадики, сўзнинг қаратқич формасидагина қўлланиши ўша сўздан англашилган шахс-предметнинг кесимда ифодаланган ҳукмга алоқадор эмаслик (иштирок этмаслик) қондасига тўла риоя қилади. Агар кесимда ифодаланган

ҳукмнинг қаратқич келишиги формасидаги сўз билан логик муносабати, алоқаси бўлса, у ҳолда бу икки форманинг вазифадош қўлланиши учун имконият туғилади. Бунда қаралмиш сон, миқдор равишлари, шунингдек, тўданинг бўлаги, бутуннинг қисми каби маъноларни ифодаловчи маъно миқдор билдирувчи сўзлардан бўлади: *Шу хатлардан иккитасини шўхроқ йигит ёзган экан* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Алишер улардан кўпини биларди* (Л. Б а т ь).

Қартақич ўрнида чиқиш формасининг қўлланиши феъли конструкцияларда ҳаракат субъектига ёки шу субъект миқдорига эътибор қилиниши билан боғлиқ, яъни баён этилган фикрда субъектми ёки унинг миқдори аҳамиятлими эканини тўғри ифодалаш учун ҳосил бўлган қонуний ва зарурий тил ҳодисасидир. Бу фақат икки қаратқичнинг ёнма-ён қўлланганда стилистик ғализликка олиб келмаслиги учунгина эмас, умуман, бошқа предметлар мажмуидан маълум бир предметлар тўдаси — гуруҳини ажратиб олиш, ана шу ажратиб олинган гуруҳдан биттаси, бир нечаси ёки гуруҳнинг бир қисмини таъкидлаб кўрсатиш учун ҳам муҳимдир: *Қўлингизда ўқиган студентлардан икки-учтаси* фан кандидати бўлиб кетишган (Газета). Бу гапга *«ўқиган одамлар»* мажмуидан студентлар гуруҳи ажратиб олинган, бу гуруҳдан маълум бир қисмининг икки-учтасига алоҳида эътибор қилинган маъноси ифодаланганки, буни мисолда уқиб олиш қийин эмас.

Қаратқич формаси қўлланганда студентлар гуруҳининг бир қисми эмас, балки миқдорнинг бутунга ҳослиги акс этади. Қисқаси, *-нинг* формаси умумни, *-дан* формаси умумнинг қисмини ифодалайди: *студентларнинг икки-учтаси* — бутуннинг икки-учтаси; *студентлардан икки-учтаси* — бутуннинг бир бўлагининг икки-учтаси..

Баъзи ўтимли феъллар ўрин оттенкасини билдирган объектни ўрин-пайт келишиги формасида бошқариши ҳам мумкин: *Далаларни кездим* — *далаларда кездим* каби.

Ўтимли феълларнинг бу кичик семантик гуруҳи *кезмоқ*, *айланмоқ*, *изғимоқ*, *саёҳат қилмоқ* фигурал ҳаракатни билдирувчи сўзлар бўлиб, объектни ҳам тушум, ҳам ўрин-пайт келишиги формасида бошқара олади: *Кимсасиз ҳовлида кеза бошлади* (О й б е к). *Имомлар, эшонлар хира пашишдайд, унинг даргоҳида айланиб қолдилар* (О й б е к). *Кечгача кўчада изғиди* («Муштум»). Келтирилган мисоллардаги *ҳовлида*, *даргоҳида*, *кўчада* сўзларини тушум келишиги формасида қўллаш мумкин. Лекин маънода маълум территорияни босиб ўтиш, объектни фигурал қамраб олиш маъносини ифода этмоғи зарур, шундагина объект тушум келишиги формасида кела олади. Субъектнинг ҳаракати объект доирасида воқе бўлиши кўзда тутилганда, босиб ўтилган эмас, босиб ўтиб тугалланмаган макон ҳақида гап боради. Ана шундай чоғда объект ўрин-пайт келишиги формасида бўлади. Шундан келиб чиқадики, тушум ва ўрин-пайт келишиги формаларининг вазифадош қўлланишида объектнинг тўла қамраб олинниши ёки қисм тушунчалари фарқланади.

*Пойламоқ* феъли ҳам объектни тушум ва ўрин-пайт формасида бошқариб келиши мумкин. Бу сўзнинг асл маъноси «қўриқламоқ»

бўлиб, бу маънода объектни тушум келишиги формасида бошқаради: *буғдойни пойламоқ* каби. Лекин бу сўзнинг ички формасида ўзгариш юз берган ва у қўшимча равишда «кутмоқ» маъносини ҳам ифода эта бошлаган. Шунинг учун *пойламоқ* сўзи ҳам «кутмоқ», ҳам «пойламоқ» («кўз-қўлоқ бўлмоқ») маъносини ифодалаш мақсадида қўлланганда, объектни тушум ва жўналиш келишиги формасида бошқара олади, аммо гап структурасида айрим ўзгариш юз беради: масалан, *Тўғрибой отни миниб йўлбарс келадиган сўқмоқни пойлаб турибди* («Эгри ва Тўғри») — *Тўғрибой отни миниб йўлбарс келадиган сўқмоқда пойлаб турибди* (унинг келишини).

Тушум ва ўрин-пайт келишиги аффиксларининг икки сўз формасидаги вазифадош алмашиниб қўлланиши ҳодисаси ҳам учраб туради. Масалан, *Қодиров айни пайтда ўзини раислик лавозимида ҳар қачонгидай мустаҳкам ҳис қиларди* (Ш. Рашидов) — *Қодиров айни пайтда ўзида раислик лавозимини ҳар қачонгидай мустаҳкам ҳис қиларди* каби.

Тушум ва чиқиш келишиги аффиксларининг вазифадош қўлланишида ўзбек (ва бошқа туркий тилларда) тилида бутун ва бўлак, тўда ва қисм маъноси англашилади. Лекин тушум ўрнида чиқиш келишиги формасининг қўлланиши ҳаминша бутундан бўлак, тўдadan қисм маъносини англата бермайди.

Чиқиш келишигининг бош маъноси чиқиш нуқтасини билдиришдир, яъни бир предметдан унинг иккинчиси ёки шу предметдан унинг бўлаги ажратилишини — ҳаракатнинг бошланиш ўрнини кўрсатишдир, -дан аффиксининг бошқа маънолари мана шу асосий маъно билан боғлиқдир. Тушум келишигининг бош маъноси эса чиқиш формантининг тескараси сифатида икки предметнинг бирлаштирилиши, бирининг иккинчисига таъсир этишини кўрсатишдир.

Чиқиш келишиги формаси ўрнида тушум аффиксини қўллаш предмет билан предметнинг бирикувини англайтишдир, лекин бу бирикиш бирор воситани ажратиш орқали воқе бўлиши билан боғлиқ. Агар мана шу бирикиш ифода этилмаганда, тушум ўрнида чиқиш формаси вазифадош қўллана олмаган бўларди.

Тушум келишиги формаси ўрнида қўлланган чиқиш келишиги формаси қуйидаги хусусиятларга эга.

1. Феълдан англашилган ҳаракат бутунга (ёки тўдага) тўла ўтмай, унинг бир қисмига ўтгани (таъсир этгани) маъноси ифода этилади. Бунда чиқиш формасидаги объект шу тўда ёки бутуннинг таркибий қисми, унинг улушидир, лекин ажралиш таъсири шу бутунга нисбатан умумий бўлади: *уйда ўтириб, ғишдан, тошдан тилла қиладиган хотин кимга ёқмайди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). — *Чойдан қуй!* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Танча устида ётган папиросдан олиб... лампадан тутатди* (О й б е к). *Мен шу узумдан сизга юбормай, ...шинни қилган эдим* («Уч оғайни ботирлар»).

2. Утимли феълдан англашилган ҳаракат тўданинг айрим, мустақил бўлақларига ўтади (таъсир этади). Бунда гап ана шу ажратилган миқдор — қисм ҳақида боради: *Болаларга ҳар хил адабиётлардан ўқитиш керак* (А. Қ а ҳ ҳ о р). ...*бу жониворларнинг*

ёнига неча минг сўфилардан қўшиб берди (А. Қ а ҳ ҳ о р). ...сада райҳонга қўл уриб искади, сўнгра шохидан синдираётган эди,... (А. Қ а ҳ ҳ о р). Навдадан кесмоқ, токдан эсмоқ ва ш. к.

3. Утимли феълдан англашилган ҳаракат таъсирининг конкрет ўрни бутуннинг бир қисми — бўлаги экани маъноси англашилади; бундай чоғда гап ўша бутун ҳақида боради. У ҳам Карл Ивановичнинг ажин босган чеккасидан ўнди (Л. Толстой). Уғилчаси Муҳаммаджоннинг пешонасидан ўнди (А. Қ а ҳ ҳ о р). Ҳамроев Ҳамдамнинг қулоғидан чўзиб тортди (А. Қ а ҳ ҳ о р). Миршаб Йўлчининг қўлидан тутди (О й б е к).

4. Утимли феълдан англашилган ҳаракатнинг қисм орқали бўлакка, шу бўлак туфайли бутунга таъсири ифодаланади. Йўлчи югуриб борди. Отнинг жиловидан тортди, аравакаш ғилдиракдан тортди (О й б е к). Келтирилган мисолда бўлак — ғилдирак, тортиш ўрни ғилдиракнинг бир қисми, бутун эса араванинг ўзи.

5. Утимли феълдан англашилган ҳаракат қисм орқали бутунга, ва бутун орқали унинг ташувчисига таъсири ифодаланади. Ермат Йўлчининг енг учидан тортиб силтади (О й б е к).

6. Феъл томонидан бошқарилган -ни ва -дан формалари ҳақида, тўғрисида кўмакчисига вазифадош қўлланади. Бунда гап -дан формантини олган объектнинг жами ёки маълум бўлаги устида боргани эслатилади ва бошқарувчи гапирмоқ феъли ва унинг синонимлари бўлади: Бойвачча ўтиришларидан, зиёфатлардан сўзлади (О й б е к). Ўз қилмишингиздан гапиринг (А. Қ а ҳ ҳ о р). Чиқиш келишиги формасидаги сўз ҳақида, тўғрисида иштирок этган кўмакчилик конструкция билан алмашинган ҳолда қўлланиши мумкин.

Тушум ва чиқиш формалари ҳақида кўмакчиси билан вазифадош қўлланадиган конструкциялар юқорида тилга олинган вариантлардан жиддий фарқ қилади.

Объект тушум формасида қўлланганда, у бутунича, чиқиш формасида эса бутундан бўлак маъноси ифодаланади; ҳақида кўмакчиси қўлланганда, кўмакчи билан келган сўздан англашилган шахсга (предметга) доирлиги англашилади: камчиликларни гапирди (камчиликлар нималиги), камчиликлардан гапирди (бир қисм камчиликлар нималиги), камчиликлар ҳақида гапирди (барча камчиликлар ва шу камчиликлар жараёни нутқ объекти эканлиги) каби.

Утимли феъл бирор объект ва унинг маълум миқдорини билдирувчи икки сўзни бирданига бошқарганда сўзловчининг нимани айтмоқчи бўлганига қараб, бу объектларнинг бири тушум, иккинчиси чиқиш ёки ҳар иккаласи чиқиш формасида қўлланиши мумкин: Урушда кўрганларидан анча гапириб берди (А. Қ а ҳ ҳ о р). Урушда кўрганларини гапириб берди.

Гап структурасига кўра субъект бирдан ортиқ бўлганда, объектлардаги тушум ва чиқиш формаси алмашиниши билан тенглик ва биргалик маъносидан ташқари, предметнинг миқдорий чегараси, чек каби тушунчалар ҳам ифода этилиши мумкин: чойни икки килодан олдик (чай энди тугади), чойдан икки килодан олдик (чайнинг тугагани маълум эмас) каби.

Инсон онгида воқе бўлган физик хусусиятни билдирувчи *сезмоқ*, *тушунмоқ*, *англамоқ*, *билмоқ* каби ўтимли феъллар объектни тушум ва чиқиш формасида бошқарганда бутундан қисм, тўдадан бўлак маънолари англашилмайди; тушум формаси қўлланганда тингловчи воқеликни бевосита фигурал билиб олгани, чиқиш формасида эса воқеликни фигурал ҳолда восита орқали билиб олгани ифода этилади. Бундай чоғда қиёсланувчи конструкцияларнинг бирида тушум формасида қўлланган сўз иккинчисида чиқиш формасида қўлланганда феъл тушум келишиги формасидаги бошқа сўзни талаб қилади. Шунинг учун бундай чоғда *-ни* ва *-дан* формалари вазифадош қўлланмайди: *овозингни танидим — овозингдан танидим* (сени); *келганингни билдим — келганингдан билдим* (ниманидир) каби.

Гап структурасида бири ўтимли, бири ўтимсиз феълдан ҳосил бўлган бирикмалар айна бир объектни ҳам тушум, ҳам жўналиш формасида бошқариши мумкин бўлганидек (*тошга ўйиб ишланган расм — тошни ўйиб ишланган расм* каби), тушум ва чиқиш келишиги формаларини ҳам вазифадош бошқара олади: *дарёни кечиб ўтди — дарёдан кечиб ўтди* каби.

*Деворни ошиб ўтмоқ — девордан ошиб ўтмоқ*, *эшикни очиб кирмоқ — эшикдан очиб кирмоқ*, *деразани синдириб чиқмоқ — дераздан синдириб чиқмоқ*, *ўйлини тўсиб чиқмоқ — ўйлидан тўсиб чиқмоқ*, *гиламни босиб келмоқ — гиламдан босиб келмоқ* каби мисолларда бутун ва бўлак тўда ва қисм тушунчалари эмас, балки сўзловчининг нутқ momentiда ҳаракат усулига (эшикни очиб) ёки ўрнига (эшикдан) эътибор қилинганлиги маъноси акс этади. Бундай қўлланишга сабаб феъл бирлигининг бири ўтимли, бири ўтимсиз эканидир.

Бундай конструкциялардаги қатор келган феъллар бошқа типлардан ўзининг семантикаси билан фарқ қилади: уларнинг ҳар иккиси ҳам ажратиш хусусиятига эга (ҳолбуки, тушум формасида объект бошқа бир объектга бирикиши лозим). Иккинчи томондан, ҳар иккала феъл орқали бир предметнинг (кенг маънода) иккинчи бир предметни (шу предмет масофасини) босиб ўтиш орқали учинчи бир предметга қўшилиши — туташуви маъноси англашилмоғи лозим. Бунда тушум ёки чиқиш келишиги формаларидаги сўзлар предмет ҳам ҳаракатнинг бошланиши ҳам тугалланиш чегараси ролини бажаради. Акс ҳолда бундай вазифадош қўлланиш мумкин бўлмайди.

## СОДДА ГАП СИНТАКСИСИ

### ГАП

1. Гап маълум фикрни ифодалаб, нутқнинг бир қисмини ташкил этади. Тил, нутқ орқали кишилар ўз фикрлари, мақсадлари, ҳис-ҳаяжонларини ифодалайдилар. Шунинг учун ҳам тил «амалий ҳаётий онг» ҳисобланади<sup>1</sup>. Тил кишилар ўртасида ўзаро муносабатни юзага келтирувчи қурол вазифасини ўтайди, у «кишилар орасидаги энг муҳим алоқа воситаси»<sup>2</sup> бўлиб хизмат қилади.

Фикр турлича ифодаланади: фикр содда ёки қўшма гаплар орқали, дарак, сўроқ, буйруқ, ундов гаплар орқали, икки составли ёхуд бир составли гаплар орқали, тўлиқ ёки тўлиқсиз гаплар орқали ифодаланиши мумкин. Бу ҳол фикрнинг характериға, маълум мақсад ёки ниятға қараб белгиланади. Аммо гап қандай шаклда бўлмасин, унда кишининг маълум бир мақсади реаллашади (ҳис-ҳаяжон ёки сўроқ ифодаловчи гаплар ҳам бундан мустасно эмас).

Фикр ва тил диалектик алоқада, диалектик бирликдадир. «Ҳар қандай гапда, — дейди В. И. Ленин — «ячейка» («ҳужайрача») даги сингари диалектиканинг барча элементлари куртагини очиб бериш ва шу тариқа кишининг бутун билишиға диалектика умуман хослигини кўрсатиш мумкин (ва лозим)»<sup>3</sup>. Бинобарин, шундай экан, тил ҳам ўз навбатида фикрга, онгға таъсир этади, уни шакллантиради, кенгайтиради, чуқурлаштиради. Фикр, онг ва тил ўзаро алоқада шаклланади, намоён бўлади, тараққий этади.

Фикр тил орқали ифодаланса ҳам, шаклан улар ўзаро фарқланади. Шунинг учун ҳам логик категориялар билан грамматик категориялар бир-биринга тенг бўлмади. Логик категориялар ва логик муносабатларға предикатив, атрибутив, объектив, релятив алоқалар киради. Бу логик алоқалар гапнинг бош ва иккинчи даражали бўлаклари орқали, айрим гап ва унинг турли-туман типлари орқали ёки гаплар бирикмаси орқали ифодаланади. Масалан, бир составли гапларда логик категориялар грамматик жиҳатдан тўлиқ ифодаланмайди, бундай гаплар эға ёки кесим (ва уларнинг состави) дангина иборат бўлади. Шунингдек, ажра-

<sup>1</sup> К. Маркс и Ф. Энгельс, *Немецкая идеология*, соч., т. IV, стр. 20.

<sup>2</sup> В. И. Ленин, *Асарлар*, 20-том, 424-бет.

<sup>3</sup> В. И. Ленин, *Асарлар*, 38-том, 388-бет.

тилган бўлакчи гаплар шаклан бирикма саналса ҳам, логик жиҳатдан маълум фикрни ифодалайди.

Бу мулоҳазалардан логик категорияларни грамматик категориялар билан тенглаштирмаслик ва грамматик категорияларни белгилашда ҳамда чегаралашда логик категорияларгагина асосланиш тўғри эмас, деган хулоса келиб чиқади.

2. Гапнинг асосий белгилари, унинг сўз ёки сўз бирикмаларидан фарқи нимада? Гапнинг асосий белгилари — унда нисбий фикр тугаллиги ва предикативликнинг мавжуд бўлиши, грамматик жиҳатдан маълум қонун ва қондалар асосида шаклланиши, ўзига хос интонацияга эга бўлиши шарт. Гапнинг бу хусусиятлари кўпчилик тиллар учун умумийдир. Аммо бу белгиларнинг турли тилларда намоён бўлиши ва уларнинг аҳамияти, ўрни турличадир.

Ҳар бир гапда маълум фикр, мақсад ёки ҳис-ҳаяжон ифодаланади, акс ҳолда гап эмас, сўз бирикмаси бўлиб қолади (Қиёсланг: Салима келди ва Салиманинг китоби). Маълум мақсад ёки ҳис-ҳаяжон содда ёки қўшма гап шаклида ифодаланиши мумкин.

Гап бўлиши учун, албатта, ўз эгаси билан шахсда, сонда мослашган феъл бўлиши шарт эмас. Маълум мақсад, фикр ифодаланган, предикатив муносабат мавжуд бўлган конструкциялар, ҳатто, айрим сўзлар ҳам гап саналади (масалан, бир составли номинатив гаплар).

Гапнинг асосий белгиларидан яна бири предикативликдир. Модаллик — гап мазмунининг борлиққа муносабатини ифодалайдир. Гап орқали сўзловчи бирор воқеа, ҳодиса ёки хусусиятнинг мавжудлиги ёки бирор замонда рўй бериши, реаллиги ёки нореаллиги, хоҳиши ёки норозилиги каби муносабатни ҳам ифодалайди. Бу муносабат, яъни модаллик майл ва замон, шахс категориялари орқали рўёбга чиқади. Бу категориялар турли морфологик, синтактик, интонацион ва бошқа йўллار билан ифодаланади.

Модаллик турли грамматик категориялар (майл, инкор, боғламалар ва бошқалар) ёки махсус сўзлар (модал сўзлар ёки ҳолат категорияси) ва махсус интонация орқали ифодаланади. Замон категорияси феълнинг турли замон формалари, майл категорияси, интонация ва ситуация ҳамда контекст орқали намоён бўлади. Шахс категорияси эса махсус аффикслар, баъзан интонация орқали ифодаланади ёки умумий ситуация ва контекстдан англашилиб туради.

Гапнинг ўзига хос белгиларидан яна бири унда махсус интонациянинг бўлишидир. Ҳар бир гап интонация жиҳатдан шакланган бўлади: гапнинг бошланиши ва тугалланиши унинг интонациясидан сезилиб туради, гап охирида интонация ҳам тугалланади. Кўпчилик тилларга хос бўлган бу қонуният ўзбек тилида ҳам асосан мос келади. Аммо бу соҳада ўзбек тили гап структурасида ўзига хослик ҳам бор. Энг аввало гапнинг интонацияси қўшма гапларда, ўзбек тилида маълум даражада бошқачароқ тусда бўлади. Қўшма гапни ташкил этган гапларнинг ҳар қайсиси тугалланган мустақил содда гап интонацияси билан талаффуз



этилмайди, интонация қўшма гапнинг охирида тугалланади. Бунинг сабаби қўшма гапнинг бир гап сифатида уқилиши ва умумий бир фикрнинг, мақсаднинг ифодаланишидир. Аммо бундан қўшма гапни ташкил этган гаплар грамматик жиҳатдан гапликдан чиқади, деган хулоса келиб чиқмайди. Қўшма гап таркибидаги гапларда маълум ҳукм ифодаланади ва предикативлик мавжуд бўлади, аммо интонацион тугаллик, мустақил содда гап интонацияси бўлмайди.

Иккинчи томондан, ўзбек тилида эргаш гапнинг кўп типлари, айниқса, бош гап кесими билан ёнма-ён позицияда турган ҳолатда интонация жиҳатдан алоҳида ажралиб турмайди. Қуйидаги қўшма гап таркибидаги эргаш гапларнинг интонациясига диққат қилинг: — *У келганда Қанизак чиқиб кетганмиди?.. — Ҳа, Қанизак чиқиб кетгандан кейин келди (А. Қаҳҳор). Йўли шу чоқ қанча ақчаси бўлса ҳам беришга тайёр эди... (Ойбек). Қоронғилик ичида даҳшатли қўллар унга ёпишгандай туюлиб, кўзлари сергак жовдирар, юраги кучли урар, оёқлари, қўллари титрар эди (Ойбек). ...Бу одамларнинг ҳаммаси аллақандай сайлга ошиқиб кетаётгандай туюларди (О. Гончар).*

Интонацион номустақиллик аниқловчи эргаш гапларнинг маҳсус типиди жуда аниқ кўринади. Бу хил эргаш гаплар бош гапдан пауза билан ажралмайди. Интонация мустақил гапларда, айрим сўз ва сўз бирикмаларини гапга айлантиришда (*Баҳор! Ўз сўзидан қайгиш!*) алоҳида аҳамият касб этади. Бошқа ўринларда эса интонацион тугаллик, хабар интонацияси бўлмайди. Бундай ўринларда (юқоридаги мисолларга қаранг) гап интонацияси оддий сўз бирикмасининг интонацияси каби бўлади. Бу хил конструкциялар уларда маълум фикр, мақсад тугаллигининг ва таркибида ўз эга ва кесимининг бўлиши сабабли гап саналади.

3. Гап, грамматик структурасига кўра, ўзига хос бир конструкцияни ташкил этади. Икки составли гаплар конструкциясининг асосини бош бўлақлар — эга ва кесим ташкил этади. Эга гапда у тўғрида гап борган, бош келишиқ формасидаги мутлоқ ҳоким бўлакдир. Аммо ҳар қандай бош келишиқ формасидаги сўз эга бўла олмайди. Бош келишиқдаги сўз кесим, иккинчи даражали бўлак, ундалма бўлиб келиши ҳам мумкин. Эга учун аввало унинг маъноси ва гапдаги функцияси асосдир. Кесим эга ҳақидаги ҳукм, тасдиқ ва инкордир. Кесим шаклан турлича бўлади, ҳатто, маълум келишиқ формасидаги отлар ҳам кесим функциясида кела олади (*Китоб — сенга*). Кесим функциясида сўз бирикмалари ёки ҳатто айрим фразеологик бирикмалар ва гаплар ҳам келиши мумкин. Масалан: *Сиз — ақлли одамсиз. Халқлар истаги — яшасин тинчлик!* (Ғ. Ғулом). *Шиори — қайда золим бўлса ур!* (Ойбек).

Шунингдек, эга ҳам ўз аниқловчиси билан бирикиб келиши мумкин. Масалан: *Диний китоб зарарли. Эсингиздами, мен уйланганда, авжи никоҳ кун қалин қор ёққан* (Ойбек).

Одатда эга билан кесим бир-бири билан шахсда, сонда мос-

лашади. Аммо бу хусусият ўзбек тили учун қонун бўла олмайди, чунки эга билан кесим шахсда мослашмаслиги ҳам мумкин. Эга ва кесимнинг сонда мослашмаслиги эса нормал ҳол ҳисобланади. Масалан: *Иморатлар қурилди.*

Эга билан кесимнинг шахсда мослашмаслиги кўп ўринда нормал саналади: *Мен ўқитувчи, сен ўқитувчи, у ўқитувчи;* шунингдек, учинчи шахс формаси ва кесими равишдош ёки сифатдош формасида бўлган эргаш гапларнинг кесими ҳам эгага шахсда мослашмайди.

Бундай ҳолларда эга билан шахс ва сонда мослашмаган формалар маъноси (эга ҳақидаги ҳукм, тасдиқ ёки инкорни ифодалаш), функцияси ва ўрнига (ўзбек тилида кесим гап охирида келади) кўра кесим саналаверади.

Бир составли гапларда бош бўлақларнинг ўзига хос томони бор. Бу хил гапларда шаклан эга ёки кесим мавжуд бўлса-да, улар мазмунан фақат эга ва кесимнигина ифодаламайди. Акс ҳолда, масалан, номинатив гапларда кесим, шахссиз гапларда эса эгани ахтариб топиш зарурияти туғилар эди. Ваҳоланки, бу хил гапларда эга ва кесим тушунчаси бир бўлак орқали ифодаланади, шунинг учун тўлиқсиз гапларда бўлганидек, бирор эга ёки кесимнинг яширингани сезилмайди.

Иккинчи даражали бўлақлар фикрни тўлароқ ва мукамалроқ ифодалаш учун хизмат қилади. Улар фақат бош бўлақларга боғланиб, уларни изоҳлаб, тўлдириб қолмай, бир-бирларига боғланиши, бир-бирининг маъносини аниқлаши, тўлдириши мумкин. Бирикмали эга ва бирикмали кесимларда иккинчи даражали бўлак гапнинг асосий структурасига киради, уларсиз фикр тўла ифодаланмайди, гап тузилмайди.

Гаплар структурасига кўра, тўрт хил бўлади: содда, мураккаб қўшма гаплар ва периодлар.

Содда гап маълум фикр, мақсадни ифодаловчи, грамматик ва интонацион томондан шакланган синтактик бирликдир. Содда гап тузилишига кўра йиғиқ ёки ёйиқ бўлиши мумкин. Бош бўлақлардан таркиб топган гаплар — йиғиқ гап, агар бош бўлақлардан ташқари иккинчи даражали бўлақлар ҳам иштирок этса, ёйиқ гап саналади.

**Мураккаб гап** — таркибида асосий гап бўлақларидан ташқари ажратилган бўлақлари, ундалмалари ёки кириш бўлак ва бирикмалари бўлган гап конструкциясидир. Бу хил конструкциялар содда гап конструкцияларидан мазмуни ва структурасига кўра фарқланади. Мураккаб гапларда мураккаб мазмун англашилади: *Йиғим-теримни олганимиздан кейин, баҳор-гача икки юз йигирма гектар янги ер очишимиз керак (А. Қаҳҳор).* Бу гапда, биринчидан, *йиғим-теримнинг олиниши*, иккинчидан, *янги ер очилиши* заруриги ифодаланади. Бундан ташқари, бу гапнинг сифатдошли конструкцияси ўз интонацияси ва структурасига кўра, содда гапнинг оддий гап бўлақларидан фарқланиб туради ва эргаш гапларга яқинлашади. Шу-

нингдек, равишдош, шарт феъли, ҳаракат номи бошқарган конструкциялар иштирок этган гапларда ҳам юқоридаги хусусиятлар бор. Ундалмали, кириш бўлак ва бирикмали гаплар ҳам мураккаб фикрни ифодалаш ва структуралари билан содда гаплардан фарқланиб туради. Шунинг учун ҳам бундай конструкцияли гапларни мураккаб гаплар сифатида алоҳида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

**Қўшма гаплар** турли грамматик, лексик, интонацион воситалар билан икки гапнинг бирикувидан тузилган гап конструкцияларидир.

**Период** — маълум мақсад ёки фикр тўлиқ ифодаланган, грамматик ва интонацион жиҳатдан тўлиқ шаклланган, иккидан ортиқ гапларнинг бирикувидан тузилган синтактик конструкциялардир.

## ГАП ТУРЛАРИ

Ҳар бир гапда қандайдир бир мақсад, ният ёки ҳис-ҳаяжон ифодаланади. Сўзловчи бирор нарса ҳақида хабар қилади ёки ўзига номаълум бўлган предмет, воқеа-ҳодисалар тўғрисида маълумот олишни истайди, ёки турли ички туйғуларни (илтимоси, ғазаби, шодлиги ва бошқаларни) ифодалайди: *Тўпланган сув жуда озгина бўлиб, у кўлдан чиққан ариқчадан ўн метрча оқиб борар ва ерга сингиб кетарди* (Ш. Рашидов). *Хўш, отахон, докладга қанақа қўшимчангиз бор? Нима дардингиз, қандай ҳасратингиз бор* (А. Қаҳҳор). *Ўзбек мард, довюрак бўлади. Шунини яхши билиб қўй! Иснод келтира кўрма!* (Яшин). *Холисхон! Илоҳим паранжиси қурсин, мени қандай қора кунларга солди* (Х. Хакимзода).

Бу гапларнинг ҳар қайсисида ўзига хос мазмун ифодаланиб, алоҳида оҳанг билан талаффуз этилади. Шунга кўра, гапларни тўрт турга бўлиш мумкин: 1) дарак гаплар; 2) сўроқ гаплар; 3) буйруқ гаплар; 4) ундов гаплар. Ҳар бир гап тури ўз мазмуни, грамматик белгилари ва интонацияси билан бошқа гап турларидан ажралиб туради.

Дарак, сўроқ, буйруқ ва ундов гаплар йиғиқ ва ёйиқ, содда ёки қўшма гап шаклида бўлиши мумкин. Ҳар бир гап тури ўзига хос грамматик белгиларга эга бўлиш билан бирга, ўзига хос мазмун ҳам ифодалайди.

## Дарак гаплар

Дарак гапларда бирор воқеа-ҳодиса ҳақида хабар берилади ёки предметда бирор хусусиятнинг мавжудлиги тўғрисидаги тасдиқ ёки инкор ифодаланади: *У қишлоқ ўртасидаги кенг майдонда Ленин ҳайкалини яққол кўрди. Ана, уни саккиз йил ўз бағрида тарбиялаб ўстирган мактаб биноси оқаришиб турибди. Клуб пештоқида ҳилпираб турган қизил байроқ унинг кўзига чўғдек кўри-*

нарди. Ана, Ойқиз туғилиб ўсган уй. Акалари ҳам, Ойқизнинг ўзи ҳам шу уйда ўсган (Ш. Рашидов).

Дарак гап кесими қуйидаги сўз туркумлари билан ифодаланади.

1. Аниқлик феъли билан: *Шундай кунлар келдики, подшонинг уруши учун тутун пули ҳам, дон ҳам, мой ҳам кор қилмай қолди* (П. Турсун). *Салқин шамолларгина қизнинг сочлари билан ўйнашади...* (Ойбек).

2. Отлар билан: *Инсон қўли гул!* (М. Икром). *Сен дондор шоирсан, сўзинг — халқ сўзи* (Р. Бобожон). *Бу, шубҳасиз, бизнинг ютуғимиз* (А. Қаҳҳор). *Бу йўл — Ленин йўли, шу йўлда очилди бахтимиз гули* (Х. Олимжон).

3. Сифат билан: *Ер, денгизда қудратимиз жуда зўр...* (А. Умарий). *Қиз ўз ёридек уддабурон, чечан* (Х. Олимжон). *Баъзи жойларни қайта-қайта экдик, ўғит ҳам танқисроқ* (Х. Олимжон). *Ҳаёт худди жондек ширин, келажак ундан азиз* (С. Зунунова). *Бахмал қирлар, кенг бўшлиқлар, пахтазор ерлар кўмкўк* (Х. Олимжон). *Фарзандлари мислсиз ботир, мамлакати ҳур, бежавотир* (Х. Фулом).

4. Сон билан: *Ҳаммамизнинг осмон, ер-сувимиз бир, ёруғ виждонимиз, ҳис-туйғуларимиз бир* (Р. Бобожон).

5. Олмош билан: *Унинг ҳақи сенда эмас, сенинг ҳақинг унда* (П. Турсун). *Юрагим сен эдинг, Гулнор* (Ойбек). *Дунёда энг яхши одамлар ана ўшалар!* (М. Горький). *Дилда дoston Фарғонамиз — шу* (Х. Фулом).

6. Равиш билан: *Ҳар қанчалик мотам унга оз, олам-олам ғам унга оз* (Х. Олимжон). *Боғим бору, гулзоримда гулим кўп, ҳар ёқда гул, шохларда булбулим кўп* (Х. Олимжон). *Тонг яқин, тонг яқин, оппоқ тонг яқин* (Х. Олимжон). *Ундай десак, уй солдиришга пулинг озроқ* (М. Горький).

7. Иш отлари билан: *Инсонга ҳурмат — бу ўзини танимоқ* (Ғ. Фулом). *Бу ерда икки интилиш ҳоким: бир-бировларидан кўпроқ ишламоқ, иккинчиси арзонроқ туширмоқ* (Ғ. Фулом).

8. Бор ёки йўқ сўзлари билан: *Халқимизнинг чуқур идроки бор, ғурури, анғанаси бор...* *Уланларда, лапарларда жаранглаган гўзал тили бор* (Ойбек). *Бу — Шарқнинг юлдузи Ўзбекистондир, ўрта асрларнинг Осиёси йўқ!* (Ғ. Фулом).

9. Тинч оҳанг билан айтилиб, дарак-хабар маъносини ифодалаган номинатив ва тўлиқсиз гаплар ҳам дарак гап саналади: *Дон...* (М. Бобоев) *Куз...* *Аччиқ шамол* (Ойбек). *Уртада супа ва ҳовуз* (Ойбек). *Оёқларида бежирим этик* (Ойбек). 1952 йил, февраль (Газета).

Дарак гаплар нутқда, бошқа гап турларига қараганда, кўпроқ қўлланади. Бу ҳол дарак гапнинг ифодаланиш йўли хилма-хиллигидан келиб чиқади.

Дарак гапнинг мазмун турлари. Дарак гаплар турли мазмунни ифодалайди ва унинг ҳар бир турининг ўзига хос интонацияси бор.

1. Дарак-хабар: *Оппоқ қор. Узоқ-яқинда қарғалар қағиллайди. Қош қорайганда одамлар қизил чойхонага томон кела бошлады. Ичкари қоронғи, ғовур. Одам кўп. Қаердадир чақалоқ инграмоқда (А. Қ а ҳ ҳ о р).*

Дарак-хабар мазмуни ифодаланган дарак гапларда интонация сует бўлиб, у гапнинг охирига томон пасайиб боради. Бу гапларнинг кесими аниқлик феъли ёки бошқа сўз туркумлари билан ифодаланади.

2. Орзу-умид: *Қора кунлар ҳам ўтар, ёруғликка ҳам чиқармиз (О й б е к). Бутун куч-қувватимни ишга сарф қилмоқчи эдим (Г. Б р я н ц е в). Бахт ва осойишталик тилаймиз! (Б. К е р б о б о е в). Сизларга хизматни ўташ ва ўқишда янги муваффақиятлар тиламан. (Г. Б р я н ц е в). Мен ёруғликни, эркинликни истайман... (Х. О л и м ж о н).*

Орзу-умид мазмуни ифодаланган дарак гапларнинг кесими сифатдошнинг келаси замон формаси, -моқчи қўшимчаси ёрдами билан тузилган феъллардан ва мазмунан орзу-умидни англатувчи *истамоқ, тиламоқ, орзу қилмоқ* каби феъллар билан ифодаланади.

3. Ишонч, таъкид, ғурур: *Номингга муносиб, худди қуёшдек, абадий яшайсан тонг мамлакати! (Х. Ғ у л о м). Эзилган халқнинг ғамхўри, озодлик йўлининг чироғи Ленин ўлди, аммо ленинизм тирикдир! (П. Т у р с у п). Россия уйқудан тез уйғонажак, ҳоқими мутлоқ вайронасига бизнинг номларимизни албат ёзажак (П у ш к и н). Сабр қилсанг, улур рўс ерида пайдо бўлади, улур янги куртак! (Т у р г е н е в). Йўқ! Ҳеч ерга бормайман! (Я ш и н). Алишер Навоий сеҳрли қалами билан бир туртиб, қовоқдан кўз ясайди (О й б е к). Қўлдан берганга қуш тўймас, деган гапни биласиз-ку! (О й б е к). Ниҳоятда хурсандман, инжонер. Бу ерда ажойиб одамлар бор! (А с қ а д М у х т о р).— Уқитувчилар ичида энг яхшиси бизнинг ўқитувчимиз!— дейишди қизлар (В. О с е е в а).*

Дарак гапнинг бу тури асосан маълум интонация ёрдами билан тузилади. Айрим ҳолларда юкламалар ёки феълнинг -жак аффиксли формаси шу маънони ифодалашда грамматик восита бўлади.

4. Маслаҳат, ташвиқ: *Ука! Узингни койитмагин дейманда, отбоқар бўлсанг бўларди, чўлоқ кишига (Р. Ф а й з и й). Шунинг учун эртага кенгайтирилган партия мажлиси чақириб, атрофлича муҳокама қилсак, яна янги таклифлар чиқиб қолар (Р. Ф а й з и й). Менга қолса, маслаҳат шу: мана баҳор, сиз қирга чиқинг, кўкрагингизга тоза шамол тегади (О й б е к). Сабр қил, қўзичоғим, саноқли кунлар қолди! (О й б е к). Самбетни излашга киришамиз!.. (О й б е к). Юраверинглар, йигитлар, юравер! Майдонга рўйирост чиқиб, ҳақимизни даъво қиламиз (О й б е к).*

Маслаҳат, ташвиқ мазмуни ифодаланган дарак гапларнинг кесимлари сифатдошнинг -(а)р формаси орқали ифодаланади; ўзига хос интонацияси билан орзу-умид гапларидан фарқланиб

туради. Бундан ташқари, маслаҳат, ташвиқ мазмуни ифодаланган буйруқ гаплардан сўнг келган дарак гаплар ҳам олдинги гап таъсири билан маслаҳат, ташвиқ маъносини ифодалайди.

Б. Севинч: *Э, Совет Иттифоқи Қаҳрамони Иван Николаевич Греккодан-ку!* (Б. Полевой) — *Самойлов Ланцберга етибди!* — *деди хурсанд бўлиб* (Казакевич). *У келди, ота!* (А. Мухтор). *Ҳа, айтмоқчи, бу — Тўптой-а!* (А. Мухтор). *Бирдан қоронғи бурчакдан, Сагайданинг йўғон ҳуррам овози эшитилди:— Ёшди! Тўғриладик!.. Уртоқлар!.. Аппарат тайёр!..* (О. Гончар).

Севинч мазмуни кўтаринки интонация билан айтилади. Бу хил гапларда кўпинча таъкид юкламалари бўлиб, улар маънони янада кучайтириш учун хизмат қилади.

Б. Таажжуб: *Чўлоқ боши билан Мересьев ҳам келибди-я!* (Б. Полевой). *Одамни бир кўришда ҳам шунчалик хотирда қолдириш мумкин экан!* (А. Мухтор). *Тавба, бундай устомонни кўрган эмасман* (Ойбек).

Таажжуб мазмуни ифодаланган дарак гапларнинг кесими турли сўз туркумлари билан ифодаланиб, таркибида юклама бўлиши ҳам мумкин, баъзи ҳолларда эса гап таркибидаги *тавба, ажаб, таажжуб* каби кириш бўлақлар дарак гапнинг бу турини ташкил этади. Таажжуб мазмуни ифодаланган дарак гапларда интонация баланд бўлиб, гап охирига томон янада кўтарилиб боради.

7. Гумон: *Шу пайт қаердандир, узоқда қизгинам Наташа ухлаб ётгандир, эҳтимол, у ётган уйнинг деразасидан ҳам мана шундай тонг мўралаётгандир* (Г. Брянцев). *Нағал қоқилган оғир этигимнинг тарақлаши нариги кварталдан эшитилаётган бўлса керак* (Г. Брянцев). *Саврасов келиб, уйига кирди шекилли* (Г. Брянцев). *Балки у одам бутун бола-чақаси билан экинга кўз тикаётгандир, экин битмаса, оч қолар, яланғоч қолар* (Ойбек). *Қобилжоннинг олдига суратчи келган экан, тушмайди деб, қайтариб юборган эмиш* (А. Қаҳҳор). *Оқ подшонинг таги пучга ўхшайди* (Ойбек).

Гумон мазмуни сифатдошга -дир элементини қўшиш билан, келаси замон сифатдош формаси -(а)р орқали, *балки, эҳтимол* каби модал сўзлар, шарт феъли ва *керак* сўзи ёрдами билан, сифатдош *эмиш* тўлиқсиз феълининг қўшилиши билан ёки кириш бўлақлари ва мазмунан гумон маъносини ифодалаган феъллар орқали ифодаланadi.

8. Ачинтиш: *Жуда озиб кетдинг, болам!* (М. Горький). *Она ичиди:— Шўрлик, калишсиз юрибди!*— *деб қўйди* (М. Горький). *Ё тавба-ей, одам ҳам худди қуруқ ёғочга ўхшаб қоларкан-да* (Б. Полевой). *Ойинанинг юраги тўлқинланди, жўшиб келган кўз ёши уни бўғиб қўйди...* (Б. Кербобоев). *Ғам устига ғам кўрдим, пешонам қурсин, бойвачча ака* (Ойбек).

9. Ташвиш: *Ҳозир ушлайдилар, қўлга тушдим!* (М. Горький).— *Тўхта. Ёт! Дено олдидан ўтяпмиз! Дадам кўриб қолади* (В. Осеева). *Ахир бундай бўлаверса, бирон фалокатга йўлиқиш ҳеч гап эмас,— дер эди у* (О. Гончар). *Бу ўйлар миямдан*

нари кетмади,— деди она оҳистагина,— қўрқаман бу суддан!  
Жуда қўрқинч нарса! (М. Горький).

10. Ғазаб, норозилик, гина: Уларнинг бари алдоқчи, бари юртимизни заҳарлайди, бари ифлос! (Ойбек). Сен олчоқсан, сенга айтар бошқа сўзим йўқ (Ойбек). Тутун жигаримни титиб юборди!.. (Ойбек). Йўқ, йўқ, бу — ёлғон, бу — тухмат унга! (Яшин). Самовий музалар биз учун ётдир (Яшин). Ер уларники, сув уларники, қозихона, думахона, жамики мол ҳам, пул ҳам уларники (Ойбек). Шунақа, Тўлаган ака, душман отган тошдан жигар отган увада қаттиқ ботади! (А. Қаҳҳор). Ораси яқин бўлишига қарамай, бу ғариб онангиздан тез-тез хабар олмайсиз (Ойбек).

11. Киноя: Қўрпангизга қараб оёқ узатсангиз бўларди, ойимча (Н. Островский). Мусобақада кўз бўйи билан ютган экансиз-да, Зумратхон! (А. Қаҳҳор). Унисини мен сизга кейин айтаман! — деди офицер заҳарли бир мулойимлик билан (М. Горький). Элдан бурун менга харидор топилди: Хўжайин ўз жияни ўрнига мени юбормоқчи!.. (Ойбек). Эй, Акрамжон, нафасинг мунча саратон! (Яшин).

Ачиниш, ташвиш, ғазаб, киноя мазмунлари умумий контекст орқали, ўзига хос интонация, ундов сўзлар, юкламалар ёки кириш бўлақлар орқали ифодаланади.

Бундан ташқари, дарак гапларда илтимос, шикоят, норозилик, кесатиш, ғурур, чақириш, ундаш, қисташ каби мазмунлар ҳам ифодаланади.

Дарак гаплар одатда, хабар маъносини ифодалаганда, ўртача, тинч оҳанг билан талаффуз этилади. Аммо дарак гаплар, ўз мазмунидан ташқари, севинч, ташвиш, ғазаб, киноя каби турли эмоционал мазмунни ифодалаганда, уларнинг интонацияси ҳам шунга мослашади. Агар жумладаги бирор бўлақка логик урғу тушса, шу бўлақда оҳанг кўтарилади. Бу ҳолат гапнинг ҳамма мазмун турлари учун умумийдир.

## Сўроқ гаплар

Сўроқ гапларда сўзловчи учун номаълум бўлган бирор нарса, ҳаракат-ҳолат ҳақида маълумот олиш кўзда тутилади: *Хўш, бу звеноларнинг ҳам ерларини ювишга рози бўлдингизми?* (Р. Файзий). *Хўжжатларини топишира олдиларингми?* (Р. Файзий). *Арслонқул ҳали ҳам шундами?* (Ойбек).

Сўроқ гапларда суҳбатдошнинг ўз фикрини англатишга ёки ифодаланаётган фикрга бўлган муносабатини билдиришга чақирилади.

Сўроқ гаплар қўйидаги грамматик воситалар ёрдами билан тузилади:

1. Сўроқ юкламалари *-а//-я, -да, -ку, наҳотки* ёрдами билан тузилган сўроқ гапларда сўроқ интонациясининг роли катта бўлади; *-ми, -чи* юкламаларида эса интонация у қадар кучли бўл-

майди: *Ўз ихтиёри билан-а?* (А. Қаҳҳор). *Ун тўрт сўм? Саксонга қовунга-я?* (Ойбек). *Демак, олға қараб, ғарб томонга экан-да?* (О. Гончар). *Шу чоққача ҳамма ишни кетмон билан битира олмабсиз-ку?* (А. Қаҳҳор). *Наҳотки буни бизнинг синфмиздагилардан бирортаси қилган бўлса?* (В. Осеева). *Наҳотки, морга алифбесини билмасаларинг?* (В. Осеева). *Тонгда келди ўзига яна, шивирлади: «Хайр, меҳрибон! Тагин ёлғиз қолдингми, она!»* (Некрасов). *Хотин-қизлар эркакни кўрганда, юраги ёрилиб, қимтиниб юрса, эркаклар бир-бирига ишонмаса, колхоз-колхоз бўладими?..* (Ойбек). *Онахон нишон олгани учун сен жуда хурсандмисан?* (Яшин).

2. Сўроқ олмошлари. Шахс ва нарсалар ҳақида фикр юритилганда ким, нима олмошлари қўлланади. Бу олмошлар турли келишкда бўлиши мумкин: *Ким у, орқангиздан ўғри мушукдай, қайга кириб чиқманг, пойлаган баттол?* (К. Симонов). *Жамики камбағал халқ қўлни-қўлга бериб, яктан бўлиб турса, кимнинг ҳадди бор мардикор олишга!?* (Ойбек). *Ҳазалдан бу каби завқ олмаган ким?* (Уйғун).

Предметларнинг белги-хусусиятларини аниқлаш лозим бўлган сўроқ гапларда қандай, қайси, қанча, неча, нима олмошлари иштирок этади: *Менинг беном дўстим, соғмисиз. Қандай — озодлик ҳайкали остида аҳвол?* (К. Симонов). *Қайси Инъомжон?* (А. Қаҳҳор). *Шу чоққача қайси бурчакда моғор босиб ётган эдингиз?* (А. Қаҳҳор). *Нима маслаҳат берасиз?* (А. Қаҳҳор). *Ғулом ака, ўша вақтларда қанча ҳосил олар эдингиз?* (А. Қаҳҳор). *Неча пул бердингиз?— деди Сафаров хиёл табассум билан* (А. Қаҳҳор). *Ҳозир бир центнер пахта неча меҳнат кунига тушади?* (А. Қаҳҳор).

Ҳаракат-ҳолатнинг бажарилиши ёки предметнинг мавжудлик ўрни, пайти, ҳолати, сабаби, мақсадини аниқлаш учун *қаерда, қачон, қандай, қандай қилиб, нечук, нима учун, нима сабабдан, нима мақсадда* каби олмошлар хизмат қилади: *Қаерда эдинг шунча кунлардан бери!* (Б. Полев ой). *Мен қайқдан биламан унинг нима ниятда олиб келганини* (А. Қаҳҳор). *Қачондан бери?— деди Бўрибой ака* (А. Қаҳҳор). *Агроном?— деди Урмонжон ўрнидан туриб.— Қани?* (А. Қаҳҳор). *Сенинг чўнга ўхшаш кучсиз найзанг менинг косамга қандай кор қилсин* (Гулханый). *Қачон келадилар?* (А. Қаҳҳор). *Ойи, ахир, токай чиммат тутамиз? Токай паранжсида ғусса ютамиз?!* (Яшин). *Қирларда духоба майсалар. Нечун менинг ҳам кўнглимда баҳор бўлмасин?* (Уйғун). *Ҳай, йигитлар, бугун нима учун бунчалик суст кўриняпсиз?* (Б. Кербобоев). *Нима учун бугун кўраётган кунини Ҳайдаралининг турмушига солиштирмапти?* (А. Қаҳҳор). *Ҳа, Бўтабой ака, бемаҳалда нима қилиб юрибсиз?* (А. Қаҳҳор). *Қачондан бери уни сизлайдиган... бўлди* (А. Қаҳҳор). *Москвага жўнармишсиз, нимага менга билдирмайсиз?* (Ойбек). *Нима қилиб юрибсан буёқларда?— деди* (А. Қаҳҳор). *Нима қилган эдим сенга?* (Яшин). *Оҳ, нега эртақ бўлсин* (Ойбек).



Сўроқ гапларнинг ҳамма турида ўзига хос интонация бўлади. Бу интонация дарак, ундов гапларнинг интонациясидан тамоман фарқланиб туради. Одатда, сўроқ гапларда бирор нарса, унинг белгиси, ҳаракатнинг бажарилиш ўрни, пайти, ҳолати, сабаби, мақсади сўралади. Сўроқ интонацияси аниқланиши зарур бўлган бўлакда кўтарилади.

3. Сўроқ гапларни тузишда хизмат қилган воситалар (юклар-малар, сўроқ олмошлари) айрим сўроқ гапларда бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу хил сўроқ гап сўроқ интонацияси ёрдами билан тузилади ва кўпинча суҳбатдошнинг сўзини такрорлаш йўли билан ҳосил бўлади: *Соат икки ярим бўлди,— деди Маруся.— Икки ярим? Тун нега бу қадар узун!* (А. Мухтор) — *Олимжонни сиз қачондан бери биласиз?— Олимжонни?— сўради Ойқиз* (Ш. Рашидов).

Баъзи ҳолларда ёлғиз интонация, гап мазмуни ва баъзан айрим лексик ва грамматик элементлар ёрдами билан сўроқ гап тузилади: *Буйруғингизни бажаришга рухсат этинг, ўртоқ майор?* (Яшин). *Ота, жуда хаёл суриб қолдингиз?* (А. Қаҳҳор). *Абдуғаффор ота, янги рўзғормиз дейсиз-у, бугундан бошлаб янги қошиқлар-у, товоқларга бой бўлиб қолибсиз?* (Р. Файзий). *Ҳайдар қўрбоши деб эшитганингиз борми? Тангриқулхोजининг куёви оқтовуқлик Ҳайдарпонсад?* (А. Қаҳҳор). *Келинг, ўғлим. Бемаҳалга қолибсиз?* (А. Қаҳҳор). *...фонусни унинг ...юзига тутиб:— Йўл бўлсин?— деди* (А. Қаҳҳор). *Хўш,— деди Бўтабой ака,— бугун ўқишга бормадингиз?* (А. Қаҳҳор).

Баъзан сўроқ гапларнинг кесим составида *-а(р)* ёки *-дир* аффикслари ва *керак*, *шекилли*, *мунча*, *балки* каби сўзлар бўлади. Бу хил гапларнинг сўроқ гапларга айланишида сўраш интонацияси асосий ўринни эгаллайди. Шу билан бирга, бунда мазмунидан гумон маъноси англашилиб турган юқоридаги элементларнинг роли ҳам каттадир: *Сизни қизиқтирадиган саволлар бордир* (Б. Полевой). *Эҳтимол, унинг юраги қушдек типирчилаётгандир?* (Б. Кербобоев). *Бунақада кечгача анча иш қилиб қўярсиз? Кечгача яна уч баробар бўлар?* (А. Қаҳҳор). *Сиз менинг олдимга бориб, ўз ишларингизни айтган эдингиз, эсингизда бўлса керак?* (П. Турсун). *Афтидан, булар ҳам рационализаторлар бўлса керак?* (А. Сурков). *Бу иморат отангиздан қолган бўлса керак?— деб сўради* (А. Мухтор). *Ҳой-ҳой, ўрғилай отаси, мунча қийнайсиз уни?! Илгари дуруст эди шекилли?* (А. Қаҳҳор). *Худо билсин, сўзингиз балки ёлғон* (Яшин).

Сўраш мазмуни таъкидланган сўроқ гапларда грамматик воситалар бирдан ортиқ бўлиши ҳам мумкин: *Дадам қайда-а?* (Ойбек). *У ўйлайди, у ҳаёт-ку-а?! Нега Ленин бўлмайти номзод?!* (М. Шайхзода) *Оппоқ қиз, кийиминг ёмон-ку-а...* (Ойбек). *Муҳиддин айттимикан-а?* (Р. Файзий). *Неча ёшга кирган эдим-а?* (О. Гончар).

Сўроқ гапларнинг маънолари. Сўроқ гаплар турли-

туман маъноларни, ҳис-туйғуларни ва сўзловчининг воқеликка бўлган турлича муносабатини ифодалайди:

1. Соф сўроқ: *Қаёққа олиб кетаётибсиз?* (А. Қаҳҳор). *Хўш, сен ўтказадиган тажриба нимани исбот қилиши керак?* (А. Қаҳҳор). *Докторга кўрсатдингизми?* (А. Қаҳҳор). *Юлиб ташлаш керакми, яхшироқ парварини қилиш керакми?* (А. Қаҳҳор). *Сизлар оқ-қорани, йўл-йўриқни таниган одамлар — менга бир йўл кўрсатинглар, нима қилай?* (Ойбек).

2. Риторик сўроқ. Бу хил сўроқ гапларнинг мазмунидан тасдиқ, хабар мазмуни англашилиб туради, шу сабабли риторик гаплар адабий тилда эмоционал маъноларни ифодалаш учун стилистик восита бўлади: *Ватанимизнинг бир қисми бўлган Мирзачўл нега чўллицига қолсин?* (А. Фадеев). *Бу сўзларни эшитмоқ қайда?* (К. Симонов). *Болам... Сен куйгунча, онанг куйиб ўлса бўлмасмиди, болам?* (Ҳ. Ҳакимзода). *Бўйрадай жойга шолғом эккан одамга ҳам сувми?..* (Ойбек). *Ким билади, Гюберт ҳозир нималарни ўйлаб ўтирипти экан* (Г. Брянцев). *Қишда шундай чиройли кўринган бу ҳовли ёзда қандай бўлса экан* (Ойбек). *Ўйлаб қара, эртдан кечгача қанча одам билан муомала қиламан?* (Ойбек). *Мен у бойваччаларга нима ёмонлик қилибман!* (Ойбек). *Катталарнинг ўрнини кичиклар олмаса, дунёда одам яшармиди?* (П. Турсун). *Одамнинг ҳаёти туғилишдан бошланишини ким билмайди?* (Гулна). *Йўқ! Қандай чидайман бу тухматга!* (Ойбек).

Риторик сўроқ гапларнинг махсус турини *айтмайсизми, бўладими* сўзлари билан келган гаплар ташкил этади: *Мени айтмайсизми! Мени Гаврила Петрович Чумаченко дейдиган бўлиб қолди* (О. Гончар). *Эртасига от оғриб қолса бўладими!* (Ойбек). *Саҳарга яқин Аччига кетаётган эдим, рўпарамдан йўлбарс чиқиб қолса бўладими!* (Ойбек).

Риторик сўроқ гапларда турли эмоционал оттенка (киноя, зорланиш, таъкид, норозилик, ачиниш, танбеҳ, севинч, кесатиш) ифодаланади.

Риторик сўроқнинг муҳим маъно типлари:

а) таажжуб: *Марченко?! (Яшин). Эҳ-ҳе, саккиз соатда ўрнатдиларингми!* (А. Мухтор). *Сизда қандай кеки бўлсин! — ҳайрон бўлиб деди Йўлчи* (Ойбек). *У мардикор қандай қилиб чалади!* (Ойбек). *Бу нимаси?!* (А. Қаҳҳор). *Тавба, қизлар Олег билан шунчалик ҳам иноқ бўлишадими-я!* (Космодемьянская). *Ие, мен кимни кўряпман!* (А. Мухтор). *Қиз, шу гапларнинг бари ростми? Тавба* (Ойбек). *Холназар биздан ғалани қайтиб бериш учун олганмиди?* (Б. Керобоев).

б) ташвиш, ғамхўрлик: *Анови, семиз Гучков бўлмасин тагин* (А. Толстой). *Мени ташлаб кетмайсанми?!* (Ҳ. Ҳакимзода). *Новниҳолим, ёлғизим икков қандай ҳолда қоламиз унда!* (Леонов). *Нима бўлди сенга, Лёша!..* (Б. Полевой). *Канизак мендан қаттиқ ҳафадир?* (А. Қаҳҳор). *Борди-ю, аламлари ошиб, қалтис ҳукм қилиб юборишса, бир умр кўролмай қоларми-*

канман! (М. Горький). Нима бўлди сенга, арслонтойим? Уйинг куйгур тасқара миршаблар изингга тушдимми? (Ойбек).

в) ғазаб: Менга деса агар тош ёғмайдими! (Уйғун). Нега биз инсон бўлиб, ўзни пулга сотамиз? (Х. Ҳакимзода). Мен бўри бўлдимми?! (Яшин). Улуғ сабздорнинг эрка ўғлини йўқ қилувчи ким? (А. Умарий). Мақсад нима, мақсад?! (Х. Ҳакимзода). Сен Шермисан?! (Яшин). Кўзинг борми, қанақа аравакашсан! (Ойбек). Грневнинг келишини нега айтдинг, нодон! (С.) Уятни биласизми!... Колхозимизда илмга қарши одамлар бор дегани кимнинг тили боради!.. (А. Қаҳҳор).

Таажжуб-ғазаб маъноси ифодаланади: Бадалбойга! (Яшин).

г) гумон: Мен-ку яхши билмайман, афтидан, ҳар хил формадаги металл керак бўладиганга ўхшайди? (Р. Файзий). Зеновойимиз бунга нима дер эканлар? (Р. Файзий). Пахталар ҳам яхши очилмагандир? (Р. Файзий). Наҳотки Ойқизни бу йўлдан қайтармаса, ҳеч бўлмаганда, менга, отаси тенги чолга раҳми келмаса? (Ш. Рашидов).

д) кучли ҳаяжон: Токайгача эзиламиз, ота?! (Ойбек). А?! Уғлим... Соҳибжон... Дўстим! Ахир сен ҳамқишлоғимизсан-ку? (Яшин). Қани бу ерда инсоф, қани бу ерда адолат деган нарса? (Х. Ҳакимзода). Шу ишни бизнинг солдатлар қилди деса ким ишонади! Ким ишонади бунга!... (Казакевич). Қани менинг ўғлим!— деб аянчли қичқирди. Лекин ўғли кўринмади.— Қани у, қаёққа кетди менинг ўғлим!— деб такрорлади яна кампир (Б. Кербобоев).

Баъзи сўроқ гапларда сўзловчи учун номаълум бўлган бирор нарса ҳақида маълумот бериш талаб этилмай, сўзловчининг ўзича мулоҳаза қилиши англашилади: Айб... кимда?.. Айб нимада? ёки ер ёмонми?.. ёки уруғ ёмонми? Ё бўлмаса об-ҳаводами? Ё ерга солинган ўғит ёмонми? (Уйғун).

Қўшма гап таркибидagi айрим сўроқ гаплар бошқа гаплар билан интонацияда киришиб кетадилар: Майли, лекин шундай яхши қулни улар бизга беришмасмикан дейман (Ойбек). Бу ҳолат мазмундан жавоб талаб этилмаган сўроқ гапларда ёки сўроқ гапдан сўнг келган гапдан сўроқ гап мазмунига жавоб англашилиб турадиган ўринларда юз беради: Нима учун у ерга киради, нега соатлаб у ерда қолиб кетади, нима ҳақида сўзлашадди ва нега дори ёзиб бермай чиқиб кетади. Унинг бу қилиғи жуда ажаб туюлар эди (Чехов). Омадим келган эканми, ё қурт тутишни соғиниб қолган эканмизми — бирам бўлиб берди, қани энди териб тамом қила олсак! (А. Қаҳҳор). Қим яхши, ким ёмон — сен қаёқдан билсан? (М. Авезов). Ҳозир кўприк кимнинг қўлида — буниси номаълум (Погодин).

Сўроқ гапнинг маъносига алоҳида аҳамият берилиб, сўроқ интонацияси билан талаффуз этиш лозим топилса, ҳар бир сўроқ гапдан сўнг сўроқ белгиси ишлатилади: Дивизия командири қалай? Бу ерда нималар бўлаётганини биладими? Полковник Плотниковни кўрдингизми? Унда иш жойидами? Ҳеч ким ярадор бўл-

мадими, ўлдирилганлар йўқми? Корпусдагилар аҳволни биладиларми? (К а з а к е в и ч).

## Буйруқ гаплар

Буйруқ гаплар кишининг хоҳиши, илтимоси, маслаҳати, буйруғи каби турли ниятларини ифодалаб келади: *Йўлчи, чироғим сувни тезлатинг* (О й б е к). *Наҳотки, ёлғон гап сўзласам!* (О й б е к). *Биз бу катта ишга ўз ҳиссамизни қўшамиз. Фақат дадиллик, дадиллик керак! Четвериков, ўнгдаги батальонни шимол томонга буриб, Семеновга ёрдам берсин!* (К а з а к е в и ч).

Буйруқ гапларнинг тузилиши. Буйруқ гаплар турли йўллар, воситалар ёрдами билан тузилади:

I. Буйруқ-истак майлининг кесим вазифасида келиши билан:

I шахс: *Тушунтиринг, недур вазифангиз, сўз минутин кўпроқ берай, оз десангиз* (С. Ж ў р а). *Ешлик, қарилликни суриштириб ўтирмайлик!* (М. Г о р ь к и й). *Иван, кел, уйга бориб ўтирмасдан, шу ерда овқат қилайлик!* (М. Г о р ь к и й). *Э, халойиқ, бутун кучимизни бир куч қилиб тўплайлик!* (М. Г о р ь к и й). *Олимжон ака! Ерларимизни қондириб-қондириб суғорайлик!* (Ш. Р а ш и д о в).

II шахс: *Писта-бодомдан кўпроқ ол!* (О й б е к). *Онангни қўлингда тутсанг, синглингни бошингда тут!* (О й б е к). *Қара, жаҳон, ўғлимга қара!* (Ҳ. П ў л а т). *Ешсан, соғсан, ишла, ўйна, улфат кўр!* (О й б е к). *От! Ўлдир! Бола бермаймиз!* (О й б е к). *Ҳой, боққа сув тошиб кетди, тезроқ кириб, бўғиб қўйинг!* (О й б е к). *Онажон қайғурманг!..* (О й б е к).

III шахс: *Менинг ҳам юрагим машъалдай порласин!* (П. Т у р с у н). *Майли боринг бўлмаса, дўстларингиз қараб қолмасин!* (Р. Ф а й з и й). *Подшонинг тахти куйсин!* (О й б е к). *Гапинг ёлғон. Қўзинг чиқсин ёлғон гапирмай, фриц!* (Б. П о л е в о й). *Холисхон! Илоҳим паранжи қурсин.* (Ҳ. Ҳ а к и м з о д а). *Иш қилиб тузалсин-да!.. Яхши йигит эди* (О. Г о н ч а р).

2. Шарт майлининг кесим вазифасида ишлатилиши билан: *Қани энди, улар ҳам бирга, ёнма-ён юриб келишса! Қани энди, улар ҳам шу ерда бирга бўлишса...* (О. Г о н ч а р). *Қани энди, ўлиб кетган ҳамма ўртоқларимиз ҳозир тирилиб қолса! Қани энди, улар ҳам шу кунни кўришса, Маковей...* (О. Г о н ч а р). *Қаҳратон қиш бўлса!..* (О й б е к).

Бу ҳолда гап таркибида *кошки, қани энди* сўзи ҳам келиши мумкин: *Кошки, акаси Йўлчи бўлса!* (О й б е к). *Кошки, шу вақт ўғил гўзалнинг ўрнида бўлсам! Қани энди, сенга ўхшаб ҳамма ақлли бўлса!* (Б. К е р б о б о е в).

Шарт феълидан сўнг тўлиқсиз феъл эмоқ нинг турли шакллари келади: *Тезроқ кела қолишса эди!* (М. Г о р ь к и й). *Оҳ, қани энди Анатолий Петрович тирик бўлса эди!..* (К о с м о д е м ь я н с к а я).

Баъзан шарт майлидан сўнг -я юкламаси келади: *Тўққиз киши музокарага чиқса-я!* (А. Қ а ҳ ҳ о р). Бу ҳолат иш-ҳаракат

ўтган замонда бажарилган ўринларда рўй беради. Баъзан шарт феъли билан баробар наҳотки сўзи қўлланилади: *О, наҳотки, бу қулингиз ёлгон сўзласа!* (О й бек).

Баъзан шарт майли ўрнида ўрин келишиги қўшимчасини олган сифатдошнинг эмоқ феъли билан бирикуви, яъни *-ганда эди* қўлланади: *Уқитувчимиз тезроқ кела қолганда эди.*

Баъзан буйруқ гапларнинг буйруқ ёки шарт майли формасида бўлган кесимларига *-чи* юкламаси қўшилади. Шарт феълига *-чи* юкламаси қўшилганда, иш-ҳаракатни тезроқ бажаришга даъват (*кела қолсанг-чи*), буйруқ феълининг бўлишли формасига қўшилиб келганда, буйруқни юмшатиш (*тур-чи*), бўлишсиз формадаги етакчи феълга бўлишли формадаги кўмакчи феъл қўшилганда, дўқ маъноси англашилади (*келмай кўр-чи!*): *Қани олдимга тушмай кўр-чи!* (Н. Сафаров). *Биласизми, ойи! Жон ойи, менга китоб олиб берсангиз-чи!* (Космодемьянская). *Сен Семёновичнинг қулоғини бураб қўйсанг-чи!* (Қазакевич). *Бу ёққа бер, ирғитиб кўрай-чи* (Космодемьянская). *Жилла бўлмаса эшикни қоқиб, гугурт сўраб кўрса-чи!* (А. Толстой).

3. *Керак, мумкин, даркор* сўзларининг ҳаракат номи билан бирикиб келиши билан: *Бошига фалокат тушганда, оғир кун келганда, киши яна ҳам кучлироқ, саботлироқ бўлиши керак* (Г. Брянцев). *Бу аблаҳни қийнаб ўлдириш керак!* (Яшин). *Йўқ, йўқ! Бу ерда ётиш мумкин эмас!* (Г. Брянцев). *Гап шу, биродарлар, душманга, жабрга қарши курашга тайёрланиш керак!* (О й бек). *Бу масалани райком бюросига қўйиш керак!* (С.).

4. Айрим тўлиқсиз гаплар ҳам буйруқ мазмунини англатади. Бу хил гапларда интонациянинг роли кучли бўлади:

а) кесимсиз тўлиқсиз гаплар! *Улим ёвга!* (Ҳ Олимжон). *Сенга ўлим, сенга нафрат, эй ажал!* (А. Умарий). *Немис босқинчиларига ўлим!* (Г. Брянцев).

б) эга ва кесимсиз: *Йўқ,— деди Солижон,— олимлар ва металлуреларнинг дўстлиги учун!* (А. Мухтор). *Тинчлик аҳди учун!* (С. Айний). *Нимага тўхтаб қолдинглар! Олға-а-а!*— деб қичқирди (Қазакевич). *Франц Эвальд гангиб ўридан турди ва хитоб қилди:— Бизни озод қилганлар учун!* (Қазакевич). *Қани, ҳо, йигитлар! Ишга! Ишга азаматлар!* (А. Қаҳҳор).

Буйруқ гапнинг мазмун турлари. Буйруқ гапларда қуйидагича мазмун ифодаланади:

1. Буйруқ: *Паранжи ва чиммат, тезроқ келган жойингга қайт!* (Ҳ. Ҳакимзода). *Уч олинг! От солинг кун ботар ёққа!* (Уйғун). *Жамила, тур ўрнингдан, ялинма бу итларга, бўлмаса лаънат дейман сендай вафодор хотинга!* (Ҳ. Ҳакимзода). *Семёнов, вазифангни бажар! Дадил ҳаракат қил!* (Қазакевич). *Салим кетган жойга уни ҳам жўнатиш керак!* (О й бек).

2. Маслаҳат: *Шира тутиб қийшайган ғўзани юлиб ташлаш керак* (А. Қаҳҳор). *Қўй ўйин, сайри тамошани, ғанимат ёшлигинг. Шу феъллардан ўзингни айлагин безор, ўқи!* (Ҳ. Ҳаким-

зода). Нима тўғрисида гапирмоқчисан, аввал ўйла-да, кейин сўйла (В. Осеева). Ойсара, тирик етим қилманг ўғлингизни! (Х. Ҳакимзода). Йўқ, бошқаларга қараш керакмас, бошқалар бизга қарасин, ўйласин (А. Қаҳҳор).

3. Илтимос: Сиздан илтимосим, оналик қилиб, Саримсоқбойнинг звеносига ёздириб қўйсангиз (Яшин). Шоҳим, Алишерга озор берманг, у буюк одам! (Уйғун). Алишер, эски гиналарни унутинг, Сиз яна ўз жойингизни эгалланг! (Уйғун). Уртоғингизга айтинг, бу ҳужрасини биздан аямасин! (Ойбек). Ашуладан яна бўлсин (Б. Кербобоев).

4. Орзу-истак: Қошки тил бўлса-ю, у билан суҳбатлаша қолса! (Ойбек). О, қани энди жавоб келса! Қани энди ўзининг қон томиридай бўлган телефон сими бирдан уланиб тирилиб қола қолса! (О. Гончар). Қани ҳамма хотин ҳам сиздай бўлса!— деди қори Тўпанисога зўр ҳавас билан қараб (А. Қаҳҳор). У...минадай нарсага хиёнат қилмаса, ўл десанг—ўлса, тирил десанг—тирилса... (Ойбек). Қалб азобидан келган кўз ёшларини қошки, у тўхтата билса! (Ойбек). Йўлчини даҳшатли бир куч эгаллади, инсофга, адолатга, ҳақиқатга ёт бўлган бу ҳаётни, замонни, ҳамма нарсани оёқ остида эвса, йиқитиб ёқса! (Ойбек).

5. Ҳайратланиш: Ўйлаб қара, бомбардимон, шунча қийинчиликлардан кейин бирдан Артегда туришса! (Космодемьянская). Наҳотки кечаси билан йўл юриб, шунча оз юрилган бўлса! (О. Гончар).

6. Ғамхўрлик: Совқотиб қолма, иссиқроқ ёт, Шерматжон дўстим (Яшин).—Қани шинелингизни беринг-чи, у ёқ—бу ёғини тузатиб берай,— деди (О. Гончар). Сада, менинг Мовимга, менинг қаҳрамон ўғлимга дарров уст-бош кийим қилиб бер, яна биттасини тайёрлаб қўй. Мехинлига буюр, унинг кийим-кечагига кир юқтирмасин. У ҳориб-чарчаган, аччиқ кўк чой, ширин таом ҳозирлаб беринг, егани олдида, емагани кетида бўлсин (Б. Кербобоев).

7. Ташвиқ: Пахтани сортларга ажратиб терайлик! (Газетадан). Шу она ҳурмати, туринг оёққа! (Уйғун). Куннинг тиғида нима қиласан, бу ерга келиб, салқинда ўтирсанг-чи! (А. Қаҳҳор). Бу нарсаларнинг ҳаммасини ҳозирданоқ тўплай беришимиз керак! (Космодемьянская). Мард экансиз, бойваччаларга жазо беринг, уларни шарманда қилинг! (Ойбек). Овозимизни баланд қўяйлик! Ё ҳақ, ё ўлим! Юраверинглар, йигитлар! Юра бер! (Ойбек). Биз аввал ғаллани олиб, очларга бўлиб берайлик (Б. Кербобоев). Атакага! Атакага! (О. Гончар).—Халойиқ!— деди Йўлчи ҳаяжонланиб,— бўш келманглар, оёқни тираш керак, муштни кўрсатиш керак! (Ойбек).

8. Гумон, ташвиш: Қўрққан бўлса керак!— деди оҳиста Павел (М. Горький). Сенга озор берган киши кейин ўз феълидан жуда ёмон пушаймон бўлса керак! (М. Горький). Эҳтимол, у кейинчалик бизни ҳам еб қўйса (Эртақдан).

Баъзан маънони кучайтириш мақсадида кесимдан сўнг борми

сўзи келади: *Ҳамма ганни суриштириб, бирин-кетин тарозига сола бошласалар борми!* (М. Горький).

9. Ҳаяжон: *Йиқил устимга, эй гардун, йиқил тез! Йиқил, бошимни янч! Гавдамни бос, эз!* (Уйғун). *Аяжон, менга раҳм этинг! Арзи-додимга етинг!* (Н. Сафаров).

10. Ғазаб, дўқ: *Хатдан ўчир ўғлимни ҳозир!* (Ойбек). *Чийил-лама!— деди ҳайқириб Йўлчи.— Олиб чиқ ўша темир соққонингни!* (Ойбек). *Тавбал.. Бу лағнати асти нима қилади? Қани энди... бўға бошласам! Иложи бўлса, лағнатини тилка-тилка қилиб ташласам!* (Уйғун). *Яқин келма! Янчиб ташлайман!* (Ҳ. Ҳакимзода). *Уйини елкамнинг чуқури кўрсин!* (А. Қаҳҳор). *Борган сари яқинлашайтган жандармаларнинг: — Чекил! Тарқал! — деган шовқинлари эшитиларди* (М. Горький).

Буйруқ гаплар турли интонация билан талаффуз этилади. Кучли ҳаяжон, дўқ, ғазаб, қатъий буйруқ каби маъноларни ифодалаган буйруқ гапларда интонация кучли, маслаҳат, илтимос, гумон маънолари ифодаланган гапларда оддий, ўртача даражада бўлади. Ташвиқ, орзу маънолари англашилган гапларда интонация бир оз юқори бўлади.

### Ундов гаплар

Ундов гаплар сўзловчининг воқеликка бўлган турлича эмоционал муносабатини ёки ички ҳис-ҳаяжонини ифодалаб келади: *Қандайин сен малоҳатга бой, чиройингда ҳаётим кулар* (А. Умарий). *Ё ҳаёт, ё ўлим — асорат!..* (Яшин). *Даҳшат!..* (М. Горький). *Фан юртида ҳўб тиришдик биз, қанча жумбоқ, савол ечилди...* (С. Жўра). *Мен етим ўсганман, оҳ, у етимлик...* (Ғ. Фулом).

Дарак, сўроқ, буйруқ гаплар ҳам махсус интонация билан айтилиб, ундов гапга ўхшаб, сўзловчининг ички ҳис-ҳаяжонини, воқеликка бўлган турлича муносабатларини англатишлари ҳам мумкин. Аммо бу турдаги гапларда асосий, етакчи мазмун дарак, сўроқ, буйруқ мазмунидир. Шунинг учун ҳам улар махсус интонация билан ундов гапга айланиб кетмайди: *Ҳаммаси меҳнаткашнинг кучидан. Бўлмаса худо осмондан ташлармиди?* (Ойбек). *Кет! Йўқол! Малъун, касофат! Кет жаҳаннам қаърига!* (Уйғун).

Ундов гапларда эса ёлғиз ички ҳис-ҳаяжон, сўзловчининг воқеликка бўлган эмоционал муносабати ифодаланади. Шунингдек, ундов гаплар ўзига хос структураси ва грамматик белгилари борлиги билан ҳам алоҳида группани ташкил этади.

Ундов гапларнинг тузилиши. Умуман, ундов гапларнинг тузилишида ундов интонациясининг роли каттадир. Шун билан бирга, қуйидаги лексик ва грамматик элементлар ҳам ундов гапларни ҳосил қилишда восита бўлади.

1. *Қандай, қайси, қанақа, нақадар, қанча, неча, шунча, шундай* каби эмоционал-кучайтирув маъносигаги олмошлар: *Мана отаси қанақа, боласи қанақа!..* (Ойбек). *Унсун учун, бечора қиз учун, бу қандай фалокат, бу қандай мудҳиш, мотам!* (Ойбек).

*Қандай қувонч! (С. Жўра). Ұроз, Қамбар, яна қарол чорикорлардан қанча танишлар бор! (Ойбек). Тун нега бу қадар узун! (А. Мухтор). Кечки салқин тушиши билан бошланган шабадада боғни кезиш нақадар нашғали! (Ш. Рашидов). Ишчиларнинг зўр кучга эга бўлганлигини кўрсанг, кўнглингга шундай бир шодлик тўлади, кўкракда шундай улуғ байрам бўлиб кетади! (М. Горький). Капсанчилар қишлоғи шунақа чиройлики! (А. Қаҳҳор). Бу ҳаёт шунча гўзалки, қучоқлаб бағрига тортади, бу ҳаёт шунча дилбарки, кундан-кун чаманлар ортади (Уйғун). Теварак-атроф бирам яхши, бирам яхши! (Б. Полевой).*

2. Ундов сўзлар: Э, бахтларни балоғатга етказган она! (Х. Олимжон). Эҳ, Андрей, Андрей! Вой шўрлик-эй! (Б. Полевой). Эҳ, Фрося, Фрося!.. (Островский).

3. Ана, мана юкламалари: Бойваччаларни боққа олиб кирдида, ўзи бир тўнгакка ўтириб, ерга қараган ҳолда деди:— Кўринглар: ана боғ! (Ойбек). Мана Қоратой! У жамики тўраларга, бойларга ўт билан сувдай! (Ойбек). Ана полицмейстер! Чўчқа Колесников! Ана аскарлар... Бўш келманглар, йигитлар, уваринглар, шаввозлар! (Ойбек). Ана тантана-ю, мана тантана!— деди (А. Қаҳҳор).

Айрим фразеологик сўз бирикмалари ва гаплар ҳам ундов гап ҳосил этади: Эҳ, хўрлик кўрсин! (Ойбек). Тўй муборак, ойи (Ойбек). Йўлчибой! Оғанг ўлсин! Вой қадрдоним, жигарим! (Ойбек). Ҳолинга вой! (Ойбек). Хайр ўғлим, оқ йўл бўлсин, хайр кўзим қораси! (Х. Олимжон). Ҳаром ўлсин бу от! Айланай ойимдан! (Х. Ҳакимзода). Ҳа, шундай-кўришгунча!— дея илжайди ва такрорлади офицер (М. Горький). Эҳ аттанг! (Б. Полевой). Вой шўрлик-эй! (Б. Полевой). Эй шўринг қургур-эй! Эй бола фақир-эй! Тавба! (А. Қаҳҳор). Е худоё худовандо! (П. Турсун). Астаффурулло... (Уйғун). Қуллуқ она! (М. Горький). Раҳмат, ўртоқ полковник! (Г. Брянцев). Э, балли! (П. Турсун). Ажаб бўпти! Унинг жазоси шу! (Қазакевич). Ҳорманг! (А. Қаҳҳор).— Баракалла, Ортиқ! Ашуладан яна бўлсин! (Б. Кербобоев). Баракалла, ўғлим, ақл-фаросатингга ҳасанот!— деб юборди Холназарбой хурсанд бўлиб (Б. Кербобоев).

4. Махсус интонация: Сенга яхшилик қилганнинг ўзи аҳмоқ! Кўрнамак! Итфеъл! (Х. Ҳакимзода).

Бу турдаги гаплар шаклан дарак, буйруқ гап бўлсалар ҳам, мазмунан дарак, буйруқ англамай, кишининг ички ҳис-туйғуларини ифодалайди ва махсус интонация билан айтилади, шунга кўра, бу хил гаплар ундов гап саналади: Уз кўзини ўзи йймоқ! (Ойбек). Йўлчи кўндан кутган ва севгиси қадар чуқур маъноли бир кун! (Ойбек). Овозимизни баланд қўййлик, ё ҳақ, ё ўлим! (Ойбек). Тошкентда бир неча кун бўладиган ўткир қуруқ совуқ! (Ойбек). Ваҳший, лекин гўзал манзара!.. (Ойбек). Машина! Делегация келаётпти. (А. Қаҳҳор). Куртак!— деди Аҳмедов.— Мана шундан колхоз кўкариб чиқади (А. Қаҳҳор).



5. Турли воситаларнинг бирикиб келиши: Э, ўша... (Уйғун). Бу қандай даҳшатли манзара, ҳайҳот! (Яшин). Она мунгли-мунгли бошини чайқаб:— Бечора қизгина-эй!— деди (М. Горький). Россия, Россия, азамат ўлка! Э, осмон сингари бепеён Ватан! (Х. Олимжон). О, нақадар юракка яқин ва қимматли ажойиб ўлка!— деди у ўзича ўйлаб (З. Фатхуллин). Эҳ, аттанг! (Б. Полевой). Мана ҳаққу ҳуқуқ! Эҳ пешона! Оҳ бечора фарзанд! (М. Горький). О, қандай гўзал баҳор бугун, офтоб қандай меҳрибон!.. (О. Гончар).

Ундов гапларнинг мазмун турлари. Ундов гаплар қуйидагича эмоционал мазмунни ифодалайди:

1. Таажжуб: Оббо, лаънати калхатак! (Ойбек). Ажаб замона экан! (Ойбек). Тавба! (Ойбек).

2. Ташаккур ва рағбатлантириш: Яхши қолинг, бибижон! (М. Горький). Чойингиз учун раҳмат, бибижон! (М. Горький). Қуллуқ, она! Овқат қилиб едим (М. Горький). Қуллуқ, Пелагея Ниловна!— деди хурсанд бўлиб Наташа (М. Горький). Эй, балли, балли! (П. Турсун). Отанга раҳмат! (А. Қаҳҳор). Баракалла, баракалла, ўғлим! (Б. Кербобоев). Ҳорманг, ота! (Ойбек).

3. Ҳайратланиш: Ана қаҳрамон! Мен унга қойилман! (Н. Островский). Жуда соз, жуда яхши! (Б. Полевой). Мунча яхши хотин экансиз! (М. Горький). Чапакча чидаган қўлларга, шарт-шарт савашларга бардош берган кўкракларга балли! (Ойбек). Епирай, бу қандай қиз экан! (Ойбек). Бунча яхши хотин экан-а! (Б. Полевой). Профессор Назаров! Мана у қандай одам экан! (А. Мухтор). Қандай довурак! (М. Горький). Ажаб дунё экан! (Ойбек). Вой, Гулнорнинг шайтонлиги! (Ойбек). Қизиқ одамсизлар! (М. Горький).

4. Завқланиш, шодлик, мамнунлик: Баракали меҳнатдан сўнг роҳатланиб дам олиш қандай завқли! (М. Горький). Уҳ-уҳ-уҳ! Чуввара-ку! ...Ҳай-ҳай, оғизда эриб кетади-я! (М. Горький). Тирик экансан! Хайрият! О, боласи тушмагур-эй! (Б. Полевой). Ура!.. Озодлик!.. Залдагилар қичқира бошлади (А. Толстой). Ҳавф-хатарга юзма-юз келиб, унга чап бериш қандай яхши-я! (А. Қаҳҳор). Иссиқ чой!... (Б. Полевой). Қандай қувонч!... (С. Жўра). Қойилман, полвон иним! (Ойбек). Қандай бахт, қандай бахт! (Қазакевич). Бизнинг батальонимизда қандай ишлар бўларди!— дер эди фахрланиб (Қазакевич). Сизнинг тирик бўлишингиз қандай бахт-а! (Қазакевич). Жуда соз, жуда яхши! (Б. Полевой). Ундай бўлса, жуда яхши! Ундай бўлса, раҳмат! (Б. Полевой).

5. Орзу-умид: Худо бахтингни берсин-да, Андриюшат (М. Горький).

6. Муҳаббат: Унинг кўз олдига Нури! (Ойбек). Ойна билан бирга яшаш нақадар ёқимли ва гўзал! (Б. Кербобоев). Холхўжа қизариб ерга боқаркан, қиз шўх юриб кетди... О, қандай бало! (Ойбек).

7. Ачиниш:—Э, эссиз, эссиз! Эй бечоралар...—деди ўзича. (Б. Полевой). Хайр, жонажон Москва! (Г. Брянцев). Эй, ўзингни, ҳолатингни билмаган Асрорқул (А. Қаҳҳор). Эвоҳ, эссиз умр, эссиз қизим... (Ойбек). Бу уруш одамларнинг бошига не-не кунларни солмади. Эй, аттанг! (Б. Полевой).

8. Киноя:—Янги касб қуллуқ бўлсин, бойвачча!—деди Ўрмонжон (А. Қаҳҳор).

9. Газаб, норозилик, нафрат: Бу қандай майнабозлик! (Ойбек). Бу қандай бедодлик, бу қандай зулм! (Яшин). Худоё тавба қилдим, бу қандай кун!.. (А. Қаҳҳор). Уларга роҳат эмиш! (Ойбек). Вой лағнати! (Яшин). Лағнат! (Яшин). Уят, қўрқоқлар! (Ойбек). Эй, Қўқон боёнлари, сизлардек инсонларга туф! Талтайиб фойтунда сурган давру давронларга туф! (Фурқат). Аблаҳлар (Ойбек). Бас, лағнатлар! (Яшин). Балонинг ўқига учрагур! (Яшин). Бемаъни гап!—деб қўйди Николай (М. Горький). Вой қутирган ит-эй!—деди Филимонич (Г. Брянцев).

10. Қўрқиш: *Войдод! Вой ўлай! Онажон!* (Ҳ. Ҳакимзода). Ундов гапларнинг интонацияси турли-тумандир. Қандай мазмун ифодаланишига қараб, интонация ҳам ҳар хил бўлади.

## ГАПНИНГ БЎЛАКЛАРИ

### Гапнинг бўлақларини белгилаш

Гап грамматик шаклланган, интонацион тугалликка эга бўлган, nisбий тугал фикр билдирадиган сўзлар комплексидан ёки айрим бир сўздан ташкил топади. Гап бўлақлари тушунчаси бирдан ортиқ сўздан ташкил топган гапларга татбиқ қилинади. Ёлғиз бир сўздан иборат бўлган гапларда (*бас, ҳа, йўқ* типидаги сўз-гапларда) гапнинг бўлақлари тўғрисида сўзлаш мумкин эмас. Чунки гапнинг бўлақлари гап составидаги сўзларнинг маълум қонун-қоидалар асосида ўзаро боғланишидан ҳосил бўлган синтактик бугунликнинг қисмларидир.

Маълумки, гапдаги сўзлар бир-бирлари билан тенг ёки тобе алоқага киришиши мумкин. Гапни бўлақларга ажратишда сўзларнинг тобе алоқага киришиши асосий мезон саналади. Тенг алоқа гапнинг бўлақларини белгилашда асосга олинмайди. Мисолларга мурожаат қилайлик: 1) *Ўрмон. Уқ овозлари эшитилади* (Уйғун). 2) *Шамол ва қор. Ҳеч ким кўзини оча олмайди.* 3) *Навий девонни очади, ҳамма томоша қилади* (Уйғун, Иззат Султон).

Бу мисолларнинг биринчисида *Ўрмон*—бир сўздан ташкил топган гап. Бунда гапнинг бўлақларини қидиришга асос йўқ. Иккинчи мисолдаги *Шамол ва қор* гапида сўзлар ўзаро тенглашиш йўли билан боғланган. Бунда ҳам гапнинг бўлақлари йўқ. Учинчи мисолдаги гапда сўзлар бир-бирлари билан тобе алоқага кириш-

ган. Бунда гапнинг бўлаклари бор: *Навоий* — эга, *девонни* — тўлдирувчи, *очади* — кесим, *ҳамма* — эга, *томоша қилади* — кесим.

Демак, гапнинг бўлаклари тобе алоқадаги турли хил сўз боғланмалари асосида гапда туғиладиган ва гапнинг таркибий элементлари ўртасидаги муносабатларни ифода этадиган синтактик категориядир.

Гап бўлаklarининг материали сўзлардир. Сўзлар гап таркибида бир-бирлари билан синтактик алоқага киришгандагина нутқда гапнинг у ёки бу бўлаги вазифасида кела олади. Синтактик алоқа гап бўлаklarининг асосий белгиси, муҳим хусусиятидир. Бу нарса (синтактик алоқа) гапнинг бўлаклари билан ундалма ва кириш сўзлар ўртасидаги фарқни аниқлаш учун имкон беради. Ундалма ва кириш сўзлар гап таркибидаги сўзлар билан синтактик алоқага киришмайди. Шунга кўра, улар одатда гапнинг бўлаклари ҳисобланмайди.

Практикада кўпинча гапнинг бўлаклари сўроқлар бериш усули билан аниқланади. Бу усул баъзи жиҳатлардан ўзини оқлай олмайди. Масалан, *Хўп, биз кетдик бўлмаса, хола* (А. Қ а ҳ ҳ о р) гапида *биз* сўзи ҳам, *хола* сўзи ҳам бир хил сўроққа — *ким* сўроғига жавоб бўлади, лекин уларнинг биринчиси гапнинг бўлаги — эга, иккинчиси эса гапнинг бўлаги ҳисобланмайдиган элемент — ундалмадир. Сўроқлар синтактик алоқа асосида боғланган сўзларнинг биридан иккинчисига томон қўйилганда улар ёрдамида гапнинг бўлаklarини белгилаш мумкин бўлади. Бунда ундалма ва кириш сўзлар билан гап бўлаklarининг чегараси аниқланади. Лекин гап бўлаklarининг турини белгилашда бу усулдан ҳамма вақт ҳам фойдаланиб бўлмайди. Масалан, *Соғлигим — бойлигим* (Мақол) мисолида гапнинг бўлаклари мавжудлигини сўроқлар ёрдамида аниқлаш мумкин, бироқ уларнинг қайси бири гапнинг қандай бўлаги эканини сўроқлар ёрдамида аниқлаб бўлмайди. Чунки бу гапдаги бўлаklarнинг ҳар иккови бир хил сўроққа — *нима* сўроғига жавоб бўлса ҳам, уларнинг бири — эга, иккинчиси кесимдир.

Гапнинг бўлаклари махсус грамматик кўрсаткичларга эга бўлганда, сўроқлар уларнинг турини аниқлаш учун ёрдам бериши мумкин. Масалан, гапдаги бирор сўз *кимни*, *нимани* сўроқларидан бирига жавоб бўлса — тўлдирувчи, *нима қилди*, *нима қиласан* сўроқларидан бирига жавоб бўлса — кесим деб кўрсатилади. Лекин бу гап бўлаklarининг турини аниқлашдаги соф практик усулдир. Назарий жиҳатдан қараганда, гапдаги у ёки бу сўз шундай сўроқларга жавоб бўлгани учун тўлдирувчи ёки кесим функциясида келаётгани йўқ, балки у ўзи тўлдирувчи ёки кесим бўлганидан шундай сўроқларни талаб қилаётир.

Шундай қилиб, синтактик алоқа, унинг тури гапни бўлаklarга ажратишда асосий омиддир. Гапнинг бўлаклари орасидаги алоқа турли воситалар билан ифодаланади: сўз формалари орқали (*Сендан сўрадим*), ёрдамчи сўзлар орқали (*Машина билан тердик*), тартиб ва интонация орқали (*Ям-яшил далалар — Дала-*

лар ям-яшил). Гап бўлаklarининг турини белгилашда бу воситаларнинг маълум роли бор. Масалан, сифатловчи ва сифатланмишни белгилашда тартиб асосга олинади. Эга билан кесим бир туркумга оид сўзлардан бўлганда, тартиб уларнинг қайси бири эга ва қайси бири кесим эканини аниқлашга ёрдам беради. Қиёсанг: *Яшамоқ — меҳнат қилмоқ. Меҳнат қилмоқ — яшамоқ* (биринчи ўринда қўлланган бўлак — эга, иккинчи ўринда қўлланган бўлак эса кесим).

Гап бўлаklarининг турини белгилашда баъзан унинг қандай сўз туркуми билан ифодаланганини асосга оладилар. Тўғри, баъзи бўлаklar кўпинча муайян сўз туркуми билан ифодаланади. Масалан, эга кўпинча от билан, кесим эса феъл билан ифодаланади. Бироқ эга ва кесим булардан бошқа сўз туркумлари орқали ҳам ифодаланиши мумкин. Бинобарин, гап бўлаklarининг турини қандай сўз туркуми билан ифодаланишига қараб аниқлаш ҳамма вақт ҳам тўғри бўлмайди.

Гап бўлаklarининг турини аниқлашда баъзан унинг грамматик формасига эътибор берадилар. Тўғри, қаратқич келишиги формасидаги сўз аниқловчи, тушум келишиги формасидаги сўз эса тўлдирувчи саналади. Бироқ ўрин-пайт, чиқиш ва жўналиш келишиги формаларидаги сўзлар тўлдирувчи ҳам, ҳол ҳам бўлиши мумкин. Бундай вақтда гап бўлаklarининг грамматик формаси уларнинг турини белгилаш учун асос бўла олмайди. Гап бўлаklarининг турини белгилашда синтактик алоқага киришувчи элементларнинг семантик хусусиятлари ҳам ҳисобга олиниши лозим. Масалан: *Пахтани завқ билан тердим (завқ билан — ҳол). Пахтани машина билан тердим (машина билан — тўлдирувчи). Сен нимага кечикдинг? (нимага — ҳол). Сувни нимага қуймоқчисан? (нимага — гулга — тўлдирувчи).*

Гап бўлаklarининг тури одатда бир-бирига нисбат бериб тайинланади. Чунончи, эга кесимга, кесим эгага нисбатан, тўлдирувчи тўлдирилмишга, ҳол ҳолланмишга, аниқловчи аниқланмишга нисбатан тайинланади. Нисбат берилувчи элемент бўлмас экан, у ёки бу бўлак ҳақида ҳам гапириш мумкин эмас. Масалан, аниқланмиш бўлмас экан, аниқловчи ҳақида, кесим бўлмас экан, эга ҳақида гапириб бўлмайди. Демак, гап бўлаklarининг турини белгилашда синтактик алоқага киришувчи элементларнинг тури, формаси, бир-бирига нисбати, лексик-семантик хусусияти ва уларни синтактик алоқага киритувчи воситалар асосга олинади.

### Гап бўлаklarининг функционал типлари

Гапнинг бўлаklари, гап қурилишидаги вазифаларига кўра, икки турли бўлади: бош бўлаklar ва иккинчи даражали бўлаklar.

Бош бўлаklar гапни ташкил этишда муҳим роль ўйнайди. Улар гапнинг асосий ядроси ҳисобланади. Гап учун зарур бўлган предикация одатда бош бўлаklar ёрдамида ифодаланади. Бош бўлаklar эга ва кесимдан иборатдир.

Эга билан кесим ўзаро зич боғлангандир. Эга одатда кесим орқали, кесим эса эга орқали белгиланади: эга билан кесим бир-бирига нисбат бериб тайин этилади (бирор сўзнинг эга деб кўрсатилиши кесимга нисбатан, кесим деб кўрсатилиши эса эгага нисбатандир): *Мулла Обид Усмон полвонга имлайди* (А. Қодирий). *Мезбонлар уларни самимий кутиб олишди* (А. Муҳиддин). *Пахта — бизнинг ифтихоримиз* («Совет Ўзбекистони»).

Икки составли гапларда бош бўлақларнинг иккови — эга ҳам, кесим ҳам иштирок этади. Бир составли гапларда эса бош бўлақларнинг фақат биттаси мавжуд бўлади. Лекин у эга ёки кесим деб кўрсатилмайди, чунки бир составли гапларда нисбат бериладиган бундай бўлақларнинг бири (ё эга, ё кесим) бўлмайди.

Гапта бош бўлақлардан бошқа бўлақлар ҳам қатнашиши мумкин. Лекин улар гапни ташкил этишда, гап ҳосил этишда асосий роль ўйнамайди. Шунинг учун улар гапнинг иккинчи даражали бўлақлари деб юритилади.

Гапнинг иккинчи даражали бўлақлари бош бўлақларни аниқлаш, уларнинг маъносини конкретлаштириш, фикрни тўлдириш учун хизмат қилади. Иккинчи даражали бўлақлар, ўз функцияларига кўра, уч хил бўлади: тўлдирувчи, ҳол ва аниқловчи. Ҳар бир иккинчи даражали бўлақнинг ўз лексик-семантик ва грамматик хусусиятлари бор (бу тўғрида қуйироқда сўзлаймиз).

Иккинчи даражали бўлақлар гапта эга ва кесим билан боғлиқ ҳолда, у билан бирга яшайди. Улар эга ва кесимни аниқлаб келади, шунингдек, бир иккинчи даражали бўлақ бошқа бир иккинчи даражали бўлақни аниқлаб келиши мумкин. Лекин шунда ҳам, бу кейинги аниқланган иккинчи даражали бўлақ эга ёки кесимга тобе бўлади: *Қиздирилган чирмандалар ҳавони янгратади* (Ойбек). *Йигит сўл ёқдаги чойхонанинг каровотига ўтирди* (Ойбек).

Биринчи мисолда иккинчи даражали бўлақларнинг бири (*қиздирилган*) эгани аниқлаб келган бўлса, иккинчиси (*ҳавони*) кесимни аниқлаб келган. Иккинчи мисолда иккинчи даражали бўлақларнинг бири (*сўл ёқдаги*) иккинчисини, иккинчиси (*чойхонанинг*) эса учинчисини аниқлаб келган. Бу кейинги иккинчи даражали бўлақ (*каровотига*) кесимга тобеланиб боғланган.

Демак, иккинчи даражали бўлақлар бош бўлақлар билан бевосита ёки бавосита алоқадор. Улар гап таркибига, унинг тузумига, составига бош бўлақлар ёрдамида киради. Иккинчи даражали бўлақлар эгага боғланиб, эганинг составини, кесимга боғланиб кесимнинг составини кенгайтиради: *Даканг хўрознинг бўғиқ овози қишлоқдаги хўрозларни уйғотиб юборди...* (Ш. Рашидов). Бу гапнинг составларини ва улардаги бўлақларнинг синтактик алоқасини схемада шундай кўрсатиш мумкин:

Эга состави: *даканг хўрознинг бўғиқ овози.*

Кесим состави: *қишлоқдаги хўрозларни уйғотиб юборди.*

Гапнинг составлари ўзига хос грамматик хусусиятларга эга бўлиши билан бирга, оғзаки нутқда махсус айирувчи пауза ёрдамида бир-биридан ажралиб туради. Демак, гапнинг составларга бўлиниши унинг интонацион бўлиниши билан боғлиқ. Масалан: *Кечикиб кирган қиш энди кун сайин совуғини кучайтира бошлаган эди* (Ойбек) гапнинг эга состави (*кечкиб кирган қиш*) дан сўнг ажратувчи пауза бор. Бундай паузани унинг компонентлари орасида қўллаб бўлмайди.

Бош бўлақлар билан иккинчи даражали бўлақларнинг ўзаро муносабатида бош бўлақлар — ҳоким, иккинчи даражали бўлақлар эса уларга тобе. Бош бўлақларнинг ўзаро муносабатида эга — ҳоким, кесим эса унга тобе. Демак, эга — мутлоқ ҳоким: у ўз составидаги иккинчи даражали бўлақларга ҳам, кесимга ҳам ҳоким. Кесим эса фақат ўз составидаги иккинчи даражали бўлақларга ҳоким.

Эга ва кесимни бош бўлақлар деб, тўлдирувчи, ҳол ва аниқловчини иккинчи даражали бўлақлар деб кўрсатилиши уларнинг биринчиси ҳоким, иккинчиси эса уларга тобе эканлигидагина эмас, бош бўлақларнинг ҳокимлиги, иккинчи даражали бўлақларнинг уларга тобелиги буларнинг ўзига хос грамматик хусусиятидир. Бу хусусият гап бўлақларининг нутқдаги функциялари асосида келиб чиқади.

Бош бўлақлар иккинчи даражали бўлақларнинг иштирокисиз, айрим, мустақил гапни ташкил эта олади. Бундай гаплар содда гапнинг йиғиқ типини ҳосил қилади: *Дилдор ўйланиб қолди* (Саид Аҳмад). *Йигит ҳам шунақа бўладими?* (П. Қодиров). *Сиз тошкентликмисиз* (Ойбек). *Сен шермисан?!... Сен бевурд, ярама!*.. (Яшин).

Иккинчи даражали бўлақлар бош бўлақларсиз алоҳида, тўлиқ гапни ташкил эта олмайди. Улар гапда бош бўлақларга боғлиқ ҳолда қатнашади. Иккинчи даражали бўлақлар қатнашган гаплар содда гапнинг ёйиқ типини ҳосил қилади: *Майда яллалар куйлаб кўраман. Бироқ ашуланинг айрим бандлари ҳавонинг иссиқлигида эриб кетгандай авжсиз, лаззатсиз* (Ғ. Фулом). *Низомжон онасининг гапларини чин юракдан эшитиб ўтирарди* (Саид Аҳмад).

Демак, содда гаплар, составида бош ва иккинчи даражали бўлақларнинг қатнашувига қараб, икки хил бўлади: йиғиқ гап ва ёйиқ гап.

Йиғиқ гаплар бош бўлақлардангина тузилади. Ёйиқ гаплар эса ҳам бош, ҳам иккинчи даражали бўлақлардан ташкил топади.

Ёйиқ гапларнинг баъзиларида битта иккинчи даражали бўлақ қатнашса, бошқаларида бир вақтнинг ўзида бир неча иккинчи даражали бўлақ қатнашади: *Чолнинг юзлари бужмайиб, серажин бетлари кичкина бўлиб кетди.* (Саид Аҳмад). *Ортиқ бир лаҳза ўйланиб қолди* (П. Қодиров). *У саройни айланиб келса, Абдухалил омборни очаётган экан* (Саид Аҳмад). *Бутун республикага доврўқларинг кетди* (Саид Аҳмад). *Ҳофизлар*

*Навоий ғазалларидан ўқишарди (Саид Аҳмад). Уша куни кечгача умрим келган-кетганларни кузатиш билан ўтди (Ғ. Ғулом). Бектемир ҳар вақт турли қуролларга зеҳн соларди (Ойбек).*

Грамматик бўлақлар билан логик бўлақлар ўртасида бир-бирига мос келиш ҳолатлари ҳам, мос келмаслик ҳолатлари ҳам учрайди. Логик жиҳатдан эга ҳам, кесим ҳам ўзига оид иккинчи даражали бўлақлар билан биргаликда битта бўлақ ҳисобланади. Логика иккинчи даражали бўлақларни тан олмайди. Фикрда фақат иккита бўлақ мавжуд: фикр субъекти ва фикр предикати. Субъект — фикр ўзи ҳақида бораётган нарса тасаввурини билдирадиган бўлақ, предикат эса субъект ҳақида айтилаётган тасдиқни, белги тасаввурини билдирадиган бўлақдир. Гапда ҳам шуларга мос келадиган икки бўлақнинг бўлиши мумкин. Субъектга мос келадиган бўлақ — эга, предикатга мос келадиган бўлақ — кесим: *Шамол бўлди. Ёмғир ёғди. Япроқлар ям-яшил* каби. Демак, икки составли йиғиқ гапларда логик бўлақлар билан грамматик бўлақлар бир-бирига тўғри келади. Икки составли ёйиқ гапларда эса бундай мослик йўқ: *Нағал қоқилган этик оёқларини қаттиқ сиқар эди («Муштум»)*. Бу гапда грамматик жиҳатдан бешта бўлақ бор: 1) *этик* — эга, 2) *сиқар эди* — кесим, 3) *нағал қоқилган* — эганинг аниқловчиси, 4) *оёқларини* — тўлдирувчи, 5) *қаттиқ* — ҳол. Логик жиҳатдан эса иккита бўлақ бор: 1) *нағал қоқилган этик* — фикр субъекти, 2) *оёқларини қаттиқ сиқар эди* — фикр предикати. Бу икки бўлақ гапнинг составларига тўғри келади: субъект эга составига, предикат кесим составига тўғри келади.

Шундай қилиб, гапни ташкил этишда, унинг ёйиқ ва йиғиқ турларини ҳосил қилишда гап бўлақларининг функционал типлари ўзига хос алоҳида роль ўйнайди.

### Гап бўлақларининг структураси

Гапнинг бўлағи вазифасини сўзлар бажаради. Бунда мустақил сўзлар назарда тутилади. Ердамчи сўзлар мустақил сўзлар билан биргаликда гапнинг у ёки бу бўлағи вазифасида келади. Гапнинг бўлағи баъзан бир сўз билан ифодаланса, баъзан икки ёки ундан ортиқ сўз билан ифодалансади: *У мени унутмаган, ваъдалари чин, сўзлари тўғри* (А. Қодирий). *Кабинет ичи сув қуйгандек жим* (Саид Аҳмад).

Биринчи мисолдаги гапда ҳар қайси сўз бир гап бўлағи вазифасида келган. Иккинчи гапда *кабинет ичи* ва *сув қуйгандек* бирикмаларининг ҳар қайсиси бир гап бўлағи вазифасида келган.

Гапнинг бўлақлари, ўз структурасига кўра, икки хил бўлади: оддий бўлақлар ва мураккаб бўлақлар.

Оддий бўлақлар якка сўз билан ифодалансади. Бунда қўшма, жуфт сўзлар ҳам битта лексик birlik сифатида қаралади ва гапнинг якка сўз билан ифодаланган бўлағи саналаверади.

Мураккаб бўлақлар бир-бири билан боғланган икки ёки ундан ортиқ сўз билан ифодаланади. Мураккаб бўлақлар қуйидаги ҳолларда рўй беради.

1. Турғун боғланмалар гапнинг мураккаб бўлаги вазифасида келади. Турғун боғланмалар бирдан ортиқ сўзнинг ўзаро боғланишидан тузилса ҳам, мазмунан ва шаклан яхлит бўлади. Улар номинатив вазифани бажариб, нутққа яхлит ҳолда киритилади: *Зухра Каримовна, бу масала устида илгариям, ҳозир ҳам кўп олимлар бош қотирган* (С. Анорбоев). *Совет ҳокимияти халқларни бахт-саодатли қилди* (И. Раҳим).

Турғун боғланмалар икки хил бўлади: тўғри маъноли турғун боғланмалар ва кўчма маъноли турғун боғланмалар. Булар кўп жиҳатдан ўзаро ўхшаш бўлса ҳам, баъзи хусусияти билан биридан фарқ қилади.

Тўғри маъноли турғун боғланманинг маъноси унинг таркибидagi сўзларга хос маъноларнинг оддий йиғиндисидан иборат бўлади ва бутун боғланмадан яхлитлигича тўғри маъно келиб чиқади: *Мени бу ерда область партия комитети... юборди* (А. Қаҳҳор). *Коммунистлар партияси ва Совет ҳокимияти ўзбек халқининг ижодий-маънавий тараққиётига ҳам кенг йўл очиб берди* (Ш. Рашидов).

Кўчма маъноли турғун боғланманинг маъноси унинг таркибидagi сўзларга хос маъноларнинг йиғиндиси сифатида эмас, балки шу маънолар устига қурилган иккиламчи, устама маъно сифатида юзага келади ва шу билан бир вақтда кўчма маъно бўлади: *Бироқ ҳадемай бизнинг зарбимизга душман дош беролмай қолади* (Ойбек). *Аммо турмуш раиснинг «каромат»ини пучга чиқарди* (Ш. Рашидов). *Сен ўлгур бу уйга бир марта ҳам бошингни тикмадинг* (Ойбек).

2. Эркин боғланмалар ҳам гапнинг мураккаб бўлагини ташкил қилиши мумкин. Бунда эркин боғланмадаги бир элемент гапдаги бошқа бўлақ билан якка ҳолда боғлана олмайди, бу ўринда у ўзи алоқадор бўлган сўз билан бир бутунлик ҳосил қилади: *Дадам ўша замон бизни ошнасиникига олиб борди* (А. Қаҳҳор). *Аҳмад Ҳусайн кулбаларнинг бири олдида тўхтади* (Ойбек). *Икки дугона бир-бирига термилиб қолишди* (Ҳ. Фулом). Сўз бирикмаларигина эмас, ҳатто, гапга тенг қурилишли конструкциялар битта мураккаб бўлақ вазифасида кела олади: *Тўланбой Низомжон ағдарган ерда разм солиб бошини сарак-сарак қилиб қўйди* (Саид Аҳмад). *Тўрт томони баланд уй-айвонлар билан ўралган ҳовлида нафас бўғила бошлади* (Ойбек).

Биринчи пунктдаги мураккаб бўлақлар билан иккинчи пунктдаги мураккаб бўлақлар ўртасида фарқ бор. Турғун боғланма билан ифодаланган мураккаб бўлақларни ички боғланиши жиҳатидан синтактик таҳлил қилиб бўлмайди. Бу ҳолда унинг маъноси йўққа чиқади. Эркин боғланма билан ифодаланган мураккаб бўлақларни ички қурилиши жиҳатидан синтактик таҳлил қилиш



мумкин. Бу иккиламчи таҳлил ҳисобланади. Масалан, юқоридаги эркин боғланмали мураккаб бўлак иккиламчи таҳлилда шундай қисмларга бўлинади: *тўрт* — аниқловчи, *томони* — аниқланмиш, *уй-айвонлар билан* — тўлдирувчи, *ўралган* — тўлдирилмиш, *баланд* — аниқловчи, *уй-айвонлар* — аниқланмиш, *тўрт томони* — эга, *ўралган* — кесим.

## БОШ БУЛАКЛАР

### Эга

Эга гапнинг бош бўлақларидан бири бўлиб, фикр ифодасида, гап тузумида алоҳида ўрин тутади. У гапнинг нима ҳақда айтилганини, фикрнинг нима тўғрида баён этилганини кўрсатувчи бош бўлақдир. Демак, эга фикр объектини, нутқ предметини (гап, фикр ўзи ҳақида бораётган предметни) билдиради. Бунда предмет кенг маънода тушунилади ва у нарса, шахс, воқеа-ҳодиса, белги-хусусият, ҳаракат-ҳолат, сон-миқдор ва ҳоказоларнинг номини ҳам ўз ичига олади: *О та қизини тўқис-туғал мол билан узатган* (Саид Аҳмад). *Бу жароҳат аста-секин бўлса ҳам битиб борапти* (А. Қаҳқор). *Қизил* — рангларнинг энг аълоси. *Кетмон чопмоқ*—олмоқ-солмоқ, *қўш ҳайдам оқ*—бормоқ-келмоқ (Мақол). *Беш* — ўннинг ярми каби.

Эга кесим билан мустаҳкам алоқада. Унинг маъноси, функцияси, ўрни кесим орқали реаллашади. Худди шунингдек, кесимнинг моҳияти, формаси эга ёрдамида белгиланади.

Эга нутқ предметини, фикр объектини, гапнинг темасини билдирса, кесим шу тема ҳақидаги янгиликни, нутқ предмети, фикр объекти тўғрисидаги баённи билдиради: *Навоий ғазални аввал ичида ўқиди, кейин товуш чиқариб чиройли ўқиди* (Ойбек). *Турмуш гўзал ва ажойибдир* (В. Маяковский). *Бешқайрағоч массивида 1500 ўқувчига мўлжалланган мактаб биноси қурилди* («Тошкент оқшоми»).

Биринчи гапда эга (*Навоий*) кесим (*ўқиди*) билан ифодаланган ҳаракатни бажарувчи шахс, иккинчи гапда эга (*турмуш*) кесим (*гўзал ва ажойибдир*) дан англашилган белги қарашли бўлган предмет, учинчи гапда эга (*мактаб биноси*) кесим (*қурилди*) билан ифодаланган ишни ўзига қабул қилган объект маъноларини билдиради.

Грамматик жиҳатдан эга бошқа бўлақлар ичида мутлоқ ҳоким вазият эгаллайди. У ўз составидаги бўлақларни ҳам, бошқа состав ҳисобланган кесимни ҳам ўзига эргаштириб келади, лекин ўзи ҳеч қандай бўлакка тобе бўлмайди. Бу нарса унинг грамматик шаклида ҳам кўринади. Эга одатда бош келишик формасида қўлланади.

Эга вазифасида баъзан чиқиш келишигидаги сўз қўлланиши мумкин: *Татар савдогарларидан ҳам кўринади* (Ойбек). ... *унда ҳар турли кўкатлардан бор* (А. Қодирий). Бунда бутун би-

лан бўлак (қисм) муносабатини ифодалайдиган синтактик конструкциянинг бўлакни билдирувчи компоненти айтилмай қолган. У гапнинг умумий мазмунидан, структурасидан англашилиб турибди. Бўлакни билдирувчи сўзни тикласак, ҳақиқий эга келиб чиқади ва у бош келишик формасида эканлиги маълум бўлади: *Татар савдогарларидан ҳам икки-учтаси кўринади. ...унда ҳар турли кўкатлардан намуналар бор* каби. Демак, бош келишик эганинг асосий грамматик формасидир.

Эга вазифасида келган сўз эгалик ва кўплик аффиксларини қабул қила олади. Баъзан бу сўз -ники аффиксини олган бўлади: *Бирники мингага, мингеники туманга* (Мақол). ... *бирисиники авжга минганда, иккинчиси бошлайди* (Ойбек). Бу ҳодиса аслида қаратувчи ва қаралмиш муносабатини ифодалайдиган синтактик конструкциянинг қисқаришидан туғилган. Бунда қаралмиш вазифасидаги сўз тушиб қолиб, унинг вазифасини ҳам қаратувчи ўз устига олади: *Бирининг иллати мингага, мингенинг иллати туманга. ...бирисининг хурраги авжга минганда...* каби.

Эганинг содда гапда қўлланадиган маълум ўрни бор. Эга одатда кесимдан аввал келади. Баъзан у кесимдан кейин ишлатилиши ҳам мумкин. Бу ҳодиса инверсия дейилади. Бироқ нутқда инверсияга ҳамма вақт ҳам йўл қўйиб бўлавермайди. Кесим соф феъллардан ёки предикативлик аффиксларини олган сўзлардан бўлганда, эганинг ўрни ўзгариши, яъни инверсия ҳодисаси рўй бериши мумкин: *Сен сўрадинг — Сўрадинг сен. Биз студентмиз — Студентмиз биз* каби.

Кесим шахсиз феъллар (инфинитив, сифатдош каби) ва предикативликни кўрсатувчи махсус формант олмаган сўзлар билан ифодаланганда, эганинг ўрни қатъий бўлади, у доим кесимдан олдин туради. Бунда эга ва кесим ўрнининг ўзгариши ё эгани кесимга, кесимни эса эгага айлантириб қўяди, ёки гапни бутунлай йўққа чиқариб, сўз бирикмаси ҳосил қилади: *Яшамоқ — меҳнат қилмоқ* (*Яшамоқ — эга, меҳнат қилмоқ — кесим*). *Меҳнат қилмоқ — яшамоқ* (*Меҳнат қилмоқ — эга, яшамоқ — кесим*). *Ўттиз кун — бир ой* (*Ўттиз кун — эга, бир ой — кесим*). *Бир ой — ўттиз кун* (*Бир ой — эга, ўттиз кун — кесим*). *Ҳаво тоза* (гап: *Ҳаво — эга, тоза — кесим*). — *Тоза ҳаво* (сўз бирикмаси: *тоза — аниқловчи, ҳаво — аниқланмиш*). *Замира ёзган* (гап: *Замира — эга, ёзган — кесим*). *Ёзган Замира* (сўз бирикмаси: *ёзган — аниқловчи, Замира — аниқланмиш*) каби. Бироқ буни тартиб ўзгариши, инверсия деб бўлмайди. Бу қайта тузишдир (Ш. Раҳматуллаев).

Демак, инверсия ҳодисасини ҳисобга олмаганда, эга содда гапда кесимдан олдин келади. Бу тартиб эганинг грамматик белгиларидан биридир.

Эга кўпинча отлар ва от характеридаги олмошлар билан ифодаланади. Отлар ва от характеридаги олмошлар эга вазифасида қўлланувчи типик сўзлардир. Эга вазифасида бошқа сўзлар ҳам келиши мумкин. Бундай вақтда улар одатда от функциясида қўл-

ланади, отлашади — субстантивлашади: *Ишлаган тишлар, ишламаган кишнар* (Мақол). *Яхшилар кўпайсин, ёмон қолмасин* (Қўшиқ).

Баъзан гапда ёрдамчи сўзлар, аффикслар, фонемалар ҳам эга вазифасида келади. Бундай вақтда улар субстантивлашади ва нутқ предмети, фикр объекти сифатида қўлланади: *Эҳтиёт бўлинг, тағин кетидан «лекин» чиқиб қолмасин* («лекин» — субстантивлашган ёрдамчи сўз). «Эди» — *тўлиқсиз феълдир*. «в» *Ўзбек тилида икки лаб орасида ҳосил бўлади* (М. Мирзаев). Кейинги икки ҳол умумий нутққа эмас, балки кўпроқ хусусий нутққа (лингвистикага) хосдир.

Эга турли сўзлар боғланмаси билан ҳам ифодаланиши мумкин. Ҳатто гапга тенг синтактик бутунликлар ҳам эга вазифасида кела олади: *Меҳнатсиз турмуш йўрилиқдир, санъатсиз турмуш ваҳшийликдир* (В. И. Ленин). *Тоҳир ролида чиқадиган, Қора ботир бўладиганлар фронтда душманга қарши жанг қилгани отланишди* (Сайд Аҳмад). *Билгани зўр бирни йиқар, Билими зўр мингни йиқар* (Мақол).

Англашиладики, эга нутқ предмети, фикр объектини билдирадиган бош бўлакдир. Гапда фикр объекти, нутқ предмети сифатида қўлланган ҳар қандай тил элементи эга функциясида кела олади.

Эга гапда ҳар доим бирор сўз ёки сўзлар боғланмаси билан ифодаланиши шарт эмас. Баъзи гапларда эга тушиб қолиши, яшириниши мумкин: *Узоқ йўллар босаман, тоғлар ошаман, Чорвадор ошналар учун шошаман* (Р. Бобожон). *Яна йўлашиб кўрамиз, ҳар ҳолда сўзингни ерда қолдирмасан, лекин ундай ножўя сўзлардан қайт* (Ойбек).

Гапда эганинг қўлланиши ёки қўлланмаслигининг маълум сабаблари бор.

1. Эга мазмун жиҳатдан аҳамиятли бўлса ва, шунга кўра, логик урғу олса, ҳамма вақт сақланади: *Ёрмат йўқ, сен извош-ни қўш* (Ойбек). *Сиз-ку мол-дунёнғиз кетганига куясиз. Мен нега озор чекаман?* (Ҳ. Фулом). *Ман ўзим ҳар бир амалдорга қўл қовуштираман, ман-а, ман!* (Ойбек).

Логик урғу эгадан бошқа бўлакка тушганда, эга махсус ифодаланмаслиги мумкин: *Келинг, кимни йўқлаб келдингиз бу ерга?* (Ойбек). *Бўш ётган молхоналардаги лампочкаларни ўртоқ Мансуровга мақтаниб кўрсатдингиз* (П. Қодиров).

2. Кесимда шахс-сонни кўрсатувчи грамматик формалар иштираётган бўлса, эга тушиб қолиши мумкин: *Сенга оқшоқ талқон олиб келдим, Тўлқинжон! Яши кўрасанми?* (Ҳ. Фулом). «Ойқўлнинг чорваси кўп экан, бизни ҳам энди чорва боқадим» деб юраверибмиз. «Бу боғлар берадиган даромада энди зор эмасмиз» дебмиз (П. Қодиров).— *Қўлингиз бўшаса, бир айлан-тириб келсам деган эдим.— Раҳмат, бирон соатдан кейин бўшарман* (А. Қаҳҳор).

Кесим шахс-сонни кўрсатувчи грамматик формантлар олмаса,

эга сақланади: *С и з ҳаммасининг онаси, у киши — ота* (А. Қаҳҳор). *У жуда ақлли, ўзи спортчи* (О. Ёқубов).

3. Бўйруқ гаплар кўпинча эгасиз қўлланади. Чунки унда одатда кесим вазифасидаги феъл шахс-сонни кўрсатиб туради: *Тур, жўхорингга қара!* (А. Қаҳҳор). *Шошма, ичсанг-чи бир пиёла! Йўқми? Бўлмаса, мана бунни ол!* (Ойбек).

4. Бирор асарнинг, янги абзац ёки текстнинг биринчи гапи одатда эгали бўлади, кейинги гаплари эса эгасиз қўлланиши мумкин: *Йигит ғоят чанқаган эди, чойни қуйиб, пуфлаб-пуфлаб ичди. Белбоғига тугилган қирқ тийин чақадан тегишлисини айириб олиб, пиёла ичига ташлади, ўрнидан турди. Лекин бир муддат тараддудда қолди: қай томонга қадам босишини билмас эди. Самоварчининг «итфеъл» эканини пайқаган бўлса ҳам, ноилож унинг олдига борди* (Ойбек). Бу мисолда *йигит* сўзи эга вазифасида келган. У биринчи гапда қўллангани учун, кейинги гапларда тушириб қолдирилган.

5. Кўчирма гапли конструкцияларда автор гапи кўпинча эгали бўлади: *Ҳа, она-бола бир-бирига тортган! — дерди у нафрат билан* (П. Қодиров). *Кўришга ишончим комил, — деди Мурат-али* (Ш. Рашидов).

6. Сўроқ гапда сўроқнинг кучи эгада бўлса, жавоб гапда эга сақланади: — *Бу бинонинг лойиҳасини ким тузган? — деб сўрадик. — Бунни, — деди инженер, — академик Шусов тузган* (Ҳ. Назир).

7. Оғзаки сўзлашувда нутқ предмети, фикр объекти ситуациядан маълум бўлса, эга махсус ифодаланмайди. Масала, анча вақтдан буён трамвай кутиб турган кишилардан бирининг *Келяпти* деган гапида эга тушиб қолган; бунда эга ситуациядан — нутқ сўзланиб турган вазиятдан маълум: бу *трамвайдир*.

8. Айрим бир составли гапларда фикр умумга — барчага қаратилганлиги (шахси умумлашган гап) учун ёки ҳаракатни бажарувчи субъект кўпчилик, ҳамма, умуман одамлар деб ҳисоблангани (шахси номаълум гап) учун, эга одатда қўлланмайди: *Тўғри бўлсанг, гул бўласан; Эгри бўлсанг, кул бўласан* (Мақол). *Марияга дарров бошдан-оёқ мусулмонча кийим кийдирадилар... Елғиз ўзини ҳеч ерга юбормайдилар — ҳатто йўлакка, кўча эшикка чиқармайдилар* (Ойбек).

Бир составли гапнинг бир типиди эга умуман бўлмайди, у контекстан, нутқ сўзланиб турган вазиятдан ҳам билинмайди (шахсиз гап): *Боғчада радиола борлиги учун битта пластинканигина олишга тўғри келди* (Ойбек). Булар ҳақида «Бир составли гаплар» баҳсида батафсил сўзланади.

9. Топишмоқларда фикр объектини билдирадиган предмет топилиши керак бўлса, эга қўлланмайди: *Бориб-бориб тангадай жойни эгаллайди* (Хасса).

Англашиладики, эганинг қўлланиши ёки қўлланилмаслиги гапнинг логик мундарижаси, грамматик формаси ва нутқ услуби билан бевосита боғлиқдир.

Эга материал жиҳатидан (қандай сўз туркуми билан ифодаланиши жиҳатидан) қуйидагича бўлади:

1. От эга. От, ўз лексик-грамматик маъноларига кўра, эга вазифасида қўлланишга жуда мос сўз туркумидир. Гапда турли семантик группага мансуб отлар эга бўлиб кела олади.

1) Атоқли от эга вазифасида: *Йўлчи ўрнидан турди, ариқда юз-қўлини ювиб, ташқари саҳнида бир оз кезди (Ойбек). Наби полвон кўзларини очиб, қулоқларини диккайтириб, бойга қулоқ солмоқда эди (Саид Аҳмад).*

2) Турдош от эга вазифасида: *Аммо қиз, ял этиб сўнган юлдуз каби, бир онда кўздан ғойиб бўлган эди (Ойбек). Қозон бор, самовар бор. Қуруқ чой йўқ (Саид Аҳмад).*

3) Конкрет от эга вазифасида: *Балиқ ҳам, қуён ҳам, тўнғиз ҳам бор (Саид Аҳмад). Самовар сенга ёқдими, ахир? (А. Қаҳҳор).*

4) Абстракт от эга вазифасида: *Тинчлик урушни енгади. Бизда камчиликлар борми? (А. Қаҳҳор).*

5) Якка от эга вазифасида: *Самолёт кетиб қолди (А. Қаҳҳор). Бу ерда на тиккайган дарахтча, на бир парча майса бор (Ойбек).*

6) Жамловчи от эга вазифасида: *Халқ уни грибонидан ушлаб, қонун қўлига топширажак (А. Қаҳҳор). Полк май ойининг охирларида яна олдинги линияга чиқди (А. Қаҳҳор).*

2. Сифат эга. Сифат кўпинча отлашганда эга вазифасида келади. *Мард майдонда билинади (Мақол).* Бунда сифат отнинг грамматик кўрсаткичларини олади ва предметни унинг белгиси орқали англатади. Баъзан сифат қаралмиш функциясида келиб, от сингари қўлланади ва ўзидан олдин келган қаратқич келишигидаги предметнинг турини, бир қисмини белгиси орқали билдиради: *Билким, жангда билинади Мард йигитнинг сараси (Ҳ. Олимжон).* Белгининг номи маъносида қўлланган сифатлар эга вазифасида от сингари ишлатилади: *Яхши — яхши, аъло — аъло.*

3. Сон эга. Сон ҳам кўпинча отлашганда эга вазифасида келади: *Олти сўмни юбор. Учи ёнингда қолсин (Ойбек).* Хусусий нутқда, математик ифодаларда сон миқдорнинг умумий номи сифатида қўлланади ва от каби эга вазифасини бажаради: *Тўққиз учга касрсиз бўлинади.*

4. Олмош эга. Олмош от, сифат ва соннинг ўрнига алмашиб қўлланадиган сўз туркумидир. Шунинг учун олмошнинг эга вазифасида келишида икки хусусият кўзга ташланади: 1) От ўрнида қўлланадиган олмошлар одатдаги эга вазифасини бажаради: *Сизлар нима бўлсангиз, мен ҳам шу (Саид Аҳмад). Биз ярим кечаси йўлга чиқиб, саҳарда ўша ердан ўтдик (А. Қаҳҳор). У қаёққа боришни билмасди... (Саид Аҳмад).*

*Ким айтди шу ёлгон гапни?— талмовсираб сўради Давлатбеков (П. Қодиров). 2) Сифат ва соннинг ўрнида қўлланадиган олмошлар отлашгандагина эга вазифасида келади: Буниси ундан ҳам оғир (Уйғун). У оқ гулларни юзига тегизиб туриб: «Менга қайсиси ярашади, қизилими, оқими?»— деб сўради (Санд Аҳмад). Баъзилари мени аҳмоққа чиқариб қўйган, баъзилари танг аҳволимдан ачингандай бўлади (Ғ. Ғулом). Нечтаси келди? Нечтаси қолди?*

5. Инфинитив эга. *Тортишув қизиб кетди (А. Қаҳҳор). Уқиш бошқа, уқиш бошқа (Мақол).*

6. Сифатдош эга. Сифатдош кўпинча отлашганда эга вазифасида келади: *Тиришган тоғдан ошар (Мақол). Юрган — дарё, ўтирган — бўйра (Мақол).*

Сифатдош ҳаракат номи маъносида келиб, эга вазифасини бажариши мумкин. Бу вақтда у отлашмайди ва одатдаги инфинитив эга каби қўлланади: *Сўзлагандан сўзламаган яхшироқ. Сўзладим, бошимга тегди таёқ (Мақол).— Сўзлашдан сўзламаслик яхшироқ.*

7. Тақлид сўз эга. Тақлид сўзлар отлашганда эга вазифасида келади: *Гулдур-шалдир, тарақ-туруқ ўзгаршсиз давом этади (А. Қодирий).*

8. Ундов эга. Ундовлар ҳам отлашганда эга вазифасида келади. *Яна дод чиқди (Яшин).*

9. Фразеологик бирликлар билан ифодаланган эга. Буни қисқача ибора эга деб аташ мумкин: *...қишлоқдаги бир-иккита оғзи катталарасло бўлмайди дейишди (Р. Файзий). Бургага аччиқ қилиб кўрпани куйдириш яхшмас (Ҳ. Назир).*

10. Синтактик бирликлар билан ифодаланган эга: *Хотинсиз ўтиш—хато, боласиз ўтиш—жафо (Мақол). Маҳмуд ака онда-сонда бақариб қўяр (П. Қодиров). Отларнинг отхонага олиб ўтилмагани Зиёдиллани таажжублангирди (Ҳ. Ғулом).*

Баъзан тенг алоқадаги бир хил шахсни кўрсатувчи бир неча сўз бутунича ёки айрим-айрим эга вазифасида келади. 1. Агар кесим бирликда бўлса, бу сўзларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида эга саналади. Бунда одатдаги уюшиқ бўлак ҳосил бўлади: *Салим ва Ҳаким келди.—Салим келди, Ҳаким келди.* 2. Агар кесим кўпликда ёки биргалик даража формасида бўлса, бу сўзлар яхлитлигича эга саналади: *Ермат билан Гулсунбиби Гулнорнинг қабрига боришди (Ойбек).* Бу кейинги ҳол ҳозирги замон ўзбек тилида тобора активлашмоқда.

Тенг алоқадаги турли шахсни кўрсатувчи бир неча сўз яхлитлигича эга вазифасида келганда кесим кўплик формасида бўлиб, ё I шахсни, ё II шахсни кўрсатади (бир сўз бир вақтнинг ўзида турли хил шахсни кўрсата олмайди). 1. Агар бундай эгалар қаторида I шахсни кўрсатадиган сўз қатнашган бўлса, кесим ҳам шу шахсда бўлади: *Мен, сен ва у бордик. Сен билан мен кўрдик.*

каби. 2. Агар бундай эгалар қаторида I шахсни кўрсатадиган сўз қатнашмай, II шахсни кўрсатадиган сўз иштирок этган бўлса, кесим ҳам шу шахсда бўлади: *Ахир, барибир бир кун эмас, бир кун ё у сенга, ё сен унга йўл беришга мажбур бўласизлар-ку!* (Уйғун).

Турли шахсдаги эгалар билан ёрдамчиси билан боғланганда, уларнинг бири тушиб қолиши мумкин (одатда шахс жиҳатдан кесимга мувофиқ бўлган эга тушиб қолади): *Ориф билан (мен) ўрин-кўрпани йиғиб, ичкари олиб-кириб қўйдик-да, ювнишга кетдик* (Ғайратий). Бундай гапларда асли эга *биз(лар)* ёки *сиз(лар)* сўзлари бўлиши керак. Чунки кесим одатда шу сўзларга мос келадиган формада қўлланади. *Мен, сен ва у* қўшилмаси ҳам, *мен билан сен* қўшилмаси ҳам, *у билан мен* қўшилмаси ҳам *биз(лар)* олмошига, *у билан сен* қўшилмаси эса *сиз(лар)* олмошига тўғри келади: *Биз — мен, сен ва у келдик. Биз — у билан мен келдик. Биз — сен билан мен келдик. Сиз — у билан сен бордингиз.* Бунда *биз* ва *сиз* олмошлари эга, уюшиқ бўлақлар эса изоҳловчи ҳисобланади. Баъзан уюшиқ изоҳловчидан кейин умумлаштурувчи сўз ҳам қўлланади. Булар ўзаро бир-бирига тенг ҳодисаларни билдиради: *Биз — Зоҳид билан мен икковимиз чўмилишга бордик.* Бунда *биз* олмоши эга, *Зоҳид билан мен* қўшилмаси эганинг уюшиқ изоҳловчиси, *икковимиз* сўзи эса уюшиқ изоҳловчининг изоҳловчисидир.

Баъзан уюшиқ изоҳловчининг бири «яширинади» ва у кейинги изоҳловчи билан қўшилиб кетади: *Биз, Зоҳид билан икковимиз, чўмилишга кетдик.* Бунда билан кўмакчи-боғловчиси ҳам айтилмай қолиши мумкин: *Биз Ботирали иккимиз, у тўқайга кетаётган тонгда шундай аҳд-паймон қилган эдик* (Ҳ. Ғулом). *У шу нарсаларни сўради: биз, яъни Соврасов иккаламиз, ўз одамларимизни Сибирь, Ўрта Осиё ва Уралга юбора оламмизми?* (Г. Брянцев). Бундай конструкцияларда уюшиқ изоҳловчилар қўлланмаслиги ҳам мумкин: *Биз икковимиз бордик.* Бунда *биз* — эга, *икковимиз* — изоҳловчи. Бироқ *Бизнинг икковимиз бордик* каби гапларда *бизнинг икковимиз* бирикмаси — эга.

Юқоридаги конструкцияларда *биз* ёки *сиз* олмошларидан бўлган эгалар айтилмай қолиши ҳам мумкин: *Ориф билан иккимиз Серержадан бир қарич айрилгимиз келмасди* (Ғайратий). *Березкин икковимиз урушдан хийла аввал танишганмиз* (Г. Брянцев). *Қуёш ботмасдан Ванцель икковимиз қайтиб келдик* (Г. Брянцев). *Раззоқ иккимиз келамиз* (Ҳ. Ғулом).

Бу мисолларда *биз* олмоши қўлланмагани учун, унинг изоҳловчилари бўлмиш *Ориф билан иккимиз, Березкин икковимиз, Ванцель икковимиз, Раззоқ иккимиз* сўзларини эга деб ҳисоблаш мумкин.

Бироқ *Очилиб турган гулларнинг олдига қўйилган сўрида бир неча киши чой ичишиб ўтирган эдик* (Қори-Низов) гапида эга айрим ифодаланмаган *биз* сўзидир (*бир неча киши бирикмаси — эга эмас*).

Баъзан эгадан кейин унга шахс ва сон жиҳатидан мос келадиган ўз сўзи қўлланади. Бу сўз эгани таъкидлаш учун хизмат қилади: *Мен ўзим тез-тез хабар олиб тураман* (Ойбек). *Икромжон иккиланиб ўтирмай, жавоб берди: Мен ўзим кузатиб бораман* (Саид Аҳмад). *У шу аллозда бир ўзи уч ярим гектар ерни ағдариб қўйган эди* (Саид Аҳмад). *Бўронбек тойни ўзи эгарга ўргатган* (Ҳ. Фулом). *Жўрабой ота Хумсон масаллиғидан ўзи ош дамлади* (Ҳ. Фулом). *Бу ерда ҳар ким ўзига ўзи хизмат қилади* (М. Аъзамов). *Сен ўз ёзувчиларингга мадад бериш йўллариини ўзинг топасан* (М. Шолохов). *Шунга ҳам сен ўзингни ўзинг қийнаб ўтирибсанми* («Муштум»). Бироқ *Менинг ўзим бораман* типигаги гапларда *менинг ўзим* бирикмаси — эга.

*Биз ҳаммамиз келдик* каби конструкциялар ҳам юқоридагиларга бирмунча ўхшаб кетади. Бунда *биз* — эга, *ҳаммамиз* изоҳловчидир. Бироқ *Бизнинг ҳаммамиз келдик* гапида *бизнинг ҳаммамиз бирикмаси* — эга.

*Халқларимиз дўстлиги* — бу кундалик ҳаётимизда *мавжуд бўлиб турган чинакам дўстликдир* (С. Азимов, Ю. Султонов). *Менинг халқимни рўёбга чиқарган, шод ва бахтиёр қилган, нон ва ош, кийим ва устбош, эътибор ва обрў берган нарса* — *бу дўстликдир* (Ҳ. Олимжон) каби мисолларда ажратилиб кўрсатилган сўзлар яхлитлигича эгадир; *бу* сўзи таъкидловчи элемент бўлиб, эга билан кесим составини қатъий чегаралаб кўрсатади. Бу ҳодиса одатда отли гапларда учрайди.

## Кесим

Кесим эгадан кейинги иккинчи бош бўлак бўлиб, гап орқали алоқа-аралашувда, фикр алмашувда катта аҳамиятга эгадир.

Кесим эгадан англашилган шахс, нарса-предмет ва воқеа-ҳодисанинг белгисини билдиради. Бу жиҳатдан у аниқловчига ўхшаб кетади. Бироқ белгини қандай ифода этишига кўра, аниқловчи билан кесим ўзаро фарқ қилади. Аниқловчида белги предмет тасавури билан қўшилиб, яхлит бир бутун тушунча ҳолида, атрибутив алоқа йўли билан ифодаланса, кесимда у шу белгининг эгадан англашилган предметда мавжуд ёки мавжуд эмаслиги нуқтан назаридан тасдиқлаш тарзида — ҳукм шаклида, предикатив алоқа йўли билан ифодалансади. Қиёсланг: *Кучли шамол* (сўз бирикмаси: аниқловчи + аниқланмиш) — *Шамол кучли* (гап: эга + кесим).

Кесим эга ҳақидаги ҳукми билдирадиган бўлакдир. Ҳукм тасдиқ ҳукм ва инкор ҳукмга бўлинганидек, эга ҳақидаги ҳукми билдирадиган бўлак — кесим ҳам тасдиқ кесим ва инкор кесимга ажралади: *Инкор кесим инкор ифодаловчи -ма бўлишсизлик аффикси, эмас, йўқ* сўзлари ва бошқа воситалар ёрдамида ҳосил қилинади. Тасдиқ кесимда бундай элементлар бўл-



майди: *У келди.— У келмади. Бу ишинг яхши.— Бу ишинг яхши эмас* каби.

Гапда *сира, ҳеч, асло, зинҳор, бирорта ҳам* каби сўзлар иштирок этган бўлса, кесим ҳам одатда инкор кесим шаклида бўлади: *Мен сира кечикканим йўқ. У зинҳор айтмади* каби.

Грамматик жиҳатдан кесим ўз составидаги бўлақларга нисбатан ҳоким, эгага нисбатан эса тобедир. Эга биринчи бош бўлақ, муғлоқ ҳоким бўлақ бўлса ҳам, гапни ташкил этишда, гапликни кўрсатишда кесим муҳим роль ўйнайди. Эга фақат темани атайди, шу тема ҳақидаги баён, фикр, мулоҳаза кесим орқали ифода қилинади. У гапнинг асосий белгиларидан бири бўлмиш предикативликни кўрсатадиган зарурий элементдир. Гап учун характерли бўлган модаллик, замон, шахс ва интонацион тугаллик каби ҳодисалар кўпинча кесим билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун одатда гапнинг баъзи семантик турларини белгилашда кесим, унинг формаси асосга олинади (*Уйга кир — буйруқ гап, Уйга кирдинг — дарак гап*); гапда кесимнинг тушиб қолиши бошқа бўлақларнинг тушиб қолишига қараганда бирмунча кам учрайди ва бу нарса кўпинча гап структурасига сезиларли таъсир кўрсатади.

Кесимнинг маъноси ва грамматик шакли унинг эга билан бўлган муносабатига ҳамда қандай сўз туркуми билан ифодаланишига боғлиқ.

Кесим кўпинча феъллар билан ифодаланади. Феъллар кесим вазифасида қўлланувчи типик сўзлардир. Тусланган феъллар предикативлик хусусиятини ўзида ёрқин акс эттиради: улар замон, майл, шахс-сон маъноларини билдиради. Шунинг учун ҳар бир тусланган феъл бир гапни ҳосил қилиши мумкин: *Уқидим. Ёзаман* каби. Кесим вазифасида бошқа сўзлар ҳам кела олади. Бироқ бунда айрим шарт-шароитлар керак: феълдан бошқа сўзнинг кесим вазифасида келишида боғлама, предикативлик аффикси, тартиб ва интонация каби ҳодисаларнинг роли каттадир.

#### Кесимнинг ифодаланиши

Кесим материал жиҳатдан (қандай сўз туркуми билан ифодаланиши жиҳатидан) бир неча хил бўлади. Сўз туркумлари феъл ва от туркумларига ажралганидек, кесим ҳам дастлаб икки турга ажралади: феъл кесим ва от кесим.

**Феъл кесим.** Феъл, ўзининг лексик-грамматик хусусиятига кўра, кесим вазифасида қўлланишга жуда мос сўз туркумидир. Феъл кесим эгадан англашилган предметнинг (предмет кенг маънода: шахс, нарса-предмет, буюм, воқеа, ҳодиса ва ҳоказо) ҳаракатини ёки ҳолатини билдиради: *Йўлчи ошхонага кирди* (Ойбек). *Навбатчи Икромжонга қаради* (Саид Аҳмад). *Туробжон қизарди* (А. Қаҳҳор).

Кесим функциясида келадиган ҳар бир феъл формасининг ўзига хос хусусияти бор. Бу ҳол уларни алоҳида-алоҳида баён этишни талаб қилади.

1) Ижро майлидаги феъл кесим. Ижро майлидаги феъллар кўпинча мустақил содда гапнинг кесими вазифасида келиб, эгадан англашилган предмет ҳаракатининг уч замондан бирида реал бажарилиши ёки бажарилмаслигини билдиради. Эга I ёки II шахсни кўрсатганда, ижро майлидаги феъл кесимлар ҳам шу шахслардан бирини кўрсатувчи махсус аффиксларга эга бўлади. Бу аффикслар кесимнинг грамматик шакли ҳисобланади ва уни эга билан боғлаш учун хизмат қилади: *Мана шунақа гаплар бўлиб турганда, мен Ҳафизага қарадим* (А. Қаҳҳор). *Мен сизни боғда кутаман* (А. Қаҳҳор). *Сизлар шу тухматга келганга ўхшайсизлар?* (А. Мухтор). *Сиз тушунмаётисиз, ая!* (А. Қаҳҳор).

Эга III шахсда бўлганда, ижро майлидаги феъл кесимлар шахсни кўрсатувчи махсус аффикс қабул қилмайди. Бироқ бу ноль кўрсаткич ижро майлидаги феъл кесимларнинг III шахси деб қаралади: *Эъвозхон Қумрига ёшли кўзлари билан тикилди* (Ҳ. Фулом). *Йўқ, сизда илгариги Дадавой аканинг сояси ҳам қолмабди!* (Уйғун).

Ижро майлида тусланган сифатдош III шахс бирликда ноль кўрсаткичли бўлади. Бу ҳол унинг гапдаги ўрнини бирмунча қатъий қилиб қўяди. Бунда сифатдош одатда эгадан кейин келади: *Нурмат кўрган. Салим эшитган* каби. Бошқа ҳолларда эга билан кесим инверсияси рўй бериши мумкин.

2) Буйруқ-истак майлидаги феъл кесим. Бундай кесим иш-ҳаракатни бажариш тўғрисида буюриш, истак, илтимос, маслаҳат, ундаш маъноларини англатади.

Эга I шахсни билдирганда, кесим бирликда *-(а)й*, кўпликда *-(а)йлик* аффикслари билан шаклланади. Бу аффикслар кесимнинг грамматик формаси ҳисобланади ва уни эга билан боғлаш учун хизмат қилади: *Майли, майли, холажон, мен ўзимизнинг эшикдан чиқа қолай* (А. Қаҳҳор). *Биз кетайлик*.

Эга II шахс бирликда бўлганда, кесим махсус шахс кўрсаткичи олмайди. Бироқ бу ноль кўрсаткич II шахс деб қаралаверади. Ҳақиқий буйруқ маъноси шу II шахсда намоён бўлади: *Ҳой, Омон, ма ўқи!* *Пастроғидан ўқи* (А. Қаҳҳор). Баъзан II шахс бирликда буйруқ феълида *-гин* аффикси қўлланади. Бу аффикс буйруқни юмшатиб, илтимос, ялиниш маъноларини келтириб чиқаради. *Эртага сен бизни келгин* каби. Бунда ҳурмат учун *-(и)нг* аффикси ишлатилади: *Олиб чиқинг-чи, хола!* (А. Қаҳҳор).

Эга III шахсни кўрсатганда, буйруқ-истак майлидаги феъл кесим *-син* аффикси билан шаклланган бўлади. Бунда II шахс орқали III шахсга буюриш маъноси англашилади: *У эртага бизни келсин* каби.

3) Шарт майлидаги феъл кесим. Феълнинг шарт майли кўпинча эргаш гапларнинг кесими вазифасида келади. Бундай вақтда у бирор иш-ҳаракатнинг амалга ошиши учун ундан олдин бажарилиши лозим бўлган иш-ҳаракатни билдиради: *Агар*

кампирдан тарқалган болалари, набиралари — ҳаммаси бир уйга тўпланса, ўзимиз ҳам сал кам бир маҳалла оила бўлар эканмиз (Ғ. Ғулом). Балки у одам бутун бола-чақаси билан экинизга кўз тикиб ётгандир, экини битмаса, оч қолар, яланғоч қолар... (Ойбек).

Шарт майли формасидаги феъл мустақил содда гапнинг кесими вазифасида ҳам келиши мумкин. Бундай вақтда у истак, хоҳиш, илтимос каби маъноларни англатади. Мустақил содда гап кесими вазифасида келган шарт феъли билан эргаш гап кесими вазифасида келган шарт феъли урғу орқали ҳам фарқланиб туради: -са аффикси эргаш гапдаги феъл кесимда урғули, мустақил содда гапдаги феъл кесимда эса урғусиз бўлади: *Бирга келсак... Қўл ушлашиб юрсак... Денгиз бўйларини, Кавказ тоғларини кезсак* (А. Қаҳҳор). *Йўлчини даҳшатли бир куч тоғаллади, инсофга, адолатга, ҳақиқатга ёт бўлган бу ҳаётни, замонни, ҳамма нарсани оёқ остида эзса, йиқитиб ёқса* (Ойбек).

Эга I ёки II шахсни билдирганда, феълнинг шарт майли формасидаги кесим ҳам шу шахслардан бирини кўрсатувчи махсус аффикслар олади. Эга III шахсни билдирганда эса ижро майлидаги феъл кесим сингари ноль кўрсаткичли бўлади: *Агар ўрталарингизда бирортангиз заррача қўрқоқлик қилсангиз, жанг майдонидан қочсангиз, унда сизга лазнат ўқиймиз* (Яшин). *Ери бўлса, улови йўқ. Улови бўлса, ери йўқ* (Ойбек).

4) Сифатдош формасидаги феъл кесим. Сифатдош тусловчи қўшимчалар олиб ўзгарганда, одатдаги шахсли феъл каби қўлланиб, мустақил содда гапнинг кесими вазифасида келади. Буни ижро майлидаги феъл кесимларда кўрдик. Бошқа вақтда сифатдош -да, -дан (баъзан -га) келиши аффиксларини олиб ёки *учун, сабабли, туфайли* каби кўмакчилар билан бирга келиб, эргаш гапнинг кесими вазифасини бажаради: *Водиларни яёв кезганда, Бир ажиб ҳис бор эди манда* (Ҳ. Олимжон). *У эрта келгани учун, мен ҳам эрта кетдим. Сиз яхши ишлаганингизда, бизга ҳам мукофот тегарди* («Муштум»).

5) Равишдош формасидаги феъл кесим. Равишдошнинг -(и)б, ва -(а)й аффикслари билан ясалган шакли тусловчи қўшимчалар олиб, шахсли феъл сингари қўлланишини ва мустақил содда гапнинг кесими бўлиб келишини ижро майлидаги феъл кесимларда кўрдик. Тусловчи қўшимчалар олмаган вақтда равишдошларнинг барча турлари эргаш гапнинг кесими вазифасини бажаради: *Йўлчи қайтиб келгунча, Гулнорни олиб кетдилар* (Ойбек). *Баҳор бўлиб, сойларда сувлар шилдираб қолди* (Уйғун).

6) Феълли бирикма билан ифодаланган кесим. Ҳоким компоненти феълдан бўлган фразеологик ва синтактик бирикмалар кесим вазифасида қўллана олади: *Қизлар звеноси. Дилшоднинг уйида йўл-кулги билан кўнги очибди* (Ойбек). *...йигитлар кувени ўртага оладилар* (Ойдин).

**От кесим.** Бу кесим феълдан бошқа сўз туркумлари билан ифодаланлади. Феълнинг ҳаракат номи формаси билан ифодаланган кесим ҳам от кесим деб қаралади.

Эга I ёки II шахсни билдирганда, от кесим ҳам одатда шу шахслардан бирини кўрсатувчи аффикс олган бўлади. Бу аффикс кесимнинг грамматик формаси ҳисобланади: *Албатта сиз бизга меҳмон сиз* (А. Қодирий). *Мен сенинг ўғлингман, эмасман меҳмон* (Ҳ. Олимжон). Бу ҳолда эганинг ифодаланмаслиги, «яшириниши» мумкин. Баъзан от кесимда шахс кўрсаткичи бўлмайди. Бундай гапларда эганинг қўлланиши шарт, у «яшириниши» мумкин эмас: *Мен ҳам кичик пахтакор* (Шонаяр).

Эга III шахсни билдирганда, от кесимда шу шахсни кўрсатувчи махсус аффикс бўлмайди: *У ҳали ёш бола* каби. От кесим шахс кўрсаткичига эга бўлмаганда, уни белгилашда пауза, тартиб муҳим роль ўйнайди.

От кесим эгага айрим ёрдамчи феъллар воситасида боғланиши мумкин. Бу ёрдамчи феъллар кесимни шакллантиради. Улар шахс-сон кўрсаткичига эга бўлади: *Зулфиев колхозга раис эди*. *Ўғли агроном бўлди* каби.

От кесим кўпинча бош келишиқ формасидаги сўздан иборат бўлади. Бироқ у баъзан ўрин-пайт, чиқиш ва жўналиш келишиқлари формасида ҳам бўла олади: *Ҳамма айб қизингизда...* (Уйғун). *Ишонинг, сўзларим юракдан* (Ойбек). *Оёқ югуриги — ошга, тил югуриги — бошга* (Мақол). Келишиқ формасидаги бундай отлар аслида иккинчи даражали бўлак бўлиб, ифодаланмай қолган кесимнинг вазифасини ўз устига олган. Қиёсланг: *Дарвозамиз темирдан ишланган. — Дарвозамиз темирдан*. Лекин бундай конструкцияларни бугунги тилда кесими «яширинган» тўлиқсиз гап дея олмаймиз, улар тўлиқ гапдир.

Ҳозирги ўзбек тилида тушум ва қаратқич келишиқларидаги сўз кесим вазифасида кела олмайди. Бироқ эски ўзбек тилида баъзан қаратқич келишигидаги сўзнинг кесим вазифасида қўлланганини кўриш мумкин: *Бал ҳақиқат аро анингдур Меҳр* (Навоий). *...ғолибо агар сўз анинг эмас* (Бобир). *Гўшти сизнинг ва устухони менинг бўлғой* (Фурқат). Бугунги ўзбек тилида қаратқич формаси ўрнида *-ники* аффикси қўлланади: *Озод Ватан, қучоғингда бахт-саодат бизники, Ёшлигимиз гул боғида тинчлик, роҳат бизники* (П. Мўмин).

От кесимда инкор маъносининг ифодаланиши феъл кесимдан фарқ қилади. Феъл кесимда инкор маъноси *-ма* бўлишсизлик аффикси билан ифодаланса, от кесимда (содда от кесимда) эмас, *ййқ* каби сўзлар орқали ифодаланлади.

От кесим, материалига кўра, қуйидагича бўлади:

1) От билан ифодаланган кесим. Бу кесим эгадан англашилган предметнинг ким ёки нималигини, унинг шахси, касби, машғулоти, мавжудлик ўрни, йўналган объекти, манбаи каби мазмунларни билдиради: *Она, ўша севганим — Омон* (Ҳ. Олимжон).

жон). *Тийин ҳам пул, юз минг сўм ҳам пул (Ойбек). Бола-нинг кучи — оёғида, йигитнинг кучи кўкрагида (И. Раҳим). Тикан заҳри учида, душман заҳри ичида (Мақол). Ишонинг, сўзларим юракдан (Ойбек). Китоб — омага! Пахта — Ватанга! (Газетадан).*

2) Сифат билан ифодаланган кесим. Сифат, лексик-семантик хусусиятига кўра, предмет белгисини билдиради. Бу унинг гапда кесим бўлиб келишига кенг имкон беради. Сифат кесим вазифасида кўп қўлланади. Сифат кесим эгадан англашилган предметнинг предикатив белгисини ифодалайди: *Сени душман қўлига ташлаб кетгандан кўра, ўлим яхшироқ (Уйғун). Эл бетинч, одамларнинг юзлари ғамгин, суҳбатлари серташвиш эди (П. Турсун).*

Сифат отлашганда ҳам кесим вазифасида кела олади. Бундай вақтда у ўрин-пайт, чиқиш ва жўналиш келишиklarини, кўплик ва эгалик аффиксларини олиши мумкин: *Ош — каттадан, иш — кичикдан (Мақол).*

3) Сон билан ифодаланган кесим. Саноқ сон кўпинча математик ифодаларда кесим вазифасини бажариб келади. Бундай вақтда у бирон конкрет предметнинг миқдорини эмас, балки сонларнинг миқдорий муносабатини ифодалайди. *Уч марта уч — тўққиз. Иккига иккени қўшсак, тўрт бўлади* каби. Саноқ сон мақолларда ҳам қўлланиши мумкин. Бу вақтда у кўпинча бирор конкрет предметнинг сонини эмас, балки предметнинг умуман «озлик ва кўплик» жиҳатдан миқдорини билдиради: *Билганинг — тўққиз, билмаганинг тўқсон тўққиз (Мақол). Дўст икки, душман — саккиз (Мақол). Бирники мингга, мингники туманга (Мақол).* Бунда кесим вазифасидаги сон отлашади.

Кесим вазифасида тартиб, доналик, чама ва тақсим сонлар ҳам кела олади: *Улар пахта теримида биринчи. Тақдири азал, айланай,— деди хотин,— Мирзо ҳам юртда иккита оқил бўлса — биттаси (А. Қодирий). Синфимиздаги ўқувчилар — қирқтача. Ҳар бир машинада тўрттадан миз.*

4) Олмош билан ифодаланган кесим. Олмошнинг барча турлари кесим вазифасида кела олади. Лекин бу вазифада кишилик, кўрсатиш, ўзлик ва сўроқ олмошлари кўпроқ, белгилаш, бўлишсизлик ва гумон олмошлари эса камроқ қўлланади. Шахсга ишора қиладиган олмошлар кесим вазифасида келганда предикативлик аффикси олмаслиги мумкин. Чунки уларнинг ўзидан шахс маъноси англашилиб туради: *Пойтахтнинг дарвозабони — биз (Ойбек). Уртада турган мен эмас, сен (Уйғун).* Шахсни таъкидлаб кўрсатиш лозим топилганда предикативлик аффикси сақланади: *Мен кимман? (Уйғун). Сен кимсан? (М. Исмоилий). Қўрган сизсиз («Муштум»). Қудратли самолётни ижод қилган ўзингсан... (Ғ. Фулом). Ўзлик олмоши кесим вазифасида келганда одатда эгалик аффикси олган бўлади: *Правление раиси ўзингиз (А. Қаҳқор).* Олмош кесимнинг мазму-*

ни олмошнинг турига, унинг қандай сўз туркуми ўрнида қўлланганига боғлиқ.

5) Равиш билан ифодаланган кесим. Ҳар қандай равиш ҳам кесим вазифасида келавермайди. Чунончи, *азалда, дастлаб, хануз, ҳали-бери, зўрға, аранг, дарҳол, бирдан, тўсатдан, тамоман* каби равишлар кесим вазифасида кела олмайди. Кесим вазифасида асосан *оз, кам, кўп, анча, мўл, сероб, бугун, эртага* каби равишлар қўлланади. *Иш кўп, кун қисқа...* (А. Қаҳҳор) *Иккитагина машинанинг бошқа ишлари кўп* (Саид Аҳмад). *Сув сероб, ўғит етарли бўлса, яна нима керак? Ё техника, ишчи кучи озми?* (Газета).

6) Ҳаракат номи билан ифодаланган кесим. Ҳаракат номи билан ифодаланган кесим одатда абстракт от, олмош ёки ҳаракат номи билан ифодаланган эгага тобе бўлади: *Бу кайфиятнигина эмас, бу одамларни бузиш* (А. Мухтор). *Нуриисонинг эс-ҳуши эрга тегishi...* (Ойбек). *Яшамоқ — курашмоқ. Курашмоқ — ўрناق бўлиб яшамоқ* (И. Раҳим). *Ҳозир сиз учун энг зарур иш бизни қурилиш ишлари билан таништиришидир* (В. Ажаев).

7) Ундов ва тақлид сўзлар билан ифодаланган кесим: *...орқада қолганларнинг ҳолига воӣ!* (Уйғун). *Лаънат сен кўнгли қораларга!* (Ҳамза). *Яйловнинг қулоғи динг, чўпонлар қулоғи динг* (Миртемир). *Мана хат билан ишлар гумбир* (Ҳамза).

8) Модал сўзлар билан ифодаланган кесим. *Бор, йўқ, керак, лозим, даркор, мумкин* каби модал сўзлар кесим вазифасини бажаради: *Иссиқ овқатинг ҳам борми?* (А. Қаҳҳор). *Қойилман, полвон иним,— юрагига бир нима сиғмагандай кўрагини босиб гапирди Қоратой,— бой кимга керак? Уруш кимга керак? Подшо кимга керак? Булардан халққа ҳеч манфаат тегмайди-ку* (Ойбек).

9) Отли бирикма билан ифодаланган кесим. Ҳоким компонентидан (кенг маънода) бўлган фразеологик ва синтактик бирикмалар от кесим вазифасида келади: *...шу хунуклигим билан толели кишиман* (Ғ. Фулом). *Мен бахт қушиман* (Эртак).

#### Содда ва составли кесим

Кесим тузилиши жиҳатидан икки хил бўлади: содда кесим ва составли кесим.

Содда кесим сўзнинг синтетик формасидан иборат бўлади: *Мен бир қора тунда туғилдим, Туғилдиму, шу он бўғилдим* (Ҳ. Олимжон).

Составли кесим сўзнинг аналитик формасидан иборат бўлади. Улар ҳам қандай сўз туркуми билан ифодаланиши жиҳатидан икки хил бўлади: составли феъл кесим ва составли от кесим: *Бу сўздан Раъно уялиб, бошини чақалоқнинг бағрига тикиб олди*

(А. Қодирий). *Уша Қаландаров орқалаб кетган бугдой менинг бугдойим бўлади...* (Уйғун). *Анвар ёшлигида бўшанггина бир бола эди* (А. Қаҳҳор).

**Составли феъл кесим.** Бундай кесим «етакчи феъл+кўмакчи феъл» тарзидаги бирикувдан ҳосил бўлади. Бундай кесим қуйидагича шаклланиши мумкин.

1. Етакчи феъл равишдош формасида бўлиб, кўмакчи феъл тусловчи қўшимчалар олади. Бунда етакчи феъл асосий маънони англайди, кўмакчи феъл эса етакчи феълдан англашилган ҳаракатнинг бажарилиши билан боғлиқ бўлган турли қўшимча маъноларни билдиради: модаллик, замон, шахс-сон каби маънолар кўмакчи феъл орқали ифодаланади. Составли феъл кесимнинг иккинчи қисми *бошла, ёт, тур, юр, ўтир, бор, кел, бўл, бит (битир), чиқ, ет, ўт, ол, бер, қол, қўй, кет, юбор, ташла, сол, туш, кўр, қара, боқ, бил* каби кўмакчи феъллардан бўлади. Булар ҳаракат процессининг характеристикасини, ҳаракатнинг бажарилишидаги йўналиш ва бошқа турли модал маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади: *Бугундан бошлаб хотираларни ёзиб орасан* (Х. Назир). *...қишлоқ батамом ёниб битган* (А. Қаҳҳор). *Оролов ўша милиционерни ишдан бўшатиб юборибди* (Саид Аҳмад) *Равшанбек... кўп қизиқ томошани бепул кўриб ётибди* (Э. Жуманбулбул). *Паспортимни олиб, патта ёза бошладилар* (Ғ. Фулом).

2. Етакчи феъл ҳам, кўмакчи феъл ҳам тусловчи қўшимчалар олади. Бунда *айтди-қўйди, ёзди-олди, чиқди-кетди* каби қўшилишлар составли кесим вазифасида келади. Бунда ҳам асосий маъно етакчи феълда бўлади, кўмакчи феъл асосий маъно устига қўшиладиган қўшимча маънони билдиради: *Сени ҳамма билади, бирпасда ўтасан-кетасан.* (А. Қаҳҳор). *Мен ундан шунчаки сўрадим-қўйдим* («Муштум»).

**Составли от кесим.** Бундай кесим «от (кенг маънода)+боғлама вазифасида келган ёрдамчи феъл ёки тўлиқсиз феъл» тарзидаги қўшилишдан ҳосил бўлади. Бунда асосий маъно отдан англашилади. Боғлама ёки тўлиқсиз феъл қўшимча маъно билдиради ва кесимнинг эга билан боғланишини таъминлайди. Составли от кесим қуйидаги шаклларда бўлади:

1. От+тўлиқсиз феъл: *Уша куну совуқ қаттиқ эди* (Ойбек). *Уборэкан* («Муштум»).

2. От+бўлмоқ, ҳисобламоқ, саналмоқ, аталмоқ, туюлмоқ каби боғлама вазифасидаги ярим мустақил феъллар: *Сомон бировники бўлса ҳам, сомонхона ўзингники бўлсин* (Мақол). *Бу катта аҳамиятга эга бўлган ҳодиса ҳисобланади* («Мухбир»).

3. От (+дан)+иборат сўзи. *Улар тўрт кишидан иборат.*

4. Иш оти (+эгалик аффикси)+керак, зарур, лозим, мумкин, шарт каби сўзлар. *Бригадир кутиб олиши керак. Мавлон кутиб олиши керак* (А. Қаҳҳор).

5. Иш оти (+эгалик аффикси) + кел сўзи: *Мен бу китобни бир кўргим келди. Сен ҳам сайр қилгинг келяптими?* («Муштум»).

6. Сифатдош (+эгалик аффикси) + йўқ сўзи (баъзан бор сўзи): *Мен кўрдим, сен кўрганинг йўқ* («Муштум»). *Командир доклад қилгани йўқ* (А. Қаҳқор).

### Кесимнинг эга билан мослашуви

Кесим эгага тобеланиб боғланади. Бу тобелик одатда унинг грамматик формасида акс этади. Кесим ўз формасини эгага қараб ўзгартиради: кесим эгага мос формага киради. Кесимнинг эга билан мослашуви махсус шахс ва сон аффикслари орқали ифодаланади. Бу мослик феълнинг биргалик нисбати формаси орқали ҳам шаклланиши мумкин: *Обрўли обоғалари, тоғойилари, амакилари ҳам бирин-кетин мавқеларини йўқотадилар* (Ойбек). ... *раҳбар ўртоқлар аввало сўроқни биздан олишади...* (С. Анорбоев).

Баъзи гапларда кесимнинг эга билан мослиги эгалик аффикслари орқали шаклланади: *Мен кўришим керак. Сен сўраганинг йўқ*. Бунда иш отидаги *-им* ва сифатдошдаги *-инг* аффикслари кесимнинг эгага мослигини кўрсатади. Бу конструкциялар аслида *Менинг кўришим керак, Сенинг сўраганинг йўқ* тарзида бўлган. Бунда *менинг* — қаратувчи, *кўришим* — эга, *керак* — кесим, *сенинг* — қаратувчи, *сўраганинг* — эга, *йўқ* — кесим. Демак, эгалик аффикси аслида қаралмишнинг қаратувчи билан мослигини кўрсатган. Ҳозирги замон ўзбек тилида қаратқич келишиги кўрсаткичи тушиб, аниқловчи эга вазифасига, қаралмиш (илгариги эга) кесим составига ўтган. Натижада бундай конструкцияларда эгалик аффикслари кесимнинг эга билан мослигини кўрсатувчи омилга айланган. Тил тараққиёти натижасида туғилган бу ҳодиса синтактик қайта бўлиниш дейилади.

Ўзбек тилида род-жинс категорияси йўқ. Шунга кўра, кесимнинг эгага род-жинс жиҳатдан мослик ҳодисаси ҳам бўлмаслиги керак. Бироқ тилимизда баъзан *Зулфия — ўзбек шоираси, Қарима — студентка, Ойтўти — комсомолка* каби ҳолларда род-жинс жиҳатдан мослик ҳам учрайди. Булар *Зулфия — ўзбек шоири, Қарима — студент, Ойтўти — комсомол* тарзида ҳам ифодаланиши мумкин. Зулфия ўзининг бир шеърида «*Мен — сизнинг шоир*» деб ёзади.

Демак, кесимнинг эгага род-жинс жиҳатдан мослиги доимий, систематик ҳол эмас. У фақат бошқа тиллардан кирган род-жинс кўрсаткичли сўзлар доирасидагина ва ўшанда ҳам жуда сийрак учрайди.

Эга билан кесим мослиги ҳақида гапирганда, бу икки бўлакнинг логик-грамматик алоқасини белгилаш лозим. Бундай алоқа қуйидагича бўлади:



1. Кесим эгага грамматик жиҳатдан ҳам, логик жиҳатдан ҳам мос бўлади: *Уқитувчилар дарсга кириб кетдилар* (эга ҳам, кесим ҳам кўплик аффиксини олган ва кўплик маъносини билдирган).

2. Кесим эгага грамматик жиҳатдан мос бўлса ҳам, логик жиҳатдан мос бўлмайди. *Оломон Урдага қараб юрди* (эга ҳам, кесим ҳам бирлик формасида, лекин эга кўплик-жамлик маъносини, кесим эса бирлик-яккалик маъносини билдиради).

3. Кесим эгага грамматик жиҳатдан мос бўлмаса ҳам, логик жиҳатдан мос бўлади: *Ҳамма унга қарашади* (Кўшиқдан). *Эл туриб шу чоқ: «...Ойгул, Хонни ўлдир!»— дедилар... Барча ҳайрон эдилар* (Ҳ. О л и м ж о н). Бунда кесим эгага логик жиҳатдан мос, лекин грамматик жиҳатдан мос эмас. Чунки эга грамматик жиҳатдан бирликда, кесим эса кўпликдадир. Бу кейинги ҳол кўпроқ поэзияда учрайди. Буни норма деб олиш тўғри эмас. Эга билан кесимнинг мослигини грамматик маънода тушуниш керак.

Кесимнинг эгага грамматик мослиги *Мен айтаман, Сиз сўзланг* каби гапларда махсус шахс-сон аффикслари билан ифодаланса, *У ёш, Уй иссиқ* каби гапларда ноль кўрсаткичли форма билан ифодаланади.

Кесим эгага доимо шахс жиҳатдан мос бўлади. Бироқ сон жиҳатдан ҳамма вақт ҳам мос бўлавермайди. Умуман, ҳозирги ўзбек тилида эга ва кесимнинг мослиги қуйидаги хусусиятлар билан характерланади.

1. Фёлли гапларда эга I ва II шахс олмошлари билан ифодаланганда, кесим унга ҳам шахс, ҳам сон жиҳатдан мослашади: *Мен бун генерал-полковникка юбордим* (Я ш и н.). *...нима учун биз ўт ичига киролмаймиз?* (О й б е к). *Мана сиз ҳам танишиб чиқинг* (Я ш и н.).

2. Эга III шахсни кўрсатувчи сўз билан ифодаланганда, кесим бирликда шахс ва сон жиҳатдан эгага мос бўлади. Лекин кўпликда эса шахс жиҳатдан мос бўлса ҳам, сон жиҳатдан мос бўлмаслиги мумкин. Сон жиҳатдан мос бўлиш ёки мос бўлмаслигининг қуйидаги шартлари бор: а) кўпликдаги эга кишиларни билдирганда, кесим бирликда ҳам, кўпликда ҳам кела олади: *Фашистлар ер билан яксон бўлди. Жой етишмаганлар дафтарларини тиззаларига қўйиб, девор тагида ўтиришга мажбур бўлардилар* (П. Т у р с у н). Бундай вақтда ўзбек тилида кўплик форманинг қўлланиши тобора активлашмоқда; б) кўпликдаги эга жонсиз предметларни, ҳайвон ва паррандаларни билдирганда, кесим одатда бирликда қўлланади: *Отлар кишнади. Барглар тўкилди* каби.

Бадий асарларда, айниқса, поэзияда бирор воқеа-ҳодиса, нарсаси-предметни жонлантириб, бўрттириб тасвирлаш учун кесимни кўпликда қўллаш ҳоллари ҳам учрайди. Ҳозирги вақтли матбуот тилида, илмий ва публицистик асарлар тилида эга кўпликда келиб, жонсиз предметларни билдирганда ҳам, кесимнинг кўпликда қўлланиши тез-тез учрамоқда: *Тошкент областининг Бўка районидаги Охунбобоев номли колхознинг учинчи ва тўртинчи бригада-*

лари пахта планини мuddатидан илгари бажардилар («Тошкент ҳақиқати»). Колхознинг Аҳмадали Тожиев, Носиржон Мамарасулов, Шокиржон Раимов ва Абдуллажон Эргашев ўртоқлар бошчилик қилаётган бригадалари кунига 3—4 процент миқдорда пахта тайёрлаб, тобора маррага яқинлашмоқдалар («Совет Ўзбекистони»). Ҳоллар мазмундаги фарқларига кўра шундай турларга бўлинадилар... (А. Ф. Фуломов). Шунингдек, ажратилган бўлакли гаплар шаклан содда гап саналсалар ҳам, мазмунан, логик жиҳатдан мураккаб фикрни ифодалайдилар (Ф. А. Абдураҳмонов). Бу бирикмалар бир бутун ҳолда маълум гап бўлаги вазифасини ўтайдилар (Ҳ. Ғозиев).

Бу нарса рус тилининг ҳозирги ўзбек тили синтактик структурасига кўрсатган таъсири натижасидир.

3. Отли гапларда эга I ва III шахс олмошлари билан ифодаланганда, одатда кесим у билан шахс ва сонда мослашади: *Сен ўқувчисан. Мен студентман* каби. Бироқ бунда кесимда мосликни кўрсатувчи аффикснинг тушиб қолиши ҳам мумкин. Чунки эгадан шахс-сон маъноси англашилиб туради. Биринчи ҳолда субъект маъноси ҳам аналитик усул билан (айрим сўз — эга орқали), ҳам синтетик усул билан (кесимлик аффикси орқали) ифодаланса, иккинчи ҳолда фақат аналитик усул билан ифодаланади: *Мен инқилобчи...* (А. Қаҳҳор). *Сен бевурд, ярама!*.. (Яшин). *Мен ҳам кичик пахтакор* (Шоназар).

4. III шахсда кесим от билан ифодаланганда, эга кўпликда келса, кесим бирликда ҳам, кўпликда ҳам қўллана олади. Бунинг қуйидаги хусусияти бор: а) предметнинг ўзи назарда тутилса, кесим кўпликда қўлланади: *Улар — болалар* каби; б) предметнинг касб, ҳунар, машғулоти, ёш, жинс каби белгилари назарда тутилса, кесим бирликда қўлланади: *Улар бола* каби. Бунда кесим вазифасидаги от кўп жиҳатдан сифатга яқинлашган бўлади. Қиёсланг: *Улар бола. — Улар ёш.*

5. III шахсли гапларда кесим сифат, сон, равиш каби сўзлар билан ифодаланганда, эга кўпликда келса ҳам, кесим бирликда бўлади: *Ўқитувчи оз, ўқувчилар юзта* каби.

6. Ўзбек тилида *-лар* аффикси ҳурмат учун ҳам қўлланади. Бунда эга *-лар* аффиксини олганда, кесим ҳам *-лар* аффиксини олиши мумкин: *Ойимлар айтдилар* каби. Баъзан эга бирлик формада бўлиб, кесим эса *-лар* аффикси олган бўлади. *Ойим айтдилар* каби.

7. Эга отнинг миқдор билдирувчи сўз билан қўшилишидан ҳосил бўлган бирикма билан ифодаланганда, феъл кесим бирликда ҳам, кўпликда ҳам кела олади. Масалан: *Беш киши борди. — Беш киши боришди. — Беш киши бордилар* каби.

8. Эга кишиларни билдирувчи жуфт отлар билан ифодаланганда, феъл кесим бирликда ҳам, кўпликда ҳам кела олади: *Ота-она болаларини катта қилди. Эр-хотин қамшизор ичида анчагача туртиниб-суртиниб юришди* (Ҳ. Фулом). *Ака-ука сой бўйидаги мирза-*

терақлар тагида сарғиш ўт устида ёнма-ён ўтирдилар (Ҳ. Фулом).

9. Эга бирлик формадаги жамловчи от билан ифодаланганда, кесим бирликда қўлланади. Бундай эга кўпликда келса, кесим бирликда ҳам, кўпликда ҳам қўллана олади: *Халқ тинчлик истайди.—Халқлар тинчлик истайди.—Халқлар тинчлик истайдилар* каби.

10. *Биз гапиришимиз керак, Сен боргинг келди, Мен ўқиганим-ўқиган* каби гапларда кесимнинг эга билан мослиги ҳаракат номи ва сифатдошдаги эгалик аффикси орқали шаклланади.

Кесимнинг уюшиқ эгалар билан мослашиши қўидаги хусусиятларга эга:

1) III шахсдаги уюшиқ эга жонсиз предметларни билдирганда, кесим одатда бирликда қўлланади: *Урик, олма ва олча пишди* каби. III шахсдаги уюшиқ эга кишиларни билдирганда, кесим бирликда ҳам, кўпликда ҳам бўла олади. *Карим ва Салим келди.—Карим ва Салим келишди.—Карим ва Салим келдилар.* Ҳозирги вақтли матбуот тилида III шахсдаги уюшиқ эга жонсиз предметларни билдирганда ҳам кўпликда қўлланмоқда: *Партия Марказий Комитети ва СССР Министрлар Совети қарор қиладилар* («Совет Ўзбекистони»). *Институт дирекцияси, партия ташиклоти ва маҳаллий комитети... изҳор қиладилар* («Тошкент оқшоми»).

2) Кишиларни билдирган уюшиқ эга турли шахсни кўрсатганда, кесим кўпликда бўлади. *Мен ва сен айтдик* каби. Буларнинг шахс жиҳатидан муносабати қўидагичадир: а) уюшиқ эга составида I шахсни кўрсатувчи сўз бўлса, кесим I шахснинг кўплигида қўлланади: *Мен, сен ва у бордик* каби; б) уюшиқ эга составида I шахсни кўрсатувчи сўз бўлмай, II шахсни кўрсатувчи сўз бўлса, кесим II шахснинг кўплигида қўлланади: *Сен ва у ўқидингиз* каби.

## ИККИНЧИ ДАРАЖАЛИ БУЛАКЛАР

### Тўлдирувчи

Тўлдирувчи иккинчи даражали бўлақларнинг бири бўлиб, ҳаракатни ўз устига олган, ҳаракат йўналган, умуман, ҳаракатга бирор йўл билан боғланган предметни билдиради. Тўлдирувчи қандай сўз туркуми билан ифодаланиши жиҳатидан эгага ўхшайди. Тўлдирувчи ҳам, эга ҳам предметни билдирадиган бўлақлардир. Бироқ эга ҳоким ҳолатдаги предметни, фикр предметини билдиради, тўлдирувчи эса тобе ҳолатдаги предметни, ҳаракатга бирор йўл билан боғланган предметни, ҳаракат объектини билдиради. Бу ҳол уларнинг грамматик формасида ҳам ўз ифодасини топади. Эга одатда бош келишиқ формасида бўлади, бу унинг ҳокимлигини кўрсатувчи грамматик белгидир. Тўлдирувчи тушум, ўрин-пайт, чиқиш, жўналиш келишиқлари формасида бўлади ёки

кўмакчилар билан бирга келади, бу унинг тобелигини кўрсатувчи грамматик белгидир. Масалан, *Сен уйни йиғиштирасан* гапида *сен* сўзи эга бўлиб, йиғиштириш ҳаракатини бажарувчи предметни кўрсатади, *уйни* сўзи эса тўлдирувчи бўлиб, шу ҳаракатни ўзига қабул қилган, йиғиштириш ҳаракати йўналган предметни билдиради.

Тўлдирувчи ўз ҳоким сўзига одатда бошқарув йўли билан боғланади. Бунда тўлдирувчи тобе, у боғланган сўз эса ҳоким саналади. Ҳоким сўз кўпинча кесим вазифасида бўлади. Бироқ у бошқа бўлак вазифасида ҳам бўлиши мумкин. Бунда гапнинг мураккаб бўлаклари ҳосил бўлади: *Янгиликни қўллаб-қувватлаш — бурчим* (Саид Аҳмад). *Уҳ, мен уни кўришни шундай орзу қиламанки...* (Ойбек). *Кўкрагини тўлдирган ички, тетик қувончи билан Йўлчи қадини ростлади...* (Ойбек). *Элни севган элга ёр* (Мақол).

Демак, тўлдирувчи ўз ҳоким бўлагига бошқарув йўли билан боғланиб, унинг маъносини тўлдириб келувчи иккинчи даражали бўлади.

Тўлдирувчи материал жиҳатидан қуйидагича бўлади:

1. От тўлдирувчи: *Бектемирга...* командирнинг фикри ғоят ёқди (Ойбек).

2. Олмош тўлдирувчи. От характеридаги олмош — тўлдирувчи вазифасида келишга мос. Бошқа типдаги олмошлар отлашганда тўлдирувчи вазифасида келади: *Ман сизни ўз қизимдан ағло кўрардим* (Ойбек). *Ешим шунчага келиб, бундайларни энди эшитдим* (Ойбек).

3. Сифат тўлдирувчи. Бунда сифат отлашган бўлади: *Яхшидан от, ёмондан дод* (Мақол).

4. Сон тўлдирувчи: *Бешни иккига касрсиз бўлиб бўлмайди.*

5. Инфинитив тўлдирувчи: *Лайлакнинг кетишига боқма, келишига боқ* (Мақол).

6. Сифатдош тўлдирувчи: Бунда сифатдош отлашган бўлади: *Қўрққанга қўш кўринар* (Мақол).

7. Равиш тўлдирувчи. Бунда равиш отлашган бўлади: *Кўпдан қуён қочиб қутилмас* (Мақол).

8. Бирикма тўлдирувчи: *Дастурхон бошида Едгор ундан қамоқдан қандай қутилганини ва қандай қилиб қизил аскар бўлганини сўради* (Саид Аҳмад).

Тўлдирувчи, ўз функцияси ва формасига кўра, икки турга ажралади: воситасиз тўлдирувчи ва воситали тўлдирувчи.

#### Воситасиз тўлдирувчи

Воситасиз тўлдирувчи ҳаракатни ўзига қабул қилган, ҳаракат ўзига бевосита ўтган предметни билдиради. Шунга кўра, у одатда объектли феъл билан бирикади.

Воситасиз тўлдирувчи кўпинча тушум келишиги формасидаги сўз билан ифодаланади. Бу унинг асосий грамматик шаклидир: *Манзура катта д е р а з а н и очиб юборди* (А. Мухтор). *Гап шуки, Қодир билан а л о қ а н г н и узасан!* (Уйғун).

Воситасиз тўлдирувчи баъзан чиқиш келишиги формасидаги сўз билан ҳам ифодаланади: *Қани о ш д а н олинг!* («Муштум»), *Йигит тоғ сабзисидаң еб ором олгандан кейин, тоғ орасига қараб жўнади* (Сайд Аҳмад).

Воситасиз тўлдирувчи тушум келишиги формасидаги сўз билан ифодаланганда, ҳаракатни батамом ўзига қабул қилган, ҳаракат ўзига бутунлай ўтган объект маъносини билдиради, чиқиш келишиги формасидаги сўз билан ифодаланганда эса, ҳаракатни қисман ўзига қабул қилган, ҳаракат ўзида қисман юз берган предмет маъносини англатади. Қиёсланг: *Қатикни ичинг* («ҳаммасини ичинг» маъноси бор). *Қатикдан ичинг* («бир қисмини ичинг» маъноси).

Воситасиз тўлдирувчи вазифасидаги сўз тушум келишиги аффиксини доимо сақлайвермайди: бу сўз айрим ҳолларда тушум келишиги аффиксини олмайди. Демак, воситасиз тўлдирувчи белгили тушум келишигидаги сўз билан ифодаланганидек, белгисиз тушум келишигидаги сўз билан ҳам ифодалана олади.

Воситасиз тўлдирувчининг белгили ва белгисиз қўлланиши маълум грамматик ва семантик талабга асосланади.

Воситасиз тўлдирувчи қуйидаги ҳолларда белгили ҳолда қўлланади:

1. Воситасиз тўлдирувчи атоқли от билан ифодаланганда: *Одилов акам Д е ҳ қ о н б о й н и ёқладилар* (А. Қаҳҳор). *Биз Лениградни сайр қилдик.*

2. Воситасиз тўлдирувчи кишилиқ, кўрсатиш олмошлари билан, шунингдек, шахсга ишора қилувчи сўроқ, гумон, бўлишсизлик, белгилаш олмошлари билан ифодаланганда: *Кайфим чоғ. Сизни кўриб, яна кўпроқ чоғ бўлди...* (Ойбек). *Эртасига бир солдат келиб мени комендатурага олиб борди* (А. Қаҳҳор). *Шуларни сен ўзинг каби парвариш қил...* (Ғ. Ғулом). *Кимни хафа қилибман?* (А. Қаҳҳор). *Чангдан ҳеч кимни илғаб бўлмас эди* (Ғ. Ғулом). *У кимни дир чақирди* («Муштум»). — *Бизда ишласангиз, ҳаммасини мендан оласиз,— Нури кулиб деди* (Ойбек).

3. Воситасиз тўлдирувчи отлашган сифат, сон ва сифатдошлар билан ифодаланганда: *Яхшини кўриб, фикр қил, Емонни кўриб шукур қил* (Мақол). *Кеча ўнинчини тугатдинг аъло...* (Ғ. Ғулом). *Айрилганни айиқ ер, Бўлинганни бўри ер* (Мақол).

4. Воситасиз тўлдирувчи пайт маъносини билдирадиган сўз билан ифодаланганда: *Шундай ҳолда қишни ўтказдим* («Муштум»).

5. Воситасиз тўлдирувчи эгалиқ аффикси олган сўз билан ифодаланганда: *Атлас кўйлакнинг кенг енгини тирсакка қадар*

шимариб, илон бошли олтин билагузук чирмашган тўла, гўзал биларини очиб дуторни чертди (Ойбек).

6. Воситасиз тўлдирувчи билан тўлдирилмиш орасида бошқа сўзлар бўлганда: *Ишкучини елга берма, ерга бер, Жамғармани селга берма, элга бер* (Мақол).

7. Воситасиз тўлдирувчи аниқловчига эга бўлганда: *Бугунги ишни эртага қўйма* (Мақол). *Кейинги юкни...* «Кўкча»га элтиб, шомда қайтди (Ойбек). *Чорсувга яқинлашганда, Тантубойвачча чап томондаги кичкина кўчани кўрсатди* (Ойбек).

8. Воситасиз тўлдирувчи ифодалаган предмет бошқаси билан қиёсланганда (бундай вақтда у логик урғу олган бўлади): *Сен ўйинни эмас, китобни сев. Қайчини олиб келма, пичоқни олиб кел.*

9. Воситасиз тўлдирувчи ҳам, эга ҳам битта сўз билан ифодаланганда: *Одам одамни ҳурмат қилиши керак. Дўст дўстни кулфатда синайди* (Мақол).

10. Эга билан воситасиз тўлдирувчини белгилаш қийинчилик туғдирганда: *Ўғлим укамни чақирди. Емғирни шамол олиб келади.*

11. Воситасиз тўлдирувчи сўзловчи ва тингловчига аввалдан маълум бўлган, аниқ предмет — объектни билдирганда: *Акам газетани ўқиб ўтирган эди* (маълум газета). Қиёсланг: *Акам газета ўқиб ўтирган эди* (умуман, қандайдир бир газета).

12. Воситасиз тўлдирувчининг белгили қўлланиши айрим ҳолларда тўлдирилмишнинг лексик-семантик хусусияти билан белгиланади: *яшии кўрмоқ, ёқтирмоқ, хафа қилмоқ, севмоқ, ёмон кўрмоқ, мақтамоқ, севинтирмоқ, хазон қилмоқ* каби феъллар бошқарган тўлдирувчи кўпинча белгили тушум келишиги формасида қўлланади.

Биз юқорида воситасиз тўлдирувчининг кўпинча белгили тушум келишиги формасида қўлланишига сабаб бўлувчи факторларни кўрсатдик. Баъзан бу факторлар бўлган ҳолда ҳам воситасиз тўлдирувчи белгисиз тушум келишигида келади. Бу ҳол асосан поэтик нутқда учрайди: *Еримдан айрилдим, тўсмангиз йўлим* (Яшин). *Бир-бирига айтишар дарё Тарихидан икки ҳикоя* (Х. Олимжон).

Баъзан прозаик нутқда ҳам юқоридаги факторларнинг айримлари воситасиз тўлдирувчининг белгили ёки белгисиз қўлланиши учун сабаб бўла олмайди: *Биз сулҳ шартномаси туздик. Девгатель ғилдиракни айлантириб юборди. Мен сенга кўп қизиқ эрта кайтиб бермоқчиман* («Саодат»).

Воситасиз тўлдирувчи қуйидаги ҳолларда белгисиз қўлланиши мумкин:

1. Воситасиз тўлдирувчи уюшиб келганда, уюшиқ элементларнинг олдингиси белгисиз қўлланади: *Сен менга кечаги китоб, дафтар ва ручкани бериб тур.* Объект таъкид билан уқтириб кўрсатилганда, уюшиқ тўлдирувчиларнинг ҳаммаси белгили бўлиши мумкин: *Сен менга кечаги китобни, дафтарни ва*

*ручкани бериб тур* каби. Бироқ уюшиқ тўлдирувчилар ўзаро билан ёрдамчиси орқали боғланган бўлса, биринчи ўриндаги тўлдирувчи доимо белгисиз қўлланади. *У эрталабки нонушта билан кечки овқатни ўз уйида қилади.*

2. Воситасиз тўлдирувчи умуман объект, ноаниқ предметни билдирганда, белгисиз қўлланади: *Биз уй қурдик* (умуман уй).

3. *Жавоб бермоқ, қўл қўймоқ, изтироб чекмоқ, тил тегизмоқ, шовқин солмоқ* каби ҳолларда биринчи элемент аслида воситасиз тўлдирувчи бўлса ҳам, кейинги элемент билан бирга бир тушунчани англатадиган қўшма феъл ёки турғун бирикмани ҳосил қилади ва белгисиз қўлланади.

4. Юқориди айтганимиздек, поэтик нутқда воситасиз тўлдирувчи белгили қўлланиши керак бўлган ўринларда ҳам белгисиз ишлатилиши мумкин: *Келди очилур чоғинг, ўз лигинг намоеъ қил* (Ҳамза).

### Воситали тўлдирувчи

Воситали тўлдирувчи ҳаракат-ҳолат, белги билан объект ўртасидаги турли грамматик-семантик муносабатларни ифодалайди. Воситали тўлдирувчи англатадиган маъно муносабатлар унинг материалига, грамматик формасига ва тўлдирилмишининг лексик хусусиятига боғлиқ.

Воситали тўлдирувчи бош, қаратқич, тушум келишигидан бошқа келишикдаги сўзлар орқали ёки кўмакчи билан келган сўзлар орқали ифодаланади. Шунга кўра, воситали тўлдирувчини икки гуруҳга ажратиш мумкин: келишикли тўлдирувчи ва кўмакчили тўлдирувчи.

1. Келишикли тўлдирувчи. Воситали тўлдирувчининг бу тури жўналиш, чиқиш, ўрин-пайт келишикларидан бирида келган сўз билан ифодаланади.

Жўналиш келишиги формасидаги сўз билан ифодаланган воситали тўлдирувчи қўйидаги маъноларни билдиради:

1) бирор нарса, иш-ҳаракат қаратилган шахс ёки предметни англатади: *Хатни катта муллага узатди* (С. Айний). *Ултиришга бир ҳикоят айлайин* (Э. Жуманбулбул).

2) бирор нарса-предмет аталган шахсни билдиради: *Совғани ўқитувчига тайёрладим. Шу шляпани атайин сенга олиб қўйган эдим* («Муштум»).

3) иш-ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган предметни билдиради: *Ховузни сувга тўлдирдик. Ҳайдар қоғозга маҳорка ўради* (И. Раҳим).

4) логик субъектни билдиради: *Ботинкамни косибга тиктирдим. Боланинг ҳаракат ва авзойи эшонга жуда ғайри табиий кўринди* (П. Турсун).

5) тенглик, қиммат маъносини англатади: *Мукофот пулга сотилмайди, мен уни ҳалол меҳнатимга олганман;*

6) касб, машғулот, фаолият предметини билдиради: *Синглин и инженерликка ўқияпти. Яқинда партия аъзолигига кандидат қилиб олдик* (И. Раҳим);

7) ўхшатиш, қиёслаш маъносини англатади: *Бола бамисоли ёш ниҳолга ўхшайди. Гўё машина эмас, кенг води силжиб бораётганга ўхшайди* (И. Раҳим).

Жўналиш келишиги формасидаги сўз билан ифодаланган воситали тўлдирувчи бундан бошқа маъноларни ҳам ифодалаши мумкин. Бу маънолар ҳар гал конкрет шароитга, нутқ сўзланиб турган вазиятга, контекстга қараб белгиланади.

Жўналиш келишиги формасидаги сўз билан ифодаланган тўлдирувчи кўпинча феълга боғланиб келади. Лекин у феълдан бошқа туркумдаги сўзларга ҳам боғланиб келиши мумкин. Бу жиҳатдан воситали тўлдирувчи воситасиз тўлдирувчидан фарқ қилади (воситасиз тўлдирувчи доимо феълга боғланади). Воситали тўлдирувчининг турли сўз туркуми билан ифодаланган бўлакларга боғланишини кўрсатувчи мисоллар: *Навоий минбарда туриб, бир туйғу, бир ҳаяжон билан жим қолган халққа дардаш кўзларини югуртиб чиқди* (Ойбек). *Аҳмоққа — тўқмоқ* (Мақол). *Пахтага кон Ўзбекистон* (Қўшиқ). *Ҳа деган туяга мадад* (Матал). *Маслаҳатга ҳаммаси чаққон* (Ойбек). *Ўлкамиз жаннатга монанд* (Ғ. Ғулом). *Бизга қанча? Сизга учта. Подшоқимга керак?* (Ойбек). *Қочоққа шафқат йўқ, Қўрқоққа — ҳурмат* (Мақол). *Салом сенга Хоразмдан* (Қўшиқ).

Чиқиш келишиги формасидаги сўз билан ифодаланган воситали тўлдирувчи қуйидаги маъноларни билдириши мумкин:

1) бирор нарса-предметнинг нимадан қилинганини — материалини билдиради: *Уйимиз пишиқ ғиштдан қурилган. Бу аррасоф пўлатдан ясалган*;

2) бирор воқеа-ҳодисага манба бўлган предметни билдиради: *Биламан, бу гап Ҳафизадан чиққан. Бунақа гап ўшандан чиқади* (А. Қаҳҳор). *Шунда жанжал нимадан чиқди* (А. Қаҳҳор).

3) чоғиштирилган, қиёсланган предметни билдиради: *Тўғри сўз қиличдан ўткир* (Мақол). *Уят ўлимдан оғир* (Мақол);

4) бирор иш-ҳаракат, белги қаратилган предметни билдиради: — *Тезғузарликларнинг ишини нима қиламиз? — деб сўради Сафарқулдан Нормурод* (Саид Аҳмад).

5) бирор ҳаракат-ҳолатдан, белгидан халос бўлганлик маъносини англатади: *Онадан айрилди. Ғамдан қутулдик*;

6) ҳаракат қисман ўтган предметни билдиради: *Ўзумдан еб ўтиринг. Қанддан олинг*;

7) тўдадан ажратиш маъносини англатади: *Сайловда ишчилардан ҳам қатнашди*;

8) ҳаракатни бажаришда восита бўлган предметни билдиради: *Тўпдан бир йўла 20 марта ўқ узиб, салют берилсин* (Газета);

9) бирор ҳаракат-ҳолат, белгининг амалга ошишида асос бўл-



ган предметни билдиради: *Кўклам қуёшидан кўкарган қирлар, Пўлат яғринларни кўтарган ерлар кўм-кўк* (Х. Олимжон)

Чиқиш келишиги формасидаги сўз билан ифодаланган воситали тўлдирувчининг маъноси кўп жиҳатдан унинг ва у боғланган бўлакнинг лексик-семантик ва грамматик хусусиятларига боғлиқ. Демак, бундай тўлдирувчи синтактик муносабатга киришувчи элементларнинг турига қараб, яна бир қанча маъноларни билдира олади.

Чиқиш келишиги формасидаги воситали тўлдирувчи қуйидаги сўзларга боғланиб келади: а) феълга: *Лола Ҳалим бобо билан Ойқиздан шунча уялдики, юзлари анордек қизариб кетди* (Ш. Рашидов). *Қатордан қолгунча, хатардан қол* (Мақол); б) отга: *Қаҳрингдан ҳамманинг бағри қон, кўнгли паришон* (Ойбек). *Ёмондан ёрти қошиқ* (Мақол); в) сифатга: *Узоқдаги думбадан яқиндаги ўпка яхши* (Мақол). *Одамнинг юзи офтобдан иссиқ* (Мақол); г) сонга: *Бу ишга тўрт киши етади: сиздан иккита, биздан иккита*; д) олмошта: *Сендан угина, мендан бугина* (Матал); е) равишга: *Кўздан нари — кўнгиладан нари* (Матал); ж) ундовга: *Яхшидан — от, ёмондан — дод* (Мақол); з) модал сўзга: *Оқ теракми, кўк терак, Биздан сизга ким керак* (Болалар ўйини).

Ўрин-пайт келишиги формасидаги воситали тўлдирувчи қуйидаги маъноларни англатади:

1) бирор нарсага эга бўлган ёки эга бўлмаган шахсни билдиради: *Вафосизда ҳаё йўқ, Ҳаёсизда вафо йўқ* (Мақол). *Пул деган нарса бизда тайёр-да* (Ойбек);

2) бирор ҳаракат-ҳолат, белгининг нима жиҳатдан, қайси предмет бўйича эканини билдиради: *Ухушмуомилаликда тенгсиз. Меҳнатда чаққон қизлар* (Кўшиқ);

3) абстракт ўрин маъносидagi предметни билдиради: *Овқатда маза-матра қолмади. Раиснинг кўзларида шодлик аломати учқунлади* (С. Назар);

4) иш-ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган предметни билдиради: *Мен Ленинграддан самолётда келдим. Сен билан телефонда гаплашган эдим.*

II. Кўмакчили тўлдирувчи. Воситали тўлдирувчининг шаклланишида айрим кўмакчиларнинг ҳам муҳим роли бор. Бунда кўпроқ қуйидаги кўмакчилар қўлланади: *билан, учун, тўғрисида (ҳақида), томонидан (тарафидан)* ва бошқалар.

*Билан* кўмакчиси ёрдамида шаклланган воситали тўлдирувчи қуйидаги маъноларни англатади:

1) грамматик субъект ҳаракатини биргаликда амалга оширган шахс ёки предметни билдиради: *Бир йили Карима эри билан курортга борди* (А. Қаҳҳор).

2) ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган предметни билдиради: *Ўғли тасодифий равишда бировни овмилтиғи билан*

отиб, .... (А. Қаҳҳор). Ойни этак билан ёпиб бўлмас (Мақол);

3) бирор ҳолатнинг юзага келишида асос бўлган предметни билдиради: *Бозор мол билан тўлиқ, одам ўтишга йўл йўқ* (М. Исмоилӣ). *Токчалари ҳар хил қимматбаҳо асбоб-дишлар билан тўла бўлган...* (Ойбек).

4) машғул бўлинган предметни билдиради: *Доро элни хароб қилди, эртадан оқшомгача базм-суҳбат билан овора* («Ўзбек халқ дostonлари»дан).

Учун кўмакчиси ёрдамида шаклланган тўлдирувчи қуйидаги маъноларни билдиради:

1) аталганлик маъносини англатади: *Хўжайиннинг қизи учун палак, дорпеч, қийиқ тикади* (Ойбек).

2) қарашлилик, хослик маъносини билдиради: *Ҳамма учун эрмак бўлди бу китобчалар* (М. Исмоилӣ);

3) эваз маъносини англатади: *Шуни билким, жон учун жон оламиз, Шуни билким, тўкамиз қон учун қон* (Ҳ. Олимжон); *Тўғрисида, ҳақида* кўмакчиси иштирокида ҳосил бўлган тўлдирувчи қуйидаги маъноларни билдиради:

1) иш-ҳаракатнинг бўлишида асос ҳисобланган шахс ёки предметни билдиради: *Оиланг тўғрисида ташвишланма* (П. Турсун). *Моддаларнинг ўзгариши ҳақида Абдулаҳад билан соатларча суҳбатлашар, баъзан талашар эди* (Ойбек). *Сизга ҳали Умри тўғрисида гапиришди...* (А. Қаҳҳор).

2) бирор ҳаракат-ҳолат, белги қаратилган предметни билдиради: *Болалар тўғрисида ғамхўрлик* (Газета). Қиёсланг: *Болаларга ғамхўрлик.—Болалар учун ғамхўрлик.*

Томонидан кўмакчиси иштирокида тузилган воситали тўлдирувчи ҳаракатни бажарувчи шахс—логик субъектни билдиради: *Бу паровоз Ленинград ишчилари томонидан Тошкент ишчиларига совға тариқасида юборилган эди.*

Орқали кўмакчиси ёрдамида шаклланган тўлдирувчи бирор иш-ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган предмет маъносини англатади: *Бу фильм кеча телевизор орқали кўрсатилди. Нури энди ўз онаси орқали бу «сир»ни фош қилмоқчи бўлди* (Ойбек).

### Ҳол

Ҳол тўлдирувчидан кейинги иккинчи даражали бўлак бўлиб, иш-ҳаракатнинг белги-сифатини, унинг бажарилиш усулини, шу бажарилиш билан боғлиқ бўлган ўрин, пайт, сабаб, мақсад, шарт-шароит, миқдор-даража каби хусусиятларни кўрсатади. Демак, ҳол иш-ҳаракатни бирор жиҳатдан тавсифлайдиган—характерлайдиган бўлақдир.

Ҳол қуйидаги сўз туркумлари билан ифодаланади:

1. *Равиш билан*. Равишнинг барча турлари ҳол вазифасида кела олади: *Унсун бу ишларни тезда ўрганиб олди* (Ой-

бек). *Саёҳатчилар кечқурун Бурчмуллага етиб келишди* (Е. Шукуров).

2. Феъл билан. Одатда феълнинг равишдош, сифатдош ва ҳаракат номи формалари ҳол вазифасида келади. Равишдош грамматик ўзгаришсиз ҳол вазифасини бажара олади. Сифатдош ва ҳаракат номи ҳол вазифасини бажариш учун ё сўз ўзгартувчи қўшимчалар қабул қилади, ёки ёрдамчи сўзлар билан бирга қўланади: *Кели лапанглаб ағнади...* (А. Қаҳҳор). *Одил уялганидан қизариб кетди* (Ойбек). *Инженер Манзура билан кўришиш учун ўрнидан турди* (А. Мухтор).

3. От билан. От ҳол вазифасида келганда кўпинча келишик қўшимчалари қабул қилади ёки кўмакчилар билан бирга қўланади. Бироқ у баъзан кўмакчисиз ва келишик қўшимчасисиз ҳам ҳол вазифасини бажариши мумкин: *Ҳайдар ота бир кун Ултармага бориб, тегирмондан хабар олди* (А. Қаҳҳор). *Қишдан минг машаққат билан чиқиб олдим* (Ғ. Ғулом).

4. Сифат билан. Бунда сифат ё равиш маъносига қўлланади ёки ёрдамчи сўзлар билан бирга ишлатилади: *Шишган икки кўзи лой ва қон орасидан кучсиз ялтирар эди* (Ойбек). *Сўлаймонов трубкани қўйиб, тантанали равишда кнопкани босди* (А. Қаҳҳор).

5. Сон билан. Сон кўпинча бошқа сўзлар билан бирга келиб ҳол вазифасини бажаради. Бироқ у айрим вақтларда якка ўзи ҳам ҳол вазифасида кела олади: *Клуб мудири зални икки мартини тартибга чақирди* (А. Қаҳҳор). *Етти ўлчаб, бир кес* (Мақол).

6. Олмош билан. Олмош кўпинча келишик қўшимчалари олиб ёки кўмакчилар билан бирга келиб, ҳол вазифасини бажаради. Бироқ баъзи олмошлар қўшимчасиз ва кўмакчисиз ҳам ҳол вазифасида кела олади: *Дадамнинг ихтиёри ўзида, чироғимизни қачон истаса, ўшанда ёқиб беради* (Ҳ. Ғулом). *Нима учун бу фитнага аралашиб кетганига тушунолмаймам* (Ш. Рашидов). *Нега йиғлайсиз?* (А. Қаҳҳор).

7. Тақлид сўз билан. Тақлид сўз якка ҳолда ёки этиб, қилиб каби ёрдамчи феъллар билан бирга ҳол вазифасида келади. *Ҳаёт пиқ-пиқ йиғлар, елкалари дур-дур титрар эди* (М. Исмоилӣ). *Шунда ғийқ этиб эшик очилди* (Эртакдан).

Ҳол кўпинча феълга боғланади. Бироқ у феълдан бошқа сўзларга ҳам боғланиши мумкин: *Бу ерда на ғурбат, на офат, на ғам; Бунда бор ҳарорат, муҳаббат, шафқат* (Ғ. Ғулом). *Йўқлаб келганларингиз учун раҳмат* (Яшин). *Чойхонада одам сийрак* (Ойбек).

Ҳол ўз ҳоким бўлагига ё битишув йўли билан, ё бошқарув йўли билан боғланади. Бунда ҳол тобе бўлган сўз турли синтактик функцияни бажариши мумкин: *У... ишқом бошида турган қизнинг ёнига келди* (Ойбек). *Қизил гилам устида ярқираб ётган кумушга ишорат қилди* (Ойбек).

Ҳол билан тўлдирувчи баъзан бир хил формада бўлади. Бун-

дай вақтда уларни фарқлаш анча қийинлашади. Лекин уларни умумий текстга, нутқ сўзланаётган ҳолатга, ҳоким ва тобе компонент вазифасидаги сўзларнинг лексик-семантик хусусиятларига қараб аниқлаш мумкин: *Ватанимизнинг ер ости бойликлари битмас-туганмасдир. У н д а олтин ҳам, темир ҳам, мис ҳам, газ ҳам — ҳамма нарса бор. Нигора барча фанлардан доимо аъло баҳо олади. У н д а илмга қизиқиши ниҳоятда зўр.*

Унда сўзи биринчи мисолда ҳол, иккинчи мисолда эса тўлдирувчидир. Чунки бу олмош биринчи мисолда ўрин-жой отининг ўрнида келган бўлса, иккинчи мисолда шахс отининг ўрнида келган. Буни шу олмошдан олдин келган гаплардаги *Ватанимиз* ва *Нигора* сўзларидан биламиз.

Қуйидаги гапларда ҳол билан тўлдирувчи тобе ва ҳоким компонент вазифасидаги сўзларнинг лексик-семантик хусусиятлари орқали фарқланади: *Терилган пахтани давлатга топширамыз (давлатга — ҳол).— Терилган пахтани табелчига топширамыз (табелчига — тўлдирувчи). Уни боласи учун қаттиқ уялтиришди (боласи учун — ҳол).—У боласи учун ҳар хил ўйинчоқлар сотиб олди (боласи учун — тўлдирувчи). Аканг, Йўлчи ўғлим, нима учун, ким учун қон тўкди? (О й б е к).* Бунда *нима учун* бўлаги ҳол, *ким учун* бўлаги тўлдирувчидир.

Ўзбек тилида ҳол мазмун жиҳатдан бир неча хил бўлади: тарз ҳоли, миқдор-даража ҳоли, сабаб ҳоли, мақсад ҳоли, шарт ҳоли, тўсиқсизлик ҳоли, ўрин ҳоли, пайт ҳоли.

### Тарз ҳоли

Тарз ҳоли иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолати, усули ва сифатини билдиради. Тарз ҳоли одатда феълга боғланади ва қуйидаги сўзлар билан ифодаланади:

1. Ҳолат равиши билан: *Улар жуда секин юришди (О й б е к).* ...*ҳаво аллақандай оқ аланга билан жимгина ёнгандай (О й б е к).*

2. Сифат билан. Бунда сифат ҳолат равиши маъносида қўлланади: *У яшайди бяситам, безор...* (Ҳ. Олимжон). Сифат тарз ҳоли вазифасида келганда *равишда, сурагда, ҳолда, тарзда* каби сўзлар билан бирга қўлланиши ҳам мумкин: ...*оила масаласи ўзингизга маълум бўлганлиги учун, бунга кенг равишда тўхтаб ўтиришни лозим кўрмайман (А. Қаҳҳор).* ... *ўз муҳаббатимни яна бир марта амалий сурагда изҳор қилгани рухсат беришингизни талаб қиламан (А. Қаҳҳор).*

3. Равишдош билан: Бунда кўпроқ равишдошнинг *-(а)б* ва *-(и)б* аффикслари билан ясалган тури қўлланади: *Пахталарни қувнай-қувнай тераман (Қўшиқ).* *Токчадаги бешинчи чироппихиллаб ёнар...* (А. Қаҳҳор). *-масдан* формасидаги равишдош ҳам тарз ҳоли функциясида келиши мумкин:— *Салимжон, кел, қизимасдан гаплашайлик...* (А. Мухтор).

4. Сифатдош билан. Бунда одатда -ган формали сифатдош қўлланади ва у ҳолда, тарзда каби сўзлар билан бирга тарз ҳоли вазифасини бажаради: Саида қўллари ни осилтирган ҳолда ўтирар эди (А. Қаҳҳор).

5. От билан. Бунда от кўпинча чиқиш ва ўрин-пайт келиш-кирари формасида қўлланади: Дўстим, сени чин юракдан табриклайман. Навоий ғазални дастлаб ичида ўқиди... (Ойбек). От кўпинча билан кўмакчиси билан бирга келиб, тарз ҳоли функциясини бажаради: Гулнор Йўлчининг сўзларини диққат билан тинглади (Ойбек).

6. Олмош билан. Бунда одатда сифат характеридаги олмош қўлланади. Бу олмош якка ҳолда ёки қилиб, тариқа, ҳолда, тарзда, йўсинда, шароитда каби сўзлар билан бирга тарз ҳоли вазифасини бажаради. Унинг бу ҳатти-ҳаракатини қандай баҳолаш керак? (С. Анорбоев) Қурилишда ишлар қалай кетяпти («Муштум») Аямни қандай қилиб кўндирдингиз? (А. Қаҳҳор). Ленин кўрсатмаларига асосланиб, шунингдек, ҳозирги замон шароити, талаблари ва тажрибаларини эътиборга олиб, партия-давлат контролини ташкил этиш чораларини қайтариқ а юзага чиқариш кўзда тутилади (Газета). Мени тафсилотлар қизиқтиради. Қайси шароитда, қайси йўсинда қўлга тушиди (И. Султонов).

7. Тақлид сўз билан: Бунда тақлид сўз якка ҳолда ёки этиб, қилиб каби равишдош шаклидаги ёрдамчи феъллар билан бирга келади: Гулнорнинг юраги зир титради (Ойбек). Гудур этиб булут тарқаб, ялт-юлт этиб чақмоқ чақди (Ҳамза).

#### Миқдор-даража ҳоли

Ҳолнинг бу тури иш-ҳаракатнинг бажарилиш даражасини, шу бажарилиш билан бирга боғлиқ бўлган миқдорни билдиради. Миқдор-даража ҳоли қуйидаги сўз туркумлари билан ифодаланади.

1. Миқдор-даража равиши билан: Кўп йўла, оз сўзла (Мақол). Бу Йўлчини жуда қувонтирди (Ойбек).

2. Сон билан. Бунда сон якка ҳолда келади: Бир сўзлаб, тингла қирқикки (Мақол). Сон миқдор-даража ҳоли функциясида келганда, марта, бор, карра, қатла каби сўзлар ҳам қўлланиши мумкин: Болаларнинг ҳар биттаси ўн мартадан «дадам қайда?» деб сўраса, ҳар кун и йигирма марта шу саволни эшитади (С. Зуннунова). Сон нумератив сўзлар билан бирга келиб миқдор-даража ҳоли вазифасини бажаради: Ҳар бир кишидан йигирма граммдан уриб қолсангиз, биласизми, нима бўлади? («Муштум»).

3. Сифат билан. Бунда сифат якка ҳолда ёки даражада сўзи билан бирга келади: Фан техника тўхтовсиз ривожланмоқда («Совет Ўзбекистони»). Бир онда у ўз кучининг ўлчовсиз даражада ўсганини сезди (Ойбек)..

4. Олмош билан. Бунда кўпроқ сон характеридаги олмош қўлланади ва у 2-пунктдаги хусусиятлар билан характерланади. *Ўмрингда неча марта асал егансан? (А. Қаҳҳор).— Сиз,— деди Қимсановга муржаат қилиб старший бухгалтернинг хотини,— бу махлуққа қанча тўладингиз? (С. Абдуқаҳҳор).*

5. От билан. Бунда от билан кўмакчиси билан бирга келади. *Гуручни қопи билан олишади.* Бош келишиқда такрорланган от феълга боғланиб, миқдор-даража ҳоли бўлиб келади: *Олма-анорни яшиқ-яшиқ олиб келишади.* Қиёсланг: *Олма-анорни яшиги билан олиб келишади.— Олма-анорни яшиқлаб олиб келишади.*

6. Сифатдош билан. Бунда сифатдош кўпинча *даражада* сўзи билан бирга қўлланади: *Сиз талаб қилган даражада ишлай олармикинман? («Саодат»).*

#### Сабаб ҳоли

Ҳолнинг бу тури ҳаракат, ҳолат ёки белгининг рўй бериш сабабини билдиради. Сабаб ҳоли феъл билан ифодаланган бўлакка ҳам, от билан (кенг маънода) ифодаланган бўлакка ҳам боғлана олади: ... *қолаверса кенжа укамизга жонимиз куйганидан келдик (О. Еқубов). Уша оқшом мен андақ шароб ичганим учун кайфим яхши эди (Р. Тагор).*

Сабаб ҳоли қуйидаги сўзлар билан ифодаланади:

1. От билан. Бунда от маълум келишиқ формасида ёки айрим кўмакчилар билан бирга келади: 1) чиқиш келишиги формасидаги от сабаб ҳоли бўлиб келади: *Абдушукур жаҳлдан шақ-шақ титради (Ойбек). Жони халқумига келган Саттор аламиндан бақириб йиғлаб юборди (А. Мухтор); 2) жўналиш келишиги формасидаги от сабаб ҳоли бўлиб келади: Унинг мағлубиятига чидаб туролмадим («Муштум»); 3) ўрин-пайт келишиги формасидаги от сабаб ҳоли бўлиб келади: Бу, олдингиларига қараганда, кам учрайди: *Фарзанд доғида куйиб кетди ота бечора; 4) учун кўмакчиси билан келган от сабаб ҳоли функциясини бажаради: Бола арзимаган нарсачун жанжал қиларди; 5) сабабли кўмакчиси билан келган от сабаб ҳоли функциясини бажаради: Ойим, укаларим сабабли бу ерда юрибман (Ойбек). Сабаб сўзи чиқиш келишиги формасида келиб олдинги сўз билан бирга сабаб ҳоли функциясини бажаради: *Ҳаво нима сабабдан совийди ва нима сабабдан исийди? («Табиатшунослик» дарслиги).* Бу функцияда *важдан, боисдан* сўзлари ҳам қўлланиши мумкин: *Билмаган одам уни тиркичилик ва жидан «қийналиброқ» қолган гумон қилди (А. Қаҳҳор). Шу боисдан биз Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик мамлакатлар ўртасидаги ҳамжиҳатликни қўллаб-қувватлаймиз («Совет Ўзбекистони»).* Бу мисолларда *сабабдан, важдан, боисдан* сўзлари кўмакчи эмас, балки отдир; 6) *туфайли* кўмакчиси би-**

лан келган от сабаб ҳоли функциясини бажаради: *Уруш туфайли ҳаммамиз асабийлашиб қолганмиз* (Уйғун). Баъзан туфайли кўмакчиси чиқиш келишиги аффиксини ҳам олади. Бу нарса аналогия (1-пунктдагига аналогия) йўли билан ҳосил бўлган: *Унинг туфайлидан دادам билан аччиғлашдим...* (Ойбек); 7) *билан* кўмакчиси билан келган от сабаб ҳоли функциясини бажаради: *...ҳа, курс бюросининг айби билан Захарова масаласида англашилмовчилик бўлибди* (П. Қодиров); 8) *орқасида* кўмакчиси билан келган от сабаб ҳоли функциясини бажаради: *Бу ёрдам орқасида биз бу йил тўрт юз ўттиз гектар пахта эдик* (Ойбек); 9) *кўра* кўмакчиси билан келган от сабаб ҳоли функциясини бажаради. Бунда кўпинча жўналиш келишиги формасидаги сабаб сўзи қўлланади: *Юқорида айтилган сабабларга кўра Навоий ҳам махсус адабий-танқидий асарлар ярата олмади* (А. Ҳайитметов).

2. *Олмош билан*. Олмош ҳам юқорида кўрсатилган келишик формаларида ёки кўмакчилар билан бирга келиб сабаб ҳоли вазифасини бажаради: *У қалт-қалт титрайди. Шундан айтадиган гапини айта олмади. Шунга хурсандманки, улар «Элобод» ни билишар экан* (Ойбек). *Бу ариза нима учун ҳозиргача муҳокама қилилмади?* (А. Қаҳҳор).

Сабаб ҳоли вазифасида келадиган нега олмоши аслида не+га тарзида бўлса ҳам, бундаги жўналиш келишиги формаси бугунги тил нуқтаи назаридан ўзининг асл функциясини йўқотган, у не сўзи билан бирга «қотган». Натижада равиш характеридаги олмош туғилган. Бу олмош доимо сабабни кўрсатувчи восита саналади. Жонли тилда бу ўринда *нимага* олмоши ишлатилади. Масалан: *Бундай бўлса дўзахни нимага яратдинг?* (А. Қаҳҳор). *Нимага* сўзи ҳол ҳам, тўлдирувчи ҳам бўлиб кела олади. Тўлдирувчи вазифасида келганда, жўналиш келишиги формаси ўзининг асл функциясини бажаради, яъни у *нима* сўзини бошқа сўз билан боғлаш учун хизмат қилади.

*Нима учун* олмоши баъзан поэзияда *нечун* шаклида қўлланади. *Нечун* олмоши доимо сабабни кўрсатувчи восита саналади. *Нима учун* бирикмаси эса ҳол ҳам, тўлдирувчи ҳам бўлиб келиши мумкин. Буни гапнинг умумий мазмуни, контекст, ҳоким компонент вазифасидаги сўзнинг лексик-семантик хусусияти белгилаб беради.

*Шу олмоши учун* кўмакчиси билан қаратқич келишиги формасида бирикиб, сабаб ҳоли функциясида келади ва қўшма гап компонентларини бир-бири билан боғлаш учун хизмат қилади: *Қози домла ўзининг муҳим иши билан қаттиқ машғул эди, шунинг учун йўтални эшитмади* (М. Исмоилйй).

3. *Ҳаракат номи билан*. Бунда ҳаракат номи кўпинча чиқиш ва жўналиш келишиклари формасида ёки кўмакчилар билан бирга келади: *...сир очилиб қолишидан кўрқар эдик* (Ғ. Ғуллом). *Уйини йиғиштириш учун шошилди*.

4. *Сифатдош билан*. Бунда сифатдош юқорида кўрса-

тилган келишиқ формаларида ёки кўмакчилар билан бирга келади: *Лавли... хўрланганига хўрлиги келиб ниқ-ниқ йиғлади*. (Х. Ғулом). *Одил уялганидан қизариб кетди* (Ойбек). *...Фосиқ афанди осонгина қутилгани учун беҳад қувонди*. (М. Исмоилий).

5. Равишдош билан. Бунда *-(и)б, -(а)й, -масдан* формаларидаги равишдош сабаб ҳоли вазифасида келади: *Хотин қўрқиб дудуқланди* (А. Қаҳҳор). *У бу мудҳиш воқеага чидай олмай титрарди*. Унинг келаётганини сезмасдан эшикни қаттиқ ёнди («Муштум»).

6. Сабаб равиши билан. Бундай равишларга *ҳуда-беҳуда* (ҳуда-беҳудага), *бекордан-бекорга*, *ноилож*, *мажбуран*: каби сўзлар киради: *Эй, ҳуда-беҳудага аччиқланаверма!* («Муштум»). *Бекордан-бекорга жиғи-бийрон бўлаверади*.

7. Тақлид сўз билан. *Тақир-туқурдан қулоқлар батанг бўлди*.

### Мақсад ҳоли

Ҳолнинг бу тури ҳаракат, ҳолат ёки белгининг рўй беришидаги мақсадни англатади. Мақсад ҳоли қуйидагича ифодаланади:

1. От билан. Бунда от маълум келишиқ формасида ёки кўмакчилар билан бирга келади: 1) жўналиш келишиги формасида келади: *Биз баҳорда тоққа лола сайлига бордик*; 2) ўрин-пайт келишиги формасида келади: Бунда кўпинча ўрин-пайт келишиги формасидаги *мақсад*, *умид*, *ният*, *орзу*, *истак* каби отлар қўлланади. Бу отлар одатда ўзидан олдин келган сўзлар билан бирга мақсад ҳоли функциясини бажаради: *Ерни юмшатиб, баҳорда тўқайни бузиш мақсадида қайта-қайта қуйилган сув энди ерга сиғмай музлаб қолган эди* (А. Қаҳҳор). *У... сўзни бошқа, буларга ҳуш келадиган мавзуга буришни ятда бирдан сўради...* (А. Қаҳҳор); 3) *учун* кўмакчиси билан келган от мақсад ҳоли функциясини бажаради: *КПСС бутун дунёда тинчлик учун, демократия ва социализм учун олиб борилаётган курашга катта ҳисса қўшмоқда* (Газетадан); 4) билан кўмакчиси билан келган от мақсад ҳоли функциясини бажаради: *Ҳаммамиз ҳам умид билан меҳнат қилдик, роҳатини ҳам кўрайлик* (Ойбек). 5) *деб* ёрдамчиси билан келган от мақсад ҳоли функциясини бажаради: *Халқ бахти деб халос этдилар ўлкамизни қулликдан, чордан* (Уйғун). Бу функцияда от характеридаги олмош ҳам қўлланади: *Сизни деб бу ерга келдим, Йўлчи ака* (Ойбек).

2. Ҳаракат номи билан. Бунда ҳаракат номи жўналиш келишиги формасида ёки кўмакчилар билан бирга келади: *У одамлар орасига тезроқ киришга, ҳар нарсани билишга, ишлашга шошди* (Ойбек). *Қори билан бир оғиз гаплашиш учун пайт пойлаб, оёғи куйган товукдай питирлади* (П. Турсун).



3. Равишдош билан. Бунда кўпинча *-гани (-кани, -қани)* кўшимчаси ёрдамида ҳосил бўлган равишдош қўлланади: *Ҳа, Москвага ўқигани борган эди* (А. Қаҳҳор).

4. Мақсад равиши билан. Бундай равишларга *атайин, атайлаб, қасддан, жўрттага* каби сўзлар киради: *Мен буни унга жўрттага билдирмадим.*

### Шарт ҳоли

Ҳолнинг бу тури ҳаракат ёки ҳолатнинг бирор шарт билан рўй беришини билдиради. Шарт ҳоли қўйидагича ифодаланади:

1. Шарт формадаги феъл билан: *Нурматжон кимёгарлик нима эканини яхши билади* — «*кимёгар истаса гиштни, тошни тилла қилади*» (А. Қаҳҳор).

2. Равишдош билан. Бунда асосан *-и(б)* аффикси ёрдамида ясалган равишдош қўлланади: *Бирор нарса олсанг, кўриб ол*.

3. Ишоти+шарт (+эгалик аффикси) сўзи+билан кўмакчиси орқали: *Уч кунда қайтариш шарт билан берган эдим.*

Шарт ҳолининг айрим турлари баъзи жиҳатлардан эргаш гапларга ўхшаб кетади. Айниқса ўзига оид сўзлар билан ортиқ даражада кенгайиб келган ёки шарт формаси орқали ифодаланган шарт ҳоллари эргаш гапларга бирмунча яқинлашиб қолади. Бундай шарт ҳоллари интонация жиҳатидан гапдаги бошқа бўлақлардан кескин ажралиб туради. Бу интонация уларни эргаш гапларга яқин қилиб қўяди. Бироқ бундай шарт ҳолларини эргаш гаплардан фарқлаш керак. Эргаш гаплар одатда предикатив боғланмадан (эга билан кесим муносабатидан) иборат бўлади. Шарт ҳолларида эса предикатив боғланма (эга билан кесим муносабати) бўлмайди. Буларда фақат кучли интонацион айримлик бор.

Бундай конструкциялар ўз эга ва кесимига эга бўлиши билан шарт ҳоли функциясидан чиқиб, эргаш гап функциясига ўтади. Қиёсланг: *Ишласа, тишлайди.* — *Ким ишласа, у тишлайди.* Биринчи гапда *ишласа* — шарт ҳоли, иккинчи гапда *ким ишласа* эргаш гапдир.

### Тўсиқсизлик ҳоли

Ҳолнинг бу тури ҳаракат, ҳолатнинг рўй беришига тўсиқ бўла олмаган шартни билдиради. Тўсиқсизлик ҳоли қўйидагича ифодаланади:

1. Шарт феъли+ҳам (ёки+да) юкламаси орқали: *У кўрса ҳам ўзини кўрмасликка солди. У менинг овозимни эшитсада индамади.*

2. Равишдош билан. Бунда одатда равишдошнинг *-(и)б* ва *-(а)й* аффикслари билан ясалган тури қўлланади. *Кўра биллатури бепарво бўлди. Юра-юра оёғингиз оғримадими?*

3. Сифатдош (+эгалик аффикси)+билан кўмак-

чиси орқали. Бунда -ган формасидаги сифатдош қўлланади: *У ёш бўлгани билан жуда кўп китобни ўқиб чиққан.*

4. *Қарамай, қарамасдан сўзлари қатнашган конструкция билан: Иккинчи звенонинг ерида, куннинг иссиғига қарамай, Погодин культивация қиларди* (Ш. Рашидов). *Қиш чилласининг совуғига қарамасдан, астойдил ишлаб, бинони битказдик* («Тошкент бинокори»).

Тўсиқсизлик ҳоллари интонация жиҳатидан эргаш гапларга ўхшаб кетади. Бироқ улар предикатив боғланмадан (эга билан кесим муносабатидан) иборат бўлмагани учун эргаш гап саналмайди. Булар одатда ажратилган бўлак ҳисобланади (ажратилган бўлаклар тўғрисида шу китобнинг «Мураккаб гап» баҳсига қаранг).

### Урин ҳоли

Урин ҳоли ҳаракат, ҳолатнинг рўй бериш, бошланиш, йўналиш ўрнини ва бу йўналишдаги охириги пунктни билдиради. Урин ҳоли феъл билан ифодаланган бўлакка ҳам, от билан ифодаланган бўлакка ҳам боғлана олади: *Станциядан темир йўлчилар, шаҳарлардан ҳашарчилар етиб келди* (А. Мухтор). *Ҳар ерни қилма-орзу, Ҳар ерда бор тош-торозу* (Мақол).

Урин ҳоли ўрин равиши, жой номини билдирувчи от ва ўрин-жойга ишора қилувчи олмош билан ифодаланади. *Қоч нари, капитал, зиёнчи-кана!* (Ойбек). *Қуёш тобора юқорига интилади* (Ш. Рашидов). *Болалик уйда ғийбат йўқ* (Мақол). *Владимир Яковлевич ўрнидан турганда, столдаги шам липиллаб сўнаёзди* (А. Мухтор). *Қатта арава қаердан юрса, кичик арава ҳам шу ердан юради* (Мақол).

Урин ҳоли қуйидаги ўрин-жой маъноларини англатади:

1. Ҳаракат, ҳолатнинг рўй бериш ўрнини билдиради. Бунда ўрин ҳоли ўрин-пайт келишиги формасидаги сўз билан ифодаланади: *Шаҳарда қайдан иш топасан. Бизда юратур* (Ойбек).

2. Ҳаракат, ҳолатнинг бошланиш ўрнини билдиради. Бундай вақтда у чиқиш келишиги формасидаги сўз билан ифодаланади: *Қор ёғар—осмондан оқ уқпар тушар* (Э. Воҳидов).

3. Ҳаракат, ҳолат йўналган ўринни билдиради. Бундай вақтда у қуйидаги формаларда бўлади:

1. Жўналиш келишиги формасида бўлади: *Шу от, шу арава билан шаҳарга юк олиб борармидингиз?* (Ойбек). Бундай ўринларда баъзан жўналиш келишиги қўшимчаси қўлланмайди. Бу ҳол кўпроқ поэзияда ва эски услубдаги нутқда учрайди: *Кет десанг, Қашғар кетай, йўлда ёлғизлик ёмон, Ёлғизликдан ким ўлибди, ҳаммадан хўрлик ёмон* (Қўшиқ). *Отам Тошкент борганларида тўппа-тўғри сизнинг эшигингизга тушсинлар-да, сиз саройга тушинг* (А. Қодирий). *Хўжайин Самарқанд борса, тўғри бизниқига бориб тушар эди* (Ойбек).

*Илгари, ичкари, ташқари, нари, бери* каби равишлар ҳаракат, ҳолат йўналган ўринни билдирганда жўналиш келишиги форма-

сини олмаслиги мумкин. Булардаги *-гари, -қари, -ри(-ру)* элементлари тарихан жўналиш келишиги кўрсаткичи деб қаралади. Шунинг учун улар жўналиш келишиги қўшимчаси олманган ҳолда ҳам ҳаракат, ҳолат йўналган ўринни билдира олади. Бироқ ҳозирги ўзбек тилида бу сўзларни жўналиш келишиги формасида ишлатиш ҳам анормал ҳол ҳисобланмайди: *У ичкари(га) кирди. Мен ташқари(га) чиқдим. Сен сал нари(га) бориб тур каби;* 2) жўналиш келишиги формасидаги сўз қараб кўмакчиси билан қўлланади: *Бироқ у тушган поезд ғарбга эмас, шарққа қараб кетди (А. Қаҳҳор);* 3) жўналиш келишиги формасидаги сўз томон кўмакчиси билан қўлланади: *Сентябрнинг бошларида полк ғарбга томон йўл олди (А. Қаҳҳор);* 4) бош келишик формасидаги жой номи+жўналиш келишиги формасидаги томон сўзи билан қўлланади: *Йўлчи Ҳадратомонга оқайтган қўзғолончилар олдига тушиб... (Ойбек). ...қари бўлса ҳам, хўроздай кеккайиб, қўрғонтомонга юрди (Ойбек);* 5) бош келишик формасидаги жой номи+сари кўмакчиси билан қўлланади: *Биз шод, қувноқ, Сиёб сари оқамиз... (Ҳ. Олимжон). Сўзлай-сўзлай кекса борбон Гулзор сари бошлади мени (Уйғун).*

4. Ҳаракат, ҳолат йўналиб борган охириги пунктни — ўрин чегарасини билдиради. Бундай вақтда у қўйидаги шаклларда бўлади: 1) жой номини билдирувчи сўз+гача аффиксини олган бўлади: *Мени вокзалгача акам, ўртоқларим кузатиб чиқдилар (Ғ. Ғулом);* 2) жўналиш келишиги формасидаги сўз қадар кўмакчиси билан қўлланади: *...Фарҳод тоғидан тортиб Ширин яйловига қадар Сирдарё бўйлаб тизилиб кетган... (Ойдин);* 3) жўналиш келишиги формасидаги сўз довури кўмакчиси билан қўлланади: *Милиционер қизчани уйига довури олиб бориб қўйди;* 4) баъзан чиқиш келишиги формасидаги сўз ҳам шу функцияда келади: *У белидан сувга тушди.*

#### Пайт ҳоли

Пайт ҳоли ҳаракат, ҳолатнинг рўй бериш вақтини билдиради. Пайт ҳоли қўйидагича ифодаланади:

1. Пайт равиши билан: *Эрта-индин бу ерлар ҳам чамандек яшнайдди (Ш. Рашидов). Дуруст эди, ҳозир бузилди (А. Қаҳҳор).*

2. От билан. Бунда вақт маъносини билдирадиган отлар қўлланади. Бу от қўйидаги формаларда бўлиши мумкин:

1) бош келишик формасида бўлади ва кўпинча аниқловчи олиб келади ва шу аниқловчи билан биргаликда пайт ҳоли вазифасини бажаради: *Тунув кун мен келинларимга айтдимки... (Ойбек). Утган йили пахта планини ошириб бажардик (Газета);* 2) ўрин-пайт келишиги формасида бўлади: *Гуландомнинг кўзлари биронда дард билан сузилди... (Ойбек).*

Баъзан мақол ва маталларда ўрин-пайт келишиги кўрсаткичи тушиб қолади. *Ер ҳайдасанг — куз ҳайда, Куз ҳайдамасанг —*

юз ҳайда. Қовун есанг — са ҳар е, Са ҳар емасанг — заҳар е. Ёз ёпинчиғингни қўйма, қиш ўзинг биласан каби; 3) жўналиш келишиги формасида бўлади: *Текшириш бир ойга кечиктирилди. У кунига ўн сўм тўлар эди*; 4) чиқиш келишиги формасида бўлади: *Бир қаричликдан дуторни севаман (Ойбек)*; 5) пайт билдирувчи от -гача қўшимчасини олади: *Йўловчилар кечгача етиб оламиз деб ўйлаган эдилар*; 6) бош, жўналиш ва чиқиш келишиклари формасидаги от қадар, кейин, сайин, буён каби кўмакчилар билан бирга келади: *Совуқ кун сайин қаҳрини оширади (Ойбек). Тонгга қадар уйғоқ қолурман. Уч кундан кейин Саида устидан бутун бошлиқ бир айбнома ёзилди (А. Қаҳҳор). Мана саккиз ойдан буён бир қора чақа сўраганим йўқ (Ойбек).*

3. Олмош билан. Олмош ҳам юқоридаги келишик формаларида ёки кўмакчилар билан бирга пайт ҳоли функциясини бажаради: *Ушанда менга нима деб савол берганингиз ҳам эсингизда борми? (А. Қаҳҳор). Қачонгача пайсалга соласиз? («Муштум»);*

4. Равишдош билан. Бунда кўпинча -гач, -гунча аффикслари ёрдамида ясалган равишдош қўлланади: *Самоварчи унинг елкасига қўлини қўйиб, яна бир тикилиб олгач, бағрига босди (Саид Аҳмад). Етиб қолгунча, отиб қол (Матал).*

5. Сифатдош билан: Бунда кўпинча -ган формали сифатдош қўлланади ва у одатда бирор келишик формасида бўлади: *Уни чиқаётганда кўриб қолди («Саодат»).*

6. Ҳаракат номи билан: *Қайтишда болаларни боғчадан олдим.*

7. Сифат билан. Бунда сифат субстантивлашган бўлади: *Қўлим бўшида бир борарман. Борида ғарра-ғарра, йўғида бандаи бечора (Матал).*

8. Сон билан. Бунда сон субстантивлашган бўлади: *Бешинчида келинг. Мажлис иккида бошланади.*

Пайт ҳоли воқеликка муносабат нуқтан назаридан қуйидагича бўлади:

1. Ҳаракат, ҳолат умуман рўй берган вақтни билдиради: *Уста Турдиали илғари худо билан дуруст эди (А. Қаҳҳор). Шунпайтда Асрорқулнинг ўзи келиб қолди (А. Қаҳҳор). Тўй арафасида кун билан қор ёғди (М. Исмоилов). Юз центнерчи бўлиш учун қиш бўйи далани пишитиш керак (Ойбек).*

2. Ҳаракат, ҳолатнинг рўй беришидаги дастлабки вақтни билдиради. Бунда пайт билдирувчи сўз чиқиш келишиги формасида келиб, *буён, бери, бошлаб* каби кўмакчилар билан қўлланади: *Мени эрталабдан бери эшитаётган экан (А. Мухтор). Ишга ҳозирдан бошлаб киришинг («Муштум»).* Баъзан кўмакчиларсиз, чиқиш келишидаги сўзнинг ўзи ҳаракат, ҳолатнинг бошланган вақтини билдириши мумкин: *У болаликданоқ отларни севар... (Ойбек).*

3. Ҳаракат, ҳолатнинг рўй беришидаги охириги вақтни — пайт чегарасини билдиради. Бунда пайтни англаувчи сўз *-гача, -га қадар, -га дову* формаларида бўлади. *Иўлчи биринчи кун бозорни айлана-айлана кечга қадар уч-тўрт ерга юк орқалади* (Ойбек).

Пайт чегараси маъносининг ифодаланишида, юқоридаги кўмакчилар билан бир қаторда, жўналиш келишиги формасининг ҳам роли бордир. Бу кўмакчилар жўналиш келишигидаги сўз билан эмас, бош келишикдаги сўз билан бирга келса, пайт чегараси маъноси англашилмайди, бунда ишнинг бўлишидаги тахминий вақт маъноси ифодаланади: *Ярим соат қадар радио тинглагандан кейин, Сайрамов папирос чекиб, газеталарни бир-бир кўздан кечира бошлади* (Ойбек). *Ун минут қадар йўл юрилгач, бир томони чуқур жарлик кўчада Ермат бирдан отни тўхтатди* (Ойбек). Бу функцияни *-ча* аффикси ҳам бажариши мумкин. Қиёсланг: *ярим соат қадар — ярим соатча, ўн минут қадар — ўн минутча.*

### Аниқловчи

Аниқловчи предметнинг белгисини билдирадиган иккинчи даражали бўлакдир. Предметнинг белгиси бош бўлақлардан кесим орқали ҳам ифода этилиши мумкин. Бироқ кесимда предмет предикативлик йўли билан аниқланиб, белги тасдиқ ёки инкорни келтириб чиқарувчи элемент сифатида тасаввур этилса, аниқловчида предмет атрибутивлик йўли билан аниқланиб, белги предмет билан биргаликда, бир бутун ҳолда тасаввур этилади. Қиёсланг: *совуқ сув* (*совуқ* — аниқловчи).—*Сув совуқ* ёки *Сув совуқ эмас* (*совуқ* ва *совуқ эмас* — кесим).

Аниқловчи иккинчи даражали бўлақларнинг алоҳида бир туридир. У гапнинг структурасидаги роли жиҳатидан бошқа иккинчи даражали бўлақлардан фарқ қилади. Иккинчи даражали бўлақлардан тўлдирувчи ва ҳол одатда феълга боғланиб келса, аниқловчи отга боғланиб келади. Тўлдирувчи ва ҳол гап таркибида, унинг мустақил бир бўлаги сифатида одатда кесимга тобе бўлиб келса, аниқловчи бирикма таркибида, унинг бир элементи сифатида эгага ҳам, кесимга ҳам, тўлдирувчига ҳам, ҳолга ҳам тобе бўла олади. Ҳатто бир аниқловчи бошқа бир аниқловчига тобе бўлиб келиши ҳам мумкин: *Кеча шунинг уйдан хотинкишининг аччиқ-аччиқ йиғлаган товуши эшитилди* (А. Қаҳҳор). *Июль ойининг қуёши ҳамма ёқни олов сели билан тўлдирган, ҳаво аллақандай оқ аланга билан жимгина ёнгандай...* (Ойбек) *...қиз ҳозир аллақайси заводнинг бошлиғи...* (А. Қаҳҳор).

Аниқловчи гапда ўзи боғланган сўз билан бирга «яшайди». Аниқловчи билан аниқланмиш аниқловчили бирикмани ташкил қилади. Аниқланмиш бўлмас экан, аниқловчи ҳам бўлмайди.

Аниқловчи предметнинг турли-туман белгиларини ифода этади. Бунда белги кенг маънода тушунилади. Аниқловчининг маз-

муни унинг турига, қандай сўз туркуми билан ифодаланганига ва грамматик формасига боғлиқ.

Аниқловчи, белги билдиришдаги лексик-семантик ва грамматик хусусиятларига кўра, уч хил бўлади: сифатловчи, қаратувчи ва изоҳловчи.

### Сифатловчи

Сифатловчи предметнинг белги-сифати, сон-миқдори, тартиби каби белгиларини билдирадиган аниқловчидир. Сифатловчи ўз ҳоким сўзига битишув йўли билан бирикади. У боғланиб келган сўз сифатланмиш дейилади. Сифатловчи билан сифатланмиш сифатловчи бирикми ташкил қилади.

Сифатловчи қуйидаги сўзлар билан ифодаланади:

1. **Сифат билан.** Бунда аниқловчи предметнинг ранг-туси, маза-таъми, шакл-ҳажми, характери, психик ҳолати, ўрин ёки пайтга муносабати каби белгиларини билдиради: *Яхши турмуш яхши меҳнат натижасида келиб чиқади* (Газета). *...уфқда худди атайин бўйб қўйгандек қип-қизил булут парчаси судралиб юрибди* (Саид Аҳмад). *Ширин сўз шакардан ширин* (Мақол). *Кенг водийнинг қорамтир тупроғи ёмғирдан кейин бўйиб ётарди* (И. Раҳим). *Ҳунармандлар ўртасида ажойиб истеъдодли, сердиққат, серзавқ одамлар жуда кўп* (Ойбек). *Бугунги ишни эртага қўйма* (Мақол) *Уйдаги гап кўчага тўғри келмас* (Мақол).

2. **Сон билан.** Бунда сифатловчи предметнинг миқдор ва тартиб жиҳатдан белгисини билдиради: *Қутлуғбахт отасидан юзта хачир, юзта туя, юзта эшак, юзта от олиб девнинг қасрига етиб келибди...* (Эртақдан). *Бир ҳафтадан кейин учинчи имтиҳон бошланади* (Мирмуҳсин).

3. **Равиш билан.** Бунда равиш сифат функциясида қўлланган бўлади: *Кўп гап эшакка юк.* (Мақол). *Шаҳарнинг узоқ-яқин маҳаллаларидан одамлар етиб келишди.*

4. **Олмош билан.** Бунда сифат, сон ва равиш характеридаги олмош қўлланади: *Баъзи ишларимиз кўнгилдагидек эмас.* (Мирмуҳсин). *Нечта бола мактабни битириб чиқди? Қанча одам келибди?* (А. Қаҳқор).

5. **От билан.** Сифатловчи вазифасида келган от кўп жиҳатдан сифатга яқинлашган бўлади. Бунда сифатловчи қуйидаги маъноларни билдириши мумкин: а) ўхшатиш маъносини билдиради: *Севаман олтин куз, севаман жондан...* (Зулфия). *Оқ олтинни олтин қўллар етиштиради* («Совет Ўзбекистони»); б) предметнинг нимадан ясалганлигини, материалини билдиради: *Бир қиз оқ штапель кўйлакка дазмол босади...* (Саид Аҳмад). *«Катюша»ларнинг бўғиқ, даҳшатли товушлари пўлат тўпларнинг ҳайқириқларига қўшилиб кетади* (Яшин).

6. **Сифатдош билан.** Бунда сифатловчи предметнинг ҳаракатга муносабат нуқтаи назаридан белгисини билдиради: *Ай-*

тилган сўз — отилган ўқ (Мақол). Маҳкамнинг юрагида ҳали ёнмаган чироқлар ёниб, чалинмаган куйлар чалинарди (П. Қодиров).

7. Тақлид сўз билан: *Бирдан ду в-ду в гап бўлиб қолди.* (А. Қаҳҳор). *Кўча томондан гурс-гурс оёқ товуши келди.* (Саид Аҳмад).

Сифатловчи сўз бирикмаси билан ҳам ифодаланиши мумкин. Бунда шундай ҳоллар бўлиши мумкин: а) сифатловчи ва сифатланмиш бирикмаси бошқа бир сўзга бутунича сифатловчи бўлиб келади. Бунда биринчи сифатланмиш сифат ясовчи қўшимча олади: *У ерда тоғ қазувчилар дастлабки кунги ғайратларига ғайрат қўшиб, қийқиришиб тоғ қазишаётган эди* (М. Исмоилий). Бунда дастлабки сўзи кун сўзининг сифатловчисидир. Бу икки сўз биргалликда -ги аффикси олиб *ғайратлари* сўзига сифатловчи бўлиб келган; б) қаратувчи ва қаралмиш бирикмаси сифатловчи бўлиб келади. Бунда қаралмиш қўшимча олади: *Бой Бозорнинг қўлидаги қопни кўргач, овқат тўғрисида ҳоли танглигини пайқаб олди* (Саид Аҳмад). Бунда Бозорнинг сўзи — қўли сўзига нисбатан қаратувчи аниқловчи, Бозорнинг қўлидаги бирикмаси — қоп сўзига нисбатан сифатловчи аниқловчи; в) тўлдирувчи ва тўлдирилмиш бирикмаси сифатловчи бўлиб келади: *Тўхта, ўғлим, сенга айтадиган гапим бор* («Муштум»); г) ҳол ва ҳолланмиш бирикмаси сифатловчи бўлиб келади: *Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ* (Матал).

Сифатловчи қаратувчи аниқловчига, сўз бирикмасига оид бўлиши ҳам мумкин: *Сўзамол, бадавлат қари тоғанинг бирдан кўз юмиб сукутга ботишининг сабабини, табиий, Йўлчи тушунмади* (Ойбек). *Бирор қулай жой тополмай, ёввойи тақир чўлда тентираб юрар* (Ж. Абдуллахонов).

### Қаратувчи

Қаратувчи бирор нарса-предмет тегишли, қарашли бўлган шахс ёки предметни билдирадиган аниқловчидир. Қаратувчи қуйидаги сўз туркумлари билан ифодаланади:

1. От билан: *Биз бой отангизга Ерматнинг қизини олиб бермоқчи эдик...* (Ойбек).

2. Сифат билан. Бунда сифат субстантивлашган бўлади: *Биркаттанинг гапига кир, биркичикнинг гапига кир.* (Мақол).

3. Сон билан. Бунда сон субстантивлашади: *Уннинг ярми — беш. Иккиннинг квадрати тўрт бўлади.*

4. Олмош билан. Бунда кўпинча от характеридаги олмошлар қўлланади. Сифат ва сон характеридаги олмошлар қаратувчи вазифасида келганда отлашган бўлади: *менинг синглим, сенинг уканиг. Кимнинг хати чиройли? (Қ. Муҳаммадий). Қандайларнинг ҳолига вой? Икки — нечанинг ярми?*

5. Ҳаракат номи билан: *Уқимоқнинг фойдаси кўп.*

6. Сифатдош билан. Бунда сифатдош отлашади. *Кўринганларнинг бирортаси ҳам уни танимасди.* («Муштум»).

Қаратувчи билан қаралмиш қаратувчили бирикмани ташкил қилади. Бунда бирикма компонентлари қуйидаги шаклларда бўлиши мумкин:

1. Қаратувчи қаратқич келишиги формасида қўлланади, қаралмиш эгалик аффиксини олади. Бунда қаратувчи кўпинча олмош билан ифодаланади: *менинг китобим, сенинг ручканг, бизнинг вазифамиз, унинг уйи* каби.

2. Қаратувчида қаратқич келишиги қўшимчаси ишлатилмайди, қаралмишда эгалик аффикси бўлади. Бунда қаратувчи от билан ифодаланади: *шаҳар кўчалари, уй эшиги* каби.

3. Қаратувчи қаратқич келишиги формасида қўлланади, қаралмиш эгалик аффикси олмайди. Бунда қаратувчи кўпликдаги I ва II шахс олмошлари билан ифодаланади: *Бизнинг эшон кабабпазларнинг пири* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Сизнинг мактаб* каби.

4. Қаратувчи ҳам, қаралмиш ҳам бош келишик шаклида бўлади. Бу ҳол асосан жонли сўзлашувда учрайди ва қаратувчи ҳам, қаралмиш ҳам одатда от билан ифодаланган бўлади: *нон завод, уй вазифа* каби.

Англашиладики, қаратувчи икки хил формада бўлиши мумкин: белгили ва белгисиз. Аниқловчи қаратқич келишиги аффиксини олган бўлса — белгили, бундай аффикс олмаган бўлса — белгисиз саналади.

Қаратувчи қуйидаги ҳолларда белгили формада қўлланади:

1. Олмош билан ифодаланганда: *менинг дўстим, унинг қизи, кимнинг боласи* каби.

2. Шахс отлари билан ифодаланганда: *Тоштемирнинг совғаси, директорнинг топшириғи.*

3. Субстантивлашган сўзлар билан ифодаланганда: *Яхшининг сўзи — қаймоқ, ёмоннинг сўзи — тўқмоқ.* (Мақол).

4. Қаратувчи субстантивлашган қаралмишга алоқадор бўлганда: *болаларнинг кичиги, анорнинг ширини* каби.

5. Қаратувчи сифатловчи бирикмага алоқадор бўлганда: *Ёзининг жуда иссиқ пайти, қишининг энг совуқ кунлари* каби.

6. Қаратувчи эгалик аффиксини олган бўлса: *акамнинг шляпаси, опангнинг рўмоли* каби.

Қаратувчи қуйидаги ҳолларда белгисиз формада қўлланади:

1. Абстракт от билан ифодаланганда: *виждон амри, кўнгил хуши, бахт қуши* каби.

2. Қаратувчи қаралмишдан англашилган предметнинг номини билдирганда: *Пушкин парк, Навоий кўчаси, Ленинград колхоз, Тошкент шахри, ўзбек халқи.*

3. Қаратувчи қаралмишдан англашилган предметнинг қайси соҳа бўйичалигини билдирганда: *Матбуот комитети, Молия министрлиги* каби.

Юқоридаги ҳолларда қаратувчили бирикма гапда ҳам, гапдан



ташқарида ҳам яхлит, бир бутун тушунчани билдирадиган турғун бирикма деб баҳоланиши керак.

4. Бир неча қаратувчили бирикма қатор келиб, биринчиси иккинчисига, иккинчиси учинчисига, учинчиси тўртинчисига тобе бўлганда қаратувчили бирикмаларнинг охиригисидан олдингилари белгисиз формада қўлланади: *ЎзССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти Нутқ маданияти секторининг илмий ходими каби.*

5. Қаратувчи уюшиқ ҳолда келса, охиригисидан олдингилари белгисиз формада бўлиши мумкин: *қишлоқ ва шаҳарларнинг аҳолиси (қишлоқларнинг аҳолиси, шаҳарларнинг аҳолиси).*

Ўзбек тилида қаратувчининг белгили ва белгисиз формаси параллел қўлланадиган ҳоллар ҳам учрайди: *колхознинг майдони ва колхоз майдони, қишлоқнинг кўчаси ва қишлоқ кўчаси, районнинг маркази ва район маркази* каби.

*Менинг китобим, бизнинг мамлакатимиз, сенинг уйинг, сизнинг дафтарингиз* сингари бирикмаларда қаралмиш қаратувчига мослашиб юради: *-им, -имиз, -инг, -ингиз* каби эгалик аффикслари шу мосликни кўрсатувчи формантлардир. Шунга кўра, қаралмиш қаратувчига тобеланиб боғланади дейиш мумкин. Бироқ қаралмиш қаратувчи вазифасидаги сўзнинг қаратқич келишиги формасида келишини талаб қилади: қаралмиш қаратувчи вазифасидаги сўзни бошқаради. Бу жиҳатдан қараганда, қаратувчи тобе, қаралмиш ҳоким бўлиши керак. Аслида бу ерда бир-бирига тобелик ва бир-бирига ҳокимлик бор: қаратувчи — қаралмишга бир жиҳатдан тобе, бошқа бир жиҳатдан ҳоким. Бунда ҳам мослашувни, ҳам бошқарувни кўраимиз. Шунинг учун буларнинг ўзаро боғланишини тобе-дош боғланиш деб, уларнинг ўзаро синтактик алоқасини мослашувли бошқарув деб аташ мумкин.

Қаратувчи билан қаралмишнинг шахс ва сон жиҳатдан муносабати қуйидагича бўлиши мумкин:

а) қаратувчи ҳам, қаралмиш ҳам логик ва грамматик жиҳатдан бирликни англатади: *менинг асарим, сенинг рўчканг, унинг боласи* каби;

б) қаратувчи логик ва грамматик жиҳатдан бирликни, қаралмиш кўп предметни билдиради, лекин қаралмиш қаратувчи билан грамматик жиҳатдан бирлик сонда мослашади: *менинг асарларим, сенинг рўчкаларинг* каби;

в) қаратувчи логик ва грамматик жиҳатдан кўп шахсни, қаралмиш бир предметни билдиради, бироқ қаралмиш қаратувчи билан грамматик жиҳатдан кўплик сонда мослашади: *бизнинг мамлакатимиз, сизнинг мактабингиз* каби;

г) қаратувчи ҳам, қаралмиш ҳам кўп шахс ва кўп предметни билдиради. Бунда улар шахсда ҳам, сонда ҳам логик ва грамматик жиҳатдан мос бўлади:  *заводларнинг маҳсулотлари, уйларнинг деразалари* каби.

Қаралмиш бир неча қаратувчига алоқадор бўлиши мумкин. Қаратувчилар бир хил шахсда бўлса, қаралмиш кўпликда ҳам,

бирликда ҳам бўла олади: *Карим ва Салимнинг китоби* (бир китоб икки кишига қарашли), *Карим ва Салимнинг китоблари* (бир неча китоб икки кишига қарашли).

Агар қаратувчилар турли шахсда бўлса, қаралмиш қуйидагича бўлади:

а) бир неча қаратувчи таркибида I шахсни кўрсатувчи олмош бўлса, қаралмиш шу шахснинг кўплигида бўлади: *Азиз Леонид Ильич, менинг, болгар коммунистларининг ва бутун болгар халқининг энг самимий ўртоқларча табрикларимизни қабул қилгайсиз («Сов. Ўзбекистон»);*

б) бир неча қаратувчи таркибида I шахсни кўрсатувчи олмош бўлмай, II шахсни кўрсатувчи олмош бўлса, қаралмиш шу шахснинг кўплигида бўлади: *Сенинг ва унинг вазифаларингиз битта: у ҳам бўлса Ватанни ҳимоя қилиш!*

Баъзи ҳолларда қаратувчи махсус ифодаланмайди, у тушиб қолади. Бу ҳол қаратувчи логик урғу олмаган пайтда рўй беради. Бунда қаралмишдаги эгалик аффикси унинг қайси шахсга оидлигини кўрсатиб туради: *Шаҳримиз катта. Боғинг жуда тўкин.* Бироқ қаратувчи логик урғу олган бўлса, доимо сақланади, тушиб қолмайди: *Менинг уйим — сенинг уйинг эмасми? каби.*

*Бизнинг мактаб, сизнинг кўча* каби бирикмаларнинг компонентлари ўзаро бошқарув йўли билан алоқага киришган. Чунки бунда қаратувчи қаралмиш билан фақат қаратқич келишиги формаси -нинг аффикси воситасида бириккан.

*Ватан ишқи, ҳаёт булоғи* каби бирикмаларнинг компонентлари ўзаро мослашув йўли билан алоқага киришган. Чунки қаратувчи III шахсда бўлгани учун, қаралмиш ҳам III шахс эгалик аффиксини олган.

*Девор соат, нон завод* каби бирикмаларнинг компонентлари ўзаро битишув йўли билан алоқага киришган. Чунки буларнинг ўзаро боғланишида ҳеч қандай формал-грамматик кўрсатқич йўқ, улар бир-бири билан тартиб орқали бириккан.

### Изоҳловчи

Изоҳловчи аниқловчининг алоҳида бир туридир. У предметнинг қўшимча, бошқача номини билдирадиган аниқловчидир. Бунда предмет қўшимча, бошқача ном билан аталади ва бу ном шу предметнинг белги-хусусияти деб қаралади.

Изоҳловчи билан изоҳланмиш битишув йўли билан алоқага киришади ва изоҳловчили бирикмани ташкил қилади. Изоҳловчили бирикманинг ҳар иккала компоненти кўпинча от бўлади: бунда изоҳловчи от изоҳланмиш от билан алоқага киришади. Демак, изоҳловчили бирикмада предмет билан предмет муносабати ифодаланади: *Академик Виноградовнинг асарлари. Райком секретари Жўрабоев сўзлади.* Изоҳловчи изоҳланмишдан олдин ҳам, кейин ҳам келиши мумкин. У якка сўз билан ҳам, сўзлар бирикмаси билан ҳам ифодаланиши мумкин: *Т ў х т а х о л а... икки кишининг қорасини кўрди*



Уюшиқ бўлак компонентлари одатда бир хил грамматик формада бўлади ва бир хил синтактик функцияни бажаради. Уюшиқ бўлаклар бирор морфологик формант ёки кўмакчи билан келиши керак бўлса, улар (морфологик формант ёки кўмакчи) баъзан ҳар бир компонентга алоҳида-алоҳида қўшилади, баъзан эса энг охириги компонентга қўшилиб, олдингилари учун ҳам тааллуқли бўлади: *Ҳар ким сукут ичида фронт йўллари дан, вайрон бўлган қишлоқлардан, олинган шаҳарлардан ўз боласини, акасини, укасини қидиради (Саид Аҳмад). Ака билан укани бир-биридан жудо қилибсан (Саид Аҳмад).*

Морфологик формант ёки кўмакчининг уюшиқ бўлак компонентларининг ҳаммасига ёки фақат охиригисига қўшилишининг ўз шарт-шароитлари бор.

1. Уюшиқ, бўлаклар ифодалаган нарсa-предметларга алоҳида диққат қилинганда, уларнинг ҳар бир компоненти грамматик формант олади. Бундай вақтда уюшиқ бўлакнинг ҳар бир компоненти логик урғули бўлади ва кучли таъкид билан айтилади: *КПСС Марказий Комитетининг партияга, совет халқига мурожаати («Совет Ўзбекистони»).*

2. Уюшиқ бўлак компонентлари ўзига онд сўзлар билан ортиқ даражада кенгайиб келса, уюшиқ бўлакнинг ҳар бир компоненти грамматик формант олиши мумкин: *Биз, ҳамқишлоқларинг, душманни Берлингача қувиб боришингни, уни ўз уясида янчиб ташлашингни истаймиз (Саид Аҳмад). Бек Қўрширмат келганини, унинг Қумқишлоқ йўлига чиқishi ҳақидаги буйруғини Раҳмонқулга сўзлаб берди (Ҳ. Ғулом).*

3. Грамматик формантнинг уюшиқ бўлакларнинг ҳар бирига ёки фақат охиригисига қўшилиши боғловчиларнинг турига, уларнинг қўлланиш хусусиятига ҳам боғлиқдир. Масалан, уюшиқ бўлаклар такрорланувчи боғловчилар билан боғланганда уюшиқ бўлак компонентларининг ҳар бири, билан боғловчиси орқали боғланганда эса фақат охириги компоненти грамматик формант олади: *Бу воқеа мени ёўта бахтиёрликка, ёки фожия бир фалокатга олиб борар (А. Қодирий). Одамлар қорда ҳам, бўронда ҳам айни фидокорлик билан ишлар эдилар (Ойбек). Ибодулла айвонга чиққач, Бўронбек билан Утапнинг йўлини тўсди (Ҳ. Ғулом).*

4. Уюшиқ бўлакларнинг гапдаги ҳоким бўлак билан бўлган муносабатида галма-галлик ёки олдинма-кейинликни билдирадиган сўзлар ишлатилганда, уларнинг ҳар бир компоненти грамматик формант олади: *Тўхта хола рўмолининг учи билан оғзини ёпиб, бўзарган ҳолда аввал ўртоқларига, кейин раисга қаради (А. Қаҳор).* Бунда аввал ва кейин сўзлари уюшиқ бўлакларнинг ҳар икки компонентида жўналиш келишиги формасининг қўлланишига сабаб бўлган.

Шундай қилиб, грамматик формантнинг уюшиқ бўлак компонентларининг фақат биттасига ёки ҳаммасига алоҳида-алоҳида қў-

ишлиши нутқнинг логик-грамматик ва стилистик хусусиятлари билан белгиланади.

Гапнинг бўлаклари якка-якка ҳолда ёки ўзига оид сўзлар билан кенгайган ҳолда уюшиб келиши мумкин. Бир гапда уюшиқ бўлак компонентларининг баъзилари якка ҳолда, баъзилари эса кенгайган ҳолда ҳам кела олади. Шунингдек уюшиқ бўлакнинг кенгайган компоненти ўз ичида уюшиқ бўлакка эга бўлиши ҳам мумкин: *Сен шу гавданг, шу кучинг билан қочдингми?* (Сайд Аҳмад). *Генерал соғлиқ ва тинч ҳаёт ҳақида қисқа гапирдида...* (Ойбек). *Уқишлик китоб ёзиш, унинг ҳар саҳифасини китобхонга манзур қилиш, китобхонни қувонтириш, унинг кўнглини топиш осон эмас* (Сайд Аҳмад).

Уюшиқ бўлак компонентлари мустақил ўз урғусига эга бўлиб, ўзаро хоҳ боғловчили, хоҳ боғловчисиз боғланган бўлсин, доимо санаш интонацияси билан талаффуз қилинади: *Сал ўтмай боғ томондан ит вовиллагани, боғбоннинг сўкингани эшитилди* (Сайд Аҳмад). *А. Қаҳҳорнинг ижодий тажрибаси китобхонлар учун ҳам, адабиётшунослар учун ҳам, ёш ёзувчилар учун ҳам бебаҳо бир манба* (П. Қодиров).

### Уюшиқ бўлакларнинг ўзаро боғланиши

Гапнинг уюшиқ бўлаклари тенгланиш йўли билан алоқага киришади. Бу синтактик алоқа уч хил восита ёрдамида бўлади: 1) тенг боғловчилар ва санаш интонацияси, 2) бириктирувчи пауза ва санаш интонацияси, 3) тенг боғловчилар, бириктирувчи пауза ва санаш интонацияси.

Санаш интонацияси уюшиқ бўлакларнинг ҳар қандай турида ҳам иштирок этади: у уюшиқ бўлакларнинг доимий хусусиятидир. Бириктирувчи пауза эса ҳар қандай уюшиқ бўлакларда иштирок этавермайди. Чунончи, уюшиқ бўлаклар якка боғловчилар билан боғланган пайтда кўпинча бириктирувчи пауза қатнашмайди. Уюшиқ бўлаклар ҳеч қандай боғловчисиз ёки такрорланувчи боғловчилар билан келганда уюшиқ бўлак компонентлари орасида бириктирувчи пауза бўлиши шарт: *Ботиралининг аниқ ва содда сўзлари хонадагиларнинг қалбига ўт ёқди* (Ҳ. Фулом). Бу мисолда бириктирувчи пауза йўқ. Уюшиқ бўлаклар ва боғловчиси билан боғланган. *На отасини, на акасини танийди* («Муштум»). Бу мисолда уюшиқ бўлаклар на-на боғловчиси ва бириктирувчи пауза орқали боғланган. Бунда уюшиқ бўлаклар орасига, гарчи на-на боғловчиси қатнашган бўлса ҳам, ва боғловчисини киритиш мумкин ва бу маънога ҳеч қандай путур етказмайди. Демак, бунда ва боғловчиси бириктирувчи пауза бажарган функцияни ўз устига олган бўлади: *Олтидан сарф қилмаганда ҳам, лоқал шу кийимликдан на хотинини ва на болаларини фойдалантирар ва на ўзини ихномликдан қутқарар эди* (А. Қодирий).

Уюшиқ бўлақлар аммо, лекин каби боғловчилар билан боғланганда ҳам бириктирувчи пауза иштирок этади: *Мастон кампир... Турсунойга бир нима демоқчи бўлди, лекин демади* (М. Исмоилий). Бунда баъзан лекин боғловчисидан олдин ва боғловчиси қўлланиши мумкин: *Қочирши бўлса, қочирдик ва лекин қордан қутулиб ёмғирга тутилдик, мулла Абдурахмон!* (А. Қодирий). Бироқ бугунги ўзбек адабий тилида уюшиқ бўлақларни боғлаш учун бошқа боғловчилар бўлганда, ва боғловчисини ишлатиш тобора камайиб бормоқда.

Боғловчиларнинг вазифаси фақат уюшиқ бўлақ компонентларини боғлашдан иборат эмас, шу билан бирга, улар ўртасидаги мазмуний муносабатларни ҳам кўрсатишдир. Шу жиҳатдан уюшиқ бўлақларда қўлланидиган тенг боғловчилар бир неча хилдир:

1. Бириктирувчилар: *ва, ҳам, ҳамда, билан, на-на.*

Ва боғловчиси одатда икки уюшиқ бўлакни бир-бирига боғлайди. Уюшиқ бўлақлар иккидан ортиқ бўлганда, ва боғловчиси охириги элементдан олдин келиб, уюшиқликнинг, саноқнинг тугалланганлигини билдиради: *Кўчадан биринчи қаватда меҳмонхона, мактабхона ва машқхона эди* (А. Қодирий).

Ва боғловчиси жуфт-жуфт бўлиб уюшган бўлақларда ҳар бир жуфт ўртасида келиб, уларни ўзаро бириктиради: *Биз фан ва техника, экономика ва маданият барқ уриб ривожланётган бир даврда яшамоқдамиз* (Газета).

Ва боғловчиси функциясида -у(-ю) юкламаси ҳам қўлланиши мумкин. Бу юклама уюшиқ бўлақларни ва боғловчисига нисбатан зич боғлайди: *Момоқалди роқ еру кўкни ларзага солиб қалдирайди* (Сайд Аҳмад). Қиёсланг: *еру кўкни — ер ва кўкни*. Биринчи ҳолда пауза боғловчидан кейин, иккинчи ҳолда эса боғловчидан олдин бўлади.

Ҳам боғловчиси уюшиқ бўлақ составида бир марта ёки такрорланган ҳолда қўлланади.

Ҳам боғловчиси бир марта қўлланганда, функция жиҳатидан ва боғловчисига ўхшайди: *Чунки бу ишда сирдош бўлиш ва Султоналига кўмаклашиш учун энг мувофиқ ҳам ишончли киши бирдан-бир Сафар бўзчи эди* (А. Қодирий). Қиёсланг: *энг мувофиқ ҳам ишончли — энг мувофиқ ва ишончли*.

Бир марта қўлланган ҳам боғловчиси билан ва боғловчиси қўлланиш даражаси ва нутқ услубига кўра фарқ қилади: *ва боғловчиси китобий нутққа хос бўлиб, ёзма адабий тилда жуда актив қўлланса, ҳам боғловчиси сўзлашув нутқиغا хос бўлиб, кўпроқ оғзаки тилда қўлланади*.

Ҳам боғловчиси такрорланиб қўлланганда, уюшиқ бўлақлар ифодалаган нарсалар-предметлар, белги-хусусиятлар ёки ҳаракат-ҳолатлар таъкид билан, айириб ифода этилади. Ҳам боғловчиси одатда уюшиқ бўлақ компонентларининг ё олдидан, ё орқасидан такрорланиб келади: *Киоскадан ҳам альбом, ҳам журнал сотиб олдим. Бироқ от ҳам, ҳўкизлар ҳам энди Қобилжон-*

нинг номида (Ҳ. Фулом). Ҳам боғловчисининг позициясидаги бундай икки хиллик ўз айрим семантик хусусиятига эга. Бу боғловчи уюшиқ бўлақлар олдидан келганда, улар ифодалаган нарса-предметлар, белги-хусусиятлар ёки ҳаракат-ҳолатларнинг ўзи таъкидланади, орқасидан келганда эса бу нарса-предметлар, белги-хусусиятлар ёки ҳаракат-ҳолатлар шу типдаги бошқа нарса-предмет, белги-хусусият ёки ҳаракат-ҳолатнинг бир тури, қисми эканлиги айириб кўрсатилади. Демак, иккинчи ҳолда уюшиқ бўлақлар ифодалаган ҳодисаларга боғлиқ бўлган бошқа бир ҳодиса ҳам борлиги англашилади. Қийёсланг: *У ҳам ручка, ҳам қалам олди (ручка билан қаламнинг ўзинигина олган).*—*У ручка ҳам, қалам ҳам олди (ручка билан қаламдан бошқа нарса ҳам олган).* Ҳам элементининг «бошқа бир ҳодиса тўғрисида сигнал бериш» хусусияти якка ҳолда келган, уюшмаган бўлаққа қўшилганда ҳам кўринади: *У сени ҳам чақирди* (демак, бошқа кишини ҳам чақирган). *Тошматов ҳам келди* (демак, бошқа киши ҳам келган). Бунда ҳам элементи кўп жиҳатдан юкламага яқинлашган бўлади. Бу ўрнида ҳам сўзининг ўрнига -да юкламасини ишлатиш ҳам мумкин: *...Бу тағвани чин кўнгилдан чиққанига шубҳаланишни-да, шубҳаланмасни-да билмас эдилар* (А. Қодирпий).

Ҳамда боғловчисен ва боғловчисига ўхшаш функцияни бажаради. У ва боғловчисен қатнашган гаиларда стилистик ранг-баранглик учун ишлатилиши мумкин: *Фан — табиат, жамият ва фикрлаш ҳамда уларнинг объектив ривожланиш қонуниятлари тўғрисидаги билимлар системасидир* (Р. Дониёров).

Билан сўзи аслида кўмакчи бўлиб, айрим ҳолларда боғловчи функциясида келади. Билан икки компонентли уюшиқ бўлақлар орасида келади: *Сиз билан биз улуг ишга бел боғладик* (Ҳ. Фулом). Билан сўзи жуфт-жуфт бўлиб уюшган бўлақларда ҳар бир жуфт ўртасида келиб, уларни ўзаро боғлайди: *Шодмон билан Гулнор, Турғун билан Ақида бир синфда ўқишади.*

Билан сўзи юқоридаги ҳолларда функция жиҳатидан ва боғловчисига ўхшайди. Бироқ улар ўртасида айрим нозик фарқлар ҳам бор. Билан сўзи ва боғловчисига қараганда, уюшиқ бўлақларни жуда зич боғлайди. Билан орқали боғланган уюшиқ бўлақлар орасида пауза деярли сезилмайди. Бунда грамматик формантлар ҳеч қачон биринчи элементга қўшила олмайди, фақат иккинчи элементга қўшилади. Бу ҳол билан сўзининг аслида биргаликни билдирувчи кўмакчи эканлиги билан изоҳланади: *Келин билан кичик хотин ишламайди* (Ҳ. Фулом). Қийёсланг: *Келин ва кичик хотин ишламайди.*

Билан сўзининг боғловчи вазифасида қўлланиши кўпроқ оғзаки сўзлашув нутқида хосдир. Оғзаки сўзлашув нутқида ва боғловчиси умуман қўлланмайди, унинг ўрнида ё билан боғловчиси, ё ҳам боғловчиси ишлатилади. Ва боғловчиси китобий нутққа хосдир.

*На-на* боғловчиси уюшиқ бўлақлар олдидан такрорланиб келади ва инкор маъносини англатиш учун хизмат қилади. Бу боғловчи гапда икки хил функцияни бажаради: 1. Бўлишли формадаги конструкцияларда инкор маъносини келтириб чиқаради: *На ундан, на бундан садо чиқади* (С а и д А ҳ м а д). — *Ундан ҳам, бундан ҳам садо чиқмайди*; 2) Бўлишсиз формадаги конструкцияларда инкор маъносини таъкидлайди, кучайтиради: *У бирор жойда на ишламайди, на ўқимайди*. Бунда инкор маъноси *-ма* аффикси билан ифодаланган, *на-на* боғловчиси шу инкор маъносини кучайтирган. Кейинги ҳолда *на-на* элементи функция жиҳатидан юкламага яқинлашади.

2. Зидловчилар: *аммо, лекин, бироқ, балки, эса*. Зидловчилар синтактик тенг, мазмунан қарама-қарши бўлган бўлақларни боғлаш учун хизмат қилади.

Зидловчилардан *аммо, лекин, бироқ* ўзаро синонимик хусусиятга эга. Улар қуйидаги маъноларни англатиш учун хизмат қилади: 1) Бир тушунчани тасдиқлаш, бошқасини эса инкор этиш учун қўлланади. Бунда уюшиқ бўлақ компонентларининг бири бўлишли, бошқаси бўлишсиз формада бўлади: *У бизникига келмади, аммо тез-тез хат ёзиб турди*. *У супага келар, лекин меҳмонхонага кирмас...* (С. Айний); 2) маънони торайтириш, чеклаш оттенкаси англашилади. Бунда уюшиқ бўлақ компонентлари бўлишли формада келади: *Хужра кичкина, лекин илиққина эди* (Ойбек). *Чолнинг сўзига қараганда, мирзо Анвар Худоёрнинг қўли етмайдиган Тошкентда (рус қўли остида) тинч, аммо жуда ҳам фақир яшаган...* (А. Қодирий).

*Аммо, лекин, бироқ* боғловчилари функциясида *-у(-ю)* юкламаси ҳам қўлланиши мумкин: *У менга тикилиб қаради-ю, индамай ўтиб кетди*.

*-у(-ю)* юкламасининг бириктирувчи боғловчи функциясида ҳам кела олишини юқорида айтган эдик. Бунда икки хиллик туғилиб қолиши табиий. Бундай вақтда уларнинг қайси функцияда келишини умумий фикр, уюшиқ бўлақлар англатадиган маънолар фарқлайди. Бириктирувчи вазифасида келган уюшувчи элементларнинг маъноси бир-бирига монанд, уйғун бўлиб, бирини иккинчиси тўлдиради. Зидловчи вазифасида келганда эса уюшувчи элементларнинг маъноси бир-бирига зид, қарама-қарши бўлиб, бирини иккинчиси инкор этади. Баъзан маънони конкретлаштириш, таъкид учун *-у(-ю)* юкламасидан кейин зидловчи боғловчининг ўзи ҳам келтирилади. Қиёсланг: *Ўрнидан турди-ю, гапирмади*. — *Ўрнидан турди-ю, лекин гапирмади*.

*Балки* боғловчиси бир предмет, белги, ҳаракат ўрнига бошқаси рўй беришини билдиради. Бунда олдинги компонент бўлишсиз формада, кейинги компонент эса бўлишли формада бўлади: *Димна онасининг овозидан ғазаб эмас, балки ачиниш оҳангларини сездим* (М. Горький). *Ҳайрат менинг бу ишимдан ранжимасди, балки қувонганини изҳор қилди* (С. Айний).

*Эса* боғловчиси уюшиқ бўлақнинг кейинги компонентини ол-



дингисига таъкид билан қарама-қарши қўйиш, қиёслаш оттенка-сини билдиради: *Э л м а р д н и м а қ т а й д и, н о м а р д н и э с а қ о р а л а й д и*. Сўзлашув нутқида эса ўрнига бўлса сўзи қўлла-ниши мумкин: *Э л м а р д н и м а қ т а й д и, н о м а р д н и б ў л с а қ о р а л а й д и*. Эса боғловчиси уюшиқ бўлақлардан кейин келади.

Зидловчилар қатнашган уюшиқ бўлақларда уларни боғлаш учун бириктирувчи пауза ҳам қатнашади.

3. А й и р у в ч и л а р: *ё, ёки, ёхуд, ёинки, гоҳ-гоҳ, гоҳо-гоҳо, дам-дам, бир-бир, баъзан-баъзан*.

Айирувчилардан *ё, ёки, ёхуд, ёинки* ёлғиз ҳолда ҳам, такрорланган ҳолда ҳам қўлланади. Бунда такрор қўйдаги формаларда бўлиши мумкин: *ё-ё, ёки-ёки, ё-ёки, ё-ёхуд, ё-ёинки, ёки-ёхуд, ёки-ёинки*. Қўринадики, *ёхуд* ва *ёинки* боғловчиларининг ўзи такрорланиб кела олмайди.

Такрорланиб келган *ё, ёки* боғловчиларида, ёлғиз ҳолда келганига қараганда, таъкид, айримлик кучли бўлади: Қиёсланг: *Биз бугун кинога ё театрга борамиз.— Биз бугун ё кинога, ё театрга борамиз*.

*Ё, ёки, ёхуд, ёинки* боғловчилари бир-бирини мустасно қилади-ган ёки алмаштирадиган тушунчаларни ифодалайдиган уюшиқ бўлақларни боғлайди ва саналаётган предмет, белги, ҳаракатлардан бирининг бўлиб, бошқасининг бўлмаслигини, улардан бирини танлаш, сайлаб олиш лозимлигини кўрсатади: *Хўш, яна ёзасизми ёки енгилдингизми? (А. Қодирий) ...Раъно ва ўзининг истиқболлари бундан кейин ёчик, ёпук эди... (А. Қодирий)*.

*Гоҳ-гоҳ, дам-дам, бир-бир, баъзан-баъзан* каби боғловчилар доимо такрорланиб қўлланади. Бу боғловчилар ҳодисаларнинг алмашилиб туришини, галма-гал рўй беришини билдиради: *Комиссар гоҳ чап, гоҳ ўнгг шикакни эшар, қайиқни бир текис юризиб борарди (Ҳ. Фулом)*. *Ҳазратов дам Дадашевга, дам Нодировга қараб қўяр, ҳеч бирининг ёнини олмас эди (И. Раҳим)*.

Баъзан ҳали сўзи уюшиқ бўлақларнинг ҳар бир компонентидан олдин такрорланиб келиб, *гоҳ-гоҳ, дам-дам* каби боғловчилар бажарадиган вазифани бажаради. Бунда у ўз лексик маъносини йўқотган бўлади: *Бу ернинг табиати кўп қизиқ экан: ҳали қор, ҳали ёмғир ёғди («Меҳнат ва турмуш»)*.

-ми юкламаси ҳам айирувчи боғловчи вазифасида қўлланиши мумкин. Бунда у ҳар бир уюшиқ бўлақдан сўнг такрорланиб келади ва уюшиқ бўлақлар ифодаланган предмет, белги, ҳаракатларнинг ноаниқлигини, улардан бирортасини танлаш қийинлигини билдиради: *Ичкаридан чиққан биров йўлакками, меҳмонхонагами ўтиб кетди (А. Қодирий)*.

#### Уюшиқ эгалар

Бир содда гап таркибида бирдан ортиқ эга қатор келиши мумкин. Бунда уюшиқ эгалар ҳосил бўлади. Уюшиқ эгалар кесим ва

аниқловчини ўзига эргаштириб келиши мумкин. Бироқ уюшиқ эгалар одатда кесим билан бўлган муносабатларига кўра белгиланади. Чунки ҳар қандай эга кесимга нисбатан тайин этилади (бу ҳақда юқорида гапирилди).

Уюшиқ эгалар бир ёки бир неча кесимни ўзига эргаштириб келади: *Бир неча қўш ҳўкиз, от, ооч-бўй интуриқлар ҳам шулар номига ёздирилди (Ҳ. Фулом). Октябрь революциясидан кейин шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият, санъат ва адабиёт барпо бўлди ва ривожланди («Ўзбекистон маданияти»).*

Уюшиқ эгалар ўзаро бириктирувчи пауза ва санаш интонацияси орқали ёки бириктирувчи ва айирувчи боғловчилар орқали боғланади. Уларда зидловчи боғловчилар қўлланмайди. Чунки уюшиқ эгалар, нечта элементлардан ташкил топишидан қатъи назар, содда гап таркибида битта темани — фикр, гап ўзи ҳақида кетаётган предметларни билдиради. Уюшиқ эганинг барча компонентлари кесим орқали ифодаланган ҳаракат, белгига баравар эга бўлиши шарт (уларнинг бири шу ҳаракат, белгига эга бўлиб, бошқаси эга бўлмаслиги мумкин эмас). Демак, уюшиқ эгаларнинг ўзаро алоқасида кесимга нисбатан зидлик, қарама-қаршилиқ бўлмайди. Шунинг учун уюшиқ эгалар ўзаро зидловчилар орқали боғланмайди: *Зеби билан нотаниш йигит йша ёққа қараб кета бошлади (Саид Аҳмад).* Бунда кета бошлади фельдидан англашилган ҳаракат уюшиқ бўлак вазифасидаги Зеби эгасига ҳам, нотаниш йигит эгасига ҳам тегишлидир. Ҳатто кесим бир неча бўлганда ҳам, улардан англашилган ҳаракат, белги уюшиқ эгаларнинг ҳамма аъзоларига баравар тааллуқли бўлади. Бунда уюшиқ кесимларнинг ўзаро маъно муносабати (улар ўзаро айирув муносабатида бўладими ёки зидлов муносабатида бўладими) аҳамиятли эмас: *Боғчада ёш-ёш қизчалар ва ўғил болалар давра қуриб ййнайдилар ёки ашула айтадилар. Бу ернинг об-ҳавоси, иқлим ва яши, лекин бир оз намроқ эди. Ишчилар, деҳқонлар, қизил аскарлар халқнинг эркин нафас олиши, тўқ яшаши, ўз ери ва давлатига хўжайин бўлиши учун жанг қилдилар, қон тўқидилар (Ҳ. Фулом).*

Уюшиқ эгалар бир хил шахсни кўрсатувчи сўзлар билан ҳам, турли шахсни кўрсатувчи сўзлар билан ҳам ифодаланиши мумкин.

Уюшиқ эгалар бир хил шахсни кўрсатувчи сўзлардан бўлганда, кесим уларга шахс жиҳатдан мос келади: *Полициялар, миршаблар яна уйларга қамалишди (Ойбек).* Пулемёт, милтиқларнинг овозига хотин-халаж, бола-бақранинг йиғиси, дод-воёйи қўшилиб кетди (У. Умарбеков).

Бунда кесимнинг уюшиқ эгалар билан сон жиҳатдан муносабати айрим хусусиятга эгадир. Бу, аввало, уюшиқ эгаларнинг кишилар номиними ёки бошқа предметларними билдириши билан характерланади. Уюшиқ эгалар кишилардан бошқа предметларни билдирганда, кесим одатда бирлик формада бўлади. Уюшиқ эгалар кишиларни билдирадиган сўзлардан бўлганда эса кесим бир-

ликда ҳам, кўпликда ҳам кела олади: *Қоратой билан Уроз йигитни авайлаб кўтариб, ушланиб қолмаслик учун жўрттага халқ ичига шўнғишди* (Ойбек). Қиёсланг: *Қоратой билан Уроз шўнғишди*. — *Қоратой билан Уроз шўнғидилар*. — *Қоратой билан Уроз шўнғиди*. Кейинги ҳолда уюшиқ эгаларнинг ҳар бир компоненти кесим билан айрим-айрим боғлана олади: *Қоратой шўнғиди*, *Уроз шўнғиди* каби. Кесим кўплик ёки биргалик даража формаларида бўлганда, уюшиқ эгаларнинг ҳар бир компоненти кесим билан алоҳида-алоҳида боғлана олмайди. Бунда эгалар бир бутун, яхлит деб қаралади.

Ҳозирги вақтли матбуот тилида баъзан уюшиқ эгалар кишиларни эмас, жонсиз предметларни билдирганда ҳам кесимнинг кўпликда келиши учрайди: *КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Совети қарор қиладилар* («Совет Ўзбекистони»). Бу ҳол ўзбек тили синтактик структурасига рус тили кўрсатган таъсир натижасидир.

Кишиларни билдирувчи сўзлардан бўлган уюшиқ эгаларга нисбатан кесимнинг сон жиҳатдан муносабати уюшиқ эгаларни боғловчи воситаларнинг турига ҳам боғлиқ. Агар бундай уюшиқ эгалар бириктирувчи пауза ёки бириктирувчи боғловчилар орқали боғланган бўлса, кесим кўпликда келиши мумкин (буни юқорида кўрдик). Агар уюшиқ эгалар айирувчи боғловчилар орқали боғланган бўлса, кесим одатда бирлик формада келади. Қиёсланг: *Ҳалима ва Қарима келадилар*. — *Ҳалима ёки Қарима келади*. Кейинги ҳолда кесим уюшиқ эгаларнинг ҳар бир аъзоси билан алоҳида-алоҳида боғлана олади: *Ҳалима келади ёки Қарима келади*.

Кишиларни билдирадиган уюшиқ эгалар турли шахсни кўрсатганда, кесимнинг уларга грамматик муносабати қуйидагича бўлади: агар уюшиқ эгалар составида биринчи шахсни кўрсатадиган сўз бўлса, кесим биринчи шахсда, лекин кўпликда қўлланади: *Аммо мен ва Аҳмаджон маҳдум кечалари навбат билан бемор олдида ётиб чиқардик* (С. Айний). *Ҳар кун мен ё Аҳмаджон унинг биз истиқомат қилиб турган жойдан икки километр наридаги уйига бориб, бир ё икки ғазал олиб келар эдик* (С. Айний). Агар уюшиқ эгалар составида биринчи шахсни кўрсатадиган сўз бўлмай, иккинчи шахсни кўрсатадиган сўз бўлса, кесим ҳам иккинчи шахсда, лекин кўпликда қўлланади: *У ҳам, сен ҳам борасизлар*. *У ёки сен айтасизлар*. Бу ҳол эгалар составида кўпликдаги биринчи ёки иккинчи шахсни кўрсатувчи сўзлар бўлганда ҳам рўй беради: *Сиз билан биз улуг ишга бел боғладик* (Ҳ. Ғулوم). *Сиз билан биз ана шундай кўнғилсиз ҳодисаларнинг олдини олишимиз керак!* (Ҳ. Ғулум). *Сен ёки у ўз вақтида етиб келишингиз керак*.

Юқоридаги ҳолларда кесим уюшиқ эгалар билан алоҳида-алоҳида боғлана олмайди: уюшиқ эгалар бир бутун, яхлит деб қаралади.

Бир ёки бир неча эгага баравар тобе бўлган бирдан ортиқ кесим уюшиқ кесим дейилади. Уюшиқ кесимлар материал жиҳатдан уч хил бўлади:

1. Уюшиқ феъл кесимлар. Бунга барча компонентлари феъл билан ифодаланган уюшиқ кесимлар киради: *Шу куни кечаси, ётар маҳалда, Тўхтабувини ваҳима босди: булар-ку ҳаммаси ваъда берди, сайлади...* (А. Қаҳҳор)

2. Уюшиқ от кесимлар. Бунга барча компонентлари от (кенг маънода) билан ифодаланган уюшиқ кесимлар киради: *Биз шод, бахтиёрмиз.*

3. Уюшиқ аралаш кесимлар. Бунга баъзи компонентлари от билан, бошқа компонентлари феъл билан ифодаланган уюшиқ кесимлар киради: *Мен студентман, университетда ўқийман.*

Уюшиқ кесим компонентлари замон, даража, майл, бўлишли-бўлишсизлик жиҳатидан кўпинча бир хил, баъзан эса ҳар хил, лекин шахс-сон жиҳатидан доим бир хил бўлади: *Ахир, нима қилай? Хўжайинимни ўлдириб пулини олайми, ўзимни гаров қўяйми?* (А. Қаҳҳор). *Бу гапни бир айтдингиз, яна қайтариб гапирманг!* (Ҳ. Ҳакимзода). *Бу йиллар давомида у ўрганди ва ўргатди. Умид билан меҳнат қилдингиз, энди роҳатини ҳам кўрингиз. Низомжон гапиролмас, дир-дир титрар эди* (Саид Аҳмад).

Уюшиқ феъл кесимларнинг олдинги компоненти (ёки компонентлари) равишдош билан ифодаланиши мумкин: *Шу пайтда эшик қиягина очилиб, яна ёпилди* (А. Қодирий).

Содда гап таркибидаги равишдош кесимни тусланувчи феъл кесимга айлантириш мумкин. Бу грамматик ҳолатга ҳам, маънога ҳам таъсир қилмайди. Қиёсланг: *Абдулла Қаҳҳорнинг ижоди халқ ҳаёти билан бирга кўтарилиб, бирга улғайди* (П. Қодиров). — *Абдулла Қаҳҳорнинг ижоди халқ ҳаёти билан бирга кўтарилди, бирга улғайди.*

Уюшиқ бўлакнинг бир компоненти бўлган равишдош кесим баъзан равишдош ҳолга ўхшаб кетади. Бироқ улар ўртасида айрим маъно ва грамматик фарқлар бор:

1. Уюшиқ равишдош кесим эганинг қўшимча ҳаракатини билдиради ва грамматик жиҳатдан эгага тобе бўлади. Равишдош ҳол эса феъл кесимнинг белгисини билдиради ва грамматик жиҳатдан шу феъл кесимга тобе бўлади: *Қуёш гоҳ кўриниб, гоҳ яширинади* (равишдош кесим). *У бақириб гапирди* (равишдош ҳол).

2. Уюшиқ равишдош кесим ифодаляйдиган ҳаракат тусланувчи феъл кесим ифодаляйдиган ҳаракатдан олдин рўй беради. Равишдош ҳол ифодаляйдиган ҳаракат эса феъл кесим ифодаляйдиган ҳаракат билан бир вақтда рўй беради. Қиёсланг: *Шу пайт қаттиқ бўрон туриб, кемамизни суриб кетди* (Р. Қрузо). *Назира*

*буви ўсмоқчилаб сўради («Муштум»)*. Бу мисоллардаги *туриб* равишдоши кесим, *ўсмоқчилаб* равишдоши ҳолдир.

3. Уюшиқ равишдош кесимни тусланувчи феъл кесимга айлан-тириш ва улар орасига тенг боғловчиларни киритиш мумкин. Ра-вишдош ҳолни бундай ўзгартириб бўлмайди: *Изғирин юзни ялаб, кўзни очирмайди* (Ҳ. Фулом). — *Изғирин юзни ялайди ва кўзни очирмайди*.

От кесимлар уюшиб келганда, боғлама, тўлиқсиз феъл ва пре-дикативлик аффикси баъзан ҳар бир компонентга алоҳида-алоҳида қўшилса, баъзан фақат охирги компонентга қўшилади, лекин ол-дингилари учун ҳам тегишли бўлади: *Сен ёшсан, бақувватсан. Бу қиз сезгир экан, топағон экан. Нигорхоним Қўқоннинг кўп хотинларига қараганда сабрли ва қаноатли экан* (А. Қодирӣ).

Грамматик маъно ифодаловчи элементлар (боғлама, тўлиқсиз феъл, предикативлик аффикслари) уюшиқ кесимларнинг охирги компонентига қўшилганда, уюшиқлик жуда зич, мустақкам бў-лади.

Составли кесимлар одатда бутунича уюшиб келади: *У мени кў-риши билан ё ўқий бошлайди, ё ёза бошлайди*.

Баъзан феъл+феъл типиди ташкил топган составли кесимлар-нинг етакчи қисми (равишдош формасидаги қисми) уюшади. Бунда кўмакчи қисм энг охирги уюшиқ бўлақдан сўнг келади ва олдингилари учун ҳам тегишли бўлади: *Октябрдан сўнг янги со-циалистик адабиёт ва санъат шакллана ва ривожлана бошлади. Турсунбой ювиниб, кийиниб келди* (Саид Аҳмад). Бу ҳол составли от кесимлар уюшиб келганда ҳам учрайди. Масалан: *Камбағаллар шу ерлардаги қамишларни ёндиришлари, ботқоқни қуритишлари, не машақ-қат билан ерочишлари керак* (Ҳ. Фулом).

Уюшиқ кесимлар ўзаро турли боғловчилар ёки бириктирувчи пауза ва санаш интонацияси орқали боғланади. Уюшиқ феъл кесим-лар боғловчи вазифасидаги *билан* кўмакчиси орқали боғлана ол-майди. Уюшиқ от кесимлар баъзан *билан* ёрдамчиси орқали боғ-ланиши мумкин. Бундай конструкцияларда *билан* ёрдамчиси орқали боғланган уюшиқ эгалар қатнашган бўлади: *Она билан бола — гул билан лола* (Матал). Бунда уюшиқ эгалар ҳам уюшиқ кесимлар ҳам бир бутун, яхлит деб қаралади.

### Уюшиқ тўлдирувчилар

Тўлдирувчи ҳар хил маънони билдириб, турли шаклларда бў-лади. Шунга кўра, ҳар қандай ёнма-ён келган икки ёки ундан ор-тиқ тўлдирувчи уюшиқ ҳисобланавермайди. Тўлдирувчининг уюшиқлиги тўлдирилмишга нисбатан бир хил маъно ҳамда бир хил грамматик алоқа усули ва воситаси асосида ҳосил бўлади: 1. *Бу кўйлакни сенга олдим*. 2. *КПСС Марказий Комитети «Комму-нист» журнали редакциясини, унинг авторлар ак-*

*т и в и в а ж у р н а л х о н л а р и н и...* қизғин табриклайди (Газета). Биринчи мисолдаги тўлдирувчилар (*кўйлакни ва сенга*) уюшмаган. Чунки уларнинг бири (*кўйлакни*) объект маъносини билдириб, тушум келишиги билан шаклланган бўлса, бошқаси (*сенга*) аталганлик маъносини билдириб, жўналиш келишиги билан шаклланган. Иккинчи мисолдаги тўлдирувчилар уюшган. Чунки уларнинг ҳаммаси бир хил маънони — объект маъносини билдириб, бир хил формада — тушум келишиги формасида келган.

Уюшиқ тўлдирувчиларда келишиқ қўшимчаларининг қўлланиши икки хил хусусиятга эга: 1) келишиқ қўшимчалари уюшиқ тўлдирувчиларнинг охириги компонентига қўшилади ва олдингилари учун ҳам тегишли бўлади: *10—11 ёшли бола душманлар келтирган очлик ва бошқа кулфатларни катталар қатори бошидан кечирди* (П. Қодиров); 2) келишиқ қўшимчалари уюшиқ тўлдирувчиларнинг ҳар бир компонентига алоҳида-алоҳида қўшилади. Бу одатда уюшувчи элементларни таъкидлашда учрайди: *Бўридан, эчкемардан қўрқарди* (Саид Аҳмад).

Уюшиқ тўлдирувчиларда кўмақчилар ҳам юқоридагича икки хил қўлланиш хусусиятига эга: *Мен онам, отам ва опам билан хайрлашиб, йўлга тушдим.—Мен онам билан, отам билан ва опам билан хайрлашиб, йўлга тушдим.*

### УЮШИҚ ҲОЛЛАР

Бир хил мазмун муносабатини (ё тарз, ё ўрин, ё пайт ва ё бошқа муносабатларни) билдирадиган бир неча ҳол ўзаро тенг боғланиб, гапнинг уюшиқ бўлақларини ҳосил қилади. Уюшиқ ҳоллар ҳолланмиш билан бир хил синтактик алоқа усули ва воситаси билан боғланган бўлади.

Бир типдаги уюшиқ ҳолларнинг компонентлари одатда бир хил сўз туркуми билан ифодаланган бўлади. Бунда грамматик формантлар баъзан ҳар бир компонентга алоҳида-алоҳида, баъзан эса фақат кейинги компонентга қўшилади: *Томлардан, ивиган деворлардан буғ кўтарила бошлади* (Саид Аҳмад).— *Томлар, ивиган деворлардан буғ кўтарила бошлади.*

Айрим вақтларда бир типдаги уюшиқ ҳоллар турли сўз туркумлари орқали ифодаланиши ва турли грамматик формантларга эга бўлиши мумкин. Бундай уюшиқ ҳолларнинг ҳолланмиш билан алоқаси ва бу алоқанинг воситаси ҳам турлича бўлади: *Дарё гоҳ шовқин солиб, гоҳ тинч оқар эди. Бу товушни секин, лекин сал чўзиброқ талаффуз қилинг. У дам ҳазил билан, дам жиддий сўрарди.* Бундай ҳодиса кўпинча уюшиқ тарз ҳолларида учрайди.

Бир содда гап таркибида ёнма-ён, қатор келган бир неча пайт ҳоли ҳамма вақт уюшиқ саналавермайди: *У кеча эрталаб бизни кига келиб кетди.* Бу гапда иккита пайт ҳоли (*кеча ва эрталаб*) қўлланган. Лекин улар уюшиқ эмас. Чунки бу пайт ҳоллари маъно жиҳатдан ҳам, грамматик жиҳатдан ҳам тенг эмас. Бундаги *эрта-*

лаб бўлаги кеча бўлагига нисбатан пайтни чегаралаб, конкретлаштириб беради. У маъно жиҳатдан «кеча»нинг бир қисмини билдиради. Пайт ҳоллари маъно ва грамматик жиҳатдан тенгликни билдирганда уюшиқ саналади: *У кеча ва бугун бизни кига келиб кетди*. Бундаги кеча ва бугун бир-бирини конкретлаштирмайди, балки ҳар иккови воқеа-ҳодисанинг юз беришидаги ўзига хос турли пайтларни билдиради; улар маъно ва грамматик жиҳатдан ўзаро тенгдир.

Уюшиқ ҳолларнинг бошқа турларида ўзига хослик кўзга ташланмайди.

### Уюшиқ аниқловчилар

Аниқловчилар уч хил: сифатловчи, қаратувчи ва изоҳловчи. Шунга мувофиқ, уюшиқ аниқловчилар уч турга ажралади: уюшиқ сифатловчилар, уюшиқ қаратувчилар, уюшиқ изоҳловчилар.

Гапда ёнма-ён келган ҳар қандай бирдан ортиқ сифатловчи уюшиқ бўлавермайди. Сифатловчилар қуйидаги ҳолларда уюшиқ саналади:

1. Предметларнинг бир турдаги белгиларини (ё ранг-тусини, ё маза-таъмини, ё сон-миқдорини ва ҳоказо) билдирган бирдан ортиқ сифатловчилар уюшиқ саналади. Бунда бир жинсдаги предметларнинг тури санаб кўрсатилади: *Боғимизда оқ, қизил, пушти гуллар чамандай очилиб ётибди*.

2. Бир предметнинг турли белгиларини билдирган бирдан ортиқ сифатловчилар уюшиқ саналади. Бунда бир предметнинг ўзи турли белгилар воситасида бир томондан тавсифланади: *Остонада паст бўйли, озғин, увада тўнли, оёғига эски калиш кийиб олган, оқ сурп иштони тиззасидан пастроққа а тушиб турган бир чол турарди* (Ҳ. Фулом). *Маҳдум бўйчан, олағўшт, сийрак мўй, оқтан, истараси иссиқ бир домла эди* (А. Қодирий).

Уюшиқ сифатловчилар предметни турли томондан тавсифлаши ҳам мумкин. Бунда контекст сифатловчилар ифодалаган белгиларни бир умумий хусусият асосида бирлаштириш, яқинлаштириш учун имкон беради. Умумий тушунча, белгилар қолдирган умумий тасаввурнинг яқинлиги, ташқи кўриниши ва ҳоказолар ана шундай бирлаштирувчи белгилар бўлиши мумкин: *Чақалоқ кичкина, оппоқ ва дўмбоқ қўлларини чўзиб, менга талпинар эди*.

Уюшиқ сифатловчилар ўзаро тенг боғланиб, сифатланмишга баравар тобе бўлади. Бунда ҳар бир алоҳида олинган сифатловчи сифатланмиш билан битишув алоқасига кириша олади.

Сифатловчилар бир нечта бўлиб, уларнинг олдингиси бевосита сифатланмишга боғланмай, ўзида кейинги келган сифатловчи билан сифатланмиш бирикмасига алоқадор бўлганда уюшиқ саналмайди: *Унинг катта қора кўзлари*. Бунда қора сўзи кўзлар сўзига нисбатан сифатловчи, катта сўзи эса қора кўзлар бирикмасига нисбатан сифатловчидир.

Уюшмаган сифатловчилар предметни турли томондан, турли муносабат нуқтаи назардан тавсифлайди: *катта чарм портфель* (ҳажм ва материал), *ўнг тарафдаги оқ уй* (ўрин ва ранг-тус). *Бирдан ўнг тарафдаги тор кўчадан бир қиз чиқиб, сал бўлмаса велосипедга урилиб йиқилаёзди* (Ойдин). Бунда предмет (*уй*) ўрин (*ўнг тарафдаги*) ва ранг-тус (*оқ*) жиҳатдан тавсифланган.

Бу белгиларни умумий жинс тушунчасига киритиш имкони туғилиши билан сифатловчилар уюшиқлик ҳосил қилиши мумкин: *иссиқ, юмшоқ нон* (умумлаштирувчи белги: *суви қочмаган, тандирдан янги узилган*), *янги, тоза кўйлак* (умумлаштирувчи белги — *кийилмаган*). Бундай сифатловчиларнинг уюшиқлигини белгилашда санаш интонацияси муҳим роль ўйнайди.

Қуйидаги мисоллар бир неча хил изоҳланиши мумкин: *тор энсиз кўча* (*энсиз кўча тор*); *тор, энсиз кўча* (*тор ва энсиз кўча* — уюшиқ аниқловчи), *тор, энсиз кўча* (*тор, яъни энсиз кўча* — уюшмаган аниқловчи: *тор* — изоҳланмиш, *энсиз* — изоҳловчи).

Уюшиқ сифатловчилар тенг боғловчилар ёки бириктирувчи пауза орқали ўзаро боғланади. Буларда фақат билан ёрдамчиси орқали боғланиш учрамайди. Чунки билан одатда предметларнинг биргалигини билдириш учун қўлланади.

Қаратувчилар уюшиб келганда, қаратқич келишиги қўшимчаси баъзан ҳар бир компонентга алоҳида-алоҳида қўшилади, баъзан эса фақат охириги компонентга қўшилади ва олдингилар учун ҳам тааллуқли бўлади: *Сафарнинг ҳам, Ниёзнинг ҳам мақсади аниқ. Ҳар бир йигитнинг, ҳар бир қизнинг ўз танлагани бўлиши керак. Кўйлак, иштоннинг аксар етти-саккиз жойидан ямоғи бўлади* (А. Қодирий). *На Шоҳадат муфти ва на шоирнинг қўлидан бир пуллик иш келса, мендан домангир бўла берингиз!* — деди Султонали... (А. Қодирий).

Уюшиқ қаратувчилар бир хил шахсни кўрсатувчи сўзлар билан, ҳам, турли шахсни кўрсатувчи сўзлар билан ҳам ифодалана олади: *Нозим билан Қамбарнинг китоби* (қаратувчилар III шахсда), *сен билан менинг китобимиз* (қаратувчилар II ва I шахсда), *у билан сенинг китобингиз* (қаратувчилар III ва II шахсда) каби.

Ўзбек тилида изоҳловчилар ҳам уюшиб келиши мумкин. Бундай изоҳловчилар одатда изоҳланмишдан олдин келади. Масалан: *Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор И. М. Мўминов доклад қилди*.

Уюшиқ изоҳловчилар кўп жиҳатдан уюшиқ сифатловчиларга ўхшайди. Булар ҳам билан ёрдамчиси орқали ўзаро боғлана олмайди. Уюшиқ изоҳловчиларда зидловчи боғловчилар ҳам қўлланмайди.

Шундай қилиб, уюшиқ бўлаклар ўзаро тенг боғланиши, санаш интонацияси билан талаффуз этилиши ва бошқа бўлакларга нисбатан бир хил синтактик муносабатда бўлиши билан характерланади.



Гапда уюшиқ бўлакларни жамлаб кўрсатувчи — умумлаштирувчи бирликлар ҳам қўлланиши мумкин. Умумлаштирувчи бирликлар якка сўз ҳолида ёки сўз бирикмаси шаклида бўлиб, уюшиқ бўлаклардан ё олдин, ё кейин келади. Уюшиқ бўлаклардан олдин келган умумлаштирувчи бирликлар одатда изоҳ талаб қилади. Чунки уларнинг маъноси кўпинча маъхум бўлади. Уюшиқ бўлаклардан кейин келган умумлаштирувчи бирликлар якунлаш, хулосалаш хусусиятига эга бўлади: *Тўрт отлиқ: Ботирали, Бўронбек, Қамчи, Ўтап араваларни кузатиб бордилар (Ҳ. Фулом). Ёзувчи, муҳаррир, рассом, полиграфист, кутубхона ходими, ишчи, колхозчи, ўқитувчи, маданият арбоби, олим, студент, пионер — ҳамма билим манбаи бўлган китобга мурожаат қилади («Мухбир»).*

Умумлаштирувчи бирликлар жинс тушунчасининг грамматик ифода формаси бўлса, уюшиқ бўлаклар тур тушунчасининг грамматик ифода формаси ҳисобланади. Шунга кўра, кенг ҳажмдаги тушунчани билдирадиган сўзлар кўпинча умумлаштирувчи бирликлар вазифасида келади. *Боғимиздаги мевалар: олма, анор ва ноклар фарқ пишиди.*

Умумлаштирувчи бирликлар билан уюшиқ бўлаклар ўртасида бутун билан қисм муносабати ифодаланади: *Табиат ҳодисалари: шамол, қор, ёмғир, дўл ўз-ўзидан пайдо бўлмайди.*

Умумлаштирувчи бирликлар вазифасида жамловчи отлардан ташқари, жамловчи сон, белгилаш ва бўлишсизлик олмошлари қўлланади: *Аҳмад ва сен — икковингиз эртага вақтли келингиз. Ҳамма нарса — жонли, жонсиз уйқуда (Сайд Аҳмад). Ҳечким: Қарим ҳам, Салим ҳам билмайди.*

Уюшиқ бўлаклар умумлаштирувчи бирликлар ифодалайдиган тушунчани конкретлаштиради. Шунинг учун уюшиқ бўлаклар умумлаштирувчи бирликларга нисбатан грамматик жиҳатдан аниқлаштирувчи восита функциясида келади. Умумлаштирувчи бирликлар билан уюшиқ бўлаклар ўртасида изоҳлов муносабати бўлади. Бу муносабат айрим ҳолларда яъни, *хусусан, жумладан, масалан* каби сўзлар орқали ҳам ифодаланиши мумкин: *Интеллигент ҳаётдаги ҳамма воқеаларни: хусусан, кундалик газета ва журналларни кўздан кечириб бориши керак. Кейинги вақтларда у қаттиқ ишлади, яъни шудгор қилди, ерга маҳаллий ўғитлар солди, чигит экди.*

Баъзи умумлаштирувчи бирликлардан олдин якунловчи сўзлар — *хуллас, хулласи калом, умуман, қисқаси* каби сўзлар қўлланади. Бу сўзлар маънони кучайтириш учун хизмат қилади: *Завод ва фабрикаларда, колхоз ва совхозларда, мактаб ва институтларда, умуман а, ҳамма жойда сайловга катта тайёргарлик кўрилмоқда.*

Умумлаштирувчи бирликлар такрор ҳолда ҳам кела олади. Бунда ҳам маъно кучайтирилади: *Бунга колхозчилар, ишчилар, олимлар, ўқитувчилар — ҳамма-а-ҳамма бош қўшиди.*

Баъзан битта уюшиқ бўлакли гапда иккита умумлаштирувчи сўз қўлланиши мумкин: *Биз—Қарим, Неъмат ва мен — учовим* и *з саёҳатга борадиган бўлдик*.

Умумлаштирувчи бирликлар ҳар қандай уюшиқ бўлақларда қўлланавермайди. Хусусан, зидлов боғловчилари орқали боғланган уюшиқ бўлақларда умумлаштирувчи birlikлар қўлланмайди.

## ГАПДА СЎЗЛАР ТАРТИБИ

Сўзлар тартиби гап бўлақларининг нутқда ўринлашини билдирадиган синтактик ҳодисадир. Ўзбек тилида сўзлар тартиби асосан эркин, лекин унда сўзларнинг боғлиқ тартиби ҳам учрайди. Бу ҳол ўзбек тили гап қурилишининг ўзига хос хусусиятини кўрсатади. Баъзи бўлақлар гапдаги турли ўринларда кела олса, айрим бўлақлар фақат муайян ўринда келади. Сўзларнинг синтактик вазияти, функцияси махсус грамматик воситалар (турловчилар, тусловчилар, кўмакчилар каби) асосида белгиланганда, сўзлар тартиби эркин бўлади. Сўзларнинг синтактик вазияти, функцияси махсус грамматик воситалар асосида эмас, балки гапдаги ўрнига кўра белгиланганда, сўзлар тартиби боғлиқ бўлади.

Сўзлар тартиби синтактик ва стилистик функцияларни бажаради.

Ўзбек тилида тартиб сўзларнинг синтактик муносабатларини белгилувчи воситалардан бири сифатида хизмат қилиши мумкин. Масалан: *Чаққон болалар югуришди*. Бу гапда *чаққон* сўзи *болалар* сўзига тартиб воситасида бириккан. Бунда бўлақлар ўрнининг ўзгариши грамматик муносабатни ҳам, мазмунни ҳам бошқа қилиб юборади: *Болалар чаққон югуришди*. Кўринадики, бундай вақтда сўзлар тартиби синтактик функцияни бажаради.

Тенгликни билдирувчи отли гапларда (бош бўлақлар ифодаладиган тушунчалар бир-бирига тенг бўлганда) бош бўлақлар ўрнининг ўзгариши уларнинг синтактик функциясини ҳам ўзгартиради (бунда боғлама, кесимлик аффикси қўлланмайди): *Тошкент — Ўзбекистоннинг пойтахти. — Ўзбекистоннинг пойтахти — Тошкент. Москва — шаҳарлар онаси. — Шаҳарлар онаси — Москва*.

Аниқловчи ва аниқланмишдан иборат бўлган бир составли гапдаги бўлақлар ўрнининг ўзгариши эга ва кесимдан иборат бўлган икки составли гапни ҳосил қилади. *Оппоқ пахтазор! — Пахтазор оппоқ. Кенг дала. — Дала кенг*. Булар сўзларнинг боғлиқ тартибидир.

Эркин тартибда сўзлар ўрнининг алмашилини грамматик ҳолатни ва гапнинг мазмунини бутунлай бошқа қилиб юбормайди, балки гапдаги бирор бўлақка алоҳида диққат қилинганини кўрсатиб, умумий фикрга қўшимча отенка, стилистик нагрузка юклайди. Қуйидаги гапнинг бўлақларини алмаштириб кўрайлик: 1) *Кеча опам самолётда Москвадан Ригага кетди* (бошқа ерга эмас, *Ригага*); 2) *Кеча опам самолётда Ригага Москвадан кетди* (бошқа ердан эмас, *Москвадан*); 3) *Кеча опам Москвадан Ригага*

*самолётда кетди* (бошқа нарсада эмас, *самолётда*); 4) *Кеча самолётда Москвадан Ригага опам кетди* (бошқа киши эмас, *опам*); 5) *Опам самолётда Москвадан Ригага кеча кетди* (бошқа куни эмас, *кеча*).

Юқоридаги гапларда сўзлар тартибининг ўзгариши логик урғу билан боғлиқ. Логик урғу гапдаги мазмунан аҳамиятли бўлакни алоҳида ажратиб кўрсатиш учун хизмат қилади. Логик урғули бўлак юқори тон билан айтилиб, ундан кейин қисқа пауза қилинади. Логик урғу кесимга тушганда, тартиб ўзгармайди, кесим турган жойида юқори тон билан айтилади. Логик урғу эга, тўлдирувчи ёки ҳолга тушганда, улар кесимнинг ёнига келтирилади. Фақат аниқловчини кесимнинг ёнига келтириб бўлмайди. У одатда ўз ашиқланмишининг олдида туради.

Мазмунан аҳамиятли бўлакни доим кесим ёнига келтирилиши шарт эмас. Баъзан бу бўлак тартиб ўзгаришсиз, турган жойида ҳам логик урғу олиши мумкин.

Мазмунан аҳамиятли бўлак логик урғу олишидан ташқари, баъзи ёрдамчи воситалар (*-ку, ҳам, ҳатто* каби юкламалар) ёрдамида ҳам кўрсатилиши мумкин. *Сен-ку рози бўлдинг, Аҳмад кўнмапти. У ҳатто сени ҳам эслади.*

Ҳозирги замон ўзбек тилида сўзларнинг эркин тартиби тобора катти тус олмақда. Бунида ўзбек адабий тилига улуг рус тилининг синирили таъсири сезилади. Масалан: *Касса очиқ соат 5 дан. Териница берилди 5 V. —1965 й. да. Босишга рухсат этилди 12 II—1965 й. да. Ижро этади СССР халқ артисткаси Галия Измайлова* каби. Адабий тилдаги эркин тартибнинг тараққиётида жонли сўзлашув пўтқининг таъсири ҳам бор. Жонли сўзлашув нутқида сўзловчи суҳбатдош учун зарур деб билган маълумотни, муҳим нарса-ҳодисани олдин, унча зарур бўлмаган маълумотларни, қўшимча изоҳларни, дафъатан эсга келиб қолган нарса-ҳодисаларни кейин айтади: *Кеча кўриб қолдим уни. Ишлаётган экан заводда. Эрта кетиб, кеч келар экан. Бизникига келадиган бўлди якшанбада. Салом деб юборди сенга* каби.

Ўзбек тилида сўзлар тартиби асосан эркин бўлса ҳам, содда гапда ҳар бир гап бўлагининг одатда қўлланадиган ўз ўрни бор. Бу гапнинг структураси, гап бўлагининг синтактик ифодаланиш усули, у билан бевосита боғлиқ бўлган бошқа сўзларнинг ўрни каби ҳодисалар билан белгиланади. Шу асосда сўзларнинг тўғри (одатдаги) тартиби ва тескари (одатдагидан чекиниш) тартиби фарқ қилинади. Тескари тартиб инверсия деб ҳам юритилади.

Тўғри тартибни нормал ҳол, тескари тартибни — инверсияни анормал ҳол деб тушуниш тўғри эмас. Сўзлар тартибининг бу икки тури нутқда ўз қўлланиш ўринларига эга. Тўғри тартиб кўпроқ илмий асарлар учун характерли бўлса, инверсия бадий асарлар учун характерлидир.

Гапдаги сўзларнинг ҳар қандай ўрин алмаштириши инверсия бўлавермайди. Масалан, *У тоза ҳаводан фойдаланди* гапидаги сўзлар ўрнининг *У ҳаводан тоза фойдаланди* тарзида ўзгартирилиши

инверсия саналмайди. Худди, шунингдек, *Бола ёш* гапидаги сўзлар ўрнининг *Ёш бола* тарзида, *Бир ҳафта* — *етти кун* гапидаги сўзлар ўрнининг *Етти кун* — *бир ҳафта* тарзида ўзгартирилиши инверсия эмас. Булар конструкцияларни қайта тузиш деб баҳоланиши керак.

Инверсияда сўзлар ўрнининг ўзгариши, алмашилиши уларнинг гапдаги синтактик функцияларини бутунлай бошқа қилиб юбормайди. Инверсия у ёки бу бўлакнинг даражасини, ролини, аҳамиятини кўрсатиш учун хизмат қилади.

Гапнинг бўлаклари тобе алоқага киришган элементларнинг ўзаро муносабати асосида белгиланганидек, тўғри тартиб ҳам, инверсия ҳам тобе алоқада бўлган шу элементларнинг бир-бирига нисбатан ишғол қилган позициясига кўра белгиланади.

### Гапда эга ва кесимнинг ўрни

Ўзбек тилида одатда эга ўзига оид сўзлар билан бирга гапнинг бошида келади, кесим эса ўзида оид сўзлар билан бирга гапнинг охирида келади. Демак, эга ва кесимнинг тартиби «эга + кесим» шаклида бўлади: *Болалар тарқалишади* (Р. Ф а й з и й). *Мен ишонмайман* (И. Р а ҳ и м).

Ҳар қайси бош бўлакнинг ўзига оид сўзлари бўлиши мумкин. Бу сўзлар бош бўлаклардан олдин келади: эгага тобе сўзлар эгадан олдин, кесимга тобе сўзлар кесимдан олдин туради: *Сундада ўрин устида ўтирган Сарсенбой, Витя ҳовлига тушишди* (Р. Ф а й з и й).

Гапда эганинг кесимдан олдин, кесимнинг эгадан кейин келиши одатдаги тўғри тартибдир. Аксинча, эганинг кесимдан кейин, кесимнинг эгадан олдин келиши тескари тартиб — инверсиядир. Эга билан кесимнинг инверсияси қуйидаги ҳолларда рўй бериши мумкин:

1. Адабий тилда нутқнинг таъсирини, эмоционалликни ошириш учун кесим биринчи ўринда, эга иккинчи ўринда келиши мумкин. Бу кўпинча шиор типидagi буйруқ ва ундов гапларда учрайди: *Яшасин Совет Иттифоқи Коммунистик партияси!* Агар гапда кесимнинг аниқловчиси (тарз ё миқдор-даража ҳоли) бўлса, эга биринчи ўринда бўлади: *Халқларимиз дўстлиги мангу яшасин ва яшнасин!*

2. Сўзлашув нутқида кесимнинг аҳамияти эгага нисбатан ортиқ бўлганда ва унга кучли эътибор берилса, кесим биринчи ўринда, эга иккинчи ўринда келиши мумкин: *Ҳаммани овора қилди бу шум-такалар* («Муштум»).

3. Кўчирма гапдан сўнг қўлланган автор гапида кесим биринчи ўринда, эга иккинчи ўринда келади. Бу ҳол автор гапининг кесими ўзидан олдин ўзганинг гапи борлигини билдириб, уларни бир-бирига боғлаш учун қўлланган гапириш, сўзлаш маъносидаги феъллардан бўлиши билан боғлиқдир: *Бу қоғозлар тахминларга асослангани учун ҳужжат бўлолмайди, — деди Ягона, унинг сўзини кесиб* (И. Р а ҳ и м). Агар автор гапи кўчирма гапдан олдин келса, эга билан кесимда инверсия рўй бермайди.

4. Шеърятда вазн, қофия ва туроқ каби талаблар натижасида кесим биринчи ўринда, эга иккинчи ўринда келади: *Келди баҳор, гул баҳор, Эриб битди оппоқ қор, Учиб келди қушларжон, Дарахтлар тақди маржон* (Ш. Саъдулла).

Эга билан кесим инверсиясининг ўз грамматик асослари ҳам бор. Кесим предикативликни кўрсатувчи формантларга (кесимлик аффиксларига, боғламага) эга бўлганда ё тусланган феъл билан ифодаланганда, инверсия ҳодисаси рўй бериши мумкин: *Биз ўқиб чиқдик.*— *Ўқиб чиқдик биз.* *Сен ҳақиқий дўстим экансан.*—*Ҳақиқий дўстим экансан сен* каби. Кесим от билан ё тусланмаган феъл билан ифодаланганда ва кесимликни кўрсатувчи формантларга эга бўлмаганда, одатда инверсия бўлмайди: *Бир ой — ўттиз кун. Шамол қўзғолган* каби. Бу гаплардаги бўлакларнинг *Ўттиз кун — бир ой* ва *қўзғолган шамол* тарзида ўзгартирилиши инверсия ҳисобланмайди. Бу қайта тузишдир (бу ҳақда юқорида сўзладик). Бироқ баъзан юқоридаги шартлар бўла туриб, эга билан кесим инверсияси учраб қолади: *Ҳа, тилла одам Усмонжон...* (У. Умарбеков: *тилла одам*—кесим, *Усмонжон*—эга). *Нима номазқулчилик бу, қори?...* (М. Исмоилий). *Қизлар звеноси бу* (Ойбек). Бунда эга билан кесимнинг чегараси интонация, кенгроқ контекст, нутқ сўзлашиш турган назмийлик билан пади. Сўзлашув нутқи учун хос бўлган бундай инверсиянинг рўй беришида эга ва кесимнинг шимилли билан ифодаланганлиги ҳам аҳамиятли. Масалан, кесимнинг сўз бирикмаси билан ифодаланиши, эганинг *бу* кўрсатиш оломидини бўлиши юқоридаги инверсия учун имкон берган.

#### Гапда тўлдирувчининг ўрни

Тўлдирувчининг ўрни тўлдирилмишга нисбатан тайинланади. Тўлдирувчи билан тўлдирилмишнинг тартиби одатда «тўлдирувчи+тўлдирилмиш» шаклида бўлади. Бир тўлдирилмишга бир неча тўлдирувчи тобеланиб боғланган бўлса, объектни билдирувчи тўлдирувчи тўлдирилмишга яқин туради. Демак, воситасиз тўлдирувчи воситали тўлдирувчига нисбатан тўлдирилмишнинг олдида туради: *Мен сизга қадимги Бухоронинг ёдгорликларини кўрсатаман.* Воситали тўлдирувчи логик урғули бўлса, юқоридагининг акси бўлади: *Буни сенга олдим.*

Ўзбек тилида тўлдирувчи билан тўлдирилмишнинг инверсияси ҳам учрайди. Бунда тўлдирилмиш кесим функциясида бўлади. Бундаги инверсиянинг шартлари ҳам эга билан кесим инверсиясининг шартларига ўхшаб, эмоционаллик, шеърый талаб ва кўчирма гапдан сўнг келган автор гапининг кесимига боғлиқ: *Кет, кўринма кўзимга! Уларнинг айби йўқ, дедим-ку... яна нима керак сизга?* (И. Раҳим). *Кўрмайин босдим тиконни, тортадирман жабрини* (Уйғун). *Шайхлар сени девор остига бостириб юбормоқчилар,— деди унға мешкобчилардан бири* (И. Раҳим).

## Гапда ҳолнинг ўрни

Ҳол ҳолланмишдан олдин туради. Бир ҳолланмишга тобе бўлган бир неча ҳолнинг гапдаги ўринлари қуйидагича бўлади: равишдош ва равиш билан ифодаланган тарз ҳоли ҳолланмишга яқин жойлашади: *Самолёт юқорига кўтарилган сари тез учади. У эшикдан севиниб кириб келди.* Миқдор-даража ҳоли ҳолланмишга яқин туради: *Биз сизникига кўп борганмиз. Сиз бизникига жуда кам келасиз* каби. Пайт ва ўрин ҳоллари ҳолланмишдан аввал, одатда гап бошида ёнма-ён келади. Бунда пайт ҳоли олдин, ўрин ҳоли кейин қўлланади. *Кеча Киевдан бир ўртоғим телефон қилди.* Сабаб ва мақсад ҳоллари ҳолланмишдан олдин гапнинг турли ўринларида кела олади: *Касал бўлганим учун ишга вақтида етиб кела олмадим. Сени кўриш ниятида уйдан эрта чиқдим.* Бу одатдаги тўғри тартиб логик урғунинг талаби билан ўзгариши мумкин. Логик урғули ҳол ҳолланмиш (кесим)га яқин туради. Бунда тўлиқсиз инверсия рўй беради.

Ҳолнинг ҳолланмиш (кесим)дан сўнг қўлланиши тўлиқ инверсияни келтириб чиқаради. Тўлиқ инверсия жонли тилда, эмоционал нутқда, кўчирма гапли конструкцияларда, шеърятда учрайди: *Айта берсам шуки, бу ўртоқ... қовунга пиёз қўшиб еганлар азбаройи ўртоқ Нурматовни кулдириш учун* (А. Қаҳҳор). *Ҳай, обке тез. У ўқирмиш дорилфунунда...* (Ҳ. Олимжон). *Уялмай-сизми бегона йигит билан қучоқлашгани?* (Яшин) *Бу ерда турманг! — деди жиддий* (А. Мухтор). *О! Сен Элекбойсан-ку! — деди ротмистр қувониб* (А. Мухтор).

Баъзан юқоридагилардан бошқа ўринларда ҳам ҳол билан ҳолланмиш (кесим)нинг инверсияси учрайди: *Концерт бошланади соат 8 да. Касса очиқ соат 2 дан* (Газета эълонларидан). Ҳол билан ҳолланмишнинг бундай инверсиясида рус тили гап қурилишининг таъсири сезилади.

## Гапда аниқловчининг ўрни

Ўзбек тилида аниқловчи билан аниқланмишнинг одатдаги, тўғри тартиби «аниқловчи + аниқланмиш» шаклида бўлади. Бу тартиб сифатловчи билан сифатланмиш учун қатъий бўлиб, қаратувчи билан қаралмишда, баъзан изоҳловчи билан изоҳланмишда ўзгариши мумкин.

Сифатловчи билан сифатланмиш прозаик нутқда тўғри тартибда бўлади, поэтик нутқда эса баъзан инверсияга учрайди: *Она севмас фарзанд топилмас, Фарзанд йўқдир онани севмас* (Ҳ. Олимжон).

Сифатловчи-сифатланмиш типдаги боғланишнинг эга-кесим типда ўзгартирилиши инверсия ҳисобланмаслигини юқорида айтган эдик.

*Байроқ, ҳаво ранг, мағрур ҳилпираб турар* (Ҳ. Фулом) типдаги конструкцияларда ҳам сифатловчи ва сифатланмиш тартиби-

нинг ўзгаришини инверсия ҳодисаси деб баҳолаб бўлмайди. Чунки инверсияда бирикма компонентларининг грамматик ва семантик муносабатлари, гапдаги функциялари ўзгармаслиги керак. *Ҳаво ранг байроқ мағрур ҳилпираб турар* гапида *ҳаво ранг байроқ* бирикмаси битишув йўли билан алоқага киришиб, атрибутив муносабатни ҳосил қилса, *Байроқ, ҳаво ранг, мағрур ҳилпираб турар* гапида эса изоҳлов йўли билан алоқага киришиб, ярим предикатив муносабатни ҳосил қилади. Кейинги ҳолда *ҳаво ранг* сўзи мураккаб гап конструкциясини ташкил этувчи бўлак — ажратилган бўлак саналади (бу ҳақда «Мураккаб гап» баҳсига қаранг).

Қаратувчи билан қаралмишнинг одатдаги тўғри тартиби «қаратувчи-қаралмиш» шаклида бўлади: *менинг укам, шахримизнинг кўчалари* каби.

Бу тартиб жонли сўзлашувда эмоционаллик билан боғлиқ ҳолда ва поэтик нутқда вазн, қофия ва туроқ кабиларга боғлиқ ҳолда ўзгариши мумкин; патижада қаратувчи ва қаралмиш инверсияси рўй беради: *Сўзи қурсин ўшанинг* (У й ғ у н). *Заҳар солмоқ эрур касби алонининг, Зулм аждарлари озори жоннинг* (У й ғ у н, И. Су л т о н).

Изоҳловчилар изоҳланмишдан олдин ҳам, кейин ҳам қўлланиши мумкин. Бу кўпинча изоҳловчининг қандай маъно англатишига боғлиқ.

Изоҳловчи шахсининг жинсини, касби, ихтисоси, илмий даражаси ва ушбуни билдирганда, изоҳланмишдан олдин келади: *ўғил бола, қиз бола, профессор Виноградов, генерал Раҳимов, СССР халқ артисти Саримсоқова, зоотехник Сотиболдиев* каби.

Изоҳловчи лақабини, қариндошликни билдирганда, изоҳланмишдан кейин келади: *Обид кетмон, Охунжон қизик, Абдулла бурун, Зариф амаким, Раҳбар холам* каби.

Изоҳловчи амални билдирганда, изоҳланмишдан олдин ҳам, кейин ҳам келиши мумкин: эски амални билдирганда кўпинча изоҳланмишдан кейин, янги амални билдирганда изоҳланмишдан олдин: *Қодирқул мингбоши, президент Охунбобоев* каби.

Ушшатишни билдирадиган изоҳловчилар изоҳланмишдан баъзан олдин, кўпинча эса кейин келади: *она — Ватан. Партия — қудёш йўлимизни, онгимизни ёритди.*

Изоҳловчилар мустақил бўлганда, ажратилганда, изоҳланмишдан кейин келади: *Ойбек, ёзувчи, Ўзбекистон ССР Олий Советига бир неча марта депутат қилиб сайланган эди.*

Гапда бир аниқланмишга ҳам қаратувчи, ҳам сифатловчи аниқловчилар алоқадор бўлиб келиши мумкин. Бундай вақтда уларнинг тартиби қуйидагича бўлади: 1) белгили қаратувчи одатда сифатловчидан олдин туради. Бунда сифатловчи аниқланмишга яқин жойлашади: *Ватанимизнинг битмас-туганмас бойликлари*; 2) белгисиз қаратувчи одатда сифатловчидан кейин келади. Бунда қаратувчи аниқланмишга яқин жойлашади: *Ғир-ғир тоғ шамоли* каби.

Шунингдек, гапда бир аниқланмишга ҳам сифатловчи, ҳам изоҳловчи алоқадор бўлиб келиши мумкин. Бундай вақтда сифатловчи одатда изоҳловчидан олдин келади. Демак, изоҳловчи аниқлан-

мишга яқин туради: *Бу ролни маҳорат билан ижро этган СССР халқ артисти Шукур Бурхонов сахнада пайдо бўлади. Биринчи бўлиб сўзга чиққан профессор Мақсудов медицинамизнинг бундан кейинги тараққиёти ҳақида гапирди.*

## БИР СОСТАВЛИ ГАПЛАРНИНГ ТИПЛАРИ

Эга ёки кесими грамматик жиҳатдан ифодаланмаган гапларга бир составли гаплар дейилади: *Ойни этак билан ёпиб бўлмас (Мақол). Қор. Қатқолоқ. Шом. Изғирин (Ойбек).*

Баъзи икки составли гапларнинг эга ёки кесимлари яшириниши ҳам мумкин. Бу ҳолатда гаплар икки составли ҳисоблана беради, чунки яширинган эга ёки кесимларни топиб, шу жумлаларга киритиш мумкин бўлади: *Ким экан?—деди Урмонжон қизиқиб.— Рўзиматнинг тоғаси (А. Қаҳҳор). Йиғим-теримни олганимиздан кейин, баҳоргача икки юз йиғирма гектар янги ер очишимиз керак.— Қанча?— Икки юз йиғирма гектар (А. Қаҳҳор).*

Бир составли гапнинг эга ёки кесими яширинмайди ва уларни топиш ҳам, жумлага киритиш ҳам мумкин эмас. Бунинг сабаби шундаки, бир составли гапларда эга ифодаланган бўлса, кесимнинг мазмуни эганинг мазмуни орқали билинади ёки кесим ифодаланса, эганинг мазмуни кесимнинг мазмунидан англашилиб туради. Демак, бир составли гапларда эга ёки кесим яширинмайди, балки ҳар иккала бўлак мазмуни бир бўлакда ифодаланади. Шунинг учун ҳам бир составли гапларда, тўлиқсиз гапларга ўхшаб, бирор бўлакнинг яширингани сезилмайди; грамматик жиҳатдан ифодаланмаган бўлакни қидиришга ҳеч қандай эҳтиёж бўлмайди, бусиз ҳам фикрмақсад англашила беради.

Бир составли гаплар бир бош бўлакдан тузилади. Бу бўлак ўзи алоҳида ёхуд ўз состави (ўзига оид сўзлар) билан кенгайиб кела олади: *Тонг. Звено далага чиқди (Ойбек). Анҳор бўйи. Толзор. Бекорчи бир тўп (Ойбек). Чекилмасин. Илмни меҳнатсиз эгаллаб бўлмайди.*

Бир составли гаплар дарак, сўроқ, буйруқ ёки ундов гап шаклида бўлиши мумкин. Аммо кесим ва унинг составидан таркиб топган бир составли гаплар ундов гап бўлиб кела олмайди. Эга ва унинг составидан таркиб топган бир составли гаплар эса буйруқ гап бўлиб кела олмайди.

Бир составли гаплар қуйидаги типларга бўлинади:

- 1) шахси номаълум гаплар,
- 2) шахси умумлашган гаплар,
- 3) шахсиз гаплар,
- 4) инфинитив гаплар,
- 5) номинатив гаплар,
- 6) сўз-гаплар.

Шахси номаълум ва шахси умумлашган гапларда кесим (ҳамда унга оид сўзлар) мавжуд бўлиб, эга ифодаланмайди, номинатив ва инфинитив гапларда эга (ҳамда унга оид сўзлар) ифодаланиб, кесим (ҳамда унинг состави) грамматик жиҳатдан ифодаланмайди. Шахси умумлашган ва шахси номаълум гапларда эга ҳам баъзан



биринчи, иккинчи шахс олмошлари орқали ифодаланиши мумкин; аммо гапдан англашилган мазмун ифодаланган эгаларга эмас, умумга оид бўлади. Сўз-гаплар бир составли гапларнинг алоҳида группасини ташкил этади, уларда грамматик эга ҳам, кесим ҳам бўлмайди. Бу хил гаплар кишининг турли туйғуси ва воқеа-ҳодисага бўлган эмоционал муносабатларини ифодаловчи модал сўзлардан бўлади.

### Шахси номаълум гаплар

Шахси номаълум гапларда иш-ҳаракатни бажарувчи шахс грамматик жиҳатдан ифодаланмайди: *Билиб қўйинг, адабингизни бериб қўйдилар. Битирувчи синфлар учун имтиҳон саволларини Министрликдан юбордилар. — Келишаётир, олиб келишаётир... — деган товушлар эшитилгач... (М. А везов). Яна ҳужум бошладилар! (Яшин).*

Шахси номаълум гапларнинг кесимлари, одатда, аниқлик даражасининг учинчи шахси шаклида бўлади, асосан, ҳозирги ёки ҳозирги-келаси замонга тааллуқли бўлади, ўтган замон шакли кам ишлатилади. Бу хил гапларда диққат асосан иш-ҳаракатга қаратилиб, бажарувчи шахс аниқ бўлмайди ва уни кўрсатиш талаб ҳам этилмайди; одатда бажарувчи сифатида номаълум бир қанча шахслар тушунилади.

Шахси номаълум гапларнинг кесими биргалик даражасидаги феъллар билан ҳам ифодаланади: *Салимжонни институтга қабул қилишди. Давлат имтиҳонида унинг жавобини аъло баҳолашди.*

Шахси номаълум гапларнинг катта группасининг кесими *айтмоқ, демоқ, маълумот бермоқ* каби феъллар билан ифодаланади ва асосий фикр бошқа шахс ёки шахсларга тааллуқли бўлади, шунинг учун ҳам бу хил гапларни ярим ўзлашган кўчирма гаплар деб аташ мумкин. *Салимани эрталаб мактабда учратиш мумкин дейишди.. Отаси командировкага кетган дейишпти. Уни Карим нонвой дер эдилар.*

Ярим ўзлашган кўчирма гап тамоман автор гапига сингдириб юборилиши мумкин: *Директорнинг соат ўнларда бўлишини айтишди.*

Шахси номаълум гапларда иш-ҳаракатнинг бажарувчиси қуйидаги сабабларга биноан ифодаланмайди:

а) конкрет бажарувчи сўзловчига ҳам, тингловчига ҳам номаълум бўлади. *Пулини ўғирлаб қўйишди.*

б) бажарувчи сўзловчига ҳам, тингловчига ҳам маълум бўлади: — *Келишаётир, олиб келишаётир, — деган товушлар эшитилгач, Жексеннинг уйида ўтирган Қўнонбой бошлиқ бир гала катталар эшикка чиқди (М. А везов).*

в) бажарувчи умумий шароитдан, ситуациядан аниқ бўлади; одатдаги умумий ҳаракат ёки ҳолат ифодаланади: *Эрталаб турадилар, ювинадилар, нонушта қилиб ишга жўнайдилар. Овқат олди-*

дан қўл ювадилар. Узидан каттани кўрганда, салом берадилар. Трамвайда чол, кампир ва болали хотинларга дарҳол жой берадилар. Жўжани кузда санайдилар (Мақол).

г) бажарувчи контекстдан аён бўлиб туради: *Ер сотганларнинг кўпини кўрдик, ахири гадой бўлади. Тўғри, ерни пулга сотадилар, наҳд пулни жаранг-жаранг санаб оладилар* (О й б е к).

Баъзан шахси номаълум гапларда иш-ҳаракатни бажарувчиси сўзловчининг ўзи бўлади: *Ҳой, Аҳмад, сенга гапиряпти (мен сенга гапирялман), қулоқсолсанг-чи!*

Шахси номаълум гапларнинг катта группасини расмий тилга оид жумлалар ташкил этади: *Бизга (Бухородан) хабар қиладилар. Бу ерда чекишмайди.*

### Шахси умумлашган гаплар

Шахси умумлашган гаплардан англашилган иш-ҳаракат грамматик жиҳатдан маълум бир шахсга оид бўлса ҳам, мазмунан ҳаммага, умумга қарашли бўлади. Одатда бу турдаги гапларнинг кесимлари ҳозирги-келаси замон феълнинг иккинчи шахс шаклида бўлиб, биринчи ва учинчи шахсдаги феъллар билан жуда кам ифодаланади (аммо ҳаракат ҳар уч шахсга тегишли бўлади): *Емон билан йўлдош бўлма, нодон билан сирдош бўлма* (Мақол). *Ётсанг, ётга ёқар. Олим бўлсанг, олам сеники* (Мақол).

Шахси умумлашган гапларнинг шахси номаълум гаплардан фарқи шундаки, шахси умумлашган гаплардаги иш-ҳаракат, белгиланган иккинчи ва баъзан учинчи шахсга оид бўлиб, гап таркибида шу шахслардаги олмош эгалар ҳам мавжуд бўлиши мумкин; шахси номаълум гапларнинг кесимлари эса одатда учинчи шахсга оид феъллар билан ифодаланиб, эгаси гап таркибида бўлмайди. Шахси номаълум гапларда эга умумий контекстдан аён бўлиб туради, эга конкрет шахс ёки шахслар бўлади. Шунинг учун ҳам бўлса керак, эга гапда ифодаланмайди.

Шахси умумлашган гапларнинг энг кўп қўлланадиган шакли кесими феълнинг иккинчи шахс формаси орқали ифодаланган гаплардир, бундай гапнинг феъл кесими, кўпинча, ҳозирги-келаси замонда бўладиган иш-ҳаракатни билдиради. Бу ҳолатда, одатда, эга ифодаланмайди, чунки нутқ конкрет иккинчи шахсга эмас, балки ҳаммага қаратилган бўлади: *Иззат тиласанг, кўп дема, сиҳат тиласанг, кўп ема* (Навоий). *Ишёқмасга иш буюрсанг, отангдан ортиқ насиҳат қилади* (Мақол).

Шахси умумлашган гапларнинг шундай тури борки, унда феълнинг иккинчи шахс формаси билан ифодаланган кесимдан англашилган ҳаракат конкрет бир шахсга, кўпинча, сўзловчига оид бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолатда одатда бўлиб турадиган иш-ҳаракатлар ҳақида фикр юритилади. Бундай ўринларда ҳаракат, ҳолат мазмунан сўзловчига (биринчи шахсга) қаратилган бўлса-да, бу мазмун бошқа шахсларга ҳам кўчирилади: *Сафарга бамайлихо-*

тир ҳозирланилди, бундай пайтда ҳар бир нарса оз жой эгалласин деб, уни яхшилаб жойлашга ҳаракат қиласан, бўшироқ жойга совун ёки ошиқча жун носки тикиштирасан (Космодемьянская). Қайси томонга қарама — балчиқ бўлиб кетган шудгорликларнинг ҳамма ерида тиқилиб қолган аравалар ва замбараклар кўринади (О. Гончар). Бора берасан, бора берасан, бу қирликнинг қаердан бошланиб, қаерда битганини била олмайсан... (Чехов). Ҳарбий Совет аззоси жўнаб кетганидан кейин, офицер ва генераллар... «Жуда қаттиқ қўл-да! Ҳеч нарса деялмайсан унга!» — деб бошларини чайқадилар (Қазақевич).

Шахси умумлашган гапларнинг кесими иккинчи ёки учинчи шахс шаклидаги ўтган ёки ҳозирги-келаси замон феъли орқали ифодаланган тури бор. Бундай гапларнинг грамматик эгаси ёки аниқловчиси киши, кишининг сўзлари орқали ифодаланиб, бу сўзлар гап охирида қўлланилади: *Беихтиёр ўн саккизинчи йил эсига тушади кишининг* (Қазақевич). *Солдатлар ҳамма вақт солдат бўлиб қолади, лекин улар бизни шундай ҳурмат қиладиларки, ҳайрон қолади киши* (Қазақевич). *Саша бирор нарса ўқиб берсанг-чи, шеър эшитгуси келяпти кишининг* (Қазақевич). *Иван Борисовичнинг тракторлари бўлиқ ерларни шундай ҳайдаяптики, кўриб баҳринг очилади киши* (Ш. Рашидов). *Ҳам куласан, ҳам йиғлайсан киши...* (А. Толстой).

Шахси умумлашган гапларнинг бу турида грамматик томондан эга ифодаланган бўлса-да, иш-ҳаракат умумга қарашлидир.

Кесим буйруқ майлининг иккинчи шахс формаси билан ифодаланган шахси умумлашган гаплар ҳозирги адабий тилимизда кўпроқ қўлланилади. Бу хил гаплар умумга тегишли маслаҳат, орзу, киноя, буйруқ, ғазаб каби маъноларни ифодалайди: *Бошингга қилич келса ҳам, тўғри гапир* (Мақол). *Пуч ёнғоқ билан қўйин тўлғазма* (Мақол). *Шарму ҳаёсиз бўлсанг, ҳар ерда ерсан шатта, маъқул-билимдон бўлсанг, иззат-ҳурматинг катта* (Мақол).

Иккинчи шахс кўплик шаклидаги феъллар билан ифодаланган шахси умумлашган гаплар кам учрайди: *Кўктоғ довомига чиқиб пастга қарасангиз, кишини ҳайратда қолдирадиган ажойиб манзарани кўрасиз* (Ш. Рашидов).

Баъзи шахси умумлашган гапларнинг эгалари грамматик жиҳатдан иккинчи шахс олмошлари орқали ифодаланиши ҳам мумкин. Аммо бу ҳолатда ҳам улар шахси умумлашган гаплар санала беради, чунки уларда иш-ҳаракат бирор шахсга эмас, балки умумга қарашли бўлади.

Кесими биринчи шахс шаклида бўлган шахси умумлашган гаплар кам учрайди: *Емон билан юрдим—қолдим уягга, яхши билан юрдим—етдим муродга* (Мақол).

Шахси умумлашган гапларнинг айримлари эргаш гап вазифида келади: *Ётсанг, ётга ёқар* (Мақол). Баъзи қўшма гапларнинг ҳар икки қисми шахси умумлашган гап бўлиши мумкин: *Қайси томонга қараманг, ёмғирдан ҳосил бўлган кўлмак сувларни кўрасиз...* (О. Гончар).

## Шахссиз гаплар

Шахссиз гаплар бир составли гапларнинг бир тури бўлиб, уларда ифодаланган иш-ҳаракат ёки бирор ҳолат бажарувчининг актив иштирокисиз юзага чиқади. Бундай гапларда эга грамматик жиҳатдан ифодаланмайди; шахси номаълум ёки шахси умумлашган гаплардан фарқланган ҳолда бундай гапларнинг эгаларини тиклаб ҳам бўлмайди.

Бундай гапларнинг кесимлари мажҳул феъллар, мажҳул феъл маъносида қўлланган аниқ даража феъллари воситасида ва айрим модал сўзларнинг маълум шакллар билан бирикуви орқали ифодаланади. Гапнинг бутун бўлаклари кесим атрофида гуруҳланади: *Албатта. Улардан бемаслаҳат иш қилинмагай, — деди Навоий, — аммо бир хавфдан сақланмоқ зарур...* (Ойбек). *Отларга минилсин!* (А. Толстой). *Мактабда дарс бериш, дафтарларни кўриб чиқиш, эртаги дарсга ҳозирланиш керак...* (А. Толстой). *Гулхоннинг қаерда эканлигини йўлларга қўйилган кўрсаткич белгилардан билиб олиш керак* (В. Осеева).

Шахссиз гапларнинг бош бўлаги қуйидаги сўз туркумлари ва сўз формалари билан ифодаланади:

1) Мажҳул даража шаклидаги феъллар билан. Мажҳул феъллар кўпинча учинчи шахс формасидаги буйруқ-истак майли феъллари шаклида бўлади: *Соатли графикдан тўғри фойдаланилсин. Сафарга бамайлихотир ҳозирланилди* (Космодемьянская). *Бу ерга нос туflanмасин, чекилмасин!* (Ойбек).

Кесими мажҳул феъл билан ифодаланган шахссиз гаплар расмий муомала ва расмий тилга мансубдир.

Мажҳул феъллар, асосан, ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келади. Аммо баъзи ўринларда, улар ёлғиз қўлланиши ҳам мумкин. Бунда мажҳул феъл бошқараётган бўлак контекстдан англашилиб туради (*Минилсин*) ёки яширинган бўлак сўзловчи ва тингловчига аён бўлиб туради: айрим мажҳул феъллар ёлғиз қўлланади, бошқарилувчи сўзни келтириш шарт бўлмайди. *Чопилмасин!* — деди қовоғини солиб Васёк (О. Гончар).

Мажҳул даража шаклида бўлган феъллар ўтимсиз бўлса, тўғри тўлдирувчинин талаб этмайди. Мажҳул даража шаклида ўтимли феъллар эса тўғри тўлдирувчинин талаб этади, бу тўлдирувчи мазмунан тушум келишигида бўлса ҳам, унинг қўшимчасини қабул қилмайди: *Байроқ олдинга олиб чиқилсин! Жилди олиб ташлансин!* (А. Толстой). *Снаряд отилсин! Уқ узилсин* (Қазақевич). *...Область ижроия комитетларига қуйидаги мажбуриятлар юклатилсин* (Газетадан).

Мажҳул даража шаклида бўлган бундай ўтимли феълли конструкциялар таркибидаги белгисиз тушум келишигида келган отларни эга ҳисоблаш тўғри бўлмайди. Чунки бундай отлар кесимдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг бажарувчиси эмас. Масалан: *Аҳмаджон томонидан қарор ёзилди* жумласида қарор

сўзи иш-ҳаракатнинг (ёзиш ҳаракатининг) бажарувчиси—субъект эмас, ҳаракатнинг бажарувчиси—*Аҳмаджондир*. Бу хил конструкциялар таркибидаги белгисиз келишик шаклидаги от (*қарор сўзи*) бош келишикда эмас, балки тушум келишигида (*китоб йқиди* типидagi гап таркибидаги *китоб сўзига ўхшайди*).

Демак, мажҳул даража шаклидаги ўтимли феълларнинг таркибида эга логик жиҳатдан мавжуд бўлса-да, грамматик жиҳатдан ифодаланмайди. Шундай экан, бу хил конструкцияларни ҳам шахссиз гап тарзида изоҳлаш лозим.

2) мажҳул даража шаклидаги сифатдошнинг эгалик қўшимчасини олиш ва *йўқ* сўзи билан бирикуви билан: *Қадрларни танлаш ва уларни жой-жойига қўйиш ишига ҳалигача киришилгани йўқ* (Газетадан).

3) айрим феъллар оддий даража шаклида бўлиб, ўзининг грамматик эгаси билан мазмунан бирикиб кетади ва умумий бир тушунчани ифодалайди. Шунинг учун ҳам бу турдаги гаплар бир составли — шахссиз гаплар саналади. Бу хил гаплар қуйидаги маъноларни ифодалайди:

а) табиат ҳодисалари: *Тонг отди. Тонг ёришяпти. Ёруғ тушди. Қоронғи тушди. Совуқ тушди. Кеч кирди. Чақмоқ чақди. Ҳозир қоронғи бўлиб қолади. Қоронғи (ёруғ) тушиб қолди. Кеч кирди. Навоний даричанинг рўйнарасида, ҳовлида ўсган ёш, баланд чинорга қаради: кеч бўлиб қолган* (Ойбек).

Бу хил кесимлар таркибидаги феъллар фразеологик бир бутунликни ташкил этади.

б) инсоннинг, умуман жонли предметнинг жисмоний ва руҳий ҳолати: *Жони чиқди. Аччиғи чиқди. Уйқуси келди. Кўргуси келди. Боргуси келди. Егиси келди. Уйқуси қочди. Қайфи учди. Омади келди. Қўнгли айниди. Қўнгли кўтарилди. Майли бор. Қўнгли йўқ. Кўргинг келади. Қўз олди қоронғилашди* (Муқимий). *Юраги орқасига уриб кетди. Боши айланди. Унинг йиғлагуси келди. Гапириб-гапириб юраги бўшади.*

Бу турдаги феъллар ҳар учала замонга оид бўлиши мумкин, улар асосан учинчи шахс шаклида бўлади: *Унинг жуда чеккуси келди, лекин чеккиш мумкин эмас эди* (М. Муҳамедов). *Жангчиларга жон кирди, улар зўр даҳшат билан олдинга интилди* (М. Муҳамедов). *Қўшоқнинг жони чиқиб кетди, лаблари оқаришгандай бўлди, асаб томирлари қаттиқ ура бошлади, ёмон энсаси қотди* (Ҳ. Шамс). *Қамбаралининг жони чиқиб кетди ва уни чаппараста сўкиб ташлади* (Ойбек). *Разведкачиларга жон кирди, кўзларидаги мудраш аломати ўз-ўзидан йўқолди* (Казакевич).

Бу хил шахссиз гапларда феъл билан бирикувчи сўз бош келишикда бўлиб, кўпинча эгалик қўшимчасини олади. Бундай қаралмишнинг қаратқичи ифодаланиши ҳам мумкин: *Унинг жони чиқди.*

Баъзан феъл билан бириккан бош келишикдаги сўз эгалик қў-

шимчасини олмайди. Бунда иш-ҳаракат тушум келишигидаги от ёки олмошга қаратилади: *Уни совуқ урди. Уни худо урди.*

Бу турдаги шахсиз гапларнинг эгалари, асосан, нореал кучлар, абстракт тушунчаларни ифода қилади. Бу хил гапларнинг эгалари (*уйқум келяпти, кўргим келяпти* ва бошқалар) тарихан реал кучлар тарзида уқилган бўлиши мумкин.

Ҳис-ҳаяжон ифодаловчи қуйидаги гаплар ҳам мазмунан шахсиз гаплар саналади: *Худо кўрсатмасин! Худо сақласин! Худо олсин!* каби.

4) *керак, лозим, даркор, зарур, мумкин* сўзларининг ҳаракат номларига қўшилиши ёрдами билан: *Дўстнинг айбини юзига айтиш керак* (Б. Кербобоев). *Одамга нисбатан кўнгилчанг, раҳмдил бўлиш керак* (Газетадан). *Эндиликда вазифа шундан иборатки, эртага энг қийин тошли участкада графикнинг бажарилишини таъминлаш керак* (Ш. Рашидов). *Соат тўққизга бутун колхозчиларни йиғиш керак* (Ойбек). *Гапни йўлаб, эҳтиёт бўлиб гапирин керак, отахон...* (А. Толстой). *Сухбатлашиб кўриш керак!* (В. Осеева). *Қутиш керак, буйруқни қутиш керак, — унинг жавоби шу бўлди* (Қазакевич). *Улимни душманга тўғри қилиш керак* (Яшин). *Тездан уриниш керак* (Ҳ. Ҳакимзода). *Қулай фурсат келди, қатъий бир ҳаракат билан бу фалокатларни даф этмоқ мумкин* (Ойбек). *Агар бир машинанинг бир пальтони уч-тўрт кунда тика олишини ҳисобга олинса, конвейер усулининг афзаллигини тезда пайқаб олиш мумкин* (Газетадан). *Диссертация билан институт кутубхонасида танишиш мумкин* (Газетадан). *Уларни отиш мумкин эмас* (В. Осеева). *У ерда ўткир болалар бор!* *Шўх болалар!* *Лекин ишлаш мумкин!* (В. Осеева).

Шуни ҳисобга олиш керакки, бу турдаги шахсиз гапларда ҳаракат номи эгалик қўшимчасини олса, бу хил гап икки составли гап ҳисобланади. Чунки бу ҳолатда гапнинг эгаси аниқ бўлади.

5) *кесим тўғри келмоқ* феълининг тусланган формаси билан ифодаланади: *Бир километрча пиёда юришга тўғри келади, кейин қизик бир нарсани кўрасиз! — деди Пожаков* (Газетадан). *Балки, ундан қочиброқ юришга тўғри келади. Аммо одамни иши танитади* (Ойбек). *Тўхташга тўғри келди. Бир неча киши отнинг жиловидан келиб ушлади* (А. Толстой). *Шаҳарда бундан яхшиси йўқ, аммо, барибир, ҳозирча ётоқхонада туришингга тўғри келади* (Павленко).

Одатда *тўғри келмоқ* феълдан олдин жўналиш келишиги шаклидаги ҳаракат номи келади, бу ҳаракат номи мазмун талабига кўра эгалик қўшимчасини ҳам олиши мумкин.

6) айрим ҳолларда (иш-ҳаракатнинг бажарувчиси грамматик жиҳатдан кўрсатилмаган пайтларда) равишдошнинг *бўлмоқ* боғламаси билан бирикуви ҳам шахсиз гапларни ҳосил қилади. Бунда *бўлмоқ* феъли учинчи шахс шаклида бўлиб, учала замон шаклида келиши мумкин: *Билимсиз коммунизм қуриб бўлмайди* (Ш. Рашидов). *Илми меҳнатсиз эгаллаб бўлмайди. Ойни этак билан ёпиб бўлмас* (Мақол).

Баъзи ҳолларда *бўлмоқ* феъли равишдош билан эмас, от ёки олмош билан бирикиши мумкин: *Гофир ака, сизга нима бўлди?* (Х. Ҳ а к и м з о д а).

Айрим ўринларда *бўлмоқ* феъли шарт феъли билан боғланади: *Ишласа бўлади!* (В. О с е е в а). *Бу олмани еса бўлади.*

Кўрсатилган ҳамма ўринларда ҳам *бўлмоқ* боғламаси ўзидан олдинги равишдош, шарт феъли, от, олмошлар билан бирикиб, таркибли кесимни ташкил этади.

Шахссиз гапларнинг кесимлари феъл билан эмас, равиш ёки отлар, ҳатто ундов сўзлар орқали ифодаланган турлари ҳам бор: *Сенга яхши-я! Айтишга осон! Айтишга уят!* (А. Т о л с т о й)

Бу хил шахссиз гапларнинг кесимлари жўналиш келишигидаги сўзни талаб этади ва уни бошқаради ҳамда ўзига хос интонация билан айтилади.

### Инфинитив гаплар

Кесими инфинитив<sup>1</sup> билан ифодаланган гаплар инфинитив гаплар дейилади. Бу хил инфинитивлар бошқа сўзларга тобе бўлмайди. Инфинитив гапларда асосий фикр маълум бир иш-ҳаракат устида бўлади. Бундай гаплардан англашилган иш-ҳаракат кўпинча келаси замонга мансуб бўлади ёки умуман бўлиб турадиган ҳаракат қайд этилади.

Ҳар бир инфинитив гапда сўзловчининг воқеа-ҳодисага бўлган муносабати (модаллик) ифодаланади. Модаллик гапнинг интонациясидан ҳам англашилиб туради.

Инфинитив гапларнинг бошқарувчи бўлагини ҳаракат номи (инфинитив)нинг *-(и)ш* (айрим ҳолларда *-ув ёки -моқ*) шакли орқали ифодаланган бўлиб, бу ҳаракат номига турли сўз туркумлари — равишдош, равиш, восита ва тўғри келишикдаги ёки кўмакчи от ёхуд от маъносидаги сўзлар боғланиши—демак, ҳоким сўз ҳол, тўлдирувчилар билан кенгайиб, уларни бошқариб келиши мумкин: *Аммо, болалар, соат 4 га етиб келиш! Айтилган нарсани эсдан чиқариб қўйишми? Кетиш бўлса, кетишда! Қандай мудҳиш! Салом, Судоба хоним, қандай яхши учрашув!* (М. И б р о ҳ и м о в).

Агар бундай гап кесимларига *керак, мумкин* сўзлари қўшилиб келса, улар шахссиз гапларга айланади.

Инфинитив гаплар қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1) ҳайратланиш, ажабланиш: *Ажаб... Ўз уйини ташлаб кетиш!* *Бу қандай ақлсизлик! Мардикор олиш* (О й б е к).

2) норозилик, ғазабланиш: *Вояга етмаган қизни эрга бериш!* *Қандай ваҳшийлик!*

3) хабар: *Тунлари мижжа қоқмай, муттасил китоб кўриш.* *...китоблар орқали асрлар билан, минг йиллар билан, қадимнинг файласуфлари, олимлари билан суҳбатлашиш* (О й б е к).

<sup>1</sup> Бу ерда инфинитив термини ихчамлик учун *-(и)ш* ёки *-моқ* аффикси ёрдами билан ясалган иш (ҳаракат) отлари термини ўрнида қўлланди.

4) шарт: *Ким олдин уйга етиб бориш! Ушлаб олиш! Ушлаб олиш!* (болалар ўйини).

Инфинитив гапларнинг бир группасини расмий тилга мансуб конструкциялар ташкил этади. *Мажлис қуйидаги тадбир-чораларни амалга оширишни лозим топади:*

1) *халқ университети ишларини тезда жонлантириб юбориш,* 2) *университет ишига кўпроқ кишиларни жалб этиш;* 3) *халқ университети ишларининг боришини умумий партия мажлисларининг бирида муҳокама этиш.* Инфинитив гапларнинг ичида инфинитив— атов гап типлари ҳам бор. Бу хил гапларнинг хусусияти шундаки, улар албатта ўзидан сўнг бошқа бир гапни талаб этади, одатда, сўнгги гап инфинитив гапда ифодаланган мазмунни изоҳлайди: *Бир кунда 300 тонна пахта териш! Эртактларда ҳам бўлмаган хаёл! Ҳафталаб ва ойлаб бекор юриш!* - *Ажабо, жонингизга тегмадимми?*

### Номинатив гаплар

Маълум бир предмет ёки ҳодисаларнинг мавжудлигини тасдиқлаш йўли билан ифода этган гапларга номинатив гаплар дейилади. Номинатив гапнинг бош бўлаги бош келишидаги от ёки отлашган сўзлардан, миқдор маъносидаги сўзлар (баъзан сон ёки олмошлар) нинг от билан бирикувидан, баъзан олмошлардан бўлади.

Номинатив гаплар шаклан оддий сўз ва сўз бирикмаларига ўхшайди, аммо махсус гап интонациясининг бўлиши билан ва маълум бир фикр тугаллигининг ифодаланиши билан улардан фарқланиб туради.

*Баҳор...* типдаги бир составли гапни *Баҳор бўлди* гапига тенг деб тушунилмайди. *Баҳор...* типдаги гапнинг интонацияси, урғуси ва маъноси *бўлди* боғламаси (ёки ўтган замон аниқ феъли) ни талаб этмайди. Номинатив гаплардан нутқ сўзланиб турган пайтда мавжуд бўлган предмет ёки ҳодисалар номланади, қайд этиб ўтилади, улар ўтган ёки келаси замонда тасаввур этилмайди.

Номинатив гапларни бош келишидаги от ёки от маъносидаги сўз бошқаради. Аммо маълум предмет, ҳодисалар кўрсатилганда, бошқарувчи сўз тушум келишиги қўшимчасини олиши ҳам мумкин: *Китобни! Афтини! Кўзини! Вой бунинг ёлғон айтишини-эй!* (М. Горький) Бу хил гапларда интонациянинг роли катта.

Номинатив гаплар, айниқса, рус адабиёти ва маданияти билан яқинлашиш кучайган даврда, рус адабиёти ўзбек тилига кўплаб таржима қилиниши билан тилимизда кенгроқ қўллана бошлади. Шу билан бирга ўзбек адабиёти тарихи ёзма ёдгорликларида ҳам номинатив гаплар учрайди: *Ез фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати, шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти* (Б о б и р).

Номинатив гапларнинг ифодаланиши, тузилиши, грамматик белгилари қуйидагилардан иборат:

1. Нисбий олмошлар ёрдами билан: *Қандай кўкракдор майдон! Қандай гўзал!* (Р. Ф а й з и й). *Яхши... Нақадар яхши...* (А. М у х т о р). *Бу қандай бедодлик, бу қандай зулм!* (Я ш и н) *Ортиқ, қара,*



қандай гўзал манзара! (Б. Кербобоев) Бу қандай. Тинчликни қаранг, қандай жимжит! (Б. Кербобоев).

Нисбий олмошлар ёрдами билан тузилган бир составли номинатив гаплардан эга, кесим мавжуд бўлган икки составли ундов гапларни фарқламоқ керак: *Офтоб қизиғида оёқларини осилтириб ўтириш нақадар лаззатли эди унга!* (А. Толстой)

2. Ана, мана сўзлари ёрдами билан: *Ана совуқ, мана қор! Мана Усаржоннинг даласи...* (Ойбек). *Мана Барат супурғичи! Бозордан супурғисини чақа қилолмай, яна орқалаб қайтаётир* (Ойбек). — *Мана бедам! — қўлини белига тираб, кўзи билан узоққа ишорат қилиб, — деди Ермат* (Ойбек).

Кўринадики, нисбий олмошлар ёки ана, мана сўзлари ёрдами билан тузилган номинатив гапларнинг ҳоким сўзлари от ёки от маъносидаги сўзлар орқали ифодаланади. Бундай ҳоким сўзлар ёлғиз келиши ёки ўз аниқловчилари билан кенгайиб келиши мумкин. Бу хил гап ўзига хос интонация билан талаффуз этилади. Айниқса, нисбий олмошларда бундай интонация бўлмаса, номинатив гаплар эмас, сўроқ гаплар ҳосил бўлади.

3. Номинатив гапларни ҳосил қилишда интонация асосий роль ўйнайди. Интонация ёрдами билан айрим сўз ва сўз бирикмалари номинатив гапга айланади. Бу хил номинатив гаплар от ёки от маъносидаги сўзлардан ёки сўз бирикмаларидан таркиб топиши мумкин:

а) ёлғиз отлардан: *Профессор Москаленконинг уйи. Катта зал. Балкон. Июль ойи. Тун* (Яшин). *Чанг. Кучли иссиқдан нафас бўғилади* (Ойбек). *Онаси! Брянскийнинг онаси борлигини кўп жангчилар шу дамгача хаёлларига ҳам келтирмаган эдилар* (О. Гончар). *Дунай! Дунай! Дунай дегани шу экан-да!* (О. Гончар). *Черниш. Қаерликсиз?* (О. Г.) *Синовлар! Синовлар!... Мен фақат шу тўғрида ўйлайман* (Қазакевич). *Антончи миномёт трубасини энди оламиз деб турганда, ўқ еди. Труба...* минг-минг труба Антоничнинг бир тукига ҳам арзимас! (О. Гончар) *Сув... Ойқиз сойлардан шилдираб чиқиб, бепойн ерларга оқайтган зилол сувларни кўз олдига келтирди* (Ш. Рашидов). — *Сонечка!* (В. Осеева);

б) от ундов сўз билан бирга келади: *Эсиз бола!* (Х. Ҳакимзода) *Оҳ болам, жон болам, бечора болам!* (Яшин) *Э шўрлик, нотавон, меҳрибон онам...* (Яшин). *Оҳ, ота-оналарей,— деб кўнглидан ўтқарарди Митя* (В. Осеева);

в) отнинг сифат билан бирикувидан: *Ғира-шира тонг* (Х. Пўлат). *Май... Ажойиб сўлим бир баҳор!* (С. Назаров). *Кузги ойдин...* *Салқин* (А. Ҳ.). *Ғуборсиз кенг осмон* (Яшин). *Влага Прага...* *Ҳеч қачон бу шаҳар бунчалик олтиндай ярқирамаган эди* (О. Гончар). *Аблаҳ золимлар!* (Б. Кербобоев) *Бирдан кўзларини пирпиратиб қичқириб юборди: Мелиқуш...* *Менинг отим...* (Б. Кербобоев). *Бечора қиз!*— *деди Оганесян* (Қазакевич);

г) отнинг сон ёки миқдор маъносидаги сўзлар билан бирикиб келиши билан: *Йигирматача одам. Ун саккиз градус. Уч чегарачи.*

*Беш соат. Бир неча дақиқа жимлик. Кўп одам. 23—24 декабрь чоршанба, пайшанба, 1942 йил сентябрь ойлари. Шимолий Кавказ (Яшин). Плоцкарта вагон. Енма-ён икки купе (Уйғун).*

Номинатив гаплар йиғиқ ёки ёйиқ бўлиши мумкин. Агар номинатив гап фақат бош бўлакнинг ўзидангина таркиб топса, йиғиқ номинатив гап дейилади; агар номинатив гапнинг бош бўлаги ўз аниқловчиси, ўзига оид бўлак билан бирикиб келса, ёйиқ номинатив гап дейилади (бу аниқловчилар қаратқич ёки сифатловчи бўлиши, бир сўздан ёки ўз состави билан кенгайиб келиши мумкин): *Ана у кўриниб турган баландликнинг қатор-қатор жилғалари, у ернинг белга урадиган ўтлари, қўй яйрайдиган яйловлари — ҳаммаси Абайга шу қадар қадрдон, шу қадар кўзига иссиқ кўринадиган ерлар (М. Аvezов). Табиати оғир, меҳрибон ва ҳар ишда, ҳатто майда-чуйда ишларда ҳам одил Юрась (О. Гончар).*

Номинатив гаплар сўз ёки сўз бирикмаларидан ва тўлиқсиз гаплардан фарқ қилади. Гапга мазмунан ва оҳангда киришиб кетган сўз ва сўз бирикмалари номинатив гап бўла олмайди: *Қовун... у бир пишган ош (Б. Кербобоев). Антонов... у сомон ҳам эмас, похол ҳам (Б. Кербобоев). Рус характери! — чуқур маъноли бу сарлавҳа кичик ҳикоя учун ҳийлагина катталиқ қилмасмикан (А. Толстой).*

Шунингдек, ҳукм маъноси ифодаланиб, эгани тиклаш мумкин бўлса, тўлиқсиз гап саналади: *Шу ҳалиги Исҳоқ кўп уддабуро-да! Эпчил, пишиқ, жуда зийрак бола! — деди... — Ҳа, дарҳақиқат, жуда зийрак! — деб Бойсол ҳам тасдиқлади (М. Аvezов).*

Номинатив гапдан тўлиқсиз гапнинг яна бир фарқи шундаки, тўлиқсиз гапларда бош келишидаги етакчи от ва от маъносидаги сўзлардан олдин восита келишидаги ёки кўмакчили сўз, ёки равиш бўлиши мумкин: *Эшик олдида шкаф, рўпарада ойнак каби. Номинатив гап таркибида етакчи отга бу хил шакллар боғланмайди.*

Номинатив гаплар қўшма гап таркибида келиши мумкин. Бунда қўшма гап таркибидаги бошқа гап (ёки гаплар) номинатив гапни умумий равишда изоҳлаб келади: *Мана, қатор-қатор ихота дарахтлари, қалин-қалин дарахтзорлар — булар намни сақлайди, гармсел ва кўчма қумлар йўлини абадий тўсади (Ш. Рашидов). Мана, янгидан бино қилинган кўллар, сув омборлари, — булар миллион-миллион гектар дашт ерларини суғоради (Ш. Рашидов). Мана Бехзод ва Музаффар, Султонали ва Зайниддин, Султонмурод ва Мир Мумтоз, устод Қулмуҳаммад ва Шайх Нойи ва ҳоказолар — булар замонанинг ажойиб устодлари эдилар (Ойбек).*

Номинатив гаплар маълум бир предмет, ҳодиса, воқеанинг мавжудлигини кўрсатади. Бу ҳолатда қўйидаги маънолар юзага чиқади:

1. *Пайт: Баҳорнинг гуллаган чоғи... (Ойбек). Кечки кўз фасли (Ойбек). Булутли қиш кунининг юракка зихлик берувчи бир тонги. Гулнор онаси билан бирга уйда танчада нонушта қилар эди (Ойбек). Сокин, ғариб қиш оқшоми (Ойбек). Ажойиб*

сўлим бир баҳор (С. Жўра). Узун кун. Иссиқ (Ойбек). Салқин. Тураман танҳо (А. Умарий). Қаҳратон қиш (Ойбек). Юракни қиздирувчи ҳазин бир палла, ноябрь эшикни қоқадир, ана яна баҳор... Қуёш кундан-кунга кучлироқ қиздиради (Ойбек).

2. Ҳурин: Каттакон бозор. Минг хил мева, минг хил одам (Ойбек). Гўзал боғ. Унда қуёш ва енгил шамолнинг, гуллар ва майсаларнинг қувноқ ўйини кун бўйи давом этади (Ойбек).

3. Воқеа-ҳодиса: Қаттиқ бўрон. Қор. Қатқалоқ. Шом. Изғирин (Ойбек). Жимжитлик... фақат қорнинг ғарчиллагани эшитилади (В. Осеева). Қоронғилик. Йўлчи жимжит кўчада танҳо айланиб юриб, бойниқига қайтди (Ойбек).

4. Маълум нарса, предметларнинг мавжудлиги кўрсатилади. Мана сув! Азим тоғлар сирли қўйнидан, сирли йўллар билан у силжиб бирикара (Ойбек). Тиниқ баҳор осмони (Космодемьянская).

5. Эмоция, инсоннинг турли ҳис-туйғулари ифодаланади: Яна ғазал! Яна муаммо. Оҳ, Ҳирот, Ҳирот! Қаён боқсанг, шоирни кўрасан, ҳар ерда ғазал жанжали! (Ойбек). Эвоҳ, эссиз умр, эссиз қизим! (Ойбек). Украина! (В. Осеева). О, руслар, руслар! (А. Толстой). О, Будапешт! — деб инграб юборди Ференц (О. Гончар). Йиртқич хотин, раҳм-шафқатсиз хўжайин! (О. Гончар). Ясногорская! Шовкин бу хабарни бутун ротага бақириб айтганди, аммо нечундир кўзи Чернишда эди (О. Гончар). Подонга сўзлаган эсиз сўзим, ўликка йиғлаган эсиз кўзим (Мақол). Ингилик! — деб шовқин солди Одинцов остонадан ўта туриб (В. Осеева). Гулхан! Митя (В. Осеева). Эҳ, Семен, Семен... Албатта бирон миноносда Каспий денгизини кезиб юргандир (А. Толстой).

Баъзан номинатив гап қайтарилиб келади. Бу ҳолда кўплик, давомлилик маънолари англашилади: — Уртқлар, трактор келатибди! — Трактор, Трактор! — деб югурди Мелиполвон (П. Турсун). Холмурод тоқат қилолмади, ғайрат билан туғунини қўлига олар экан, қувончига тўлиб, ўз-ўзича шовқин солди: — Тошкент, Тошкент, (П. Турсун). У ичкарига кирди ва... қотиб қолди! Лиза... йўқ! Акулина, севимли, қорача юз Акулина! Сарафанда эмас, эрталаб киядиган оқ кўйлагиди, дераза ёнида ўтирар ва унинг хатини ўқир эди (Павленко).

Махсус интонация билан талаффуз қилинадиган, аммо бирор ҳукм ёки мавжудлик ифодаланмаган сўз ва сўз бирикмалари номинатив гап бўла олмайди: Қисмат, тақдир, фалак!... Кечирасиз, оғайин сартиб, лекин бунақанги сўзлар сиз каби тушунадиган ўқимшли одамга ярашмайди (М. Ибрагимов). Брянский! Урушдан кейин Самиев сени академияга юбориш орзусида эди-я... (О. Гончар).

### Сўз-гаплар

Шундай гаплар ҳам борки, улар биргина сўздан иборат бўлиб, турли ҳис-туйғулар ифодаланаётган фикрга модал муносабатларни

билдиради:— *План бажарилдими?*— *Ҳа. Дарсдан кеч қолганлар борми?* — *Йўқ. Эҳ!*

Бундай гаплар тобе ёки ҳоким бўлакларни талаб ҳам этмайди, уларда бирор бўлакнинг «яширингани» ҳам сезилмайди. Улар олдин айтиб ўтилган фикрга экспрессив-модал муносабатларни ифода қилади. Шунинг учун ҳам улар кўпроқ диалог, баъзан, монолог гапларда қўлланади. Ана шу хусусиятларга кўра, улар тўлиқсиз гаплардан ҳам, ҳатто бир составли гаплардан ҳам фарқланиб туради (чунки бир составли гапларда грамматик жиҳатдан эга ёки кесим ифодаланади, бу хил гапларни грамматик жиҳатдан ҳам, логик жиҳатдан ҳам эга ёки кесими бўлмайди).

Сўз-гапларнинг асосий хусусиятларидан бири уларнинг махсус интонацияга эга бўлиши ва маълум ситуацияни, контекстни талаб этишидир. Агар бу шартлар бўлмаса, сўз-гаплар ўз функциясини бажара олмайди.

Сўз-гапларнинг қуйидаги турлари мавжуд.

1. Тасдиқ билдирувчи сўз-гаплар. Бундай сўз-гаплар сўзловчининг айтилаётган фикрни тасдиқлаши ёки бирор фикрга қўшилишини кўрсатади. Тасдиқ сўз-гаплар вазифасида: *ҳа, шундай, тўғри, яхши, албатта, ҳўп, бўлмаса-чи* каби сўзлар ишлатилади.

Бу типдаги сўз-гаплар берилган саволга жавоб бўлади (*Фикримни тушундингизми? — Ҳа*) ёки ифодаланаётган фикрни тасдиқлайди (*Мен сизни жуда яхши биламан! Ҳа!*).

2. Инкор сўз-гаплар. Бу хил сўз-гаплар берилган саволга сўзловчининг инкор жавобини ёки маълум фикрга қўшилмаганини ифода қилади. Бу инкор айрим ўринларда экспрессив маънони аңлатади. Инкор сўз-гаплар вазифасида *йўқ, ҳеч, аксинча* каби сўзлар ишлатилади: — *Сиз ҳам шундай йўлайсизми? — Аксинча!* (ёки *йўқ*).

3. Сўроқ сўз-гаплар сўзловчининг саволи, таажжубини аңлатади ёки тингловчини жавоб беришга, бирор иш-ҳаракатга ундайди. Сўроқ сўз-гаплар вазифасида *шундайми, йўқми, наҳот, рост билан-а, бўптими, яхшими* каби сўзлар ва бу хил сўзларнинг юклама ёки айрим кўмакчилар билан бирикуви орқали ифодаланади:—*Салим бугун дарсга қатнашмабди?—Наҳот?!*

4. Эмоционал-модал сўз-гаплар. Айрим сўз-гаплар маълум хабарга ёки воқеа, ҳодисага ёки баъзи тушунчаларга бўлган сўзловчининг эмоционал-модал муносабатларини билдиради. Бундай эмоционал-модал сўз-гаплар ундов сўзлар билан ёки сўзловчини маълум хабарга, ёки предмет, воқеа, ҳодисаларга бўлган модал муносабатини аңлатувчи сўзлар билан ифодаланади (*Оҳ! Войдод! Ура! Ура!*).

## Эмоционал гаплар

Эмоционал-модал сўз-гаплардан эмоционал гаплар фарқ қилади. Эмоционал гаплар фақат айрим сўз бўлиб қолмай, бирикма ҳолида бир неча сўз билан ҳам баён этилади. Бундан ташқари

эмоционал гаплар ҳар вақт маълум фикрга бўлган муносабатни англата бермайди.

Эмоционал гаплар саломлашиш, хайрлашиш, ташаккур, кечирим, рағбатлантириш, мамнунлик каби маъноларни ифодалайди.

а) Салом, болалар! — деди радиодан аллаким қаттиқ овоз билан (В. Осеева). Салом, қимматли меҳмонлар! (В. Осеева). Энди ҳорманглар, ғалабаларингиз қутлуғ бўлсин! (Яшин). Хуш келибсиз!

б) Меҳмонлар — қуллуқ! — деган ҳолда тартиб билан гулхан теварагига ўтирдилар (С. Айний). Ташаккур, бу нурдан бўлди баҳраманд (Ф. Фулом). Ғайратингиз учун офарин (Ойбек). Қуллуқ, қуллуқ Гофиржон! (Ҳ. Ҳакимзода). Раҳмат, раҳмат, — деди уялиб Лида (В. Осеева). — Ҳа баракалла! (Б. Кербобоев). Майли! Бу майлида тасалли эмас, Тарихий интиқом, тарихий нола (Ф. Фулом). О, балли! — деди Абдурасул бош ирғитиб (П. Турсун). Баракалла, азаматлар! Муборак бўлсин! (Б. Кербобоев). Раҳмат сизга, Иван Никитич! — деди Олимжон чиройи очилиб. — Ширин сўзларингиз, далда берганингиз учун раҳмат! Самимий ёрдамингиз учун раҳмат! (Ш. Рашидов). Вой, раҳмат, раҳмат!! (Ш. Рашидов). Чолу кампирга балли (Гоголь). Балли, азаматлар! (Ойдин). Балли, баракалла, яна, азамат! (Яшин). Раҳмат дўстларим (Яшин).

в) Хайр, ўғлим,... хайр, кўзим қораси (Ҳ. Олимжон). Хайр, севгим, хайр, қимматлигим... (А. Умарий).

г) Оҳ, падарига лағнат! — деб сўкинди Лубинцов (Қазакевич).

д) Нинни укам аллаё (С. Жўра). Марҳамат қилинглари! (В. Осеева).

### Тўлиқсиз гаплар

Бирор бўлаги яширинган гаплар тўлиқсиз гап дейилади: Раҳимжон: Иккови бир олманинг икки палласи! Одилов: Қўзиевчи? (А. Қаҳқор). Бу ўринда Одиловнинг гапи тўлиқсиз гапдир, унда фақат эга ифодаланиб, бошқа бўлақлар туширилган.

Баъзан гап бўлақлари бутунлай тушиб қолиб, гап бўлақлари билан грамматик жиҳатдан алоқага кирмаган сўзларнинг ўзи тўлиқсиз гапни ташкил этиши мумкин. Раҳимжон: Зовурларни бугун тозалабди чоғи? Одилов: Албатта (А. Қаҳқор).

Грамматик жиҳатдан бирор бўлақ ифодаланмагани учун бундай гаплар тўлиқсиз гап саналади. Аслида, тўлиқсиз гаплар мазмунан тўлиқ бўлади, чунки улар ҳам маълум бир фикрни англатади: яширинган бўлақ англашилиб туради. Тўлиқсиз гап маълум фикрни, мақсадни ифодалашда қўлланувчи бир стилистик воситадир. Диалог типдаги тўлиқсиз гаплар гапнинг бир ёки икки бўлагидан ташкил топади. Бу билан ифодаланган гап бўлагини бошқа бўлақлардан ажратиб кўрсатиш лозим топилади. Бундай ҳолларда тўлиқсиз гап тўлдирилса, грамматик жиҳатдан мукамал гап ҳо-

сил бўлади-ю, ammo айтилмоқчи бўлган мақсад, нозик оттенка ифодаланмай қолади, натижада гап мазмун жиҳатдан ҳам, стилистик жиҳатдан ҳам бузилади. Демак, тўлиқсиз гап бирор бўлаги етишмаган чала гап эмас, балки содда гапнинг алоҳида бир туридир, маълум мазмунни ифодалашда қўлланувчи стилистик воситадир. Шунинг учун ҳам бирор тугал мақсад, фикрни англатган, бўлинган, узилган гаплар — сўз ва сўз бирикмалари тўлиқсиз гап саналмайди: *Ҳалиги... ҳа, майли, эртага айтиб бераман.*

Тўлиқсиз гапларда яширинган бўлак умумий контекстдан, олдинги ва сўнги жумлалар мазмунидан, ситуациядан англашилиб туради. Тўлиқсиз гапларнинг қуйидагича турлари бор:

1) диалогик нутқ таркибидаги тўлиқсиз гаплар; 2) мустақил қўлланувчи тўлиқсиз гаплар; 3) фразеологик бирикма тарзидаги тўлиқсиз гаплар, 4) қўшма гап таркибидаги тўлиқсиз гаплар.

### Диалогик нутқ таркибидаги тўлиқсиз гаплар

Диалогик нутқни ташкил этган тўлиқсиз гапларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларда зарур бўлган, маълум мақсадни очиш ва суҳбатни давом эттириш учун хизмат қилган гап бўлагигина ифодаланади, суҳбатдошнинг нутқидаги гап бўлаклари, зарур бўлмаса, гап таркибидан тушиб қолади, қайтарилмайди.

Демак, тўлиқсиз гапларнинг бир кўринишида суҳбат учун зарур бўлган бўлаklar айтилиб, қайси бўлакнинг яширингани олдинги жумладан билиниб туради, бу ҳолатда эга ва унга оид сўзлар бўлиб, кесим бўлмаслиги ёки кесим ва унга оид сўзлар ифодаланиб, эга бўлмаслиги ёки иккинчи даражали бўлаklar мавжуд бўлиб, эга ва кесим ифодаланмаслиги мумкин: *Вазифани бажармаганлиги учун ким танбеҳ олди? — Салим. Бу ерларда нима бўлади? — Пахта, кузги бугдой (Ш. Рашидов). Боласи йўқ-а шу хотиннинг? — Тирноққа зор (Ҳ. Ҳакимзода). Хўш, ўғлим, ҳисоблик дўст айрилмас деган гап бор. — Ҳақ гап, бой ота! (Ҳ. Ҳакимзода). Болани ўлдирган анови имонсиз Хонзода. Уша! Уша! Бой ота, ўша (Ҳ. Ҳакимзода). Мана мен бугун қандай ўйин қиламан. — Мен эса, мана қандай! (Тургенев). Сенга эринг нима совга келтирди? — А, ҳалиги... Ҳа, бир жўра атлас (Ҳ. Ҳакимзода). Айта олмайман, қўрқаман. — Қимдан? (Ҳ. Ҳакимзода).*

Суҳбатдошнинг нутқидаги айрим бўлакни такрорлаш йўли билан ҳосил бўлган гаплар ҳам диалог типидagi тўлиқсиз гаплар ҳисобланади: *Яна биринг қани? — У киши ноз уйқудалар. — Нима? Ноз уйқудалар? (Ҳ. Ҳакимзода). Сен менга ким бўласан? — Узим уй ичингизда чўриман. — Чўриман, ҳе, тентак (Ҳ. Ҳакимзода). Анови кампир болани эзиб ташламоқчи экан? — А? Эзиб ташламоқчи? (Ҳ. Ҳакимзода).*

Диалог типидagi тўлиқсиз гапларнинг мазмун ва стилистик жиҳатдан қуйидаги кўринишлари бор:

1. Айрим тўлиқсиз гапларда гапнинг эгаси ёки кесими, ёки

иккинчи даражали бўлаги ажратиб, бўрттириб кўрсатилади, гап диққат этилиши лозим бўлган бўлақдангина иборат бўлади:

а) *Мавлон: Қизлар ҳам борми? Салтанат: Учта қиз (А. Қ а ҳ ҳ о р). Ҳафиза: Муносиб эмасмидингиз? Аям муносиб йигит деган эдилар-ку? Деҳқонбой: Узингиз-чи (А. Қ а ҳ ҳ о р). Қўзиев: Пақирни беринг, олиб келиб бераман. Деҳқонбой: Йўқ, ўзим (А. Қ а ҳ ҳ о р). Одилов: Елғиз ўзими? (А. Қ а ҳ ҳ о р).*

б) *Қўзиев: сўрашиб қўяйлик бўлмаса... (қўл бериб) Ҳошим. Қўзиев: ...сапёр. Деҳқонбой: Деҳқонбой (А. Қ а ҳ ҳ о р). Қўзиев: Гап шўрда эмас! Деҳқонбой: Нимада (А. Қ а ҳ ҳ о р). Деҳқонбой: Эски Жува, нима учун эски жува? Одилов: Эскидан қолган от (А. Қ а ҳ ҳ о р).*

в) *Одилов: Бригадирликка Деҳқонбойни қўйсак-чи? Деҳқонбой: Меними? (А. Қ а ҳ ҳ о р). Мавлон: Мен унинг гапини тўрт пулга олмайман. Одилов: Ишини, ишларини-чи? (А. Қ а ҳ ҳ о р).*

Баъзи тўлиқсиз гаплар тасдиқ ёки инкорни талаб этувчи саволга жавоб тариқасида тузилади. Бу типдаги тўлиқсиз гаплар кўпинча бир сўздан, баъзан сўз бирикмасидан иборат бўлади. Бундай гаплар берилган савол таркибидаги жавоб талаб этган бўлақнинг қайтарилиши йўли билан тузилади. Бу ҳолда, кўпинча, *ҳа* ёки *йўқ*, эмас сўзлари қўлланади: *Уйга бордингми? — Ҳа, уйга. — Кеча келган Салимми? — Салим эмас. — Китоб олдингми? — Йўқ, дафтар.*

Логик жиҳатдан тасдиқ ёки инкорни билдирувчи сўзлардан ҳам тўлиқсиз гап таркиб топади.

Баъзи ўринларда берилган саволга жавобни ифодалаган тўлиқсиз гап сўроқ гап тарзида бўлади, ammo бу сўроқ гап мазмунан тасдиқни ифодалайди: *Тошкентга борадими? — Тошкентга бормай, қаерга боради.*

Айрим сўроқ гапларнинг таркиби жавобнинг керакли вариантини танлаб олишга имкон беради. Жавоб ифодалаган тўлиқсиз гапларда савол-гап таркибидаги бирор бўлақ қайтарилади:— *Эртага келасанми ёки индинга? — Индинга. Қалам олдингми ёки дафтар? — Дафтар.*

### Мустақил қўлланувчи тўлиқсиз гаплар

Тўлиқсиз гаплар диалогик нутқда қўлланишидан ташқари, фикрнинг ихчам, эмоционал ифодаланиши учун алоҳида ишлатилиши ҳам мумкин.

Мустақил қўлланувчи тўлиқсиз гапларда, асосан, кесим бўлмайдди. Яширинган кесим сифатида *кифоя*, *турмоқ*, *бўлмоқ*, *ўтирмоқ*, *пайқамоқ*, *бор* каби мавжудлик маъносини билдирувчи сўз билан ифодаланган тушунча тасаввур қилинади.

Бу ҳолатда эга гапнинг охирида ёки бошида бўлиши мумкин: *Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи (Мақол). Уйнинг олдида боғ. Эшик ёнида шкаф. Ҳар кун эрталаб гудок. Бирдан шовқин.*

Бу хил гапларда кесимнинг бўлмаслиги нормал ҳолат ҳисобланади, кесим тиклангудек бўлса, жумла бузилади.

Бундай тўлиқсиз гапларда эга, одатда, ўрин, пайт ҳоллари ёки тўлдирувчилар билан кенгайиб келади.

1) Эгаси ўрин ҳоли билан кенгайиб келган тўлиқсиз гаплар: *Гулхан чўғлари унинг ориқ юзини ёритади. Бошида эскириб кетган шапка, елкасида — солдатча шинел (А. Толстой). Деворлари қордан ҳам оқ, ойналари ярқироқ. Текис, қатор, саф пардалар. Тўрт томонда карталар. Доскаси сип-силлиқ, қора. Латта, бўри ҳам сара. Урталикда стол-стул. Столда ранг-баранг гул (А. Мухтор).*

2) Эгаси пайт ҳоли билан кенгайган тўлиқсиз гаплар: *Кондуктор нариги купедаги бир аёлнинг сўроғига: — бир соатдан кейин Тошкент! — деб жавоб берди (П. Турсун).*

3) Эгаси тўлдирувчи билан кенгайган тўлиқсиз гаплар: — *Советлар ҳокимияти учун! (О. Гончар). Улим босқинчиларга! Юзларча оғиздан чиққан бу товуш бутун қишлоқни гулғулага солган эди (С. Айний). Сўз ўртоқ Дўсматовага! — деди Тожибой (П. Турсун). Биз — сиз билан! — дейишди бригада аъзолари (Ш. Рашидов).*

4) Иккинчи даражали бўлакдан иборат бўлган тўлиқсиз гаплар: *Бу ёққа, дада, бу ёққа! (В. Осеева). Олга, ўртоқлар. (А. Толстой).*

Мустақил қўлланувчи бу хил тўлиқсиз гаплар кўпинча бадий асарларда жой ёки персонажнинг ташқи қиёфасини тасвирлаш учун хизмат қилади.

Истак ёки чақириқ ифодаланган тўлиқсиз гаплар мазмун, структура ва интонацияга кўра тўлиқсиз гапнинг бошқа турларидан фарқланиб туради. Бу турдаги тўлиқсиз гаплар, одатда, бош келиши ёки белгисиз тушум ёки жўналиш келишиги шаклидаги отлардан бўлади: *Ҳамма сайловга! Мاستон, чилим! (Ҳ. Ҳакимзода). Чой! Чойни бу ёққа!*

#### Фразеологик бирикма тарзидаги тўлиқсиз гаплар

Айрим тўлиқсиз гаплар фразеологик бирикмаларни ташкил этиши мумкин. Улар саломлашиш, табриклаш, чақириш каби мазмунни ифодалайди:

- а) *Хайрли кеч! Байрамингиз билан! Туғилган кунингиз билан!*
- б) *Ватан учун! — яна бир марта ҳайқирди Брянский... (О. Гончар).*

#### Қўшма гап таркибидаги тўлиқсиз гаплар

Тўлиқсиз гаплар боғловчисиз боғланган қўшма гапнинг ёки эргаш гапли қўшма гапнинг бирор қисми бўлиши мумкин. Бу турдаги тўлиқсиз гаплар олдинги гапдан нуқта билан ажратилиши ҳам мумкин. Аммо ҳар иккала гап умумий бир фикрни ифодала-



гани, айрим гап бўлаklarининг умумий бўлгани учун ҳам, улар қўшма гапни ташкил этади. Қўшма гапларнинг бирор қисмини ташкил этган тўлиқсиз гапларда бирор бўлак тушиб қолади, ифодаланмаган бўлак бошқа гап таркибидан осонлик билан топиб олинади. Шундай қилиб, бир гаптаги бирор бўлак тўлиқсиз гап учун ҳам умумий бўлак саналади. Бу типдаги тўлиқсиз гаплар одатда қўшма гапларнинг иккинчи қисмини ташкил этади. Қўшма гапнинг составига кирувчи тўлиқсиз гаплар эгасиз, кесимсиз ёки иккинчи даражали бўлаксиз бўлиши мумкин:

Эгаси ифодаланмаган тўлиқсиз гаплар. Тўлиқсиз гапларнинг эгаси ифодаланмаслиги мумкин. Бу ҳолатда отдан ёки феълдан ифодаланган кесим мавжуд бўлиб, унинг маъноси бўрттирилади, диққат шу кесимга жалб этилади. Яширинган эга *у, улар* сингари кишилик ёки *у, бу* каби кўрсатиш олмошларидан бўлади, бу хил гаплар ёзувда олдинги гапдан нуқта ёки ундов белгиси билан ажратилади:

а) *Уғилчангани янги яслида кўрдим, Қўзичоқдай ўйнаб юрарди. Тетик, соғлом, хурсанд, хўп етилган, Қизил олма каби тўлиб турарди* (У й ғ у н).

б) *Ёлгон! — деди Самад яна. — Йигирматадан кўпроқ дўзандаси бор эди* (С. Айний). *Гусанов Трубачёвнинг фамилиясини ўчирипти — кераксиз, ақлсизлик билан қилинган иш, бу билан у Трубачёвни оғир аҳволга солиб қўйган* (В. Осеева). *Хув кўрпизми? — деди. — Канал, Катта канал. Утган йили чиқардик* (А. Қаҳҳор).

Баъзан тўлиқсиз гапнинг яширинган бўлаги кейинги гапдан англашилиб туради: *Жуда пишиқ одам-да! — деб ичида хафа бўларди полковник, Ҳарбий Совет аъзоси қаршисида тик тургани ҳолда* (Қ а з а к е в и ч). *Дўл! — деди у ҳовучидаги муз парчаларига қараб. — Дўл! — такрорлади жаҳли чиққан чол Ойқизга қараб* (Ш. Рашидов).

Кесими ифодаланмаган тўлиқсиз гаплар: *Кечаю кундуз шамол, ёмғир, осмондан туман аримас эди* (О. Гончар). *Россиянинг сиздан бўлак ҳам, мистер, ўзига яраша кори-хайри бор. Халқин севади, халқ эса уни* (Т. Тўла). *Олам қуёш билан ёруғ — одам илм билан* (Мақол). *Олтин ўтда билинади, одам меҳнатда* (Мақол). *Билимсизга иш йўқ, ишсизга ош* (Мақол). *Бугдой устида бир қиз, кўзини уйқу босган* (П. Х.).

Иккинчи даражали бўлаги ифодаланмаган тўлиқсиз гап. Баъзан тўлиқсиз гапларда бошқарувчи сўз феъл бўлиб, бошқарилувчи сўз ифодаланмайди, ифодаланган бўлак олдинги гап таркибида мавжуд бўлади: *Унинг кичик қийиқ кўзлари ёмон ёнди, лаблари титради* (О й б е к). *Хотинимни ҳам камбағаллик йиқитди, бу ердаги оғир иш нобуд қилди* (О й б е к). *У ерда муҳаббат бўларди меҳмон, оромда ўтарди оқ ойдин тунлар* (Ҳ. Ғулом).

Айрим тўлиқсиз гапларда бирданига бир неча гап бўлаги ифодаланмаслиги ҳам мумкин.

## МУРАККАБ ГАП СИНТАКСИСИ

Мураккаб гап синтаксисиди содда гап таркибиди келиб, уларни мураккаб гапларга айлантирувчи синтактик конструкция ва категориялар ўрганилади. Булар қуйидагилар:

I. Гапнинг ажратилган бўлаклари.

II. Ундалмалар.

III. Кириш бўлақлар.

I. Гапнинг ажратилган бўлақларини ажратилган сифатловчилар, изоҳлар, ажратилган предикатив оборотлар (равишдош, сифатдош ва шарт феълли оборотлар), махсус ажратилган кўмакчили конструкциялар ташкил этади.

1. Равишдош, сифатдош ва шарт феълли бошқарган конструкцияларнинг ажратилган бўлақлар саналишига сабаб уларнинг мазмуни умумий гап мазмунидан ажратилиб ифодаланиши, уларда маълум даражада мазмун тугаллигининг, предикативликнинг бўлишидир: *Ташландиқ тегирмоннинг чирик новидан сув, майда жумуш томчиларини сачратиб, ғувиллаб отилади (Ойбек). Атрофни айланиб зерикканимиздан сўнг, ўртоқлар билан қишлоқ бозорини томоша қилгани чиқишни маъқул кўрдик (Ғ. Ғулом). Яхши билан юрсанг, етарсан муродга (Мақол).*

Бу хил равишдош, сифатдош, шарт феълли бошқарган конструкциялар маълум гап бўлақларидан ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Бу ўзига хос хусусиятлар қуйидагилардир:

а) уларда мазмунан маълум мақсад ифодаланади (маълумки, гап бўлаги маълум бир тушунчани ифодалайди);

б) уларда маълум даражада предикативлик, ҳукм англашилади, бу мазмун равишдош, сифатдош, шарт феъллининг феъллик хусусиятидан келиб чиқади;

в) бу хил конструкцияларда интонация эргаш гап интонациясига маълум даражада яқин туради. Равишдош, сифатдош, шарт феълли конструкцияларнинг бу ўзига хос хусусиятлари уларга маълум мустақиллик беради ва бу билан улар оддий гап бўлақларидан фарқланади. Бу хусусиятлар уларни эргаш гапларга ҳам яқинлаштиради, аммо улар эргаш гап саналмайди, чунки таркибларида ўз эгалари йўқдир. Бу хил конструкцияларда мустақил

эганинг бўлиши уларга логик мустақиллик беради, бу ҳолда маълум (албатта, тобе) мазмун тугаллиги ифодаланади.

Равишдош, сифатдош, шарт феълли конструкциялардаги семантик, грамматик, интонацион мустақиллик, эргаш гаплардаги мустақилликка қараганда нисбий бўлса-да, бу хусусиятлар уларни алоҳида синтактик конструкция сифатида изоҳлашга олиб келади. Бу хил конструкцияли гаплар қўшма гап билан содда гап орасида туради. Шунинг учун ҳам равишдош, сифатдош, шарт феълли конструкциялар иштирок этган гапларни алоҳида гап конструкцияси— мураккаб гаплар деб номлаш маъқул.

Ҳозирги ўзбек ва бошқа туркий тилларга оид грамматикалар ва илмий текшириш асарларида равишдош оборотлар ажратилган бўлақлар сифатида қаралади. Бунда ажратилган бўлақ сифатида Фақат *-(и)б*, баъзан *-(а)й* шакли равишдошли конструкцияларгина кўзда тутилади. *-гач*, *-гунча*, *-ганича* шакли равишдошли конструкциялар нима учундир шу қаторда ажратилган бўлақ сифатида кўрсатилмайди. Бундай шакли равишдошли конструкцияларни ҳам ажратилган бўлақ санамаслик учун ҳеч қандай асос йўқ. Мисоллар: *Бухородан келгач*, *Тошкент мактабларида ўқитувчилик қила бошлади* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Бекка етгунча*, *белдан айрилсан* (Мақол). *Умурзоқ ота*, *чойнакни ушлаганича*, *эшик олдида тўхтаган Олимжонга қайрилди* (Ш. Р а ш и д о в).

Равишдошли конструкцияларнинг айрим турлари грамматикага оид адабиётларда ажратилган бўлақ сифатида ўрин олган бўлса-да, аммо сифатдошли конструкциялар ва шарт феълли конструкциялар бирор гап бўлаги сифатида қатъий ўрин олган эмас.

Таркибида ўз эгаси бўлган сифатдош конструкциялар ёки шарт феълли конструкциялар, албатта, эргаш гап бўлади: *Модомики*, *ҳаққингизда шу қабилда сўз юрар экан*, *албатта беҳуда бўлмаса керак деб ўйлайман* (О й б е к). *Қўйчивон кўп бўлса*, *қўй ҳаром ўлади* (Мақол). Таркибида ўз эгаси бўлмай, умумий бир эгага таллуқли сифатдош ёки шарт феълли конструкциялар ҳам бўладик, уларни эргаш гап ҳисоблаб бўлмайди: *Авазга отнинг юганини тутқизар экан*, *насиҳат қилиб бир сўз деди...* (Фольклор). *Тарих ёзила бошлаган кунгача ва ундан сўнгги жамиятнинг яшаш усуллари*ни ўқиб *ва шулар устида ўй юргиза бошласангиз*, *кўп қизиқ даврларга рўбарў бўласиз* (Ғ. Ғ у л о м).

Бу хил конструкцияларни (равишдошли конструкцияларни ҳам) эргаш гап ҳисоблаб бўлмагандек, уларни оддий гап бўлақларига ҳам киритиб бўлмайди. Улар гапнинг айрим бўлақлари билан эмас, гапнинг умумий мазмуни билан муносабатга киришади, уларда маълум даражада ҳукм, предикативлик хусусиятининг бўлиши, алоҳида интонация билан талаффуз этилиб, асосий гап бўлақларидан пауза билан ажралиб туриши маълум даражада уларга семантик ва интонацион мустақиллик беради. Шу хусусиятларига кўра, сифатдошли, равишдошли, шарт феълли конструкцияларнинг бундай турлари ажратилган гап бўлақлари бўлади. Улар, мазмун

ва интонацион хусусиятларига кўра, мураккаб гапни ташкил этади.

Ажратилган бўлак мураккаб гап синтаксисини ташкил этувчи алоҳида бир гап бўлагидир; бинобарин, ажратилган бўлак содда гап синтаксисини ташкил этувчи гап бўлаклари — аниқловчи, тўлдирувчи, ҳолнинг бошқа бир шакли, уларнинг ажратилган варианты эмас. Албатта, ажратилган бўлаklar шаклан гап бўлакларига ўхшайди. Аммо улар маълум бир бўлаklar билан бирикиб, кенгайиб, янги сифат касб этади. Айрим сўз бирикмалари маълум шарт-шароитда янги сифатга — гапга ўтганидек, равишдош, сифатдош, шарт феъли, кўмакчили сўзлар ҳам ўзига оид бўлаklar билан кенгайиб, маълум ҳукми ифодалаб, мазмун ҳамда интонация жиҳатдан нисбий мустақилликка эга бўлиб, янги бир синтактик категорияни — ажратилган бўлакни ва мураккаб гапнинг таркибий қисмини ташкил этади.

Шундай қилиб, содда ва қўшма гап орасида турувчи мураккаб гапларнинг белгиланиши айрим синтактик конструкцияларнинг ўрнини тўғри аниқлашга ёрдам беради.

2. Ажратилган бўлаklarнинг иккинчи группасини кўмакчили конструкциялар ташкил этади. Ҳар қандай кўмакчили конструкциялар ҳам ажратила бермайди. Ажратилган бўлакни ташкил этувчи кўмакчилар қуйидагилардан иборат: *ташқари, қараганда, кўра, каби, сингари, ўрнига, устига, билан бирга, қарши, бўйича, биноан, туфайли, мувофиқ, қарамай (қарамасдан, қараганда), яраша, ҳолда, билан, сари*. Аммо бу кўмакчили конструкциялар ҳам ажратилган бўлак саналиши учун маълум шарт-шароит зарурдир. Бу шарт-шароитлар шулардан иборатки, кўмакчили конструкция ажратилиши учун: а) таркиб жиҳатдан ёйиқ бўлиши, б) мазмунни бўрттириб ажратиб ифодалаши, в) алоҳида интонация билан талаффуз этилиб, асосий гап бўлаklarидан пауза билан ажраллиб туриши керак.

Қиёсланг: *Сиз аслда туғилгансиз шараф-шон учун, Памир бўйлаб лочин каби учгансиз отда* (Ҳ. Олимжон).—Ажратилмаган ҳолли содда гап. *Ҳозиргина бемалол ўйнаб юрган икки бола Ўлчинини кўриш билан, ундан ҳурккан каби, ичкари ҳовлига қочишди* (Ойбек).—Ажратилган бўлакли содда гап.

Ажратилган кўмакчили конструкциялар ўзига хос айрим хусусиятлари билан оддий гап бўлаklarидан фарқланади:

1) улар гапнинг умумий мазмунига алоқадор бўлиб, ҳаракат, ҳолат, хусусиятларнинг нима асосда, нима билан рўй бериши ёки бермаслигини кўрсатади ёки икки хил мазмун бир-бирига қиёсланади.

2) улар маълум бир сўроққа жавоб бўлмайди, гапнинг кесими билан ёки бошқа бирор бўлаги билан грамматик алоқага киришмайди, чунки улар гапнинг умумий мазмуни билан муносабатда бўлади.

3) уларда маълум даражада предикативлик хусусияти бўлади,

ҳукм англашилади. Бу хусусиятига кўра, кўмакчили конструкция қисқартирилган гапга ёки эргаш гапга ўхшайди.

4) улар ифодалаётган мазмунни бўрттириб, уни бошқа гап бўлақларидан ажратиб ифодалайди.

5) шу хусусиятларига кўра, улар ажратилган интонация билан талаффуз этилади, бошқа гап бўлақларидан пауза билан ажралиб туради.

Ажратилган кўмакчили конструкциялар ўзига хос хусусиятлари билан оддий гап бўлақларига тенг бўлмайди ва эргаш гапларга яқинлашади. Аммо улар эргаш гап ҳам бўла олмайди, чунки уларнинг таркибида ўз эгаси бўлмайди. Шундай экан, ажратилган кўмакчили конструкция иштирок этган гап қўшма гап ҳам бўла олмайди. Шунга қарамай, таркибида ажратилган кўмакчили конструкция иштирок этган гапларда мураккаб фикр ифодаланади. Шунга кўра, бу хил конструкцияли гапларни мураккаб гаплар деб номлашга тўғри келади.

3. Ажратилган бўлақларга ажратилган сифатловчилар ва изоҳлар ҳам киради: *Ёпирилиб келинглар, азиз одамлар; Бу ер одам ери — муқаддас, кўркам* (Ғ. Ғулом). *Бу ерларга келган у — халқ ўғли, шоир, Ватан тоғлари сари очиб қучоғин* (Ойбек).

Ажратилган сифатловчилар ва изоҳловчилар ўз хусусиятлари билан оддий гап бўлақларидан фарқланади. Бу хусусиятлар маънони бўрттириб, ажратиб ифодалаш, бирор бўлақни изоҳлаш, ажратилган интонация билан талаффуз этилишида кўринади. Бундан ташқари, бу хил ажратилган бўлақлар икки ёқлама семантик муносабатга киришади. Аввало, улар маълум бир бўлақни аниқлайди, изоҳлайди (юқоридаги мисолларда *ер* ва *у* сўзлари аниқланади). Иккинчидан, ажратилган бўлақ гапнинг кесими билан, у орқали бутун гап мазмуни билан семантик муносабатга киришади: биринчи мисолда *муқаддас, кўркам* ажратилган сифатловчиси ерни аниқлаш ва бу хусусиятни ажратиб ифодалаш билан бирга, кесимга (*ёпирилиб келинглар*) ҳам боғланади — нима сабабдан ёпирилиб келиш зарурлигини кўрсатади (*«бу ер муқаддас, кўркам бўлгани учун, ёпирилиб келинглар»*). Иккинчи мисолда ҳам ажратилган изоҳловчи *халқ ўғли, шоир* сўзлари *у* олмошини изоҳлаш билан бирга, кесимдан англашилган ҳаракат (*келган*) нинг нима сабабдан рўй беришини англатади (*«халқ ўғли, шоир бўлгани учун, бу ерларга келган»*).

Ажратилган бўлақлардаги икки хил семантик функциянинг бири асосий бўлиб, иккинчиси қўшимча мазмун, оттенкадир. Бундай қўшимча мазмун сабабгина бўлиб қолмай, таъкид, пайт, шарт, тўсиқсизлик мазмуни ва турли модал-эмоционал муносабатлар ҳам бўлиши мумкин.

Ажратилган бўлақларнинг характерли хусусиятларидан яна бири унда предикативлик мазмунининг бўлиши, ҳукмнинг маълум даражада англашилишидир. Шунинг учун ҳам улар тўлиқсиз гапга ўхшайди (Биринчи мисолда бу ернинг одам ери ва унинг муқаддас, кўркам эканлиги англашилади. Иккинчи мисолда унинг бу

ерларга келгани ва унинг халқ ўғли, шоир экани ифодаланади). Ажратилган бўлакнинг гапга яқинлиги унинг алоҳида интонациясидан, бошқа гап бўлакларидан пауза билан ажралиб туришидан ҳам билиниб туради. Ажратилган бўлаklarдаги ҳукм баъзан шу даражада кучаядики, натижада ажратилган бўлак интонация ва маънода кесимга яқинлашади: *Заводларда йигитлар — илғор, Пўлат қуйиб, ҳаёт қуради. Фабрикада қизлар — ижодкор, Озод меҳнат завқин суради* (О й б е к). *Илғор, ижодкор сўзларининг кесим бўлмай, ажратилган бўлак экани ҳаёт қуради, завқин суради* кесимларидан кўриниб турибди

Ажратилган бўлаklarдаги бундай семантик ва интонацион мустақиллик, унинг мазмунидаги предикативлик элементлари, албатта, уларни маълум бир мустақил ёки тобе гапга айлантириб юбормайди (махсус шарт-шароит асосида улар тўлиқсиз гап ҳисобланиши ҳам мумкин). Чунки ажратилган аниқловчи ва изоҳловчи аниқланмишининг шу жумлада ифодаланиши, айниқса, ёнмаён келиши уларга тўлиқ семантик ва интонацион мустақиллик бермай, изоҳловчилик хусусиятини таъкидлаб туради. Ажратилган бўлаklarнинг алоҳида бўлак эканлиги состави ва интонациясидан ҳам билиниб туради. Аммо бу бўлак оддий гап бўлагидан фарқланади. Бу фарқ унинг мазмунидаги мураккаблик, яъни икки ёқлама семантик функциясида ва интонациясида кўринади; шунга қарамай ажратилган бўлак интонациясига кўра, гапга яқин туради, бу интонацияда маълум даражада ҳукм англашилади.

Демак, ажратилган бўлаklar ўзига хос хусусиятлари билан, бир томондан, оддий гап бўлаklarидан фарқланса, иккинчи томондан, улар тўлиқсиз ёки эргаш гаплардан ажралиб туради. Ажратилган бўлакли гаплар мазмун ва интонациядаги ўзига хос хусусиятлари билан мураккаб фикрни ифодалайди. Аммо мураккаб фикрни ифодаловчи бу гап қўшма гап бўла олмайди, чунки таркибида фақат битта асосий предикатив бирлик мавжуд. Шу билан бирга, бу хил гап конструкцияси содда гап ҳам бўлмайди, чунки таркибида асосий предикатив бирликдан ташқари, ярим предикативлик мазмуни бўлган ажратилган гап бўлаги бор. Шунинг учун ажратилган аниқловчи ёки ажратилган изоҳловчи иштирок этган гап конструкцияларини содда гап билан қўшма гап орасида турувчи мураккаб гаплар деб ажратиш зарур бўлади.

II. Мураккаб гапни ундалмалар ёки кириш бўлаklar иштирок этган гаплар ҳам ташкил этади. Бу хил сўзларнинг гап бўлаги бўла олмаслиги грамматик адабиётларда кўрсатиб ўтилади. Бунинг асосий сабаби қилиб ундалма ва кириш бўлаklarининг гап бўлаklари билан грамматик алоқага кириша олмаслигини кўрсатадилар. Аммо ҳамма грамматик адабиётларда ҳам бу хил бўлаklar гапнинг умумий мазмуни билан семантик муносабатга киришиши айтиб ўтилади: бу хил бўлаklar сўзловчининг ифодаланаётган ҳаракат, ҳолатга муносабатини ёки фикрлар ўртасидаги муносабатни кўрсатади ёки нутқ қарашли бўлган шахс ва предметларни ифодалайди.

Гап таркибида бирор сўз маълум бир маъно ифода қилар экан; бундай сўз маълум бир грамматик алоқага ҳам киришиши керак. Масала шундаки, ҳозиргача гапда сўзларнинг алоқаси тенг ва тобе (сўнгги алоқа ўз ичига мослашув, бошқарув ва битишув алоқаларини олади) алоқа деб келинади ва бутун сўзлар шу алоқаларга мослаб ҳукм қилинади. Ундалма ва кириш бўлақлар ўзига хос грамматик усул билан муносабатга киришади. Бу грамматик алоқа усулини изоҳлаш деб номлаш мумкин. Изоҳлаш грамматик алоқа усули ҳозирги традицион тобе алоқа усулига ҳам, тенг алоқа усулига ҳам ўхшамайди. Бу грамматик усул ўзига хос бўлиб, грамматик муносабатларнинг учинчи турини ташкил этади. Ундалма ва кириш бўлақлар ҳам оддий гап бўлақларига ўхшаб мустақил сўз туркумлари билан ифодаланади ва ўзига оид маълум бир бўлақларни бошқариб кела олади.

Ундалма ва кириш бўлақлар алоҳида интонация билан талаффуз этилади, гап бўлақларидан пауза билан ажралиб туради. Улар маънодагина эмас, интонацияда ҳам алоҳида мустақилдир.

Шундай қилиб, ундалма ва кириш бўлақлар иштирок этган гапларда содда бир фикр, ният ифодаланмай, мураккаб фикр, ният англашилади (яъни маълум бир ҳаракат-ҳолат, хусусият ҳақида хабар ва шу хабарга бўлган сўзловчининг модал муносабати). Бу хил гап конструкцияси қўшма гапни ҳам ташкил этмайди, чунки бу конструкцияларнинг таркибида икки хил предикатив бирлик бўлмайди. Ундалма ва кириш бўлақли гаплар мураккаб гапни ташкил этади.

Шундай қилиб, мураккаб гапнинг ўзига хос қуйидаги хусусиятлари бўлади:

1) мураккаб гапларнинг таркибида, асосий гап бўлақларидан ташқари, ажратилган бўлак ёки ундалма, ёки кириш бўлақлар бўлади (баъзан бу бўлақларнинг бир нечаси бир жумлада бўлиши мумкин).

2) мураккаб гаплар орқали содда, биргина мақсад, ният ифодаланиб қолмай, мураккаб фикр ифодаланади.

3) мураккаб гап таркибида икки хил предикатив бирлик, ҳукм бўлади. Бу предикатив бирлик ёки ҳукмнинг бири асосий бўлиб, иккинчиси тўлиқ бўлмаган ҳукм, ярим предикативликдир. Асосий ҳукм гапнинг умумий мазмунидан англашилса, тўлиқ бўлмаган ҳукм, ярим предикативлик бу хил гапнинг ажратилган бўлақлари ёки ундалмалари ва ёхуд кириш бўлақлари орқали ифодаланади.

4) мураккаб гапни ташкил этган бўлақлар гапнинг бошқа бўлақлари билан ёки гапнинг умумий мазмуни билан изоҳлаш муносабатига киришади.

5) ундалма ва кириш синтактик конструкциялари ўзига хос гап бўлақлари саналади. Ажратилган кўмакчили конструкциялар эса тўлдирувчи ҳам, ҳол ҳам бўлмай, ажратилган гап бўлақларининг алоҳида бир турини ташкил этади.

Мураккаб гаплардаги ярим предикативлик (тўлиқ бўлмаган ҳукм) эргаш гапларга ёки тўлиқсиз гапларга ва ёки бир составли гапларнинг айрим турларига ўхшайди. Тўлиқ бўлмаган ҳукмни ифодалаган ажратилган бўлақлар, ундалмалар ва кириш бўлақлар семантик ва интонацион жиҳатдан маълум даражада мустақилликка эга бўлсалар ҳам, аммо улар гап ҳисоблана олмайди.

6) Мураккаб гапни ташкил этган бўлақлар асосий гапнинг умумий мазмуни билан муносабатга киришади. Улар баъзан шаклан айрим гап бўлагини изоҳлаш орқали гапнинг умумий мазмунига алоқадор бўлади, бундай бўлақларнинг семантик муносабати икки ёқламадир. Аммо бу семантик муносабатларнинг бири асосий, етакчи бўлиб, иккинчиси қўшимча семантик муносабатдир.

7) мураккаб гапни ташкил этувчи бўлақлар: ажратилган бўлақлар, ундалмалар, кириш ёки изоҳ бўлақ ва бирикмалар ўзига хос интонация билан талаффуз этилади. Бу интонация бошқа гап бўлақлари интонациясига ўхшамайди, улар гап бўлақларидан пауза билан ажралиб туради.

8) мураккаб гап ўзига хос синтактик конструкциядир. Улар содда гапдан ҳам, қўшма гапдан ҳам фарқ қилади. Маълумки, ҳар бир синтактик конструкциянинг ўзига хос таркибий қисмлари бўлади (содда гапнинг гап бўлақлари, қўшма гапнинг эргаш гаплари каби). Мураккаб гап синтаксисининг таркибий қисмини ажратилган бўлақлар, ундалмалар, кириш ёки изоҳ бўлақ ва бирикмалар ташкил этади. Бу синтактик категориялар оддий гап бўлақларидан ҳам, қўшма гапни ташкил этувчи конструкциялардан ҳам фарқланиб, алоҳида синтактик конструкция саналади ва шунинг учун ҳам бундай синтактик конструкциялардан ташкил топган гаплар алоҳида мураккаб гап конструкцияси деб юритилади.

### АЖРАТИЛГАН БУЛАҚЛАР

Гапнинг ажратилган бўлақлари муҳим стилистик воситалардан биридир. Мураккаб фикрни содда, ихчам ва таъсирли ифодалаш усулларидан бири ажратилган бўлақлардан фойдаланишдир. Шунинг учун ҳам ажратилган бўлақлар масаласи грамматика билангина эмас, стилистика, интонация, пунктуация масалалари билан ҳам боғланади. Ажратилган бўлақлар ўзининг грамматик, семантик, функционал хусусиятига кўра, синтаксиснинг махсус соҳаси — мураккаб гап синтаксисининг ўрганиш объектидир.

Ажратилган бўлақлар тилда қадимдан қўлланиб келади; бу грамматик категория ўзининг тарихий эволюцион тараққиёт йўлига эга. Ажратилган бўлақларнинг равишдошли конструкцияларини, кўмакчили конструкцияларнинг кўп турларини, ажратилган аниқловчиларни деярли ҳамма ва ҳар қандай ёзма ёдгорлик тилида учратиш мумкин. Ажратилган бўлақларнинг адабиётда қўлланиши айниқса Улуғ Октябрь революциясидан сўнг авж олди. Бунинг сабаби ўзбек ёзма тилининг халқ тилига яқинлашиб, янада тако-



миллашиши, рус тилининг ўзбек тилига баракали ва самарали таъсири бўлди.

Ажратилган бўлақлар ўзининг семантик функцияси ва шунга мувофиқ ўзига хос интонацияси билан ажралиб турувчи алоҳида синтактик конструкциядир. Ажратилган бўлақнинг семантикасидаги ўзига хос хусусият шундаки, унда ярим предикативлик, маълум даражада ҳукм ифодаланади: *Аёл боланинг олдига келиб ва ачиниб, бошини силади* (П. Тур с у н). *Бугун кун бўлади, равшан ва бедоғ* (Ҳ. О л и м ж о н).

Ҳар икки жумлада икки хил ҳукм ифодаланади: биринчисида аёлнинг бола олдига келиши ва ачиниши ҳамда аёлнинг бола бошини силаши; иккинчисида бугун (яхши) кун бўлиши ҳамда бу куннинг равшан ва бедоғ бўлиши. Иккала жумладаги икки хил ҳукм, характерига кўра, бир хил эмас: бу ҳукмларнинг бири асосий ҳукм бўлиб, иккинчиси ярим ҳукм, ярим предикативликдир. Ажратилган бўлақларда ана шундай ярим ҳукм, ярим предикативлик ифодаланади. Бу ҳукмнинг тўлиқ бўлмаслигига сабаб шуки, ажратилган бўлақлар асосий ҳукмга тобе бўлади, уни изоҳлайди, аниқлайди, тўлдиради. Бундан ташқари, ажратилган бўлақларда ҳукмнинг тўлиқ бўлиши учун грамматик асос (ўз эгасининг бўлмаслиги) ҳам, интонацион асос (гапда интонация бўлмаслиги) ҳам йўқдир.

Шу асосларга кўра, ажратилган бўлақли гаплар қўшма гапни ташкил эта олмайди. Шу билан бирга, ажратилган бўлақлар оддий иккинчи даражали бўлақлардан ҳам фарқланади. Шунинг учун ҳам ажратилган бўлақли гап оддий содда гап бўлмай, мураккаб гапни ташкил этади.

Ажратилган бўлақнинг ўзига хос семантик функцияси бўлади. Бу хусусият шундан иборатки, ажратиш орқали маълум бўлақнинг маъноси ажратиб, бўрттириб кўрсатилади, бошқа гап бўлақларидан айириб, диққатни шу бўлақка жалб этилади. Бу логик ажратиш интонацияда ҳам ўз ифодасини топади; ажратилган бўлақ бошқа гап бўлақларидан фарқланувчи алоҳида интонация билан талаффуз этилади. Ажратилган бўлақнинг семантик хусусияти бу билан чекланмайди, ажратилган бўлақлар орқали бошқа, қўшимча маънолар ҳам ифодаланади: *Бирн Рогдай, қўрқмас баҳодир. Қиличи юрт очишга қодир* (П а в л е н к о).

Бунда ажратилган бўлақлар *қўрқмас баҳодир* — «Рогдай»нинг белгисини кўрсатибгина қолмай, нима сабабдан унинг қиличи юрт очишга қодир эканини ҳам кўрсатади.

Ажратилган бўлақ орқали сабаб, таъкид каби қўшимча маъно оттенкалари ёки модал муносабатлар ифодаланади. Бундай қўшимча маъно муносабатларининг ифодаланишига сабаб шуки, ажратилган бўлақ фақат ўзи аниқлаётган бўлақ билан алоқага киришиб қолмай, аниқланмиш билан муносабатга киришаётган бўлақ билан ҳам ёки гапнинг умумий мазмуни билан ҳам алоқага киришади (юқоридаги мисолда бирикмали аниқловчи аниқланмиш билан ҳам, кесим билан ҳам алоқага киришган). Аммо бу икки ёқла-

ма муносабатнинг бири ҳам семантик, ҳам грамматик бўлиб, иккинчи хил муносабат эса фақат семантикдир.

Ажратилган бўлакнинг содда гап сингари ўз мустақил, логик урғуси бор, у гап бўлакларидан пауза билан ажралиб туради, ўзига хос интонацияси бўлади. Ажратилган бўлаклардаги интонация оддий гап бўлаklarининг интонациясига ўхшамайди, ажратилган бўлак алоҳида, пасайган (баъзан кўтарилган) интонация билан талаффуз этилади. Одатда, ажратилган бўлакдан олдин келган, изоҳланаётган сўзда интонация кўтарилади, ажратилган бўлакда эса интонация пасаяди ёки одатдан ташқари кўтарилади: *Унсин учун, бечора қиз учун, бу қандай мудҳиш, мотам!* (Ойбек).

Агар ажратилган бўлак бир сўздангина иборат бўлса, аниқланмишнинг интонациясида ўзгариш бўлмаслиги ҳам мумкин. Аммо ажратилган бўлакнинг интонацияси ўзига хос хусусиятни йўқотмайди: *Қадди-қомати келишган ёшигина бир аёл — в р а ч , каретага тушириб олишни илтимос қилди* (Қ а з а к е в и ч).

Агар ажратилган бўлак гап бошида келса, табиийки, ундан олдин интонация кўтарилмайди; гап охирида келса, интонация пасаяди: *Бахмал жабдуқлар уриб, сулув қизлардай юриб, аргумоқлар чопдилар* (Ҳ. Олимжон). *Бири акс этар гулларда, Бири олим, ёқимли, хушфеъл* (Ҳ. Пўлат). *Сафар ким? — яна сўради Акрамбой. — Менинг иним — мана бу одам...* (С. Айниё).

Ажратилган бўлаklar гапнинг бошқа бўлаklари билан маъно жиҳатдан муносабатда бўлади. Ажратилган бўлак билан ажратилмиш—аниқланмиш ўртасида «мелодик-ритмик» муносабат мавжуд.

Ажратилган бўлакнинг ўзига хос хусусиятлари мана шулардан иборат.

Ажратилган бўлаklar тузилишлари, маъно ҳамда вазифаларига кўра, бир томондан, уюшиқ бўлаklarга, иккинчи томондан, қўшма гап таркибидаги эргаш гапларга ўхшайди. Аммо улар ўртасида маълум ва аниқ фарқ бор.

Ажратилган бўлак билан уюшиқ бўлак ўртасидаги фарқ қуйидагича:

1. Гапнинг ҳар қандай бўлаklари уюшиб кела олади, лекин ҳар қандай гап бўлаги ажратилиши мумкин эмас, фақат иккинчи даражали бўлаklarгина ажратилиши мумкин.

2. Ажратилган бўлак бирор иккинчи даражали бўлакнинг маъносини бўрттиради, шу билан бирга, унга қўшимча изоҳ беради, асосий логик урғу ажратилган бўлакда бўлади. Бундай хусусият уюшиқ бўлакда йўқ.

3. Ажратилган бўлакнинг ўзига хос интонацияси бўлади, у гап бўлаklarидан пауза билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам ажратилган бўлакдан олдин ва кейин (изоҳ маъносидаги ажратилган аниқловчилардан ташқари) вергул ёки тире қўйилади.

Уюшиқ бўлак бўлса санаш оҳанги билан талаффуз этилади. Уюшиқ бўлаklar орасида пауза бўлса ҳам, уюшиқ бўлак билан гапнинг бошқа бўлаklари ўртасида пауза бўлмайди. Шу сабабли уюшиқ бўлаklar орасида (бириктирувчи боғловчилар ишлатилма-

ган бўлса) вергул қўйилади, аммо уюшиқ бўлақлар билан оддий гап бўлақлари орасида вергул қўлланилмайди.

Эргаш гап эга ва кесими бўлган, мазмунан ва интонацияга кўра гап ҳукмидаги сўзлар бирикмасидир. Ажратилган бўлақнинг таркибида (кенгайиб келган ўринларда ҳам) эга ва кесим бўлмайди. Ажратилган бўлақ яхлит ҳолда маълум гап бўлаги билан муносабатга киришади.

### Гап бўлақларини ажратиш усуллари

Бирор гап бўлагини ажратишга бўлган зарурият маълум грамматик ва интонацион шарт-шароитнинг мавжуд бўлишини талаб этади. Булар сўз тартиби, ажратилган бўлақнинг ҳажми, ўзига хос интонацияси, пауза, сўз алоқасининг характери ва бошқалар.

Шуни эътироф этиш керакки, бирор гап бўлагини ажратиш маълум сабаб билан рўй бериб, ажратилиш усуллари ҳам турлича бўлиши мумкин. Шу билан бирга умумий хусусиятлар, умумий шарт-шароитлар ҳам бўлади.

I. Гап бўлақларини ажратишда гап таркибидаги сўзларнинг тартибини ўзгартиш муҳим роль ўйнайди.

Маълумки, ҳозирги ўзбек адабий тилида айрим гап бўлақларининг ўзига хос ўрни бор — аниқловчи ўз аниқланмиши бўлган оддан олдин, равиш ҳол эса феъл-кесимдан аввал келади. Бу тартибнинг ўзгариши, масалан, аниқловчининг аниқланмишдан сўнг қўйилиши, феъл-кесим билан равиш ҳоли ўртасида бошқа гап бўлақларининг бўлиши — гапнинг оҳангини, инверсияга учраган гап бўлагининг маъносини, қисман бўлса-да, ўзгартишга олиб келади. Бу ҳол ўрни ўзгарган гап бўлақларига диққатнинг тортилишига, натижада шу бўлақнинг ажратилишига сабаб бўлади: *Улардан бири — серсоқол, рангпар ва ориқ — ўз мантиқининг кучини кўрсатишга тиришади* (Ойбек). *Ажралишмай, роҳатда масрур, нафас олдиқ бахт билан ҳар дам* (Павленко). *Сиз чиндан ҳам Н-чи қисмданмисиз? — деб сўради Черниш, мулойимлашиб* (О. Гончар).

Инверсияга учраган ҳар қандай гап бўлаги ҳам ажратила бериб, фақат гап таркибида қатъий ўринга эга бўлган гап бўлақлари тартибининг ўзгариши уларнинг ажратилишига сабаб бўлади.

II. Кўпинча гап бўлақларининг ажратилиши учун уларнинг ўзларига оид сўзлар билан кенгайиб келишлари зарур бўлади. Бу ҳол гап бўлагига нисбий мустақиллик бериб, бошқа гап бўлақларидан ажратилишига олиб келади: *Ис босган, қийшайган деворлар орасидан бизникилар — қадрдон кулранг шинеллар! — пайдо бўлиб, тўппа-тўғри уйга қараб чопишади* (О. Гончар). *Хотини, ранги ўчган, ўрнидан туриб, болани беланчакка солди* (А. Қаҳҳор).

III. Баъзан айрим гап бўлақлари ўзидан олдин келган бўлақни изоҳлаб келиш йўли билан ажратилиши мумкин: *Аллақайёқдан, уз оқдан, онанинг мулойим овози келди* (М. Горький).

Бу гапда *узоқдан сўзи аллақайёқдан* сўзининг умумий маъносини конкретлаштиради.

Бу хил гап бўлаклари ўзига хос кўтарилувчи ёки пасаяувчи интонация билан талаффуз этилиб, асосий гап бўлакларидан пауза билан ажратилади. Шу сабабли диққатни кўпроқ ўзига жалб қилади — натижада ўзи изоҳлаётган бўлакни бўрттириб, гапнинг бошқа бўлакларидан ажратиб кўрсатади. Одатда, изоҳланмиш сўз қандай сўроққа жавоб берса ва қандай вазифада келса, ажратилган изоҳлар ҳам шу хил сўроққа жавоб бўлади ва шу хил вазифада ишлатилади.

Баъзан ажратилган бўлакни аниқлаш, изоҳлаш, таъкидлаш учун изоҳланмиш билан бу турдаги ажратилган бўлаklar ўртасида *яъни, масалан, хусусан, жумладан, айниқса* каби сўзлар келади.

IV. Айрим ўринларда баъзи гап бўлаklarининг ажратилиши гапнинг синтактик қурилиши, ажратилган бўлакнинг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқмай, авторнинг шу гап бўлагининг маъносини бўрттириб, бошқа бўлаklarдан ажратиб кўрсатиш ниятига боғлиқ бўлади. Бунда ажратилган бўлаklarда модаллик аниқ ифодаланади: *Лекин ҳар дафъа, шу тўғрида ўйлаган вақтда, беихтиёр унинг кўз олдида Андрей, Федя ва шулар сингари бир-мунча одамлар келарди* (М. Горький).

Бу мисолимизда *шу тўғрида ўйлаган вақтда* иборасини автор ажратади, чунки у, онанинг кўз олдида Андрей, Федяга ўхшаган кишиларнинг келиши шу тўғрида ўйлаган вақтда бўлишини бўрттириб кўрсатмоқчи, эслатмоқчи бўлади: *Шу йигитча — Эмутерио Корнехо, қўлига граната ушлапти-да, окопдан тикка туриб чиқипти* (Космодемьянская). Бунда ҳам автор йигитчанинг ким эканлигини изоҳлаш, эслатиш, бошқа гап бўлаklarидан ажратиш мақсадида шахснинг номини билдирувчи *Эмутерио Корнехо* сўзини келтиради.

Авторнинг маълум маънони ифодалаш нияти билан ажратиши кўпроқ кўмакчи билан келган сўзлар ёки аниқланмишдан олдин келган аниқловчилар орқали бўлади.

Қуйидаги мисолда автор ажратилиши мумкин бўлган ўринда ажратишни лозим топмаган: *Олтинчи куни кечки пайт Аҳмаджон ўз взводи билан... милтиқ тозалаш билан машғул эди* (А. Қаҳор).

Умуман, жуда кўп ўринларда гап бўлаklarининг ажратилиши авторни гапнинг бирор бўлагига аҳамият бериб, уни бўрттириб кўрсатишига боғлиқдир. Ажратиш маълум модалликни ифодалаш учун грамматик восита сифатида хизмат қилади.

Гап бўлаklarининг ажратилиш усуллари бу билангина тугалланмайди. Баъзан ажратилган бўлак ва аниқланмиш бўлакнинг қандай сўз туркумларидан ифодаланishi ҳам шу бўлакнинг ажратилиш характерини белгилаб беради. Шунга кўра, кишилик олмошлари ва атоқли отларга мансуб аниқловчилар, одатда, ажратилади.

Ажратилган бўлақлар маъноси, ифодаланиши, функциясига кўра, қуйидаги турларга бўлинади:

1. Ажратилган феълли конструкциялар.
2. Ажратилган кўмакчили конструкциялар.
3. Ажратилган сифатловчилар.
4. Ажратилган изоҳлар.

Ажратилган кўмакчили конструкциялар ўзига хос грамматик алоқасига кўра на ҳолга, на тўлдирувчига ўхшайди: *Кеча, о д а т г а м у в о ф и қ, нари-бери «етти» қилинди (Ойбек). ...ҳар куни кечаси, л о й г а р ч и л и қ, қ а т т и қ с о в у қ в а б ў р о н л а р г а қ а р а м а й, ф р о н т г а л о й в а қ о р л и й ў л л а р д а н а с қ а р л а р ў т а р д и (О. Гончар).* Юкларни қўриқлаб кетаётганлар орасида, бу икки кишидан ташқари, яна *Медведич ҳам бор эди (Фурманов).*

Кўмакчили конструкцияларнинг ҳаммаси учун умумий семантик хусусият бор. Бу кўмакчили конструкциянинг мазмуни умумий гап мазмуни билан муносабатга киришишидир. Бу хил конструкциялар айрим гап бўлақлари билан эмас, гапнинг умумий мазмуни билан алоқага киришади. Бу семантик муносабат маълум предмет, ҳаракат, ҳолат, хусусиятнинг бир-бирига қиёсланиш, солиштирилишидир; ажратилган кўмакчили конструкцияларнинг умумий мазмуни билан асосий гапнинг умумий мазмуни қиёсланади. Бу қиёслаш орқали маълум предмет ёки хусусиятлар ўхшатилади (*каби, сингари*), энд қўйилади, қиёсланади (*қарши, яраша, қарамай, қараганда, кўра, ҳолда, ўрнига*), бир-бирига қўшилади (*ташқари, устига, билан бирга*), маълум хатти-ҳаракат, хусусиятларнинг рўй бериши асосланади (*бўйича, биноан, туфайли, мувофиқ, билан*).

Ажратилган кўмакчили конструкцияларни, ўзига хос семантик ва грамматик белгисига кўра, қиёсий гап бўлақлари деб номлаган маъқул. Бу хил конструкциялар ҳам гап бўлаги бўлади, чунки улар, таркибларида ўз эга ва кесимлари бўлмагани учун, эргаш гап саналмайди, аммо семантик функциясига кўра эргаш гапга яқин туради. Ажратилган кўмакчили конструкция семантик ва грамматик хусусиятига кўра гап бўлаги саналади.

### **Ажратилган феълли конструкциялар**

Ажратилган феълли конструкцияларни равишдош, сифатдош ва шарт феъли бошқарган конструкциялар ташкил этади.

#### **Равишдошли конструкциялар**

Равишдош ўзининг феъллик хусусиятларига кўра маълум гап бўлақларини — тўлдирувчи ёки ҳолни бошқариб, кенгайиб кела олади. Ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келган равишдошлар равишдош оборот дейилади. Равишдош оборот мазмунан ҳол группасига кириб, маълум мазмунни бўрттириб ифодалаш, алоҳида интонация билан талаффуз этилиб, бошқа гап бўлақларидан пауза билан ажралиб тургани учун, улар ажратилган бўлақ саналади.

Равишдош оборот шаклидаги ажратилган ҳоллар ҳозирги ўзбек адабий тилида кенг қўлланади.

Равишдош — бу иккинчи даражали кесимдир. У маълум бир эганинг ҳаракат-ҳолатини ифодалайди. Аммо бу ҳаракат-ҳолат бошқа, асосий ҳаракат-ҳолатни турли томондан изоҳлайди, тўлдиради. Шунга кўра равишдош, асосий феълга ўхшаб, маълум бўлаклар (тўлдирувчи, ҳол) ни бошқариб келади. Шунинг учун ҳам равишдош оборот ҳам мазмунан, ҳам грамматик-интонация жиҳатдан маълум мустақилликни ташкил этади. Бу билан гапда икки марказ вужудга келади: бу марказларнинг бири тобе, иккинчиси ҳоқим бўлади. Равишдош оборот тобе марказни ташкил этади (Шунинг учун ҳам кўп вақт равишдош оборотни алоҳида гап билан алмаштириш ҳам мумкин бўлади).

Равишдош оборот гапнинг бошида, ўртасида, охирида келиши мумкин. Ҳар уч ҳолатда ҳам мазмунни бўттириб, айириб, диққатни мазмунга жалб қилиб ифодалайди: *Сайисхонанинг ўрта белидаги зинахона устида гуриллаб ёнаётган олов теварагида еттинчи лампа остида гурунглаб, чой ичишиб, чилим чекишиб, сайислар ўтирмоқда эдилар* (С. А й н и й).

*Нима ишинг бор эди? — деб сўради Екатерина Алексеевна, тикаётган ишни тиззасига қўйиб* (В. О с е е в а).

*Она келар йўлда югуриб,*

*Кўрингандан қизини сўраб* (У й ғ у н).

*Сен-чи? — деди қовоғи солиқ нонвой, қиздан кўзини узмай* (М. Г о р ь к и й)

Равишдош оборот гапнинг охирида келиши шеърятда учрайди ёки кўчирма гапдан сўнг келган автор гапи таркибида бўлади.

Гап бошида келган равишдош оборотнинг мазмунан ва интонация жиҳатидан ажратилиши аниқ бўлади: *Янги йил арчасининг қалин шохларининг ич-ичигача нурга тўлдириб, ранг-баранг чироқлар чарақлаб ёниб кетди* (В. О с е е в а). *Қаҳратон қишда ялангоёқ муз босиб, саратонда қизгин қум кечиб, иссиқда, совуқда обдан пишган йигитни ҳам, ...кун хийла бетоқат қилган эди* (О й б е к).

Ўзбек адабий тилида равишдош оборот ажратилмаслиги ҳам мумкин. Бундай оборот феъл кесим билан ёнма-ён келиб, ундан пауза билан ажратилмайди, умумий интонация билан талаффуз этилади. Масалан: *...кунини ўтказиб юрган экан* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Асрорқул хатни ўқиб бўғилди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Шунингдек, равишдош оборот кўмакчи феъл билан ёнма-ён келса, ажратилмайди; агар кўмакчи билан равишдош орасига бошқа сўз ёки сўз бирикмаси кирса, бундай равишдош оборот ажратилган ҳисобланади: *Бунинг устига, минут сайин ўзидан ҳадиксираб, бир сўз билан айтишдан қалтираб-титраб турар эди* (Д о б р о л ю б о в).

Ёлғиз равишдошларнинг ажратилиши учун улар ёки уюшиб келиши, ёки бошқарувчи сўз билан унинг орасида бошқа гап бўлаклари бўлиши шарт: *Эй Фарғона! Тушкун кунлар боласини тишида тишлаб, ювиб, тараб, севиб, ўпиб, қучиб, опичлаб, Эй бахтларни*

балогатга етказган она! (Х. О л и м ж о н) Сўнг қиличини маҳкам ушлаб, букчайиб, оҳистагина ерга йиқилди (О й б е к). Ойқиз Олимжоннинг тирсагидан бўшгина ушлаган ҳолда, эркаланиб, у билан ёнма-ён борарди (Ш. Р а ш и д о в). Мен ҳамма вақт сенга айтаман-ку, — деди Хадичабегим, аччиғланиб (О й б е к).

Ёлғиз равишдошларнинг ажратилиши учун маълум шарт-шароитнинг туғилиши уларнинг бошқарувчи феълдан сўнг келиши йўли билан ҳам бўлади. Чунки бундай ҳолда анормал ҳолат, инверсия рўй бериб, фикрни, диққатни ўзига жалб этади, ажратилган интонация билан талаффуз этилади: *Кўриндинг, чайқалиб, ййнаб, оқиб оппоқ кўпиклар-ла* (Х. О л и м ж о н).

Ёлғиз равишдошлар қуйидаги ўринларда ажратилмайди:

1. Агар равишдош эргаш гапнинг кесими бўлиб келса: *Бухоро амири қочди дириллаб, Биз қувдик, ол байроқ қўлда пириллаб* (Ғ. Ғ у л о м).

2. Равишдош феъл билан ёнма-ён келиб, ҳол функциясида қўлланса: *Шура машинадан сакраб тушди-да, карвоннинг бошига борди* (О. Г о н ч а р).

3. Равишдош, қўшма феълнинг таркибига кириб, кесим вазифасида келса: *Кампир меҳмонларни анча ергача кузатиб қўйди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

4. Қўмакчи вазифасида қўлланадиган равишдош формалари бошлаб, бўйлаб, кириш бўлак вазифасидаги кўра қўмакчиси бошқарган конструкциялар ҳам ажратилмайди: *Йўлчи далага — катта ерга келгандан бошлаб, бундаги қароллар, мардикорлар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетди* (О й б е к). *Бир минутга қадар қимир этмасдан, қаёққадир қараб турди, сўнг пақирни кўтариб, бедапоя бўйлаб юқорига — бойнинг боғи томонга юрди* (О й б е к). *Унинг айтишига кўра, эртага келармиш.*

5. Бундан ташқари, равишга кўчган равишдошлар ҳам ажратилмайди: бундай равишдош шаклларига қуйидаги сўзлар киради: *яхшилаб, бутунлай, бора-бора, қўярда-қўймай, қайта-қайта, қўша-қўша, қота-қота, ўта, бориб-бориб, озиб-ёзиб, туриб-туриб* ва бошқалар. *Бир амаллаб Асилбек ўтовининг эшигига етишди* (М. А в е з о в).

6. Равишдош оборот идиоматик, фразеологик бирикмани ташкил этса ёки шундай бирикма таркибига кирса ҳам ажратилмайди (бу ўринда ҳам равишдош оборот мазмунан равишга яқинлашади): *Енгимизни шимариб ишга тушдик; кўзингга қараб юр; оғзингга қараб гапир: бошимизни оғритиб нима қиласан.*

Одатда, -(и)б шаклли равишдош обороти ажратилган бўлак сифатида кўпроқ қўлланади. Равишдошнинг бошқа шакллари ҳам бу вазифада қўлланиши мумкин: 1) -ганича (ва унинг фонетик вариантлари), 2) -(а)й: *Омбордан олиб чиққан бир сават пахтаси билан чиғириғини кўтариб, в а й с а г а н и ч а Муҳиддин бўлса, ўртоқлари сезиб қолишини ҳам ўйламай, қизнинг комсомол значоғига узоқ тикилиб турди* (Д. Ф а й з и й). *Шошилма!—деди нонвой, жойидан қўзғалмай ва унинг юзидан кўзини узмай* (М. Г о р ь к и й). *Она*

ўғлининг гапларига, қўрқа-қўрқа, бутун берилиб, қулоқ соларди (М. Горький). Хотинлар..., хоҳолаб кула-кула, вайсаша-вайсаша, ўз хоналарига чопишиб кетишди (Қазакевич). ...юзлаб одамлар терга пишиб сўкина ва бақира, уларни тахта кўприклардан кемаларга таширдилар (А. Толстой).

3) -гач (ва унинг фонетик вариантлари): У меҳмонларни кўргач, сапчиб ўрнидан турди ва ўзига югуриб келган Зафарни бағрига босиб, Ҳабибга жой кўрсатди (Р. Узоқова). Бухородан келгач, Тошкент мактабларида ўқитувчилик қила бошлади (А. Қаҳҳор).

4. Феълнинг -масдан шакли аслида сифатдош бўлиб (бўлишли шакли -р), ҳозирги ўзбек тилида равишдош функциясида қўлланади. Бу шакл феъллик хусусиятига кўра, маълум сўзларни бошқариб, равишдош оборотини ташкил эта олади ва бундай оборот, мазмуни ҳамда интонациясига кўра, ажратилган бўлак саналади: *Лекин кўп ўтмай, ҳикоя эшитишдан чарчади-да, ўғлига ва меҳмонларга билдирмасдан, уларни кўздан кечира бошлади* (М. Горький).

Бу типдаги конструкцияларнинг ажратилиши учун состави кенгайиб келиши ва бошқарувчи сўз—феъл билан дистант ҳолатда бўлиши шарт: *Она ечинди ва ибодатини ҳам қилмасдан, тўшакка кирди* (М. Горький). *Хайли бошқа ёқда бўлган Павел, бу гапга жавоб қайтармасдан, ёзув столига ўтиб ўтирди...* (М. Горький).

Равишдош обороти гапда маълум мазмунни ифодалаш учун хизмат қилади. Бу мазмун равишдош оборотининг конкрет маъноси ва асосий феъл-кесим билан қандай муносабатга киришувига қараб белгиланади.

Бу мазмун турлари қуйидагича:

1) ҳаракат-ҳолатнинг қай тарзда рўй бериши: *Шўрлик, айвондан йўлакка қараб, қучоғини очиб, ҳовлиқиб югуриб, келиб, бўйнимдан қучоқлаб олди* (Ф. Фулом). *У ҳам, тезгина теварак-атрофига қараб олиб, ҳам кўрқувдан кўзларини пил-пиллатгани ҳолда, ўрнидан турди* (М. Горький). *Уйноқи денгизнинг юзида акс этган бу юлдузлар, гоҳ йўқолиб, гоҳ яна ялтираб кўриниб, тўлқинлар устида сакрашади* (М. Горький). *У гоҳ дўқ билан ялиниб, гоҳ ёлворган овоз билан сўкиниб, морфий беринглар дерди* (О. Гончар).

2) маълум ҳаракат-ҳолат бошқа ҳаракат-ҳолатга қиёсланади, ўхшатилади: *Баҳслашувчилар баъзан мунозара алангасида ўзларини унутиб, бир-бирларига дағал иборалар айтишар, баъзан бургутдай ҳурпайиб, бир-бирларига чанг солмоққа тайёрлангандай қизиқ бир вазиятда бир зумгина қотишарди.* (Ойбек). *Гўёки чанқаб, чўллаб, Хўп ўпади бемалол* (Ҳ. Олимжон).

От характеридаги ўхшатиш обороти бўлмоқ боғламаси билан қўлланади. Бу хил конструкция шаклан равишдош оборот, мазмунан от характеридаги конструкция саналади: *Бирданига худди*



қондан тешиб чиққан бигиздай бўлиб, кичкина Федя Мазин ўрнидан турди ва ҳаяжон билан деди (М. Горький).

3) ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериш пайти: — Шу чоқда эсига ҳалиги маҳмадона тушиб, югуриб бориб воқеани сўйлаб, ундан хумни синдирмасдан сизирнинг бошидан қутқазини чорасини сўраган (С. Айний). Шура, бир маҳал уйғониб, брезентни очиб қараса, тонг ота бошлапти (О. Гончар). ...Бургут бўлиб қайтарсиз,— деб минғирлади у, қизил сукно ёпилган стол олдига ўтираётиб ва ўқитувчиларга кулиб қараб (В. Осеева). Ана энди гаплашамиз,— деди аммаси, кўхнядаги аллақандай ишларини битказиб келиб ва Васёкнинг қаршисидаги стулга ўтираётиб (В. Осеева).

4) ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериш сабаби: Йўлчи лой этиги билан гиламга оёқ босишдан тортиниб, гиламни қайириб, эшик олдида тиз чўкди (Ойбек). Қиз, миясидаги ғувуллашнинг тобора йўқолиб бораётганини сезиб, тўйиб-тўйиб нафас оларди (О. Гончар). Қиз, фикрга чўмиб Мулла Бурхонни ҳаяжон ичида кўриб, яна гапиришга киришипти (С. Айний). Бола ...отасининг ғазабидан, онасининг аҳволдан кўрқиб, кампир ўргатганча дуо қилди (А. Қаҳҳор). Нима қилишини билмай, Туробжон уй ўртасида туриб қолди (А. Қаҳҳор).

Сабаб мазмунини ифодалаган равишдош оборот -ми юкламаси билан қўлланиши мумкин. Агар маълум ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериш ёки бермаслиги шубҳали бўлса ёки бир қанча сабаб келтирилса, равишдошнинг ана шундай шакли ишлатилади: ...Ойинанинг тарафини олибми ёки унга киноя қилибми, ҳар ҳолда ачиниб гапирганлар ҳам бўлди (Б. Кербобоев).

Ҳаракат-ҳолатни бажаришдан мақсад: У гулхан олдида, икки тиззасини қучоқлаб ўтириб, аччиқ тутундан ўзини олиб қочмоқчи бўлиб, сочи қирқилган бошини у ёқ-бу ёққа ташлар эди (Г. Брянцев). Шунинг учун, ашулани ўрганиб олиш мақсадида, Абай билан бирга овқат қилиб кетмоқчи бўлди ва орадаги фурсатдан фойдаланиб, Кишкене Мўлданнинг ҳузурига чиқиб кетди (М. Авезов).

6) ҳаракат-ҳолатни вужудга келтириш учун восита ёки асос бўлган ҳаракат, ҳолатни ифодалайди: Қани, қани, ўртоқ Қодиров!— унга далда берди Ойқиз, елкаси билан тошни итариб (Ш. Рашидов). Биз элимизнинг завқини, табиатини назарда тутиб, унинг ўз тилида қалам сурайликки, унинг кўнгли фикр гуллари билан тўйсин (Ойбек).

7) айрим ҳолларда равишдош оборот асосий қисмдан англашилган воқеа, ҳодиса, ҳолат билан баробар рўй берадиган, ўзига анча мустақил бўлган воқеа, ҳодиса-ҳолатни ифодалайди. Бу хил равишдош оборотлар асосий гапнинг кесимига тобе бўлмайди. Аммо бу логик мустақиллик билан бундай равишдош оборотлар мустақил содда гап бўлмайди ёки асосий гап билан қўшма гапни ташкил эта олмайди, чунки: 1) уларнинг таркибида алоҳида эга бўлмайди, 2) конструкция тобе шакл — равишдош шакли билан тугалланади: Шонли авроладан эмиб нурлар, Яна товус каби қа-

нот ёздинг (Х. О л и м ж о н). Асрларнинг қайғусин қарғаб, Шодлик ва бахт куйин чалдим (Х. О л и м ж о н). Қона-қона шуълалардан ичиб, Эриб оққан сувлардан кечиб, Фунчаларнинг кўйлагин ечиб, Ҳаёт берар чўлларга баҳор (У й ғ у н). Машқни эрталаб соат бешда бошлаб, кечқурун соат тўққизда тамом қилдик (Г. Б р я н ц о в). Арслонқул дастлаб ўз қишлоғи, тирикчилиги, севгиси тўғрисида сўзлаб, бирдан Дилдор номини тилга олиши билан Султонмуроднинг ранги бўз оқариб ичидан титроқ босди (О й б е к).

Равишдош оборотнинг мазмун турлари юқорида қайд этиб ўтилганлар билан чегараланмайди.

Равишдошдан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериш пайти бошқарувчи феълдан англашилган ҳаракат-ҳолатга нисбатан олдин ёки баробар, бир вақтда рўй бериши мумкин.

Асосий бошқарувчи феълдан англашилган ҳаракат-ҳолат равишдошдан англашилган ҳаракат-ҳолатдан сўнг рўй беради (бундай муносабат -б, -зач шаклли равишдошларга тааллуқлидир): ...Улар ...сабрли кишилардан бўлсалар ҳам, лекин Лубенцовнинг қайтиб келганлигини эшитиб, ғоят суюниб кетдилар (К а з а к е в и ч). У аризани ёнидаги нар ёстиқ устига қўйиб, кичкина тўқмоқча билан эшикни уч марта қоқди (С. А й н и й). Узоқдан келаётган қорани кўриб, отининг жиловини бир оз тортиб қўйди.

Асосий феъл кесимдан англашилган ҳаракат-ҳолат билан равишдош орқали ифодаланган ҳаракат-ҳолат бир вақтда рўй беради (Бу кўпроқ -(а)й шакли равишдошга тааллуқлидир): Хотинлар..., хохлаб кула-кула, вайсаша-вайсаша, ўз хоналарига чопишиб кетишди (К а з а к е в и ч).

Шу билан бирга равишдошнинг -(и)б шакли тури ҳам, умумий контекстга кўра, бошқарувчи феъл билан бир вақтда рўй берган ҳаракат-ҳолатни ифодалаши мумкин: Германия ҳақида ўз фикрларини айтишиб, шошилмай, бемалол юриб борадилар (К а з а к е в и ч). Гоҳ юмалоқ хонтахтага суяниб, гоҳ кенг кафтлари билан тиззасига тиралиб, чуқур хаёлларга чўмади (М. А в е з о в).

Равишдошнинг -гунча шаклидан англашилган ҳаракат, ҳолат бошқарувчи феълдан англашилган ҳаракат, ҳолатдан кейин рўй беради: Қишлоққа киргунча, у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб бордик.

Равишдош оборот ва равишдош гапда кўпинча уюшиб келади. Бу ҳолат асосий феъл кесимнинг мазмунини турли томондан кенг изоҳлаш зарур топилган ўринларда юз беради.

Уюшиқ равишдош оборот ва равишдош боғловчиларсиз, ёлғиз, интонация ёрдами билан ўзаро боғланиши ёки бу алоқа тенг боғловчилар ёрдами билан бўлиши мумкин.

Интонация ёрдами билан бирикиш: *Ёзилиб, етилиб, тўлиб ётади. Еппасига янги кунга эришган қувонч* (Х. О л и м ж о н). *Йигит унга боқиб, мўйловини чимириб, сартарошга раҳмат айтди* (О й б е к). *Минг-минг одамлар шу ғалтак аравани итариб, иссиқ-совуққа қарамай, қор-ёмғир демай, бутун Донбассни кезиб, бошпана ёки ёғр излаб юрарди* (Б. Г о р б а т о в).

Маълум бир гап таркибида бўлган бирдан ортиқ равишдош оборотлар уюша бермайди. Бундай равишдош оборотлар асосий гапнинг турли бўлақларига ёки бири уюшиқ кесимларнинг бирига, иккинчиси уюшиқ кесимларнинг бошқасига боғланади: *У, панжарали айвонга юзланиб, бир оёғига суюниб сигара чекиб турган генералга ғазаб билан қаради, унга томон бош бармоғини ўқталиб, жаҳл билан сўзлади* (М. Ибрагимов).

Тенг боғловчилар билан бирикади: *Икки дўст кулбанинг эшигини зич беркитиб, гоҳ Йўлчининг фазилатларидан секин-секин сўзлашиб, гоҳ ўзини тута олмай, аччиқ-аччиқ йиғлаб, кун қорайгунча ўтиришди* (Ойбек). *Елғиз Синицинагина, гоҳ қичитқоқ ўсган ердан чиқиб қолиб, гоҳ тиконни босиб олиб, секингина минғиллаб қўярди* (В. Осеева). *Ҳовуз олдидан ўтаётган эди, қорачагина бир болани эргаштириб мактабхонага томон бораётган бировни кўриб қолиб ва ҳозир бўлган воқеани уларга гапиргиси келгандай тўхталиб беихтиёр тикилди* (П. Турсун). *...дерди у ҳамон, секин ва хирллаб* (А. Гайдар). *...Ойинанинг тарафини олибми ёки унга киноя қилибми ҳар ҳолда ачиниб гапирганлар ҳам бўлди* (Б. Кербобосв). *Лубенцов ўзининг келганлиги ҳақида хабар бермоқчи эди-ю, лекин бундаги жиддий вазиятни кўриб, бу фикридан қайтди* (Қазакевич).

Ажратилган равишдош оборотлардан олдин айрим ҳолларда тенг боғловчилар қўйилади. Бу боғловчилар равишдош оборотга тааллуқли бўлиб, уни асосий гап бўлақлари билан боғлаш учун хизмат қилади. Бошқа ўринларда бу боғловчи равишдош оборотга қарашли бўлмасдан, асосий гап бўлақларини бир-бирига боғлаб келади: *Она остонада тўхтади ва кафтини кўзига соябон қилиб, ичкарига қаради* (М. Горький).

Бу жумладаги ва боғловчиси асосий гапнинг кесимларини бир-бирига боғлайди (*тўхтади ва қаради*). *У кўзини очди ва шовқин солиб, қўлини чўзгани ҳолда, олдинга томон чопди* (М. Горький). *У, қалин лабларини қаттиқ қисиб, йўқ деган маънода бош чайқар ва норози бўлиб, қовоғини солганча чиқиб кетар эди* (М. Горький).

Тенг боғловчи равишдош оборотга тааллуқли бўлган ҳолатга мисол: *Мужик қошларини чимириб, соқолини тутамлади ва бошқа томонга тикилиб, жим қолди* (М. Горький). *Коля Одинцов Сашанинг кровати олдига ўтди ва Сашанинг болаларча боқишини қизиқсиниб кузатиб, кроватнинг бир чеккасига оҳистагина ўтирди* (В. Осеева). *...Улар ўз ҳис-туйғуларини камдан-кам изҳор қиладиган сабрли кишилар бўлсалар ҳам, лекин Лубенцовнинг қайтиб келганини эшитиб, ғоят суюниб кетдилар* (Қазакевич).

Равишдош оборот феълга боғланади; бу феъл кўпинча кесим функциясида келади, демак, равишдош оборот асосан феъл кесимга боғланади. Шу билан бирга феълнинг турли формалари—сифатдош, шарт феъли, равишдошнинг ўзи ҳам равишдош оборотни бошқа-

риши мумкин. Бу ҳолда равишдош оборот гапнинг турли бўлақларига боғланиши мумкин.

Равишдош оборот шарт феълига боғланади: *Юрагидаги дардини унга очиб ташлаб, ундан маслаҳат сўраса, қандай бўлар экан?* (К а з а к е в и ч).

Равишдош оборот сифатдош орқали ифодаланган бошқа бир ҳолга боғланади: *Сўнги гранаталарни ўзларига отиб, парчаланган ҳолда ётганларини кўз олдига келтираркан, Роман буни ғайри табиий ҳол деб ҳисобламади* (О. Г о н ч а р).

Равишдош оборот сифатдошга боғланади ва у билан бирликда сифатдош конструкциясини ташкил этади: *Тонг ғира-ширасида Жадов йироқдаги ўтлоқдаги қишлоқдан, гоҳ чопиб, гоҳ ерга ётиб, бир-бирларидан ўзишиб югуриб келаётган одамларни кўриб қолди* (А. Т о л с т о й). *Ҳамма вақт ҳориб, терлаб, нафаси оғзига тиқилиб юрадиган Егор келиб, суҳбатга қўшилди ва ҳазил қилди* (М. Г о р ь к и й).

Равишдош оборотлар бир гап таркибида бирдан ортиқ бўлиб, уюшиб келади, бу ҳолда асосий феълни турли томондан таърифловчи муфассал фикр ифодаловчи конструкциялар ҳосил бўлади: *Мен, қутирган тоғамнинг хавfli ҳужумидан хавотирланиб, аммо зиммамга юклатилган топшириқдан фахрланиб, кўзимни кўчадан узмай, дераза ёнида қотиб ўтираман* (М. Г о р ь к и й). *Наби полвон, кўзларини очиб, қулоқларини диккайтириб, бойга қулоқ солмоқда эди* (С. А й н и й). *Ўйнаб, нафас олиб, ёзилиб, эркин қулоч отиб юраман* (Ҳ. О л и м ж о н). *Одамларни мажбурий хизматга сафарбар қилиб, тепадан тупроқ ташитиб, уларга ҳеч раҳм қилмай ва қистовини бўшаштирмай, кўлни кўмдириб ва унинг устини текислатиб, ўзи учун бир кўшк ва бир чорбоғ бино қилдирди* (С. А й н и й).

Уюшган ажратилган ҳоллар доимо бир хил шаклда бўла бермай, турли шаклдаги сўзлардан ҳам ифодаланиши мумкин. Қуйидаги мисолда ажратилган ҳол -иб ва -масдан шакли равишдош ҳамда ҳолда сўзи билан бириккан сифатдош орқали ифодаланади: *...маъюслик ҳиссидан ҳалимлашган юзиқи онанинг юзига яқин келтириб, кўз ёши тўкмасдан, хўрсингани ҳолда, тез сўзлай кетди* (М. Г о р ь к и й).

Равишдош оборотлар шаклланишлари, таркиблари билангина эмас, паузасига кўра ҳам эргаш гапларга ўхшайдилар. Эргаш гаплар каби, улар ўринлашиши ва мазмуни билан маълум даражада мустақил бўлиб, интонацияси жиҳатдан ажралиб ҳам туради. Бу билан оддий сўз бирикмаларидан фарқланади. Оддий сўз бирикмаларидан яна бир фарқи шуки, равишдош оборотда маълум даражада ҳукм, предикатив алоқа бўлади. Аммо таркибида ўз эгаси бўлган равишдош конструкцияларгина эргаш гап саналади, уларда оддий эргаш гаплардаги каби нисбий фикр тугаллиги бўлади, таркибида эга ва кесим алоқаси, предикатив алоқа мавжуд бўлади: *Сочларим тикка бўлиб, этларим жимирлаб кетди* (А. Қ а ҳ -

ҳор). *Кундан-кунга бахтимиз қуёшдай порлаб, Улуғ коммунизм топмоқда камол* (Ғ. Ғ у л о м).

### Сифатдошли конструкциялар

Сифатдош ўзига оид сўзлар билан кенгайиб, сифатдошли конструкцияни ташкил этади. Бундай конструкциялар орқали маълум даражада предикативлик ифодаланади, шаклан эргаш гапларга ўхшайди. Аммо таркибида ўз эгаси бўлмаслиги билан эргаш гаплардан фарқланади.

Сифатдошнинг турли шакллари турли мазмун муносабатларини рўёбга чиқариш учун хизмат қилади: пайт муносабатининг рўёбга чиқишида сифатдошнинг ўрин-пайт келишигида келган ёки кўмакчи ҳамда кўмакчи вазифасидаги сўзлар билан (*сайин, бери, буён, кейин, замон* каби) ёхуд *экан* тўлиқсиз феъли билан бириккан шакли қўлланади. Шарт муносабатини ифодалашда сифатдошнинг ўрин-пайт келишиги билан қўшилган шакли ишлатилади. Тўсиқсизлик муносабатини ифодалашда сифатдошнинг қарамай кўмакчиси билан бириккан шакли ишлатилади. Сабаб мазмунида сифатдошнинг чиқиш келишигидаги шакли ёки *учун* ва бошқа кўмакчилар билан бириккан шакли қўлланади. Ҳамма ўринда ҳам сифатдошнинг асосан *-ган* шаклли тури қўлланади: *Киши дераза ёнида турганда ҳам, кўтарилиб келаётган офтобга қараганда ҳам, ҳатто нафас олаётганда ҳам ўзини бошқачароқ сезади* (Г. Б р я н ц е в). *Зиёдаҳон хамир қорар экан, унга кўз қирини ташлаб кулимсиради* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Қишлоққа кетиб, тузалгандан кейин қайтиб келмоқчиман* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Нури Гулнорни жўнатгандан сўнг, анча вақт хаёл суриб ўтирди* (О й б е к). *Эртароқ келганимда, уни учратар эканман. Шунча қаттиқ уринганига қарамай, ўжар ўртоғига фикрини тушунтира олмади. Салим дарсга кеч қолганидан ўқитувчи қандай вазифа топширганини била олмади.*

Сифатдошнинг бош келишикдаги шакли аниқловчилик муносабатини ифодалайди: *Шуми ҳали қирқ йиллик қадрдондан чиққан гап?* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Ўз қўли билан ўз набирасини ўлдирган, кечая кундуз кайфу сафодан бош кўтармаган, тўйида ҳам, азада ҳам тўхтовсиз ичадиган Ҳусайн Байқаро салтанатимизни ҳалокатдан сақлаб қолишга қодир эмас!* (И. С у л т о н, У й ғ у н).

### Ажратилган кўмакчили конструкциялар

Маълум кўмакчили сўзлар билан бошқарилган гап бўлаклари ўрнига, ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келишига, ифодаланаётган фикрларга бўлган умумий семантик муносабатига кўра ажратилиши мумкин.

Кўмакчили конструкцияларнинг ажратилишида ҳамма кўмакчилар ҳам восита бўлавермайди. Фақат маълум бўлакнинг мазмунини алоҳида ажратиб ифодалашда хизмат қилувчи кўмакчиларгина бу

вазифада қўлланиши мумкин. Бундай кўмакчиларга *ташқари, қараганда, кўра, каби, сингари, ўрнига, устига, билан бирга, қарши, бўйича, биноан, туфайли, мувофиқ, қарамай (қарамасдан, қараганда), яраша, ҳолда, сари* ва шунга ўхшаш кўмакчи ва кўмакчи вазифасидаги сўзлар киради.

Ажратилган кўмакчили конструкциялар семантик жиҳатдан қуйидаги хусусиятлари билан характерланади:

1. Ўзи ифодалаган мазмунни бошқа гап бўлақларининг мазмунидан айириб, бўрттириб, диққатни шу бўлақка жалб қилади.

2. Ажратилган кўмакчили конструкциялар мазмунан қисқартирилган гапга ўхшайди. Чунки улар асосий гап мазмунига алоқадор бўлган алоҳида бир мазмунни ифодалайди. Аммо ажратилган кўмакчили конструкция грамматик жиҳатдан гап бўла олмайди.

Демак, ажратилган кўмакчили конструкция иштирок этган гаплар орқали мураккаб фикр ифодаланади.

Ажратилган кўмакчили конструкциялар асосий гапнинг умумий мазмуни билан, унинг кесими ҳамда кесимига тааллуқли сўзларнинг мазмуни билан алоқадор бўлиб, ҳаракат-ҳолатнинг нима асосида, нима билан рўй беришини кўрсатади. Бундан ташқари, қараганда, *кўра, каби, ўрнига, устига, билан бирга* кўмакчилари иштирок этган конструкцияларда маълум бир предмет ёки тушунчалар устида фикр юритилади, улар маълум ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг объекти бўлади, уларда асосий ҳодиса, ҳолатга параллел иккинчи бир ҳодиса, ҳолат ифодаланади. Бундай тушунча *каби, қарши, бўйича, биноан, туфайли, мувофиқ, қарамай, яраша, ҳолда, билан бирга* кўмакчилари ёрдами билан тузилган конструкцияларда ҳам бўлади. Аммо кейинги конструкцияларда маълум бир ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг қандай қилиб, нима асосида рўй беришини ифодалаш мазмуни ҳам бўлади. Бу мазмун фарқлари кўмакчили конструкцияларни биринчи группа ажратилган кўмакчили конструкциялар ва иккинчи группа ажратилган кўмакчили конструкцияларга бўлишга олиб келади. Бундай грамматик тасниф бу хил конструкцияларнинг мазмунига ва шаклига маълум даражада мос келади. Шу билан бирга, ҳар бир грамматик ҳодиса бирор грамматик номга эга бўлиши керак. Лекин ажратилган кўмакчили конструкцияларнинг кўп тури оддий гап бўлақларидан маълум даражада фарқланади (бундай хусусият айниқса *ташқари, қараганда, кўра, ўрнига, устига, билан бирга, қарши, биноан, яраша* ва бошқа кўмакчилар ёрдами билан тузилган конструкцияларга тааллуқлидир). Бу фарқлар аввало шундан иборатки, ажратилган кўмакчили конструкциялар мазмунан бутун гапга алоқадор бўлади, гапнинг умумий мазмунини изоҳлайди. Айрим кўмакчили конструкциялар айрим гап бўлагига ҳам оид бўлиши мумкин. Аммо бунда ҳам ажратилган кўмакчили конструкция айрим бўлакни изоҳлаш орқали бутун гап мазмунини аниқлайди, таърифлайди. Айрим бўлақка оид бу хил конструкцияларда икки хил логик-грамматик алоқа бўлади: мазмунан маълум бўлақка оид бўлса, логик-грамматик жи-

ҳатдан кесим ва унинг таркибига тааллуқли бўлади: *Аммо қиз, ялт этиб сўнган юлдуз каби, бир онда кўздан ғойиб бўлган эди* (Ойбек).

Маълумки, бундай икки томонлама логик-грамматик муносабат оддий гап бўлақларида йўқ.

Бундан ташқари, кўмакчили конструкцияларнинг биринчи группаси, оддий гап бўлагига ўхшаб, маълум сўроққа жавоб бўлмайди, гапнинг кесими билан грамматик алоқага киришмайди; бу хил конструкция гапнинг умумий мазмунига, кесим ва унга тааллуқли бўлақларнинг ҳаммасига алоқадор бўлади. Масалан: *«Унсия»да, Навоийнинг хонасида, унинг ҳар вақтдаги яқинларидан ташқари, ашторлар, олимлар бор эди* (Ойбек). *У, ўзини доимо паст тутуши билан бирга, катта мураккаб ва донолик билан ишланган механизмнинг зарур винти деб сезарди* (Б. Собков). *Шунча вақтдан бери ош-тузимни ичиб келиб, қалтис пайт келганда, мени қўллаш ўрнига, юз ўгириб кетмоқчи, — деди* (П. Турсун). *У темирдек одам. Шу билан бирга, унинг жуда шиддатлилиги ва ҳатто сирини маҳкам сақлайдиган одамлигига қарамай, унда болаларга хос сидқидиллик, самимийлик борлигини кўрасиз* (Тургенев). *Шундай фурсатда Иван Иванович, ўз одатлари бўйича, сўрар эди* (Гоголь).

Ажратилган кўмакчили конструкцияларда маълум даражада предикативлик хусусияти бўлади. Уларда бирор предмет ёки тушунчалар ҳақидаги ҳукм, бир мазмун билан иккинчи бир мазмуннинг қўшилиши каби мазмун муносабатлари англашилади. Бу жиҳатдан уларда маълум даражада гаплик хусусияти ҳам бўлади.

Мазкур хусусиятларга кўра, кўмакчили ажратилган конструкцияли гаплар, қўшма гап билан содда гап орасида турган конструкцияларни ташкил этади.

Кўмакчили сўзлар билан ифодаланган ажратилган бўлақларни, бир томондан, ажратилмаган иккинчи даражали бўлақлардан, иккинчи томондан, эргаш гаплардан фарқлаш керак. Бу турдаги ажратилган бўлақлар ажратилмаган бўлақлардан: 1) таркибининг кенглиги, 2) маънони бўрттириб ифодалаш, 3) ўзига хос ажратилган интонация билан талаффуз этилиб, асосий гап бўлақларидан пауза билан ажралиб туриши билан фарқланади. Солиштиринг: *Лайко шафақ сингари қизариб кетди* (М. Горький). — *Равиш ҳоли. Ой, сув бетига қалқиб бораётган тарвуз палласи сингари, бекинмачоқ ўйнаб, гоҳ кўринади, гоҳ яширинади* (Х. Назир). — Ажратилган бўлақ.

Шуни ҳисобга олиш керакки, кўмакчи билан келган сўзларнинг ажратилиши асосан уларнинг ўзларига оид сўзлар билан кенгайиб келишига, кесимга нисбатан узоқроқ ўринда ўринлашишига (кесимдан қанча узоқлашса, ажратилиш мазмуни шунча аниқ бўлади) ва авторнинг ифодаланаётган маънони бўрттириш, бошқа гап бўлақларидан ажратиш кўрсатиш ниятига боғлиқ. Ана шундай шартшароит бўлмаганда, кўмакчили бўлақ ажратилмай қолиши ҳам мумкин: Ажратилмаган: ...*Андрей ҳам тишларини иржайтириб кул-*

гани ҳолда бош ирғитди (М. Горький). Ажратилган: *Фабриканинг орқасида, уни сассиқ бир ҳалқа орасига олгани ҳолда, қарагай ниҳоллари ўсган кенг ботқоқлик чўзилиб ётарди* (М. Горький).

Бундай конструкцияларнинг оддий гая бўлагидан асосий фарқи гапнинг айрим бўлагига эмас, гапнинг умумий мазмунига оид бўлишидадир.

Иккинчи томондан, кўмакчи билан келган бўлак эргаш гапнинг кесими ҳам бўлиши мумкин: *Соғайиб, госпиталдан кетиш кунни яқинлашган сари, улар ўз дардларини камроқ ўйлардилар* (Б. П о л е в о й). ...*чўлда ёниб турган кичкина олов бора-бора сўнгани каби, ёлғиз қўшиқ ҳам подвалнинг оғир шипи остида ўчади* (М. Горький).

Кўмакчили сўзлар билан ифодаланган ажратилган бўлақлар шаклан эргаш гапга ўхшаса ҳам, аммо улар ўртасида аниқ чегара бўлади. Қиёс қилинг: *Ажратилган ҳол: Кунлар, худди тасбиҳ доналари каби, бирин-кетин сурила-сурила ҳафта ва ойларга айланар эди* (М. Горький). *Эргаш гап: Худди тепасига минг-миг юлдузлар сочилган каби, электр чироқлари чарақлаб ёнган Урал завод трубаларидан кечая кундуз тинмай тутун чиқар, эшелонлар келиб-кешиб турар, Украинадан кўчириб келтирилган дастгоҳларни ўз бағрига оларди* (О. Г о н ч а р).

Эргаш гаплар гап бўлганлиги, бирор предмет ҳақида ҳукм, тасдиқ ифодалагани туфайли, уларнинг таркибида ўзига мустақил бўлган кесими ва эгаси бўлади. Бу ҳол, маълумки, ажратилган бўлақда йўқ.

Кўмакчилар бошқарган бўлақ от ва феъл характеридаги сўзлар бўлиши мумкин. Биринчи ҳолатда ажратилиш мазмуни бўлса ҳам, мазмунан мустақиллик унча сезилмайди, бу ҳолда предметлик мазмуни кучли бўлиб, асосий гап таркибидаги бирор предмет, нарса, ҳодиса учун қиёслаш объекти бўлиб қолади. Иккинчи ҳолатда эса ажратилган кўмакчили конструкция мазмунан анча мустақил бўлиб, асосий гапда ифодаланган мазмунга параллел бошқа бир воқеа, ҳодисани ифодалайди, гапнинг умумий мазмунига кўра ана шу икки воқеа, ҳодиса, ҳолат қиёсланади. Бу ҳолда кўмакчи бошқарган бўлақ сифатдош ёки ҳаракат номи орқали ифодаланади: *У, онаси Гулсум сингари, қишин-ёзин бойнинг уй ишларини қилади* (О й б е к). *У, ҳамма бойлар каби, айёр, муғамбир, пухта-пишиқ эди* (О й б е к). *Ўткинчиларнинг йўлини тўсмоқчи, этакларига ёпишмоқчи бўлган гадоёлар, шаҳарнинг бошқа гузарларига қараганда, бу ерда кўпроқ эди* (О й б е к). *Ровонга борувчи ҳар бир разведкачига «яшил маяк»дан ташқари, алоҳида жойлардан «яшил почта»лар ҳам кўрсатилар эди* (М е д в е д е в). *У, зиёфатни текинга туширишдан ташқари, бу чайқовчидан мўмайгина фойда ундириш мумкин деб ўйлади* (М е д в е д е в). *Лекин муттасил сафарлар бездирган, чарчаган бўлишидан ташқари, Астрободдами, Балхдами, Марвдами, Машҳаддами, бирон жойда исёнкор ўғилларнинг ёки*



ҳали ханжарини енг учида яшириб турган бошқа бир ўғилнинг исёнини кутар эди (О й б е к). Сабуров эса Проценконинг қарашларидан, курашнинг ғалаба билан тамом бўлишини билиши устига, бу ғалаба қандай қилиб қўлга киритилишига ақли етиб турганини ҳам фаҳмлади (К. С и м о н о в).

Айрим кўмакчилар — устига, билан бирга, ўрнига — фақат сифатдош ва ҳаракат номини бошқарса, бошқаси — ташқари, қараганда, кўра, каби, сингари ҳам отни, ҳам феълни бошқаради.

Ҳар бир кўмакчи маълум мазмунни ифодалаш учун восита бўлиб қолади:

1. Маълум предмет ёки ҳаракат-ҳолатни бошқасидан айириб кўрсатади. Бу хил мазмун ташқари кўмакчиси орқали тузилган конструкцияда ифодаланади. Ташқари кўмакчиси чиқиш келишигидаги от ёки ҳаракат номини ёхуд сифатдошни бошқаради: *Бу ерда, Совет аъзоси генерал Сизокриловдан ташқари, танкчилар генерали ва бир қанча бошқа генераллар ҳам бор эди (Қ а з а к е в и ч).* *Бу ер, илм, санъат ўчоғи бўлишидан ташқари, мамлакатдаги энг гўзал шаҳарлардан бири эди (О й б е к).* *Бу ҳазрат билан Алишернинг ораларида илгаридан дўстлик ва яқинлик бўлишидан ташқари, Алишернинг тоғалари Ҳусайн Байқаронинг яқин одамларидан бўлганлар (О й б е к).*

2. Қиёслаш муносабати. Бу хил муносабат, аввало, билан кўмакчи конструкцияларда ифодаланади. Билан кўмакчили конструкция мазмуни билан гапнинг бошқа бўлақларидан англашилган мазмун бир-бирига қиёсланади: *У, Кунанбойнинг сўзини маъқул кўрмагани билан, Бужейнинг ҳам ёнини олмади (М. А в е з о в).*

Бу типдаги конструкцияларда тўсиқсизлик оттенкаси ҳам бўлади: *Бошқаларга ҳўмрайиб қарагани билан, ҳеч нарса айтмади.*

Билан кўмакчили бўлак бош келишикда бўлиб, одатда, сифатдош ёки ҳаракат номи орқали ифодаланади (агар бошқарувчи сўз от орқали ифодаланса, одатда, сабаб мазмуни англашилади).

Қиёслаш муносабати кўмакчи вазифасида қараганда сўзи орқали бошқарилган конструкцияларда ҳам ифодаланади. Қараганда сўзи жўналиш келишигини бошқаради. Бошқарилувчи сўз от ёки сифатдош бўлиши мумкин: *Ҳозирги пайтда, илгариги вақтларга қараганда, кийим-кечак ҳам мўл, озик-овқат ҳам мўл (Б. К е р б о б о е в).*

Қиёслаш муносабати кўра кўмакчиси бошқарган конструкция орқали ифодаланади (бу кўмакчи баъзан асослаш муносабатини ҳам ифодалайди). Кўра кўмакчиси жўналиш келишигини бошқаради. Бошқарилувчи сўз сифатдош ёки от характерида бўлади: *Ўзи кўп билмайди ва жуда кўнгилчан, мана шунинг учун ҳам у фурсат келгунча, атроф-теварақдагиларга қарши бормади, уларни ўчакитиришдан кўра, сир қилишни аъло кўради (О й б е к).* *Шуни ёдда тутингки, тиз чўкиб яшагандан кўра, тик туриб ўлиши яхшироқ. Не қилар эдингиз! — деди дўнг товуш билан. — Қуруққа қочгандан кўра, кучли ёв билан олишиб, зарб еган яхши (О й б е к).* *Лекин кўтарилишдан кўра, тоғ орқасига тушиш имконсиз туюлди (О й*

бек). Айб қилмоқдан кўра, айбни иқрор қилмаслик ёмон (Ойбек).

3. *Ўрнига* ва *шунга* ўхшаш кўмакчи ва кўмакчи вазифасидаги сўзлар бир предмет иккинчиси билан, бир ҳаракат, ҳолат иккинчиси билан алмашганини, бири ўрнига иккинчиси рўй берганини ифодалайди. *Ўрнига* ёрдамчиси бош келишиқдаги сўз билан бирикади: *Сен, ёлпасига коллективлаштириш ўрнига, тескари ташвиқот қилгансан. Совет ҳокимиятининг шон-шарафини кўтариш, уни кучайтириш ўрнига, уни емиришга интилганлар бор* (Б. Кербобоев). *Совхозларга амалий раҳбарлик қилиш ўрнига, бу ерда ҳали ҳам сансоларлик ва бюрократизм элементлари ҳужм сурмоқда* (Газетадан).

4. *Устига, билан бирга* ва *шунга* ўхшаш кўмакчи ва кўмакчи вазифасидаги сўзлар бир мазмунга иккинчисининг қўшилишини кўрсатади ва бош келишиқдаги сўз билан бирикади: *Улжон, Абайнинг бетоб ётгани устига, ўзини бу қадар қўрқитган Успонга жуда жаҳли чиқди* (М. Авезов). *Улжон, вазмин бўлиши билан бирга, ҳар нарсани синчиклаб қарайдиган зийрак она эди* (М. Авезов). *Ўқув йили учинчи чорагининг тугашига оз вақт қолди. Ҳозир ўқитувчилар, программа материалларини кўрсатилган муддатда муваффақиятли тугатиш билан бирга, ўз эътиборларини ўтилган материалларни чуқур ва асосли равишда такрорлашга қаратмоқдалар* (Газетадан).

*Билан бирга* кўмакчиси *-(у)в* шаклли ҳаракат номини ҳам бошқаради: *Бешинчи пардада Катерина фақат икки марта монолог сўзлайди ва Борис билан гаплашади; аммо булар, жуда қисқа бўлуви билан бирга, шу қадар кучли ва чуқур гапларки...* (Добролюбов).

*Билан бирга* кўмакчиси ўрнида баробар ёки билан бир қаторда сўзи шу вазифада келиши мумкин: *Нури, бу йигит тўғрисида кўпроқ нарса билишини ишташ билан баробар, бу қизнинг унга муносабатини очиш каби яширин бир ният билан гапни чувалади* (Ойбек). *Чорвачиликни ҳозирги ночор ҳолидан чиқариш учун, бошқа чоралар кўриш билан бир қаторда, чорвачиликни ривожлантиришга раҳбарлик қилишни қатъий суратда юксак даражага кўтариш керак.*

*Билан бирга, билан бир қаторда* кўмакчили конструкциялар, бир томондан, маълум предмет, ҳолатнинг хусусиятларини ифодаласа, иккинчи томондан, икки хил ҳаракат, ҳолат, воқеа, ҳодисанинг бирга рўй беришини ифодалайди. Биринчи ҳолда кўмакчили конструкция маълум бир предмет билан боғланади: *Бизнинг адабиётимиз, ўзига хос услубга эга бўлганлигини қайд қилиб ўтиш билан бир қаторда, унинг умумий томонлари ҳам борлигини кўрсатиб ўтиш керак* (Журн.). *Адабиёт умумпартия ишининг ажралмас қисми бўлиши билан бирга, халқ оммасининг кўзини ёритувчи ҳаёт дарслиги ҳамдир* (Дарслиқдан).

5. Тўсиқсизлик мазмуни. Бу мазмун муносабати қуйидаги кўмакчилар ёрдами билан ифодаланади: 1) *қарши* кўмакчиси ёрдами

билан тузилган конструкция кесимдан англашилган мазмунга бирор ҳаракат, ҳолат, хусусият тўсиқ бўлганлиги, аммо бу тўсиққа қарамай, асосий ҳаракат, ҳолат, хусусият рўй беришини кўрсатади.

*Қарши* кўмакчиси жўналиш келишигидаги сўзни бошқаради. Бошқарилувчи сўз асосан ўтган замон сифатдоши орқали ифодаланади; баъзан бошқарилувчи сўз от бўлиши ҳам мумкин. Ҳар икки ҳолатда ҳам бошқарилувчи сўз бирор шахснинг истаги, хоҳишини ифодалайди, шунинг учун ҳам бошқарилувчи сўз *кутмоқ*, *хоҳиш* каби феъл ёки от бўлади: *Бироқ, Сидиқжоннинг кутганига қарши, Зуннунхўжа қовоғини солиб, тескари қаради* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Мен ҳам, Гюбертнинг кутганига қарши, лип этиб тор йўлакка кирдим, чоғроқ бир ҳовлига чиқиб олдим* (Г. Б р я н ц е в). *Қўлтиқлашиб бир-бирига узатган қўллар Навоийни, унинг хоҳишига қарши, юқори чиқариб қўйган эди* (О й б е к).

*Қарши* кўмакчиси бошқарган айрим конструкцияларда кесимдан англашилган мазмуннинг рўй бериш сабабини ифодалаш от-тенкаси ҳам бўлади: *У, ҳар эҳтимолга қарши, шахсий окопчаларга бўлинишлари ҳақида фармойиш берди* (Г. Б р я н ц е в).

2) Тўсиқсизлик мазмуни қарамай, қарамасдан кўмакчили конструкцияларда ҳам ифодаланади. Бу кўмакчилар жўналиш келишигидаги сўзни бошқаради. Бошқарилувчи бўлак қуйидагича ифодаланади:

а) от билан: *Эртаси кучли бош оғриғига қарамай, Амир Мўғул кўчиш ҳаракатига тушди* (О й б е к). *Аммо унга бўлган бутун муҳаббатига қарамай, энди сулҳ тўғрисида сўз бўлмаслигини қатъий билдирди* (О й б е к).

б) ҳаракат номи билан: *Кеча зўр бериб қаттиқ жанг қилиш натижасида қаттиқ чарчашга қарамай, бу кечаси командирлардан даярли ҳеч ким ухламади* (Ф у р м а н о в).

в) ўтган замон сифатдоши орқали: *Чарчаганлигига қарамай, Анатолийнинг кайфи хуш ва шод эди* (М е д в е д е в).

От ёки сифатдош орқали ифодаланган бошқарилувчи сўз бўлмоқ боғламаси билан келиши мумкин. Бу боғлама ўтган замонни ифодаллаганда, сифатдошнинг *-ган* формасини, ҳозирги замонни ифодалашда, ҳаракат номининг *-ш* шаклини олади: *Маълум бўлишича бурун замонда, завод эгаси бўлишига қарамай, у ҳам жабр кўрган экан* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Осларида бир неча қават кўрпа бўлишига қарамай, усларига шинель ёпинганлар* (К а з а к е в и ч). *У, чарчаган бўлишига қарамай, Юлдузхон билан тезроқ учрашиш орзусида катта-катта қадам ташлаб, тез юриб борарди* (Р. Ф а й з и й). *Жамил узоқда турган бўлишига қарамай, Тоҳир билан Латифа ўртасидаги суҳбат мазмунини тахминан билар эди* (М. И б р а г и м о в).

Бошқарувчи сўз таркибида баъзан эгалик қўшимчаси бўлади. Эгалик қўшимчаси икки ҳолатда қўлланади:

а) *қарамай, қарамасдан* кўмакчилари бошқарган конструкцияли гавларда икки субъектнинг ҳаракат-ҳолати ёки бир субъектнинг икки хил ҳаракат-ҳолати ҳақида фикр юритилса: *Раиснинг ча-*

қиришига қарамай, сўнги ёзилган нотиқлардан биронтаси ҳам минбарга чиқмади (Вл. Попов). Салима, ҳали анча ёш бўлишига қарамай, ишни уддалаб кетди.

Баъзан субъект белгисиз бўлади, аммо шаклга кўра, у эга ҳисобланмайди, у белгисиз қаратқич ҳукмида бўлади: *Шунча топшириқ, гап-сўз бўлишига қарамай, ҳа деса планни рўкач қилиб, ўзимизни юпатиб келмоқдамиз* (Р. Ф а й з и й).

б) қаратқич ва қаралмиш муносабатига киришган от ва от алоқаси бўлса: *Иккинчи звенонинг ерида, куннинг иссиғига қарамай, Погодин культивация қиларди* (Ш. Р а ш и д о в). *Расмий қонуннинг қаттиқ бўлишига қарамай, дағал жоҳилликнинг шиддатига қарамай, бундай йўл тутиш, айниқса, Катерина сингари характерлар учун аслида имкон бўлмайдиган иш эмасдир* (Дарсликдан).

Эгалик қўшимчаси кўпроқ учинчи шахс шаклида қўлланиб, бошқа шахс шакллари кам ишлатилади: *Сиз, ишда, ахлоқда синалган комсомол бўлишингизга қарамай, ёшларни тарбиялашда ҳеч нарса билмас экансиз* (Р. Ф а й з и й).

*Қарамай, қарамасдан кўмакчиси аввалги гап билан сўнги гапни бирлаштирувчи бир восита бўлиши мумкин. Бу ҳолда кўмакчили конструкция аввалги гапнинг мазмунини эслатади, унинг ўрнида келади. Шунинг учун ҳам кўмакчи бошқарган бўлак кўрсатиш оломиши орқали ифодаланади: ...Шунга қарамай, эскилик ва дин қолдиқлари янгилик куртаклари ёнида ёввойи ўт сингари, ҳамон ўрмаламоқда, ўсиш, ривожланишимизга халақит бермоқда* (Газетадан). *Шундай бўлишига қарамай, Муҳиддин шошиб қолди* (Р. Ф а й з и й).

3) тўсиқсизлик мазмуни кўмакчи вазифасидаги яраша сўзи бошқарган конструкцияларда ҳам ифодаланади: *...от энг яхши ҳайвон, жуда суюман. — Суйганга яраша, ўзингники бўлса, — деди хўрсиниб Жўра* (О й б е к).

*Яраша* сўзи бошқарган конструкцияда қиёслаш мазмун оттенкаси ҳам бўлади. *Яраша* элементи жўналиш келишигини бошқаради, бошқарилувчи сўз сифатдош, ҳаракат номи каби сўз туркумлари билан ифодаланади.

6. Маълум бир хусусиятнинг рўй бериш асоси ёки сабаби:

1) кўмакчи вазифасидаги *мувофиқ* сўзи асосий гапдан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг рўй бериш ёки бермаслик асосини кўрсатади. Бошқарилувчи сўз от ёки от характерида бўлиб, жўналиш келишигида келади. *Менда мавжуд баъзи маълумотларга мувофиқ, бўзчининг қизини ўлдирувчиларни қамамоқ хусусида бу ерда недир андиша, мулоҳазалар ва мушуқлотлар бор эмаш* (О й б е к). *...Бу ишнинг қалтис томони сира йўқлигига ва тажрибакор ақлнинг кўрсатишига мувофиқ, бу шидан фойда дарёдай тошиб келишига яна чуқурроқ ишонгач, завқланиб кетди-да, кўзларини яна маҳкамроқ юмди* (О й б е к). *Ариза батрақлар союзига ёзилиб, унда Мадамин Худойқулни узоқ йиллар жабрлаб, те-*

кинга ишлатиб келаётгани айтилган ва Совет қонунига мувофиқ, Мадаминдан ҳақ талаб қилинган эди (П. Турсунов).

*Мувофиқ* элементи бошқарган конструкцияда айрим ўринларда ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг қандай тарзда рўй бериши отенкаси ҳам бўлади: *Олимжон, замонасига мувофиқ, олифтанома, ёшига қараганда, чиройли-силлиқ киши эди (Ойбек)*. *Султонмурод ўн тўртта доимий шогирдларини, илмдаги даражасига мувофиқ, кичик гуруҳларга бўлиб, пешинга қадар дарс берди (Ойбек)*. *Ҳайдар олтин тахтада қоғоғини солиб ўтирган Ҳусайн Бойқарога, бутун қоидага мувофиқ, таъзим қилди (Ойбек)*.

2) кўмакчи вазифасидаги *биноан* элементи бошқарган конструкция ҳам, *мувофиқ* бошқарган конструкцияга ўхшаб, маълум ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг рўй бериш асосини кўрсатади; бу ҳолатда асос қатъийроқ ифодаланади. *Биноан* элементи ҳам жўналиш келишигини бошқаради, бошқарилувчи сўз от ёки от характеридаги сўзлардан бўлади: *Балхдан бугун олинган маълумотларга биноан, Дарवेशали, подшоҳ Мажиддинни мансабдан туширмас экан, Султон Маҳмуд билан иттифоқ тузиб, марказга қарши юриш қилажаги эшитилди (Ойбек)*.

3) маълум ҳаракат, хусусиятларнинг рўй беришида асосни кўрсатиш мазмуни *бўйича* кўмакчиси бошқарган конструкциядан ҳам англашилади: *Ҳеч қаерда ёзилмаган ва ҳеч қаерда кўрилмаган қонун бўйича, Ясногорская бу бўлинмани, минометчилар эса Шурани ўзиники қилиб олган эди (О. Гончар)*. *Деҳқонларнинг эътиқоди бўйича, худолар билан суҳбат қилаётганда ҳамма нарсани унутиш керак (Журнал)*. *У, одати бўйича, шовқинсиз, тоза ҳавода тиним олиш учун ўрнидан қўзғалди (Ойбек)*.

*Бўйича* кўмакчиси бош келишикдаги от ёки от характеридаги сўзни бошқаради.

4) *кўра* кўмакчиси бошқарган конструкция ҳам маълум ҳаракат, хусусиятнинг асосини кўрсатиши мумкин (*Кўра* кўмакчиси баъзан қиёслаш муносабатини ҳам ифодалайди); бу кўмакчи жўналиш келишигидаги отни бошқаради: *Граф Дюрернинг илтимосига кўра, генерал Кавказ планининг ҳам бир учини чиқариб қўйди (Б. Кербобоев)*.

*Билан* кўмакчиси бошқарган сўз бош келишикда бўлади; бошқарилувчи сўз от, сифатдош, ҳаракат номи орқали ифодаланиши мумкин. Одатда, бошқарилувчи сўз сифатдош ёки ҳаракат номидан бўлса, қиёслаш муносабати ифодаланади.

*Сабаб* муносабати кўмакчи вазифасидаги *туфайли, сабабли* сўзлари иштирок этган конструкциялар орқали ҳам ифодаланади. Бу элементлар бош келишикни бошқаради. Бошқарилувчи сўз сифатдош ёки от ва от характеридаги сўзлар орқали ифодаланади: *Николай табассум билан, худди ўша пайтда ҳамма ўқларини отиб тамолагани туфайли, бир оз тўхтаб қолганини тушунтиради (М. Шайхзода)*. *Кеча келмаганлиги сабабли, топшириқни бажармаганини айтиб узр сўради. Шундай қилиб, ҳалол меҳнат туфайли, бадавлат турмуш кечирши, қишлоқни обод қилишининг ўзи катта роҳат*

*дейсиз-да (Р. Ф а й з и й). Ўзбек халқи, ўзининг Совет ҳукумати туфайли, ўзининг виждони ва ақли бўлган Коммунистик партияси туфайли, ўзининг жонажон оғаси рус халқи туфайли, жабру аламли капиталистик бошқидан ўтмасдан социализм жамияти қурди (В. З о ҳ и д о в). ...Бу ғоялар Навоийнинг бутун ижодиётини суғоргандир, бу ғоялар туфайли, у ўлмас сиймо бўлиб қолди (Р. Ғ ч л о м о в).*

#### 7. Ўхшатиш муносабати.

1) Ўхшатиш муносабати *сингари, каби* кўмакчилари бошқарган конструкциялар орқали ифодаланadi; бунда маълум ҳаракат-ҳолат, хусусият, предмет бошқа бир ҳаракат, ҳолат, хусусият, предметга ўхшатилади. *Сингари, каби* кўмакчилари бош келишикдаги бўлакни бошқаради. Бошқарилаётган бўлак сифатдош ёки от орқали ифодаланadi.

а) бошқарилаётган бўлак сифатдош (одатда ўтган замон сифатдоши) орқали ифодаланганда, гапнинг умумий мазмунидан ёки гапнинг кесими, ёхуд кесим составидан англашилган ҳаракат, ҳолат, хусусият ўхшатилади: *Гулнор намли кўзлари билан Йўлчига тикилиб, бир нимадан ҳурккан сингари, яна унга суқилди (О й б е к). Ниҳоят, орқасини ёстиқдан узиб, муҳим савдо иши билан шуғулланган каби, жиддий равишда гапириб кетди (О й б е к). Бу саволга қандай жавоб беришга қийналган каби, носқовоғини йўнаб ерга тикилди (О й б е к).*

Баъзан сифатдошнинг ҳозирги ёки келаси замон шакллари ҳам бошқарилиши мумкин: *Амир абадий, муқаддас жойга кетаётган каби, руҳи енгиллик билан зиндон томонга бораркан, орқасидан лапанглаб Тўғонбек ҳам етди (О й б е к). Улар, худди сайрга борадиган сингари, тантанали равишда сафарга тайёрлана бошладилар (Ф у р м а н о в).*

Бу ҳолат, албатта, ўхшатиш конструкциясининг рўй бериш пайти билан белгиланади. Одатда сифатдошнинг ва бошқарувчи феълнинг шакли бир-бирига мос келади. Баъзан, замон кўчирилганда: феъллар шаклан бир хил бўлмаслиги ҳам мумкин.

Айрим ҳолларда ўхшатиш конструкцияси ичида субъект ва предикат орасидаги логик ҳамда грамматик муносабатни таъкидлаш учун сифатдошга эгалик қўшимчаси қўшилиб келади: *Кўп хотинлар, азада айтиб йиғлагани каби, фарёд кўтаради (О й б е к).*

Ўхшатиш мазмунини таъкидлаш учун *гўё, худди* юкламалари қўлланилиши ҳам мумкин: *Гулнор, гўё ўзини жасоратсизликда айблаган ва ўз аҳволидан умидсизланган, ўксинган каби, кўзлари ёши билан тўлди (О й б е к). Андрей эса унинг сочларини силар ва худди куйлаган каби, сўзларди (М. Г о р ь к и й). Қарғалар, худди Москва атрофидаги сингари, тинмай қағиллашиб турипти (К а з а к е в и ч).*

Бошқарилувчи бўлак от орқали ифодаланганда, ўхшатиш конструкцияси бирор предметга боғланади, унинг хусусиятини бошқа предмет хусусиятига ўхшатиб, таърифлайди. Лекин ўхшатиш предмет мазмунидан маълум предметга боғланса ҳам, грамматик

жиҳатдан кесимдан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг қандай рўй беришини кўрсатади: *Гулнорнинг гавдаси, юрагида қўзғолган ҳислар бўрониди, нозик новда каби, қалтирар эди (О й бек). Лекин ҳозир паршон варақалардаги кўчирилган эски ғазаллар, эски шароб каби, унинг руҳини кучли маст қила бошлади (О й бек). Қоронғилик, Гулнорнинг қайғуси каби, қуюқлаша борди (О й бек). Бўстон, қафасдан чиққан қуш каби, ташқари отилди (О й бек). Ҳарамдаги барча аёллар, салом берган келинлар каби, энгашиб қаршиладилар (О й бек).*

Айрим ўринларда *сингари, каби* кўмакчилари ўрнида *янглиғ* ёки *ўхшаб* сўзлари қўлланади: *Биз худди ердан узилиб чиққандай, осмони фалакда сузамиз, мудраб ётган одам янглиғ, у вазиятни сўз билан ҳам, ҳаракат билан ҳам бузмасликка тиришиб индашмаймиз (М. Горький). Кўр илон ўзини юқорига иргитди ва энсиз бир лента янглиғ, офтобда ялтираб кетди (Медведов). Шу кеча, эл қаттиқ уйқуга кетган пайтда, ўғриларга ўхшаб, биқиниб, яшириниб, оёқ учида юриб, бир амаллаб Асилбек ўтовининг эшигига етишди (М. Авезов). Уч ҳафта ўтгандан кейин, худди романлардаги ошиқларга ўхшаб, Азаматнинг ранги ўчиб, сўлиб бораётганини сездим (Лермонтов).*

Ўхшатиш мазмуни *-дек// -дай* элементининг маълум сўзларга қўшилиши ёрдами билан ҳам англатилиши мумкин.

Бу элемент ҳам отга ёки сифатдошга қўшилади, *-дек// -дай* элементи қўшилган бўлак кўпинча ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келади, бу ҳолат ўхшатиш конструкциясига логик ва интонация жиҳатдан мустақиллик беради: *Йўлчининг юраги, сандонга тушган оғир болғадай, кўкракни гурс-гурс урмоқда эди (О й бек). Йўлчи, «ур!» деб ҳайқирди-да, овига чанг солган арслондек, миршаблар устига ташланди (О й бек). Икки-уч юз қадам наридаги якка-ёлғиз дарахтлар ва пастқам уйларнинг қамиш ва ёғоч бўғотлари туман ичида, оқшом маҳалдаги кўланкадай, баҳайбат паҳмаярди (П. Турсун). Яна бир оз шу каби гаплардан кейин, нимадир мулоҳаза қилишгандек, ҳаммалари жим бўлишди (П. Турсун).*

*-дек// -дай* бошқа сўз шаклларига қўшилиши ҳам мумкин: *Бессонов қизнинг боқиши, худди шундай бўлиши керакдай, оҳиста қаршилади (А. Толстой).*

Бу хил конструкцияларнинг таркибида ҳам ўхшатиш мазмунини кучайтириш учун *худди, гўё* юкламалари қўлланиши мумкин: *Қурбон ота билан хайрлашиб жўналгандан кейин Сидиқжон хийла ергача, худди тўсатдан уйғонган кишидай, гаранг бир аҳволда борди (А. Қаҳҳор). Ҳаммалари кулиб юборишди ва худди шўхлик қилиб қўлга тушган болалардек, бир-бирларига илиқ кўз билан қарай бошлашди (А. Ҳусайн). Мен йўлдан, у эса худди қаллиғини қўлтиғидан олиб бораётгандай, жуда эҳтиёт билан мени ушлаб, қор кечиб борар эди (А. Толстой).*

#### 8. Ҳолат муносабати.

1) маълум ҳаракат, ҳолатнинг қай тарзда рўй беришини ифодалаш учун ҳолда лексик элементи қўлланади. Бу элемент муста-

қил гап бўлаги вазифасини бажара олмайди, у функциясига кўра ёрдамчи сўз вазифасида келади. *Қолда* элементи асосан сифатдош билан бирикади: бу хил сифатдош одатда ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келади: *1905 йил революциясини Петров, қаттиқ, большевик бўлган ҳолда, баррикадаларда қўлида милтиқ билан туриб қаршилайди* (О й б е к). *Тансиқ ижирганиб, ерга қараган ҳолда, тўғри ошхонага югурди* (О й б е к). *Холмурод... оёқларини бутоқларга қўйиб, дарахтга маҳкам ёпишган ҳолда, бу ерда нима бўлаётганини томоша қилди* (П. Т у р с у н).

Бошқарилувчи сўз — сифатдош бош келишиқда келади. Баъзан сифатдош составида эгалик аффикси ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳолда сифатдошнинг маълум субъектга тааллуқли экани таъкидланади: *У, теварак-атрофга кўз югуртгани ҳолда, қўлини Челкашнинг чангалидан қутқаришга уринарди* (М. Г о р ь к и й). *Фабриканинг орқасида, уни сассиқ, бир ҳалқа орасига олгани ҳолда, қарағай ва қайин ниҳоллари ўсган кенг ботқоқлик чўзилиб ётарди* (М. Г о р ь к и й). *Николай ҳам, ўз кароматининг ростлигига қаттиқ ишонгани ҳолда, келажак тўғрисида сўзлаб берарди* (М. Г о р ь к и й).

*Қолда* элементининг ҳолатда шакли ҳам шу вазифада қўлланади: *Сорокин яна отини нуқтади ва қон томиб турган қиличинини кўтариб, ранги оппоқ оқарган ва даҳшатли бир ҳолатда, оломон ўртасида от ўйнатиб сўкинарди ва тасалли берарди* (А. Т о л с т о й).

*Қолатда* элементи сифат ва сон бирикмасини ҳам бошқариши мумкин: *Онани туртишар, у тентираклар, ҳатто шуурсиз бир ҳолда, олдинга босарди* (М. Г о р ь к и й).

*Қолда* элементи бошқарган конструкция ҳолат мазмунини ифодалаб қолмай, тўсиқсизлик мазмунини ҳам ифодалаши мумкин.

2) ҳолат, мазмун муносабати *яраша* элементи бошқарган конструкция орқали ифодаланиши ҳам мумкин (бу хил конструкция, бундан ташқари, тўсиқсизлик муносабатини ҳам ифодалайди). *Яраша* элементи ҳам, функциясига кўра, ёрдамчи сўз вазифасида келади ва маълум бўлакни бошқаради. Бошқарилаётган бўлак от ёки сифатдош орқали ифодаланиб, одатда, жўналиш келишигида келади: *Мана сиз ҳам, ўз кучингизга яраша, шу ишга киришингиз* (М. Г о р ь к и й).

3) ҳолат мазмун муносабати билан кўмакчиси томонидан бошқарилган конструкциялар орқали ҳам ифодаланиши мумкин: *Аммо жангчилар фақат бизнинг кишиларимизгагина хос бўлган меҳрибонлик билан, Ференцнинг виждонан ёрдам қилишига тиришаётганининг қадрига етардилар ва чолни хафа қилмас эдилар* (О. Г о н ч а р).

#### 9. Даража муносабати.

Маълум ҳаракат, ҳолатнинг қай даражада рўй беришини ифодалаш учун *сари* кўмакчиси бошқарган конструкция қўлланади. *Сари* кўмакчиси бош келишиқдаги сўз билан бирикади. Бундай бўлак асосан сифатдош орқали ифодаланади: *Анюта билан кўпроқ хат ёзишиб, унинг университетдаги ишларидан кўпроқ хабардор бўл-*



ган сари, у куйиб ҳунуғи чиққан юзларига безовта бўлиб қарарди (Б. По л е в о й).

Кўмакчили конструкциялар, кўрсатиб ўтилган воситалардан ташқари, бошқа хил кўмакчи вазифасидаги сўзлар билан ҳам тузилиши мумкин. Шу билан бирга, айрим кўмакчилар ажратилган ажратилган кўпроқ қўлланса, баъзилари камроқ ишлатилади.

Кўмакчилар иштирок этган ҳар қандай бирикма ажратилган ҳисоблана бермайди. Бу хил кўмакчили конструкциялар қуйидаги вазифаларда ҳам қўлланади:

1) гап бўлаги: *Ўйлаб кўр, агар пахта ҳозиргига қараганда бир ой, майли 3 ҳафта олдин пишса... колхозда аҳвол қандай бўлар эди (О й б е к). Абай болалари ҳақида саҳродаги қариндошларидан кўра, кўпроқ жон куйдириб ҳам оға-дўст сифатида ғамхўрлик қилаётган маслаҳатидан жуда хурсанд бўлди (М. А в е з о в). Улар совуқ ҳавода бурунларидан кўра, кўпроқ енг учи билан кўзларини артадилар (М. А в е з о в). Бу ерда унинг қўлдошлари, Онахон, Ҳафизахон, Рузвонхон сингари кўмакчилари бор (А. М у х т о р). Узоқ йўллар босаман, тоғлар ошаман, Чорвадор ошнalar сари шошаман (Р. Б о б о ж о н). Панжаралар каби нозик ундаги нақшу гуллар (М. Г о р ь к и й). Бундан кўра гўнг титганинг яхиши эмасми, кекса товуқ (О й б е к). Бу қабр қаҳрамон солдат Сергей Ивановнинг қабри бўлиб, дарахтнинг сояси шу қабр устига тушиб турар эди (М е д в е д о в). ...Абай билан бирга овқат қилмоқчи бўлди (М. А в е з о в).*

2) кириш бўлак: *Ҳатто, одамларнинг айтишига қараганда, шундай воқеа ҳам бўлган экан (А с. М у х т о р). Характернинг хусусияти ана шунда ҳам кўринади: агар унинг характери кескин бўлса, одатдаги тушунчаларимизга кўра, у қаршилик кўрсатиши лозим эди (Д о б р о л ю б о в).*

Кўринадики, кўмакчили конструкция гап бўлаги бўлганда, сўнгги бўлак билан бевосита алоқага киради ва гапнинг оддий зарурий бўлаги бўлиб қолади. Кўмакчили конструкция кириш бўлак бўлганда, маълум бир фикрнинг манбаини кўрсатади.

Айрим ҳолларда *ташқари, устига, билан бирга* ва бошқа кўмакчилар кўрсатиш олошлари билан бирикиб, мазмунан аввал айтилган гапни эслатиш учун хизмат қилади ва сўнгги гап мазмуни билан аввалги гап мазмунини бирлаштиришда восита бўлади. Бу ҳолда кўмакчили конструкция кириш сўз саналиб, вазифасига кўра, гапларни бириктирувчи боғловчи восита бўлади: *Бундан ташқари, Ровнога биздан кимлар немис формасида юборилганлигидан ҳам хабарсиз эдилар (М е д в е д о в). Бундан ташқари, Вася отасига адъютант ҳам бўлиб олган эди (М е д в е д о в).*

Айрим ҳолларда ажратилган кўмакчили конструкция авторнинг қўшимча, йўл-йўлакай изоҳи, эслатишини ифодалайди: *Катерина ўзидаги инсоний табиатни маҳв этмаган ва у, ўз ҳолатига кўра, ташқи жиҳатдангина тургандай кўринади (Д о б р о л ю б о в).* Бундай кўмакчили конструкциялар маълум даражада кириш бўлакларга ўхшайди.

## Ажратилган сифатловчилар

Ажратилган сифатловчилар предметларнинг маълум белгисини бўрттириб, гап таркибида бошқа бўлакларнинг маъносидан ажратиб ифодалайди, диққатни ана шу белгига қаратади: *Борлигим-ла фарзандингман, содиқ, меҳрибон, Озарбайжон!* (С. В у р ғ у н). *Қобил бобо яланғоч, ялангоёқ, яктакчан, оғил эшиги ёнида туриб, дағдағ титрайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Яна Қизил Майдон — азамат шердек, Керган сиймосини паҳлавон каби* (Л е р м о н т о в). *Ўттизтача одам — яроғли* (С. Ж ў р а).

Ажратилган сифатловчиларда предметнинг маълум белгисини бўрттириб, ажратиб ифодалаш мазмунигина ифодаланиб қолмасдан, бошқа қўшимча маъно оттенкалари ҳам бўлади. Шоир ёки ёзувчининг сифатловчини ажратишдан асосий мақсади ҳам ана шу қўшимча маъно оттенкаларини ифодалашдир. Келтирилган мисолларнинг биринчисида қўшимча изоҳ маъноси ифодаланади: шоир ўзининг содиқ ва меҳрибон эканини алоҳида ифодалайди, ўзи ҳақида қўшимча изоҳ беради. Шунинг учун ҳам бу гапни иккига ажратиб ҳам ифодалаш мумкин эди: *Борлигим-ла сенинг фарзандингман, мен сенга содиқ ва меҳрибонман* каби.

Иккинчи мисол (*Яна Қизил Майдон...*)даги қўшимча маъно оттенкаси — ҳаракат-ҳолатнинг қай тарзда рўй беришини ифодалашдир. Демак, бу иборада аниқловчи мазмунан равиш ҳоли ҳамдир.

*Она, лабларида иссиқ табассум, Мазиннинг орқасидан борар ва унинг боши оша ўғлига ва байроққа қарарди* (М. Г о р ь к и й). Бу типдаги сифатловчи конструкциялар шаклан ва мазмунан анча мустақил бўлиши билан, маълум предметга тааллуқли бўлган қўшимча изоҳ — белги-хусусият, ҳолатни ифодалайди.

Ажратилган сифатловчилардаги қўшимча изоҳ, предмет белгиси ҳақидаги қўшимча маълумот ифодаланган бўлак алоҳида таъкидланиши, логик урғу олиши мумкин (юқоридаги мисолларга қаранг). Баъзан эса бундай сифатловчилар алоҳида таъкидланмайди, логик урғу олмайди. Бу ҳолда сифатловчилар авторнинг қўшимча йўл-йўлакай изоҳи, эслатишини ифодалайди: *Энди одамлар — отлиқ, пиёда, ёш, қари — учрай бошлади* (О й б е к).

Ажратилган сифатловчилардаги бу икки хил хусусият сифатловчининг семантикасидан ва умумий контекстдан англашилади.

Қуйидаги каби ўринларда ажратилган сифатловчида учинчи хил маъно оттенкаси — маълум бир ҳаракат-ҳолатнинг рўй беришидаги сабаб англашилади: *Дам ўқ янглиғ, булутларга кириб, қийқирар у — довурак, дадил* (М. Г о р ь к и й). *Бири — Рогдай, қўрқмас баҳодир, Қиличи юрт очишга қодир* (П а в л е н к о). *Сичқон қўймабди сира, Елим — ёпишқоқ, хира, Даллол бўпти каламуш, Юлдуз бўлса олармиш* (Қ. М у ҳ а м м а д и й).

Қуйидаги мисолда ажратилган сифатловчи маълум предметга бўлган авторнинг модал муносабатини (бу ўринда салбий муноса-

батини) ифодалайди: *Сичқонбой, раҳмсиз, тўнг, Дўқ урубон босади* (Қ. Муҳаммадий). *Сакраб тушиб шунда туядан, карвон боши — бераҳм, нодон* (Э. Раҳим).

Бундан ташқари, айрим ажратилган сифатловчиларда шарт, пайт, тўсиқсизлик каби қўшимча маъно оттенкалари ҳам ифодаланади.

Келтирилган ҳолатларнинг ҳаммасида ажратилган сифатловчи сифатланмишдан сўнг келади. Сифатловчининг ўрин ўзгартирмай, сифатланмишдан олдин келиб ажратилиши камдан-кам учрайдиган ҳодисадир (бундай ҳолатдаги ажратилган сифатловчилар рус тилидан таржима қилинган айрим асарларда учрайди). Бунинг сабаби шуки, сифатланмишдан олдин келган аниқловчининг ажратилиши ёзувчининг ниятига боғлиқдир, ёзувчи сифатловчи орқали маълум бир ҳаракат ёки ҳолатнинг қай тарзда рўй берганини ва ёки сабабини ифодаламоқчи бўлса, шу бўлакни ажратади. Ажратилган сифатловчи алоҳида интонация билан айтилади, сифатланмишдан пауза билан ажратилади, алоҳида логик урғу билан талаффуз этилади: *Бир оздан сўнг, одатдагича, ҳамма ёғи йиртиқ-ямоқ ва таъби хира, Весовшиков кириб келди* (М. Горький).

Бу хил ажратилган бўлаklar таркиб жиҳатидан анча кенг ёки уюшган бўлади. Бу ҳол уларнинг мазмун ва интонация томондан ажратилган эканлигини англашга ёрдам беради. Демак, ажратилган сифатловчи орқали қўшимча маъно оттенкаларини ифодалаш усулларида бири аниқловчининг ўрнини ўзгартмай, уни логик урғу бериш ва таркибини кенгайтиш йўли билан ҳам бўлади.

Ажратилган сифатловчиларда қўшимча маъно оттенкаларининг англашилиши бу хил бўлаklarнинг функционал муносабатларининг кенгайтиши сабабли бўлади. Агар сифатловчи фақат ўз аниқланмиши билан келса, логик томондан кесим билан ҳам муносабатга киришади. Бу ҳолат сифатловчи орқали бошқа маъно оттенкаларини ҳам ифодалашга олиб келади.

Ажратилган сифатловчининг таркиби кенгаймай, кесим билан ёнма-ён келса, ҳолга ҳам жуда яқинлашади: *Руслан, сўзсиз, нолон, кечар йўл* (Павленко).

Айрим ўринларда ажратилган сифатловчи билан сифатланмиш ёнма-ён келмай, уларнинг орасида бошқа гап бўлаklари (кўпинча кесим ва унга оид бўлаklar) бўлади. Бундай ҳолат ҳам ажратилган сифатловчи орқали қўшимча маъно оттенкалари ифодалашда бир усул бўлиб ҳисобланади: *Акси садо юрти — қоялар аро, Мен ёнғоқзор топдим — гўзал, хушхаво* (А. Тўқимбоев). *Муштумзўр лапанлар — муғамбир, писмиқ* (Ойбек). *Батрак эдинг, юпун-ялангоёқ, Бойнинг подасини қирга ҳайдардинг* (Ойбек). *Бир мужик бор эди, Спывакин деган, ана шу туриб...* (М. Горький).

Бундай ажратилган сифатловчилар орқали қўшимча изоҳ, қўшимча маълумот ифодаланади ёки предметнинг бирор белгиси йўл-йўлакай эслатиб ўтилади (сўнгги мисолга қаранг) ва

ёхуд, аксинча, предметнинг белгиси алоҳида ажратилади, таъкидланади.

Сифатланмиш отдан сўнг келган сифатловчилар ўзига мустақиллашиб, алоҳида гапни ташкил этиши мумкин: *Китоб бор, — бошидан бадбахт, бадкирдор, Мазасидан дарров ачишар оғир* (С. В у р ғ у н).

Бу мисолда *бошидан бадбахт, бадкирдор* ибораси китобнинг таърифи бўлиб, мустақил мазмунни ифодалаб, алоҳида гап интонацияси билан талаффуз этилади. Шу сабабдан у тўлиқсиз гап саналади.

Кўринадики, кесимдан сўнг келган сифатловчилар ҳар вақт ажратилган бўлак бўла бермайди. Агар улар состав жиҳатдан анча кенгайиб, асосий гапдан анча узоқлашса, мазмунан мустақиллиги ортади, алоҳида гап интонацияси билан айтилади. Шунга кўра, бу хил конструкциялар гап ҳисобланади ва олдинги гап билан бирга қўшма гап конструкциясини ташкил этади: *Мен ёш ишчиларни айтаётирман, бақувват, сезгир, ҳар нарсани англаб олишга ўч* (М. Горький). *Сен — эй дўстлик, нозли овинчоқ, Хаста руҳим сен вафодори!.. Қора кунда сунанчиқ, ҳамдам, Сен қайтардинг юрак кўркимни* (П а в л е н к о).

Баъзан мустақил гап тусини олган бундай конструкцияларнинг эгаси алоҳида бўлиб, олдинги гап эгасидан ажралиб туради.

Алоҳида аҳамият берилиб, логик урғу қабул қилган, таркиби кенг ва сифатланмишдан сўнг уюшиб келган сифатловчилар ҳам тўлиқсиз гап ҳисобланади: *Беш қиз тикар, — ҳар бирининг ҳам Ўз ёши бор, завқи, қилиғи бор, От айтувчи Назмихон опам — Ингичка қош, қора кўз, бўйдор... Маслаҳатгўй, ғамхўр ва туйғун* (О й б е к). *Уғлим ҳалок бўлди, яхши ўғил эди, Ақли расо, гўзал, дов-юрак, дилдор* (О й б е к).

Ажратилган сифатловчилардаги бу икки хил хусусият — маълум предметнинг белгисини ифодалаш ва бошқа қўшимча ўзига хос мазмунни, мураккаб фикрни содда гап шаклида ифодалаш учун хизмат қилади.

Ажратилган сифатловчилар орқали мураккаб фикрни содда гап шаклида ифодалаш имконияти туғилади, кўпинча улар гапнинг шундай зарурий элементига айланадики, уларсиз гап структураси бузилади, айтилмоқчи бўлган фикр англашилмай қолади: *Тётка бир ирғиб тушди-да, товуш келган ёққа қаради: бири — соқол-мўйловли, маст башара, иккинчиси — семиз, қизил юзли — икки киши кўзга чалинди* (Ч е х о в).

Бу гап конструкцияси таркибидаги ажратилган сифатловчилар бўлмаса, сифатланмишлар (*бири, иккинчиси*) сўнгги сўзлар билан грамматик алоқага киришмайди.

Ажратилган сифатловчи мазмунан икки хил бўлиши мумкин. Биринчидан, ажратилган сифатловчи предметнинг белгисини алоҳида айриб, бўрттириб, диққатни белгига жалб қилиб ифодалайди: *Қирқди қўрқоқларнинг ваҳимасин шу зум Лениннинг товуши, тетик ва янгроқ* (В. М.). *Қизлар оғир эгди бошларин, Сукут... эзгич, маънодор, узоқ* (О й б е к).

Баъзан ажратилган сифатловчи бир составли гап функциясидаги ундалмага оид бўлади. Бу ҳолда унинг маъноси янада бўрттирилади: *Ғазабда ёнди Раҳим, Деди:—Эй, бой, бераҳм!!!* (С. Жўра).

Бошқа ўринда эса предметнинг маълум белгиси йўл-йўлакай эслатиб ўтилади. Бунда ҳам сифатловчи ажратилади, аммо биринчи ҳолатдаги каби, алоҳида логик урғуга эга бўлмайди: *Улардан бири — серсоқол, ранглар ва ориқ — ўз мантиқининг кучини кўрсатишга тиришади* (Ойбек). *Байроқлар — қизил, яшил, олачипор — колонна тепасида ҳилпираб боради* (Фадеев). *Исми Барлос — содда, диловор — ов ва қуш илмининг пиридир* (Ойбек). *Улардан бири — кенг яғринли, ғилай — узунчоқ, тўрт бурчак шаклидаги аравада борар эди* (Н. Островский).

Ажратилган сифатловчиларда маълум даражада предикативлик мазмуни, ҳукм бўлади. Аммо бу ҳолат логик жиҳатдангина бўлиб, грамматик ва интонацион хусусиятига кўра, улар ажратилган сифатловчи бўлиб қолади: *Заводларда йигитлар — илғор, Пўлат қуйиб ҳаёт қуради; Фабрикада қизлар — ижодкор, Озод меҳнат завқин суради* (Ойбек).

Ажратилган сифатловчиларда ҳукм мазмунининг аниқ ифодаланиши маълум шарт-шароит асосида юзага келади. Бунинг учун: 1) ажратилган сифатловчи кесимдан олдин келиши, 2) сифатланмишдан олдин эса ҳол ёки тўлдирувчи бўлиши зарур.

Бу икки ҳолат бўлмаса, айниқса ажратилган сифатловчили бирикма кесим билан ёнма-ён турса, ажратилган аниқловчидаги ҳукм мазмуни жуда сусаяди. Бу ҳолатда ажратилган сифатловчи изоҳловчига яқинлашади: *Ғижирлайди арава — шалоқ, Қишлоқ, қишлоқ. Колхоз. Сув. Тутун* (Ойбек). *Толлар — сатанг, шошиб безанар* (Ойбек). *Бир ёнимда пахта — дурдона* (С. Жўра).

Ажратилган сифатловчили гапларнинг асосий белгиларидан бири шуки, бу хил гапларнинг кесими асосан феъл кесим бўлиб, у маълум сифатловчининг ажратилган эканини яққол кўрсатиб туради. От кесим бўлган тақдирда эса, сифатловчининг ажратилган экани яхши англашилмайди; гапнинг мазмуни, бўлакларнинг муносабати аниқ бўлмай қолади.

Сифатловчилар маълум бир шарт-шароитда ажратилади. Маълумки, ҳозирги ўзбек адабий тилида сифатловчи муайян ўринда — сифатловчи ҳар вақт аниқланмишдан олдин келади. Сифатловчининг ана шу қатъий ўрнини ўзгартиш — сифатланмишдан сўнг қўйиш натижасида, унинг маъноси ва интонациясида ўзига хослик келиб чиқади. Бу вазиятдаги сифатловчининг интонацияси бошқа гап бўлакларининг интонациясидан кескин ажралиб туради ва сифатловчи бошқа гап бўлакларидан пауза билан ажратилади. Интонациядаги бу ўзига хослик диққатнинг аниқловчига тортилишига сабаб бўлади. Шу йўл билан логик ва интонацион ажралиш рўй беради.

Ажратилган сифатловчилар, бошқа ажратилган иккинчи даражали бўлақларга нисбатан, кам қўлланади. Аммо маълум текстда, нутқда ажратилган сифатловчини топиш жуда осон — у ўз интонацияси, қатъий ўрнининг ўзгариши билан яққол ажралиб туради.

Қуйидаги уч ҳолат сифатловчиларнинг ажратилишини янада ривожлантиради.

а) агар сифатланмиш кишилик олмошлари ёки атоқли от ва ёхуд отлашган сўзлар орқали ифодаланса: *Хуш келибсиз!* — *деркан, кулиб у — дўндиқ* (С. Жўра). *Ҳеч эринмай куч тўкипти Кўкан — девкор, ўйламапти шунча пиёз кимга даркор* (Ғ. Ғулом). *У, исёнкор, буюк эркесвар, қад кўтариб турар тўғримда* (Ж. Жабборов). *Улардан бири — серсоқол, рангпар ва ориқ — ўз мантиқининг кучини кўрсатишга тиришади* (Ойбек).

Одатда, кишилик олмоши ёки отлашган сўзга мансуб сифатловчилар ҳар вақт ажратилади, чунки кишилик олмоши ёки отлашган сўздан олдинда сифатловчи қўлланмайди. Атоқли отга тааллуқли ажратилган сифатловчи шу от билан мазмунан жипслашиб, кўпинча унинг лақабига айланиб қолади.

Кишилик олмоши, атоқли от, отлашган сўзга мансуб ажратилган сифатловчилар бир сўздан иборат бўлиши ҳам мумкин.

б) агар сифатловчи ўзига оид сўзлар билан кенгайиб ёки уюшиб келса: *Фақат бир қувват бор, қуёшдай ёруғ, ундан нур олади юлдузлар, ойлар* (Лермонтов). *Пахтакор ўзбекман — забардаст, мағрур, Шарқнинг маёғи деб аталур юртим* (Ғ. Ғулом).

Сифатловчининг ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келиши ёки унинг уюшиши унга анча логик мустақиллик беради.

в) ажратилган сифатловчининг аниқланмиши ўз навбатида аниқловчи ёки изоҳловчига эга бўлса: *Ва чол фин — ғамдош, дардман, хаёлимни этар эди банд* (Павленко).

Юқоридаги уч грамматик ҳолат ажратилган сифатловчиларга семантик ва интонацион мустақиллик беради.

Ҳар қандай сифатловчилар ҳам ажратила бермайди. Фақат сифат ёки сифатдош билан ифодаланган сифатловчиларгина ажратилади, кўрсатиш олмоши, сон орқали ифодаланган ажратилган сифатловчилар учрамайди. Қаратқич келишигида келган аниқловчи аниқланмишдан сўнг қўлланмайди, шунинг учун ҳам унинг ажралиши мумкин эмас. Баъзан шеърятда қаратқичли аниқловчи аниқланмишдан сўнг ҳам келади, аммо бу ҳолатда аниқловчи қофия, вазн талаби билан қўлланиб, ажратилиш хусусиятига эга бўлмайди.

Маълум сифатловчининг ажратилган ёки ажратилмаганлиги айтилмоқчи бўлган фикрга, контекстга ҳам боғлиқ бўлади: *Порт бўлғай, кўргаймиз, шундоқ ҳам гўзал, Порт бўлғай, кенг, мўл, тўкин, бой* (Г. Табидзе).

Бу мисолда сифатловчилар отга (*порт*) боғланса (*гўзал, мўл, тўкин, бой, кенг, порт бўлғай*), унда сифатловчилар ажратилган ҳисобланади; агар сифатловчилар боғлама (*бўлғай*) билан боғ-

ланса (*порт, гўзал, кенг, мўл, тўкин, бой бўлмай*), бу ҳолда сифатловчилар ажратилмай, кесимни ташкил этади.

Асосан аслий сифатлар ажратилади, нисбий сифатларнинг ажратилиши кам учрайди.

Нисбий сифат ажратилганда, иборанинг адабий-китобийлиги сезилиб туради: *Бир қанча кабуларлар — оқ, чипор, кўкимтил ва ҳоказо тусли — очкўзлик билан шошиб-шошиб дон терар экан, Хусайн Бойқаро болалардай қувониб кетди* (Ойбек). *Саккизтўққизда бутун-бутун асарларни — илмий, фалсафий, шеърӣ завққа берилиб мутулаа этган* (Ойбек).

Сифат билан ифодаланган ажратилган сифатловчилар ёлғиз бўлади (агар сифатланмиш кишилик олмоши, атоқли от ёки отлашган сўзлар орқали ифодаланса) ёки уюшиб келади; уларнинг маълум сўзлар билан кенгайиб келиши жуда кам учрайди — одатда, бунинг учун аниқловчи ясама сифат бўлиши керак: *Ғижирлар кичик эшик, Чиқар қизил кашшоф қиз, Ёмғир ювган япроқдек, жонли, тирик ва тетик* (С. Жўра).

Сифатдош орқали ифодаланган сифатловчилар сифатдошнинг феъллик хусусиятига кўра, ўзига онд сўзлар билан кенгайиб, сифатдош оборотини ташкил этади.

Сифат билан ифодаланган ёлғиз сифатловчиларнинг ажратилиши кам учрайди: *Ҳам бор гилам — зангори, Шу эди бисотда бори* (С. Жўра). *Байроқ, ҳаворанг, мағрур ҳилпираб турар* (Ҳ. Фулом).

Ажратилган сифатдош конструкциясининг таркибида тўлдирувчи ёки ҳол, ёхуд ҳар икки бўлак бўлиши мумкин: *Унинг рўпарасида бир киши, генерал шинелини кийган, сочлари оқарган, девонда суяниб ўтирар эди* (Қазакевич). *Ким экан у, санга бас келган* (Ойбек).

Ажратилган сифатдош конструкцияларда икки хил маъно англашилади. Биринчидан, предметнинг ҳаракат белгиси ва шу предметнинг ҳолатини (биринчи мисолга қаранг) кўрсатади. Иккинчидан, ажратилган сифатдош конструкцияси аниқланмишни изоҳлайди: юқоридаги сўнгги мисолда сифатдош конструкцияси аниқланмиш у олмошини аниқлаб келади — у шахснинг ким эканлигини изоҳлайди.

Ажратилган сифатдош обороти ўз аниқланмишидан сўнг, гап орасида келади. Ажратилган сифатдош оборотининг гап охирида келиши кам учрайди, чунки бундай позицияда сифатдош ўтган замон феъли вазифасида қўлланиб, алоҳида гапни ташкил этади. Баъзан гап охирида келган сифатдош обороти мазмунан ўз аниқланмиши билан жипс муносабатда бўлса, ҳаракат — ҳукмдан кўра, хусусиятни кўпроқ ифодаласа, ажратилиши мумкин: *Юраги ачиди — янгигина яқтак эди, энди уч-тўрт ювилган* (А. Қаҳқор).

Ёлғиз келган сифатдошнинг ажратилиши учун аниқланмиш кишилик олмоши билан ифодаланиши, кесим сифатдош — аниқловчидан олдин келиши шарт: *Заями у, вайсаётган? — деди масхараомиз...* (М. Соколов).

Кўринадик, *-ган* шаклли сифатдошгина ажратилиши мумкин.

Маълумки, *-ган* шаклли сифатдош икки вазифада қўлланади: маълум ҳаракат, ҳолатнинг ўтган замонда рўй берганини ифода-  
лаб, ўтган замон феълени ташкил этади: *Кенгаш қатнашчилари қарор лойиҳаси билан кеча танишиб чиққан*. Бошқа ўринларда эса *-ган* шаклли сифатдош ўз маъносида қўлланиб предметнинг ҳаракат — белгисини кўрсатади. Бу ҳолатда у аниқ замонни кўрсатмай, предметнинг маълум давр ичидаги доимий белгисини англатади. Ана шу иккинчи ҳолатда, у ажратилиши мумкин. Бунинг учун гап таркибидаги кесим аниқ ифодаланиши, сифатдош конструкцияси эса ҳолат англатиши ва таркиби кенгайиб келиши зарур: *У, қўнжи калта сариқ этик кийган, оёқларини хиёл букиб, қаттиқ-қаттиқ қадам ташлар эди* (Н. Островский) *Бу жумлада ажратилган бўлак — қўнжи калта сариқ этик кийган — предметнинг ҳолатини ифодалайди; сифатдош конструкциясини кесим билан аралаштириш ярамайди, чунки у асосий кесим — қадам ташлар эди билан бир маъно группасини ташкил этмайди, демак, улар уюшиқ кесимлар бўла олмайди.*

Ажратилган сифатдош конструкцияларининг ўзига хос бир тури бор. Бу тур маълум предметнинг аниқловчиси — изоҳловчиси бўлиб, ўз аниқланмишидан сўнг, кўпинча гап охирида келади: *Менинг жияним ҳам қамоқда, Евченко деган — эшитганмисиз* (М. Горький). *Бир мужик бор эди, Спивакин деган, ана шу туриб...* (М. Горький).

Бу хил ажратилган сифатдош конструкцияларда қўшимча изоҳ, таъкид каби маъно оттенкаси ифодаланади.

Ажратилган сифатловчиларнинг яна бир турида ажратилган сифатловчилар орқали предметнинг ҳолати ёки ҳаракатга бўлган қўшимча изоҳ ифодаланади: *Она, лабларида иссиқ табассум, Мазиннинг орқасидан борар ва унинг боши оша ўғлига ва байроққа қарарди* (М. Горький). *Мария Ивановна, устида деҳқон хотинлари киядиган йиртиқ кўйлак, ерда ўтирарди; ранги кетган, сочлари тўзиган* (Павленко).

Бундай ажратилган сифатловчилар кўпинча сифатланмишдан сўнг, баъзан эса аниқланмишдан олдин ҳам келади: *Оёғида галош, шимининг почаси қайтарилган, бошида соябони — Беликов келмоқда...* (Чехов).

Айрим ҳолларда бу хил ажратилган бўлаклар сифатланмишсиз қўлланади, аммо тушган бўлак контекстдан аён бўлиб туради: *Унинг ўпкаси тўлиб овози қалтирай бошлади ва кўзларида табассум, опа-укага қараб туриб деди* (М. Горький).

Ажратилган бўлакларнинг бу типи шаклан сифатловчига ўхшамаса ҳам, у мазмунан отга боғланиб, унинг белгисини ифодалаш билан сифатловчига айланади. Бу типдаги сифатловчилар мазмунан кесимга ҳам боғланиб, кесимдан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг қай тарзда рўй беришини кўрсатади. Аммо бу иккинчи даражали маъно оттенкаси бўлиб, уларнинг асосий хусусияти предметнинг белгиси, ҳолатини ифодалашдир. Бу хил



конструкцияларнинг кесими бўлмаслиги, маълум бир отнинг хусусиятини кўрсатиши уларни сўз бирикмаси деб изоҳлашга сабаб бўлади. Бу хил сўз бирикмалари ўрнига, интонацияси ва семантик функциясига кўра, ажратилган бўлак саналади. Бошқарувчи сўз шаклан бош келишида бўлса-да, у мазмунан аниқловчидир (*тош кўприк, қўл соат* типидagi аниқловчили бирикмалардаги *тош, қўл* сўзлари каби).

Айрим сифатловчилар сифатланмишсиз қўлланганда, диққат унга қаратилади, предметнинг шу белгиси ажратилиб ифодаланади, алоҳида интонацияга эга бўлади, логик урғуни қабул қилади. Шунга кўра, бу хил сифатловчилар ажратилган бўлак ҳисобланади. Масалан: *...Ана, қип-қизил, сизга боқиб тургандай*. Бундай иборалар кўпроқ оғзаки нуққа оид бўлиб, маълум контекст ёки шарт-шароитда англашилади. Юқоридаги ибора далаларда қипқизил лолалар очилиб турган бир фаслга тааллуқлидир (*«лолалар билан қип-қизил далалар сизга кулиб боқиб тургандай»*).

### Ажратилган изоҳлар

Ажратилган бўлакларнинг айрим турлари гапнинг бирор бўлагини изоҳлаб, унга боғлиқ бўлган қўшимча маълумот беради: *Совет Армиясининг генерали, ўша сиз айтган «қандайдир осий» — мен бўламан* (Яшин). *Аллақайқадан, узоқдан, онанинг мулоийм овози келди* (М. Горький). *Фурсатинг борми, қайнатангдан, Зуннунхўжадан, сўраб келганмисан? — деди* (А. Қаҳқор).

Ажратилган изоҳлар ажратилган бўлакларнинг бошқа туридан ўз хусусиятлари билан ажралиб туради. Бу фарқлардан бири шундаки, бу хил ажратилган бўлаклар ўзлари ифодалаётган маънони ажратиб, бошқа гап бўлакларидан айириб ифодалабгина қолмай, улардан олдин келган бошқа бир бўлакнинг маъносини ҳам изоҳлаб келади. Юқоридаги биринчи мисолда *генерал*, иккинчисида *аллақайқадан*, учинчисида *қайнатангдан* сўзлари изоҳланади.

Ажратилган изоҳлар шаклан ҳар хил бўлганидек, маъно оттенкаларини ҳам турлича ифодалайдилар. Бош келишидаги ажратилган изоҳларда предикация кучли бўлади.

Ҳар бир ажратилган бўлакнинг асосий мазмун функцияси маълум бир бўлакни аниқлаш, изоҳлаш, таърифлаш, турли модал муносабатларни ифодалашдир. Бундан ташқари, ҳар бир ажратилган изоҳ қўшимча маъно оттенкаларини ҳам ифодалайди. Бу маъно муносабатлари ва оттенкалари, ажратилган бўлакнинг таркиби, ўрни, морфологик белгиларига кўра, турлича ифодаланади.

Одатда ажратилган изоҳлар алоҳида интонация билан талаффуз этилади, ҳар икки томонида пауза бўлади. Шунга кўра, улар оддий гап бўлакларидан фарқланади. Аммо ҳозирги ўзбек адабий тилининг ўзига хос хусусияти шундаки, бошқа тиллар учун қатъий бўлган бу қоида ўзбек тилида маълум даражада ўзгача бўлади: кўпинча ажратилган бўлакдан олдин маълум пауза бўлса ҳам,

ундан сўнг пауза кўпинча бўлмайди, ажратилган бўлак сўнги бўлак билан умумий интонацияга эга бўлади. Бу ҳолатда ажратилган бўлак ва унинг таркиби ёки қисми алоҳида интонация билан айтилса ҳам, ажратилган бўлакларнинг охирига келганда, интонация ўзгариб, умумий гап интонациясига тенглашади ва бу ҳолда ажратилган бўлакнинг охириги қисми ёки таркибининг талаффузи оддий гап бўлаклари интонациясидан фарқланмай қолади: *Бироқ хат ўз ораларидан ишга юборган ва ҳар бир саломномалари билан унга маънавий куч бериб турадиган ишчилар коллективидан, синфдош дўстларидан келган экан* (П. Турсунов). *Холмурад эркак, аёл, ёшу қари билан хайрлашар экан, шу пайтгача сира ҳаёлига келмаган бир нарсани, бу одамларнинг ўзига шу қадар меҳрибон, шу қадар қадрдон бўлиб қолганларини ҳис қилади...* (П. Турсунов). *Йўл устида икки таниш киши узун бўйлик Артём ва унинг ёнида кичкинагина келишган, хушқомат Тоня турар эди* (Н. Островский).

Бу хил ажратилган изоҳлар бошқарувчи сўз билан ёнма-ён келади, шунинг учун ҳам улар орасида пауза бўлмайди ёки пауза жуда қисқа бўлади. Демак, ажратилган изоҳларнинг бундай ўзига хос хусусияти унинг ўринлашиш ва таркибига боғлиқдир: изоҳ бўлакнинг таркиби қанча қисқа бўлса ёки ёлғиз бўлса, умумий гап интонациясига киришиб кетиши шунчалик аниқ бўлади.

Ажратилган изоҳлардаги бундай хусусият айниқса аниқловчи шаклидаги ажратилган изоҳларда аниқ кўринади: *Мен... курашаётган конгресс иштирокчиларининг — янги дўстларимнинг қаҳрамонона қиёфаларини гавдалантириб беришга ҳаракат қилдим* (С. Эшонтураева). *Кечаги, яъни урушдан олдинги ҳаётнинг нақадар мароқли эканини балки Шура фақатгина шу дамдагина билгандир* (О. Гончар).

Аниқловчи функциясидаги ажратилган изоҳлар аниқланмишларидан олдин келганлиги ва кўпинча аниқланмиш билан ёнма-ён турганлиги учун ҳам, улардан сўнг пауза бўлмайди, аниқланмиш билан умумий интонацияга эга бўлади.

Бундай ажратилган изоҳ билан аниқланмиш орасида бошқа гап бўлаклари деярли қўлланмайди, агар қўлланса, ажратилган изоҳдан сўнг пауза бўлади: *Шаҳарнинг бош архитектори бу театрнинг, ҳақиқий санъат саройининг — жуда машҳур рус метромори академик Шусев проекти ва эскизлари бўйича қурилганини айтди* (С. Эшонтураева).

Бошқарувчи бўлакдан пауза билан ажралмай, умумий интонация билан талаффуз этилувчи ажратилган изоҳлардан сўнг ҳеч қандай тиниш белгиси қўйилмайди.

Ажратилган изоҳлар одатда мазмуни изоҳланиши зарур бўлган бирор бўлакка боғлиб, уни изоҳлайди, аниқлайди. Бундай изоҳланаётган бўлак изоҳлаётган бўлакдан — ажратилган изоҳдан олдин келади. Айрим ҳолларда изоҳлаётган бўлакнинг ўз изоҳловчи бўлаги бўлиши мумкин: *Кеча, 1 сентябрда, ўқиш бошланиши кунда, ҳамма худди байрам кунларидагидек шод-хуррам. Биз,*

аёллар,— сен ҳам, мен ҳам,— ўзимизнинг кичкина муҳитимизни биламиз (А. Толстой).

Бу хил ажратилган изоҳлар бир-бирини изоҳлаш билан бирга, асосий—биринчи бўлакнинг маъносини аниқлайди, конкретлаштиради: *Оқоғда Чернишнинг оёқлари олдида, аппарат тепасида, катта Блаженко ўтирарди* (О. Гончар). *Николай Иванович шаҳарнинг бир четида хилват бир кўчада, эскириб қорайган икки қаватли иморатга ёндаштириб солинган кўк бўёқли кичкинагина бир флигелда турарди* (М. Горький). *Мен, ўзбек, тошкентлик ишчининг ўғли, сени юрагимдан қўёлмайман ҳар дам* (Х. Расул).

Баъзан ажратилган изоҳ мазмуни изоҳланаётган сўзнинг айнан ўзи бўлади (қайтарилган бўлак ёлғиз бўлиши ёки ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келиши мумкин): *Шуни унутмангки, гулнинг гўзаллиги ҳам инсоннинг, пок қалбли инсоннинг гўзаллиги туфайлидир* (Р. Файзий). *Икки ерида араб алифбесининг «ишн» ҳарфига ўхшаган тамға босилган отни — киборларнинг отини етаклаб келадилар* (М. Авезов).

Айрим ўринларда изоҳ қисм анча кенгайиб келиши, ҳатто таркибида эга ва кесимлари бўлган аниқловчи ёки бошқа хил эргаш гаплари бўлиши ҳам мумкин: *Фақат биттаси, бўқоғи бўртиб чиққан, лаблари қалин ўспирин бир йигит... ерни кавлай бошлаган эди...* (А. Толстой).

Ажратилган изоҳларнинг маъно функцияси. Ажратилган изоҳлар гап таркибидаги бирор сўзнинг (бу сўз гап бўлаги бўлиши ёки бўлмаслиги ҳам мумкин) маъносини изоҳлаш, аниқлаш, у билан боғлиқ бўлган қўшимча маълумотларни ифодалаш учун хизмат қилади, шу сўз орқали ифодаланган маънога авторнинг муносабатини кўрсатади. Ҳар бир ажратилган изоҳда икки маъно ифодаланади: аввало ажратилган изоҳ маълум сўзнинг маъносини изоҳлайди, конкретлаштиради, шу билан бирга ажратилган изоҳ қўшимча маъно оттенкаларини ҳам ифодалайди. Бу икки хил маъно ажратилган изоҳнинг бошқа гап бўлаклари билан икки хил, икки томонлама муносабатга киришишидан келиб чиқади: *Буларнинг энг каттаси — олти яшарлиси, қўлида қизил байроқ ушлаб турарди* (В. Абдуллаев). *Менинг кириб келувим ҳар икки уйда ҳам, яъни бизнинг уйда ҳам, Саодатларнинг уйида ҳам жуда катта қувончларга сабаб бўлди* (Ғ. Ғулом).

Мисолларда ажратилган изоҳлар маълум сўзлар (энг каттаси ва ҳар икки уйда)ни изоҳлаб, конкретлаштириб келиш билан бирга, кесим билан ҳам алоқага киришиб, қўшимча маъно оттенкасини ифодалайди. Бундай қўшимча маъно айрим ҳолларда маълум интонация ва контекстдан ҳам англашилиб туради. Шунга кўра ажратилган изоҳларда маълум даражада предикативлик (ҳукм) ҳам англашилади. Ана шу хусусиятлари билан ажратилган изоҳ «қисқартирилган гап»га ўхшайди.

Ажратилган изоҳ қуйидаги маъно функцияларини бажаради:

1. Маълум сўзнинг маъноси изоҳланади:

а) маълум предмет ёши, қариндошлиги, фаолияти, миллати, асли, тури ва бошқа хусусиятларига кўра, изоҳланади: *Устанинг шогирди — ўн тўрт яшар Йўлдош, дераза олдида ўтирарди* (Ойбек). *Поччам, яъни Саодатнинг дадаси, ўзи хизмат қилиб турар эди* (Ғ. Ғулом). *Каллистрат Евграфович, бош хирург, унинг ёнида ўтириб, бошқа ярадорлар олдида бемалол гаплашаётгани учун ўзида йўқ хурсанд бўлди* (Қазакевич). *Уй соҳиб — шоир, ўз одатича, бир нафас қўнмайди* (Ойбек). *Бирдан таниб қолдим-ку, машинистни — акамни* (З. Дийёр). *Мавжуд икки вазир — Хўжа Ато ҳам Абдуллоҳ — девондаги ишларни бошқариб улғурмас эди* (Ойбек). *Тўғонбек подшонинг сеvimли ўғли Музаффар Мирзонинг — ҳали ёш шаҳзоданинг — ёш йигитлари қаторига Мажиддиннинг ёрдами билан кириб олишга муваффақ бўлган эди* (Ойбек). *Лекин қўллари бақувват бола — Успон, уни ўрнидан тургани қўймай, босиб олди* (М. Авезов). *Бу мавзуда узоқ ва кўп гап бўлди, бироқ биз, янги келганлар, гапиришдан ҳам кўра, кўпроқ қулоқ солиб ўтирдик* (Фурманов). *Менга, совет кишисига, бу даҳшатларнинг ҳаммасини — қизлар, эрлар, аёлларнинг сотилишини сўзлаб берадилар* (В. Содиқова).

б) номаълум бўлган бирор сўз (кўпинча чет тилидан олинган ёки кўпчиликка тушунарсиз сўз) изоҳланади. Бу ҳолатда ажратилган изоҳ билан изоҳланаётган сўзнинг маъно доираси тенг келади: *Бунга келар республикадаги новаторлар — донгдор кишилар* (Миртемир). *Ғулом ака — қул ака манглайим ўпиб, Айтгандир: «Жигарим, жоним, азизим...»* (Ғ. Ғулом). *Худди аёз каби титрарди, «Аҳмон-даҳмон» — охири қишининг* (Миртемир). *Бувам, яъни онамнинг отаси, ҳозир раиснинг ўрнида турибди* (Б. Полевой). *Айтилаётган бу ўланни — қўшиқни Макиш эшитиб келаётган эди* (М. Авезов). *Қимни учратдинг сен тонг отиш чоғи! Айт бизга, Покистон — муқаддас зўр тоғ* (Теги Чен).

Изоҳловчи ва изоҳланмиш бўлақлар синоним сўзларни ташкил этиши мумкин: *Лекин шуни иқрор қилиши керакки, менинг сеvim ясама — сохта бўлса ҳам, унинг сеvimси соф қалбдан келган ёшлик сеvimси бўлгани билиниб турар эди* (С. Айний). *Кўп ўтмади, оёқ шипиллашига янги — охори кийимларнинг фижирлаши қўшилди* (С. Айний). *Кечқурун ош сузсак, бир насиба кам, Қумсайман бировни — аллакимимни* (Ғ. Ғулом).

в) ажратилган изоҳ тўдадан қисм ёки бутундан бўлакни ифодалайди: *Бошқаларнинг азобига иш, хизмат юзасидангина қарайдиган одамлар, масалан: судъялар, полициялар, докторлар бориб-бориб шу қадар сийқалашиб кетадиларки...* (Чехов). *Бошқалари-чи, масалан, детдомдан чиққан болаларимиз, ота-онасини қаердан билади* (О. Юнус). *Кореядаги урушга хотима бериш мумкин бўлган экан, демак, иккинчи бир урушга ҳам, масалан, совуқ муносабатлар урушига ҳам, хотима бериш мумкин* (Илья Эренбург).

г) маълум ҳаракат ёки ҳолатнинг рўй бериш ўрни, пайти, даражаси, ҳолати конкретлаштирилади: *Икки томондан, ироқдан, замбаракларнинг гумбира-гумбири эшитилиб туради (Бубен). Ироқда, мудофаанинг икки томонида, катта йўлларда тўплар гумбирлар эди (Бубен). 1868 йилларгача — Бухоро амири билан рус подшоҳи орасида тузилган сулҳномагача, Бухоро музофотининг бошқа районлари каби Ғиждувон районидagi деҳқонлар ҳам ер ҳосилининг ўндан тўрт қисмини подшоҳликка берар эканлар (С. Айниё). ...шунинг учун бу ерга жуда кам, йилда бир ёки икки мартагина келар эди (А. Қаҳҳор). Қўллар ишлар тез — мўъжизакор (Ойбек).*

2. Ажратилган изоҳ, бирор предмет ёки ҳаракат-ҳолат ҳақида бўлган қўшимча маълумот ифодалайди, уни турли томондан таърифлайди; таърифлашда маълум тушунчанинг характерли белгиси асосга олинади: *Симбирскда туғилди Ленин — халқлар устози (Х. Сентов). Яша партиямиз — Тинчлик байроқдори! (Миртемир). Битта қишлоқ қолдир, кўм-кўк қишлоқ ...Мерос бўлар, юрт бўлади шод, Шаҳар қилиб олар ўзлари — ўғил-қизлар — келажак авлод... (Миртемир). Бизларни бошлай бер нури йўлингдан, Партиям, халқларнинг суянган тоғи (Миртемир). Она мени кутар ўз фарзандидай, Шонли Москвамиз — улуг пойтахт (Х. Тўхтабоев). Бор бўлсин Жоло — Чиниққан арбоб (Миртемир). Икки ён бинолар — басавлат, баланд: Театр, магазин, турар жой, Марказий телеграф — Москва билан, Ер шарин боғловчи сарой (Ж. Жаборов). Қизлар қадрдон муаллималарини, муаллималари эса ўзларининг дастлабки шогирдларини — эртанги муаллима қизларини табриклайди (Ойбек).*

3. Изоҳланмиш бўлакнинг маъноси кенг бўлиб, ажратилган изоҳловчи унинг доирасини маълум конкрет тушунчалар билан чегаралайди: *Биз деҳқончилик маданиятини ошираётганимиз сабабли чорвачилик учун жуда аҳамиятли бўлган бошқа экинларнинг — картошка, ҳашаки савзи, ҳашаки лавлаги, қандлавлаги экинларининг ялпи ҳосилини оширишимиз ҳам мумкин. Биз, илдизлар, Қоронғи ер остида ишловчилармиз (Қрилов).*

Айрим ўринларда ажратиб, чегаралаб кўрсатилган бўлакнинг маъноси таъкидланади, ўз типидagi бошқа предметлар, ҳаракат-ҳолатдан ажратиб кўрсатилади: *Бу сўзлар фақатгина унинг — шахсан Кузнецовнинггина сўзи бўлмасдан, Горький қўшиғининг бу сўзлари гўё бевосита бизга, Кузнецовни тинглаётганларга тааллуқли эди (Медведов).*

Бу хил ажратилган бўлаклар айниқса, жумладан, ҳатто, хусусан, ҳам каби лексик ва грамматик воситалар билан бирга қўлланади: *Бу оиланинг бир йилдан бери зиндонга ўхшаган қўрғонда қамалиб ётган аъзолари, айниқса ёш болалар, боққа чиқиб жуда яйрадилар! (С. Айниё). Уларнинг бир нечтаси, булар орасида Холмурод ҳам, ётоқхонага киришди (П. Турсун). Бутун философиянинг, айниқса янги философиянинг буюк асосий бош масаласи — тафаккурнинг борлиққа муносабати масаласидир. Баъзи*

бўлимларга, жумладан минометчиларга ҳам, комбат қисқа дам берди (О. Гончар). ...Лекин ҳамма, шу жумладан онанинг ўзи ҳам, ёлғиз шикоят қилар... эди (М. Горький). ...Ундан кейин яна куйлади ва шунинг билан бизнинг ҳаммамизни, ҳатто Беликовни ҳам, ўзига мафтун қилди (Чехов).

Баъзан гап таркибидаги айрим бўлақлар айнан қайтарилади. Қайтарилган бўлақ кўпинча маълум аниқловчи ва изоҳловчи сўзлар билан бирикиб келиши мумкин. Бу тобе сўзлар маълум бўлакнинг маъносини турли томондан изоҳлаш вазифасида келади. Такрорланган бўлак ажратилган изоҳловчи бўлак саналиб, мазмунан таъкидлаш функциясида бўлади: *Онанинг, умид билан бешигини тебратган шу бечора онанинг, сендан нима кўрди (А. Қаҳқор). Ҳатто форспараст шоирлар ҳам унинг ғазалини — ўзбек тилидаги ғазалини энг буюк нодиралар даражасига кўтардилар (Ойбек).*

Айрим ажратилган изоҳлар модал муносабатларни ифодалайди — сўзловчининг маълум предметга бўлган муносабатини кўрсатади.

а) сўзловчининг ижобий муносабати: *Корец ўғиллари—ийигтларнинг гуллари, Қақшатғич зарба билан босқинчига ташланди (Миртемир). Наманган боғлари — ишқ булоқлари, Қалбни мафтун этар мисоли қўшиқ (Р. Бобожон). Шунинг унутманеки, гулнинг гўзаллиги ҳам инсоннинг, пок қалбли инсоннинг гўзаллиги туфайлидир (Р. Файзий).*

б) сўзловчининг салбий муносабати (нафрати, жирканчи, мазахи, кесатиши ва бошқалар): *Бу ердаги ўртоқларинг сени, сен ювиндихўрни ҳамқишлоғимиз дегани ор қилишади (А. Қаҳқор). Соқчилар золим хонни, Бу ажойиб ҳайвонни, Оғилда ушладилар (Ҳ. Олимжон). Трумен, Черчилларнинг, у номурад дилларнинг заволини истаймиз (Ф. Фулом). Гўзал Пхеньянини яқсон этди ёв — Уолл-Стритнинг ёвуз малайи (Ҳ. Фулом). Қутирган шоҳ, у золим тождор, Эҳ сўндирди, хор қилди босиб, Чекинади денгизга Нью-Йорк бойваччалари — олифта офицерлар (Мирмуҳсин).*

в) маълум предметнинг сўзловчига бўлган муносабати: *«Сиздан илтимос қилар эдимки, Фафур Фуломга, менинг иккинчи отамга, яна бир ўғлинг бор экан, у доим сени оталарча ғамхўрлигининг унутмайди деб, хабар қилинг»,— деди (Журналдан). Унинг — қадрдон ўртоғимиз Дарбекнинг орамиздан кетиши бизни жуда оғир қайғуга солди (Медведев).*

4. Маълум ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериши учун асосни ёки сабабни ифодалайди: *Мана мен, виждонли немис сифатида, қуроолларингизни ташлаб, Гитлер учун ўз қонингизни тўкманг, деб сизга мурожаат қиламан (Қазақевич). Сиз, совет кишиси сифатида, бизнинг Қизил Армия ва қизил флот жангчиларига шу қадар ғамхўрлик қиляпсиз (Қазақевич).*

Бу хил ажратилган изоҳлар одатда кишилик олмошига оид бўлиб, кўпинча улар олмошдан сўнг, баъзан олдин келади. Ажратилган бўлакнинг таркибида *сифатида* сўзи бўлади. Баъзан бу сўз

ўрнида бўла туриб феъли қўлланади: ...шунинг учун ҳам сиз, партия аззоси бўла туриб, партиянинг йўл-йўриқларини ва ҳарбий хизматчи бўла туриб, олий бош қўмондоннинг буйруғини ўзингиз учун мажбурий деб ҳисобламаслигингиз катта айб бўлади (К а з а к е в и ч).

Айрим ҳолларда олмош ажратилган изоҳдан сўнг келади: *Бригаданинг асосчиларидан бири сифатида, биринчи сўз сенга, Василий Иванович (А. Мухтор).*

д) тўсиқсизлик муносабати ифодаланади: *Уларнинг ҳаммаси — хоҳ ёш, хоҳ қари — фирибгар, ғийбатчи, золим (Ойбек).*

5. Изоҳловчи бўлак ўзидан олдин келиб, унга функциядош бўлақдан англашилган маънонинг хулосасини ифодалайди: *Эргаи гаплар сўз бирикмасидан таркибида эга ва кесими бўлиши билан, яъни гап бўлиши билан фарқланади.*

Бу жумладаги гап бўлиши билан бирикмаси эга ва кесим бўлиши билан бирикмасидан келиб чиқадиган мазмуннинг хулосасидир (чунки эга ва кесимнинг бўлиши гапни ташкил этади).

6. Изоҳловчи бўлак авторнинг йўл-йўлакай изоҳи, эслатиши бўлиши мумкин. Бундай иккинчи даражали изоҳ, эслатиш, одатда, паст интонация билан талаффуз этилади ва шунинг учун ҳам қавсга олинади: *Кейин ўз уйига (Николай Иванович кабинети бўлган уйга) аста кириб кетди (А. Толстой). Уларда (батареячиларда)... сочларини топ-тоза қириб юриш одати бор эди (О. Гончар).*

Ажратилган изоҳлар иштирок этган бирикмаларда асосий, етакчи маъно изоҳланаётган бўлақда бўлади. Айрим ўринларда ажратилган изоҳлар ҳам асосий тушунчаларни ифодалаши, изоҳланаётган бўлак унга нисбатан маълум даражада изоҳловчи бўлиб қолиши мумкин: *Замона Гомери — кекса Сулаймон — доҳига атади шоҳ асарини (Ғ. Фулом). Унинг бу кулгиси эслатар эди, илк баҳор чечагин — Холбек гулини (Журнал).*

Баъзан ажратилган изоҳ ва изоҳланмиш логик жиҳатдан тенг бўлиб, бир-бирини изоҳлайди: *Тайга жангчилари — мард партизанлар, қурол-яроғларни тўплар шошмасдан (Те Ги Чен). Йўлчи учун бир белги — қора. Липилларди ундаб роҳатга (Лермонтов).*

Баъзан ажратилган изоҳловчи ва изоҳланмишлар бирикиб, фразеологик бирикмани ташкил этади: *Йил — ўн икки ой...*

Ажратилган изоҳларнинг грамматик белгилари. Ажратилган изоҳга оид бўлак, одатда, маъноси абстракт бўлган от ёки олмош, равиш ва бошқа сўз туркумлари орқали ифодаланади: *Шарқнинг машъалидан, азим водидан, Сенга, рус халқига, ташаккур беҳад (Ҳ. Расул). Мен ҳам—Кореянинг ҳур граждани, баланд чўққиларга кўтариламан (Те Ги Чен). Буларнинг ҳаммаси битта ҳисга—Кузнецовга қарата аччиқ ва аламли таънага қаратилган эди (Медведев). Ундан олти қадамча нарида, тош йўлнинг тротуарга ёпишган жойида, орқасини столбага берган ёшгина йигит ўтирарди (М. Горький). Тоза ложувард устига олтидан*

ишланган бортига солинган нақшлар, тасвирлар — усталарнинг, наққошларнинг санъати— уни роса мот қилган эди (Ойбек). Эрта билан барвақт, соат беш-олтиларда, кимдир Фёдорнинг эшигини қаттиқ қоқди (Фурманов).

Айрим предметларни таърифлаш зарур топилганда, атоқли отлар ҳам изоҳланиши мумкин: *Ана, ҳусни кўзни олгувчи Ҳуррам — Яккақайрағочнинг қаҳрамон қизи* (Ғ. Ғулом).

Изоҳланмиш бўлак, одатда, ўзига оид сўзлар — аниқловчилар, изоҳловчилар билан кенгайиб келади. Бу аниқловчилар кўпинча олмошлар орқали ифодаланади, бунда изоҳланмишни изоҳлашга бўлган талаб янада кучаяди.

Ажратилган изоҳ асосан морфологик шаклланишига кўра изоҳланмиш сўз билан бир хил кўринишда бўлади. Аммо бундай мослик доимо бўлавермайди. Айрим маъно ва оттенкаларни ифодалаш учун изоҳловчи ва изоҳланмиш турли сўз туркумидан ёки турли шаклда бўлиши мумкин.

1) изоҳланмиш — отлашган сўздан, изоҳловчи — отдан: *Кунни бўйи ишлаб, чарчаб, толиб, Ухлаб қолди, ёлғизи — келинчак* (Уйғун).

2) Изоҳланмиш — атоқли отдан, изоҳловчи — турдош отдан ва аксинча: *Радишчев — протестант, озодликнинг ботир курашчиси, Пушкин айтганидек, «қулликнинг душмани»дир* (М. Калинин). *Узун стол орқасида ҳалиги, эркалар билан бир қаторда икки аёл — хотин-қизлар педбилим юртининг жонкуяр муаллималари, меҳрибон мураббийлари — Зоҳида ва Шарифа, ўтиришар эди* (Зулфия). *Яшнаб келар раис — Болта ака, ҳилпиратиб йўрғанинг ёлин* (Ойбек).

3) изоҳланмиш — олмошдан, изоҳловчи — от ёки отлашган сифатдошдан: *Аmmo биз, совет кишилари, бундай муносабатлар бўлиши мумкин ва лозим деб ҳисоблаймиз* (Ғ. Ғулом). *Биз — ота-ўғил, уйдан чиқиб, бобомнинг ҳовлисига бордик* (С. Айний). *Ҳой ким у — бўкирган? — деб бояги овоз эшитилди* (М. Горький).

4) изоҳланмиш жой ёки бирор жонсиз предмет номини ифодаловчи отдан бўлса, изоҳловчи конкрет шахсни кўрсатувчи отлардан ифодаланади: *Бугун Москвага: ойимга ва ўртоғим Ирага хат ёздим* (Космодемьянская). *Бу ахборот полкка — Бабченкога бориб тегади, ундан кераклисиз танлаб олиниб дивизияга, Проценкога боради...* (Қазакевич).

Бу хил ажратилган изоҳли бирикмаларда мазмунан ўзаро изоҳлаш сезилади: изоҳланмиш маълум шахснинг турли ўрини билдирса, изоҳловчи маълум жойда турувчи конкрет шахсни кўрсатади.

5) изоҳланмиш ва изоҳловчи бўлаклар турлича шаклланиши ҳам мумкин; бу ҳолат ҳам ўзига хос грамматик маъноларни ифодалаш учун қўлланади:

а) изоҳланмиш ва изоҳловчи эгалик қўшимчасининг икки хил шахс белгиси билан шаклланади: *Уғли — хўжайиним — уйланган*



дан кейин, рўзгорни яхшилаб, овқатларни мўл-кўл қила бошлади (Ойбек).

б) изоҳланмиш тушум, изоҳловчи жўналиш келишиги ва миқдор-чегара билдирувчи қўшимчаларни қабул қилади: *Ундан кейин бутун халқни — аёндан тортиб кўзи ожиз гадойгача тўйга чорлаган* (Павленко).

в) изоҳланмиш бош келишик шаклида, изоҳловчи ўрин-пайт келишиги шаклида бўлади ёки аксинча. *Бир кунни, совуқ кечаларнинг бирида, Кузнецовни командир чақириб олди* (Медведов). *У вақтларда — бултур, босмачилар билан урушганимиз Меҳтарқосим кўприги тошдан эмас, ёғочдан қурилган эди* (С. Айнӣ).

г) изоҳланмиш чегара билдирувчи -гача шаклида, изоҳловчи чиқиш келишиги шаклида: *Вокзалдан Староконюшенний кўчасигача, — Москванинг у бошидан-бу бошигача, пиёда кетишди* (А. Толстой).

д) изоҳланмиш бош келишик шаклида, изоҳловчи эса ҳам ёрдамчиси билан келади: *Бутун қишлоқ — айтилгани ҳам, айтилмагани ҳам, тўю томошага ҳозирланар эди* (А. Толстой).

Синтактик хусусиятга кўра, изоҳловчи ва изоҳланмиш бўлақлар турли хил ёки айрим ўринларда бир функцияда бўлиши мумкин.

а) изоҳланмиш ёки изоҳловчи бирор грамматик форма билан бирикиб келиши мумкин: *Уларда (батареячиларда) қандай шароитда бўлмасин, қишда ҳам, ёзда ҳам — бир-бирларининг сочларини топ-тоза қириб юриш одати бор эди* (О. Гончар). *Яқин бир ердан, ҳовлидан бўлса керак, шундай қаттиқ гумбирлаш эшитилдики...* (А. Толстой).

б) изоҳловчи уюшиб келиши ҳам мумкин. Уюшган изоҳлар боғловчилар ёки ёлғиз интонация ёрдами билан бирикади: *Икки овсин — Турсуной билан Шарофат — бирга ўтириб, ҳасратлашар эди. Эшон болалари — Сайфулло ва Мастуралар — эрта ётиб, кеч турар эдилар* (Ш. Т.) *Улар, эру хотин, жуда яхши кишилар эди* (Павленко). *Биз, яъни мен ва штаб-капитан, бўронни бутунлай унутдик* (Павленко). *Уларнинг кетидан яна икки киши, — машинист билан кочегар, — етиб келишди...* (А. Толстой).

Ажратилган изоҳ аниқланмиш бўлакка ҳеч қандай боғловчисиз, ёлғиз интонация ёрдами билан бирикади — бу ҳол унинг маъно функцияси ва интонация хусусиятидан келиб чиқади.

Айрим ҳолларда ажратилган изоҳ билан изоҳланмиш орасида хусусан, жумладан, масалан, яъни, тўғриси каби сўзлар қўлланади. Бу лексик элементлар изоҳланмиш ва изоҳловчи бўлак орасидаги грамматик муносабатни кўрсатишдан кўра, улар орасидаги айрим семантик муносабатни (тўдадан бўлак, ажратиб кўрсатиш, изоҳ ва бошқалар) ифодалаш учун қўлланади: *...булардан, хусусан Урмон полвондан...* (С. Айнӣ). *Ҳамма, шу жумладан Сергей Николаевич ҳам, отряд Советининг раиси Васёк Трубачёв...*

газетадан фамилиясини ўчириб ташлаган деб ўйлашаётганини биларди (В. О с е е в а).

### Ажратилган изоҳларнинг синтактик функцияси

Ажратилган изоҳлар, синтактик функцияларига кўра, изоҳланмиш сўзларнинг эквивалентлари ҳисобланиб, улар қандай функцияда бўлса, булар ҳам шу функцияда келади. Шунга кўра, ажратилган изоҳлар тўрт турга: ажратилган изоҳловчилар, ажратилган аниқловчилар, ажратилган тўлдирувчилар ва ажратилган ҳолларга бўлинади.

### Ажратилган изоҳловчилар

Ажратилган изоҳловчилар ҳозирги ўзбек адабий тилида кенг қўлланади. Бунинг сабаби изоҳловчиларнинг грамматик жиҳатдан, бошқа бўлақларга нисбатан, анча мустақил бўлишидадир.

Изоҳловчи орқали ифодаланган маънони бошқа гап бўлақлари маъносидан ажратиб, бўрттириб ифодалаш лозим топилса, у ажратилади. Ажратилган изоҳловчи кўтарилган ва бир оз сустигнация билан талаффуз этилади ва у одатда изоҳланмишдан сўнг қўлланади.

Ажратилган изоҳловчи кўпинча ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келади, бу ҳолда унинг ажратилиши янада аниқроқ ва ёрқинроқ бўлади: *Баратой — Озарнинг санъаткор қизи, Кўнглингда Боқунинг оқ тонги яшар (Ҳ. Ғул о м). Йўл бўйида турар ёр — Бир-бирини севувчи дўстлар (Ҳ. Ғул о м).*

Кишилик олмоши ёки отлашган сўзларга оид бўлган изоҳловчилар ҳам ажратилади: *Биз, 22-группада ўқувчи қизлар, Хайринисо ҳам биз билан ёнма-ён туриб ўқишини истаймиз (З у л ф и я). Шунда ўзи — сув қопқачиси — Шлюзларда туради мағрур (С. А к б а р и й). Уларнинг олдингиси,— кубанча кийинган, ...елкасига бошлиқ илган киши, дивизия бошлиғининг олдинги отини ўйнатиб келди... (А. Толстой). Улардан бири, Надежданинг онаси, ширин овоз билан деди... (А. Толстой).*

Кишилик олмоши (умуман, от ўрнида келган олмошнинг бошқа турлари ҳам) ажратилган изоҳловчилар билан кўпроқ қўлланади. Бунинг сабаби, аввало, олмошнинг мавҳум маъноли бўлиши бўлса, сўнгра олмошга оид изоҳловчи ундан сўнг қўлланади, бу изоҳловчининг ажратилишига сабаб бўлади.

Олмош ва унга оид ажратилган изоҳловчи кўп вақт мазмунан бирикиб, бир тушунчани ифодалайди: *Сен, ит, нима учун болани ёлғиз қўйиб кетдинг (Ҳ. Ҳ а к и м з о д а). Бе, мен, тентак, нега йиғлаяпман?— деди у, гўё ўзи ҳам тушунмаётгандек (Қ а з а к е в и ч).*

Ўз изоҳланмиши билан бирикиб кетган бундай изоҳловчилар изоҳланмишнинг морфологик белгисини ҳам ўзига олади: *Мен, Муқимийга, ҳаммиша муддаодир кўзларинг (М у қ и м и й). ...хўш,*

у олижаноблик қилиб, мен, чўлоққа турмушга чиқади... (Б. Полевой).

Изоҳловчи ва изоҳланмишнинг бундай муносабатга киришган хиллари айрим ҳолларда фразеологик бирикмани ташкил этади: *Мен, Олег Кошевой, «Ёш гвардия» аъзолари сафига кира туриб, қуролдош дўстларим олдида... қасамёд қиламан* (Фадеев). *Мен, ёмондан, айрилиб, яхшини топганинг қани?* (Фольклор).

Ёлғиз келган изоҳловчи қўйидаги ўринлардагина ажратилади:

1) Агар автор бирор предметга изоҳ беришни лозим топса: *Орқада тикка турган ёшгина йигит, Мамадали, ўзини одамларнинг орасига олди* (А. Қаҳҳор). *Унинг орқасида, ориқ, чўзиқ юзли аёл — хотини, қисик кўзли новча, гимназист — ўғли ўтирипти* (Чехов).

Бундай ажратилган бўлақларнинг интонацияси ўзига хос бўлиб, бошқа гап бўлақларидан паст ва сушт талаффуз этилиши билан ажралиб туради.

2) Агар изоҳловчи кишилик олмошига ёки отлашган сўзга оид бўлса: *Тўхтагин, қиз, бу мен — Омонжон* (Х. Олимжон). *Буларнинг энг каттаси — олти яшарлиси, қўлида қизил байроқ ушлаб турарди* (В. Ажаев).

3) Агар изоҳловчи атоқли отлардан сўнг келса: *Бугун унинг тушига Қутжони, ёлғизи, кирган эди* (М. Аvezов).

4) Агар изоҳловчи изоҳланмиш билан яъни, масалан, хусусан, айниқса, ҳатто, ҳам, шу жумладан, ёки ва шу каби сўзлар ёрдами билан бирикиб келса: *Бувам, яъни акамнинг отаси, ҳозир раиснинг ўрнида турипти* (Б. Полевой). *МТСларнинг ватанпарвар меҳнаткашлари, шу жумладан ёшлар, лекциялар ва докладлар тинглашни истайдилар* (Газетадан). *Бу оиланинг бир йилдан бери зиндонга ўхшаган қўрғонда қамалиб ётган аъзолари, айниқса, ёш болалари, боққа чиқиб жуда яйрадилар* (С. Айниё).

Ажратилган изоҳловчилар ўз изоҳланмишларидан сўнг ёки олдин келишлари ҳам мумкин: *Соқоли ўсиб кетган, бақувватдан келган бир киши — штаб капитани Жуков — дарҳол комендант олдига суқилиб бора бошлади* (А. Толстой). *Ҳалокат ёқасига келиб қолган армиянинг офицери, сиз мана шу офицерга честь берибсиз, бу билан сиз хўрланиб қолмадингиз* (О. Гончар).

Ажратилган изоҳловчиларнинг изоҳланмишдан олдин келиши оз учрайди; бу вазиятда сабаб муносабатлари англашилади.

Баъзан ажратилган изоҳловчи билан изоҳланмиш ёнма-ён келмайди: *Бу ерга яқинда бир янги одам келиб қолди, Яковнинг амакиваччаси, ўзи сил касал* (М. Горький).

Одатда, ажратилган изоҳловчилар гап бўлақларидан вергул ёки тире билан ажратилади. Агар ажратилган изоҳловчи ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келган бўлса, турли боғловчи ва боғловчи вазифасидаги сўзлар билан бирикиб, вергул ёки тире орасига олинади: *Худди шундай, сен билан менга ўхшаган одамлар, яъни совет кишилари, истиқбол тўғрисида ўйламай яшай олмайдилар* (Федоров). *Машиналарнинг эгалари — истараси иссиқ*

*ва серғайрат йигитлар — Прага қўзғолонининг қатнашчилари экан (О. Гончар).*

Баъзи ўринларда ажратилган изоҳловчининг олдидан тире қўйилиб, сўнгидан вергул ишлатилади: *Эртаси тушга яқин Мойбасарнинг иккита чопари — Қосимбой билан Жумагул, от чоптириб келиб, Жигитик — Уркембойнинг овулига тушди (М. Аvezов).*

Баъзан, аксинча, ажратилган изоҳловчининг олдидан вергул қўйилиб, сўнгидан тире ишлатилади: *Совет армиясининг генерали, ўша сиз айтган «қандайдир осибели» — мен бўламан (Яшин).*

Бу ҳол изоҳловчи билан изоҳланмиш ўртасидаги маъно муносабатларига ёки авторнинг ажратилган бўлак орқали маънони қандай ифодалаш ниятига боғлиқ бўлади.

Қуйидаги ўринларда ажратилган изоҳловчилар тире билан ажратилади.

а) агар ажратилган изоҳловчи гап охирида келса:

*Буличов: Бу — сенинг ишинг эмас. Қани, ўтир, сендан ҳаммаси дод деяпти. Шура Киму — ҳаммаси? (М. Горький);*

б) агар ажратилган изоҳловчининг ўз ичида вергул ишлатилган бўлса: *Унинг алоқачиси Петя Уралец — пешонаси кенг, кўзлари йирик йигитча — палатка ёнида бир сиқим ўт билан терлаб кетган отини артиб турар эди (Қазакевич);*

в) ажратилган изоҳловчини ва изоҳланмиш сўзни уюшиқ бўлақлардан фарқлаш учун: ... *Катта ва мўмин кўзли, қип-қизил юзли, серғайрат бир чол — дворянлар сардори, тўн кийган ва жуда катта қорин солган волость бошлиғи ўтирарди (М. Горький);*

г) агар ажратилган изоҳловчи бир неча бўлса, изоҳланмиш билан ажратилган бўлақларни фарқлаш учун: *Бу ерларга келган у — халқ ўғли, шоир, Ватан тоғлари сари очиб қучоғин (Ойбек).*

д) агар ажратилган изоҳловчи изоҳланмишнинг маъносини очиб берса (бу ҳолда ажратилган изоҳловчи билан изоҳланмиш ўртасида яъни сўзини қўйиш мумкин бўлади): *Алексейнинг қулоғига ироқдан келаятган жанг садоси — тўпларнинг гумбирлаши, автоматларнинг тариллаши, милтиқларнинг тарсиллаши эшитилар эди (Б. Полевой). Бу уйда тўққизта учувчидан бўлак уйнинг эгалари — кампир ва унинг бўйга етган қизи ҳам турар эди<sup>1</sup> (Б. Полевой).*

Интонацияси умумий бўлган изоҳловчи ва изоҳланмиш ўртасида тире ишлатилади: *Орқадаги ўрмон билан ҳавони — осмонни зулмат қоплаб ётарди (М. Горький). ...чанг босган япроқларда яқинлашиб қолган куз аломатлари — сариқ доғлар равшан кўринадиди (М. Горький).*

<sup>1</sup> Ажратилган изоҳловчиларда тире қўйишга оид бу қондаларин қолган ажратилган бўлақларга ҳам кўп ўринларда татбиқ этиш мумкин.

Баъзан икки изоҳловчи бир-бирини изоҳламай, маълум предметнинг икки хил белгисини ифодалаши мумкин: *Куйлар чалар шоир — бастакор, Фикр топар сиҳирли диёр..* (Ойбек).

Бу мисолда *шоир — бастакор* предметнинг икки хил хусусияти — унинг шоир ва бастакор (композитор)лигини кўрсатади. Бундай изоҳловчилар ажратилмайди.

Изоҳловчи ва изоҳланмиш шаклан бир хил бўлмаслиги ҳам мумкин: *Армиянинг ҳамма хўжалик ишларига шулар қарар эди, — қўлга тушган ҳамма ўлжа, — хоҳ пул, хоҳ мол, ғалла, ем-хашак ёки рўзғорда керак бўладиган мато — кийим-бош, кўрпа-ёстиқ, ойна, қурол-аслаҳалар бўлсин, — шуларнинг қўлига келиб тушарди* (А. Толстой). *Мана ўша лейтенант, ҳозир эса гвардия майори, ҳўл асфальтда чопиб кетаётган каретада унинг ёнида ўтирибди* (Казакевич).

Бу ҳолатда ёзувчи ажратилган бўлак орқали қўшимча маъно оттенкаларини: биринчи мисолда тўсиқсизлик, иккинчисида пайт маъносини ифодалайди.

Ўзбек адабий тилида олмошга мансуб ёки ўз аниқловчиси бўлган сифатдан ифодаланган аниқловчилар, мазмунига кўра отлашади. Демак, шаклан аниқловчи бўлган сифатлар от туркумига ўтиб, ажратилган изоҳловчиларни ташкил этади: *Қаҳрамон йиғитлар мени кечирсин. Бу галги шеърим ҳам қизларга доир, Сени, ҳур ва озод сени куйламоқ..* (Зулфия). *Шу пайт афғон қирларидан бош кўтарар от, — Бизнинг азиз, қадрдон* (Т. Саидалиев).

#### Ажратилган изоҳ аниқловчилар

Ажратилган изоҳ аниқловчилар ўзидан олдин келган бошқа бир аниқловчининг маъносини изоҳлаб келади: *Дарҳақиқат, сиз ҳаммангиз — ўртоқсизлар, ҳаммангиз бир туғишгансизлар, ҳаммангиз бир онанинг, яъни ҳақиқатнинг болаларисизлар* (М. Горький).

Бу жумладаги аниқловчи ҳақиқатнинг ўзидан олдин келган аниқловчи онанинг маъносини изоҳлаб келаётир. Бу хил аниқловчи ўзидан олдин келган сўзни изоҳлабгина қолмасдан, уни бўрттириб, диққатни шу сўзга тортади ва уни гапнинг бошқа бўлакларидан ажратади; шу сабабли ўзига хос, ажратилган интонация билан талаффуз этилади.

Ажратилган аниқловчиларнинг бу тури ўзига хос хусусияти билан фарқланиб туради. Бу хусусиятлар асосан қуйидагилардан иборат:

1. Ажратилган аниқловчи аниқланмиш отга эмас, бошқа аниқловчига оид бўлиб, унинг маъносини изоҳлайди.

2. Ҳар вақт изоҳланмиш сўздан сўнг келади.

3. Изоҳланмиш билан ажратилган бўлак ўртасида пауза бўлса ҳам, гапнинг сўнгги бўлаги аниқланмиш — от билан ажратилган бўлак ўртасида пауза бўлмайди, сўнгги сўз билан умумий инто-

нацияга эга бўлади. Шу сабабдан ҳам бу хил ажратилган бўлак ўзидан олдин келган аниқланмиш — отдан ҳеч қандай ишора билан ажратилмайди: *Кечаги, яъни урушдан олдинги ҳаётнинг нақадар мароқли эканини балки Шура фақатгина шу дамгина билгандир* (О. Гончар). *Уларнинг устида, фабрика билан ҳам-ранг — тўқ-қизил тусли бутхонанинг гумбаз кўтарилган, унинг жомхонаси эса фабриканинг трубаларидан пастроқ эди* (М. Горький). *Уша отга мана бу боланинг, Қудайбердининг ишқи тушиб қолган экан* (М. Аvezов).

Ажратилган бўлакни талаб этувчи бўлак олмош ёки отлар орқали ифодаланади ёки ёзувчи бирор аниқловчини изоҳлашни, унинг маъносини ажратиб кўрсатишни лозим топади: *Ким билади, балки унинг, у камтар совет кишининг тергов маҳалида ҳеч оғиз очмагани учун ҳам, балки гестапо шундай кучли, энгилмас рақибга дуч келгани учун ҳам, энди гитлерчилар Равно подпольесини партизанлар отрядининг разведкачилари ва жанговар йигитларни топшига уч баробар киришди* (Медведов). *Ҳамма турдаги зулмининг — помещиклар зулми, капиталистик зулм, миллий зулмининг — самодержавие полициячилик деспотизми билан қўшилиб кетганлиги халқ оммасининг аҳволини тоқат қилиб бўлмайдиган даражага етказган ва социал зиддиятларни ғоят кескинлаштирган ва чуқурлаштирган эди* (Журналдан). *Шундан сўнг икки йўловчининг, Челкаш ва Гавриланинг кўз олдига кўп олисларга чўзилиб кетган тенгсиз ва азамат денгиз ёйилди* (М. Горький).

Айрим ҳолларда ажратилган аниқловчи кўчма маънода қўлланган бошқа бир аниқловчининг маъносини изоҳлайди: *...ҳаммангиз бир онанинг, яъни ҳақиқатнинг болаларисиз ...* (Горький).

Баъзи ажратилган изоҳ аниқловчилар ўзи ифодаланаётган аниқловчининг маъносини таъкидлайди: *Биз икки системанинг — капиталистик система билан социалистик системанинг — мусобақасида социалистик система ғалаба қилади, деб айтар эканмиз, бундан, ғалаба социалистик мамлакатнинг капиталистик мамлакатлардаги ички ишларига қуролли аралашуви йўли билан қўлга киритилади, деган маъно келиб чиқмайди.*

Бошқалар учун ноаниқ бўлган тушунча ёки шахс изоҳланади: *Бу ёшлар Раймонд Дьеннинг — шонли француз ватанпарварларининг кўрсатган қаҳрамонлигини такрорлашга тайёр, деган фикр бошимга келди* (С. Эшонтўраева).

Аниқловчиларнинг ҳар икки тури — сифатловчили ва қаратқичли аниқловчилар — ажратилиши мумкин.

Ажратилган изоҳ функциясидаги сифатловчили аниқловчилар белги-хусусият билдирувчи аслий ёки нисбий сифатлар орқали ифодаланади: *Улар орасида жуда қизиқ, янги системадаги ўзимизнинг совет паровозларимиз ҳам бор* (В. Осеева). *У янги, кутилмаган бу озордан гутақиб кетди...* (В. Осеева). *Васёкнинг аввалги, порлоқ кунлари қайтиб келади* (В. Осеева). *Бугунги, бояги гапчигизга келсак, бунинг ҳайрон бўладиган ери йўқ* (А. Толстой).

Мавҳум маъноли ёки изоҳ талаб этган бирор тўлдирувчида ҳам ажратилган изоҳ бўлиши мумкин. Бундай ажратилган бўлак шаклан тўлдирувчи бўлиб, мазмунан ўзидан олдинги тўлдирувчининг маъносини изоҳлайди, диққатни ана шу бўлакка жалб этади. Бундай ажратилган изоҳ алоҳида интонация ва пауза билан талаффуз қилинади.

Тўлдирувчиларнинг ҳар икки тури ҳам ажратилган изоҳ талаб этиши мумкин:

1) Ажратилган воситасиз тўлдирувчилар: *Кечқурун ош сузсак, бир насиба кам, Қўмсайман, бировни — аллакимни* (Ғ. Ғулом). *...Қарвонбоши... бўсаға устига қўйилган қўлни — амир қўлини — икки қўллаб ушлаб кўзига суртди* (С. Айнӣ).

2) ажратилган воситали тўлдирувчилар: *Фурсатинг борми, қайнатангдан, Зуннунхўжадан, сўраб келганмисан? — деди* (А. Қаҳҳор). *Менинг бу ерга келишдан мақсадим... социализмга олиб борадиган ишда, яъни колхоз тузишда, сиз оға-иниларимга ёрдам беришдир* (А. Қаҳҳор). *Ҳа, баракалла, — деди Сафаров, — ерга хўжайин бўласиз, колхозга, катта хўжаликка, хўжайин бўласиз* (А. Қаҳҳор). *Унсин учун, бечора қиз учун, бу қандай мудҳиш, мотам!* (Ойбек).

Изоҳ маъносидаги ажратилган тўлдирувчилар изоҳланмиш билан яъни, *жумладан, чунончи, айниқса* сўзлари ёрдами билан боғланиши мумкин: *Биз иккимиз иккинчи болани, яъни Павлушани, яхши танир эдик* (Медведов). *Тинч аҳолига, яъни бизнинг кишиларимизга берилаётган азоблар тўғрисида Фон Оффельнинг сурбетлик билан қилган ҳикояларини эшитишга ҳеч тоқат қилиб бўлмас эди* (Медведов). *Бу йигитнинг оғзидан байт чиқишини, айниқса бунақа байт чиқишини, ҳеч ким кутмаган бўлса керак, ҳамма гуруллаб кулиб юборди* (А. Қаҳҳор).

Айрим тўлдирувчилар айнан такрорланади ёки бирор синоним билан алмашади. Бу ҳолда тўлдирувчидан англашилган маъно билан изоҳланмиш маъноси бир хил бўлиб, бу маъно бўрттирилади: *Икки ёш коммунист бир-бирини юракдан севади-ю, аммо бирга ҳаёт қуришга, чинакам коммунистик оила қуришга журъат қила олмайди?* (Ш. Рашидов). *Энди кексайган чоғларида янги даврга, бахт-саодат даврига, коммунизм даврига кирдилар* (Ш. Рашидов). *Қўлини мушт қилиб гиламга урди, — табиатни ўзгартирариз, Григорий бошлаган йўлдан, рус халқи изидан дадил қадамлар билан борамиз* (Ш. Рашидов).

Қайтарилган бўлак маълум аниқловчи, изоҳловчи сўзлар билан бирикиб келади. Бу сўзлар тўлдирувчининг маъносини изоҳлашда хизмат қилади. Айрим ҳолларда бундай изоҳловчи сўзларнинг аҳамияти ортади ва маълум сўзни қайтаришдан мақсад ана шу изоҳловчиларнинг маъносини изоҳлаш, таъкидлаш бўлиб қолади: *...Социалистик партиядан белгиланган кандидат ҳукумат тузиш тўғрисидаги таклиф юзасидан президентга бериладиган*

*ўзил-кесил жавобни яна бир марта кечиктиришга — бу сафар эртага эрталабгача қолдиришга — қарор қилган бўлса керак (Газетадан).*

Одатда изоҳланмиш тўлдирувчи билан изоҳ тўлдирувчи бир хил формада бўлади. Айрим ҳолларда баъзи мазмун оттенкаларини ифодалаш учун изоҳланмиш ва изоҳловчи бўлакларнинг шакли бир-бирига мос келмаслиги мумкин: *Шунда у, рус кийими унга, Маргаритага ҳам, ярашган бўларди, деб ўзига тасалли берарди (Қазақевич). ...Лекин ўз атрофидагиларга, — қомандирларга ҳам, жангчиларга ҳам, бунинг аксини англатишга ҳаракат қилар эди (Қазақевич).*

Бу мисолларда ажратилган изоҳлар орқали маълум тўлдирувчиларнинг маъноси бошқаларидан ажратиб кўрсатилаётир.

### Ажратилган изоҳ ҳоллар

Ажратилган изоҳ ҳоллар, одатда, бошқа бир ҳолдан сўнг келиб, ўзидан олдинги ҳолнинг маъносини изоҳлайди, аниқлайди; аниқлаб, изоҳлабгина қолмасдан, изоҳланаётган сўзнинг маъносини бўрттириб, бошқа гап бўлакларининг маъносидан ажратиб кўрсатади: *Лекин бу ерда, қишлоқ жойда эса, бекор ўтириш кишини айниқса зериктирар экан (К. Симонов). Йироқда, ғарб томонда, тонг қуёшининг қизғич нурларида Карпат тоғларининг чўққилари қизариб кўринади (О. Гончар). Айвон олдида, отхонанинг ланг очиқ эшиги ёнида, отлар қарсиллатиб ем еб турарди (О. Гончар).*

Ажратилган изоҳ ҳол, сўроғи ҳамда вазифасига кўра, изоҳланиб келаётган сўзга тенг бўлади, лекин ифодаланиш материалига кўра, изоҳланмиш бўлакка тенг бўлавермайди: *Одамлар шу ернинг ўзида, сой бўйида, қиррали тошлар орасига жойлашади (О. Гончар). Нарироқда, ғарб томонда эса, Лена тоғлари юксаларди (О. Гончар).*

Ажратилган изоҳ ҳоллар нутқда кенг қўлланади. Айниқса, ўрин ва пайт ҳолининг ажратилиши бошқа хил ҳолларга нисбатан кўпроқ учрайди.

1. Ажратилган ўрин ҳоли: *Олдинда, колоннанинг кўзга ғира-шира кўринган бошида, офтоб ботиб бормоқда эди (О. Гончар). Бошқа бир жойда — ҳовлининг ичида, алакимнинг тажангланиб қичқиргани эшитилар эди (М. Горький).*

2. Ажратилган пайт ҳоли: *Кечалари, ишдан бўшаган вақтларда, улар бир бутилка винони арра қилиб, ҳар бир чет мамлакатда совет жангчиларининг ўзлари яратган, қизиқ, аммо тушунарли тилда ҳангомалашиб ўлтирар эдилар (О. Гончар).*

3. Ажратилган равиш ҳоли: *Кўллар ишлар тез—мўъжизакор (Ойбек). Йиллар мана шу хилда, осойишта ўтар эди (А. Қаҳҳор).*

4. Ажратилган мақсад ҳоли: *Генерал томонидан одамларни хурсанд қилиш учун эмас, балки амалий бир мақсад*



билан, яъни ўз маршлари билан солдатларга ёрдам бериш учун қўйилганликларини музикачилар билар эди (О. Гончар).

5. Ажратилган миқдор-даража ҳоли: ...генерал Мамонтов қизил фронтни яна,—иккинчи марта,—ёриб. ўтиб,—...узоқ сафарга йўл олди (А. Толстой).

Баъзан равишдош оборот изоҳ маъносида ҳам қўлланади: *Лекин жуда усталик билан, рақиблар томонга сездирмай, келтириб бериш керак* (Космодемьянская).

Ҳолларнинг қолган турлари кам ажратилади.

Ажратилган изоҳ ҳоллар кўпинча яъни ва бошқа сўзлар билан бирга қўлланади: *Ушанда, яъни ғалабадан кейин, олдинги ҳаётга сира ўхшамаган янги ҳаёт бошланиши керак эди* (О. Гончар). *Тўй.. электростанция ишга тушгандан кейин, яъни февралнинг бошларида, ўтказиладиган бўлди* (А. Қаҳҳор).

Ажратилган изоҳ ҳоллар ўзига оид сўзлар билан кенгайиб кела оладилар (юқоридаги мисолларга қаранг), улар ўрни билан ёлғиз бир сўздан иборат ҳам бўлади: *Аллақайёқдан, узоқдан, онанинг мулойим овози келди* (М. Горький). *Бир кун кечки овқатдан сўнг Павел дераза пардасини тушириб, бош томонга — деворга, тунука чироқни осиб, бурчакда ўтириб мутолаага бошлади* (М. Горький).

Шунингдек, ажратилган изоҳ ҳоли уюшиб келиши мумкин... *Қўрада, боғда, ғарамлар орасида ва бутун далада, — ўнг томонда ҳам, чап томонда ҳам, ҳамма ерда — замбараклар туради* (О. Гончар).

Баъзан бир ажратилган изоҳ ҳоли иккинчисининг маъносини изоҳлаб келади: *Полвон арабнинг ўзи уй эгасига муносиб бўлган ерда — меҳмонхонанинг энг қуйисида, даҳлиз эшиги ёнида — 1919 йилдаги жойида, ўтирмақда эди* (М. Аvezов).

Ажратилган изоҳ ҳоллар мавҳум маъноли олмош ёки равиш ва бошқа сўз туркумлари орқали ифодаланган ҳолларни изоҳлайди. Кўпинча бундай изоҳланмиш сўзлар пайт ҳолларида — *вақт, бир вақт, баъзи вақт, баъзан, кун, йил* ва бошқа сўзлар бўлса, ўрин ҳолида — *қайёққа томон, тўғри, узоқ, аллақайёқ, ўртаси, этаги, олдинда, томон, илгари, бу ер, у ер* каби лексик элементлар қўлланади.

Таъкид-изоҳ маъноси ифодаланганда изоҳланмиш сўзнинг конкрет маъноси изоҳланмайди. Бу ҳолда изоҳланмиш такрорланиб келади: *Чекинган вақтларда ҳам, — бошқаларнинг айби билан чекинган вақтларда ҳам, — душманга ғалабани жуда қимматга тушириб келдингиз* (А. Толстой).

Гап бўлакларидан кесим ҳам изоҳ талаб этиши мумкин. Кесимни изоҳлаган бўлак алоҳида интонация билан айтилади.

Кесимнинг ҳар икки тури — феъл кесим ҳам, от кесим ҳам изоҳ талаб этади, изоҳловчи бўлак кесимдан англашилган маънони изоҳлайди, таърифлайди.

Феъл кесим изоҳи: ...*парвариш қилдилар — суғордилар, бутадилар* (Б. Полевой). ...*қўрқшдан музлагандай бўлиб қолган*

қўлларини ҳаракатга келтирди — юқори кўтарди... (С. А й н и й).

От кесим изоҳи: — Мана, кўрдингларми, қаттиқ — тишларингни ушатади (О й б е к). Сен геолог — тоғ инженери; Мен филолог — бошқадир касбим (Ж. Ж а б б о р о в). Олахўжа кўринишда шундай — мўмин, бузоқнинг ҳақи бор деб, сигирнинг сутини ичмайди (П. Т у р с у н).

Изоҳ талаб этган бўлак восита келишигида бўлиши ҳам мумкин: — Фақир халқ учун, — деди бир ўтинкаш, — ҳақиқий озодлик, тўқлик шўролар мамлакатида — большевиклар юртида (С. А й н и й).

Кесимни изоҳловчи бўлақлар изоҳланмиш бўлак билан бир шаклда бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу жиҳатдан ажратилган кесимлар анча эркин тузилади. Айрим ҳолларда изоҳланмиш ва изоҳловчи бўлақларнинг кўмакчи феъллари умумий бўлиши — бу кўмакчи феъл изоҳловчи бўлак таркибида бўлиши мумкин: *Оғир масаланинг жавоби соддагина: яъни мақоладан жаҳли чиқиб, фамилиясини ўчирган-ташлаган бўлиб чиқар эди* (В. О с е е в а).

Ажратилган изоҳ айрим бўлакни эмас, бутун эргаш гапни изоҳлаши мумкин: *Уларда, қандай шароитда бўлмасин, қишда ҳам, ёзда ҳам, бир-бирларининг сочларини топ-тоза қириб юриш одати бор эди* (О. Г о н ч а р).

#### Ажратилган изоҳ гаплар

Айрим гаплар мазмунан маълум гап таркибидаги бирор бўлакни изоҳлаб, аниқлаб келиши мумкин. Бундай гаплар ўзи изоҳлаб келган бўлақдан сўнг бевосита келади, уларнинг айримлари асосий гап билан бирикиб, қўшма гапни ташкил эта олмайди: *Хотини, ранги оппоқ, кўзларини катта-катта очиб, унга ваҳимали қаради* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Бу мураккаб гап таркибидаги *ранги оппоқ* гапи хотини сўздан англашилган маънони аниқлайди.

Бу хил ажратилган изоҳ гаплар мураккаб гапни ташкил этади.

Ажратилган изоҳ гапларнинг бошқа бир тури асосий гапнинг айрим бўлақлари билан ёки унинг умумий мазмуни билан муносабатга киришади: *Кечқурун, она чой ичиб ўтирганда, ...таниш бир одамнинг товуши келди* (М. Г о р ь к и й). Бу конструкция таркибидаги *она чой ичиб ўтирганда* гапи *кечқурун* сўздан англашилган пайтни конкретлаштиради, изоҳлайди. Шу билан бирга, бу изоҳ гап асосий гапнинг кесимидан англашилган ҳаракатнинг қачон рўй берганини ҳам кўрсатади. Демак, изоҳ гап грамматик-семантик жиҳатдан асосий гап билан бирикиб, қўшма гапни ҳам ташкил этади. Аммо бундай эргаш гап оддий эргаш гапдан функция доирасининг кенглиги билан фарқланади.

Кўринадикки, ажратилган изоҳ гапларнинг ҳар икки типи, маълум бир бўлакни изоҳлашига кўра, бир-бирига яқин бўлса ҳам, улар маъно ва функциялари билан фарқланадилар: ажра-

тилган изоҳ гапларнинг биринчи типи учун ажратиш маъноси устун бўлса, иккинчи типи учун изоҳлаш маъноси етакчидир.

Ажратилган изоҳ гапларнинг биринчи типининг кесими сифатдош ёки сифат орқали ифодаланади.

1. Ажратилган изоҳ гапнинг кесими бош келишиқдаги *-ган* шаклли сифатдош орқали ифодаланади: *Жувон, бошидан рўмоли тушиб кетган, Сидиқжонга орқасини ўгириб зўр иштаҳа билан тут териб емоқда эди* (А. Қаҳҳор). *Йигитлардан бири — увада кийимли, чорпахил ва юзи офтобда куйган, корандами, чорикорми, кўзларини чақчийтириб, оғзини катта очиб, йўғон товуш билан атрофга бонг урди* (Ойбек). *Машиналарнинг орқа томонида ўтирган икки ҳарбий киши, бирининг ранги оппоқ, соқоли ёмғирдан ҳўл бўлиб кетган, иккинчиси — семиз, такаббур, баджаҳал башара киши, — ўринларидан туриб, честь бериб турдилар* (А. Толстой).

2. Ажратилган изоҳ гапнинг кесими сифат орқали ифодаланади: *Нариги супада — тепаси токли — Кўнчилар улфати — гап-сўз улоқда* (Ойбек). *Бироқ икки қиз — бири оппоқ, иккинчиси қорачадан келган — унга шундай табассум билан боқар... эдики, Радик бирдан уялиб кетар ва кўзларини яна улардан олиб қочар эди* (Фадеев).

Ажратилган изоҳ гапларнинг иккинчи типининг кесими сифатдош ёки равишдош орқали ифодаланади:

1) сифатдош орқали ифодаланганда, асосан *-ган* шаклли сифатдош қўлланиб, бу ўрин-пайт келишиги қўшимчасини олади ёки шундай қўшимчани олган пайт билдирувчи сўзлар билан бирикади: *Кечқурун, она чой ичиб ўтирганда, ...таниш бир одамнинг товуши келди* (М. Горький). *Мартда, ой чиқмаган пайтларда, жануб кечалари қоронғу бўладики, ... дарахтларни ҳам кўриб бўлмайди* (Б. Керобоев).

2) ажратилган изоҳ гап кесими равишдош орқали ифодаланади: *Гуландомнинг руҳи, гўзаллиги уни бир қадар ўз таъсирига олгандан, у ҳозирча — лоақал овқат ва ичкилик келгунча — у билан одмироқ суҳбат қилишни истади* (Ойбек).

Ажратилган изоҳ гаплар оддий изоҳлардан таркибларида эга ва кесимларининг бўлиши билан, яъни гап бўлишлари билан фарқланади. Бу фарқлар уларнинг семантикаси ва айрим функционал хусусиятларида ҳам кўринади.

## УНДАЛМАЛАР

Ундалма — сўзловчининг нутқи қаратилган, бошқа бир шахс ёки предметни ифодалаган сўз ёки сўз бирикмасидир.

Ундалма бош келишиқдаги от ёки от маъносидаги сўзлар орқали ифодаланиб, гапнинг умумий мазмунини тўлдиради, гапнинг кимга қарашли эканини кўрсатиб туради.

Ундалма диалогик нутқда, монологда, автор нутқида, мурожат, шior, буйруқ, чақириқ, эълонларда ишлатилади:— *О т а ж о н д е й м а н, ўйинга уста экансиз-ку,— деди Урмонжон кулиб.— Шун и айтеин, ўғ л и м, ўйинга уста эканман... Бир менми? Шу одамларга ҳам ўйин-кулги ярашар экан-ку!*— Бу одамларга жуда-жуда кўп нарсалар ярашади, *о т а ж о н* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *И ш ч и л а р, уйғон, сенга ишлашга етишди замон* (Ҳ. Ҳ а к и м з о д а). *Бутун фикрим — ҳаётим сенда, У к р а и н а! Э й ю р а к қ у ё ш и* (Ҳ. О л и м ж о н). *К о л х о з ч и ў р т о қ, тез-у тоза тер* (Газетадан).

Ундалма гапнинг бош ёки иккинчи даражали бўлаклари билан мослашув, бошқарув ёки битишув алоқасига кириша олмайди. Аммо у гапнинг айрим бўлаклари ёки бутун гап мазмунига алоқадор бўлиб, гапнинг зарур қисмларидан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у айрим гап бўлаклари ва гапнинг умумий мазмуни билан ўзига хос грамматик алоқага киришади. Маълум бир гапдан ундалманинг чиқарилиши ёки ҳатто ўрнининг ўзгартирилиши гапнинг умумий мазмунига таъсир этади, авторнинг айтмоқчи бўлган фикри англашилмай қолади.

Ундалманинг ажратилган изоҳловчига яқин бўлган турида грамматик алоқага кириш хусусияти аниқ кўринади, чунки ундалма маълум бир бўлакнинг маъносини изоҳлайди: *...Бош турмушим тўри, кўнглимнинг жўри — Буларнинг ҳаммаси сен, В а т а н и м — онам* (Ҳ. П ў л а т).

Мисолдаги *Ватаним* — онам ундалмаси сен олмошининг маъносини изоҳлайди, аниқлаштиради. Шу билан бирга, *Ватаним* — онам ундалмаси бутун гап мазмуни билан ҳам алоқададир.

Бу хил синтактик категориянинг асосий вазифаси ундалма бўлса ҳам, унда изоҳлаш хусусияти ҳам бор. Бундай ундалмаларнинг ажратилган изоҳлардан фарқи қуйидагича:

1. Ундалма чақириш интонацияси билан талаффуз этилади. Ажратилган изоҳлар эса ажратилган, суст интонация билан айтилади.

2. Ундалма нутқ қарашли бўлган объектни ифодалайди, изоҳлар эса бирор бўлакни изоҳлайди (ундалма баъзан изоҳлаши ҳам мумкин. Аммо унинг ундалмалик хусусияти биринчи планда бўлади).

3. Ундалма бош келишида бўлади, изоҳлар изоҳланмишнинг шаклига кўра, турлича бўлиши ҳам мумкин.

Ундалмалар номинатив гапларга шаклан ўхшайди. Аммо мазмунан ва грамматик, интонацион хусусиятига кўра улардан фарқланади.

Номинатив гапларга мисоллар: *Будапешт! Эндиликда ҳамманинг оғзидан шу сўз тушмас эди* (О. Г о н ч а р). *Дунай, Дунай! дегани шу экан-да!* (О. Г о н ч а р). *Эҳ, фриц!*— *деб мушт ўхталарди ёв тарафга қараб Хома.— Мен сенга қирқ биринчи йилда дунёнинг ярмини босиб ўтишга ўтасан-ку, аммо ўйинга қайтиб боролмайсан, демаганмидим?* (О. Г о н ч а р). *Жаҳаннамдай қиз-*

гин қумликлардан кейин бу водий эртақлардагидай гўзал, о Фарғона! (Ойбек). Собир жангда, меҳнатда қотган, дағаллашган бармоқларидан ҳандалак шарбатини шир-шир оқизиб, хурсанд қичқирди: О жоним Фарғона, оқ олтиним, боғим (Ойбек). Оҳо, янги Фарҳод ва Ширинлар!— кўзларини жўрттага чақчайтириб, қошларини ўйнатиб қичқирди Уктам.— Сирдарё бўйларида ўз Ширининг учун қаҳрамонлик кўрсатмоқчимисан (Ойбек).

Номинатив гаплар маълум бир ҳис-ҳаяжон, мақсад ифодалаган гапдир. Шунинг учун ҳам у гап интонацияси билан талаффуз этилади. Ундалма тугал бир мақсад ёки тугал бир ҳис-ҳаяжонни ифодаламайди, интонацияда ҳам тугаллик бўлмайди.

Ундалмалар семантик ва стилистик функциясига кўра уч гурпулага бўлинади:

1) нутқ қаратилган объектни ифодалайди. Нутқ қаратилган объект уч хил бўлиши мумкин: а) шахс, б) шахс бўлмаган жонли предмет, в) жонсиз предмет.

а) ундалма шахсни ифодалаганда, кишининг номи, фамилияси, тахаллуси, қариндошлиги, ёши, жинси, касби, унвони ва бошқа хусусиятларини кўрсатиши мумкин: *Собир Умарович, сизни табриклайман (Яшин). Шунини яхши билингки, Собир Умарович, сизнинг жонингиз халқ учун, партия учун керак (Яшин). Қани, даканг хўроз, заказингни қила бер (А. Қаҳқор). Бугун тилиннга шакар суртиб олганмисан, чангал. Ол, жиян, йўл юриб келгансан (Ойбек). Хиш келибсизлар, оғалар, хиш кўрдик!— деб уларга эшикни кўрсатди (М. Ибрагимов). Фридуни косани жойига қўйди-да:— Қўрқма, она, синдирайман,— деди (М. Ибрагимов). Ҳеч қаерга юборма, Мустафога, ҳеч қаерга... Болаларга кийим-бош қилинлар (М. Ибрагимов). Йигит, бир кишига адабиётдан дарс беришга рози бўлардингиз?— деб сўради (М. Ибрагимов). Ҳаммамизга ҳам рухсат этинг, ўртоқ лейтенант (Фурманов). Ўртоқ генерал майор, менга ҳам жангга киришга рухсат беринг (Яшин).*

Ўзбек тилида хотиннинг эрга мурожаатини ифодалаш учун одатда *отаси*, эрнинг хотинга мурожаатини ифодалаш учун *ойиси (онаси)* сўзлари қўлланади: *Кўз тегмасин, отаси, Фридуни жуда яхши йигит бўлибди!— дер эди Сарбия хола (М. Ибрагимов).*

Баъзан ундалма сўзловчининг ўзи бўлиши, сўзловчи ўзига ўзи мурожаат этиши мумкин. Бу ҳол айрим монолог гапларда (ички нутқ) ёки шеърятда традицион қоидага мувофиқ, шеър авторини кўрсатиш учун охирига байтда қўлланади: *Чуқур ёз, ширин ёз, шошилмай соз ёз, Халқ қилмас эътироз, Собир Абдулла (С. Абдулла).*

б) ундалма жонли предмет бўлиши мумкин. Бундай ундалмалар ҳайвон, парранда, ҳашарот номлари бўлиб, кўпинча, масал, матал, эртақларда ва баъзан шеърятда қўлланади: *Бир булбулни кўриб қолди. Эшаквой унга деди: «Менга қара, булбулчам, дейдиларки, сен эмишсан хиш овоз» (Қрилов).*

в) ундалма жонсиз предмет бўлиши мумкин. Бу ҳолат асосан шеърятда қўлланади ва предмет маълум бир субстанция тарзида уқилади, нутқ экспрессив характерда бўлади: *Сени унутолмас юрагим асло, Эй Урта Осие, Урта Осие!!!* (В. Инбер).

2) ундалма орқали маълум шахс, предметларга характеристика берилади, таърифланади. Бу характеристика шахс, предметнинг ташқи ёки ички белгисига кўра бўлади. Шахс, предметни таърифлаш қуйидаги йўллар билан бўлади:

а) ундалма вазифасидаги отга аниқловчи, изоҳловчилар қўшилиб келади: *Ҳой яхши қиз, яқинроқ кел, Бир-икки оғиз сўз сўзлайин* (Ҳ. Олимжон). *«Нега ўқитувчингиз кўринмайди, азизим Шамсия» деб сўради* (М. Исмоилий). *Шарққа нур берувчи, эй Ўзбекистон, Улуғ оилада топдинг шарафшон!* (Т. Тўла). *Порлаган юз, яшнаган кўз, ботир қиз! Комсомолда чечак каби очдинг юз* (Ҳ. Олимжон).

б) ундалма бошқа ундалмалар орқали изоҳланади. Бу ҳолда шаклан уюшган ундалмалар вужудга келиб, сўнгги ундалмалар биринчи, асосий ундалмани изоҳлайди: *Яшагил, тракторим, қуёшим, ноним, Бошимга олтиндан қўйдинг чамбарак, Яшагил, меҳнатим, қувватим, жоним, Илк тонг отардан беролдинг дарак* (Ғ. Ғулом).

Мисолда асосий ундалма тракторим, қолган ундалмалар уни изоҳлайди.

в) шахс, предметнинг ташқи ёки ички белгисига кўра таърифланади; бундай ундалмалар орқали сўзловчининг маълум шахс, предметга модал муносабати ҳам ифодаланади: *Ун тўққиздан ошмай тур, гўзал* (Ҳ. Олимжон). *Халқ кесади йўртқич калласин, Лаънат сенга, трумэнчи жаллодлар!* (Исломшоир). *Андак сабр этинг, дўстим, мен сизга баъзи воқеаларни сўзлай...* (Ойбек). *Хўш, аҳволлар қалай, жангчи ўртоқлар* (Яшин).

Бу хил ундалмалар кўпинча отлашган сўзлар билан ифодаланади: *Бу ёққа қара, тентак! Камбағал бўлсанг ҳам, ўлгудек одмисан, баландда юрасан, биламан* (Ойбек). *У ўғлини кўриб, суюниб кетди-да, ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ, таажжубланиб:— Оббо сариғим-ей! Қани, қани, жой топ, ўтқиз!— деди* (В. Осеева). *Эй зулм кўрганлар, эй асирлар! Бизга озодлик вақти етиб келди* (С. Айний). *Эй жафо кўрганлар! Эй азизлар! Бундан сўнг жаҳонда ҳукмрон бўлсин пролетар, пролетар, пролетар!* (С. Айний).

Сифатдошнинг -гур, -кур шакли отлашган тури барқарор бирикмани ташкил этади: *Ниятингга еткур, қулоқ сол* (Ҳ. Олимжон). *Барака топкур, Васькани қўйиб юбор* (Чехов).

Баъзан бу шакл ёлғиз қўлланади: *Қаёққа яна, тинмагур,— сўради Комила ўзини оналарча сезиб* (Ойбек).

Шахс, предметлар бошқа бир жонли, жонсиз предметларга ўхшатиш орқали таърифланади (бунда ўхшатишган предметнинг

асосий характерли белгиси маълум шахс, предметларга кўчирилади): *Сайра, тўти қушим, сайра* (Ҳ. Ҳакимзода). *Утирганлардан бири ёнидан жой бериш тараддудига тушиб:— Кел, чироғим, кела қол,— деди* (П. Турсун). *Ҳой бўрилар. сўзларингдан қайт. Бўлмаса ҳокимингга бормайман, мингбошингга ялинмайман, халққа арз қиламан, халққа* (Ҳ. Ҳакимзода). *Сукма Кореяга тумшугинг, тулки! Қолсин қўлида Корея эрки!* (Миртемир). *Сен етим эмассан, тинчлан, жигарим* (Ғ. Ғулом). *Боғимда анорим, сенга йўл бўлсин? Қатордаги норим, сенга йўл бўлсин? Испихон хан жарим, сенга йўл бўлсин? Умримнинг меваси — бир тоза ниҳол, Битган олмазорим, сенга йўл бўлсин?* (Фольклор).

Бу хил ундалмалар айрим ўринларда шахс, предметнинг ташқи бир белгисини ифодалайди: *чўлоқ, кўр, кар, кал* ва шунга ўхшаш сўзлар ундалмаларни ташкил этади. Баъзан *Ҳой шляпали! Эй машина!* типдаги ундалмалар ҳам оғзаки нутқда учрайди. Бунда сўзловчи учун номаълум шахс биринчи кўзга ташланган, шу вазиятда муҳим бўлган белгисига кўра номланади (*Ҳой шляпаси бор одам! Эй машинаси бор ёки машинани бошқараётган киши каби*).

Ундалма орқали ифодаланган шахсга сўзловчининг модал муносабатини кўрсатиш учун биринчи шахс эгалик аффиксидан ёки *-жон, -хон* каби эркалатиш аффиксларидан фойдаланилади:— *Кайфинг чоғ бўлгани учун жуда хурсандман, азизим* (М. Ибрагимов). *Сизга бағишланур, ўқувчим, ижодимнинг энг асл боби* (Уйғун). *Шошилманг, онажон, шошилманг! Йўл қанчалик узоқ бўлмасин, одамлар унинг анча қисмини ўтиб қўйишган* (М. Ибрагимов).

Баъзи ундалмалар эгалик аффикси билан қўлланади:— *Олсинглим, болаларга кийим-бош қилиб берарсан* (М. Ибрагимов). *Мен шошилаётганим йўқ, болам...* (М. Ибрагимов).

3) ундалма сўзловчининг эмоциясини ифодалайди. Бу эмоция орқали *ғазаб, нафрат, мазах, кесатиш, илтимос, ачиниш, эркалаш, ҳурмат, шодлик, табрик, чақириш, мамнунлик* каби ҳислар англашилади. Эмоционал муносабатнинг ифодаланиши турли йўл билан бўлади:

а) ундалмалар билан бирга ундов сўзларни қўллаш орқали: *Умрим эй, сен бўлиб шунча беғубор, То абад айладинг мени бахтиёр, Умрим эй, сен билан қилиб ифтихор, Бўлайин ўлгунча мен ҳам миннатдор* (Ғ. Ғулом). *Ҳай ўт йигит, ҳалиги сўзларинг олтинга арзийди, аммо ҳар кимга сўзлай берма!* (Ойбек).

Ундов сўзлар билан келган ундалма ўз аниқловчилари билан кенгайиши ҳам мумкин. Бундай ундалмалар орқали ҳам эмоция ифодаланади ҳамда ундалма орқали ифодаланаётган шахс, предмет таърифланади: *Чақмоқ каби юксал, яшна, уч узоқларга, Кенг жаҳонга донг таратган, Эй, азамат шер! Эй, большевик исми билан нафас олган эр* (Ҳ. Олимжон). *Эй Фар-*

*ғона! Эй большевик водисида Пахтакор — деҳқон, Эй ўлка-  
миз Томиридан Жўшган Тоза қон (Ҳ. Олимжон).*

б) ундалмаларни айнан такрорлаш орқали (айнан такрорланган бўлак ёлғиз бўлиши ёки аниқловчи билан бирга қўлланиши мумкин): *Россия, Россия, азамат ўлка, Эй, осмон сингари бепоеён Ватан (Ҳ. Олимжон). Дада! Дадажон, нон ейман, нон келтирдингизми?— Жоним ўғлим, қўзим ўғлим, мана ҳозир нон олиб келаман (С. Айниё).*

в) айни бир ундалма бошқа сўз орқали такрорланади: *Қани, Мирзажон, қани бу ёққа келинг, ука! (П. Турсун). Ҳа, Хонзода, кел, синглим... (Ҳ. Ҳакимзода). Аброр, ўғлим, ана бу беҳининг каллагига газета қистириб қўйган эдим, шуни олиб кел (А. Қаҳқор).*

Ундалмалар орқали бирор ҳис-ҳаяжон ифодаланиши интонация орқали ҳам бўлиши мумкин: *Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!*

Аммо бундай ҳолда ундалмадаги асосий семантик функция нутқ қарашли объектни ифодалашдир. Демак, ундалманинг турли семантик группалари бир-бирига яқинлашади, бирлашади. Ҳар қандай ҳолатда бу семантик группаларнинг бири устун бўлади, чунки етакчи бир семантик функцияни ифодалаш учун махсус грамматик, лексик ва бошқа хил воситалар қўлланади.

Ундалмаларнинг семантик функциясини белгилашда умумий гап характерининг (унинг дарак, сўроқ, ундов гап бўлишининг) ва интонациянинг роли каттадир. Аммо бу воситалар қўшимча воситалар ҳисобланади.

Ундалмаларнинг ифодаланиши. Ундалма бош келиши шаклидаги от ёки отлашган сўзлар орқали ифодаланади.

1. От орқали ифодаланганда, асосан, атоқли отлар ёки турдош отлар бўлиши мумкин. Турдош от ҳам кўпинча шахсни ифодаловчи сўзлар бўлади. Баъзан турдош от жонли ёки жонсиз предмет бўлади: *Коммунистларга таяниб, уларни курашга қуроллантириб, бир иш кўрсатасиз-да, Ўктамжон (Ойбек). Инсон тез ўтувчи орзу-ҳавасларга ўйинчоқ бўлмаслиги керак, Тўғонбек (Ойбек). Кечир, Зайнаб, сўзломас тилим, Кечир, Зайнаб, чидолмас дилим (Ҳ. Олимжон). Эшит, қўзим Паризод, чиқарибсан ёмон от (Ҳ. Олимжон). Бу ...фалакнинг гардишига боқ, чироғим!— деди Шокир ота (Ойбек). Туф, де, кўзинг тегади, касофат! Шу сўзларингни менга айтсанг, тишингни суғуриб олардим (Ойбек). Хўп, хўп, эркатойларим, Хўп, хўп, қўзичоқларим, Кўзгинамнинг нурисиз, Айланай, чироғларим (С. Қудаш). Салом! Сўзла, кўзгужон, ҳақиқатни эт баён (Пушкин). Севаман, олтин куз, севаман жондан, Табиат безанган гўзал чоғингни, Дарахтлар ранг-баранг кийим кийиниб, Кўзни эркалатган чаман боғингни (Зулфия). Хайр, оқ йўл тилайман сенга, қақилдоқ! (Крилов).*

2. Ундалма отлашган сўзлар орқали ифодаланади: бундай отлашган сўз кўпинча сифат ёки сифатдош, баъзан сон бўлади:



*Яхшилар, колхоз азаматлари!— деди у мулоим ва юракдан чиққан товуш билан. Ҳозир терим тўйини бошлаймиз... (Ойбек). Эй, буюк ватаним баҳодирлари, Эй, жангларда пишиган, чиниққан эрлар, Эй, арслон юраклар, мардлар, ботирлар, Кўрсатинг душманга ўлжанинг кучин! (Уйғун).*

3. Ундалма олмош орқали ифодаланиши ҳам мумкин. Бу вазифада асосан иккинчи шахс кишилик олмоши қўлланади. Ундалма вазифасидаги олмош асосан кесимсиз, бир составли гапларда ишлатилади: *Эй сиз, тўкиб қон, зафар олганлар, олға!*

Бу хил гапларда *сиз* ундалма бўлиб, уни изоҳлаб келувчи сўзлар ажратилган изоҳловчи бўлади.

Агар бу хил олмош икки составли гапда қўлланган бўлса, у эга вазифасида бўлиб, олмошга оид сўз ундалмадир: *Сиз, ўртоқлар,.. ариза берган экансизки, кўп маъқул гап (Ғ. Ғулом).*

Олмош икки составли гапларда ҳам ундалма вазифасида қўлланади: *Ҳой сен, қани бу ёққа кел-чи! Қани, энди сиз, фамилиянгиз нима эди, доскага чиқинг-чи!*

Бу ҳолатда *сен* ундалмаси чақириш, мурожаат интонацияси билан айтилади ва ундан сўнг пауза берилади; бундай ундалмадан сўзловчининг қўпол ва расмий муомаласи англашилади.

4. Ундалма кўпинча ундов сўзлар билан бирга қўлланади. Шу билан бирга ундов сўзнинг ўзи ҳам мустақил равишда ундалма вазифасида қўлланиши мумкин. Бундай ундов сўзнинг мазмунан бирор шахс номи ўрнида келгани англашилиб туради; ундалмага хос чақириқ интонацияси билан талаффуз этилади: *Ҳай! Сизни кутиб турибмиз (Ҳ. Ҳакимзода).*

5. Ундалма сўз бирикмалари, турғун фразеологик бирикмалар орқали ифодаланади: *Хайр, ўғлим, оқ йўл бўлсин, Хайр, кўзим қораси (Ҳ. Олимжон).* *Ҳой соқолинг кўксингга тўкилгур,— деди хотин,— бу қандай қилиқ (Ғ. Ғулом).* *Ҳой, қизи тушмагур, нима деб алжираясан? (А. Қаҳҳор).*

Сўнги икки жумла ўзбек тилининг ўзига хос мурожаат шакли бўлиб, таркибида эгаси ва кесими бордир.

Ундалмаларнинг состави. Ундалмалар составларига кўра уч хил: 1) йиғиқ ундалмалар, 2) ёйиқ ундалмалар, 3) мураккаб ундалмаларга бўлиниши мумкин. Йиғиқ ундалма ёлғиз бир сўздангина таркиб топади. Ёйиқ ундалма ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келади. Ундалмага оид сўзлар аниқловчи ёки изоҳловчи вазифасида бўлади. Бу аниқловчи ёки изоҳловчилар қуйидаги сўз туркумлари орқали ифодаланади.

1) сифат: *Шеър айтгим келяпти, азиз дўстларим, шеър айтгим келяпти, гўзал Фарғона (Ғ. Ғулом).* *Заҳматкаш, дўстпарвар, жанговар, Аҳдида вафоли, қувноқ ўзбегим, Мақташда тантилик қилсам, ҳаққим бор (Ғ. Ғулом).* *Забардаст, бардошлик қунту ихлосли, Азамат ўғиллар, отинча қизлар, Азиз кўксингизда, юрак устида, Порласа ярашур олтин медаллар (Ғ. Ғулом).*

2) сифатдош: *Севар ёрим, сенга бир гап бўлдим, Ширвон элдан ё бир хабар келдим? (Фольклор).* *Папақ қийган қаҳрамон,*

Гавдали қоплон, Темир панжанг билан тўк душманингдан қон (Ғ. Ғулом).

3) от: Қутлуғ бўлсин, батрак ўртоқ, чорикорлар! Октябрнинг берган бу ер ислоҳоти (Ҳ. Ҳакимзода). Шунча қарзим бор эканми? Мен бунга қандай узаман, бой ота? (Ҳ. Ҳакимзода). Ўртоқ бригадир, нега индамайсан ёки тунги овга чиқишга эйтирозинг борми? (В. Закруткин).

4) олмош: Россия, Россия, менинг Ватаним, Мен сенинг ўғлингман, эмасман меҳмон (Ҳ. Олимжон).

Ундалмаларнинг қаратқич келишигидаги от, сон, кўрсатиш олмоши билан кенгайиб келган турлари кам қўлланади. Бунинг сабаби шуки, бу сўз туркумлари ундалмага ортқик конкретлик киритади, маълумки, ундалма бундай конкретликни талаб этмайди: Яша, эй халқимнинг дорилфунуни, Илму фан манбаи, барҳаёт УзГУ (Ғ. Ғулом). Жон фидо бўлсин сенга, эй Ўзбекистоним менинг (Уйғун). Сени билдим, эй Ватан ели, Бепойсан, журъатли, илдам... (Журналдан).

Ундалманинг ёйиқ шаклини фразеологик бирикма ташкил этиши мумкин: ...Хайр, кўзим қораси (Ҳ. Олимжон). Сўнма, эй толе қуёши... (Уйғун).

Ундалманинг қуйидагича мураккаб шакли бўлади:

1) Ёлғиз ундов сўз билан ёки ундов сўз билан баробар, аниқловчи, изоҳловчилар билан бирга келиши мумкин. Бу ҳолда кучли эмоционал маъно ифодаланади: Юр, эй ўлкам, жаҳонларга титроқ солиб юр!! (Ҳ. Олимжон). Шер юрак эй қаҳрамон, ёвдан жаҳонни пок эт (Ҳ. Олимжон). Яша, эй, ватаним, мунча гўзалсан (Ғ. Ғулом). Сен билан баб-баробар уйғона олдим, эй қуёш (Ғ. Ғулом). Эй қаҳрамон довурак, жасур, улуғ халқ, Қудратингдан йўқ бўлди зўрлик, асорат (Ғайратий). Эй, забардаст чин баҳодир пахтакор, ҳимматинг зўр, сен чаманда бахтиёр (А. Пўлат). Ҳай қизим, бунақа йигитдан совчи икки келмайди (О. Я.).

Ундалма чақириш мазмунини ифодалаганда, ҳой, эй, э, аё ундов сўзлари билан келади. Чақириш маъносидаги ундалма такрорланганда, кўпинча, ундов сўз иккинчи ундалмадан олдин келади:— Ая, ҳой ая, туринг, дадамни топиб юпатынг, хафа бўлма-син, ётиб бемалол ухласин (Ойбек). Йигитча, ҳой йигитча, бу ёққа кел-чи! (Медведов).

2) ундалманинг составида аниқловчи эргаш гап бўлиши ёки эргаш гап шаклида бўлиши мумкин. Улма, эй, қўли қанд, жафокаш боғбон, Яшай бер, боғларга чулганган Ватан (Ғ. Ғулом). Ҳой соқолинг кўксингга тўкилгур, — деди хотин, — бу қандай ҳилиқ? (Ғ. Ғулом).

3) ундалма такрорланиб келиши мумкин. Бу ҳол кучли ҳис-ҳаяжон ифодаланганда, ундалмага алоҳида аҳамият берилганда рўй беради. Ундалма такрорланганда айнан қайтарилиши, аниқловчи билан бирикиб келиши ёки ундалманинг ўрнини мазмунан босувчи бошқа сўз билан алмашиб, қайтарилиши мумкин. Жами-

ла! Жамила! Бас, тур ўрнингдан (Ҳ. Ҳакимзода). Оға, садағанг кетай, оға,— деб гап бошлади,— мана бу болаларга бир қара, раҳминг келсин бизга (М. Ибрагимов). Сархон, Сархон, Сархон, ухлаяпсанми? — деб чақирар эди.— Менга қара, сенга гапим бор (М. Ибрагимов). Россия, Россия, азамат йлка! Эй омон сингари бепоён ватан! (Ҳ. Олимжон). Москва, Москва, азим Москва, жаҳонга нур сочар ёруғ юлдузинг (Ҳ. Олимжон).

Ғафуржон, севгилим, хайр! (Ҳ. Ҳакимзода). Гўзалим, ватаним, боғу бўстони, ўнгингда очилур каттакон китоб (Ғ. Ғулом). О, Раксана, эй санам, ютдинг захар-заққумлар (Уйғун). Эй, сен шоир, Эй юраги дард билан тўлган! Қора кучлар, авлиёларнинг чирғини ўчирмоқ бўлган (Ҳ. Олимжон). Қаҳрамоним, меҳрибоним, бўл омон! (Ҳ. Олимжон). Ерқиним, фарзандим, мени куйдирма. Бу отларнинг ўзинг бўлгин эгаси (Э. Жуманбулбул). Гулноз, қизим, кўзани олиб булоққа бориб кел. Кечқурун сув лозим бўлади... (М. Ибрагимов). Кўрарда кўзим, азиз дўстим,— деди Ҳакимулмулк (М. Ибрагимов).

Ундалмалар такрорланганда, ҳар вақт ҳам кетма-кет кела бермай, ундалманинг такрорланган шакли гапнинг охирида бўлиши,— бир мазмундаги икки ундалма орасида бошқа гап бўлақларининг ёки бошқа гапнинг бўлиши мумкин: Ҳа, Хонзода, кел, синглим, шу ердамисан? (Ҳ. Ҳакимзода) Хайр, ўғлим, оқ йўл, бўлсин, Хайр, кўзим қораси, Билким, жангда билинади, Мард йиғитнинг сараси (Ҳ. Олимжон). Чақирипти армиямиз, фарзандим, Омон боргил, саломат кел, дилбандим (Ф. Йўлдош). Тинчлан, қўзичоғим, тинчлан, дўмбоғим (Газетадан).

4) ундалма уюшиб келади: Онажон! Ғофуржон! Унутма мени! (Ҳ. Ҳакимзода).

Қатор келган ундалмаларнинг охиригида интонация кўтарилиб, олдинчилари санаш оҳангида айтилади.

Уюшган ундалмаларнинг жойлашиш тартиби уларнинг хусусиятлари, аҳамияти, маълум шахснинг жамиятда тутган ўрни, ёш хусусиятини ҳисобга олган ҳолда бўлади.

Уюшиб келган ундалмаларни изоҳловчи ундалмалардан фарқлаш зарур: Эндиги умрнинг посбонлари, азиз фарзандларим, ўғил-қизларим! Улуғ май кунингиз бўлғуси. қутлуғ (Ғ. Ғулом).

Бу мисолда иккинчи ва учинчи ундалмалар биринчисини изоҳлайди, таърифлайди. Уларнинг уюшмаган эканлигини ораларига тенг боғловчини киритиш мумкин бўлмаслиги ва санаш оҳанги билан эмас, изоҳ оҳанги билан талаффуз этилишлари ҳам кўрсатиб туради.

Ундалмаларнинг ўрни. Ундалма гапнинг бошида ҳам, ўртасида ҳам, охирида ҳам кела олади. Ундалманинг ўрни унинг семантик функциясига, стилистик хусусиятига, таркибига, асосий гапнинг структураси ва мазмунига ҳам боғлиқ бўлади.

1. Одатда, тингловчининг диққатини жалб этиш, мурожаат этиш учун хизмат қилган, мураккаб таркибли, шунингдек, ундов сўзли ундалмалар гап бошида келади: Онажонларим, ҳамма ўзи-

нинг эски деворини қучоқлаб ўтира берса, юрт қачон обод бўлади? (А. Қаҳҳор). Шакар оға, хабар олгин ҳолимдан (Ф. Йўлдош). Мулла ака, ҳаммоллик иш эмас. Мен ер ҳайдашни, кетмон чопишни яхши кўраман (Ойбек). Жон ака, оқ подшога тутун пули деб, тинкани қурутдингиз, пўстаккача сотиб бердим (Ойбек). Дўстим, бахтиёрмиз бу хонадонда, бирдир мақсадимиз, фикру ўйимиз (М. Муҳаммадқулов).

Шунингдек, ундов сўзлар билан келган ундалмалар, шиор, чақириқ, доклад, буйруқларда ундалма гап бошида бўлади: *Ўғзал эй, сенга бир гап демакка кўп ҳайронман* (Ҳ. Олимжон). *«Эрон меҳнаткашлари! Қўзғолинг, бутун дунё меҳнаткашларининг овозига ўз овозингизни қўшинг!»* (М. Ибрагимов). *«Ватандошлар! Эшитинг! Ҳақиқат овозига қулоқ солинг!»* (М. Ибрагимов). *Уртоқлар! Биз янги идеал йўлида курашга отландик* (М. Ибрагимов).

2. Уз семантик функциясидан ташқари, қўшимча эмоционал, модал муносабатларни ифодалаган ундалмалар гап орасида ёки гап сўнгида келади:

Гап ўртасида келган ундалма логик урғу олмайди: *Бехудага, ўғлим, эгма бош* (Ҳ. Олимжон). *Ғалабамиз, шодлигимиз, донғимиз учун, дўстим, кел ичайлик иккимиз* (Ҳ. Олимжон). *Сўлдирма, бобожон, гулдай тарзингни* (Ф. Йўлдош).

Бир хил кесимлар такрорланганда ҳам, сўзларнинг орасида ундалма келади: *Ол, ўғлим, ҳаққингни эртароқ ол...* (Ҳ. Олимжон). *Боргил тезроқ, баҳодир дўстим, Кун чиқшидан, кун бошига бор* (Ҳ. Олимжон). *Хўп, ука, хўп. Эрталаб жўнаймиз,— деди шошилиб Дўсрат* (П. Турсун).

3. Гап охирида келган ундалмалар сўзловчининг модал муносабатини ёрқин ифодалайди. Охирида ундалма келган гаплар кўпинча таркибига кўра анча йиғиқ бўлади: *Чин сўзим, Гулнор, менга ишонмайсанми? Кел, қўзим!*— ҳар вақтдагича қарши олди чол (Ойбек). *Урайлик, йиғайлик, терайлик, дўстлар, Бир кутган унумдан юз тўққиз келди* (Ғ. Фулом). *Мени сўкманг, мени кечиринг, жон Нафиса опа* (А. Мухтор). *Мен ишонаманки, дўстларим, сизлар менинг номимни авлодга муқим қилишга восита бўласиз* (С. Айниё). *Ҳайқир, трактор! Тупроқларнинг юрагини кўпор, ағдар, ёр!* (Ҳ. Олимжон). *Мана кўрдингни, оғайни, сенинг келажагинг порлоқ* (М. Ибрагимов). *Уқи, ўғлим, дунёда жаҳолатдан қутқарадиган нарса илм нуридир. Уқи, илм ол, сўнг болаларни ўқит! Бахт-саодатнинг калити илмдир!*— дер эди (М. Ибрагимов).

Одатда, ундалма модал муносабатни ифодаловчи гаплардан (*хўп, салом, хайр, раҳмат, ҳорманг, кечирасиз ва бошқалар*) сўнг келади. Шунингдек, ундалма ҳам, *йўқ* сўзларидан ҳам кейин қўлланади: *Хайр, опа, келсанг ўзингга, Рози бўлгин берган тузингга* (Ҳ. Олимжон). *Хайр, Ғофуржон, бир умр хайр* (Ҳ. Ҳакимзода). *Раҳмат, доктор опа, жуда миннатдорман* (М. Муҳаммадқулов). *Ҳорманг, Ҳайдарвой, юришларингиз ўзгача?* (Уй-

ғун). *Ийқ, Фридун, кетма ҳеч қаерга кетма!*— деди биров (М. Ибрагимов).

Ундалмаларнинг интонацияси. Ундалма алоҳида чақириқ, мурожаат интонацияси билан талаффуз этилади. Аммо бу интонация турли даражада бўлади. Ундалма интонациясининг даражаси ундалма орқали ифодаланаётган маънога, асосий гапнинг характериға (сўроқ, ундов ёки дарак гап бўлишиға), таркибига, ўрниға, ниҳоят, авторнинг маълум мазмунни ифодалаш ниятиға боғлиқ бўлади. Шу сабабли ҳам бир хил ўринда бўлса ҳам, гап характериға кўра, ундалма турли интонация билан айтилиши мумкин:

1) дарак гапда — паст интонация билан: *Болам, куч деган ё суякдан, ё гўштдан бўлар экан* (Ф. Гулом).

2) ундов гапларда — кучли интонация билан: *Бой! Қолмади тоқатим!* (Ҳ. Ҳакимзода). *Жамила! Йиғлама, йиғлама!* (Ҳ. Ҳакимзода).

3) сўроқ гапларда алоҳида логик урғу олган ундалмадан сўнг чўзиқ пауза берилади: *Гулнорхон, фабрикаға кириб ишлашни хоҳлайсизми?* (З. Фатхуллин).

Ундалманинг интонациясига, албатта, унинг ўринлашиши таъсир этади. Гап орасида ёки охирида келган ундалма гап бўлаклари интонациясидан кам фарқланувчи интонация билан айтилади. Гап бошида келган ундалмалар баланд тон билан, чўзиброқ, талаффуз этилади. Айрим ҳолларда ундалма кучли ҳис-ҳаяжонни ифодалаб, кўтарилган интонация билан айтилади ва шунга кўра ундалмадан сўнг ундов белгиси қўйилади: *Бой ота! Мен хотин-фурушларни ҳақорат қилдим, холос!* (Ҳ. Ҳакимзода). *Жамилам! Ростми?* (Ҳ. Ҳакимзода). *Ҳой ҳоким! Бу золим мингбошининг калтаклари остида суякларим эзилди, мадорим битди, шундай бўлса ҳам икки оғиз гапираман* (Ҳ. Ҳакимзода). *Бой ота! Тўхтанг! Тегманг бу кишиға* (Ҳ. Ҳакимзода). *Жон бой ота! Болани ўлдирган анови имонсиз Хонзода.. Уша! Уша! Бой ота! Уша!* (Ҳ. Ҳакимзода).

Асосий гап мазмуни ва интонациясининг ундалма интонациясига таъсиридан ташқари, ундалма семантик функциясига кўра ҳам ўзига хос турли интонация билан талаффуз этилади. Ундалмага қанча аҳамият берилса ёки ундалма орқали қанча чуқур эмоционал мазмун ифодаланса, унинг интонацияси шунча кучли бўлади.

Ундалмани характерловчи интонация белгиларидан бири паузадир. Кучли ёки нормал чақириқ интонацияси билан талаффуз этилган ундалма бошқа гап бўлақларидан пауза билан ажралади: *Онажон! Гофур йигирма йиллик қадрдонимиз-а* (Ҳ. Ҳакимзода). *Ота,— деди Йўлчи чодға бориб,— раҳмат сизға, лекин захарини солган илонға ялғиниш ярамайди* (Ойбек). *Гофуржон! Унутма мени, болангни ўлдирган, хотинингни хазон қилган бойнинг, бутун бойларнинг жазосини бер* (Ҳ. Ҳакимзода).

Алоҳида таъкидловчи, чақириқ интонацияси билан талаффуз этиладиган ундалма ёки ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келади, ёки ундов сўзлар билан брикади, ёки такрорланиб келади, бундай ундалмалар аниқ пауза билан ажралиб туради: *Азиз ватандошим, ёдингда бўлсин, сен тинчлик ишига сафарбар зотсан* (Ғ. Ғулом). *Эй сиз, шараф билан юксалган боши, Эй сиз, баҳодирлар, қизил мерганлар. Шу она туфайли туринг оёққа!* (Уйғун). *Ҳой, қизим, қаёқда қолдинг?* (А. Қаҳҳор). *Яшна, эй, ҳаётбахш музаффар байроқ! Яшна, эй, қудратли улғ иттифоқ!* (Т. Тўла). *Ҳой, яхши қиз, яқинроқ кел, Бир-икки сўз сўзлайин* (Ҳ. Олимжон). *Буви, буви, мен дада бўлдим,— дейди Ёдгор дадасининг шапкасини кийиб* (Ғ. Ғулом).

Уюшган ундалмалар ҳам тўлиқ чақириқ интонацияси билан талаффуз қилинади: *Езувчилар, композиторлар, рассомлар! Турмушни чуқур ўрганингиз* (Газетадан).

Уюшган ундалмаларнинг ҳар бири алоҳида санаш интонацияси билан айтилади. Бирор ундалмани изоҳловчи ундалмаларда интонация бир хил бўлмай, охирига томон кўтарилиб боради: *Азиз фарзандларим, ўғил-қизларим! Улғ май кунингиз бўлғуси қутлуғ* (Ғ. Ғулом).

Маълумки, тўлиқ чақириқ интонацияси билан талаффуз этиладиган ундалмадан сўнг чўзиқ пауза бўлади. Шунинг учун ҳам ундалмали гап кўчирма гап бўлиб келса, автор гапи, кўпинча, ундалмадан сўнг келади: *Хотин,— деб Сария холани чақирди,— пичоқни олиб кел, тўқличани ҳам сўя қолай* (М. Ибрагимов).

Агар ундалма турли эмоционал маъноларни ифодалаш вазифасида келса, асосий гапнинг ўртаси ёки охирида бўлса, ундалма киритилган гап кичик бўлса,— ундалманинг интонацияси асосий гап интонациясидан жуда кам фарқланиб, пауза билан ажратилмайди ёки жуда қисқа пауза бўлади: *Келинг, Холматжон ака! Қадамингизга ҳасанот* (Ҳ. Ҳакимзода). *Қуллуқ, қуллуқ, Ғофуржон* (Ҳ. Ғулом). *Омон, менга ўзингни англа, Очиқ гапир, сўзингни англа* (Ҳ. Олимжон).

Гап ўртасида келган ундалманинг интонацияси алоҳида ажралиб турмайди, аммо ундалма мавжуд бўлган ўринда интонация маълум даражада ўзгаради, ундалмадан сўнг жуда қисқа пауза бўлади. Айниқса, таркиби ёйиқ ёки ундов сўз билан келган ундалма интонация жиҳатдан анча ажралиб туради. Шу билан бирга эмоционал маъноси кучли бўлган, логик урғу олган ундалма, гапнинг қай ўрнида келишидан қатъи назар, гап бўлақларидан ажралиб турган алоҳида интонация билан талаффуз этилади: *Қўлингни торт, эй жаноб! Қурия тупроғидан* (Миртемир).

## КИРИТМАЛАР

Киритмалар гапнинг айрим бўлақлари ёки бутун ифодага бўлган сўзловчининг субъектив муносабатини, эмоционал туйғуларини ифодалайди.

Қиритмалар гапнинг умумий мазмунига ёки унинг айрим бўлаклари билан изоҳлаш муносабатига киради. Қиритмалар гапнинг айрим бўлаклари ёки умумий мазмунига бўлган изоҳ ёки турли эмоционал муносабатларни ифодалайди.

Қиритмалар вазифасида:

1) маълум сўз туркумларидан ажралиб чиқиб, фақат киритма вазифасида ишлатиладиган сўзлар келади: *биринчидан, масалан, яъни, модомики, шекилли, афсус, эсиз, демак, дарҳақиқат, бахтимизга ва бошқалар: Шернинг бўйни занжирга итот қилса ҳам, юраги асло бўйсунмас, афсуски, бу оддий ҳақиқатни идрок этмайдилар (Ойбек). Доктор мени Гюберт сингари қабул қилмаганлигига табиий деб қарадим, чунки, биринчидан, унинг олдига мен ўзимча келганим йўқ, мени юборишган, иккинчидан, албатта менинг ким эканлигимдан уни огоҳлантиришган эди (Брянцев). Демак, Мадамин теваракда изғиб юрар экан, у кечалари одамлар уйқуга кўз юмган пайтларда иш кўради (П. Турсун). Дарҳақиқат, халқ учун улғу иш қиялмиз, ўғлим (Ш. Рашидов). Кошки, бошқа амирлар ҳам авомнинг тилини билса. Кошки, ўзгаларни ғийбат қилувчилар ўз нуқсонларини ҳам билсалар! (Уйғун ва И. Султон). Эсиз, тақдир экан, қайдин билибмиз, Азизим, дунёга бевақт келибмиз (Уйғун ва И. Султон). Хайрият, унга бахт юлдузи ҳамроҳ бўлди, шекилли, ўқ остидан омон қутулиб қолди (Медведов). Бахтимизга, партия бор, ишимизга бош (Уйғун). Афсус, қўшни ерларда ёзиқ бургут қаноти (Х. Олимжон).*

2) маълум сўз туркумидан ажралиб чиқмаган, киритма вазифасида ҳам, гап бўлаги вазифасида ҳам қўлланувчи сўзлар келади. Булар — *тўғри, рост, шубҳасиз, сўзсиз, афтидан, ҳақиқатан, одатда, қисқаси, албатта, айтгандай, шундай қилиб, охири каби: Тўғри, иш ғоят мушуқлашди (Ойбек). Шубҳасиз, топталар, янчилар ғаним, ўлсам айрилмасман қучоқларингдан (Уйғун). Қисқаси, шу йўл билан ҳосилни ошириш мумкинлигини исботлаш керак (Ш. Рашидов). Ишининг бир қисми машиналар билан бажарилади, албатта (Ш. Рашидов). Айтгандай, мана бу — Павелнинг нутқини босиб чиқармоқчи бўлдик (М. Горький). Лекин, менимча, ўртоқ Жалолов ҳақсиз... (Ш. Рашидов).*

Қиритма вазифасида келган айрим сўзлар ўзининг асл лексик маъноларини йўқотади. Бу айниқса *афтидан* сўзида аниқ кўринади. Бу сўзнинг *афт (юз, бет)* маъноси унутилади, сўзловчининг тахмини, хулосасини ифодалайди: *Маҳсим эшакни кўприкнинг панжарасига боғлаб, олдига ўт юлиб солди ва ўша ерда, афтидан, таниш чиқиб қолган бир одам билан гаплаша кетди (А. Қаҳҳор).*

Қуйида *дейман* феъли ҳам ўз маъносини қисман йўқотади ва киритма вазифасида келади: *Отахон, дейман, ўйинга уста экансизку,— деди Урмонжон кулиб (А. Қаҳҳор).*

Шунингдек, *ишон, кўр, қара* феъллари ҳам киритма вазифасида келиб, асл маъноларини айнан сақламайди: *Ҳар нарсадан ор-*

тиқ мен учун зинҳор жонинг ҳаловати, ишон, Мария! (Павленко).

Ҳолбуки киритмаси эса гапнинг (ҳол-бу-ки) қисқарган шаклидир.

Гап шаклида бўлган айрим бирикмалар ҳам киритма вазифасида келади. Масалан, *аввали шуки* бирикмаси ана шундай хусусиятга эга: *Аввали шуки, тўйдан кейин Анасим Григоричдан юрагим чўчиб қолди* (Чехов).

Баъзан бу бирикма кесими туширилган ҳолда ҳам қўлланади, бу — бирикманинг киритманинг маъно ва функциясига ўтганини исботлайди: *Аввали, уруш бўлмасин, уруш бўлгандан кейин, тил ўлгурнинг суяги йўқ* (А. Қаҳҳор).

Киритма вазифасида *бундан чиқдики, билдим, биласанки, кўрасиз (-ки), қарасам, бундай қарасам, шукур* каби сўзлар ҳам келади. Бу хил сўз ва сўз бирикмалари фақат модал муносабатларни ифодалагандагина киритма бўлади. Бу модал муносабатларга қуйидаги маънолар киради: гумон (*билмадим*), хулоса (*бундан чиқдики, кўрдингки*), диққатни жалб этиш (*кўрасанми кўр, қара*), ишонч (*аминманки, ишон*) ва шу кабилар: *Бундан чиқадики, Зуннунхўжа сени сўроқлаб топган, ундан кейин қизини юборган* (А. Қаҳҳор). *Билсан, хотин аҳли молга ўч бўлади ...* (Ойбек). *Аям, шукур, соғ-саломат* (Ойбек). *Бир вақт, шундай қарасам, хизматкорхона деразасидан Йўлчибой акага кўзим тушди* (Ойбек).

Юқорида кўрсатиб ўтилгандек, киритмалар бутун гапга — ундан англашилган мазмунга алоқадор бўлиши ёки гапнинг айрим бўлақларига — улардан англашилган маънога алоқадор бўлишлари мумкин.

1. Киритмалар бутун гапга оид: *Афтидан, — деди Солижон, — овқатга занг урадиган вақт бўлиб қолганга ўхшайди* (А. Қаҳҳор). *Эҳтимол, шу бугуноқ газетамизнинг фавқулодда сонини ҳам чиқарармиз. Хотиржам бўлаверинг* (М. Ибрагимов).

Киритмалар қўшма гапнинг бир қисми бўлган эргаш гапгагина оид: *Модомики, ҳаққингизда шу қабилда сўз юрар экан, албатта, беҳуда бўлмаса керак деб ўйлайман* (Ойбек).

2. Киритмалар айрим гап бўлақларига тааллуқли:

а) гапнинг кесимига: *Сиз, албатта, нимага чақирди экан деб ўйлаётган бўлсангиз керак* (М. Ибрагимов). *Сиз бу гаплардан беҳабарсиз-да, албатта* (А. Қаҳҳор).

б) гапнинг эгасига: *Оға, эҳтимол, сиз ҳам ётмоқчидирсиз? — деб сўради* (М. Ибрагимов).

в) гапнинг аниқловчисига: *Бу, шубҳасиз, бизнинг ютуғимиз, — деб гап бошлади Самандаров* (А. Қаҳҳор).

Киритмалар бир гап таркибида бирдан ортиқ бўлиши мумкин. Бундай ҳолат киритманинг бири гапнинг бир қисмига (ёки бирор бўлагига), иккинчиси гапнинг иккинчи қисмига (ёки бошқа бўлагига) қарашли бўлган ўринларда рўй беради: *Модомики, жангчилар ўз врачларига шунчалик ишонар эканлар, демак, улар-*



нинг ҳар бири ярадор бўлган тақдирда яхши даволанишига кўнгли тўқ бўларди (Медведов). Демак, ватан мамнун бўлган ўғилдан меҳрибон она ҳам мамнун, албатта (М. Бобоев). Афтидан, қари дейсан, шекилли (Ҳ. Ҳакимзода). Демак, сенинча, мен жамият манфаатларига зид йўл тутган эканманда?— деб сўради кулимсираб Арам. У университетнинг медицина факультетида ўқир эди (М. Ибрагимов). Уқиш учун, менимча, бирор иш билан машғул бўлишнинг ҳам керакдир, ахир (М. Ибрагимов). Ҳолбуки, разведкада, айниқса, бу разведкада эҳтиёт шарт (Уйғун).

Ифодаланган мазмунни кучайтириш учун киритмалар такрорланиб келиши мумкин:— Албатта, албатта, илтифотлари учун аъло-ҳазратга кўп раҳмат! (М. Ибрагимов). Афсус, минг афсуски, дунёга жуда эрта келган эканман (А. Қаҳҳор). Ундай, тоифаларни йўқотмоқ керак эди, афсус, минг афсуски, улар урчимоқдалар, қудрат касб этмоқдалар (Ойбек).

Киритмаларнинг грамматик белгилари. Тузилишига кўра, киритмалар икки хил бўлади: 1. Киритма бўлақлар, 2. Киритма бирикмалар.

1. Киритма бўлақлар бир сўздан иборат бўлиб, улар гапда доим киритма бўлиб келиш билан характерланади, баъзилари эса маълум гапдагина киритма вазифасида қўлланади.

Морфологик таркибига кўра, киритма бўлақлар маълум бир сўз туркуми билан боғланади, ўша сўз туркуми билан ифодаланади. Шунга мувофиқ киритма бўлақларни қуйидаги типларга бўлиш мумкин:

1. От типдаги киритма бўлақлар.

Бу хил киритма бўлақларга қуйидаги сўзлар киради: хуллас, хайрият, дарвоқе, таажжуб, чамаси, майли, ҳолбуки, модомики, бахтимизга, афтидан, назарида, одатда, ҳар ҳолда ва бошқалар.

От типдаги киритма бўлақлар турли шаклда бўлади:

а) киритма бўлақлар асосан бош келиши шаклида бўлади. дарҳақиқат, хайрият, ҳолбуки, дарвоқе, шояд, таассуфки ва бошқалар.

б) айрим киритма бўлақлар таркибида учинчи шахс эгалик қўшимчаси бўлиб, бу қўшимча ўзакка киришиб кетади: Расми, ёмондан қочилади, замона шум бўлса, яхшидан ҳам қочар экан киши (А. Қаҳҳор). ...Раис ана шу камчиликларни бирдан бартараф қилишга, очиғи, ожизлик қилмоқда (Ш. Рашидов). Яхшиси, Табриз комиссияси тўғрисида нима қарорга келганингизни айтиб бера қолинг,— деди у (М. Ибрагимов). Охири, бу чўққининг устига чиқиб олибди-да, бошқаларнинг ҳам чиқариш йўлини излаб, кўзи жовдираб турибди (Ойбек).

Айрим киритма бўлақлар жўналиш ёки ўрин-пайт келишигида бўлиб, эгалик аффикси билан қўлланади. Бунда эгалик аффикси ўз функциясида келади ва шунинг учун ҳам учала шахс билан турлана олади. Булар бахтимизга (бахтингизга, бахтимга...), назарида киритма бўлақларидир.

в) киритма бўлақлар жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиги шаклида бўлади. Аммо бу шакллар ўзининг асл функциясини йўқотади: *бахтимизга (бахтига), аксига, ҳақиқатда, ҳар ҳолда, назаримда, чамамда, одатда, афтидан: Қиз... ўлар ҳолатга етганда, бахтига, ер ислоҳоти бўлиб қолди (А. Қаҳҳор). Лекин сарҳанг, назаримда, анча соддадил одам туюлди менга (М. Ибрагимов). Гап шу,— деди Қерсанов, чамамда, унга очилмаган чеҳрасига қараб,— бориш керак (Г. Брянцев). Ҳар ҳолда, узоқ кечани ўтказиш учун ўшандан яхши нарса йўқ (М. Ибрагимов). Ҳақиқатдан, нега қишлоқда бўлиб ўтган ва бўлаётган ишларга кўзини каттароқ очиб қарамабди (А. Қаҳҳор). Босмачилар халқдан ўч олиш учун аҳолини булоқдан маҳрум қилганлар, афтидан, Ойдин булоққа тош ағдарганлар (Ш. Рашидов).*

г) киритма бўлақлар кўмакчилар билан келиши мумкин: *бахтга қариш, сўзига кўра, одат бўйича, одатга мувофиқ ва бошқалар.*

д) киритманинг маъносини кучайтириш учун турли элементлар бирга қўлланади: *-ки боғловчиси афсуски, модомики, хайриятки* каби сўзларга қўшилади (булардан *модомики* кириш бўлаги ҳар вақт *-ки* боғловчиси билан бирга қўлланади); *ҳам* ёрдамчиси маънони кучайтиради (*хайрият ҳам*), эҳ каби ундовлар ҳис-ҳаяжон билан ифодаланишни кўрсатади (*эҳ, афсус*): *Афсуски, Софья йўқ, бу ишларга у жуда уста эди (М. Горький). Модомики, аҳвол шундай экан, у кишининг орзуларига қулоқ солишимиз керак бўлади (Ойбек). Хулласи, ҳол қолмади (Б. Полевой). Хайрият ҳам, Зиёдаҳон келиб қолди, бўлмаса ҳамма ёқни остин-устун қилар экан (А. Қаҳҳор). Эҳ, афсус,— астойдил ачиниб кетди Кутковой, бизнинг Кригер бундай совғага жуда боп одам эди-да (Медведов).*

2. Олмош типидagi киритма бўлақларга бундан ташқари, ҳар қалай ва равишга ўтган менимча (*менингча*), сизнингча каби сўзлар мисол бўлади: *Менимча, у йигитга ишонса бўлади (Медведов). Унингча ҳам, иш ўз йўлида, секин-аста бўлаверади (М. Ибрагимов). Демак, сизнингча, бизнинг миллатимиз аълоҳазратнинг илтифотлари соясида фароғатда яшамаётган экан-да, а? (М. Ибрагимов). Ҳар қалай, у сенчалик кўп азоб чекмаган бўлса керак (М. Ибрагимов).*

3. Сифат типидagi киритма бўлақларга *тўғри, тўғрироғи, дуруст, тузук, ажаб, қисқаси, сўзсиз, шубҳасиз, табиий, рост, маълумки* ва бошқа сўзлар киради.

4. Сон типидagi киритма бўлақка *биринчидан, иккинчидан* сўзларни киради. Бу киритма бўлақ баъзан чиқиш келишиги шаклида, баъзан кўмакчи от билан келади: *Йўқ, биринчидан, унга ўзим якка бораман деб айтиб қўйдинг, иккинчидан, шу кунларда мен жуда чарчаб қолдим (К. Симонов). Сидиқжон, бир томондан, Урмонжонга қандай рўпара бўлишини... билмай,.. иккинчи томондан, унинг хуш қабул қилиши умиди билан энтикиб кутар эди (А. Қаҳҳор).*

5. Равиш типигади киритма бўлақлар қуйидагилар: *албатта, айниқса, дастлаб, аввал, охир, холос, шукур, ниҳоят, ҳақиқатан, умуман, айнан, хусусан, асосан, зотан, ваҳоланки, дарҳақиқат, шунингдек, ҳар вақтдагидек, тахминча, аксинча* каби: *Ҳақиқатан, менинг бошимга тушган мусибат оғир эди* (Медведев). *Ниҳоят, бир кун чидай олмай ўзи гап очди* (М. Ибрагимов). *Албатта, ўзаро яхши ният билан иш бошланса, чора топилмай қолмайди* (М. Ибрагимов). *Мана дўстимизнинг гапига сен ҳам қулоқ сол. Эҳтимол, сен ҳам бирор нарса тушуниб қоларсан* (М. Ибрагимов). *Майли, кираверсин, чой қўйинглар* (М. Ибрагимов). *Қўрқаман, холос, чунки менинг олтинларим, марварид, маржонларим, атлас-шоҳиларим йўқ! Елғиз гавҳардан тиниқ, қўёшдан ҳам юксак муҳаббатим бор, холос* (Ҳ. Ҳакимзода).

6. Киритма бўлақларнинг катта бир группасини феъл типига кирувчи киритма бўлақлар ташкил этади. Бу хил киритма бўлақларнинг қуйидаги турлари бор:

а) замони, шахси аниқ бўлган феъллар: *дейман, ўйлайманки, қайтараман; кечирасиз, кўрасизки, бундан чиқдики; ишонасизми, биласизми, англашилдики, борди-ю ва бошқалар*. Бу хил киритма бўлақларнинг баъзилари таркибида албатта *-ки, -ми* ёрдамчилари бўлиши шарт: *Бечора капсанчилар, дейман, ер ўзларига қарашли бўлганда, шу ариқни ўша вақтда чиқаришса ҳам бўлар эди* (А. Қаҳҳор). *Отахон, дейман,—ўйинга уста экансиз-ку,—деди Урмонжон кулиб* (А. Қаҳҳор). *Сидиқжон, дейман, одам деганга андиша, юзи хотир деган нарса ҳамма вақт керакдир* (А. Қаҳҳор). *Холмат... бир ёқдан ўзимнинг ҳам биронта дилкушонли олишга қурбим етмаганиданми, билмайман, бир оз гирдгашт қилиб келар эдик* (Ҳ. Ҳакимзода). *Биласизми, шу сафар у машинист, мен ёрдамчи бўлиб юрдим* (Ойдин). *Бундан чиқдики, ҳаммаларинг ҳам посилка олган экансизлар-да* (Уйғун).

б) киритма бўлақ вазифасида *ишон, кўр (кўринг), қара (қаранг), айтайлик, ўйлаб кўр, шошма* каби буйруқ феъл шакллари қўлланади: *Ҳар нарсадан ортиқ мен учун зинҳор жонинг ҳаловати, ишон, Мария!* (Павленко). *Айтайлик, у ҳам сени севади, мен-ку бунга ишонмайман, лекин ҳар ҳолда, севади дейлик* (М. Горький). *Қара, қандай чеҳраси иссиқ, Валичкадир синглининг исми, мана, унга тикдинг кўйлақча, кўр-чи, болам, бўйи дурустми?* (Д. Файзиев). *Ростданми?—деб сўради қиз жиддий.—Лекин, айтингчи, сиз ўзингиз ҳақиқатан ҳам биз билган одаммисиз* (М. Ибрагимов). *Лекин пулни кўп мақтаб юбордим, шошма, ерда ҳам хосият кўп* (Ойбек).

Юқоридаги феъл шакллари қисман ўз маъносида қўлланмай, айтилаётган фикрга ёки унинг айрим қисмларига эшитувчининг диққатини жалб этиш учун ишлатилади (бу айниқса *дейман, борди-ю, кўрасизки, қаранг* каби феълларга тааллуқли).

Бу хил феъл типигади кириш бўлақлар (*ўйлайманки, айтайлик, биласизми* ва ҳоказо) эргаш гапли қўшма гапларнинг бош

гапларига яқин туради. Мазмун, интонация бу хил киритма бўлакларни қайси синтактик конструкцияга оид эканлигини ҳал этади.

в) айтган сифатдошига *-дек// -дай* суффикси қўшилишидан ҳосил бўлган *айтгандек* феъли (шаклига кўра, равиш) киритма бўлак вазифасида келади: *Айтгандай, мана — бизнинг қутбчилардан сенга табрикнома...* (В. Осеева). *Ҳа, айтгандек, янги ун-вонлар муборак бўлсин, медицина фанлари доктори бўлдим, деб шипшитиб қўймайсиз-а!* (М. Муҳамедов).

*Айтгандай* киритма бўлаги ҳам ўз лексик маъносини қисман йўқотади ва сўзловчининг эсига тушиб қолган қўшимча бир фикр-ни ифодалайди.

Равиш ясовчи *-ча* суффиксининг *-(и)ш* ҳаракат номига қўшилиши ёрдами билан тузилган *англашимча, айтишларича, эшитишимча* каби шакллар ҳам кириш бўлак вазифасида бўлади (бу форма ўтган ёки келаси замон сифатдоши шаклида келиши кам учрайди).

Қиритма бўлакнинг бундай шакллари кўмакчи билан ҳам бирикиб келади: *билдиришига қараганда, айтишига кўра* ва бошқалар: *Мавлоно Маждиддиннинг айтишига кўра, хазинада ақалли икки туман ҳам пул қолмабдур* (Уйғун ва И. Султон).

Демак, киритма бўлаги ҳам аслида феълнинг ҳаракат номи шаклидир: *Демак, пахтадан нормал ҳосил етиштириб олишга бутун куч ва имкониятлар муҳайё* (Ғ. Ғулом).

д) феълнинг *шундай қилиб, ишқилиб* каби аслда равишдош бўлган шакллари ҳам киритма бўлак вазифасида келади: *Шундай қилиб, қўзичоқни еди ўрмонда* (Крилов).

е) *кошкийди* киритма бўлак шакли *кошки* модал сўзи билан *эди* феълнинг бирикувидан таркиб топган.

Қиритма бўлакларнинг шундай турлари ҳам борки, улар маълум сўз туркумларидан тамоман ажралиб кетган. Уларнинг ташқи морфологик кўринишидан ҳам бирор сўз туркумига яқинлаштириш, конкрет бирор сўз туркумидан ажралиб чиққан деб ҳукм чиқариш қийин. Булар *яъни, шекилли, афсус, эсиз, кошки, эҳти-моля, шояд, атганг* каби сўзлардир.

Бу хил киритма бўлаклар морфологияда модал сўзлар группасини ташкил этади.

II. Кириш бирикмаларнинг таркиби қуйидагича бўлади.

1. Аниқловчи ва аниқланмиш характеридаги кириш бирикмалар:

а) қаратқичли кириш бирикма: *унинг фикрича, қарияларнинг айтишича, сенинг бахтингга, бунинг устига, менинг назаримда, сенинг билишигча* каби: *Буларнинг ҳаммаси, албатта, ёмон, хунук ҳар бири бир хавф, лекин Сафаровнинг назарида, булардан ҳам ёмонроқ, хунукроқ нарса, булардан ҳам каттароқ хавф кўкламни қўлдан бериб қўйиш эди* (А. Қаҳҳор). *Дунёда ҳеч бир халқ тўғри кела олмас, менинг билишимча, сенинг элингга* (Х. Олимжон). *Унинг стажни эса жуда катта эди. Кўрсатган*

*хизматлари ҳам, ўзининг ўйлашича, оз эмасди...* (М. Ибрагимов).

Қаратқичли аниқловчининг бошқарувчиси от ҳам, ҳаракат номи ҳам бўлиши мумкин.

б) сифатловчида кириш бирикма: *бир томондан, бир ёқдан, шу жумладан, бир сўз билан каби: Бир томондан, социалистик меҳнатнинг энг яхши вакиллари рағбатлантириб ва мукофотлаб, иккинчи томондан, партия ва совет ҳокимияти бунинг билан СССР меҳнаткашларини коммунистик руҳда тарбиялашни қай йўлдан олиб бориш кераклигини кўрсатади* (К а л и н и н).

Морфологик таркибига кўра, *бир томондан, бир ёқдан* кириш бирикмаларидаги *томон, ёқ* сўзлари кўмакчи от бўлиб, *бир сўзи* уни аниқлайди. Мазмунан асосий етакчи сўз бирдир. *Шу жумладан, бир сўз билан* кириш бирикмалари барқарор бирикма ташкил этади.

Кириш бирикма вазифасида от келган тақдирда (*хабарларга қараганда, маълумотига кўра каби*) унга сифатдош ёки бошқа сўз туркумидан ифодаланган йиғиқ ёки ёйиқ аниқловчи боғланиши мумкин: *Аmmo узок-яқиндан қулогига чалинган хабарларга қараганда, улар ўртасидаги гап ишқ-муҳаббатдан, оила қуриш маслаҳатидан нарига ўтмаган* (М у м т о з).

Баъзан тожикча изофа конструкцияси кириш бирикма вазифасида қўлланиши мумкин (*фикри ожизимча, хулласи калом ва бошқалар*): *Фикри ожизимча, тездан исёнчилар устига қўйин тортмоқ зарур* (У й ғ у н). *Хулласи калом, сабрни, қаноатни унутади* (О й б е к).

2. Тўлдирувчида кириш бирикма: *қисқасини айтсам, тўғриси-ни айтганда, деганингиздан билсак, менга деса ва бошқалар: Ростини айтсам, сиз тўғрингизда бирор нарса дея олмайман* (М. Ибрагимов). *Гвардия майори штабга қайтиб келаётиб Чохов ҳақида ўйларди ва тўғриси-ни айтганда, унинг ўзи ҳақидагина эмас, балки Таня билан ўтган кундаги, эҳтимол, охири учрашуви тўғрисида ҳам ўйларди* (К а з а к е в и ч).

Тўлдирувчида кириш бирикмаларнинг бошқарувчи сўзи сифатдош ёки шарт феъли шаклида бўлади; ҳар икки хил конструкция ҳам эргаш гапга ўхшайди. Аммо бу конструкцияларнинг мазмуни ва грамматик хусусияти уларни эргаш гап эмас, кириш бирикма деб ҳукм қилишга олиб келади. Бу хил кириш бирикмалар ифодаланаётган фикрга муносабатни ифодалайди, ўзича маълум бир фикр, мақсадни англатмайди.

3. Ҳолли кириш бирикма: *бошқача айтганда, очиқ айтганда, қисқа қилиб айтганда, қисқа қилиб айтишича* ва бошқалар. Бу хил кириш бирикмаларнинг бошқарувчи сўзи сифатдош ёки ҳаракат номидан бўлади.

4. Кириш бирикмаларнинг бир неча хил бўлаги бўлиши мумкин (аниқловчи ва тўлдирувчи; аниқловчи ва ҳол; тўлдирувчи ва ҳол); *унинг гапига қараганда, унинг очиқ айтишича* ва бошқалар: *Гюберт айтишига қараганда, отлари зотли, чопқир отлар*

бўлиб, унинг ўзи ўта кетган сержаҳл киши эди (Г. Брянцев). Лекин ўтирганларнинг товушига қараганда, тўрт кишидан ортиқ эмас эди (Г. Брянцев).

Киритма бўлак ва кириш бирикмалар қўйдаги маъноларни ифодалайди: 1) ифодаланаётган фикрга баҳо берилади; айтилаётган фикрнинг аввалги фикр билан алоқаси, сўзловчининг маълум воқеа, ҳодиса, ҳаракат-ҳолатни шахсан қандай тушуниши кўрсатилади. Бунга *албатта, сўзсиз, ҳақиқатан, дарҳақиқат, ҳақиқатда, тўғри, умуман, англашиладики, кўринишдан, маълумки, хулласи, қисқаси, шундай қилиб, демак, англашимча, модомики, ниҳоят, айниқса, майли, шунингдек, рост, дарвоқе, дуруст, қалай, ҳар ҳолда, холос, яхшиси, яъни очиғи* кабилар киради: *Албатта, хўжайинники ноҳақ (Ойбек). Ҳақиқатда, кейин билса, чол уни алдаб олиб келган экан (А. Қаҳҳор). Буларнинг ичида, дарҳақиқат, Сафаров билан Самандаров ҳам бор экан (А. Қаҳҳор). Қуёш осмонда, ҳақиқатан, худди бир катта чўғдек (П. Турсун). Тўғриси, сизларга айтсам, партизанлар учун чипта ковуш этикдан кўра афзал (Медведов). Цехнинг, тўғрироғи, бутун заводнинг оловли маркази шу ерда (А. Мухтор). Модомики, ҳаққингизда шу қабилда сўз юрур экан, албатта, беҳуда бўлмаса керак деб ўйлайман (Ойбек). Хуллас, Гафур Фулом ўз ижодида классик адабиётимиздаги ижодиётни халқ манфаати — оммага яқинлаштириш, ҳаёт гўзалликларини куйлаш каби энг яхши традицияларини янги шароитда янги мазмун, янги бадиий воситалар билан бойитган миллий шоиримиздир (Ғ. Фулом биографиясидан). Дуруст ҳаммаси ҳам ёш йигитлар, ҳаммаси ҳам ўша ернинг одамлари (М. Горький). Қалай, катта йўл кўриндими (А. Қаҳҳор). Яхшиси, душманни ўз қуроли билан уруш керак (М. Ибрагимов). Сўзамол, бадавлат қари тоғанинг бирдан кўз юмиб, сукутга ботишининг сабабини, табиий, Йўлчи тушунмайди (Ойбек). Яъни шоҳ мамлакат бойлигини ўраб ётган аждаҳодурким... (Уйғун). ...Раис ана шу камчиликларни бирдан бартараф қилишга, очиғи, ожизлик қилмоқда (Р. Файзий).*

2) сўзловчининг воқеа, ҳодиса, ҳаракат-ҳолатга эмоционал муносабатини ифодалайди:

а) гумон: бу маъно эҳтимол, афтидан, чамаси, шекилли каби сўзлар орқали ифодаланади: *Эҳтимол, бир онаси қолгандир бағрин ёқиб, эҳтимолки, бу қиз бир савдогарнинг қизидир. Эҳтимол, бир суқсур, бир парининг ўзидир (Ҳ. Олимжон). У, афтидан, Иброҳимовга бир оғиз гап айтгани йўлакай кирган экан-у, буларни кўриб ўтирди ва Сидиқжон билан гаплашадиган гапи борлигини айтиб, унинг қолишини сўради (А. Қаҳҳор). Иккала жувон, фақат шундай гап очилишини кутиб турган экан, шекилли, иккови бир-бирига навбат бермай бидирлаб кетди (А. Қаҳҳор). Чамамда, мени советдан олиб ташлаш фикрини кўнгилга тугиб келган бу (П. Турсун). Чамаси, эндиликда сўзларнинг ўзи, уларнинг маъноси эмас, балки кўпроқ уларнинг оҳанги, кучи ва*

ҳаяжон билан айтилаётгани зўр аҳамиятга эга бўлиб бораётган эди (Павленко).

б) шодлик, мамнунлик: бу маъно бахтимизга, толеимизга, хайрият(ки), шукур, ниҳоят, ишқилиб каби сўзлар орқали ифодаланади: Хайрият,— деди Дўснат,— нафасни ўнглаб, кейин,— бошқа одамлар экан (П. Турсун). Бахтимизга, ўртоқ Давронов учраб қолиб, бизни бу ерга эргаштириб келди-да (П. Турсун). Шукур, эл қатори эшигимизга номер қоқилган (А. Қаҳҳор). Бахтимизга, сен омон бўлгин, болам (Ҳ. Ҳакимзода). Хайрият, унга бахт юлдузи ҳамроҳ бўлди шекилли, ўқ остидан омон қутилиб қолди (Медведов). Ниҳоят, бир кун отрядга ўзи кириб келди ва нима гап бўлди деб сўраганимизда, баъзи кўнгилсиз ҳодисалар юз берганини айтди (Медведов). Билмас эдим, билмасдим, асло, лекин, шукур, урмади бало (Ҳ. Олимжон). Ишқилиб, ҳар ким ўзига яраша иш топиб олди (Ойдин).

Ишқилиб киритма бўлаги иштирок этган гапнинг кесими келаси замонга оид бўлса, бу кириш бўлак орқали орзу-умид мазмуни англашилади.

в) орзу-умид: бу маъно кошки, кошкийди, ишқилиб, шояд кабилар орқали ифодаланади: Кошки, акаси Йўлчи бўлса эди (Ойбек). Кошки эди, сизнинг шу кўркам сафарларингизда жуфт жуфт бўлиб эркалар, сизни севаман деб ваъда берган йигитлар бўлса эди, бахтиёр далаларимизнинг ҳуснига ҳусн қўшилиб, меҳнатлар унумлироқ, куйлар янгроқроқ чиқар эди (Ғ. Фулом).

г) афсус, ачиниш: бу маъно қуйидаги киритма бўлақлар орқали ифодаланади: афсус, эсиз, аттанг, бахтга қарши, таасуфки, аксига олиб ва бошқалар: Афсус, минг афсуски, дунёга жуда эрта келганман (Ойбек). Бир вақт ёзган хатида самимий маслаҳатларини, дўстона аччиғ сўзлар билан кўрсатилган ҳақиқатларни, афсуски, Бадиуззамон қулоққа олмабди (Ойбек). Эсиз, болалар-эй!— деди Дўснат (П. Турсун). Зухра юлдуз кўкда армон қилади, эсизки, маконим бу боғдан йироқ (Уйғун). Эсизгина, портлатувчилар кетиб қолганлар. Яна чақирсақ, фурсат кетади (Ш. Рашидов). Эҳ, аттанг, шунча меҳнат қилсанг-у, меҳнатинг кўкка совурилса (Ш. Рашидов).

д) ишонч: қуйидаги киритма бўлақлар бу маънони ифодалаш учун қўлланади: шубҳасиз, албатта, муқаррар ва бошқалар: Буни, шубҳасиз, кўрамиз, текширамиз, ўрганамиз, тагига етамиз, ўзимизнинг кучимиз етмаса, Иван Петровичга арз қиламиз (А. Қаҳҳор). Озодликка чанқоқ элларга етгач, кулбасини ёритар, албатта, хатинг (Ғ. Фулом). Албатта, ҳамма куч ишчининг болғасида, унинг билагида ва меҳнатида (М. Ибрагимов). Енгур зулматни нур, албатта, шаксиз (Уйғун ва И. Султон). Ҳозир барҳайт бўлган, Темир шахзодаларидан энг табдиркори, энг қобили ва энг муносиб соҳиби тахт, шубҳасиз, Ҳусайн Бойқародур (Уйғун ва И. Султон). Қўйинг, майли, алар билгунча қилсун! Зулм чақмоқлари, майли, қутурсун, Ҳасад

тўлқинлари қирғоққа урсин, муқаррар, оқибат бизнингча бўлғай (У й ғ у н ва П. Султон).

е) таажжуб: бу маъно *ажаб* (ки), *таажжуб* (ки), *наҳот* (ки) каби киритма бўлаклар орқали ифодаланади: *Ажаб, бу чол докладга қўшимча қилиб, нима демоқчи экан* (А. Қаҳҳор). *Собиржонқорининг чарвоғида ўтказган дамларимиз қандай дамлар эди, наҳотки, ўша кунлар эсингдан чиққан бўлса* (А. Қаҳҳор). *Ажаб, занжирбанд шер, енгаман дер* (У й ғ у н ва И. Султон). *Таажжуб, янгича аза, янгича базм* (У й ғ у н ва И. Султон). *Ажабо! Шаҳаншоҳ Боғижаҳонорода истироҳатга машғул эди. Кутилмаганда бир фурсатда келишларига не ҳодиса боис бўлди экан* (У й ғ у н ва И. Султон).

3) айтилаётган фикрнинг манбаини кўрсатади. Бу хил маъно қуйидаги киритма бўлак ва кириш бирикмалар орқали ифодаланади: *менимча, фикримча, фаҳимча* (да), *унинг сўзига кўра, айтишларича, билдиришига қараганда, назарида, эсимда, маълумот беришича, (унинг) нуқтаи назарида, эшитишимча* ва бошқалар: *Менимча, унда оз деганда ярим йиллик иш бор, ишчи кучини қаердан топамиз-у, харажатни қаердан оламиз* (Ш. Рашидов). *Аммо, менимча, сал кўрпачага қараб оёқ узатиш керак* (Ш. Рашидов). *Бундан ташқари, менинг билишимча, Кольчугин марҳум Эденберг деган кишининг эшигида етти йилга яқин ишлаган* (Г. Брянцев). *Сенингча, Лукин қандай одам* (Медведов). *Шоир киноя билан кулди-да, ҳаммага эшиттириб деди:— Фикримча, рутбаларнинг, мансабларнинг наст-баланди йўқ* (Ойбек).

Ўзгаларнинг фикрига шубҳа билдирилганда ёки бошқаларнинг фикри эканини таъкидлаш учун кесим эмиш феъли билан қўлланади:— *Билмадим... Айтишларича, меҳмонлари билан ёзлик боғига келиб, саёҳат қилиб юрган эмиш* (М. Ибрагимов).

4. Фикрни ифодалаш усули, стилига муносабат билдирилади. Бу хил маъно қуйидаги киритма бўлак ва кириш бирикмалар ёрдами билан ифодаланади: *унинг сўзи билан, бошқача айтганда, бир сўз билан* (айтганда), *очиқ қилиб, қўполроқ қилиб айтганда, яъни айнан, тўғрироғи, қисқаси* ва бошқалар: *Қисқаси, қашшоқликдан иш қидириб узоқ шаҳарларга кетар эди* (П. Турсун). *Ёзувчилик — бу бир ихтисос, киши фаолиятининг алоҳида бир тури, очиқ айтганда, фаолиятнинг энг оғир тури* (М. И. Қалинин). *Аммо, мен сизга айтсам, Муҳайёси тушмагур ҳам бир жаҳон, қизларнинг султони, юз-кўз демаган олов* (М. Муҳамедов).

5. Ифодаланаётган фикрнинг, айрим ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг оддийлиги, одатда рўй берувчи ҳодиса эканлигини ифодалаш учун одатда, одат бўйича, одатга мувофиқ каби киритма бўлаклар қўлланади: *Кўчалар, одатдагича, гавжум, ғала-ғовур* (Г. Брянцев). *Еб-ичиб ўтиришини, одатдагича, хушомадгўйлик билан таклиф қилди* (Ойбек). *Бугун Гулнор вафотининг саккизинчи кунини, кеча, одатга мувофиқ, қариндош-уруғлар тўпланиб келишди. Қиз томон, одатга мувофиқ, хонанинг пойгасини банд этади*



(Ойбек). Музокарадан зериккандай, азамат гавдасини тиклади, кенг кўкраги билан оғир нафас олди-да, одати бўйича, зарда қилган каби кескин гапирди (Ойбек). Навоий девондан қайтиб, одати бўйича, Шайх Баҳуллуни йўқлади (Ойбек).

6. Нутқнинг айрим қисмлари ўртасидаги муносабат, гап бўлаги ёки айрим фикрларнинг тартиби: бу хил маъно қўйидаги киритма бўлак ва кириш бирикмалар орқали ифодаланади: *хуллас, хусусан, асосан, зотан, умуман, унинг устига, биринчидан, қайтараман, эслатиб ўтаман, демак, аксинча, шундай қилиб, аввало, охири, айниқса, ҳолбуки, ваҳоланки, деярли, жумладан* ва бошқалар: *Аъло ўқиш ўзи юксак шуҳрат, ҳар шуҳратинг тилларда дoston, Зотан, менда бўлса зехну қудрат, Нега қолай аъло олмасдан* (С. Жўра). *Биринчиси, Иван Никитич Смирновнинг буйруғини тушулмадим. Иккинчиси, ўжарлик қилдим, ўзимни хато фикримда қаттиқ туриб, сизларнинг ҳақли сўзларингизга қулоқ солмадим* (Ш. Рашидов). *Аксинча, Ҳусайн Бойқародек улуғ, тажрибали деб ном чиқарган ҳукмдорнинг катта қўшин билан келиб, ҳеч иш чиқаролмай, ғурурини сулҳ билан қондиришга мажбур бўлганлиги уларнинг кўкрагини кўтарган эди* (Ойбек). *Сен, ойи, куйдим-ёндимингни қўй, аксинча, хурсанд бўлишинг керак* (М. Горький). *Дарвоқе, Гофур, келинга айт, хизмат-пизмат қилиб турсин* (Ҳ. Ҳакимзода). *Айтганча, мана бу Павелнинг нутқини босиб чиқармоқчи бўлдик* (М. Горький).

7. Киритма бўлақларининг айримлари тингловчининг диққатини айтилаётган фикрга жалб этиш учун хизмат қилади; бу маъно кўрдинги, билдинги, тушунасизми, ўйлаб кўр, қани, марҳамат қил, эшит, кечир каби кириш бўлақлар орқали ифодаланади.

Киритма бўлак ва кириш бирикмаларни ташкил этган сўзлар айрим ҳолларда мустақил ундов гап бўлиб келиши (асосан эмоционал маънони ифодаловчи ундов гаплар) ёки тўлиқсиз гап бўлиши ёхуд оддий гап бўлақлари вазифасида бўлишлари мумкин:

1. Киритма вазифасидаги сўзлар мустақил гап ёки гап бўлаги вазифасида:

1) *Хайрият! Қаторга деган эдилар, ҳеч гап эмас, онажон* (М. Горький). *Э, аттанг!—деб пиширлади Давлатёр—Кўплашиб келганимизда, шу ерда қамаб олар эканмиз...* (П. Турсун). *«Агар ўлайтган бўлсам, ҳали ҳеч нарса қилганим йўқ ва жуда кам яшадим-ку! Афсус» Ҳали ўлимни истамас эдим* (Г. Брянцев). *«Ниҳоят! Албатта, Зоядан бирор хабар бордир, балки хат келгандир!» деб ўйладим* (Космодемьянская). *Албатта-да, давлатмандлар большевиклар тўғрисида яхши гап айтишмайди* (М. Ибрагимов). *Афсус, афсус!—деб гапга аралашди Ҳикмат Исфаконий* (М. Ибрагимов).

2) Киритма вазифасидаги сўзлар гап бўлаги вазифасида: *Ҳар ким ўйнади тўптошини, шубҳасиз тутди қиморнинг бошини* (Ҳ. Ҳакимзода). *Узун-узун арғамчи ерда ётса майлими, Эсизгина Гулбаҳор ёғда ётса майлими!* (Ҳ. Ҳакимзода). *Сенинг фикрларинг шубҳасиз* (Г. Брянцев). *Агарни магарга никоҳ қил-*

салар, бир ўғил туғилгай: оти — Кошки (Ғ. Ғулом). Гапирганда ҳам, албатта рус тилида гапирар эди (Медведов). ...Афтидан иш кўрган бир гуруҳ йигитлар билан қуршалган Навоийни кўриб, югурди (Ойбек). Унинг афтидан шоферлиги билиниб турарди (Медведов). Мен назаримда анча муҳим бўлган баъзи маълумотларни келтираман (Газетадан).

Киритмаларнинг ўрни асосан уларнинг маъно ва функциясига боғлиқ бўлади. Бирор гап бўлагига оид кириш бўлак шу бўлак билан бевосита ёнма-ён келади. Агар киритма гапнинг умумий мазмунига тааллуқли бўлса, у гапнинг бошида ёки охирида бўлади; бунда маъносига аҳамият бериб, логик урғу олган киритма бўлак гапнинг бошида бўлади; гапнинг сўнгида келган киритма одатда эмоционал мазмун касб этади: *Ҳақиқатан, қизиқ бир ном, ҳайвонларнинг ош қозонини «ишкамба» деб эдилар. Қандай муносабат билан одамга «ишкамба» номини берганлар (С. Айний). Тўғри,— деди у,— биз билан савдо қилувчилар топилади. (М. Ибрагимов). Хуллас, Қоляни бир амалга кийинтирди (Медведов). Ниҳоят, мен ўрмоннинг бурчагига етиб олдим, ammo бу ерда ҳеч қандай йўл йўқ эди (Тургенев). Менинг айтмоқчи бўлган гапларимнинг ҳаммаси сизга маълум бўлса керак, албатта? (Медведов). Эсингни еб қўйибсан, шекилли,— деб жавоб берди Сархон (М. Ибрагимов).*

Киритма бўлақлар бош гапгагина оид бўлса, у эргаш гапдан сўнг, бош гап олдида келади: *Азиз шаҳзода, дунёда юз йил яшамоқ юз йил азоб чекмоқ эканини билсангиз эди, эҳтимол, менга юз йил умр тиламаган бўлар эдингиз (Уйғун ва И. Султон). Гюбертнинг ҳузурида бўлган вақтимда, эҳтимол раҳбарлик билан кенгашиб олишим керак бўлган масалалар чиқиб қолар (Ғ. Брянцев). Ундоқ бўлса, албатта, ўртоқ Самандаровнинг суриштирганлари ўринли (А. Қаҳҳор).*

Киритмаларнинг айримлари кўпроқ гап бошида (*тўғри, демак, ҳақиқатан ва ҳоказо*), бошқалари гап охирида (*шекилли*), баъзи бирлари гапнинг ўртасида келади (*унинг назарида, масалан каби*). Бу киритмаларнинг маълум семантик функциясига боғлиқдир. Албатта, киритмалар турли функцияда ҳам келади, ammo бу ҳол айрим киритмаларгагина тааллуқлидир.

Қуйида албатта киритма бўлагининг функциясига диққат қилинг: а) *Албатта, мен кўрсатган далилларга ҳам қўшилади (Медведов). Албатта, менинг бўйнимга биров арқон солаётгани йўқ (А. Қаҳҳор).* б) *Иван Никитич, сув бор, албатта, бироқ тўрт кунда чиқариш қийин (Ш. Рашидов).* в) *Сен айтган одамлар, албатта, соддадил ва очик кўнгли одамлар (М. Ибрагимов). Сиз, албатта, янги ташкилот тўғрисидаги гапларни эшитгандирсиз, Шамсия хоним? (М. Ибрагимов).*

Албатта киритма бўлаги гапнинг бошида ва охирида келса, одатда, гапнинг умумий мазмунига изоҳ берилади, гап орасида эса кесимнинг маъносига алоқадор бўлади. Ammo албатта кирит-

ма бўлаги қаерда келмасин, гапнинг биринчи навбатда кесимига боғланади, унинг маъносини изоҳлайди.

Биобарин, киритмаларнинг деярли ҳар бири ўринлашишда ўзига хос хусусиятларга эга бўлади.

Қиритмаларнинг интонацияси оддий гап бўлакларининг интонациясига нисбатан пастроқ бўлади, аммо темпи тезлашади. Қиритма гап бўлакларидан пауза билан ажралиб туради. Баъзан шу пауза жуда сезилмайди. Агар киритмага логик урғу тушса, унга алоҳида аҳамият берилса, унинг интонацияси секинлашади, пауза аниқ ва чўзиқ бўлади.

## ҚИРИШ ГАПЛАР

Қириш гаплар асосий гапнинг бирор бўлаги ёки умумий мазмунига бўлган сўзловчининг муносабатини ифодалайди. Қириш гаплар ҳам шунга кўра, кириш бўлак ва кириш бирикмалар ифодаланган маъноларни ифодалайди: ифодаланаётган фикрга баҳо берилади; айтилаётган фикрнинг аввалги фикрга бўлган муносабати кўрсатилади; сўзловчининг ҳаракат-ҳолатга эмоционал муносабати ифодаланади; айтилаётган фикрнинг манбаи кўрсатилади; фикрни ифодалаш усули изоҳланади; айтилаётган фикрга сўзловчининг диққати жалб этилади ва ҳоказо.

Қириш гапларнинг кириш бўлаклардан фарқи аввало уларнинг структурасида кўринади. Қириш гапнинг ўз ичида предикатив муносабат бор. Иккинчидан, кириш гап маълум изоҳни кенгроқ, тўлароқ, конкретроқ ифодалайди. Учинчидан, кириш гап, кўпинча, маълум гап бўлаклари билан кенгайиб келади.

Қириш гаплар тузилиш жиҳатидан бир составли ёки икки составли бўлиши мумкин. Қириш гаплар кўпинча фразеологик гап шаклида бўлади<sup>1</sup>. Бу хил фразеологик гаплар қуйидаги шаклларга эга бўлади. 1) кесими шарт феъли шаклида бўлади. Бунда а) эгаси бўлмайди: *Яхшилик, менга қолса, тушга кирмаган бир яхшилик* (О й б е к).

б) эгаси шаклан бўлмайди: *У ёғини сўрасанг, айтайми, дадам Ёрматга кув бўлмоқчи!* (О й б е к). *Сен, қандай десам бўларкин, жуда яхши тенги йўқ йигитсан!* ... (Б. По л е в о й). *Ёлғиз боришга, тўғриси айтсам, қўрқаман* (О й б е к).

в) эгаси шаклан бўлади: *Мана шуларни хўп ўйладим-у, мен сизга айтсам, ариза ташлашга жазм этдим* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

2) фразеологик гапнинг кесими буйруқ феъли шаклида бўлади. Бунда: а) гапнинг эгаси бўлади: *Қайси Хўшрўй? Эсим ҳам қурсин, ҳа, қишлоқданми?* (О й б е к). *Мастлик қурсин, тоза машмаша қилибман, ҳе-ҳе-ҳе,— совуқ кулди бойвачча* (О й б е к).

б) гапнинг эгаси шаклан бўлмайди: *...игнанинг учидай ёлғони*

<sup>1</sup> Бу ўринда фразеологик бирикмадан фарқлаш учун фразеологик гап терминини лозим топдик. Таркибида предикатив муносабати бўлган, ҳатто шаклан эга ва кесими бўлган бу хил конструкцияларни фразеологик бирикмадан фарқлаш керак бўлар. Акс ҳолда, бирикма билан гап тушунчаси фарқланмай қолади.

йўқ, қулинг бўлай, бойвачча (Ойбек). ...икки оғиз сўзим бор, тасаддуғинг бўлай, марҳамат қилинг (Ойбек). Қандинги ур, юлдузларинг, жуфт тушган бўлса-чи, одам боласи сенларни ажрата олмайди! (Ойбек). ...бригадамизда ўн бир киши қолди, холос. Лекин ҳаммаси ҳам, омон бўлгурлар, ударник йигитлар (А. Қаҳҳор). Айниқса, мана шу беш-олти йил ичида бойлик жуда зўрайиб кетди, хўп деяверинг (Ойбек).

Бу хил кириш гапларнинг кесими бўлишсиз шаклда ҳам келади: Бу гапингиз нотўғри, қори, сизнинг илмингиз эскича илм, колхозга янгича илм керак. Кўнглингизга келмасин-ку, извошга эшак қўшиб бўлмайди (А. Қаҳҳор). Сизни танимаганлари учун суриштиргандирлар-да? Кўнглингизга келмасин-у, ҳар хил одам бўлади (А. Қаҳҳор).

3) фразеологик гапнинг кесими аниқлик феъли билан ифодаланади. Бунда: а) гапнинг эгаси шаклан ифодаланмайди (ўзингиз биласиз, ўзингиздан ўтар гап йўқ): Узингиз биласиз; тўрт йилдан бери бу ерда ишлайман, тиним йўқ, ишдан бошим чиқмайди (Ойбек).

б) гапнинг эгаси ифодаланади (мана кўрасиз, ўзингизга маълум): Урмонжон акам уришмайдилар, мана кўрасиз, уришмайдилар (А. Қаҳҳор). Ундоқ деманлар, мана кўриб турибсиз, жонини жабборга бериб ишлаётибди (А. Қаҳҳор).

4) кириш гапнинг кесими -моқчи ёки -гандай ва ёхуд -ганда аффикслари билан шакланган сифатдош формаси орқали ифодаланади: Урмонжон айтмоқчи, «ашаддий бинокор» уста Тўлаган бинокорликка... берилиб кетди... (А. Қаҳҳор). Иброҳимов қаерга бормасин, шундан гап очилиб, ҳар ким ўз фикр-мулоҳазасини айтар, Урмонжон айтмоқчи масалани бутун халқ муҳокама қилар эди (А. Қаҳҳор). ...Иброҳимов, Қурбон ота айтмоқчи, гулларни ўз илмидан баҳраманд қилди (А. Қаҳҳор). Ишқ ўтида ёнган, Жобир айтгандай, уйқусиз кўзлари қизаргандай кўринди (Ҳ. Шамс). Икки жинс бир ёстиққа бош қўйиши билан, масаланинг бир томонини олиб айтганда, ўтмиш ва келажак насли бир-бирига боғлайдиган халқа вужудга келтиради (А. Қаҳҳор).

Кириш гаплар кўпинча асосий гапнинг орасида, ўзи қарашли бўлган бўлакдан сўнг ёки олдин келади. Агар кириш гап бутун гап мазмунига тааллуқли бўлса, гап бошида ёки сўнгида келади.

5) кириш гапнинг кесими — от кесим шаклида: Муболаға эмас-у, бой билан гаплашганда ҳатто унинг қулоғига озор етказиши мумкин бўлган «р» ҳарфини ичига ютиб, гапиради:— Буюсинла, тақсий... (А. Мухтор). Кундузи бўлса, ўзингиздан ўтар гап йўқ, хунукроқ кўринади (А. Қаҳҳор).

## ИЗОҲ ГАП ВА ИЗОҲ СЎЗ БИРИКМАЛАРИ

Маълум гап таркибида шундай гаплар ёки сўз бирикмалари бўладики, улар асосий гапдан англашилган мазмунга ёки унинг таркибидаги айрим бўлакларнинг маъносига оид қўшимча изоҳ-

лар, қўшимча маълумотлар, айрим тузатишлар беради. Ана шу ўзига хос маънолари билан улар кириш гаплардан фарқланади. Бундан ташқари, кириш гаплар асосий гап мазмунига ёки унинг айрим бўлаклари маъносига яқин туради. Бу кириш гапларнинг интонацияси ва структурасидан ҳам кўриниб туради. Изоҳ гаплар ёки изоҳ сўз бирикмалари асосий гапнинг умумий мазмуни ёки унинг айрим бўлаклари маъносидан узоқроқ туради, ўзига хос алоҳида интонация билан талаффуз этилади, бу интонация асосий гап интонациясидан фарқланади. Шу билан бирга изоҳлаш вазифасида айрим сўз ёки сўз бирикмаси ҳам келиши мумкин.

Изоҳ гаплар асосий гапнинг умумий мазмунига оид бўлиши ёки асосий гапнинг айрим бўлақларининг маъносини изоҳлаши мумкин: *...рўмолчага тугилган қандни, гўшангада кийилажак юпка оқ кўйлакни (бунга ҳам домланинг «нафаси» теккан) ва бир парча қоғознинг юзига... ёзилган... «эзиб-ички»ни... рўмолчага тугиб... белгилди жойга қўйди (О й б е к). Кампир паранжини бошга илиб, Нуруни машхур «Қўнғироқ» фолбинга ... (баъзилар «рост фолбин» ҳам дейишади) судради (О й б е к). ...Отасини бир кеча қонга беланган ҳолда зиндон ёқасидан топганларида (уни зиндондан қочганлар ўлдириб кетишган эди) Абдусамод ўн яшар, қўрқоқ, лекин писмиқ, қув бола эди (А. Қ а ҳ ҳ о р). Олдин у билан армия қўмондони гапиришди, кейин (буни Озеров сира кутмаган эди) генерал майор Бородин гапиришди (Б у б е н).*

Изоҳ гаплар қуйидаги маънони ифодалаш учун хизмат қилади:

1) маълум воқеа, ҳодиса ёки хусусиятнинг рўй бериш ёки бермаслик сабаби: *Қурбон ота унинг суҳбатини хушламас ҳам, одамнинг юзи иссиқ — ҳамсафар бўлиш тўғрисидаги сазосини ўлдирмади (А. Қ а ҳ ҳ о р). ...тикилган кенг, узун оқ шоҳи кўйлак (қутли кунда «бурма кўйлак» кийишини онаси ман этган), бошида байтлар ёзилган катта санама рўмол эди (О й б е к). Хохол стол остида оёғини типирлатиб (у ҳеч қачон оёғини бирданига ўнглаб қўёлмас эди), шипда ва деворда ўйнаган офтоб шуғласига қараб сўзга киришди (М. Г о р ь к и й).*

2) айрим сўз ёки сўз бирикмаларига изоҳ беради: *изоҳлаш орқали шу бўлак ҳақида қўшимча маълумотлар ҳам ифодаланади: У «хонаки» отни (от заводи ишчилари паст зотли отларни шундай деб аташарди) эгарлаб миниб олди (Д м. Е р ё м и н). ...бақувват қўллари, сўзларидаги қишлоқча соддалик ва тўғрилиқ (бу хусусиятни камбағал одамларда катта фазилат деб топар эди бой) унга жуда ёқди (О й б е к). Қирғиз Ўроз белбоғига маҳкам чандиб тугилган биттагина сўлкавойни (ким билади, буни қачонлардан бери сақлаб келган) чиқариб, секингина ташлади (О й б е к).*

3) маълум воқеа, ҳодиса ёки хусусиятлар қиёсланади: *Бу адабиёт мавжуд воқеликни фотографик усулда акс эттирган эмас (акс ҳолда, бу реализм эмас, натурализм бўлиб қолар эди), йўқ, бу адабиёт рус воқелигини бутун ҳаётий реаллиги билан худди рассом сингари бадиий равишда акс эттирган (К а л и н и н). Бу нарса Англияда шиланадиган чодирларга ўхшарди (Англияда бу*

хил чодирларни «қўй туёқ» деб атайдилар) (Д. Дефо). Менинг кетганимга икки ой бўлди деганда «тажриба станцияси» (йигитлар унга «газандалар уяси» деб ном қўйишган) мамлакат ичкари-сига, фронтдан саксон километр нарироққа кўчипти (Г. Брянцев). Козета хунук эди (эҳтимол, у бахтли бўлганида ёқимтой бўлиши ҳам мумкин эди) (В. Гюго). Худодан қўрққан сахий одамлар бундай гапларни, биз-ку монахлар-а, итга ҳам айтмайди (Чехов).

4) тўсиқсизлик: Иккинчидан, бу хизматкорнинг қизига уйланишни, қиз қанча чиройли бўлмасин — ўз ғурур, ўз обрўси учун катта нуқсон деб билган эди (Ойбек).

5) маълум ҳаракат-ҳолат ёки предмет, хусусиятни конкретлаштириш ёки эслатиш, таъкидлаш, диққатни жалб этиш: Биласизми, Йўлчи, бир шоир — билмадим, Сўфи Оллоёрми, шундай деганлар... (Ойбек). Уша кун эдимиз ёки бошқа бир кун (аниғи эсимда қолмаган) мактабда ўқишлар тамом бўлиб, болалар тарқалаётганда, Ҳабиба мендан сўради (С. Айнӣ).

6) маълум ҳаракат-ҳолат ёки предмет, шахсни, хусусиятни характеристикалаш: Ҳозир Дунай пўлат рангида бўлса керак, — дейди (Сиверцев ленинградлик эди) (О. Гончар). Эркакларнинг бири марказий газетанинг муҳбири, иккинчиси инженер (Маликбоев уни Фёдор Макарович дер эди) қиз эса Москва институтини битириб келган экан (А. Қаҳҳор). Нина Алексеевна (у қишлоқдаги севимли ўқитувчисини эсларди) Водил меники эмас, менинг шаҳрим Вязьма, демайди-ку? (Р. Файзий). Кимки ўтқир зеҳнли бўлса, — Маркс эса зеҳни ўтқир эди; ҳеч нимани эздан чиқармас эди, — у кўп ўқиш натижасида ўрганилаётган тилнинг сўзларини ва гап тузилишларини тез ёдлаб ва билиб олади (В. Либкнехт).

7) маълум ҳаракат-ҳолат ёки хусусиятнинг рўй бериш шартига кўра изоҳлаш:

а) шарт: Атрофда — миришаблар ва бақаришган битта-яримта мастлар истисно қилинса, бошқа ўтқинчи, бошқа товуш йўқ (Ойбек). Ҳатто, ер сотишни хаёлга келтирмаган одамларнинг ерларини — агар уларнинг ерлари ўз ерларига чегарадош бўлса — ўзиникига қўшиши учун ҳеч нимадан тоймас... эди (Ойбек). Фақат, овқатни ўғиллари, келин ва набиралари билан бирликда ейишни (меҳмонлар бўлмаганда) ўзи учун шарт қилиб олган (Ойбек).

б) пайт: Оналари, бувилари билан тўйга келган меҳмон болаларга — уларнинг кийимларига яхши разм солингандан сўнг — тегishi муомалада бўлади (Ойбек).

8) маълум ҳаракат-ҳолат ёки предмет, хусусиятлар ҳақида авторнинг қўшимча маълумоти, изоҳи: Қўлга базур илинадиган кичкина қалам билан — у бу қаламчани ер-кўкка ишонмас эди — махорка қоғозларига ёзиб, Йўлчиға русча ҳарфларни танитди (Ойбек). Айтгандек, ҳой дўстим, мана шу ойи (қоровул кулдида, боқди осмонга), билдингми, яқинда тўй бўлармиши (Ойбек). Навоий қилични қинидан суғирди (қиличнинг биринчи ва сўнги

марта суғурилиши эди), дадиллик билан одим отиб кетди (Ойбек).

9) маълум ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг қандай шароитда рўй бериши: *Фақат бир марта, Берсенев билан тўртинчи марта кўришганда (Инсаров шу куни тун бўйи азоб чекиб чиқди ва доктор кенгаши чақиринишга ишора қилди), фақат шу сафар Елена унинг қасамини эслатади (Тургенев). Мамлакатимиз шу билан фарқ қиладики, назаримда, мақтанмасдан, фақат фактларни айтиб ўтаётган бўлсам керак — унинг сиёсий савияси ҳам чексиз ортиб кетди (Қалинин).*

10) Сўзловчининг лирик чекинishi, эслаши: *Бўтабой ака кўзимни очганларидан кейин... Бўтабой акага чин кўнгилдан ташаккур билдираман... Бўтабой ака кўзимни очганларидан кейин янги-часига ҳам машқимни роса қилиш мақсадида астойдил ўқидим (А. Қаҳқор). Мана кўрдингларми, (қурут) қаттиқ — тишларингни ушатади. Бай-бай, бу болаларнинг дастидан ўлиб бўлдим: ахир бу тош қурут, жиғилдонларингни тешиб юборадиму (Ойбек). Сатторқул аканг... печка олиб кирди. Қишлоқ одамига биров бир нарсани ташлаб бермасин! Сенинг қаерда эканлигингни сўроқлаган, билган хотининг эмас, қайнатанг ...оти нима эди ...Зунунхўжа (А. Қаҳқор).*

Изоҳ гаплар тузилишига кўра икки составли ёки бир составли бўлиши мумкин.

1. Икки составли йиғиқ гап шаклида: *Узининг бу хислатларига чуқур ишонар, бу билан бошқаларга мақтанмаса ҳам (мақтанчоқликни ёмон кўрар эди у), баъзи вақт ичидан фахрланарди (Ойбек). ...бўйи бир қарич келар-келмас тайёр бачкана махсиларни (Шокирота бачкана дўз эди) силлиқ ёғоч билан кучи борича ишқалаб, ...пардоз беради (Ойбек).*

2. Икки составли тўлиқсиз гап шаклида: *Мен, Бувайдага олиб кетсам,— ўз қишлоғимиз,— бирон кавак топилар деб ўйлаган эдим (А. Қаҳқор).*

3. Икки составли ёйиқ гап:— *Мана шулар орқасида, у камтарин маҳалла боққолинини ўғли Каримчиттак — кичкина, лекин ҳаракатлари чаққон ва илдам бўлганидан,— ёшликда шундай лақаби бор эди — ҳозир кимсан Мирзакаримбой... (Ойбек).*

Изоҳ гап бир составли гап шаклида ҳам бўлади:

1. Шахси номаълум гап: *Таборнинг (бутун колоннани шундай деб аташадиган бўлишди) олдида Омийка бошлиқ разведка от қўйиб борар... эди (В. Авдеев). Мен уйдаги кўрпачаларни (бизда оз бўлгани учун, қўшиллардан ҳам олиб чиққан эканлар ташқарига таший бердим (Ойдин). Бу нарса Англияда ишланадиган чодирларга ўхшарди (Англияда бу хил чодирларни «қўй туёқ» деб атайдилар) (Д. Дефо).*

2. Шахсиз гаплар: *Тарбиячиларнинг шунча ҳаракат қилишига қарамай, Камолани «одамга айлантириш» (агар шундай де-*

йиш мумкин бўлса) жуда секинлик билан борди (Газетадан). Юзиф қиём вақтида ўзининг аравасида (совхознинг бутун енгил ва юк машиналари армияга олинган эди) келди (В. Авдеев).

Изоҳ гаплар эргаш гап шаклида ҳам бўлади: Уктам қора-сарғиш сочили, сузук кўзли, оғзи гунчадек (эски шарқ шоирлари таъриф қилганидек), бўйдор, кучли қизга бир зум тикилиб сўради (Ойбек). Нега биз шундай кенгаш чақиршни таклиф қилаётимиз? Бунинг сабаби аввало шуки, музокаралар олиб бориш, буюк давлатлар орасига нифоқ солиб турган ҳозирги англашилмовчиликларни ёки лоақал шу англашилмовчиликлардан баъзиларини осойишталик ва оқилона бартараф қилиш — агар тинчликка интиладиган бўлсак, бошқача натижанинг келиб чиқишини, уруш бошланиб кетишини истамайдиган бўлсак — ҳаммамиз тутишимиз мумкин бўлган бирдан-бир йўлдир (Газетадан).

Изоҳ гап кенгайиб, қўшма гап шаклида бўлиши ҳам мумкин: Сидиқжон Қўғазор кўчасидаги (бу кўчага биринчи бўлиб Қўғазордан тўрт киши кўчгани учун, кўча Қўғазор деб аталар, ҳали от қўйилмаган эди) уйлاردан бирига кўчган Рўзиматни табриклагани борди (А. Қаҳқор).

Изоҳловчи элемент гап бўлмай, айрим сўз ёки сўз бирикмаси шаклида бўлиши мумкин. Бундай шаклдаги элементлар, гап таркибидаги айрим бўлақларга изоҳ беради: Бу этап адабий методдаги буржуа-миллатчилик интилишлари (контрреволюцион романтизм, йўлсиз пессимизм, бемаъно янги реализм куртакларининг очилиш даври эди (Ҳ. Еқубов) ...қўлига нима тушса — бултурги газетами, календарми — фарқига бормасдан, дарҳол ўқишга тутунди (Чехов).

Маълум бўлақни конкретлаштириш: Беш йилликлар даврида халқ шоирларининг шеърлари (Фозил шоирнинг «Сельмаш» и сингарии) дан ташқари, халқ ўртасида оғиздан-оғизга кўчиб юрган кўп қўшиқ ва ашулалар пайдо бўлди (Ҳ. Еқубов).

Маълум ҳаракат-ҳолат, хусусиятни чегаралаш: Шундай пайтларда, — лекин жуда сийрак, у қўрқа-писа инидан чиқади (Ойбек).

Айрим бўлақдан англашилган маънони таъкидлаш: Тушида Гавҳарнинг ҳушҳол кулимсираб тургани — фақат кулимсирагани, бошқа тафсилотлари эмас! — қайта-қайта эсига тушар ва соғинч ҳиссини бир қадар бўлса ҳам босарди (П. Қодиров).

Автор ремаркалари ҳам умумий гап мазмунига ёки айрим ҳаракат-ҳолат, хусусиятга изоҳ беради: Мирзакарим: Ҳа, кўрдим. Лекин гапиришганим йўқ. (Гулхонга) Тулкимисан, бўйри? (Ҳ. Ҳакимзода).



Изоҳ типидаги бу хил сўз ва сўз бирикмалари ажратилган бўлакларга айрим хусусиятлари билан ўхшайди. Аммо бу хил бўлакларда маълум маънони бошқа гап бўлаклари маъносидан ажратиб, бўртириб ифодалаш, предикативлик элементлари ва ўзига хос ажратилган интонация бўлмайди. Шу билан бирга изоҳ сўз ва сўз бирикмалари маъно доирасининг ўзига хос томонлари бор.

Изоҳ гап ва изоҳ сўз ҳамда сўз бирикмалари одатда асосий гапнинг орасида ёки асосий гапдан сўнг келади. Асосий гап орасида келган изоҳ гап ёки сўзлар маълум бир бўлакнинг маъносини ва ёки эргаш гапнинг мазмунини изоҳлайди. Агар изоҳ гап асосий гапдан сўнг келса, одатда, гапнинг умумий мазмунига оид бўлади: *Бундан ўттиз беш йил илгаримикан, растада дўконни очган йилим эди-да, бошимга бир мушкул иш тушди: баъзи вақтда савдогарлар ҳам сиқилиб қолади, сен бунга тушунмайсан (Ойбек). Қўнғироқ чалиниши билан ҳаммадан аввал ирғиб туриб, дарров домласининг қулоқчинини тутқизар эди (Домласи қулоқчин кийиб юрар эди) (А. Қаҳҳор). Мени кутмаганмидинг?— деди Елена, зўрға нафас олиб (у зинадан югуриб чиққан эди) (Тургенев).*

Изоҳ гап ёки изоҳ сўзларнинг интонацияси асосий гап ёки унинг айрим бўлаklarининг интонациясидан фарқланади. Одатда, улар пастланиб борувчи, темпи суст бўлган изоҳ интонацияси билан талаффуз этилади.

## ҚУШМА ГАП СИНТАКСИСИ

### Умумий тушунча

Мазмуни, грамматик тузилиши ҳамда интонациясига кўра бир бутунликни ташкил этган, боғловчи ёки боғловчи вазифасидаги воситалар<sup>1</sup> ёрдамида бириккан конструкциялар қўшма гапни ташкил этади.

Шаклан қўшма гап бирдан ортиқ содда гапларнинг бирикувидан таркиб топган бўлса ҳам, бу содда гаплар мазмунан яхлит ҳолда бирикиб, умумий бир фикрни, мақсадни ифодалайди. Бундай гаплар турли боғловчилар ёки боғловчи вазифасидаги воситалар ёрдамида, ёхуд турлича интонация билан ўзаро бирикади. Бундай конструкциялар гапларнинг оддий йиғиндисиди бўлмай, янги бир структурани, алоҳида сифатни ташкил этганлиги учун синтаксиснинг алоҳида текшириш объекти бўлади.

Қўшма гапнинг асосий белгилари:

1. Қўшма гап таркибидаги содда гаплар бир-бирини ёки бири иккинчисини мазмунан изоҳлайди ва ҳар иккиси бирикиб, умумий мақсадни реаллаштириш учун хизмат қилади: *Қўшнинг тинч — сен тинч* (Мақол). Бу қўшма гапни ташкил этган содда гаплар умумий бир фикрни — кишининг тинчлиги нима билан бўлишини ифодалайди, бу мазмун ҳар бир содда гап алоҳида олинганда англашилмай қолади.

2. Қўшма гап таркибидаги гаплар грамматик томондан ҳам бир-бирларига боғлиқ бўладилар. Бу хил гаплар кесимнинг бир хил ёки бир-бирига мос шаклда эканлиги, уларда умумий даражали бўлакларнинг бўлиши, содда гаплар таркибида мазмуни изоҳланаётган бўлакларнинг мавжудлиги, кесимлар бир хил бўлганда, уларнинг бир ўринда умумлашган ҳолда берилиши ва бошқа хусусиятлар қўшма гап таркибий қисмларини грамматик структура томондан бир-бирига яхлит боғлаб қўяди.

3. Қўшма гап таркибидаги гапларнинг интонация жиҳатдан ҳам ўзига хос хусусияти бор. Қўшма гап таркибидаги бир гапнинг интонацияси ва ҳар икки гап орасидаги пауза иккинчи бир гапни талаб этади; интонация қўшма гапнинг охирида тугалланади.

---

<sup>1</sup> Синтаксисда боғловчи воситалар деганда содда гапларни бириктириб, қўшма гап ҳосил қилувчи ҳар қандай грамматик ва интонацион воситалар тушунилади.

Демак, қўшма гапни ташкил этган гаплар мазмуни, грамматик қурилиши ва интонацияси билан алоҳида қўлланувчи мустақил содда гаплардан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай содда гапни бириктириб, қўшма гап ҳосил қилиш мумкин эмас.

Ўзбек тилида қўшма гаплар маълум мазмун муносабатларини ифодалаши, грамматик белгилари, тузилиши ва интонациясига кўра, уч типга бўлинади:

1. Боғловчисиз қўшма гаплар.
2. Боғланган қўшма гаплар.
3. Эргаш гапли қўшма гаплар.

### Қўшма гапларнинг тузилиши

Қўшма гап маълум воситалар билан ўзаро жипс боғланган гаплар бирикмасидан иборат. Маълум мазмунни ифодалашда хизмат қилган гаплар грамматик, лексик-грамматик ва лексик воситалар ёрдами билан ўзаро бирикади. Бундан ташқари, қўшма гапни тузишда қўшма гап қисмларининг замон муносабати, гапларнинг интонацияси ва ўринлашининг ҳам роли каттадир. Кўрсатиб ўтилган воситалар фақат қўшма гапни тузиб қолмасдан қўшма гап қисмлари орасида маълум семантик муносабатларнинг ўрнатилиши учун ҳам хизмат қилади.

I. Г р а м м а т и к в о с и т а л а р. Қўшма гапни ҳосил қилувчи грамматик воситаларга боғловчилар, юкламалар, кўмакчилар, келишдик формантлари киради. Бу воситалар билан боғланган ва эргаш гапли қўшма гаплар тузилади (бу воситалар қўшма гапнинг ҳар қайси турида алоҳида изоҳланади).

II. Л е к с и к - г р а м м а т и к в о с и т а л а р. Қўшма гапни тузишда хизмат қилган лексик-грамматик воситаларга сифатдош, равишдош, шарт феъли, буйруқ феъли, ҳаракат номи шакллари киради. Бу сўз турлари, ўз семантикаларига кўра, маълум бирикмада, конструкцияда қўшма гапни тузишда хизмат қилади (бу воситалар эргаш гапли қўшма гаплар бобида изоҳланади).

III. Л е к с и к в о с и т а л а р. Махсус лексик воситалар ва айрим гап бўлақларининг семантикаси, функцияси, ўрни қўшма гапни тузишда, маълум мазмун муносабатларининг ифодаланишида муҳим воситачилик ролини ўйнайди. Лексик воситалар қўшма гапнинг ҳамма турида қўлланади. Аммо қўшма гапни тузишда грамматик ва лексик-грамматик воситалар қўлланган ўринларда лексик воситаларнинг роли сусаяди, аммо йўқолмайди. Айниқса, боғловчисиз қўшма гапларда лексик воситаларнинг роли каттадир, улар боғловчисиз қўшма гапни тузувчи асосий восита бўлиб хизмат қилади.

Қўшма гапни тузувчи лексик воситаларнинг қуйидаги кўринишлари бор:

1. А й р и м л е к с и к э л е м е н т л а р. Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган гапларни бир-бирига боғлашда шу гаплар таркибидаги айрим лексик элементлар ва баъзи гап бўлақларининг

роли каттадир. Бу хил лексик элементлар боғловчилик функциясини турлича бажаради.

1. Айрим кириш бўлак ва кириш бирикмалар ҳамда айрим сўз бирикмалари қўшма гапларни ҳосил қилишда хизмат қилади. Бундай бўлак ҳамда бирикмалар биринчи қисми таркибида бўлса, мазмунан сўнги гапни, агар иккинчи қисми таркибида бўлса, олдинги гапни талаб этади.

Изоҳлаш муносабатини ифодалаш учун *яъни, умуман, бир сўз билан, бошқача айтганда, масалан, қисқаси, бунинг устига, қисқасини айтганда, шу билан бирга, тўғрироғи* ва *шу каби сўз* ва иборалар қўлланади: *Ижтимоий аҳволларини сўрайман, яъни бейма, бечорами, деҳқонми, чорвадорми?* (С. И.).

Қиёслаш муносабатини ифодалаш учун *шунга қарамай, шундай бўлса-да, афсус (афсуски), аксинча, акс ҳолда, ҳақиқатда, биринчидан, иккинчидан, бир томондан, иккинчи томондан, муқаррар, менинг фикримча, унингча, бахтга қарши, бундан ташқари* каби кириш бўлак ва кириш бирикмалар ишлатилади: *Ҳуринисо икки ёқлама қайғуга қолди: бир томондан, эрига ичи ачиса, иккинчи томондан, ўғлининг ноқобиллигидан куйиб жисғинак бўлаёзди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Булар билан қоронғида сўзлашганига севинди, акс ҳолда кўкариб ишиган башараси чапанининг иззат нафсини сўндирган бўлар эди!* (О й б е к). *Бу имо-ишораларга баъзи одамлар таажжубланди, баъзилар тайинли жавоб бермади, масалан, Умида хайрихоҳлик билдирса ҳам, мушукнинг зулмидан қутулиш учун унинг бўйнига қўнғироқ осиш энг яхши нарса, лекин бу қўнғироқни ким осади дегандай қилди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Лекин бу нарса Қаландаровнинг тафтини босолмади, аксинча, юрагига ўт ёқилди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Демак, *шундай қилиб, хуллас* каби кириш бўлаклар бир фикрнинг иккинчи бир фикрдан келиб чиқиши, унинг хулосаси эканини кўрсатиш учун хизмат қилади.

Булардан *ташқари, шекилли* кириш бўлаги ва *натихада, бунинг натихасида, ниҳоят* каби бирикмалар сабаб ва ундан келиб чиқадиغان натихани, *шундай экан* бирикмаси эса хулосани ифодалайди: *Ер тагидан ўтказилган бу йўл бемалол кириб чиқишим учун имкон берди ва бунинг натихасида омборим ҳам анча кенгайди* (Д е ф о). *Босмачилар Норбувининг пайига тушди, ниҳоят, Норбуви ўғирланди* (Ҳ. Ш а м с). *...ғўза қатор оралари уч марта икки томонлама ишланиб, натихада кетмон билан чопиқ қилишга ҳожат қолмади* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

2. Пайт муносабати ифодаланган қўшма гапларда *шундан буюн, шундан кейин, шу пайтда, шунда, унда* (ва бу сўзларнинг синонимлари) қўлланади. Бу лексик элементлар гап бўлаги вази-фасини бажаради ва мазмунан қўшма гапнинг иккала қисмини боғлаш учун хизмат қилади. *Шундан буюн* олмоши қўшма гапнинг ҳар икки қисмидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг бир вақтда бошланиб, давом этишини, қўшма гапнинг қисмидан англашилган ҳаракат-ҳолат қачондан бери рўй бериб туришини, бирин-

чи қисм иккинчи қисмдан англашилган мазмуннинг рўй бериш чегарасини кўрсатади: *Автомобиль қўзғолганда бир ғовур кўтарилди-ю, кейин жимлик чўкди (А. Қ а ҳ ҳ о р)*. *Отаси ўлганига ўн беш йил бўлди — шундан буён ҳар қанақа ишни йиғиштириб қўйган (О й б е к)*. *Агар шу даврда ғўзага озиқ, айниқса, фосфор етишмаса, у вақтда чигит пуч бўлиб қолади (И. Р а ҳ и м)*.

3. Қўшма гапни тузишда ва унинг қисмлари орасида маълум семантик муносабатларнинг белгиланишида олмошларнинг (асосан кўрсатиш ва нисбий олмошларнинг) алоҳида роли бор. Айниқса, боғловчисиз қўшма гапларда *шу, у, шундай* ва бошқа кўрсатиш олмошлари қўшма гапни тузувчи ва маълум мазмун муносабатларини ифодаловчи ягона воситадир. Бу олмошлар асосан қўшма гапнинг биринчи қисмида қўлланади ва турли функцияда келади: *Мана иллат қаерда: айб об-ҳавода эмас, айб меҳнат интизомининг йўқлигида (У й ғ у н)*. *Шуни яхши билинг: ўчмас номингиз, ўчмас бу боғларда босган изингиз (Т. Т ў л а)*. *Шундай аёллар бўлади: улар ишқни эътиқод каби муқаддас тутади (О й б е к)*.

Изоҳ талаб этувчи олмошлар баъзан қўшма гапнинг иккинчи қисми таркибида бўлади: *Қозетани хушидан кетгунча урар — бунинг айбдори — хотин, у қиш кунлари оёқ яланг юрар — бунинг айбдори эр эди (В. Г ю г о)*. *Ити бўлмаганнинг ялоғи бўлмас, сен шуни унутма! (Б. Кер б о б о е в)*. *Мен бўлсам, ўлсам ҳам уни айтиб бермайман, бунинг билмайди (В. О с е е в а)*.

Бундай олмошлар қўшма гапнинг ҳар икки қисми таркибида қўлланиши мумкин: *Бу шундай катта вазифа эди, бунинг ҳал қилиши учун бутун область бир ёқадан бош чиқаради (Ф у р м а н о в)*.

Боғланган қўшма гапларда кўрсатиш олмошлари асосан қўшма гапнинг иккинчи қисми таркибида келади: *Эргаш, айниқса шу кунларда кеча-ю кундуз Ҳожиянинг уйида, аммо қиз бунинг бошқаларга ошқора қилишни истамайди (А. М у х т о р)*. *Одамга андиша керак, лекин ундан ҳам илгарироқ инсоф керак (А. Қ а ҳ ҳ о р)*.

Эргаш гапли қўшма гаплар таркибида асосан нисбий олмошлар ва баъзи ўринларда кўрсатиш олмошлари қўлланади. Нисбий олмошлар одатда эргаш гап таркибида (*Қим кўп ишласа, ҳурматли бўлади*), айрим ҳолларда бош гап таркибида қўлланади (*Нима қилсинки, дардига малҳам йўқ*). Кўрсатиш олмошлари одатда бош гап таркибида (*Сиз шуни унутмангки, ...*) ёки бош ва эргаш гапларнинг таркибида бўлади (*боғ шунчалик мева бердики, бунчалик ҳосил кўпдан бери олинмаган эди*).

Бу бўлак, сўз ва сўз бирикмалари қўшма гап кесимлари орасидаги семантик муносабатларни белгилаш ёки уларни бириктириш учун қўлланади, шу билан бирга, улар гапнинг маълум бўлаги вазифасида ҳам келади. Демак, улар ўз семантикаларига кўра қўшма гап қисмлари орасидаги мазмун муносабатларининг белгиланишига ёрдам беради. Лекин уларни бу хусусиятларига кўра боғловчи ҳисоблаш, мустақил сўзлардан ёрдамчи сўзлар катего-

риясига ўтказиб юбориш тўғри бўлмайди. Улар ўзларида лексик маъноларини сақлаганлиги ва бирор гап бўлаги вазифасида келиш хусусиятларига кўра, мустақил сўзлар гуруҳига киради.

4. Маъноси бир-бирига номувофиқ ёки маънодош сўзларнинг иштироки билан ҳам қўшма гаплар тузилади.

а) маъноси бир-бирига номувофиқ бўлган сўзлар бир-бирига зид, мувофиқ келмаган мазмундаги гапларни бириктиради ёки шу мазмундаги гапларни бир-бирига қиёслайди. Бундай сўзлар турли сўз туркумлари орқали ифодаланади ва гапнинг турли бўлаклари вазифасида келади: *Булбул кетди, гул қолди* (Х. Олимжон). *Ҳақиқат осмонда эмас, Шермат, ҳақиқат ерда* (Яшин). *Ўзим бунда, кўнгул унда* (Ойбек). *Бирни биров беради, кўпни меҳнат. Бор борича, йўқ ҳолича* (Мақол). *Сиз кетинг бу маҳалладан, ё биз кўчиб кетамиз* (А. Қаҳҳор). *Ит ҳуради — карвон ўтади* (Мақол). ...*на қаттиқ гап кор қилади ва на юмшоқ гап* (Уйғун). *Дабдаба камроқ бўлсин-у, жавобгарликни сезиш ҳисси кўпроқ бўлсин* (Ш. Р.) *Бағзи кишиларимиз Тошкент томонга қанотини ростлаб турибди-ю, лекин, сен борганинг маъқул* (Ойбек). *Майли, сиз яширдингиз, аммо мен яширмайман* (Ойбек).

Айрим ҳолларда маълум сўзларнинг бўлишли ва бўлишсиз шакллари қўшма гап қисмларини боғлаш учун хизмат этади: *Болали уй бозор, боласиз уй мозор* (Мақол). *Тер тўкканга беш ёнғоқ, тўкмаганга пуч ёнғоқ* (Мақол). *Билган билганин ишлар, билмаган бармоғин тишлар* (Мақол). *Айтсам тилим куяди, айтмасам дилим куяди* (А. Қаҳҳор).

б) мазмунан бир туркумни ташкил этган сўзлар ва синонимлар асосан боғловчисиз қўшма гапни тузишда хизмат қиладилар. Бу хил қўшма гаплар бир пайтда рўй берадиган, бири иккинчисини изоҳловчи гаплардан таркиб топади: *Хотинимни ҳам камбағаллик йиқитди, бу ердаги оғир иш нобуд қилди* (Ойбек). *Бу сўзни эшитиш билан Нурининг сўнган умиди алангalandи, кўкраги ёниқ орзулар билан тўлди* (Ойбек). *Букун Зайнаб юришларида, юриш билан туришларида бир ажойиб мардлик бор эди, бир жасурлик унга ёр эди* (Х. Олимжон).

II. Гап бўлақларининг такрорланиши. Қўшма гапнинг ҳар икки қисмида бир хил гап бўлаги такрорланиши мумкин. Бунда фикр ўша гап бўлаги устида боради, одатда, бу хил қўшма гапларнинг биринчи қисмини иккинчи қисмсиз тушуниш қийин, иккинчи қисм эса мазмунан биринчи қисмни талаб этади. Бир хил бўлакнинг икки гапда такрорланиши ҳар икки гапни бир-бирига семантик жиҳатдан яқинлаштириб, қўшма гапни ташкил этади.

Фикр юритилаётган бўлак қўшма гапнинг биринчи қисми таркибида бўлади, иккинчи қисмда эса шу бўлак бир хил ёки турли шакл ва функцияда такрорланади, иккинчи қисм, умумий мазмуни билан такрорланган бўлакнинг мазмунини изоҳлайди, тўлдиради ёки у ҳақда қўшимча маълумот беради.

Такрорланган бўлаklar ҳар икки гапда бир хил ёки турли функцияда бўлиши мумкин. Бир хил функцияда такрорланганда, шу бўлакнинг бир хил вазифаси ва мазмуни таъкидланади. Маълум пайтда рўй берган, амалдаги параллел воқеа, ҳодиса ёки белги-хусусиятлар ифодаланади. Агар такрорланувчи гап бўлаklари турли функцияда бўлса, изоҳлаш ёки қиёслаш муносабати ифодаланади. Гап бўлаklари айнан такрорланиши ёки бирор синоним билан алмашиши мумкин.

Биринчи қисм таркибидаги бўлак иккинчи қисмда ҳам ўз функциясида қолади:

*...Шунинг учун суғорилаётган қатор ораларида чуқур эгат олинса, оқучник ўтгандан кейин илдизлар қирқилиб кетади ва бу қатор орасида озиқланиш анча камаяди (Газетадан). Менинг домлам йўқ, домлам икки кўзим (А. Қ а ҳ ҳ о р). Сув келди — нур келди. Вақтинг кетди — бахтинг кетди (Мақол). Утди кунлар, ўтди замонлар, ўтди ғамга ғарқ бўлган онлар (Ҳ. О л и м ж о н). Бу обрўни сен урушда орттирдинг, мен уни манови далада қўлга киритдим (Б а б а е в с к и й). Бунда булбул китоб ўқийди, Бунда қуртлар ипак тўқийди, Бунда ари келтиради бол, Бунда қушлар топади иқбол (Ҳ. О л и м ж о н).*

Биринчи қисм таркибидаги бўлак иккинчи қисмда бошқа функцияда келади: *Бир йигитча кетмон билан ер чопади, овозини қўйиб, ора-сира куйлайди, дарахтларда қушлар унга жўр бўлади (О й б е к). Бу кунларда Сидиқжон нақадар хурсанд бўлса, Қанизак шу қадар хафа ва унинг хафалигига «районда колхозни уриб чиққан газета» сабаб эди (А. Қ а ҳ ҳ о р). Уктам Комилага саволлар берар, қиз пишиқ-пишиқ жавоб қайтарар эди (О й б е к). Орзигул дарвозадан ичкарига кирди, дарвоза ўз-ўзидан бекилди (И с л о м ш о и р). Сени иш енемасин, сен ишни енг (Мақол).*

Баъзан иккинчи гап таркибида такрорланган бўлак ифодаланмаслиги мумкин. Аммо такрор бўлакнинг мавжудлиги умумий контекстдан ва сўз алоқаларидан билиниб туради, бу ҳолат қўшма гап таркибидаги гапларни бир-бирига янада жипсроқ боғлайди: *Мана сенга олам-олам гул, этагингга сиққанича ол (Ҳ. О л и м ж о н). Ариқлар чиқардик — ёвлар қуритди («Хат»). Дўст ачитиб гапирар, душман кулдириб (М а қ о л).*

Биринчи ва иккинчи қўшма гапларнинг иккинчи қисми таркибидаги такрорланиши зарур бўлган бўлаklar — *ундан, уни* тўлдирувчилари ва учинчи қўшма гапнинг иккинчи қисмида кесим ифодаланмаган.

Қўшма гапнинг ҳар икки қисмида келган бир хил гап бўлаklари қандай функцияда бўлмасин, фикр шу бўлак устида боради, бевосита унинг ёки у билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат хусусиятлари тўғрисида фикр юритилади.

III. Умумий иккинчи даражали бўлаklar. Қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи даражали бўлаklar қўшма гапнинг ҳар икки қисми учун умумий бўлиши мумкин. Бу ҳолда гаплар учун умумий бўлак фақат биринчи гап таркибида қўлланиб,

иккинчи гапда ифодаланмайди. Аммо умумий контекстдан, гап бўлақларининг морфологик белгилари орқали сезилиб туради: *Гулнинг юраги кучли тўлқинланди, бутун гавдасини тотли бир титроқ босди* (Ш. Рашидов). Бу қўшма гапнинг биринчи қисми таркибидаги аниқловчи (*Гулнинг*) ҳар икки қисми учун умумийдир, аниқловчининг қўшма гапнинг иккинчи қисмига ҳам оид эканлиги аниқланмиш (*гавдасини*) нинг таркибидаги эгалик қўшимчасидан билиниб туради.

Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмнинг таркибида умумий бўлакнинг бўлиши қўшма гап таркибидаги гапларни бир-бирига жипс боғлайди, бири бўлмаса, иккинчисини англаш қийинлашади; шу асосда ихчам қўшма гап конструкциялар вужудга келади.

Гапнинг ҳар қайси иккинчи даражали бўлаги ҳам умумий бўлиб келиши мумкин.

1) Умумий бўлак — аниқловчи. Қўшма гапнинг ҳар икки қисми учун аниқловчининг умумий бўлиб келиши кўпроқ қўлланади. Одатда, қаратқичли аниқловчигина умумий бўлиши мумкин, сифатловчи аниқловчилар эса такрорланиб келади, чунки аниқланмиш таркибида сифатланмишга ишора бўлган бирор грамматик белги бўлмади: *Жувоннинг бутун берган дашноми ҳам бир бўлди-ю, ҳозир бодринг узатгани ҳам бир бўлди* (А. Қаҳҳор). *Унинг кичик қийиқ кўзлари ёмон ёнди, даккам-дуккам мийиқли қалин лаблари титраб кетди* (Ойбек). *Қошларининг ораси тугунчаланди, қалин лаблари нимадир пичирлади* (Ойбек).

Умумий иккинчи даражали бўлаги аниқловчи бўлган боғловчисиз қўшма гапларда бир пайтда рўй берадиган ҳаракат-ҳолат, хусусият тўғрисида фикр юритилади ёки улар қиёсланади.

2) умумий иккинчи даражали бўлак — тўлдирувчи: *Хотинимни ҳам камбағаллик йиқитди, бу ердаги оғир иш нобуд қилди* (Ойбек). *Бу овозларнинг зарбидан бутун ўрмон янгради, танклар, бронетранспортер, «катюша» ва ўзи юрар тўплар устига дарахтлардан қорлар тўкилди* (Қазакевич). *Сидиқжон «унсур» калимасини «ҳукуматга қарши» деган маънода ишлатар, бу ердигилар ҳам шу маънода англар эди...* (А. Қаҳҳор).

Умумий иккинчи даражали бўлаги тўлдирувчи бўлган қўшма гапларда ҳам бир пайтда рўй берувчи воқеа, ҳодисалар ҳақида хабар берилади.

3) умумий иккинчи даражали бўлак — ҳол: *Севинганидан уларни қучоқлаб ўнди, ҳар иккисининг кўзлари ёшланди* (М. Ибрагимов). *Табиат ўзгарар минг йиллардан сўнг, балки биз билмаган гиёҳлар ўсар* (Уйғун). *Шу онда қаттиқ қарсак чалинди-ю, ҳамма гуриллаб ўрндан турди*. (А. Қаҳҳор). *Уйғонганда суюқлари сирқирар, ўзини ланж туйди* (Ойбек).

Умумий иккинчи даражали бўлак бирдан ортиқ бўлиши мумкин:

а) тўлдирувчи ва ҳол: *Ғазабдан Мирзакаримбойнинг кўзлари пир-пир учди, ранги оқарди...* (Ойбек).



б) ҳол ва аниқловчи: *Кечқурунга яқин Гулнорнинг руҳи анча енгиллашди, иссиғи озайди, нафас олиши ҳам аста-секин дурустланди* (Ойбек).

Одатда, умумий иккинчи даражали бўлак қўшма гап таркибдаги биринчи қисмнинг таркибида келади.

Эга умумлашган ҳолда кела олмайди. Маълум конструкциянинг ҳар икки қисми учун бир эга бўлса, ундай конструкция содда ёки мураккаб гап саналади, чунки бундай ҳолда бир предметнинг турлича ҳаракат-ҳолати, хусусияти ҳақида ҳукм юритилади, бундай ҳукмлар эса уюшган кесим ҳисобланади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган воситалар — қўшма гап таркибида айрим лексик элементларнинг мавжудлиги ва баъзи гап бўлақларининг маъноси, айрим гап бўлақларининг такрорланиб ёки умумлашиб келиши қўшма гапни яратишда грамматик восита ролини ўйнамайди, улар грамматик характерга эга эмас. Аммо ўз маъноларига кўра, улар икки гапни мазмунан бириктиришда ва қўшма гапни вужудга келтиришда катта роль ўйнайди, демак, семантик-грамматик характерда бўлади.

Боғловчисиз қўшма гапнинг қисмлари учун иккинчи даражали бўлаккина умумий бўлиб қолмай, кесим таркибдаги ёрдамчи ёки тўлиқсиз феъллар ҳам умумий бўлиб келиши мумкин. Бундай ўринларда бир-бири билан жипс боғланган конструкциялар вужудга келади: *Бостирмада чироқ наслатилган, теварак-атрофида ҳамма ётиш тараддудиди, кимдир аллақачон хуррак отар эди* (А. Қаҳҳор).

IV. Замон муносабати. Қўшма гап тузишда ва маълум бир мазмун муносабатларнинг ифодаланишида қўшма гап қисмлари кесимларининг замон муносабати ҳам катта роль ўйнайди. Кесимларнинг маълум замон муносабатида бўлиши билан маълум бир мазмун ифодаланади.

Қўшма гап қисмларининг кесимлари асосан бир хил замон шаклида бўлиб, бир-бирига шаклан мос келади. Бу замон шакллари феълнинг аниқлик, буйруқ, шарт майллари, сифатдош ва от кесимлар орқали ифодаланади. Шарт ва буйруқ феълларининг конкрет замони контекстан ва бошқа қисм кесимларининг замони орқали ифодаланади. От кесимлар ҳозирги замон маъносида қўлланади.

Қўшма гап қисмлари кесимларининг бир хил замонда бўлиши, асосан, бир пайтлик, айирув ва қисман қиёслаш-зидлаш муносабатини ифодалаган қўшма гапларга хосдир. Баъзи ҳолларда замон кўчирилиши мумкин: *Азиз дўстим, сени жуда кўргим келади, соғиндим* (Ш. Рашидов).

Сабаб-натижа ва кетма-кетлик муносабатини ифодалаган қўшма гапларда қисмларнинг кесимлари мантиқан турли замон шаклида бўлиши зарур бўлса-да (ўтган ва ҳозирги замон ёки ҳозирги ва келаси замон), амалда ҳар икки қисмнинг кесимлари бир хил замон шаклида бўлади. Бироқ мазмунан қисмлардаги ҳаракат-ҳолат турли замонда рўй беради: *Сотволдини қидириб кет-*

ганлардан бири ярим кечада қайтиб келди ва у келтирган шум хабар бутун қишлоқни оёққа турғизди (Т. Тўла). Отам овқат емаган ва унга эргашиб тоғаларим ҳам бирор нарса емаганлар (С. Айний). Кеча ўзининг қора пардасини йиғиштира бошлади, уфқ оқара бошлади (Ҳ. Шамс).

Бу қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил замон шаклида бўлишига сабаб шундаки, биринчи қисмдаги ҳаракат-ҳолат олдин бажарилса-да, у тугалланмай, иккинчи қисмдаги ҳаракат-ҳолат билан баробар давом этади.

Қўшма гап қисмларининг кесимлари турли замон шаклида бўлиши асосан қиёслаш-зидлаш муносабатини ифодалаган қўшма гапларга хосдир.

Қиёслаш муносабатини ифодалаш учун лексик воситалар қўлланмаганда, кесимларнинг турли замон шакли ва маъносида бўлиши қўшма гапни ташкил этган гапларнинг мазмунини бир-бирига қиёслайди ёки зид қўяди. Кесимлари турли замон шаклида бўлган қўшма гапларда қиёслаш муносабатини вужудга келтирувчи бошқа воситалар ҳам қўлланиши мумкин, бу ҳолда қиёслаш ёки зид қўйиш муносабати янада бўрттирилади.

а) қўшма гап қисмларининг кесимлари ҳозирги ва келаси замон шакли ҳамда мазмунида бўлади: *Тўғри, Уктам менга ёқади, бироқ ҳаммадан бурун одамнинг иши керак (Ойбек). Янги бошланган ишимиз кучсиз кўринса ҳам, майли, бироқ у ҳали ўсади ва мустақамланади (Тинчлик гарови). Авжи кетиш пайти, бир оздан кейин тонг отади (Ойбек).*

б) қўшма гап қисмларининг кесимлари келаси ва ҳозирги замон шакли ва мазмунида бўлади: *Мен сизни тамом самимийлик билан ишонтирмоқчиман, бундай қилишимиз — бизнинг умумий совет йўлидан келиб чиқади (Фурманов). Энди у ўз тожигача човут солган икки офатнинг қўлларини кесиб ташламоғи керак. Лекин унда куч ва ғалабага ишонч йўқ (Ойбек). Бу йўлда ғайрат ва ҳимматингиз асло озаймасин. Аммо, барча тадбирни пинҳон тутмоқ маъқул (Ойбек).*

в) қўшма гап қисмларининг кесими ҳозирги ва ўтган замон шакли ва мазмунида: *Ҳозир унча билинмайди — янги келгансиз... (А. Қаҳқор).*

г) қўшма гап қисмларининг кесимлари келаси ва ўтган замон шакли ва мазмунида: *Модомики, шундай экан, фурсатни бой бермай, дарҳол ҳужумга ўтиш керак, бироқ тарашадай қотиб қолган аъзойи бадан ишлагандан бош тортди (Фурманов). Эҳтимол, бундан ҳеч нарса чиқмас, шундоқ бўлса ҳам сизга айтгимиз келди (А. Қаҳқор).*

д) қўшма гап қисмлари кесимларининг ўтган замон ва келаси замон шакли ва мазмуни қиёсланади: *Майли, сиз яширдингиз, аммо мен яширмайман (Ойбек). Иккиси ҳам аҳмоқ... Бири йиғиб, бири еб ўлади (Ойбек).*

У. И н т о н а ц и я ва ў р и н. Қўшма гапни тузишда гаплар интонацияси ва уларнинг ўринлашиши ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

Интонация содда гапни бириктириб, боғловчисиз қўшма гап ҳосил қилишда муҳим роль ўйнайди: *Қўшни келди — кўмак келди* (Мақол). Бу қўшма гапнинг таркибидаги ҳар қайси содда гапни алоҳида олиб, тугалланган интонация билан талаффуз этилса, бир-бирига алоқаси бўлмаган икки мустақил гап келиб чиқади. Интонацияни ўзгартириш билан — биринчи гапни кўтарилган интонация билан айтиш ва ҳар икки жумла орасида махсус пауза бериш ва иккинчи гапни пасайиб борувчи интонация билан талаффуз этиш натижасида — бу икки гап боғловчисиз қўшма гап бўлиб бирлашади.

Гапларни бириктирувчи грамматик ва лексик воситалар қанча кам бўлса ёки бўлмаса, қўшма гап таркибидаги гаплар шунчалик бир-бирига киришиб кетади, интонациянинг роли шунчалик аҳамиятли бўлади. Шунинг учун ҳам интонация ва ўриннинг боғловчисиз қўшма гапларни тузишда алоҳида аҳамияти бор.

Интонация боғловчисиз қўшма гапларнинг бир турини иккинчисидан фарқлашда ҳам муҳим роль ўйнайди: *Пахта очилди — уни териб олиш керак*. Бу қўшма гапда пайт мазмун муносабати англашилади, яъни пахта очилиши биланоқ уни териш зарурлиги ифодаланади. Агар бу қўшма гапни *Пахта очилди, уни териб олиш керак* шаклида санаш интонацияси билан талаффуз этилса, сабаб ва ундан келиб чиқувчи натижа мазмунини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гап ҳосил бўлади.

Интонациянинг роли бу билан чегараланмайди. Интонация турли йўл билан тузилган ҳар қандай қўшма гапларда ҳам бу хил гап конструкцияларини тузувчи муҳим воситалардан бири бўлиб қолади.

Қўшма гапни ташкил этган ҳар бир гап маълум тартиб билан жойлашади. Шу ўринга кўра, маълум мақсадни, фикрни ифодалаш учун хизмат қилади. Маълум ўриннинг ўзгариши шу қўшма гапнинг бузилишига сабаб бўлади ёки қўшма гапнинг бир турдан иккинчи турга ўтиб кетишига сабаб бўлади: *Ун минутча ҳам вақт ўтмаган эди — майдоннинг нариги бошида биз кутган одам кўринди* (Лермонтов). Бу қўшма гапнинг биринчи қисми кўриниш ҳаракатининг қайси пайтда рўй берганини билдиради. Бу боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги гапларнинг ўрнини алмаштириб кўрайлик: *Майдоннинг нариги бошида биз кутган одам кўринди — Ун минутча ҳам вақт ўтмаган эди*. Бу ҳолатда ўрин алмашиши билан қўшма гап бузилади, иккита алоҳида гап ҳосил бўлади.

Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги қисмларнинг ўрнини ўзгартириш билан бир мазмунли қўшма гапдан иккинчи бир мазмунли қўшма гап келиб чиқиши мумкин: *Аҳмаджон пулемётдан бир сидра ўқ ёғдирди, душман пулемёти жим бўлиб қолди* (А. Қаҳҳор). Бу қўшма гапда душман пулемётининг жим бўлишига Аҳмаджоннинг ўқ ёғдириши сабаб бўлаётир. Агар бу жумлаларнинг ўрнини ўзгартирсак, шу маънонинг акси келиб чиқади: *Душман пулемёти жим бўлиб қолди, Аҳмаджон бир сидра ўқ ёғдирди*

(Душман пулемётининг жим бўлиши Аҳмаджоннинг ўқ ёғдиришига сабаб бўлади). Яна: *Сен келдинг — ясанди дунё!* (Уйғун). *Ясанди дунё — сен келдинг. Ленин дейман, завқланаман, шод бўламан, яйрайман* (Ҳ. Пўлат). Ва: *Завқланаман, шод бўламан, яйрайман — Ленин дейман.*

Уқоридаги қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг ўрнини алмаштириш билан сабаб натижага, натижа сабабга айланади.

## БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАПЛАР

Икки ва ундан ортиқ содда гапларнинг ўзаро грамматик боғловчилар ёрдамисиз бирикувидан тузилган қўшма гаплар боғловчисиз қўшма гаплар бўлади: *Ботирлари канал қазади, шоирлари ғазал ёзади* (Ҳ. Олимжон). *Бой борича, йўқ ҳолича* (Мақол). *Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи* (Мақол). *Юрагида қандай дард бор — мана бу менга сир* (Ойбек).

Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гаплар ўзаро тобе ёки тенг боғловчисиз бирикади. Аммо бундай содда гапларнинг структурасида лексик, морфологик, синтактик параллелик бўлади. Бу ҳол биринчи қўшма гапда эга ва кесимларнинг бир хил шаклда бўлишида, иккинчи қўшма гапда антоним эгаларнинг ва бир хил шаклдаги кесимларнинг келтирилишида, учинчи қўшма гапда антоним аниқловчилар ва бир хил бўлақларнинг такрорланишида кўринади. Тўртинчи қўшма гап эса савол ва жавобдан иборат бўлиб, иккинчи гап таркибидаги *мана бу* олмоши биринчи гапга мазмунан тенг бўлади ва ҳар икки гапни бириктиришга ёрдам беради. Демак, боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмлар мазмунан бирикиб, маълум воқеа, ҳодисалар ўртасидаги мазмун муносабатини ифодалаб, умумий бир мақсадни англатибгина қолмай, бу қисмларнинг гап бўлақларида ва грамматик структурасида маълум бир параллелизм бўлади. Бу ҳол қисмларни бир-бирига жипс боғлаб, маълум қўшма гап турининг тузилишига сабаб бўлади.

Боғловчисиз қўшма гапларнинг тузилишидаги асосий воситалардан бири интонациядир. Интонация боғловчисиз қўшма гапнинг тузилишида ҳамда бу хил гапларда турлича маъно ва оттенкаларнинг ифодаланишида асосий фактор бўлиб қолади.

Боғловчисиз қўшма гаплар боғланган ёки эргаш гапли қўшма гапларнинг боғловчисиз варианты эмас, балки алоҳида қўшма гап типидир. Боғловчисиз қўшма гапларнинг қисмлари орасига тенг ёки тобе боғловчисини киритиб бўлмайди. Бундай боғловчи бирор ўринда киритилса ҳам, бутун гап конструкцияси ўзгаради, мақсад тўлиқ ифодаланмай қолади, ёпиқ конструкция вужудга келади. Боғловчисиз қўшма гаплар очиқ конструкция бўлиб, мазмунан ўзаро боғланган бир қанча турли гапларни бириктира олади: *Қор ва шамол кучая борди, ташқарида қишни ва қорни соғинган қарғаларнинг қағиллашлари...* (Ойбек).

Гапларни бириктирувчи грамматик воситалар бўлмаган ўринларда лексик ва интонация воситаларининг роли ортади. Шу сабабдан ҳам боғловчисиз қўшма гап қисмларини бириктиришда айрим лексик элементларнинг қўлланиши, умумий иккинчи даражали бўлақларнинг бўлиши, маълум гап бўлақларининг ҳар икки қисм тарқлибди такрорланиши, олмош ва мавҳум маъноли сўзларнинг қўлланиши ҳамда қисмларнинг кесимларининг ўзаро замон ҳамда семантик муносабати боғловчисиз қўшма гапни тузишда ва маълум мазмуннинг ифодаланишида восита бўлади. Шунинг учун ҳам бу хил қўшма гапларга нисбатан боғловчисиз терминини қўллаш шартли бўлиб қолади, чунки юқорида кўрсатиб ўтилган воситалар кенг маънода боғловчидир.

Боғловчисиз қўшма гаплар мазмунини ифодалашларига кўра ҳам ўзига хосдир. Бу хил қўшма гаплар кўпинча мураккаб ва ўзига хос мазмун муносабатларини ифодалашлари билан характерланади. Шунинг учун ҳам боғловчисиз қўшма гапларда ифодаланган мазмун муносабати боғланган ёки эргаш гапли қўшма гапларда ифодаланган мазмун муносабатларига тенг эмас.

### Боғловчисиз қўшма гапларнинг классификацияси

Боғловчисиз қўшма гаплар уч типга бўлинади: 1) пайт муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар, 2) қийёслаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар, 3) изоҳлаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар.

#### Пайт муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар

Боғловчисиз қўшма гапларнинг катта группасини маълум бир пайтда рўй берган ёки мавжуд воқеа, ҳодиса, хусусият ёки ҳолатларни ифодаловчи қўшма гаплар ташкил этади. Бу хил қўшма гапни ташкил этган қисмлар умумий бир фикрни ифодалаш билан характерланадилар: *Пахта далаларида энди салқин кучайган, тунги еллар эсар, меваси оғирлигидан қад буккан дарахтларни вазмин силкитар, сап-сариқ жўхориюяларни шилдиратар эди* (Ойбек). *Янғидан жонланар коинот, Ҳаёт бошлар колхоз ерлари, Коллектив куч билан гуркирар, Адирлари, чўли, қирлари* (Ҳ. Олимжон). *Уша!... фақат бир оз букчайган, узун соқоли оқарган, устида ўзига кенг жигар ранг тужурка, тиззалари қора мойдан ялтираган галифе шим, бошида эски пилотка, оёғида солдатча ботинка...* (А. Қаҳҳор). *Поёни кўринмаган ям-яшил яйлов кишининг баҳри-дилини очади, теварак-атроф кишининг суқки кирар даражада гўзал* (Ж. Сейтназаров). *Сен ўғлимсан, хотининг келиним* (Ҳ. Ҳакимзода). *Лабинг дўрдоқ, кўзларинг ғилай? Ажина қошиқдек юзларинг бор* (Ҳ. Ҳакимзода). *Сария хола ухлаб ётган Олмосни кўтариб олди, Гулнор Ниёзни етаклаб йўлга тушди* (М. Ибрагимов).

Боғловчисиз қўшма гапларнинг бу тури маълум шахс, предмет ва унинг ташқи қиёфаси, психик ҳолатини тасвирлашда, табиат ва жамият ҳодисаларини ҳамда уларга бўлган муносабатни тасвирлашда кенг қўлланади, параллел ҳаракат, хусусиятлар ифодаланади. Бундай қўшма гап конструкцияларини ташкил этган гаплар мазмунан бири иккинчисига тобе бўлмайди, улар умумий бир фикрни ифодалаш учун хизмат қилади, унинг элементлари ҳисобланади. Пайт муносабатида бўлган қўшма гап қисмлари орасида маълум даражада семантик боғлиқлик бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳол маълум гап бўлақларининг қўшма гап қисмлари таркибида такрорланиши ёки махсус лексик элементлар ёрдами билан рўй беради: *Қумушбиби бошловчи қизлар билан уйга кирди, ундан таралган атир ислари билан уй тўлди* (А. Қодирий). *Сиз отам ўрнига оталик қилдингиз, сиздан ҳеч ёмонлик кўрмадим* (М. Ибрагимов).

Қуйидаги қўшма гапларда бир мазмунга иккинчи бир мазмуннинг қўшилиши ифодаланади: *Рус одами ёлғиз ботиргина эмас, у — корсоз* (Ойбек). *Саида ҳайрон бўлди: аввал шуки, ҳали чой сўрагани йўқ, ундан кейин, нима учун бу одам чой ташиб юрибди?* (А. Қаҳҳор).

Бу хил мазмун баъзан эгаларни айнан такрорлаш йўли билан ифодаланади: *Биз зўр, биз ғолиб, биз музаффар!!!* (С. Анорбоев).

Қисмлари орасидаги семантик муносабат гапларнинг умумий мазмунидан ҳам келиб чиқиши мумкин. Қуйидаги қўшма гапларда иккинчи ва учинчи қисмдан англашилган мазмун биринчи қисмда ифодаланган ҳаракат-ҳолат асосида рўй бериши ифодаланади: *Куз қуруқ келди, ҳосил бутун йиғилди, ерлар шудгор қилинди* (С. Айний).

Бу хусусияти билан қўшма гапларнинг сўнгги типлари пайт муносабатини ифодаловчи қўшма гап туридан чиқиб кетмайди. Чунки бундай гапларда бир-бирини изоҳлаш қўшимча **оттенкаси** бўлиб, асосий мазмун қисмларнинг пайт муносабатига киришишидир.

Пайт муносабатига киришган қўшма гапларнинг муҳим белгиларидан бири интонациядир. Бу хил гаплар тинч, санаш интонацияси билан талаффуз этилиши билан характерланади, қисмларнинг интонацияси бир-бирига ўхшайди ва улар орасида бир хил пауза берилади.

Қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятларнинг рўй бериш тартибига кўра, пайт муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар икки турга бўлинади:

а) ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг бир пайтда ёки биргаликда бажарилишини кўрсатувчи боғловчисиз қўшма гаплар.

б) ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи боғловчисиз қўшма гаплар.

1. Ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг бир пайтда ёки биргаликда бажарилишини кўрсатувчи

боғловчисиз қўшма гаплар. Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган гаплардан англашилган мазмун бир вақтда ёки бирга рўй беради. Одатда бу турдаги қўшма гаплар икки ёки ундан ортиқ содда гапларнинг бирикувидан таркиб топиб, бу содда гапларнинг кесими икки хил бўлиши мумкин:

1. Боғловчисиз қўшма гапларнинг составидаги қисмларнинг кесимлари бир хил замон шаклида ва мазмунида бўлади. Бу ҳолат гаплар орасидаги тугал параллеллик, яқинлик, ўхшашликдан далолат беради.

Қўшма гап қисмларининг кесимлари ҳозирги замон шакли ва мазмунида бўлиши мумкин. Бунда ҳозирги замоннинг бир хил шакли ёки турли формаси қўлланади: *Куйчилари ўқийди ялла, жувонлари айтади алла, пазандаси ёпади ширмон, қарилари кутади меҳмон* (Ҳ. Олимжон). *Дарё мавж уриб оқмоқда, ундан оромбахш салқин шабада эсади* (Журнал).

Ҳозирги замон мазмуни сифатдошлар орқали ёки от кесимлар орқали ифодаланиши ҳам мумкин: *Даласида унмас тиконлар, Чўлларида чақмас илонлар, Одам ўтса, қуримас зоти. Чанқаб қолиб йўловчи ўлмас, Ҳар бурчакда бошкесар бўлмас* (Ҳ. Олимжон). *Интизом — тарбия натижасидир, режим — тарбия воситасидир* (Макаренко). *Ҳамма қувноқ, ҳар ким ҳар хил иш билан банд*.

Бу хил қўшма гапларни кўпинча бир составли ёки тўлиқсиз гаплар ташкил этади.

Қўшма гап таркибий қисмларининг кесимлари бир хил замонга оид турли шаклларда бўлганда, кесими ҳозирги замон феъли орқали ифодаланган гапда ҳозирги пайтда рўй берувчи ҳаракат-ҳолат ифодаланса, сифатдош ёки от кесим орқали предметнинг доимий, мавжуд хусусияти ҳақида фикр юритилади.

Бир пайтлик муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг биринчисининг кесими баъзан *-(и)б, -(ма)й* шаклли равишдош орқали ифодаланиши характерлидир: *Эсган салқин шамолдан қўллар унча қовушмай, лаблар гезариб титрайди* (О.) *Ўзи озғин Саида бир ҳафта деганда кўзлари киртайиб, икки лунжи хийла чўкди* (А. Қаҳҳор). *Йўловчиларнинг қаршисидан кучли ел эсиб, момақалди роқ гулдираб, шаррос ёмғир қуйиб келаверди* (М. Аvezов).

Бу хил конструкцияларнинг эргаш гапли қўшма гап саналмаслигига сабаб шуки, уларда равишдош кесимли гап сўнгги гапни изоҳламайди, балки ўзи сўнгги гап билан параллел рўй бераётган воқеа, ҳодиса ёки ҳаракат-ҳолатни ифодалайди. Натижада бир-бирига киришган боғловчисиз қўшма гаплар вужудга келади. Бундай равишдошларни бемалол феъл билан алмаштириш мумкин.

Ҳозирги пайтда рўй берадиган воқеа, ҳодиса, белги, хусусиятни ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапларда ёлғиз пайт мазмун муносабати ифодаланиб қолмай, бошқа маъно отенкалари ҳам англашилиб туради. Бу ҳол, кўпинча, қўшма гап таркибий қисмлари кесимларининг турли шаклда бўлишидан келиб чиқади.

Қўшма гап қисмларининг кесимлари ўтган ёки келаси замон шаклида бўлиши мумкин: *Меҳнат кулди, кураш зафар қозонди* (Х. О л и м ж о н). *Кампирнинг кўзлари алланечук олайиб кетди, юзининг суякка ёпишган чандир териси оқарди* (О й б е к). *Шуни билким, жон учун жон оламиз. Шуни билким, тўкамиз қон учун қон* (Х. О л и м ж о н). *Бора-бора уларнинг ҳам кўзи очилади, паст-баландни ажратиб олишади* (М. И б р а г и м о в).

2. Бир пайтлик мазмуни ифодаланган боғловчисиз қўшма гапларнинг кесимлари турли замон шаклида бўлади.

а) ўтган ва ҳозирги замон шаклида.

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмнинг бирининг кесими ўтган замон сифатдоши шаклида бўлганда, маълум ҳаракат-ҳолат ёки хусусиятнинг ўтган замонда рўй бергани ва ҳозир ҳам давом этаётгани англашилади: иккинчи гапнинг кесими ҳозирги замон шаклида бўлгани учун ҳам, икки гаптаги ҳаракат-ҳолат баробар давом этади.

Биринчи қисмнинг кесими ўтган замон аниқлик феъли бўлганда, иккинчи қисмнинг ҳозирги замон шаклидаги кесимида замон кўчирилади: *Ўктам сойда аста юриб кетди, қатор жийдаларнинг навалари унинг бошига тегиб, вазмин тебранади* (О й б е к). *Гулнорнинг ранги ўчган, лаблари титроқ* (О й б е к). *Тоғ бағрида қад кўтарди илма-тешик байроқлар, Барабанлар дўпирини тинглар яқин-йироқлар* (Журнал). *Сенинг учун тахт ўрнатдим ёнимда, Исмнинг ёзиқ бу кун ёпган номимда* (Х. О л и м ж о н).

б) ҳозирги ва ўтган замон шаклида.

Қуйидаги боғловчисиз қўшма гапларда замон қисман бир-бирига мувофиқ келади. Уларнинг таркибидаги иккинчи қисмдан англашилган мазмун олдиндан рўй беради ва биринчи гапдан англашилган мазмун билан барабар давом этади: *Буюк пойтахтга кириб бораман, қуёш ва юлдуздан яралган олам зеҳним, хаёлимни этмишдир мафтун* (Х. О л и м ж о н). *Олдинги қаторда Асқар полвон билан Бектемир; энг охирида ҳамма вақтдагидек, сафдан узилмасликка тиришиб, чатанағини кериб, Али тажанг судраларди* (О й б е к).

Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги қисмлар орқали ифодаланган воқеа, ҳодиса т а м о м а н бир вақтда рўй бериши — ҳар икки гапдан англашилган воқеа, ҳодиса бир вақтда бошланиб, бир вақтда тугалланиши мумкин ёки гапларда ифодаланган воқеа, ҳодисанинг рўй бериш вақти қ и с м а н бир-бирига мос келиши мумкин, бундай ҳолда гапларнинг биридан англашилган воқеа, ҳодиса маълум вақтда рўй бериб, иккинчи гапдан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши шу вақтга қисман мос келиб қолади.

Қўшма гап қисмларидан англашилган мазмуннинг тамоман бир пайтда рўй бериши — қисмларнинг кесимлари бир хил замон шаклида бўлиши билан, қўшма гапнинг ҳар икки қисми учун умумий иккинчи даражали бўлақларнинг келтирилиши билан ифодаланади. Қўшма гаплардаги ҳаракат, хусусиятнинг бир вақтда рўй



беришини янада таъкидлаш учун қўшма гапнинг иккинчи қисми шу пайтда, шу замон каби лексик элементлар билан бошланиши мумкин: *Николай ирғиб ўрнидан турди, худди шу пайтда қўнғироқ чалинди* (М. Горький). ...*Қариндошларнинг аҳволи пачава, тирикчилиги бемаза...* (Ойбек). Булар Мирзачўлга кўчиб келинганда ҳам Қаландаров Ворошилов колхозида бригадир, Хуринисо ипакчилик звеносининг бошлиғи бўлган экан (А. Қаҳор).

Гап бўлақларининг такрорланиши ҳам ҳаракат-ҳолатларнинг тамоман бир пайтда рўй берганлигини кўрсатиш учун хизмат қилади: *Болангни ўзим елкамда кўтараман, ўзим катта қиламан* (Х. Ҳакимзода). *Вақтинг кетди — бахтинг кетди* (Мақол).

Қўшма гап қисмларидан англашилган мазмуннинг рўй беришидаги мослик қисман эканлиги ифодаланиши ҳам мумкин: *Рубойини ичида ўқиди, юзини табассум қоплади* (Ойбек).

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмлардан англашилган мазмуннинг рўй беришидаги қисман мослик шу қисмларнинг кесим шаклларининг турлича бўлишидан ёки қўшма гапнинг умумий мазмунидан келиб чиқади (Биринчи қўшма гапда — рубойини ўқиш ва табассум бир пайтда рўй беради, аммо рубойини ўқиш олдин бошланиб, табассум кейинроқ унга қўшилади).

II. Ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи гаплардан тузилган боғловчисиз қўшма гаплар. Боғловчисиз қўшма гапларнинг қисмларидан англашилган мазмун кетма-кет рўй бериши мумкин: *Авжи кетиш пайти, бир оздан сўнг тонг отади* (Ойбек). *Бугун лекцияга яхшилаб тайёрлан, эртага бирга қишлоққа бориб келамиз* (Ойбек).

Қўшма гаплар орасидаги кетма-кетлик мазмунини янада таъкидлаш учун иккинчи гапнинг бошланишида *кейин, ундан кейин* каби сўзлар қўлланади ёки ҳар икки гап таркибида *аввал — кейин эртагача — ҳозир* сўзлари ишлатилади: *Дала ҳавоси сизга ёғдек ёқади, бутун иллатни, хамирдан қил суғургандай, тортиб олади, кейин тоза қимиз ичинг* (Ойбек). *Артиллерия тилга кирди, унинг орқасидан жангчилар билан лиқ тўлган ўзи юрар тўплар ўрмон ичидан отилиб чиқди* (Қазакевич). *Ишни бошла,— деди Самад этикчи унинг сўзини кесиб,— тезгузарликлар билан қиладиган жанжалингни эртага қўй, ҳозир сувни боғлаш керак* (С. Айний).

Шундай қилиб боғловчисиз қўшма гаплардаги ҳаракат ва хусусиятларнинг кетма-кетлиги қисмлар кесимларининг турли замон шакли, мазмун муносабати ва махсус лексик элементлар орқали ифодаланади.

Боғловчисиз қўшма гапнинг бу турининг икки хил кўриниши бор. Бир турида қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган ҳаракат, хусусият тугаллангач, иккинчи қисмда ифодаланган ҳаракат, хусусият содир бўлади. Иккинчи хил қўшма гапларда эса воқеа, ҳодисанинг рўй беришида ана шундай кескин чегара йўқ, биринчи қисмда англашилган мазмун тугалланмай, қўшма гапнинг

иккинчи қисмидаги мазмун юзага чиқаверади: *Дарахтларнинг устидан онда-сонда қушларнинг садоси бир зумгина янгарар, яна оғир жимжитлик чўкарди* (Ойбек). *Бир вақт дастурхонлар ёзилди, турли таомлар кирди* (Эртак). *Кеча ўзининг қора пардасини йиғиштира бошлади, уфқ оқара бошлади* (И. Раҳим). *Ерларзага келди, солдатларнинг устига тупроқ тўкилди* (З. Фатхуллин).

Бу хил қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил замон шаклида бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда кетма-кетлик мазмуни гапларнинг умумий мазмун муносабатларидан англашилади: *Орзигул дарвозадан ичкари кирди, дарвоза ўз-ўзидан бекилди* (Исломшоир). *Тўрга катта гилам солдилар, ўйинчилар келиб қолдилар* (Ҳ. Олимжон).

#### Қиёслаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар

Боғловчисиз қўшма гап қисмларидан англашилган мазмун бир-бирига қиёсланиши мумкин. Шу мазмунга мувофиқ биринчи гап юқори кўтарилувчи, иккинчи қисм эса сусаювчи интонация билан талаффуз этилади ва ҳар икки гап орасида сезиларли пауза бўлади. Бу паузадан гапнинг давоми борлиги сезилиб туради.

Боғловчисиз қўшма гап қисмлари орасидаги бундай қиёс интонацияси ёрқин ифодаланмаслиги, гаплар интонацияси санаш интонациясига яқинлашиши ҳам мумкин: *Утирганлар бир-бирига қараб олди; ҳеч ким ботиниб жавоб бермади* (Ҳ. Шамс).

Бундай конструкциялар умумий мазмунга кўра қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гап турига киради.

Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапларнинг хусусиятлари уларнинг структурасида ҳам кўринади. Бу хил қўшма гапларни ташкил этган гапларнинг структурасида, гап бўлақларининг шаклида параллеллик, ўхшашлик бўлади. Бундай хусусият айниқса мақол ва афоризм типидagi боғловчисиз қўшма гапларда ёрқин кўринади: *Ёмон бўлмоқ ўзидан, силлиқ бўлмоқ сўзидан. Йилқи олasi тишдан, одам олasi ичдан. Яхшидан от қолади, ёмондан — дод* (Мақол).

Қўшма гап қисмлари ифодаланган воқеа, ҳодисаларни бир-бирига қиёслашдан мақсад уларнинг фарқини очиш, бир-бирига мувофиқ, номувофиқлиги ёки тенг эканлигини кўрсатиш ва улар ҳақида қўшимча маълумот ифодалашдир. Қисмлари бир-бирига қиёсланаётган боғловчисиз қўшма гапларда қуйидаги семантик муносабатлар ифодаланиши мумкин:

1. Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмлардан англашилган воқеа, ҳодисалар бир-бирига зид қўйилади. Зидлик муносабатида асосан қўшма гап таркибидаги айрим бўлақларнинг мазмуни қиёсланади: *Булар роҳатда, мен ҳасратда яшабман* (Ойбек). *Яхши иш битирар, ёмон иш йитирар* (Мақол). *Унинг руҳи дўстга қуёшдай илқ, душманга даҳшат* (Ойбек). *Яхши — ях-*

*шига ёндоштираб, ёмон йўлдан адаштираб* (Мақол). *Жаҳл — душман, ақл — дўст* (Мақол).

Баъзи боғловчисиз қўшма гапларнинг таркибидаги қисмлар орқали ифодаланган воқеа, ҳодисалар бир-бирига зид қўйилмай, иккинчи қисмдаги воқеа, ҳодисанинг рўй бериши биринчи қисмдаги рўй берган воқеа, ҳодисага мувофиқ эмаслиги англашилиши ҳам мумкин. Биринчи қисм мазмунидан кутилган воқеа, ҳодиса, иккинчи қисмда рўй бермайди. Бу хил қисмларда маълум даражада зидлик маъноси ҳам бўлади: *Султонмурод ўзини четга олишга тиришди, халқ тўлқини уни суриб кетди* (Ойбек). *Сидиқжон — қорол бола, бу — ўзига тўқ бир одамнинг қизи...* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Боғловчисиз қўшма гапнинг айрим турларининг иккинчи қисмида биринчи қисмдан англашилган зидликка қарамай, маълум бир иш-ҳаракатнинг юзага келиши ифодаланади. Бу хил гаплар ўзининг интонацияси ва қўшма гапнинг иккинчи қисмининг биринчи қисмга мазмунан тобе бўлиши билан характерланиб туради: *Душман ҳамон яқинлашиб келмоқда — пулемёт соқов, Абдуллаевни туртаман, хўмрайиб лабини қисади* (Ойбек). *Жисмимиз йўқолур — ўчмас номимиз* (Ҳ. О л и м ж о н). *Минг азоблар билан мен ухлайман, кўз олдимда унинг сурати* (Ҳ. О л и м ж о н).

2. Қўшма гап таркибидаги қисмларнинг мазмунлари бир-бирига қиёсланади, чоғиштирилади, шу йўл билан улар ўртасидаги фарқ очилади: *Билаги зўр бирни йиқар, Билими зўр мингни йиқар* (Мақол). *Эти сеники, суяги ўзиники* (Ойбек). *Мана отаси қанақа, боласи қанақа...* (Ойбек). *Бирники мингга, мингники туманга уради* (Мақол).

3. Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги иккинчи қисмнинг мазмуни биринчисига қиёсланади, унга асосланади.

Одатда, бу турдаги қўшма гапларнинг биринчи қисми мақол ёки афоризмдан иборат бўлиб, қўшма гапнинг иккинчи қисми ва шу мақол, маталларда ифодаланган фикрга ўхшатилади, қиёсланади, уларга асосланади. Қўшма гапнинг иккинчи қисмида баён қилинаётган асосий фикрни шу орқали асослашга, исботлашга ҳаракат қилинади: *Ука, бор — борича, йўқ — ҳолича, ишқилиб, бир кунимиз ўтиб турибди* (Ойбек). *Узи тўймаганнинг сарқити қорин оғритади, онажон, сиздан ортди-ю, бизга жир битдими!* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Бу хил боғловчисиз қўшма гапларнинг таркибидаги асосланувчи қисм иккинчи ўринда бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолат асосий диққат қўшма гапнинг биринчи қисмига қаратилган ўринларда рўй беради: *Мен қуруқ сўзнинг душманиман, етти ўлчаб бир кесиш керак* (Ойбек). *Болани Шарофат эртага албатта олиб кетмай иложи йўқ — боласидан айрилса, чумчуқ ҳам чирқиллайди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Айрим боғловчисиз қўшма гапларда айирув муносабатига яқин мазмун алоқаси ифодаланади. Қўйидаги қўшма гапнинг биринчи ва иккинчи қисми билан учинчи қисм орасидаги мазмун муноса-

батига диққат қилинг: *Менда нима гуноҳ, Йўлчида нима гуноҳ, айбимиз, гуноҳимиз муҳаббатимизми?* (Ойбек).

Қиёслаш муносабатининг ифодаланиши қисмларнинг умумий мазмуни орқали, кесимларнинг шакли ва маъноси орқали, баъзан айрим лексик элементлар (кириш бўлақлар, антоним сўзлар ва ҳоказолар), орқали ифодаланади: *Очиқ кўриниб турган факт шуки, АҚШ га биз ўз базаларимиз билан таҳдид солаётганимиз йўқ (умуман, ҳеч бир мамлакатда бизнинг ҳарбий базаларимиз йўқ), аксинча, ғарб давлатлари мана шундай жуда кўп базаларни қурмоқдалар. Узоқдаги кишнашар, яқиндаги тишлашар (А. Қаҳҳор). Йигит урушга кетди, орқасида ёр қолди (Ҳ. Олимжон). Еридан айрилган етти йил йиғлар, элидан айрилган ўлгунча йиғлар (Мақол).*

Утган замон сифатдошининг ёки *-моқчи* шаклли феълнинг экан, эди тўлиқсиз феъли билан келган шакли қўшма гапнинг биринчи қисмининг кесими бўлиб келганда ҳам, умумий мазмунга кўра қиёслаш-зидлаш муносабати ифодаланади (бундай қўшма гапларда интонациянинг роли каттадир): *Правлениега тавсия қилинган рўйхатга Қўшчинордан уч киши кирган экан, қўғазорликлар буларнинг ҳаммасига қариши туришди (А. Қаҳҳор). Қаландаров сметани ўқимасдан овозга қўймоқчи бўлган эди, Саида унга мажлис раиси борлигини эслатди (А. Қаҳҳор). Карима дадасини олиб кетмоқчи эди, чол кар ва соқов бўлиб олди — кўнмади (А. Қаҳҳор). Саида чиқиб кетмоқчи эди, Носиров тўхтатди (А. Қаҳҳор).*

Боғловчисиз қўшма гаплардаги қиёслаш муносабати қўшма гапнинг таркибидаги гапларнинг кесимлари инкор шаклда ҳам ифодаланади. Бунда мазкур қуйидаги ҳолатлар бўлиши мумкин: Одатда иккинчи қисмининг кесими инкор шаклида бўлади: *Яшаш учун курашдим, олишдим, бошимга тупроқ сочиб, фарёд кўтардим, фойдаси бўлмади (Ҳ. Ҳакимзода).* У онасидан қолган уйни буздириб, ёғочини сотмоқчи бўлган экан, ҳеч ким олмабди (А. Қаҳҳор).

Гапларнинг қиёсланаётган кесимдан бошқа бўлақлари ҳам инкор шаклда келади: *Тоқатлига тоғлар эгар бошини, тоқатсизнинг бировлар ер бошини (Мақол).*

Қўшма гап биринчи қисмининг кесими инкор шаклида бўлиб, иккинчи қисминики тасдиқ шаклида бўлиши ҳам мумкин: *Унга бу ишни ҳеч ким мажбуран берган эмас, у ўзи танлади (Ойбек). ...бошқаларга қараш керак эмас, бошқалар бизга қарасин, кўрсин, ўйласин... (А. Қаҳҳор).*

Қўшма гап таркибидаги ҳар қисмининг кесими инкор шаклида бўлганда, зидлик мазмуни англашилмай, воқеа, ҳодисалар бири-бирига қиёсланади, ўшатилади: *Дағал тиллар гўзал сўзлар бунёд этмас. Тўти ҳеч вақт қарға нутқини ижод этмас, Юз мартаба ҳажга бориб келса аҳмоқ, Ҳеч ким уни писанд этмас, ёд этмас («Тўтинома»).* Қарға асло какликка тенг келолмас, Арслонгина

кучли филдан енгилмас («Тўтинома»). Аҳмоқ хориганини билмас, кўса қариганини (Мақол).

Қиёслаш муносабати кўпинча иккинчи қисм олдидан қиёс мазмунидаги шарт ёки пайт эргаш гапни келтириш йўли билан бўлади: *Тома-тома кўл бўлур, ҳеч томмаса, чўл бўлур* (Мақол).

Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг кесими бир хил бўлган ҳолларда, стилстик талаб билан, кесим бир ўриндагина қўлланиши мумкин: *Дўст ачитиб, душман кўлдириб гапирар. Арслон узидан қайтмас, йиғит сўзидан. Яхшининг шарофати тегар, Емоннинг касофати. Гул тикансиз бўлмас, дур садафсиз* (Мақоллар).

Баъзи боғловчисиз қўшма гапни юзага келтирувчи биринчи гап фразеологик бирикмага айланган: *Бу аҳволни ким пайқади? Пайқаш уёқда турсин, ўқитувчиларнинг додига қулоқ осадиган киши бўлмади* (А. Қаҳҳор). *Бухорога бориб ўқиш нари турсин, қишлоқда ҳам ўқий олмас эдим* (С. Айний).

Иккинчи қисми бўлмади феълидан ташкил топган қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар алоҳида группани ташкил этади. Бундай позицияда бўлмади феъли қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган мақсад амалга ошмаганини англатади ва маъно ҳамда функциясига кўра шахсиз гапга тенг бўлади: *Ҳа, айтгандай, сигирингизни қаншарига темиратки чиқибди, намақоб суркадим, нос пуркадим — бўлмади* (А. Қаҳҳор). *Лаълихоннинг ютган оши ҳам нарига ўтмай қолди. Устидан аччиқ-аччиқ чой ҳам ичди — бўлмади* (Ойдин). *Мен бир оз ҳазиллашиб кўрдим, бўлмади* (Ойдин). *Ҳеч кимга кўринмай ҳам кўйдим — бўлмади* (Ойдин).

Қиёслаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг кесимлари феъл кесим ёки от кесим тарзида бўлиши мумкин. Қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг кесими феъл кесим бўлганда, унинг замон шакллари бири-бирига мувофиқ келиши ҳам, мувофиқ келмаслиги ҳам мумкин.

1. Кесимлар ўтган замон шаклида: *Мамажон уни бошлиқ олдига судраб кирмоқчи эди, бошқа бир шов-шув кўтарилиб кетди* (Ас. Мухтор). *Либосни бойлар кийди — бизлар яланғоч* («Хат»).

Сўнги қўшма гапнинг от кесими, биринчи кесимга кўра, ўтган замон сифатида уқилади, замони кўчирилади.

2. Кесимлар ҳозирги замон шакли ва мазмунида: *Бир одам ариқ чопади, кўп одам сув ичади* (Мақол). *Шаҳарлар боқийдир, умр — ўткинчи, Дарёлар собитдир, сувлар — кўчкнчи* (Шайхзода). *Ҳусн тўйда керак, муҳаббат кунда керак* (Мақол).

Мақол, матал типидagi қиёслаш, ўхшатиш маъноларини англатган гапларнинг кесимлари одатда ҳозирги замон шакли ва мазмунида бўлиб (кесим умумий бўлганда, бир ўриндагина қўлланади), уларда умуман, доимо бўладиган воқеа, ҳодисалар ҳақида фикр юритилади: *Юрган — дарё, ўтирган — бўйра. Яхши*

қанд едирар, ёмон панд едирар. Қўл яраси кетар, тил яраси кетмас, Билган билганин ишлар. Билмаган бармоғин тишлар (Мақоллар).

3. Қесимлар келаси замон шакли ва мазмунида: *Энди мен сиздан бир нарса сўрайман, сиз тўғри жавоб бера оласизми?* (Ҳ. Ҳ а к и м з о д а).

Қийёслаш мазмунидаги қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг қесимлари турли замон шакли ва мазмунида бўлиши ҳам мумкин:

а) ҳозирги ва ўтган замон: *Мана, қаршиларингда, йўлнинг нариги бетида сарой бор — кирмабсанлар* (О й б е к).

б) ўтган замон ва ҳозирги замон: *...Уйи жуда совуқ эди, эгнимда юкча нимча* (О й б е к).

в) ўтган замон ва келаси замон: *Иккиси ҳам аҳмоқ... Бири йиғиб ўлган, бири еб ўлади* (О й б е к).

г) ҳозирги ва келаси замон: *Менга пул керак, қаердан оламан?* (О й б е к). *Сиз ишонмаяпсиз, бошқалар ҳам ишонмай қўядилар.*

Қийёслаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмлардан англашилган мазмун турли даврга тааллуқли бўлиши табиийдир: ўтган ҳодиса билан ҳозиргиси, ҳозирги ҳодиса билан келгусида бўладиган ҳодиса қийёсланиши мумкин:

Қийёслаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларнинг тузилиши, пайт муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплардек, эркин бўлмайди. Бу хил гаплар одатда икки содда гапдан тузилади. Бунинг сабаби шундаки, қийёслаш муносаба­тида асосан қўшма гап таркибидаги айрим бўлақлар қийёслана­ди, демак, жумла қанча ихчам бўлса, қийёсланаётган бўлақлар шун­чалик аниқ ва ёрқин кўзга ташланади, диққатни ўзига жалб эта­ди. Пайт муносабатини ифодалаган қўшма гапларда эса бутун гап мазмуни ҳақида фикр юритилади, бутун гаплар муносабати кўрсатилади.

Айрим ҳолларда боғловчисиз қўшма гапнинг қисмлари маъ­лум даражада мураккаб бўлиши, бирдан ортиқ содда гаплардан тузилиши ҳам мумкин. Бунда ҳам гаплар аниқ икки марказга гуруҳланади ва қисмларда айрим бўлақлар қийёсланаётгани сези­либ туради: *Мана, сизда нарса бор экан, сотибсиз, бизда бир пар­ча ердан бошқа кўзга иллинарлик ҳеч нарса йўқ эди* (О й б е к). *У ютса, унинг ютуғига биз шерик бўламиз, биз ютсак, бизнинг ютуғимизга у шерик бўлади* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

#### Изоҳлаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар

Боғловчисиз қўшма гапларнинг айрим турларида қўшма гап­ларнинг таркибидаги бир қисмдан англашилган воқеа, ҳодиса иккинчи гапдан англашилган воқеа, ҳодисага боғлиқ бўлади, бир қисм иккинчисини ёки унинг таркибидаги айрим бўлақларни изоҳ­

лаб, тўлдириб келади. Бундай боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги қисмлар бир-бирига мазмунан боғлиқ бўлиб, ораларидаги семантик муносабати зич бўлади.

Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги қисмларнинг семантик муносабати турлича бўлгани учун, унинг интонацияси ҳам икки хил бўлади.

Изоҳлаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларда таркиб ҳам қатъийдир. Қўшма гап таркибидаги ҳар бир қисмнинг маълум ўрни бўлади. Бу тартибнинг ўзгариши маъно ва интонацияни ўзгартиради, ифодаланмоқчи бўлган фикр англашилмай қолади: *Биз етиб келдик — кутубхона очилди. Кутубхона очилди — биз етиб келдик.*

Биринчи қўшма гапда биз етиб келишимиз билан, кутубхонанинг очилгани ифодаланмоқда. Агар бу қўшма гапнинг таркибидаги қисмлар алмаштириб айтилса, акс маъно — кутубхонанинг очилиши билан, бизнинг етиб келганимиз англашилади.

Таркибидаги қисмларнинг ўзаро семантик муносабатига кўра, изоҳлаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар уч гуруҳга бўлинади. Боғловчисиз қўшма гапларнинг бир гуруҳида қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериш шарти, пайти, сабаби, ҳолатини қўшма гапнинг биринчи қисми кўрсатади. Боғловчисиз қўшма гапнинг бошқа гуруҳида қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмини ёки унинг таркибидаги айрим бўлақларни изоҳлаб, тўлдириб, унга нисбатан бирор функцияни бажариб келади. Бундай қўшма гапларнинг учинчи гуруҳида иккинчи қисм биринчи қисмнинг умумий мазмунини изоҳлайди.

Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмлар орасидаги мураккаб семантик муносабат айниқса изоҳлаш муносабатида яққол кўринади. Изоҳлаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар мазмун муносабатларини ифодалаш учун хизмат қилади.

**1. Шарт-пайт муносабати.** Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши учун биринчи қисмдан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши шарт қилиб қўйилади, шарт албатта пайт билан боғлиқ бўлади; шу билан бирга баъзи турларида сабаб оттенкаси ҳам бўлади. Бу турдаги қўшма гапларнинг биринчи қисми кўтарилувчи интонация билан, иккинчи қисми эса пасайиб борувчи интонация билан талаффуз этилади. Ҳар икки гап орасида ўзига хос пауза берилади: *Мақтанчоқ бўлманг — ҳижолат тортмайсиз (Мақол). Давлат тинч — халқ тинч (Ойбек).*

Бу хил боғловчисиз қўшма гапларнинг қисмлари шунчалик киришиб келадики, ташқи томондан худди бир предикатив конструкциядек уқилади.

Қўшма гапнинг қисмлари орасидаги шартлик муносабати конкрет бўлиши ёки бу шартлик умумий равишда бўлиши мумкин.

а) конкрет шартлик ифодаланганда, иккинчи гапдан англашил-

ган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши учун маълум конкрет пайтда рўй берувчи ёки рўй бериши мумкин бўлган конкрет шарт қўшма гапларнинг биринчи қисмида ифодаланади: «*Кичкина*» ариқчани юқоридан сакрат — тошни чайнаб ташлайди (О й б е к). *Олег, мен сени албатта қоласан деб зўрлаётганим йўқ. Кетишни хоҳлар экансан — ихтиёр ўзингда* (Космодемьянская). *Эшикни оч, ташқари чиқай, сўнг нима десанг ҳам бераман* (М. Ибрагимов).

б) қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши ҳар вақт маълум бир шарт асосида бўлиши ифодаланади. Бунда шартлик мазмуни маълум конкрет замон билан боғланмайди. Конкрет шарт эмас, умумий шарт ифодаланади ва бу мазмун пайт, сабаб билан боғланади. Бу хил қўшма гаплар мақолларда, умуман бўладиган воқеа, ҳодисаларни ифодаловчи гапларда қўлланади: *Юрт бетинч — сен бетинч* (Мақол). *Дангаса бўлманг — бахтсиз бўлмайсиз* (Мақол). (подшо) *бахайбат бир йўлбарсдир. Тегдинг ютиб юборади* (Б. Кербобоев).

Шарт-пайт муносабатидаги пайт оттенкаси қўшма гапнинг бошланишидаги *шу пайтда, шунда* лексик элементлари орқали ҳам англашилиб туради: *Ишингни бошдан пухта қил, охиригача жиловни қўлдан берма, эрта тур, кеч ёт, кўсакни тўқ қилиб, офатдан сақлаб, дон пишир — ана шунда планинг юз* (О й б е к).

Шарт-пайт муносабатининг ифодаланишида қўшма гап таркибидаги қисмлар кесимнинг замон муносабати катта роль ўйнайди: шарт-пайт муносабатида биринчи гап олдин, иккинчи гап сўнг рўй бериши керак: *Салима келди — дарс бошлаймиз*. Агар замон муносабати ўзгарса, пайт муносабати ифодаланади: *Салима келди — дарс бошладик*.

Шарт тушунчасидаги реаллик ва ирреаллик қўшма гапнинг бу турида ҳам бўлади.

Реаллик: *Вазифани бажардинг — хурсанд бўлиб кетади*.

Ирреаллик: *Вазифани бажардинг — хурсанд бўлиб кетар эди*.

Реаллик ва ирреаллик қўшма гапнинг умумий мазмунидан ҳамда бошқарувчи гап кесимининг шаклидан англашилиб туради.

Шарт-пайт муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган гапларнинг кесимлари қуйидагича бўлади:

а) биринчи гапнинг кесими буйруқ феъли орқали, сўнгги гапнинг кесими аниқлик феъли орқали ифодаланади: *Қолхозчиларни бириктир — ҳар бирининг юрагида бўрон қўзғолади* (О й б е к). *Тўғри бўлинг, бежавотир бўласиз, Мақтанчоқ бўлманг — ҳижолат тортмайсиз* (Мақол).

Қўшма гапнинг биринчи қисмининг кесими буйруқ феъли орқали бўлганда, иккинчи қисмининг кесимини келаси замон шаклида бўлишини талаб этади, чунки иккинчи қисмдан англашилган мазмун биринчи қисмдаги шарт рўй берганда юзага келиши мумкин.



б) ҳар икки қисмнинг кесими аниқлик феъли орқали ифодаланadi: *Бошқанг қимирлама, жилдинг — отиласан* (Я ш и н). *Камбағалчилик одамнинг ёруғ дунёдан бўлган умидини кечириб, занглаб еб ташлар экан. Ёруғ дунёдан умидинг бўлмагандан кейин, дарчанг қийшиқ турди нима бўлди-ю, тўғри турди — нима бўлди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Фурсатни қўлдан бердинг, ҳосилнинг қаймоғидан айрилдинг. Шаҳарга тушди — қишлоқ қолади, қишлоққа тушди — шаҳар қолади.*

Боғловчисиз қўшма гапнинг ҳар икки қисмининг кесими аниқлик феълидан ифодаланганда, одатда биринчи қисмнинг кесими ўтган замонда бўлса, иккинчи қисмнинг кесими келаси ёки ҳозирги замон шаклида бўлади, агар биринчи қисмнинг кесими ҳозирги замонда бўлса, иккинчи қисмнинг кесими келаси замон шаклида бўлиши керак. Айрим ҳолларда ҳар икки қисм кесимининг бир шаклда бўлиши ҳам учрайди (юқоридаги мисолларга қаранг). Бу ҳолда иккинчи қисмга умумий изоҳ, умумий баҳо беради.

в) ҳар икки қисм ёки қисмлардан бирининг кесими от кесим тарзида бўлади; феъл кесим билан бирикканда, от кесимнинг замони кўчирилиши мумкин: *Юрт бетинч — сен бетинч* (Я ш и н). *Ўзи юзсиз — сўзи тузсиз* (Мақол). *Қўшнинг тинч — сен тинч* (Мақол). *Ишнинг кўзини бил — дала ҳам обод, чойхона ҳам...* (О й б е к). *Кўзим тирик — мен билан муомала қиласиз.* (О й б е к). *Ўлимга ҳали вақт бор. Тириксан — кўрганг ганимат* (О й б е к).

Боғловчисиз конструкцияларда шарт-пайт мазмуни сабаб-натижа мазмун муносабатига яқин туради. Бу ҳол шарт ва сабаб тушунчаларининг бир-бирига яқинлиги туфайли содир бўлади. Бундай мазмун муносабати биринчи қисмининг кесими тўлиқсиз феъл билан ифодаланган боғловчисиз қўшма гапларда яққол кўринади: *Хотининг бунақа феъли тез экан, (болани) олиб кетмагани ҳам дуруст* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Отлиқми, пидедами, биров келаётганга ўхшайди...* (Ч е х о в). *Биз ўз ишимизни билиб қилаверамиз, ҳа оғайни, билиб қўйинг, бемаъни атакани ақлсизлар қилади, балки сойдан бир томчи ҳам сув чиқмас, одамлар ишдан қолсин, экинлар кечикиб кетсин, иннайкейин бутун областда шарманда бўлайлик* (Ш. Р а ш и д о в). *Қўшни эканмиз — мен ўтаман* (О й б е к).

Шарт-пайт муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмлар кўпинча тўлиқсиз ва бир составли гап тарзида бўлади.

**2. Сабаб-натижа муносабати.** Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги қисмлар сабаб-натижа муносабатини ифодалаши мумкин. Бу ҳолда қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмда ифодаланган воқеа ҳодисанинг рўй бериши ёки рўй бермаслигининг сабабини, асосини кўрсатади: *Мен у йўл деҳқончиликдан ҳеч нарса ололмадим: Кузги буғдойнинг бошоқлари шира олаётган пайтда, ҳавода ола булут пайдо бўлиб бошоқлар куйиб қов-*

*жираб кетди* (С. А й н и й). Еки боғловчисиз қўшма гапнинг биринчи қисми иккинчи қисмда ифодаланган воқеа, ҳодисанинг сабабини кўрсатиши мумкин. Бу ҳолда қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмда рўй берган воқеа, ҳодисанинг натижаси эканлиги англашилади: *Сени кўрдим, ўйнади юрак, Булбул каби сайради тилим* (У й ғ у н).

Шунга кўра, сабаб-натижа мунсабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар икки гуруҳга бўлинади: а) иккинчи қисми сабаб мазмунини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар (натижа-сабаб); б) иккинчи қисми натижа мазмунини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар (сабаб-натижа).

Боғловчисиз қўшма гаптаги сабаб-натижа муносабатини ифодалашда, умумий контекст, кесимларнинг лексик маъноси, интонация, урғу, гапларнинг ва гап бўлақларининг ўринлашиши асосий роль ўйнайди, мазмун муносабати шу воситалар асосида келиб чиқади.

Сабаб-натижа муносабатига киришган гапларда айниқса интонациянинг роли катта. Агар ўзига хос сабаб-натижа интонацияси бўлмас экан, қўшма гапнинг тури ҳам ўзгаради: *Одамлар жим бўлди — Василий мажлисни очди* (Қ а з а к е в и ч). Бу қўшма гапни турли интонация асосида пайт-натижа, сабаб-натижа, иккинчи қисми сабаб ифодалаган боғловчисиз қўшма гап сифатида тушуниш мумкин. Сабаб-натижа ифодаловчи баъзи боғловчисиз қўшма гап қисмларини санаш интонацияси билан талаффуз этиш уларни пайт муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапларга яқинлаштириб қўяди: *Ер тош қотган; қор мойланмаган аравадай ғижирлайди* (О й б е к). *Кундан-кунга сарғайиб сўла бошлади; уни ғам адо қилмоқда эди* (М. И б р а г и м о в). *Сен бойни ёмон кўрасан, ёлғиз мен сени ундан қутқараман* (Ҳ. Ҳ а к и м з о д а). *Гапнинг тўғри, даданг ҳам хизматкорнинг уйланишини сира ёқтирмайди* (О й б е к).

А. Иккинчи қисми сабаб мазмунини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар. Бу хил боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг биринчиси натижа ифодаласа, иккинчи қисм бу натижа қандай сабаблар асосида рўй беришини ифодалайди. Иккинчи қисм сабаб ифодалаган қўшма гапларнинг биринчи қисми бир текисдаги нормал интонация билан талаффуз этилади ва интонация гап охирида бир оз кўтарилади. Иккинчи қисм эса кўтарилувчи интонация билан талаффуз этилади ва ҳар икки қисм орасида гапнинг давом этишига ишора берадиган сезиларли пауза берилади; иккинчи қисми биринчи қисминикига қараганда секин айтилади ва маълум гап бўлақларига логик урғу тушади.

Сабаб муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг кесимлари қуйидагича бўлади:

1. Қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг ҳар иккаласининг кесими ўтган замон шакли ва мазмунида бўлади: *Бобосининг гапини уқиб олмоқ учун унинг кетидан қолмай югуриб юриш ке-*

рак эди: бобоси бир лаҳза тинчмай юргани-юрган эди (Ойбек). Ростдан ҳам танқидга Қаландаровнинг эти ҳийла ўлган, бундан бирмунча вақт бурун уни биров шунчалик танқид қилса, ҳақиқатан тиззасини кўкрагига қўйиб, тилини суғуриб олишга жон-жаҳди билан уринар эди (А. Қаҳҳор).

2. Ҳар икки гапнинг кесими ҳозирги замон шакли ва мазмунида бўлади (бунда содда гапларнинг бирининг ёки ҳар иккаласининг кесими от кесим шаклида бўлиши мумкин): *Қаттиқ совуқ кунларда қулоқларини эски латта билан боғлаб олса ҳам, бунинг фойдаси йўқ, барибир, бурун ва лаблари титрайди* (П. Турсун). *Ёз охирида Самарқандда кечалари салқин, кундузлари иссиқ бўлади: туш пайтида шабада тоғдан салқин ва роҳатбахш ҳаво келтирмайди* (Ойбек). *Ҳамма айб ўғлимда: гўл, бўшанг* (Ҳ. Ҳакимзода).

3. Ҳар икки гапнинг кесими келаси замон шакли ва мазмунида: *Кўмирни кўпроқ сотиб оламиз — қиш анча совуқ келадиганга ўхшайди. Уйни йиғиштиришга улгурмаймиз — ҳозир меҳмонлар келиб қолишади.*

Қўшма гап таркибидаги сабабни кўрсатувчи иккинчи гапнинг кесими ҳозирги-келаси замон мазмунида бўлганда, биринчи гапнинг кесими буйруқ феъли шаклида бўлиши ҳам мумкин: *Ич, бобо, совумасин, қорнинг очдир* (Ойбек). *Лекин эҳтиёт бўл, қалтис жойлар кўп* (Ойбек). *Қўрқма отангнинг қаҳридан, мен сенга ёрман* (Яшин). *Пахтани қилгин эгат, бўлар экан кам меҳнат* (Қўшиқ).

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг кесимлари турли замон шакли ва мазмунида бўлиши ҳам мумкин:

а) натижа-ўтган замон, сабаб-келаси замон шакли ва мазмунида: *Саида бунга жуда суюнди: демак, ҳисобот юзасидан бўладиган музокара қизгин тус олади* (А. Қаҳҳор).

б) айрим ҳолларда сабабни ифодалаган гап маълум предмет — шахснинг ички психик ҳолатини кўрсатади. Бунда иккинчи гапнинг кесими ҳозирги замон феъли орқали ифодаланади, бу ҳолда биринчи гапнинг кесими ўтган замон феъли шаклида бўлиши мумкин: *Сиздан ташвишландим: баъзи вақтда ҳаддан ташқари ўзингизга ишонасиз* (Ойбек).

в) агар маълум ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериши учун сабаб олдинроқ рўй берган бўлса, қўшма гап таркибидаги сабабни ифодаловчи иккинчи гапнинг кесими ўтган замон шаклида, биринчи гапники ҳозирги замон шаклида бўлиши мумкин: *Ҳозир унча билинмайди — янги келгансиз...* (А. Қаҳҳор). *Орқа томондан ҳам солдатлар келмоқда: Четвериков учинчи батальонни ҳам жангга ташлаган бўлса керак* (Қазакевич). *Айрилиққа тушиб йиғлар икки ёр, сабрлар тугади, синди косаси, ғам билан сарғайди гулдайин дийдор* (Ҳ. Олимжон).

г) натижа мазмунини ифодаловчи биринчи қисмнинг кесими келаси замон, сабабни ифодаловчи иккинчи қисмнинг кесими ҳозирги замон шакли ва мазмунида: *Бирор нарса кийсанг бўлар*

эди, ҳаво совуқ (М. Горький). Томошага бормайман, бу ердаги томошаларнинг ўзи ҳам етиб турибди.

Иккинчи қисми сабаб ифодаловчи қўшма гаплар савол ва унга авторнинг ўзи берган жавоб бўлиши мумкин: Командирда ақл кўп. Қибланомаси билан мўлжаллаб туриб, бир кичкина тешик топмасмикан — ўтирардик-кетардик... (Ойбек). Ҳа, Сидиқжон ака, мунча тикилиб қолдингиз, чиройли эканми? (А. Қаҳҳор). Билмадим нима бўлди экан, шундан кейин бир қўлим билан оёғим буткул ишга ярамайдиган бўлиб қолди (А. Қаҳҳор).

Биринчи қисми мақол бўлган боғловчисиз қўшма гапларда иккинчи қисм натижа ифодалаб, биринчи қисм ўша натижанинг асосини ифодалайди: Юракнинг дардини дардлашиши босади, қулоқ сол! (Ойбек). Бирники мингга, мингники туманга уради-ҳамма балага қолади (С. Бородин).

Иккинчи қисми сабаб ифодаловчи қўшма гапларнинг шаклланишида шекилли сўзининг роли ҳам бор, бу сўз биринчи қисмнинг кесимидан сўнг келади: Қаландаров жаҳли келганда қандоқ бўлиши аён экан шекилли, шундай кўпириб, шундай тошиб шақиллаётган Ҳуринисо бирдан тушди, товуши, нечукдир, майин бўлиб қолди (А. Қаҳҳор).

Б. Иккинчи қисм натижа мазмунини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар. Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги қисмларнинг биринчиси сабабни, иккинчиси эса ундан келиб чиқадиган натижани ифодалайди.

Боғловчисиз қўшма гапларнинг баъзи бирида сабаб ва натижа муносабати билан барабар пайт муносабати ҳам ифодаланади. Шунга кўра, сабаб-натижа муносабати ҳам турлича ифодаланади; бир ўринда сабаб-натижа муносабати устун ва ёрқин ифодаланса: Бу етмагандай қайтанга, осов от нимадандир ҳуркиб, бир кўтариб ташлади — жарга қулашима сал қолди (Ойбек), бошқа ўринларда эса сабаб-натижа муносабати иккинчи ўринга ўтиб, асосан пайт муносабати ифодаланади: Биз ишладик, гуллади тупроқ, Биз ишладик, кўкарди экин (Уйғун). Ишим тўғриланиб кетди, ерим ўзимга қолди (Ойбек). Ячейканинг эътибори кўтарилиб кетди, комсомоллар ташвиқот ишларини қизитиб юборди (Ҳ. Шамс).

Баъзан сабаб-натижа муносабати билан барабар изоҳлаш, асослаш муносабати ҳам ифодаланади: Зориққан вақтимизда колхоз қарашган эди, қарзимизни уздик (А. Қаҳҳор). Пахта нима эканини бола ҳам билади: кўчада тўртта ёнғоқ, бир сиқим пахта тушиб ётган бўлса, аввал пахтага қўл узатади (А. Қаҳҳор).

Логик жиҳатдан сабаб олдин, натижа сўнг рўй бериши керак. Шу туфайли сабаб ва натижа муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг кесимлари турли замон шакли ва мазмунида бўлиши шарт. Аммо бундай ҳолат кам учрайди. Кузатилган материалларнинг кўпида сабаб ва натижа муносабатини ифодалаб келган гапларнинг кесимлари бир хил

замон шаклида бўлади. Шундай бўлса-да, юқоридаги қонуният бузилмайди; бир замонга оид кесимлардаги ҳаракат-ҳолат, хусусият кетма-кет рўй беради: бу ҳол контекстдан, кесимларнинг мазмунидан англашилми туради.

1. Сабаб ва натижа ифодаловчи гапларнинг кесимлари ўтган замон шаклида: *Совуқ сув яхши таъсир қилди — улар ҳийла енгиллашиб, аста тентирашди* (О й б е к). *Бундан беш-олти ой илгари йўқладим, — келдингиз, гаплашдик* (О й б е к).

2. Сабаб ва натижа ифодаловчи гапларнинг кесимлари ҳозирги замон шаклида: *Кўп яхши гапирасиз, олдингиздан кишининг кеткиси келмайди* (М. Горький). *Отам қариб қолдилар, онам дардчил — буларнинг неча кунлиги қолганлигини ким билади* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

3. Сабаб ва натижа ифодаловчи гапларнинг кесими келаси замон шаклида: *...Қаландаровнинг таклифи, шубҳасиз, ўтмайди; унда раиснинг обрўйи тушади* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Келаси замонга оид сабаб ва унинг натижасини ифодаловчи гапларнинг кесимлари буйруқ феъли шаклида бўлади: *Тилакларингизга етингизлар, мен ҳам кўкрагимни кўтариб, донгдор қизларим, қаҳрамонларим билан мақтанай* (О й б е к).

Келаси замонга тааллуқли сабаб ва натижа мазмунидаги ҳаракат-ҳолат кетма-кет рўй беради. Бу ҳолда иккинчи қисмнинг унда сўзи билан бошланиши сабаб-натижа муносабатини ифодалашда катта роль ўйнайди.

Сабаб ва натижа муносабатида кесимларнинг бир хил замон шакли орқали ифодаланишининг сабаби шундаки, кўп ўринларда сабаб мазмуни олдинроқ рўй берган бўлса-да, натижа мазмуни билан баравар давом эта беради, уларнинг орасида қатъий чегара бўлмайди: *Бу замонда ҳеч ким ҳам кўчада қолмас экан: заводда бири опам бўлди, бири акам бўлди — йўлимни топиб олдим* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Хўжа Фиёсиддин Ҳиротдаги баъзи машҳур зотларни гўзал тақлид қилди: ўтирганлар ўринларидан қўзғолмай қолдилар* (О й б е к). Бу қўшма гапларнинг биринчи қисмидан англашилган мазмун маълум даражада иккинчисидан олдинроқ рўй беради ва баробар давом этади.

Сабаб-натижа муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар таркибидаги гапларнинг кесимлари турли замон шакли ва мазмунида бўлиши мумкин: *Армияда ҳамма хабар бир зумда маълум бўлади: разведкачилар ўз бошлиқларининг қайтиб келганлигидан ўша онда хабардор бўлдилар* (Қ а з а к е в и ч). *Пули йўқ, жойи йўқ, — хотинни нима қилади?* (О й б е к).

Ҳаракат-ҳолатнинг кетма-кет рўй беришини англатувчи бу ҳолат сабаб ва натижа муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар учун хос бир ҳолдир.

Сабаб ва натижа муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг бири ёки ҳар иккисининг кесими буйруқ феъли орқали ифодаланиши мумкин: *Қизчанг йиғлайди — сен борма* (О й б е к). *Ўйла, Қоратой, ишқилиб, Йўлчи*

боламга таянч бўл, ёлғизлатма, йигитнинг кўнгли бузилмасин, боши букилмасин (О й б е к).

Сабаб англатувчи гапнинг кесими шарт феълнинг керак сўзи билан бирикуви орқали ифодаланиб, натижа ифодаловчи қисмининг кесими аниқлик феъли шаклида бўлади: *Қаландаровнинг даъвосига қарши бундай жавоб ҳеч кимнинг эсига келмаган бўлса керак, ҳамма кулиб юборди ва Саиданинг гапни маъқуллади* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Қаландаров Саиданинг зарбага бундай эпчиллик билан чап беришини сира хаёлига келтирмаган бўлса керак, ўзи шошиб қолди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Бу хил қўшма гапларнинг тузилишида интонациянинг ўзига хос роли бор.

Баъзи боғловчисиз қўшма гапларда натижа мазмуни биринчи планда бўлади: *Эри ҳисобчи, ўзи бригадир, икковининг топганидан шундай ҳовли-жой, шундай рўзғор орттириб бўлармикин?* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

3. Ухшатиш муносабати. Боғловчисиз қўшма гап қисмларининг биридан англашилган мазмун иккинчисидан англашилган мазмунга ўхшатилиши мумкин, бу ўхшатиш орқали асосий фикр ифодаловчи гаптаги мазмун янада конкретроқ, ёрқинроқ берилади. Одатда, қўшма гапнинг биринчи қисмида асосий, рўй берадиган, реал ҳодиса ифодаланиб, иккинчи қисмда реал бўлмаган, ўхшатилган ҳодиса ҳақида гап боради: *Кундузи тун деб ўйлаб сарҳадга келди ўғри, кўршапалак охири оташга келди тўғри* (Ҳ. О л и м ж о н).

Мақол шаклидаги баъзи ўхшатиш мазмуни ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларда ўхшатишдан ташқари, натижа ёки хулосалаш мазмуни ҳам бўлади: *Сув келди — нур келди. Қўшни келди — кўмак келди* (Мақол). *Хатингни ўқидим — ўзингни кўрдим* (О л и м ж о н).

Бу қўшма гапларда хулосалаш, тенглаш мазмуни ҳам англашилади.

Ухшатиш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар одатда икки қисмдан тузилади, қисмлар ҳам структура жиҳатдан мураккаб бўлмай, бир содда гапдан иборат бўлади.

Бу типдаги боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган гапларнинг кесимлари асосан ўтган замон шакли ва мазмунида бўлиб, замон шакллари бир-бирига мувофиқ келади.

Ухшатиш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларнинг интонацияси мураккабдир. Бир ўринда боғловчисиз қўшма гапнинг биринчи қисми охирига томон бир оз кўтарилиб борувчи интонация билан айтилиб, сўнгра гапнинг давом этиши сезилиб турадиган пауза берилади, иккинчи гап эса кўтарилиб борувчи юқори интонация билан талаффуз этилади: *Майни жуда кўп ичадиган Тўғонбекка икки коса май ҳеч қор қилмади: чанқоқ туянинг лаби сувга тегди, холос!* (О й б е к).

Боғловчилар қўшма гапларни ташкил этган қисмлар орасида юқоридаги каби семантик муносабатлардан ташқари, яна бошқача муносабатлар ҳам ифодаланиши мумкин:

1) қўшма гапнинг биринчи қисми иккинчи қисмдан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг рўй бериш пайтини кўрсатади; Каттагина, чирик тўнғак орқасида мукка тушган гавдага кўзи тушди — югурди (Ойбек). Асқар полвон ўйланиб ҳали жавоб бергунча йўқ эди, оғир булутли ҳавони артиллерия даҳшатли гумбирлатиб юборди (Ойбек). Йўлчининг кетганига бир соат қадар бўлган эди, Гулнор кўркем сочларини тузатиб, ...тотли кечинмаларга, ўйларга берилиб ўтирарди (Ойбек). Ҳарбий Совет аъзоси машинага ўтирди — машина жўнаб кетди (Қазақевич). Одамлар жим бўлди — Василий мажлисни очди (Қазақевич). Вақт хуфтондан ўтган; жувозхонада чироғ кўринди (Ойбек).

2) иккинчи қисм натижа ифодалайди: Айтайлик — тузатсин! (А. Қаҳқор).

3) иккинчи қисм мақсад ифодалайди: Эшикни бекит — совуқ кирмасин. Яхши ишлайлик — давлатимиз бой, ҳаётимиз фаровон бўлсин.

Боғловчисиз қўшма гап турли-туман мазмун муносабатларини ифодалашда қўлланувчи синтактик конструкциядир. Шу сабабли боғловчисиз қўшма гаплар орқали ифодаланган мазмун муносабатлари кўрсатиб ўтилганлар билан, албатта, чегараланмайди.

4. Қисмларнинг бири иккинчисини изоҳловчи боғловчисиз қўшма гаплар. Боғловчисиз қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчи қисмини турли томондан изоҳлаши мумкин. Бунда: иккинчи қисм биринчи қисм таркибидаги айрим бўлақларининг маъносини изоҳлайди, тўлдиради ёки биринчи қисмнинг умумий мазмунини изоҳлаб, шу мазмун билан боғлиқ бўлган турлича маълумотни ифодалаш мумкин: Мен биламан; иқбол бизники, Бизникидир, саодат, шараф (Уйғун). Шунини яхши билинг: ўчмас номингиз, ўчмас бу боғларда босган изингиз (Т. Тўла). Нурига ўхшаш кизларнинг ишқи баҳорда ёққан қордай: бир ёқдан ёғиб, бир ёқдан эриб кетади (Ойбек).

Бу қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчи қисм таркибидаги феъл олмош (биламан, шунини) нинг маъносини изоҳлайди. Учинчи қўшма гапнинг иккинчи қисми эса биринчи қисмнинг мазмунини умумий равишда изоҳлаб келади.

Айрим гап бўлақлари изоҳланганда, изоҳланувчи бўлақ маъноси абстракт сўзлар (феъл, олмош, баъзан абстракт от) орқали ифодаланади. Бундай гап бўлаги кўпинча қўшма гапнинг биринчи қисми таркибида бўлиб, унга логик урғу тушади. Одатда, бу хил қўшма гапнинг биринчи қисми кўтарилган интонация билан айтилиб, ундан сўнг кейинги гапнинг бошланишига ишора берувчи огоҳлантирувчи пауза бўлади.

Маъноси изоҳланаётган сўз гапнинг турли бўлаги вазифасида кела олади.

Иккинчи қисми биринчи қисмнинг умумий мазмунини изоҳловчи қўшма гапларда биринчи қисмнинг мазмуни билан боғлиқ бўлган қўшимча изоҳ, маълумот берилади ёки авторнинг муносабати ифодаланади.

Боғловчисиз қўшма гапнинг биринчиси таркибидаги айрим бўлакни изоҳлаб келган иккинчи қисм ўз мазмунига кўра ўзи изоҳлаб келаётган бўлак маъносига тенг бўлади. Бундай қисм функциясига кўра ўзи изоҳлаб келаётган олмош ёки отнинг функциясига тенгдир, шунинг учун ҳам бундай қўшма гап қисмини маъноси изоҳланиб келаётган бўлак ўрнига қўйиш мумкин бўлади: *Бир нарса аниқ эди: бу одам уни ўзига маҳкам михлаб кетди* (Ас. М у х т о р). Бу жумладаги олмошни тушириб, *Бу одам уни ўзига маҳкам михлаб кетгани аниқ эди* тарзида ифодалаш мумкин.

Бу мулоҳазалардан маълум бўладики, бундай қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчи қисмига нисбатан бирор функцияни бажаради. Бунда иккинчи қисм биринчи қисмга нисбатан субъектив, объектив, атрибутив, релятив функцияда келиши мумкин. Шуниси характерлики, қўшма гапнинг иккинчи қисми бирор гап бўлагининг сўроғига жавоб бўлади (*нима? нимани? қандай? каби*). Сўроқ қўшма гапнинг биринчи қисмидан берилади. Бундай функцияси билан қўшма гапнинг иккинчи қисми гап бўлақларига тенг бўлмайди, бундай номланиш синтактик-семантик функцияга кўрадир.

А. Қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи қисм биринчи қисмга нисбатан субъектив муносабат и ф о д а л а й д и. Боғловчисиз қўшма гапнинг бу тури икки кўринишга эга:

а) биринчи қисмнинг таркибидаги олмош орқали ифодаланган эганинг маъноси иккинчи гапда изоҳланади: *Сўзлаб бердинг. Бари эсимда: Қолхоз туздик... Мен ўзим бошлиқ...* (О й б е к).

Биринчи гапнинг эгаси вазифасида кўпинча *нарса* олмоши келади. Бу олмош ёлғиз қўлланмай, ўз аниқловчиси билан бирликда ишлатилади: *бир нарса, икки нарса, ҳамма нарса, турли нарса, шу нарса* каби. Бу бирикмалардан кўринадики, *нарса* сўзининг бу вазиятдаги аниқловчилари ҳам маъноси умумий бўлган олмош ёки сонлар орқали ифодаланади. Бу ҳол *нарса* сўзининг абстрактлик маъносини янада ортттиради, изоҳга талаб янада кучаяди. Қўшма гапнинг иккинчи қисми ана шу бирикмани изоҳлайди: *Шу вақтда ҳамма нарса жонланиб кетди: ўрмонлар ҳам, ҳовузлар ҳам, дашт саҳролар ҳам яшнади* (Гоголь).

б) биринчи гапда эга бўлмайди: гапнинг олмош орқали ифодаланган эгаси тушиб қолади ёки биринчи гап бир составли гап тарзида бўлади: *Унинг кўнглидан ўтди: борди-ю, Латофатхон дегани суви қочиб, шохида майиз бўлган кампирсимон бир хотин бўлсачи?* (А. Қ а х ҳ о р). *Ўзингизга маълум: кадр танқис* (О й б е к).

Кўринадики, биринчи қисмнинг мазмуни, албатта, иккинчи қисмнинг бўлишини талаб этди.

Савол-жавоб шаклида бўлиб, биринчи қисмдаги эгаси олмош орқали ифодаланган боғловчисиз қўшма гаплар ҳам шу типга киради: иккинчи қисм биринчи қисм таркибидаги олмошнинг маъ-



носини изоҳлаш билан биринчи гапга нисбатан эга функциясида бўладилар: *Қим табиб, бошидан ўтган табиб* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Б. Қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмга нисбатан объектив муносабат ифодалайди. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмнинг кесимини изоҳлаши, маъносини тўлдириши ёки биринчи қисм таркибидаги абстракт мазмунли олмошнинг маъносини конкретлаштириши мумкин. Одатда, бундай олмош тўлдирувчи ва-зифасида келади.

1) боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи қисм биринчи қисмнинг кесимини изоҳлаганда, маъносини тўлдириганда, унга нисбатан қуйидаги мазмун муносабатларида бўлади:

а) маълум воқеа, ҳодисалар ҳақида хабар. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми бирор воқеа, ҳодиса ҳақида хабар беради, шу йўл билан биринчи қисмнинг кесимидан англашилган маънони изоҳлайди, тўлдиради.

Бу хил гапнинг биринчи қисмининг кесими *айтмоқ, жавоб бермоқ, тушунтирмоқ, ёзма, ваъда бермоқ, огоҳлантирмоқ, келишмоқ, талаб қилмоқ, рухсат этмоқ* каби феъллар орқали ифодаланади: *Василий Иванович тўғри айтади: бригада бирор касбдаги одамни четдан чақиршига муҳтож бўлмасин* (Ас. Мухтор). *У ёзибди: «Баракалла, ўртоқ шоир, қани дўстлик, оғайнилик, ҳафсалам пир»* (Ғ. Ғулом). *Фахр билан силкиб қўл, Дерлар: тилаймиз оқ йўл* (Қ. Ҳикмат).

Боғловчисиз қўшма гапнинг бу тури кўпинча автор гапи ва кўчирма гапдан тузилади. Бу ҳолда автор гапи кўчирма гапдан олдин, унинг ўртасида ёки ундан сўнг келиши мумкин. Автор гапнинг кўчирма гапдан сўнг келиши кам бўлиб, у асосан оғзаки нутққа хосдир: *Совет ҳукумати ерни сиздан тортиб олгандан кейин асл эгаларига топширар экан, энди ердан умид қилмас экансиз, денг!* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Автор гапнинг кўчирма гапдан олдин ёки, айниқса, кўчирма гап орасида келиши ёзма нутққа хосдир:— *Шу кузда,— деди отам,— мактабга бераман деган ниятим бор* (С. А й н и й).

Айрим ҳолларда кўчирма гапнинг айнан ўзи эмас, унинг мазмуни ифодаланади: *Ефим Данилович тушунтириб берди: Капитан Каримов Жўраҳонни ўлдирган ва бошқа катта жиноятларни зиммасига олган бандитлар изига тушибди* (Ас. Мухтор).

б) бирор воқеа, ҳодисани тушуниш, қабул қилиш. Бу ҳолда биринчи гапнинг кесими *кўрмоқ, қарамоқ, эшитмоқ, эсламоқ, танимоқ, сезмоқ* ва шу каби феъллар орқали ифодаланади: *Мот қолмайми, ўзим кўрган батрак Қўкан — Қандай сўзга, қандай онга келиб етган* (Ғ. Ғулом). *Кўрдингиз-ку, қанча ерга экин эканман* (О й б е к).

Боғловчисиз қўшма гапнинг бу турида биринчи қисмнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолат орқали нималар уқилгани, тушунилганини қўшма гапнинг иккинчи қисми кўрсатади.

в) фикрлаш процесси, кишининг ички психик ҳолати. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми кишининг фикрлаш процессини, психик ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолда биринчи гапнинг кесими *ўйламоқ, тушуноқ, пайқамоқ, билмоқ, ишонмоқ, унутмоқ, ҳисобламоқ, кўрмоқ, иқрор бўлмоқ, истамоқ, қўрқмоқ, хавфсирамоқ, ҳайрон бўлмоқ* қаби феъллар орқали ифодаланади: *Англадим, мен, сендаги фикр, Сенда бўлган қарашлар янги (У й ғ у н). Яқун қилдим: кўз ёшларимга икки боис бор экан, асли (У й ғ у н). Мен биламан: енгамиз, бизнинг ғалабамиз таъмин этилган (У й ғ у н).*

Изоҳ муносабатини янада таъкидлаш учун маъноси изоҳланаётган феъл изоҳловчи гапнинг бошланиши ва охирида такрорланиб келиши мумкин: *...пайқамай қолди: бакларга тегдими, моторигами ёки бомбалар солинган кассеткаларгами — билмади (Б. П о л е в о й).*

Бу хил боғловчисиз қўшма гаплар структурасига кўра, автор ва кўчирма гаплардан таркиб топиши ҳам мумкин: *Дилдор юрак уришини, ҳаяжонини боса олмасдан ёстиққа бошини қўйиб ўйлади: Унутмабди, қадрдоним, у билан яшаш, бирга жафо чекиш қаби зўр бахт борми? (О й б е к).*

Боғловчисиз қўшма гапларнинг бу группасини ташкил этувчи асосий лексик-грамматик восита *билмоқ* феълдир. *Билмоқ* феъли одатда, қўшма гапнинг биринчи қисмининг кесими вазифасида келиб, у ўтган замон ёки ҳозирги замон шаклида бўлади: *Билар эдим, муқаддас жангга, Шак-шубҳасиз боришинг лозим. Билар эдим, Улуғ Ватанга, Шараф эрур бўлмоқ мулозим (У й ғ у н). Энди билдим, бизга берган ваъдалар ёлғон экан, Кўнглингизни ўзгалар ўз кўнглига солган экан (У й ғ у н). Мен биламан: фақат бизга боқар, Бизникидир асл келажак (У й ғ у н). Мен биламан: у ер бўз, саҳро, Гул тергани кетган эмасан (З у л ф и я).*

Айрим ўринда *билмоқ* феълнинг шарт феъли шакли ҳам қўлланади: *Билсанг, менинг ҳам ўғлим Қолди сенинг ерингда (Х. О л и м ж о н).*

Одатда *билмоқ* феъли кесим вазифасида келган гап йиғиқ гап шаклида бўлади. Агар бу хил гап таркибида воситали тўлдирувчи қўлланган бўлса, изоҳловчи иккинчи гап ана шу воситали тўлдирувчининг маъносини изоҳлайди: *Дадамени биласиз-оғир ишга ярамайдилар (А. Қ а ҳ ҳ о р). Мен сизни биламан. сиз бундай қилмайсиз... (О й б е к). Н и м а н и биласан-у, н и м а н и билмайсан — ростини айт! (В. О с е е в а).*

*Билмоқ* феъли кириш бўлак вазифасида ҳам келиши мумкин. Бу ҳол *билмоқ* феълнинг маъно ва функцияси сусайган ўринларда рўй беради.

*Билмоқ* феълнинг кириш бўлак вазифасида келиши унинг ўринлашиши ва қандай гап тури билан бирга келишига, маъно даражасига, логик урғу олиш-олмаслигига ҳам боғлиқ. Агар *билмоқ* феъли дарак гапларнинг ичида ёки охирида келса, кўпинча, кириш гапга яқинлашади: *Ҳа, ким билади, сенда оймнинг юмуши*

*бордир, бир чиқишинг керак (О й б е к). Ўзи етиштирган ҳар тола нахта, билади, элини қилар чароғон (Т. П.) Сиз кўнгли тоза йи-лит, биламан... (О й б е к).*

Объект муносабат ифодалаган бу хил боғловчисиз қўшма гапларнинг иккинчи хусусияти шуки, бу хил қўшма гапларнинг биринчи ёки иккинчи қисми сўроқ гап шаклида бўлади, асосий изоҳ гап ана шу сўроқ гап бўлади. Бундай сўроқ гап биринчи ёки иккинчи ўринда келади: *Ўзинг кимсан — айтчи... (В. О с е е в а). ...ҳолсиз чўзилиб ётган бу одамнинг юз-кўзи-ю, уст-боши қандай — билиб бўлмас-у тупроққа буланган эди (Ас. М у х т о р). Билмайман, ҳозир қайси боғда, қайси тоғда (О й б е к). Биз бой отангизга Ерматнинг қизини олиб бермоқчи эдик, хабарингиз борми? (О й б е к). Билмайман, қаяққа йўқолди,— деди у жиддий (О й б е к).*

Бу хил қўшма гапнинг сўроқ гап қисми кўпинча нисбий олмош иштирок этган риторик сўроқ гап шаклида бўлиб, бу сўроқ асосий гапнинг олдида, ундан сўнг ёки унинг таркибида келиши мумкин: *Нима дер эди, қизим, бола ярашипти дейди-да! (А. Қ а ҳ ҳ о р). Ким билади, бу вақт у қандай нафас олади, унинг ичида кимлар яшириниб юрибди, рўпарамиздан кимлар чиқиб қолиши мумкин, улар бизга дўстми, душманми? Ким билади (М е д в е д о в). Шу гигант қурилишларда ким айта олади, Бизнинг ўсмир билакнинг кучи синмаган? (Ғ. Ғ у л о м). Э, ўлим жарига қулашга сал қолдим, ўзим ҳам ишонмайман, қандай тирик қайтдим (О й б е к). ...Ким билади — тақдирнинг хоҳиши, жилваси яна қандай кутилмаган ўйинлар кўрсатар экан (О й б е к).*

2) иккинчи қисми биринчи қисмига нисбатан объектив муносабат ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларнинг иккинчи группасида қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи қисм биринчи қисм таркибидаги тўлдирувчи вазифада келган олмошнинг маъносини аниқлаш, изоҳлаш орқали биринчи қисмнинг мазмунини тўлдиради. Биринчи қисм таркибидаги мазмуни изоҳланаётган олмош *шу ёки бу* кўрсатиш олмошлари бўлади. Бу олмошлар асосан тушум келишигида бўлади, бошқа келишикда ёки кўмакчи билан келган шакли кам учрайди: *Буни аниқ билгил, эркли талаб қилар, Ҳар қадамда кураш, ботирликлар (О й б е к).*

Бу хил боғловчисиз қўшма гапларнинг мазмуни изоҳланаётган қисмининг кесими асосан *билмоқ, айтмоқ, сўрамоқ* каби феъллар орқали ифодаланади.

Мазмун изоҳланаётган олмош иккинчи қисм таркибида бўлиши ҳам мумкин. Бу типдаги гапларнинг қисмларида мустақиллик анча кучли бўлади ва қисмлар орасида изоҳдан ташқари бошқа маъно муносабатлари ҳам ифодаланади: *Тошдай оғир қўлларим бор, б у н г а ҳеч ким туриш беролмаган (Ҳ. Ҳ а к и м з о д а). Ун тўққиздан ошмай тур, гўзал, йигит сендан ш у н и сўрайди (Ҳ. О л и м ж о н). Зулфиқоров билан менинг масалам кўрилар эмиш, ш у н г а келдим... (А. Қ а ҳ ҳ о р).*

Айрим ҳолларда қўшма гапнинг биринчи қисми таркибида *бу, шу* олмошлари ўрнида олмош функциясидаги *нарса* сўзи қўлланади. *Нарса* олмоши ёлғиз келмай, *бир, бирон* каби олмош-аниқловчилар билан бирга ишлатилади. Иккинчи қисм эса шу бирикманинг мазмунини изоҳлаш билан биринчи қисмнинг мазмунини тўлдиради: *Қаландаров хўжаликни айланиб юриб бир нарса ни пайқади: ҳамманинг оғзида Саида... (А. Қаҳҳор). Учрайди Каримдек ўқитувчилар, Аммо бир нарса билсинлар улар: Эскилик сарқити бизга тамом ёт, Унга эргашимоқ, берилмоқ уят (Газетадан).*

В. Қўшма гап таркибидаги иккинчи қисм биринчи қисмга нисбатан атрибутив муносабат ифода-лайди. Бу хил қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчи қисм таркибидаги олмош ёки отнинг маъносини конкретлаштириб келади.

1. Биринчи қисм таркибидаги маъноси изоҳланаётган от *одам, китоб, хабар, воқеа, салом, талаб, манзара* каби маъноси умумий сўзлар бўлиб, иккинчи гап ана шундай сўзларнинг мазмунини изоҳлаш, конкретлаштириш йўли билан биринчи гапда ифодаланган фикрни тўлдиради, конкретлаштиради. Бундай отлар одатда эга ёки тўлдирувчи функциясида бўлади: *Хуш хабар олиб келдим: айиқ тутдиқ (М. Горький). Умидим бор: бир август туни бошлаб борар нажотга албат! (М. Жалил) Йўл бўйи ўтган-кетган дан гапириб борди. Бувайдадаги юзбоши воқеаси, ўзининг Сибирь қилинганини, Новикованинг очеркни ўқигандан кейин Москвага боргани, Новикова қандай қарши олганини ва у билан нималар тўғрисида гаплашганини гапириб берди (А. Қаҳҳор). Нор опа ҳам ёшлигидан ўрганиб қолган одатини тарк эта олмайди: ёши етмишдан ортган-у, ҳамон ўсма-сурма қўйиб, безаниб силкиниб юришни қўймайди (Журналдан).*

2. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмнинг таркибидаги аниқловчи ёки кесим функциясидаги олмошнинг маъносини изоҳлайди ва шу билан биринчи гапнинг мазмунини тўлдиради, конкретлаштиради. Маъноси изоҳланаётган олмош кўпинча *шундай* кўрсатиш олмошидир, бошқа кўрсатиш олмошларининг (*бундай, шу*) қўлланиши кам учрайди. Боғловчисиз қўшма гапларнинг бу типда иккинчи қисм биринчи қисм таркибидаги маълум бир предметнинг хусусияти, белгисини аниқлаш орқали шу предмет ҳақида қўшимча маълумот беради, ҳар икки қисмда бир хил предмет ҳақида фикр юритилади: *Шундай кунлар бўлган, Алишер майда харжлар учун ҳам тангасиз қолган (Ойбек). Чол тушкур кўп қизиқ-да, гоҳ-гоҳ шундай феъли бор: кулиб туриб қўшиқ бошлаб, кўз ёши билан тугатади (М. Горький). Шу феъллари яхши: ҳеч кимни бировнинг олдида беҳурмат қилмайдилар (А. Қаҳҳор).*

Айрим ҳолларда биринчи қисм таркибидаги *шундай* олмошига иккинчи қисмда *унинг* олмоши мос келади. Бу ҳолда иккинчи қисмнинг аниқловчилик функцияси янада бўртиброқ ифодаланади:

Мен шундай бир инсон ҳақида хабар келтирдим: унинг ҳар бир сўзи бебаҳо гавҳардир (Ойбек).

Қўшма гапнинг биринчи қисми таркибидаги маъноси изоҳланаётган олмош бир гумон олмоши бўлади. Бу олмош ёлғиз ёки бошқа аниқловчи билан бирга келиши мумкин: Яна бир одатини жуда ёмон кўрардим, ўз колхозчиларига қўпол муомала қилар эди (Журналдан). Бир вақтлар қишлоқда бир бегона киши пайдо бўлиб қолган эди,— ёши улғайган, ҳуш мўйлов, яна бунинг устига ҳар хил ҳунарга фаранг... (Ойбек). Николиннинг қалбини янги бир кўрқинч таталарди: ўқ-дори, озиқ-овқат унда чегарали эди (Ойбек). Саидхон, қизим, менда ҳам битта савол бор: раиснинг хатоси топилган эмиш, масаласи қачон кўрилади? (А. Қаҳҳор). Бир оқсоқол кўрдим — бўйи чинордек, Эғнида беқасам, кўкраги очиқ, Қора чақмоқ каби ҳануз қорачиқ, Билакларда йўлбарс қуввати бордек (Миртемир).

Бир қисми иккинчисига нисбатан аниқловчи функциясида бўлган конструкциянинг ўзига хос бир тури бор. Бу хил конструкцияда изоҳловчи қисм биринчи ўринда, изоҳланмиш бўлак иккинчи қисм таркибида бўлади: Наманганда, Надежда Павловна деган тутинган опам бор эдилар, ўша киши ўргатганлар (А. Қаҳҳор).

Бу конструкциянинг биринчи қисми иккинчи қисм таркибидаги ўша киши бирикмасини изоҳлайди.

Маъноси изоҳланаётган олмоши бўлган қисм иккинчи ўринда бўлиши маъно ва услуб талаби билан бўлади: Ботирлари канақ қазади, Жувонлари айтади алла, Куйчилари ўқийди ялла, Пазандаси ёпади ширмон, Қарилари кутади меҳмон — Бу шундайин ажиб диёрдир (Ҳ. Олимжон). Бу ҳолатда изоҳловчи гапнинг мазмуни биринчи планга қўйилади. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисм таркибидаги олмошдан бошқа сўз туркумларидан (асосан, сифатдан) ифодаланган аниқловчининг маъносини изоҳлаши, уни конкретлаштириши мумкин: Қарияларнинг яши сўзи бор — қўрқмас қирқ йил қирғинда юрса, қилич ўтмайди (Ойбек). Отам деҳқончиликдан бўшаган вақтларида икки иш билан машғул бўларди: бу ишларнинг бири тегирмон чархи ясаш бўлиб, иккинчиси тўқимачилик эди (С. Айниё). Яна нима бало исмлари бор — тилим ҳам келишмайди (Ойбек). Усди қўлимизда Сельмашдай завод, Унга киролмайди «Ҳазрати Довуд» («Хат»дан).

Маъноси изоҳланаётган олмош биринчи қисмнинг кесими вази-фасида келиши ҳам мумкин. Бу ҳолатда олмошларнинг турли типлари қўлланиши мумкин бўлади (шундай бўлса-да, шу, шундай олмошларининг қўлланиши кўпроқ учрайди): Менинг маслаҳатим шу: ўз муҳокама ва маслаҳатларингда ҳаминша Ватан манфаати ҳамда халқ манфаатларини ҳар нарсадан юқори қўй (М. Ибрагимов). Гап бундай: тунов кун кўз олдимда от нобуд бўлди (Ойбек). Мактаб боғи қанда ҳам бўлди — ҳозир гап шу ҳақда (Қазақевич). Қиромиддиннинг гавда тузилиши бошқача эди: Бўйи ёшига қараганда узун, боши оддий болаларникидан

жатта, бўйи тўла ва кўкраги кенг эди (О й б е к). Отанг ҳам ш у н д а қ а э д и — расмини битирди дегунча зерикиб қоларди (В. О с е е в а). Одамлар ҳар х и л д и р: бири — сергап, бири — камгап, буниси — шилқим ва ўзига бино қўйган, униси — тортинчоқ ва ўзига ишонмайдиган... (М. Г о р ь к и й). К и м бўлар эди, сув ёқа-лаб юрган сувчилардан биридир... (С. А й н и й).

Баъзан биринчи қисмининг олмош билан ифодаланган кесими яшириниши мумкин: Фақат бир илтимос, кўркам чаманда, очиб гул ғунчалар этганда ханда, Жувонмарг ғунчани эсла, Унутма, доимо ёд эт, руҳимни шод эт (У й ғ у н ва И. С у л т о н). Бироқ, шартим — сўз қолмасин йўлда-чўлда (С. Ж ў р а). Қарз орта борганининг сабаби — пулнинг танига унинг фойдаси ҳар йил қўшилиб турди (С. А й н и й).

Боғловчисиз қўшма гапнинг бу тури, биринчи, асосий гапнинг эгасига диққатни жалб этиш зарур бўлганда қўлланади: иккинчи, изоҳловчи гап олдинги гапга нисбатан мазмунан кесим бўлади, эганинг хусусият ёки ҳолати ҳақидаги ҳукм, тасдиқ ёхуд инкорни ифодалайди.

Одатда, атрибутив муносабат ифодалаган гап иккинчи ўринда келади. Агар гапни мазмунан бўрттириш, унга диққатни жалб этиш лозим топилса, бу хил гап биринчи ўринда келади: Бир-биримизни қўллашимиз, ёрдам беришимиз керак, ҳозир асосий вазифа ш у (Ф у р м а н о в). Халқ учун хизмат қил — шон-шараф ш у д и р (Э. Р а ҳ и м). Тонг шамоли, Синдир мени ҳамда қув, мироққа элт кукунимни, Эр юрган издан кетай, арзим ш у (С а ҳ о б и д д и н А л и).

Изоҳланаётган гап бўлаги от орқали ифодаланиши мумкин. Бундай конструкцияларнинг қисмларида семантик мустақиллик анча кучли бўлади. Қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисм таркибидаги маълум бир отни изоҳлаш билан биринчи қисмининг мазмунини тўлдирди: Китоб бор — шаллақи, беор, беқарор, Бетинч бўлар, титрар ҳар сокин юрак (С. В у р ғ у н). Ёрмат оиласининг боққа кўчиб кетганлигини эшитиб афсус қилди: кошкийди, Гулсумбиби у ерда бўлса, Гулнорнинг «бузуқлиги»ни унинг қулоғига еткизса... (О й б е к). Энди мақсадга келайлик: катталар билан гаплашганингизда, мени бошқа бир юмушга ўтказсангиз (О й б е к). ...араваларни илдамлик билан бўшатиб, юкларни бой-никига ташишга киришилди. Арава-арава ун, гуруч, қоп-қоп бодом, листа, кажаваларда ҳолвалар, қирқ-эллик катта-кичик яшикда ҳар хил мевалар... (О й б е к).

Г. Қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмга нисбатан релятив муносабатда бўлади.

Мазмуни изоҳланаётган ҳол олмош ёки равиш орқали ифодаланиши мумкин.

Қўшма гапнинг биринчи қисми таркибидаги изоҳланаётган ҳол олмош орқали ифодаланиши мумкин. Бу вазифада асосан бундай олмоши қўлланади: Мен сизни биламан, сиз бундай қилмай-

«из, хўжайин... камситса, сўкса, ғазабингиз ўт олмайди, яна пасаяди (Ойбек).

Изоҳловчи гап кўпинча кўчирма гап бўлади ва шундай олмошининг маъносини изоҳлаш орқали биринчи қисм кесимининг маъносини изоҳлайди, тўлдиради: *Ешилигимда онам менга доим шундай деб уқтирарди: «Агар келажакда халққа манзур бўлишни истасанг, партия, давлат, Ватан чақириғига доим ҳозиржавоб бўл»* (Газета). *Мен шаҳар комсомол Комитетига шундай деб ариза ёздим: «Партия чақириғи — халқ чақириғидир...»* (Газетадан).

Баъзан шундай олмоши ўрнида бундай кўрсатиш олмоши қўлланади (бундай олмошининг семантикаси конкретроқдир. Шунинг учун унинг қўлланиши чегараланилган): *...биз Ғарб давлатларининг вакилларига бундай деяпмиз: келингалар, тинч-тотув яшаш ва ички ишларга аралашмаслик сиёсатини ўтказайлик.*

*Биз бундай, деяпмиз: атом ва водород қуроли синовларини тақиқлайлик.*

Айрим ҳолларда шундай, бундай кўрсатиш олмошларидан ташқари изоҳланувчи гап таркибида қандай олмоши ишлатилади. Бу хил конструкцияларда изоҳловчи гап изоҳланувчи гапнинг таркибидаги олмошнинг мазмунини эмас, ҳаракат-ҳолатнинг қай тарзда рўй беришини кўрсатади: *Бирон аёл сўзга чиққундай бўлса, унинг қандай ўтиришини кўрсангиз: бу аёлга ҳамма гапни гўё ўзи ўргатган, энди мажлисда ўтиришдан мақсади — билиш — қани, ўргатган гапларини эплаб айта оладими, йўқми?* (А. Қаҳқор).

Боғловчисиз қўшма гапнинг биринчи қисми таркибидаги мазмуни изоҳланаётган ҳол равишлар орқали ифодаланиши мумкин. Бу хил равишлар асосан ҳолат равишлари бўлиб, ўрин ва бошқа равиш турлари кам қўлланади: *Айбдорлар ўз ўртоқларининг сўзига қунт қилиб қулоқ беришар, уларнинг ранглари ўчатушган, кўзлари севинч билан порлаган эди* (М. Горький). *Бу ерда уни жуда яхши қарши олишди: маориф назоратидан каттагина бир вазифани беришди* (А. Қаҳқор).

Қуйидаги қўшма гапларда биринчи гап иккинчи гап таркибидаги ўрин ёки равиш ҳолининг маъносини изоҳлаб келади: *Сойдан ўтгандан кейин теп-текис сайхон ерлар бошланади: ана шу ерда поёга бошлаб бордик* (Фурманов). *Очликдан қўллар қимирламайди, чиғириқ ўқи айланмайди, бундай ишлардан сизга бирор манфаат йўқ, бой ота* (С. Айний). *Кейин Соҳибжамолнинг ота-оналари қаерда туришини суриштирди, ўша ёққа қараб йўл олди* (Эртак).

Одатда, ҳолнинг маъносини изоҳловчи гап иккинчи ўринда келади.

5. Иккинчи қисми умумий изоҳ бўлган боғловчисиз қўшма гаплар. Боғловчисиз қўшма гапнинг юқорида келтирилган кўринишларида қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисм таркибидаги айрим бўлақларнинг мазмунини изоҳлайди. Боғловчисиз қўшма

гапнинг яна шундай турлари борки, уларда иккинчи қисм биринчи қисмнинг мазмунига изоҳ беради, ёки биринчи қисмнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусият асосида нималар рўй беришини ифодалайди ёхуд биринчи қисмда ифодаланган мазмунга бўлган авторнинг муносабатини ифодалайди:

1) иккинчи қисми биринчи қисмнинг мазмунини изоҳлаган қўшма гапларнинг биринчи қисмининг кесими кўпинча от кесим бўлади: *Менинг билишимча, Қаландаров тошқин сув: тегирмонни бузиши ҳам мумкин, юргизиши ҳам мумкин* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Кейин милт-милт қилиб кетаётган қора нуқталаргина кўринди: бориб-бориб ўрдаклар кўздан ғойиб бўлди* (Ф у р м а н о в). *Ўзбекистон ўзингиз кўргандай — далада, шаҳарда иш қайнаб ётибди,— жавоб берди қиз қулимсираб* (О й б е к). *Қосим мироб айтарди: агар кўрқмасанг, энг одамхўр дарё ҳеч нима қилолмайди — сувнинг ўзи қирғоққа чиқариб қўяди* (О й б е к). *Аксар уйлар хароб ва кимсасиз эди — эшиклар кўчирилган, деразалар синиқ, ҳовли юзида ҳар хил қақир-қуқирлар сочилиб ётарди* (О й б е к). *Ҳамиша кулар юз, юмалоқ, сергап рус ошпазининг чўмичи қоронғида ҳам янглишмади — худди «норма»ни солди* (О й б е к). *Ростдан ҳам бутун қишлоқ бир оиланинг мулки: бу ерлардаги кексароқ колхозчилар — ака, кичикроқлари — ука... (А. Қ а ҳ ҳ о р). Итлар,— деди отлиқ ўз-ўзига,— худди амирнинг одамларидай, тегмасанг ҳам, сенга ёпишиб жонингдан безор қилади* (С. А й н и й).

Бу типдаги қўшма гапларнинг иккинчи қисмида изоҳ билан баробар қўшимча маълумот ҳам ифодаланади: *Бироқ бир неча минут ичида аҳвол англашилди: чекиниш вақтида ўз қисмидан узулиб қолган бир взвод жангчилар йўл қидира-қидира тасодифан буларга дуч келган* (О й б е к). *Элатлар айрилишиди — бири фронтга, бири заводга кетди* (О й б е к).

Боғловчисиз қўшма гапнинг қисмлари синоним мазмунли гаплардан тузилиши мумкин: *Россия боқий, у ўлмайди! — деди қатъий оҳангда подполковник* (О й б е к). *Кўзим йўлда — кутмоқдаман...* (О й б е к).

2) боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмининг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолатдан сўнг, унинг асосида нималар рўй беришини ифодалайди. Бу ҳолда биринчи қисмнинг кесими кўпинча *қарамоқ* феъли ва унинг синонимлари *кўрмоқ*, *кўздан кечирмоқ*, *кўзи тушмоқ* феъллари ва баъзан *танишмоқ*, *тикилмоқ* каби феъллар орқали ифодаланади: *Ҳансираб, томоғи қуриб, баландликдан теваракка қаради — ҳеч зот йўқ* (О й б е к). *Қизча ялт этиб қаради — унинг лўппи юзларида томчилар юмаланарди. Бектемирга ҳамма нарса аён бўлди* (О й б е к). *Оёқ учи билан секин-секин бориб, дарча ёруғидан мўралаб қаради, кунчиқар томонда катта ўчоқ, қозонда шўрва қайнаб турипти* (Эртак). *Сўлғин, сариқ ўт билан қопланган далада қопқора иккита танкни кўрди — бири қийшайган, иккинчиси эса тумшугини ерга қадаган* (О й б е к). *Нарида ётган милтиққа кўзи тушиди, таниди — ўзиники* (О й б е к). *Ўқитувчи тошларни диққат*



билан кўздан кечирди — ҳар бир тош ҳақида у қизиқ бир нарсани билар эди (В. Осеева). Машинанинг шуъласи бирдан лейтенантнинг юзини ёритди, ёмғир томчилари унинг юзларидан думалаб тушарди (Қазақевич). Уктам Комила орқасидан юриб, кенг текис, баҳаво майдонга чиқди; майдоннинг бир томонидаги тепаликда усталар икки қабатли катта иморат қурмоқда эдилар (Ойбек). Бектемир ертўлага кирди — сигир йўқ (Ойбек).

Айрим ўринларда биринчи қисмнинг кесими от кесим бўлиши ҳам мумкин. Бундай от кесимдан англашилган маънонинг хусусияти тўғрисида гап боради: *Атрофда ғув-ғув пашша: оёқларга ёпишади, бурун катакаларига суқулади, қулоқларни узади... бир зум тинчлик йўқ* (Ойбек).

3) қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчи қисмда ифодаланган мазмунга умумий изоҳ бўлиши ёки авторнинг муносабатини ифодалаши мумкин: *Йигит сўзидан, арслон изидан қайтмас — боболаримизнинг бу ҳикматли гапига ишонингиз* (Ойбек). *Мажлис тайинлик бир фикрга келмасдан тарқалди, зотан Иброҳимовнинг бу масалани қўйишдан мақсади бирон қарорга келиш эмас, одамларнинг фикр-мулоҳазаларини эшитиш эди* (А. Қаҳҳор). *Канизак... бошини кўтариб Новиковага қаради: афтидан, бу саволга жавоб бермоқчи эмас эди* (А. Қаҳҳор).

Иккинчи қисм биринчи қисм мазмунига умумий изоҳ бўлган — да, бу, у олмоши билан бошланиши мумкин, бу олмошлар мазмунан биринчи гапга тенг бўлади: *Лекин қийинчилик тортамыз, бусиз бўлмайди* (А. Қаҳҳор). *Озод этилганлар ўз нажоткорларини унутолмайдилар — бу табиий ҳол* (О. Гончар). *Буни кўрган жангчи кулиб юборди, бу унинг кўп ойлاردан бери биринчи кулиши эди* (Б. Полсвой).

Бу хил боғловчисиз қўшма гапларнинг биринчи қисми тўлиқсиз гап бўлиб<sup>2</sup>, суҳбатдошнинг аввал айтган гапининг айни такрори бўлади: *Нега чекади? — Негга эмиш! Аҳволи танг* (Ойбек). *Мана, бой ота, ишнинг кетиши шундай, менимча, чакки бўлмаса керак. — Чакки эмас! Бундақанги ишни чакки деймиз* (Ойбек).

Иккинчи қисм биринчи қисмдан англашилган мазмуннинг хулосасини ифодалаши мумкин: *Ёв келди — бало келди* (Ойбек). *Узоқда, ўнг томонда, тепаланиб чўзилган темир йўл орқасидан, тутун ва аланга кўтариларди — станция ёнарди* (Ойбек). *Ешинг учга тўлди, оппоқ қизгина, Учта сойдан ўтдинг, ошдинг уч қирдан* (А. Умарий). *Зулфиқоровнинг хотин устига хотин олиши, албатта, аёлларга бой-феодалларча муносабат — жиноятдан бошқа нарса эмас...* (А. Қаҳҳор). *Узоқда, машҳур пулемётчи Абдулла-*

<sup>2</sup> Бундай ўринларда қўшма гапнинг биринчи қисмини ташкил этган тўлиқсиз гап суҳбатдошнинг гапи бўлиб, уни иккинчи бир шахс маълум истеҳзо, ғазаб ва бошқа хил интонация билан айнан такрорлайди. Шунинг учун қўшма гаплар орасида ундов белгиси қўйилади. Бундай тиниш белгилар қўшма гап конструкциясини бузмайди. Қўшма гапнинг қисмлари ундов, сўроқ, нуқта белгилари билан ажратилиши ҳам мумкин.

ев, унинг орқасидан Асқар полвон пулемётни судраб борарди—«рас-  
чёт ҳалок бўлибди шекилли» деб ўйлади Бектемир ичида (Ой-  
бек). ...айтдим бўлди, тамом... (О. Гончар). Энагаси йиғламай-  
ди ҳам турган жойида туради,—демак, хавфи йўқ (Чехов).

Қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмдан англашилган  
ҳаракат-ҳолат, хусусиятни характерлайди, қандай шароитда рўй  
беришини ифодалайди: *Қириб келди жимгина Анор, Қовоғидан  
ёғар эди қор* (Х. Олимжон). *Телефонда она сўзлар шошгандан,  
Пастки қовоқлари у ча ди п и р-п и р* (М. Бобоев).

### Боғловчисиз қўшма гап қисмларининг тузилиши

Боғловчисиз қўшма гап конструкциясини ташкил этган қисм-  
лар турли шаклда бўлиши мумкин. Кўпинча, улар дарак гап шак-  
лида бўлади. Қисмларнинг бири ёки ҳар иккиси сўроқ шаклида  
бўлиши ҳам мумкин. Аммо бундай гаплар шаклан сўроқ, мазму-  
нан риторик сўроқ гап бўлиб, қўшма гапнинг бошқа бир қисми  
уни изоҳлайди; сўроқ гап асосан биринчи ўринда келади: *Чекин-  
синми — йўқ, фурури йўл бермади* (Ойбек). *Бўзами, арақми,  
мусалласми, коньякми,— қўймайди эшон* (Ойбек). *Миянг бор-  
ми ўзи, Сидиқжон колхозга киргани билан, ер колхозга ўтиб кет-  
майди, ўртада бўлади!* (А. Қаҳҳор). *Мактаб боғи қанақа бўла-  
ди — ҳозир бутун гап шу ҳақда* (Космодемьянская). *Бека  
синглисиа жангчини таништирди — қаердан, ким у, қандай қабул  
қилди уни ва ҳоказо* (Ойбек). *«Салом жангчи ўртоқ! Мен бил-  
майман, сиз ким, русми, украинми, ўзбекми, қозоқми, қирғизми...»*  
(Ойбек).

Қўшма гапнинг иккинчи қисми соф сўроқ гап бўлиб шакллани-  
ши мумкин: *Нима қиласан, яна қишлоққа қайтасанми?* (Ойбек).

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган риторик сўроқ гапнинг  
айрим турлари барқарор фразеологик гап тарзида бўлади: *Дунё-  
да нима кўп — кулки кўп* (Ойбек). *Нима кўп — иш кўп...* (Ой-  
бек). *...ғариблар қорнини тўйдирган ким — Холназарбой*  
(Б. Кербобоев). Боғловчисиз қўшма гап қисмларидан бири  
(одатда сўнггиси) буйруқ-истак гап шаклида бўлиши мумкин:  
*Сувдонни лабга тутди, ҳеч нима йўқ; бошини орқага ташлаб, сув-  
донни кўтарди — бирон томчи бўлса-чи!* (Ойбек). *Уларнинг  
кўзларида ёнган орзу: извошга ўтирсалар, отни қаттиқ чоптириб,  
«пўшт-пўшт!» билан шаҳарни айланиб чиқсалар, ҳаммани ҳайрон  
қолдирсалар...* (Ойбек).

Боғловчисиз қўшма гапнинг муҳим белгиларидан бири шуки,  
унинг қисмлари содда гапнинг турли типлари ва кўринишларидан  
ташкил топиши мумкин. Бунинг сабаби қўшма гап қисмларининг  
жипс муносабати, бир қисмнинг мазмуни ва таркибидаги бўлак  
маъносидан иккинчи қисмнинг таркиби аён бўлиб туришидандир.  
Боғловчисиз қўшма гаплар жонли нутқни акслантиргани учун ҳам  
структураси анча эркин тузилади.

1. Боғловчисиз қўшма гап қисмларидан бири ёки ҳар иккиси бир составли гап шаклида бўлиши мумкин. Бу хил гапларнинг ўринлашишида ҳам эркинлик кўринади.

а) шахсиз гаплар: *Эшакни яйдоқ миниб бўлмайди — йиқитади кишини* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Азиз дўстим, сени жуда кўргим келади, соғиндим* (Ш. Р а ш и д о в).

б) шахси номаълум гаплар: *Ётган ҳўкизга ем йўқ, дейдилар* (Б. К е р б о б о е в).

в) шахси умумлашган: *Мингларча чақирим шимолга юр, мингларча чақирим жанубга юр — одам салтанатидасан...* (О й б е к)..

г) атов гаплар: *Қамол мудроқ босган кўзларини ишқалаб, боши қуйи, хаёл сурди: яна Салима* (О й б е к). *Мана, ўрмон ҳиди — бундан ёқимли нарса борми! Бу ерда ўлиш ҳам — бахт* (О й б е к). *Ё ўлим, ё ҳаёт бошқа чора йўқ!* (О й б е к). *Ҳовлижой, рўзғор, машина, портрет... нима қилса-ю, мени қанотимдан уйга михлаб қўйса!* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Ия дедим, секин бориб қулоқ солдим. Аёл овози... ғалати гаплар. Тирқичдан мўраладим: Йўлчи билан етук бир қиз* (О й б е к).

Баъзи атов гаплар тўлиқсиз гапларга яқин туради: *Йўлчи ўз манзилига қайтиб, пичан «тушакка» чўзиларкан, ҳалиги ердан яна ноғора тарақлади: базм!* (О й б е к). *Қишлоқда қолган бир ҳовуч аҳоли кўчаларга тўкилган эди — болалар, аёллар, чоллар...* (О й б е к). *Военкоматдан югуриб келсам, кўчамга кира олмайман — ғишт, темир-терсак, тутун, ўт* (О й б е к).

д) инфинитив гаплар: *Ариза билан шикоят қилсинлар, наинки пойтахтда ғалва кўтармоқ* (О й б е к). *Йигит серзарда бўлиши, йиқилса, ер тишлаб туриши керак, бу нима, оғиздаги ошни бировга олдириши?* (О й б е к). *Душманни ўлдириш, яна узоқдан ерга писиб отиб эмас, рўй-рост ўлдириш, бу қандай завқ!* (О й б е к). *Мен уни юртнинг катта бойига унаштираман, нодон қиз бир яланг-оёқ билан қочибди, кулиб турган бахтига юзни тескари буриш — бу қандай нонкўрлик!* (О й б е к).

2. Боғловчисиз қўшма гапнинг қисмларидан бири ёки ҳар иккиси кўпинча тўлиқсиз гап шаклида бўлади.

1) қисмларнинг бири таркибида эгадан ташкил топган тўлиқсиз гап бўлади (ёлғиз эгадан ташкил топган тўлиқсиз гаплар боғловчисиз қўшма гап таркибида кам қўлланади): *Мен гоҳ ҳазиллашсам, ёнидан кичкина суратни чиқаради — учувчи кийимида бир йигит* (О й б е к). *Бектемир ўлим даласида боради — кўзларида ғазаб яшини, оқарган юзида пўлатнинг қаҳри ва қаттиқлиги* (О й б е к). *Эртасига ҳамма одатдагича далага чиқди. Тоштемир отанинг ўзи ҳам* (И. У к т а м о в). *Буғдой устида бир қиз, кўзини уйқу босган* (Ч е х о в). *Энг муҳими — ҳар қанча қийин бўлса ҳам қутқармоқ керак...* (В. О с е е в а).

2) қисмларнинг бири кесим ва унинг таркибидан ташкил топган тўлиқсиз гап шаклида бўлади: *Бу колхозчини Қозимбек кейин таниди — Ойнисанинг эри эди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *У бир қўлини қизнинг пешонасига қўйди, нақ оловдай...* (О й б е к). *Ертўланинг ис*

*босган деворидан унга Ленин қарайди — шундай содда, шундай яқин ва самимий (Ойбек). Баъзи япасқи рус дарахтларидан нўхатдай қизил ва қора мевалар териб ошалади — тахир ва нордон (Ойбек). Қўжда икки юлдуз чақнади — исмсиз, мажҳул аскар мазорининг шамлари! (Ойбек). Егорушка челаққа қаради — тўла (Чехов). Ана, ана депо кўриняпти! Қўкиш тош бино бор-ку — ўша — деб Васек ўртоқларига кўрсатар эди (В. Осева).*

3) Қисмларнинг ҳар иккиси тўлиқсиз гап шаклида бўлиши мумкин. Бу ҳолда кўпинча кесим ифодаланмайди: *Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи (Мақол). Одамни — бошдан, дарахтни — ёшдан (Мақол). Унинг бошида яп-янги тегдўзи дўппи, устида чўнтаклари қопқоқли, қайтарма ёқали узун оқ жузжун камзул, оёқларида ихчам, янги этик (Ойбек).*

Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган гапларнинг ҳар қайсиси, агар улар икки составли гап бўлса, эгаси бўлиши шарт. Умумий эгаси бўлган конструкциялар, улар қанчалик кенгаймасин, қўшма гапни ташкил этмай, уюшиқ бўлакли содда гап бўлади.

Шунингдек, қўшма гап қисмларининг кесимлари мустақил шаклда бўлади ва ўз эгасига мослашади.

Айрим ўринларда боғловчисиз қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил сўз бўлиши мумкин. Аммо бундай бир хил кесимлар ҳар қайси гапда такрорланиши керак: *Йиқилган бир марднинг орқасида, қўлида гранатаси билан иккинчи ботир рўй-рост кўтарилди. Қон ёнди, темир ёнди (Ойбек). Омборчи — эркак, ферма мудури — эркак, дўкон мудури — эркак! (А. Қаҳҳор).*

## БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

Боғланган қўшма гаплар деб ўзаро тенг боғловчилар ёрдамида бириккан, мазмуни ва тузилишига кўра бир бутунликни ташкил этган қўшма гап турларига айтилади.

Боғланган қўшма гапни бошқа қўшма гап конструкцияларидан фарқлаб турувчи асосий грамматик белги уларни ташкил этган қисмларни бир-бирига боғловчи тенг боғловчилар ва юкламалардир. Боғланган қўшма гапни ташкил этган қисмлар орасида ҳам, боғловчисиз қўшма гапларда бўлганидек, пайт, қиёслаш, сабаб-натижа, изоҳлаш ва айириш мазмун муносабатлари ифодаланadi. Бу хил қўшма гап конструкцияси орасидаги фарқ фақат боғланган қўшма гапларда тенг боғловчиларнинг ишлатилишидагина эмас. Бу фарқ яна айириш мазмун муносабатининг кенг қўлланишида, сабаб ва натижа мазмун муносабатини ифодаловчи конструкцияларнинг мустақиллигида ва ҳар бир семантик муносабат ичиди ўзига хос мазмун оттенкаларининг ифодаланишида кўринадди.

Боғланган қўшма гап қисмлари орасида турли мазмун муносабатларининг ифодаланишида шу қисмлар таркибидаги гап бўлақларининг маъноси ва ўринлашиши, уларнинг семантик ва грамматик ўзаро муносабати, айрим лексик элементларнинг қўлланиши гапларнинг интонацияси каби факторлар асосий роль ўйнайди. Масалан, қўшма гап қисмларида маъноси бир-бирига зид сўзлар ва шаклларнинг қўлланиши қиёслаш-зидлаш ва айириш мазмун муносабатини келтириб чиқаради: *Урушдан фақат бойлар манфаат топди, аммо камбағаллар хонавайрон бўлди. Сиз яширдингиз, аммо мен яширмайман. Бу жандармларнинг на каттасига ишонч бор, на кичигига ишонч бор* (М. Ибрагимов). *Майли сиз кетинг бу маҳалладан ё биз кўчиб кетамиз* (А. Қаҳҳор).

Албатта, тенг боғловчи боғланган қўшма гапни тузувчи асосий восита бўлиб қолади. Тенг боғловчининг ҳар бир тури маълум бир мазмун муносабатини рўёбга чиқаришда хизмат қилади (масалан, *ва* боғловчиси бириктирув муносабатини, *лекин* боғловчиси қиёслаш муносабатини ифодалаган қўшма гапларда ишлатилади ва бошқалар). Аммо тенг боғловчилар бирор мазмун муносабати билан қатъий боғланиб қолмайди (бириктирув боғловчиси бириктирув, сабаб-натижа ҳамда изоҳлаш муносабатлари ифодаланган қўшма гапларда қўлланиши мумкин ва бошқалар).

Боғланган қўшма гапни ташкил этган қисмлар шаклан мустақил, мазмунан ўзаро боғланган гаплардан ташкил топади. Бундай қўшма гап қисмларининг бир-бирига боғлиқлиги уларнинг структурасида, кесимларининг семантик ва грамматик муносабатида, умумий гап бўлақларининг бўлишида ҳам кўринади. Шунинг учун ҳам боғланган қўшма гап, қанча гаплардан ташкил топмасин, яхлит ягона бир конструкцияни ташкил этади.

Боғланган қўшма гаплар боғловчисиз қўшма гаплардан фарқланиб, ёпиқ конструкцияларни ташкил этади. Боғланган қўшма гаплар икки қисмдан таркиб топади. Бу қисмлар ўзаро тенг боғловчилар ёрдами билан бирикади.

Боғланган қўшма гап қисмларининг ўзаро алоқаси орқали қуйидаги мазмун муносабатлари ифодаланади: 1. Қиёслаш муносабати. 2. Бириктирув муносабати. 3. Айирув муносабати. 4. Сабаб ва натижа муносабати. 5. Изоҳлаш муносабати.

Қўшма гапларни ташкил этган қисмлар орасида доимо бир хил семантик муносабат ифодалана бермайди. Кўпинча, бир қўшма гапда бирдан ортиқ семантик муносабатларнинг ифодаланганини кўрамиз. Масалан, бириктирув муносабати бошқа семантик муносабатлар билан боғланиши, айирув муносабатида қиёслаш муносабати билан сабаб-натижа муносабати бирликда ифодаланиши мумкин ва бошқалар. Аммо қандай мураккаб мазмун муносабатлари ифодаланмасин, бу семантик муносабатларнинг бири етакчи бўлиб, қолганлари қўшимча мазмун оттенкалари саналади.

## Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар

Боғланган қўшма гап қисмларининг мазмуни бир-бирига қиёсланиши мумкин. Маълум воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятларни бир-бирига қиёслашдан мақсад улар орасидаги фарқни аниқлаш ёки уларни зид қўйиш, бир-бирига номувофиқ эканини кўрсатишдир.

Қиёслаш муносабатини ифодаловчи қўшма гап икки марказга, икки қисмга бўлинади. Ҳар икки қисм бир-бирига қиёсланади. Қиёслашнинг асосида ана шу икки марказни бир-бирига зид қўйиш уларнинг бир-бирига номувофиқ эканини кўрсатиш ётади. Шунга кўра, қўшма гапни қанча гаплар ташкил этса, улар ўзаро боғланиб, бирикиб, аниқ икки марказга гуруҳланади: *Отам «Мирзо» ва «Фулом» тахаллуслари билан талай шеърлар ёзган. Лекин булар бир ерга тўпланиб чиққан эмас (Ғ. Ғулом). Яна ўйлашиб кўрамиз, ҳар ҳолда сўзингни ерда қолдирмасман, лекин ундай нोजўя сўздан қайт (Ойбек). Қоринлар тўлди, товоқлар бўшади, лекин сўфи «савоб» бўлади деб, ҳали ҳам дастурхонга тўкилган гурунчларни териб, оғзига солмоқда эди (С. Айний). Фатҳиллабга ҳовлисига етди, ҳовли дарвозаси очик, аммо у дарвоза олдида бир қизил аскар соқчилик қилиб турар эди (С. Айний).*

Боғланган қўшма гапларда ҳар икки қисмнинг ёки бу қисмларнинг бирининг мазмуни қиёсланади, изоҳланади ёки бу қисмларнинг таркибидаги айрим гап бўлақларининг маъноси қиёсланади, изоҳланади. Айрим гап бўлақларининг маъноси қиёсланаётганда, шундай гап бўлаги қўшма гапнинг иккинчи қисмида ҳам такрорланади.

Қиёслаш муносабатини ифодалаган асосий грамматик воситалар инкор боғловчилари, *эса, бўлса, йўқса* элементлари, юкламалар ва инкор категориясидир. Қиёслаш мазмун муносабатининг турли оттенкаларини ифодалашда лексик воситалар қўлланади.

Қиёслаш муносабатини ифодалаган қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг интонацияси бир хил бўлмайди, одатда, қўшма гапнинг биринчи қисми кўтарилган интонация билан, қўшма гапнинг иккинчи қисми эса пасайган интонация билан талаффуз этилади; ҳар икки қисм орасида анча сезиларли пауза бериллади. Қўшма гап таркибидаги қиёсланаётган бўлақларга кучли логик урғу тушади. Бу урғу *бўлса, эса* феъллари ёрдами билан тузилган қўшма гапларда айниқса кучли бўлади.

Юклама ёрдами билан тузилган қўшма гапнинг биринчи қисмининг интонацияси, бошқа ҳолатларга нисбатан анча юқори бўлади. Қиёслаш муносабатини ифодаловчи қўшма гап қисмлари орасида пауза анча чўзиқ бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолат ёзувда нуқта ёки нуқтали вергул билан кўрсатилади. Бунда қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг мазмуни анча ўзига мустақил ёки таркиби мураккаб қисмлардан иборат бўлади: *Ойқиз турган ердан сал нарида икки ёш бола катта тошни машина кувовига ташлаш учун*

уринмоқда эди. Аммо катта тош болаларни писанд қилмагандек, ўрндан жилмасди (Ш. Рашидов). Қўлини тиғига узатди. Лекин чол бу қимматли буюмни қўлдан чиқаришни истамади (Ойбек). Ёшим ўн олтига роса тўлгани йўқ эдики, бир пахтачи бойдан хотин устига совчи чиқди, ёши элликдан ошган экан, ўғил-қизлари кўп; лекин пул қутуртириб, ёш қизга уйланишни орзу қилган (Ойбек). Шарофат Сидиқжондан шамасига жавоб ёки ҳар иккаласининг ҳам тилни боғлаб турган андишага барҳам берадиган бирон нарса кутар; Сидиқжон эса хотини ярашгани келганига амин бўлиб, унга колхознинг келажagini кўрсатиш учун нималар дейишни ва гапни нимадан бошлашни ўйлар эди (А. Қаҳҳор).

Нуқтали вергул билан ажратилган қўшма гап қисмларининг ўзаро мазмуний алоқаси, нуқта қўйилган ҳолатга нисбатан яқинроқ ва ҳар икки гап орасидаги пауза қисқароқ бўлади.

Қисмларнинг орасида анча сезиларли пауза берилган конструкциялар ҳам, бошқа қўшма гапларга ўхшаб, умумий бир фикрни ифодалаш учун хизмат қилади. Қисмларнинг бирикиб, яхлит ҳолда умумий фикрни ифодалашларини иккинчи қисм бошидаги боғловчи ҳам кўрсатиб туради, боғловчи ҳар икки қисмни бир қўшма гап сифатида бирлаштиради. Шундай қилиб, қисмлар орасидаги чўзиқ пауза ҳар икки қисмни алоҳида мустақил содда гапга айлантириб юбормайди. Қисмлар орасидаги зич семантик муносабат, умумий бир фикрни ифодалаш ва қисмларни бириктирувчи боғловчининг мавжуд бўлиши бу типдаги конструкцияларнинг қўшма гапни ташкил этилишини кўрсатади. Бу ҳолатни қисмларнинг интонацияси ҳам кўрсатиб туради; биринчи қисм, оддий дарак гапга ўхшаш, тугалланган интонация билан талаффуз этилмайди; биринчи қисм охирида интонация тамоман пастга тушмай, гапнинг давом этилишига ишора берувчи махсус оҳанг билан талаффуз этилади. Бу хил қўшма гапнинг иккинчи қисми бўлса юқори интонация билан бошланиб, гап охирида интонация пасаяди, тугалланади.

### Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гапларнинг мазмуни

Боғланган қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг мазмуни бир-бирига зид қўйилиши, қиёсланиши ва бу орқали ҳар икки гапдан англашилган мазмун бир-биридан фарқланиши мумкин. Шунга кўра қиёслаш муносабатини ифодалаган боғланган қўшма гаплар қуйидаги мазмун муносабатини рўёбга чиқариши мумкин:

1. Зидлаш муносабатининг ифодаланиши. Қўшма гап қисмларининг умумий мазмуни ёки гаплар таркибидаги айрим бўлақлар бирор томондан бир-бирига зид қўйилади. Бу хил қўшма гап қисмларини асосан *аммо*, *лекин*, *бирок* боғловчилари бириктиради.

а) қўшма гапнинг биринчи қисмида шахс ёки предметнинг хоҳиши ифодаланиб, иккинчи қисмида шу хоҳишга зид бўлган

воқеа, ҳодиса рўй беради: *Бу уруш, ахир, ишқ ва ошиқликнинг жойи эмас, дейман ўзимга, аммо кўнгилда ҳамшиша ўшанинг хаёли* (Ойбек). *Она фарёд чиқишини кутиб кўзларини юмди; лекин жимлик чўкди...* (М. Горький). *Мен кўнишга тайёр эдим-у, бироқ бу ёш врачнинг ҳарбий формаси... мени тараддудга солиб қўйди* (Медведев). *Унинг мўлжали беш-олти километр юриб қайтиш эди, бироқ янги машина; тўғри ва равон асфалт йўл ҳавасини келтирди-ю, район марказига тушиб чиқишга қарор берди* (А. Қаҳҳор).

б) шахсиз предметнинг ҳаракат-ҳолати, белги-хусусияти шахснинг ҳаракат-ҳолатига зид қўйилади: *Най ҳам дурустгина чалинди, лекин Рафиқ дарров синдириб ташлади* (Ойбек). *Бригада ўн еттинчи кун деганда ҳам тош-шағал аралаш балчиқ қазиб чиқарар эди, аммо ҳали ҳам меҳнатнинг самарасини билдирадиган бирор белги кўринмасди* (Ш. Рашидов). *Катянинг кўчага совуққа чиққуси ва Пресняда турадиган Чесночиханикига боргуси келмас эди, аммо Маслов билан кечаси бўладиган гап ундан ҳам баттар оғир туюларди* (А. Толстой).

в) боғланган қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган ҳаракат, белги-хусусиятнинг зид бўлишига қарамай, иккинчи қисмидан англашилган мазмун юзага чиқади (бу хил конструкция асосий ўринни эгаллайди): *Тангибойваччанинг нафаси ичига тушиб кетди, бироқ у уялган каби ўзини билмасликка солди* (Ойбек). *Булоқ шу ерда — аммо ҳалигача бир томчи сувдан дарак йўқ* (Ш. Рашидов).

г) қўшма гапнинг иккинчи қисми маълум мақсадни юзага чиқиши учун зид бўлган объектив тўсиқни ифодалайди: *Холмурод билан кўп гаплашгуси келар, лекин иложи бўлмас эди* (П. Турсунов).

Қўшма гап қисмларидаги айрим бўлақларнинг маъноси эмас, балки қисмларнинг умумий мазмуни бир-бирига зид қўйилиши мумкин.

Зидлаш, қарама-қарши қўйиш ва, ҳам боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапларда ҳам ифодаланади. Бу турдаги гапларда, ифодаланаётган мазмунга мувофиқ тарзда *лекин* боғловчиси ёки унга синоним бўлган бошқа сўз қўлланади. Улар иккинчи гапнинг бошида, ва боғловчисидан сўнг келади: *Ҳамон чопиб боради ва лекин кўкраги қон* (Ҳ. Олимжон). *Шундай ўтди уруғ ва авлод ҳам, ҳеч бири қичқирмади дод* (Ғ. Ғулом) ва бошқалар.

Кўринадики, қўшма гаплардаги зидлик мазмуни бўрттирилиши ёки сусайтирилиши мумкин. Шунга кўра, қўшма гап интонацияси баланд ёки нормал (санов интонацияси) бўлиши мумкин. Ҳар икки ҳолда ҳам маъноси зид қўйилаётган гап бўлақларига логик урғу тушади.

2. Қиёслаш муносабатининг ифодаланиши. Қўшма гап таркибидаги содда гаплардан англашилган мазмун бир-бирига қиёсланиши мумкин. Қиёслаш орқали воқеа, ҳодиса



ёки предмет ва унинг хусусиятлари ўртасидаги фарқлар очилади. Қиёслаш мазмуни асосан бўлса, эса феъллари, шунингдек юкламалар, зидловчи боғловчилар орқали ифодаланади. Бу хил қўшма гап қисмларининг структурасида маълум параллелизм бўлади.

Бу типдаги боғловчисиз қўшма гапларда асосан айрим гап бўлақларининг маъноси бир-бирига қиёсланади. *Бўлса, эса* боғловчилари одатда маъноси қиёсланаётган бўлақдан сўнг келади. Бундай бўлақ, маълумки, қўшма гапнинг иккинчи қисми таркибидан айнан такрорланади ёки олмош билан алмашади. Одатда боғловчидан сўнг пауза берилиб, маъноси қиёсланаётган сўзга логик урғу тушади. Шу йўл билан қиёсланаётган бўлаққа диққат жалб бўлади.

Қўшма гап таркибидаги бўлақларнинг маъноси бир-бирига қиёсланганда:

а) қиёсланаётган бўлақларнинг хусусиятларидаги фарқлар очилади: *Отабек даҳшатланиб ёнидаги Алига қаради, Али эса... лабини тишлаб турар эди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). ...*ёз куз, қишни, кўкларни, ёзини кўп ёз, ёзган қоладур, умр эса такрор ўтажакдир* (С. А б д у қ а ҳ ҳ о р). *Козимбек қилмишидан ҳижолат, Саида эса ундан... бирон оғиз сўз кутар эди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Сен шу ишни бажар! Бойдан қутулсан, мен бўлсам ўз мақсадимга етаман* (Ҳ. Ҳ а к и м з о д а). *Ўзим қиладиган ишимни ўзим биламан, аммо улар нима хоҳлайдилар, буниси менга маълум эмас* (М. Горький). *Мен пахта тўғрисида гапирсам-у, бошқа майда масалаларга бошқа одамларни тўғриласак* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Модомики шундоқ экан,— деди Саида давом этиб,— сиз бюрода туриб бердингиз нима бўлди-ю, бюродан ташқарида туриб бердингиз нима бўлди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Қиёслаш муносабати кўпинча юклама вазифасидаги ҳам ёрдамчи орқали ифодаланади: *Деди, оқди ҳамма аста шу атрофга, Мен ҳам кирдим шу гурунг, шу қувноқ сафга* (Ғ. Ғ у л о м). *Ботинолмай сенга боқардим, Қуволмасдинг сен ҳам ҳаёни* (М. Б о б о е в). *Данило кулиб юборди, унга қўшилиб биз ҳам кулишдик* (М. Горький). *Майли, мен бундан кейин касаллик, умуман, медицина тўғрисида гапирмайман, сиз ҳам эшон тўғрисида гапирманг! Ҳеч ҳам гапирманг!* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

б) қисмлардан англашилган мазмуннинг бир-бирига мувофиқ келмаслиги кўрсатилади ёки тўсиқсизлик мазмуни англашади: *Бунни кўриб Қаландаров ҳайрон бўлди: «Қалтак менинг елкамга туншаётгиди-ку, нега сенинг орқанг қаваради?»* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Энг ёш қизларимизга қадар қурбон бўлишга, осилиши ва отилишга рози бўлдилар-ку, аммо душман йўлини тўсдилар, Москвага киришга йўл бермадилар* (О й б е к).

Айрим ҳолларда бу хил конструкцияларда қиёслаш билан бирга қарама-қарши қўйиш мазмуни ҳам англашилади: *Балиқчилар дор остига ранги ўчиб йиғлаб келди, қароқчи бўлса трубкасини буруқсатиб борди* (М. Горький). *Нима учун бизнинг колхозда ҳали ҳам хотин-халажга бир кўз билан қаралади-ю, эркакларга*

бошқа кўз билан қаралади (А.. Қ а ҳ ҳ о р). *Лекин буларнинг ҳаммаси ҳовли эгасининг ҳаваси зўр-у, ҳафсала ва диди йўқлигини кўрсатиб турар эди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Бу типдаги боғланган қўшма гапларда номувофиқлик мазмуни лекин боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гаплардагидек кескин бўлмайди.

в) иккинчи қисм таркибида бўлса, эва бўлган конструкцияларнинг айрим турларида воқеа, ҳодиса, предметлар бир-бирига қарши қўйилмайди, иккинчи қисмдан англашилган мазмун биринчисидан келиб чиқмайди, уларда бир-бирига яқин воқеа, ҳодиса ёки белги хусусиятлар ҳақида гап боради: *Аравангиз синиқ, отингиз бўлса қари* (О й б е к).

Бу қўшма гапда арава билан от бир-бирига қарама-қарши қўйилаётгани ёки қиёсланаётгани йўқ, балки биринчи гапнинг умумий мазмуни билан иккинчи гапнинг умумий мазмунини қиёслаш отенкаси бор. Бу қиёслаш орқали белги-хусусиятлар бир-бирига зид қўйилмай, улар мазмунан бир-бирига мувофиқ, ўхшаш, тенг эканлиги кўрсатилади.

*Лекин боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гаплар ҳам қиёслаш муносабатини ифодалаши мумкин, аммо бу ҳол қўшма гапларда қиёслаш билан баробар, иккинчи қисмда биринчи қисмнинг умумий мазмуни ёки айрим бўлақларнинг маъноси билан боғлиқ бўлган қўшимча маълумот берилади.*

Қиёслаш муносабатини ифодалаган бу хил боғланган қўшма гапларнинг шундай кўринишлари ҳам борки, унда қўшма гапнинг бирор қисми (кўпинча, иккинчи қисми) мақол ёки матал бўлиб, бошқа қисмдан англашилган мазмун унга қиёсланади, бу қиёслашнинг асосида, маълум даражада, қарама-қарши қўйиш отенкаси бўлади: *Бу киши «тушунтириш керак» дедилар, лекин «гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга...»* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Мен қуруқ сўзнинг душманман. Аммо етти ўлаб, бир кесиш керак* (О й б е к).

-у(-ю), -ку юкламалари ёрдами билан тузилган қўшма гапларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бу хил конструкцияларда қўшма гап қисмларининг умумий мазмуни бир-бирига қиёсланади ёки зид қўйилади.

3. **Изоҳлаш муносабатининг ифодаланиши.** Боғланган қўшма гапнинг айрим турларида қиёслаш, зидлаш ва бошқа мазмун муносабати билан бирга изоҳлаш муносабати ҳам ифодаланади. Бундай қисмларнинг таркибидаги айрим бўлақларнинг маъноси ёки биринчи қисмнинг умумий мазмуни изоҳланиши мумкин. Изоҳлаш орқали қиёслаш, зидлаш муносабатлари келиб чиқади ёки иккинчи қисмда биринчи қисмга боғлиқ бўлган қўшимча маълумот берилади. Изоҳловчи гап одатда иккинчи ўринда қолади.

Гапнинг бирор бўлаги — бунда бош бўлақ ёки иккинчи даражали бўлақ бўлиши ҳам мумкин — изоҳланганда, бу бўлақ ҳар икки қисм таркибида бўлади.

а) эга изоҳланади: унда ёшларга хос бир оз кибр-ҳаво ҳам бор эди, бироқ бу унинг ўзига ярашар эди (Павленко). ...укаси Камол эса Тошкентда олий мактабда ўқирди-ю, бироқ ўтган йил у ҳам армияга олинди, кичик укаси Исмоил зоотехник эди (Ойбек). Одамга андиша керак, лекин ундан ҳам илгарироқ инсоф керак (А. Қаҳҳор). Албатта... ер зарурларнинг зарури, лекин қашшоқликдан чиқиш учун ернинг ўзи кифоя қилмайди (А. Қаҳҳор).

б) кесим изоҳланади:— Сиз бир вазифада эдингиз,— деди у истеҳзоли кулиб,— аммо, унинг на эканини биздан пинҳон тутардингиз (Ойбек). Ҳозир ҳам камбағалмиз, лекин бу камбағалчилик ёруғ дунёдан бўлган умидимизни эмас, ёруғ дунёдан бўлган умидимиз бу камбағалчиликни еб, кемириб ташлаётибди (А. Қаҳҳор). Сидиқжоннинг юраги бир оз ғаш бўлди, лекин бу ғашликнинг сабабини ўзи ҳам аниқ билмас эди (А. Қаҳҳор).

в) иккинчи даражали бўлак изоҳланади: Тўғри, ташкилотчиликнинг аҳамияти катта, лекин ташкил қилган одам ташкилотчининг соясида қолиб кетмаслиги керак (А. Қаҳҳор). У, эҳтимол, ...Саида билан саломлашганини унутган бўлса, бироқ Саида... саломига ўзича маъно бериб, «...янги секретарга биринчи салом», деб қўйди (А. Қаҳҳор). Мадкарим қуруқ ҳақиқатан болалигида отаси билан ҳажга борган, лекин отаси камбағал бўлгани учун, икковини ҳам ҳеч ким ҳожи демас экан (А. Қаҳҳор).

Қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчисининг умумий мазмунини изоҳлайди: Воропаевнинг назарида, гўё жувон елкаларини қисгандек бўлди, аммо қоронғиликда буни кўролмади (Павленко). Институтни тугатгач, Таня Москвадаги холасиникида турди, лекин гап бунда эмас эди (Қазақевич). Тўғри, хавф зўр, аммо рус солдати мағлубиятга чидамайди (Ойбек).

Бу хил қўшма гапларнинг иккинчи қисмида биринчи қисмдан англашилган мазмунга баҳо берилиши, сўзловчининг муносабати ифодаланиши мумкин: У ўзига ортиқча зеб бериб, ясан-тусан билан юрар, аммо бу унга ҳеч ярашмас эди. Хўжа Абдулладек кўрнамакни жазога тортамуздир, бунга зарра шубҳа қилмангиз (Ойбек).

Бу типдаги боғланган қўшма гап қисмлари йўқса боғловчиси билан бирикиши ҳам мумкин: Шу ерда, ўқ довули орасида ҳам, у маънодор, сирли оҳанг билан билдирди, у капитанга бўлган алоҳида ҳурматини таъкидлаш учун, шундай қиларди, йўқса ўзи камтар ва олижаноб йигит эди (Ойбек).

Йўқса боғловчиси қисмлари ўзаро айирув муносабатида бўлган қўшма гапларда ҳам қўлланади.

Қўшма гапнинг биринчи қисмидаги мазмуни изоҳланаётган бўлак иккинчи қисмда ўз вазифасида келиши ёки бошқа вазифага кўчиши мумкин.

Изоҳлаш оттенкаси *ва* боғловчиси орқали тузилган конструкцияларда ҳам мавжуд: *Бу қишлоқнинг кўп ерларини қум босганлиги сабабли, экишга яроқли ер оз қолган ва у ерларнинг кўпчилигини ҳам қишлоқдаги бир-иккита катта бой эгаллаб олган эди* (С. А й н и й).

Бу қўшма гап таркибида *ер* сўзи изоҳланади.

Қиёслаш муносабатининг мазмуни юқорида кўрсатиб ўтилганлар билан чегараланмайди. Бундан ташқари, қўшма гапларнинг умумий мазмун муносабатларига кўра, боғловчи *ва* боғловчи вазифасидаги воситаларнинг характериға кўра, бошқа мазмун муносабатлари ҳам ифодаланади:

1) қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмдан англашилган мазмунни чегаралайди: *Жуда яхши милтиқ, лекин Иван Никифорович, қулфи бузуқ* (Гоголь). *У, батальонда снайпер деб ҳисобланмас эди-ю, лекин отишда яхши бир снайпер каби маҳоратга эгалигини ўзи биларди* (О й б е к). *Аслида донишманд кишилар қашшоқлар орасидан етишади, аммо, афсуски, қашшоқлар ўқиш учун имкон топа олмайдилар* (С. А й н и й). *Узоқда ҳеч нарса кўринмас, лекин шаҳардан, қурилишдан ҳар хил овозлар эшитилиб турарди* (Журналдан). *Буларнинг ҳаммаси ҳам Исмоилжонни энг мувофиқ номзод ҳисоблар, лекин баъзилар бунга раиснинг кўнишиға шубҳа билан қарар эди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

2) қўшма гапнинг ҳар икки қисмида бир-бириға мувофиқ келмаган ёки қарама-қарши бўлган воқеа, ҳодиса, ҳаракат-ҳолатлар ифодаланиб, улардан бири рўй бериши ифодаланади. Бу мазмун муносабати зидлов-айирув мазмун муносабати деб номланиб, бундай қўшма гап қисмлари *йўқса, бўлмаса* боғловчилари орқали боғланади: *Шунинг учун бригадасидан кўнгли ҳеч тинчимаётган экан, йўқса Саида билан бир гаплашишға муштоқ эканини қайта-қайта айтиб, уни уйиға таклиф қилди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Фронтда ҳазил катта гап. Бўлмаса, дилгирлик кишини еб қўяди* (О й б е к). *Шуниси жонга тегди, бўлмаса-ку, фрицни додини берамиз-а, деди* (О й б е к). *Не қилсинки, у қанотсиз, бўлмаса шу онда учиб фашистларнинг кўзларини юлиб олмоққа тайёр эди!* (О й б е к).

3) қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисм мазмуни билан боғлиқ бўлган қўшимча маълумот ифодалайди. Бу мазмун муносабати ифодаланган қўшма гапларда зидловчи боғловчилар ёки фақат юкламаси иштирок этади: *Ота, юртимизнинг бу куни бахтли, чиройли, лекин эртаси, индини яна ҳам чиройлироқ, бахтироқ бўлади* (О й б е к). *Ҳамма бир-биридан яхши кийинган, лекин ҳеч кимнинг кийими бировникиға ўхшамасди* (П. Т у р с у н). *Чинни товоқ яхши, лекин қазиси билан бўлса яна яхшироқ бўлади* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Дарди ҳадсиз, фақат йўқ дарддош* (О й б е к).

4) зидлаш-изоҳлаш мазмун муносабати билан боғловчиси орқали боғланган қўшма гапларда ифодаланади: *Ер ислоҳотида халқнинг ери олинмайди, балки ерга ҳеч муносабати бўлмаган*

бойлар, савдогарлар, судхўрларнинг қўлидан олиниб, камбағалларга берилган эди (С. Айний).

Қиёслаш мазмун муносабатини ифодалаган боғланган қўшма гапларда турли мазмун оттенкаларини реаллаштиришда, боғловчилардан ташқари, турли лексик-грамматик воситаларнинг роли каттадир. Бунда аввало маъноси бир-бирига қарши қўйилган, антоним сўзлардан ифодаланган гап бўлаклари қўшма гапнинг ҳар икки қисмида келтирилади: *Сиз ақлли одамсиз, бироқ шунга келганда нодонлик қилибсиз* (Анорбоев).

Бундан ташқари, қўшма гап қисмлари кесимларининг бўлишли ва бўлишсиз шакллари қарама-қарши қўйиш йўли билан зидлаш муносабати ифодаланади: *Бувинисо кўзларидан дув-дув ёш оқизиб йиғлар, лекин унинг йиғисини ҳеч ким сезмасди* (П. Турсун). *Йўлчи шу чоқ қанча оқчаси бўлса беришга тайёр эди, лекин ёнида бир тийин ҳам йўқ эди* (Ойбек). *Қаландаров ҳеч қачон бунақа меҳмон кутмагани учун райижроқўм раиси бирон йўл-йўриқ кўрсатар деб ўйлаган эди, бироқ раис бундай қилмади* (А. Қаҳҳор).

Айрим ўринларда иккинчи қисм бошланишида қўлланадиган баъзи лексик элементлар ҳам (*шунга қарамай, шундай бўлса-да, ҳолбуки, барибир* каби) зидлик муносабатини ифодалашда хизмат қилади: *Умарали машина билан сакраб, бошини кабина шифтига уриб олар, лекин шунга қарамай борган сари «тезроқ юр!» деб қистарди* (И. Раҳим). *Козимбек кўнмаётибди-ку, лекин барибир, кузда тўй қиламиз* (А. Қаҳҳор).

### Бириктирув муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар

Боғланган қўшма гапларнинг қисмлари бириктирув боғловчилар (*ва, ҳам, ҳамда*), бўлса эса шакллари ҳамда баъзи юкламалар ёрдами билан боғланиши мумкин. Бундай қўшма гап қисмлари маълум бир пайтда ёки кетма-кет рўй берган воқеа, ҳодиса, ҳаракатларни бириктириб келади ва бу билан уюшиқ бўлакларни эслатади: *Чорпоянинг бериги ёнида қариган Абдурахмонбой, унинг ёнида Абдуҳаким ва Мулласобит номли икки катта ўғли ўтирар ва буларнинг рўпараларида, ...туманнинг бойларидан бир неча киши ўтирмоқда эди* (С. Айний). *Мажлиснинг тўрида татарча пўстин, татарча телпак, татарча кийгиз этик кийган қорни катта бир татар бойи ерлашган ва унинг ёнида салласини катта қилиб қишлоқ имоми қўнқайиб ўтирмоқда эди* (С. Айний). *Буларнинг бири қишлоғимизнинг хотиби эди ва унинг ёнида ўрта бўйли қоқ гавдали, ориқ туси қорамтил, оқарган ўртача соқолли иккинчи одам борар эди* (С. Айний). *Хуржун устига кўрпача тўшаб бобом (эшакка) минди ва мени ҳам унинг орқасига мингаштирдилар, отам ва бошқалар пиёда юриб боғ томон йўналдик* (С. Айний). *Қаландаров бир нима деб дўнғиллаб ерга қаради ва бурнининг учи тердан йилтиради* (А. Қаҳҳор). *Чироқ ўннга қай-*

рилиб ғойиб бўлди-ю, ҳаял ўтмай яқинроқдан кўзни қамаштирадиган ёғду сочиб чиқди ва босинқи мотор товуши эшитилди (А. Қ а ҳ ҳ о р). Носиров бир нима демоқчи бўлиб оғиз ростлаганда, эшик секин-секин очилди-ю, Арслонбек Қаландаровнинг шопдай мўйлов ниҳоятда ярашган озғин юзи кўринди (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Мисоллардан кўринадики, қўшма гап ташкил этган қисмлар параллел ҳаракат-ҳолат, хусусиятларни ифодалайди, қисмлар мазмунан бир-бирига тобе ёки боғлиқ эмас, аммо улар бирикиб, умумий бир фикрни ифодалайди. Бу хил гаплар кўпроқ илмий, ижтимоий-сиёсий нутқда қўлланади. Бу бириктирув муносабати ифодаланган қўшма гапларда қўшимча, эмоционал мазмун ифодаланмайди, қисмлар маълум пайт муносабатига киришадилар.

Аммо бириктирув муносабатига киришган қўшма гапларнинг қисмлари кўпинча мазмунан ўзаро жипс боғланади, бирининг мазмуни иккинчисига боғлиқ бўлади, турли мазмун оттенкалари, эмоционал маънолар ифодаланади:

1) қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмнинг умумий мазмунини ёки, кўпинча, биринчи қисмнинг таркибидаги айрим бўлақларнинг маъносини изоҳлайди ва у билан боғлиқ бўлган қўшимча маълумотни ифодалайди. Бу ҳолда маъноси изоҳланаётган бўлақ қўшма гапларнинг иккинчи қисми таркибида қайтарилади: *Клавдия Михайловна ҳар ҳафта деярлик уни «ўйинга тушишга», яъни койка устида ликиллашга мажбур қиларди ва ўзи чапак чалиб турарди* (Б. Полевой). *Дарё ёқасидаги йўлда отарава бир-бирига боғланган ҳолда қатор тизилишиб турарди ва улар муз олинадиган ерга тўғрилаб қўйилган эди* (Б. Полевой). *Бу кунлардаги ижодим ўқувчилар оmmasига маълумдир ва шу йиллардаги шеърларимни тўплаб «Мен Шарқдан келаётирман» номли китоб қилдим* (Ғ. Ғулом). *Кремль куранти занг урган дамда, Қон тўла тепади жонон юраклар Ва шу юракларда жаҳон яширин, Маърифат, ботирлик, севги, меҳнат-ла* (Ғ. Ғулом).

2) қўшма гапнинг ҳар икки қисмининг умумий мазмуни ёки айрим гап бўлақларининг маъноси бир-бирига қиёсланади, зид қўйилади: *Шу пайтда катта соат иккига занг урди ва меҳмонхонадаги бошқа соат ҳам майингина жиринглаб қўйди* (Б. Полевой). *Эл кўзида шундай маломатли, қонунга қараладиган бўлса, шундай қалтис йўла юргани сизни нима мажбур қилди-ю, сизга нима далда берди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Аҳоли кўпинча мачит олдидаги катта кўчадаги қудуқдан сув ичар ва ариқда сув бўлмаган вақтларда ҳайвонларини қудуқдан суғорарди* (С. Айний).

3) сабаб ва натижа: *Йўлчи ўз ичиди: «Яхши, ўтти шу ердан қўямиз, зулм қаерда учраса, шу ерда ёндириш керак», деб ўйлади-да, сўзи, ҳаракати билан одамларни руҳлантириб, «Олмазор»га югураркан, орқадан кимдир «Йўлчибой!» деб чақирди* (Ойбек).

Бу хил қўшма гапларни бирлаштирувчи ва қўшма гапнинг мазкур группасига киритувчи умумий хусусият шуки, бу хил қўшма гапларда қисмларидан англашилган мазмуннинг бирики-

ши, бир-бирига боғланиши, иккинчи қисм мазмунининг биринчи қисм мазмунига қўшилиши ифодаланади.

Бириктирув муносабатига киришган қўшма гапларни тузувчи ва қисмлар орасидаги мазмун муносабатларини ифодалашда хизмат қилувчи воситалар қўшма гап қисмлари кесимларининг замон муносабати, гап бўлақларининг ҳар икки қисмида такрорланишидир, шунингдек, ҳар икки қисм учун умумий иккинчи даражали бўлақларнинг мавжудлиги ва айрим лексик элементларнинг ишлатилиши ҳам восита бўлади: *Бунга жой ҳам йўқ ҳамда вақт ҳам йўқ* (Павленко). *Окопга генералнинг ўзи келгани ҳақидаги хабар оний бир лаҳзада шивир-шивир билан қулоқдан-қулоққа ўтди ва шу заҳотиёқ солдатлар ўринларидан туриб, генерални зўр мамнуният билан кутиб олишди* (Ойбек). *Автомобиль қўзғалганда, бир ғовур кўтарилди-ю, кейин жимлик чўкди* (А. Қаҳҳор).

Бириктирув муносабатига киришган қисмларда асосан санаш интонацияси бўлади. Аммо турли мазмун оттенкаларининг қўшилиши билан қисмларнинг интонацияси ўзгаради, ҳар бир қисмнинг ўз интонацияси бўлади. Бу хил қўшма гап қисмларининг кесимлари асосан бир хил замон шаклига эга бўлиши билан характерланади.

Бириктирув муносабати ифодаланган қўшма гапларда қандай қўшимча мазмун оттенкаси ифодаланмасин, қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусият маълум бир пайтда рўй беради, маълум пайт билан боғланади. Шунга кўра, бириктирув муносабатида бўлган боғланган қўшма гаплар икки гуруҳга бўлинади: 1) ҳаракат-ҳолат ёки бирор белгининг бир пайтда рўй беришини кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар, 2) ҳаракат-ҳолат ёки бирор белгининг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар.

Қўшма гаплардаги бир пайтлик ёки кетма-кетлик асосий кесимларнинг семантикаси ва замон муносабати орқали ифодаланади.

1. Ҳаракат-ҳолат ёки бирор белгининг бир пайтда рўй беришини кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар. Боғланган қўшма гаплар бир пайтда рўй берувчи ҳаракат-ҳолатни ёки бирор белгини ифодалаш мумкин. Бунда қўшма гап қисмларидаги ҳаракат-ҳолат ёки бирор белги-хусусият тамоман бир вақтда рўй бериши ёки бажарилиши, рўй бериши пайти қисман бир-бирига мос келиши мумкин.

1) қуйидаги қўшма гапларда ҳар икки қисмдан англашилган мазмун тамоман бир пайтда рўй беради: *...ўтмиш ва келажак, наслик бир-бирига боғлайдиган ҳалқа вужудга келтиради ва бу ҳалқани вужудга келтирадиган ҳар икки томон ҳам ўзини, ўз жинсини энг мукамал деб билади* (А. Қаҳҳор). *Тўпланиб юлдузлар кезалар, Ҳар кун нефть оққан йўллардан, Ва ўтли болғали қўллардан, Бир кўмак, бир мадад сезалар* (Ҳ. Олимжон). *Абайнинг ранги ўчди-ю, кўзлари оқ шоҳи чўққиларга тикилганича*

қолди. Пушкин эсига тушди (М. Авезов). Эркакларнинг бири марказий газетанинг мухбири, иккинчиси — инженер, ...қиз эса Москвада институтни битириб, ҳозир шу инженернинг қўлида тажриба кўриб юрган экан (А. Қаҳҳор).

2) бир вақтда рўй бермаган воқеа, ҳодиса, ҳолат: *Серсекенинг бу галги датвоси қуруқ, шубҳа эди, холос: На унинг шоҳиди бор-у, на унинг далили бор* (М. Ибрагимов).

Боғланган қўшма гапларда ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятларнинг рўй бериши қисман бир-бирига мос келиши англашилади. Бу хил қўшма гаплар қисмларидан англашилган мазмун ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусиятларнинг рўй беришида қатъий чегара бўлмайди: *Бу вақтда кўзларим ёш билан тўлган ва овозимда бир оз ўзгариш юз берган эди* (С. Айнӣ).

Бу қўшма гапда икки ҳолатнинг рўй бериши тамоман бир вақтда бошланиб, бир вақтда тугалланмайди; ҳаракат-ҳолатларнинг рўй бериши бир-бирига қисман мос келади.

Маълум боғловчилар ёрдами билан тузилиб, бир пайтда ёки кетма-кет рўй берадиган воқеа, ҳодиса ёки белги-хусусиятни кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар орасида айрим ўринларда қатъий чегара йўқолади. Бундай ҳол ҳаракат-ҳолати ёки белги-хусусиятларининг рўй бериши бир-бирига қисман мос келган қўшма гапларда аниқ кўринади.

Бир пайтда рўй берувчи ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусиятни ифодалаган қўшма гаплар қуйидаги хусусиятлари билан характерланади:

1. Қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил замон шаклида бўлиши. Агар қўшма гап қисмларининг кесимлари турли шаклда бўлса, уларнинг биридаги замон кўчирилиб, улар мувофиқлашади.

2. Қўшма гапнинг иккинчи қисми таркибида бир пайтлик маъносини янада бўрттириш учун *шу пайт, худди шунда, шу вақтда, бирдан* каби лексик элементлар бўлади ва улар гапда пайт ҳоли вазифасини ўтайди: *Шу онда чироқ шарақлаганича ерга тушиб чилпарчин бўлди ва бирданига иккита ўқ чиқди* (А. Қаҳҳор).

Қўшма гапнинг биринчи қисми таркибидаги бу хил иккинчи даражали гап бўлаклари қўшма гапнинг иккинчи қисмига ҳам тааллуқли бўлади. Бундай иккинчи даражали бўлақлар аниқловчи ёки тўлдирувчи бўлиши ҳам мумкин.

II. Ҳаракат-ҳолат ёки бирор белгининг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар. Боғланган қўшма гап қисмларидан англашилган мазмун кетма-кет рўй бериши мумкин. Одатда, биринчи қисмдан англашилган мазмун олдин, иккинчи гапдан англашилган мазмун сўнг рўй беради.

Бириктирув боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапнинг бир тури, бир пайтлик мазмунини ифодалаган қўшма гапларга қараганда, кенгроқ қўлланади: *Эргаш бу сўзни эшитиши билан югуриб қум хомаси устига чиқди ва мен ҳам унинг изидан югур-*



дим (С. А й н и й). *Тожибой қизил алвон ёпилган стол ёнига чиқди ва унинг овози залда гулдиради (П. Тур с у н). У шаҳардами? Ямоқчиликни билар эканми?— деди Нури ва юраги, нечундир, бир лаҳза алланечук уриб кетди (О й б е к). Шу пайт тўсатдан кўча эшиги тарақлаб очилди-ю, Зуннунхўжа халлослаганича кириб келди (А. Қ а ҳ ҳ о р). Ундан кейин мана бу МТС ташкил этилди-ю, бунга ўша пахта заводида ишлайдиган бир йиғит каттакон бўлиб келди (А. Қ а ҳ ҳ о р). ...кампир ...эшитганларини чолга сўзлар, чол эса дарров Қоратойга етказар эди (О й б е к).*

Турли пайтда рўй бермаган воқеа-ҳолат: *Ҳеч ким билан гап-лашмайди, гинаси бор ҳаммадан, на ялиниш кор қилади, на насиҳат, тасалли... (У й ғ у н). Назаримда, севзига мен ҳам қаттиқ тутилдим. На кундузи оромим бор, На уйқуда ҳаловат (У й ғ у н).*

*На, на бириктирув инкор боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гаплардаги кетма-кетлик мазмуни бошқа боғловчилар ёрдами билан тузилган қўшма гаплардаги кетма-кетлик муносабатига ўхшамайди.* Буларда ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятлар турли вақтларда рўй бермайди. Бу ҳолларда қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган мазмун олдин рўй бермаслиги, қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган мазмун ундан сўнг содир бўлмаслиги керак, бунинг акси бўлиши ҳам мумкин.

Шунинг учун *на, на* боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапни ташкил этган бу хил конструкцияларнинг ички мазмун муносабатини турли пайтда рўй бермайдиган воқеа, ҳодисаларни ифодаловчи боғланган қўшма гаплар деб номлаш мумкин.

Кўп ўринларда қўшма гапда ифодаланган ҳаракат-ҳолат, хусусиятлар кетма-кет бўлиши билан баробар, уларда сабаб ва натижа оттенкалари ҳам ифодаланади. Кетма-кет рўй бераётган ҳаракат-ҳолатларнинг биринчиси бошқа бир ҳаракат-ҳолатни юзга келишига сабаб бўлади, сўнгги ҳаракат-ҳолат қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган ҳаракат-ҳолат асосида рўй беради. Бундай маъно оттенкаси асосан бириктирувчи боғловчи ёки юклама ёрдами билан тузилган боғланган қўшма гапларда кўпроқ учрайди: *Ярим соат ўтар-ўтмас, орадаги бегоналик пардаси кўтарилди-ю, Сидиқжон саргузаштини қисқача сўзлаб берди (А. Қ а ҳ ҳ о р). Қизил қўшин бизга ёр, Биз ҳам доимо тайёр (Қўшиқ). Фақат илк баҳорда бир неча бор ёмғир ёғади-ю, ён бағирлар ва тоғ этаклари майса ва лола, турли чечак, бинафшалар билан қопланади (Ш. Р а ш и д о в). «Электростанцияни тезроқ битириш учун ўртоқ Мавлонбеков катта инженер олиб келибдилар» деган хабар бир пасда бутун қишлоққа тарқалди-да, бир талай одам йиғилди (А. Қ а ҳ ҳ о р).*

Кетма-кет рўй берувчи воқеа, ҳодиса ёки белги-хусусиятни ифодаловчи қўшма гаплар мазмунан икки турли бўлади:

1. Қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган мазмун туғалланиб, сўнг иккинчи қисмдаги мазмун бошланади: *Қамбаралининг жони чиқиб кетди ва уни чаппараста қилиб сўжиб ташлади*

(А. Қ а ҳ ҳ о р). *Мамасаид йўтала-йўтала келиб эшикни очди ва меҳмонларни кўриб, кўзлари олайиб кетди* (П. Т у р с у н).

Ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятларнинг кетма-кет рўй беришини бир гапдан англашилган мазмун тугаллангач, сўнггиси бошланishiни кўрсатиш учун махсус лексик элемент кейин (ва унинг синонимлари) қўлланиши мумкин. Бу элемент қўшма гапнинг иккинчи қисмининг бошида келади: *Автомобиль кўзгалганда, бир ғовур кўтарилди-ю, кейин жимлик чўкди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

2. Қўшма гапларнинг иккинчи турида ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусиятларнинг бири тугалланиб, сўнг иккинчиси бошланмайди. Аввал қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган мазмун рўй беради, у тамомланмай, иккинчи қисмдан англашилган мазмун юзага чиқа бошлайди ва баробар давом этади: *Рўпарадаги тоғнинг бағридан қора тутун кўтарилди ва у ердан йўталган сингарари товуш эшитилди* (О й б е к). *Семиз каламуш ерга тушиб лапанглаб дарвоза томонга қочди ва болалар қийқириб, уни қувлашга бошлади* (О й б е к).

### Айирув муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар

Боғланган қўшма гаплар айрим турларида қисмларидан англашилган мазмун-воқеа, ҳодиса, ҳолатларнинг бири рўй бериб, иккинчиси рўй бермайди ёки уларнинг ҳар қайсиси рўй беради, аммо рўй бериш кетма-кет бўлади. Бу хил қўшма гап қисмларидан англашилган мазмун, одатда, бир-бирига боғлиқ бўлмайди, бири иккинчисини изоҳламайди. Аммо шунга қарамай, қўшма гап қисмлари мазмунан бир-бирига яқин бўлган ёки бир турдаги тушунчаларни ифодалайди. Қўшма гап қисмлари умумий бир фикрни, тушунчани, ниятни ифодалаш учун хизмат қилади, шу бир тушунчанинг, ниятнинг элементлари саналади: *Катта ҳовузлардаги сувларда кўланкалар ва шуғлалар жим-жим ййнашади, гоҳ кўланкалар ёниб кетади, гоҳ шуғлаларни кўланкалар ютади* (О й б е к). *Ё подшо бирор ерга чиқади, ёки элчи келиши кутилади* (О й б е к).

Боғланган қўшма гаплардаги бундай семантик алоқа шартли равишда айирув муносабати деб номланади. Айирув муносабатини ифодалаган боғланган қўшма гап қисмлари ўзаро айирув боғловчиси ва айрим лексик элементлар (*баъзан, ҳали, бир*) ёрдами билан боғланади.

Айирув муносабатини ифодалаган қўшма гапларнинг мазмуни. Айирув муносабатини ифодалаган қўшма гап қисмларининг ўзаро семантик муносабати уч хил бўлади:

1. Қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатларнинг бири рўй беради.

2. Қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатлар галма-гал содир бўлади.

3. Қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг ҳар иккиси рўй беради.

Қўшма гап қисмларида ифодаланган ҳаракат-ҳолатларнинг бирида рўй бериш мазмуни ифодаланганда, қўшма гап қисмлари ўзаро *ё, ёки, ё бўлмаса, хоҳ* боғловчилари ёрдами билан бирикади. Бу хил қўшма гаплардаги бир қисмдан англашилган мазмун иккинчисини инкор этади: *Илгари ҳар кун шундай қизирмиди, ё бу йил ёз иссиқроқми?* (О й б е к). *Бўйингга бўлдим мен хумор, ё мен борай, ёки сен келгин* (Фольклор).

Қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг бири рўй берганлиги ёки рўй бериши мумкин эканлигини янада таъкидлаш учун *ё* боғловчиси билан баробар *бўлмаса* феъл шакли қўлланади: *Балки, ҳозир Дилдорни осаетгандирлар, ё бўлмаса уни қийнамоқдалар, ё бўлмаса, азамат шериклари зиндонга босқин ясашга мажбур бўлиб, бари қирилдими* (О й б е к). *Бирор той миндир, ё бўлмаса қизинг миниб келаетган туянинг жиловини бергин, у етакласин; бирон сувлик жойга тушайлик* (Журналдан).

Ёки боғловчиси ёрдами билан тузилган боғланган қўшма гап қисмларидаги мазмун сўзловчи учун аниқ маълум бўлмайди, шунинг учун ҳам икки хил ҳаракат-ҳолат, тахминни ўртага ташлайди. Боғланган қўшма гапдаги бу мазмун қўшма гап структурасига ҳам таъсир этади: кўпинча, бу хил боғланган қўшма гаплар сўроқ гаплардан иборат бўлади; бундай сўроқ гаплардан англашилган мазмун бир-бирига қиёсланади ҳам: *Хотин чиндан борми, ё анчайин хангомами? — кулиб деди Уроз* (О й б е к). *Ва ёки ўрта-мизда ёмон бир гап ўтдими? Ёки айб кўриб бизда, Уйни ташлаб кетдими?* (Ҳ. О л и м ж о н). *Колхозни кўтариши, халққа, ватанга хизмат қилиш тўғрисидаги ваъдаларингиз эсингиздами, ё унутиб қўйдингизми? Ёки бунинг ҳаммаси юракдан чиқмаган, сохта гаплар эдими?* (Ҳ. Фулом).

Айрим ҳолларда сўзловчининг тахмини, гумони ифодаланган бу турдаги боғланган қўшма гапнинг мазмунини изоҳлаш учун улардан сўнг яна бир гап келтирилади: *Колхозга Салима борадими ёки Карим борадими — бу нарса маълум эмас менга.*

Сўроқ гаплардан таркиб топган бу хил боғланган қўшма гаплар қўшма гапнинг сўнгги қисмидан англашилган мазмуни изоҳлаши мумкин: *Омадмиз келган эканми, ё қурт тутшини соғиниб қолган эканми — бирам бўлиб берди, қани энди териб тамом қилсак* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Бу қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган ҳолат (*пилланинг яхши бўлганлиги*)нинг изоҳини қўшма гапнинг биринчи қисми (*ё* боғловчиси билан тузилган боғланган қўшма гап) изоҳлайди (*пилланинг яхши бўлганлигига икки хил тахмин кўрсатилади: ёки омаднинг келганлиги, ёки қурт тутшини соғиниб қолишгани*).

Таркибида қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатларнинг биригина рўй бериши мумкин бўлган боғланган қўшма гапларнинг қисмларида ифодаланган замон тушунчасида ва шу замон муно-

сабатида ҳам ўзига хослик бор: бу хил қўшма гап қисмларининг кесимлари асосан ҳозирги ва ҳозирги-келаси замон шаклида бўлади, кесимларнинг ўтган замон шаклида қўлланиши кам учрайди. Бунинг сабаби — сўзловчининг тахмини, фарази кўпроқ ҳозирги ёки ҳозирги-келаси замонга тааллуқли бўлган ҳаракат-ҳолатларга оид бўлишидадир. Боғланган қўшма гап қисмларининг кесимлари асосан бир хил шаклда бўлиб, воқеа-ҳодисанинг бир хил замонда рўй бериши тахмин этилади, кесимларидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг рўй беришидаги бу мослик бу хил боғланган қўшма гапларнинг ўзига хос хусусиятидир: *Е подшо бирор ерга чиқади, ёки элчи келиши кутилади* (О й б е к). *Сиз кетинг бу маҳалладан, ё биз кўчиб кетамиз* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Боғланган қўшма гаплардаги ҳозирги замон тушунчаси от, сифат, сифатдош, сон, олмош, равиш каби сўзлар билан ифодаланган от кесимлар орқали ҳам англашилади: *Ё бой ўлчаб берган ғўза бир ботмон эмас, ёки ғўзага ёмон ғўза аралашган* (С. А й н и й). *Ёки ер ёмонми? Уруғ ёмонми? Ё бўлмаса айб ҳаводами?* (Ғ. Ғ у л о м).

Ёки боғловчиси билан тузилган боғланган қўшма гап қисмлари бошқа айирувчи боғловчи ёрдами билан тузилган қўшма гапнинг қисмларига қараганда, мазмунан, грамматик ва интонация жиҳатдан анча мустақилдир, бу хил гапларда бири рўй бериши мумкин бўлган алоҳида ҳаракат-ҳолатлар ифодаланади, гоҳ каби боғловчилар ёрдами билан тузилган қўшма гапнинг ҳар икки қисмида ҳаракат рўй бергани учун, қисмларда ифодаланган ҳаракат-ҳолатлар бир-бирига боғлиқ бўлади, айрим ҳолларда бири иккинчисини келтириб чиқаради. Ёки боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гап қисмлари интонация жиҳатдан ҳам маълум даражада мустақил бўлади: бу хил қўшма гапларнинг ҳар бир қисми алоҳида оҳанг билан айтилади; ҳатто улар мустақил тугалланган интонация билан талаффуз этилиши ҳам мумкин: *Ёки ер ёмонми? Уруғ ёмонми? Ё бўлмаса айб ҳаводами?* (Ғ. Ғ у л о м).

Бу хил қисмларнинг бирикиб, қўшма гап ҳосил қилишига сабаб — уларнинг мазмунидир — улар умумий бир фикрни ифодалайдилар, умумий бир фикрнинг элементи ҳисобланади.

Айирув муносабатини ифодалаган қўшма гап қисмларидан англашилган воқеа, ҳодисаларнинг ҳар иккиси вужудга келади. Аммо қўшма гапнинг бир қисмидан англашилган ҳаракат-ҳолат ёки белги — хусусият бир вақтда эмас, турли вақтда рўй беради. Бунда қўшма гап қисмлари ўзаро *гоҳ, дам* боғловчилари, *ва* боғловчи вазифасидаги *баъзан, бир, ҳали* сўзлари ёрдами билан боғланади: *Дам жаҳлим чиқади, дам кулгим қистайди* (О й б е к). *Гоҳ узоқдан оқ зар кўйлақда кўринади тоғлар, тепалар; гоҳ чўзилиб қуюқ ўрмонлар, кўз ўнгида аста ўталар* (О й б е к). *Баъзан кўнглим унга қушдай учади, баъзан яна чўчинқирайман* (О й б е к).

Боғланган қўшма гапнинг бу тури қисмлари айрим ўринларда мазмунан анча мустақилликка эга бўлиши, структураси мураккаб-

лашиши мумкин: *Гоҳ-гоҳо унинг қудратли қўллари қалам ушлаб, чиройли ғазаллар, рубойлар яратарди. Набираси учун ўч олиш фикри гоҳо-гоҳо илондек чақиб, бутун вужудини заҳарлар эди (О й б е к).*

Бу хил қўшма гапнинг қисмлари алоҳида тугалланган интонация билан айтилади ва орада сезиларли пауза берилади, шунинг учун ҳам улар орасига ёзувда нуқта ишораси қўйилади.

Галма-гал рўй берувчи воқеа, ҳодиса ёки белги-хусусиятни ифодалаган қўшма гап қисмларининг кесимлари ўтган замон ёки ҳозирги келаси замон шакли ва мазмунида бўлиши мумкин. Бу жиҳатдан ёки боғловчиси ёрдами билан тузилган конструкциялардан фарқланади (маълумки, ёки боғловчиси ёрдами билан тузилган конструкцияларда кесимларнинг замон шакли чегараланган: кесимларнинг ўтган замонда келиши жуда кам қўлланади).

1. Боғланган қўшма гап қисмларининг кесимлари ўтган замон феъли шаклида: *Узоқлардан кенг водий қучоғида гоҳ кўм-кўк ўт ўсиб ётган яйловлар кўринади, гоҳ булутлар ин солган қип-қизил қоялар ва қоп-қоронғи даралар кўзга ташланарди (О й б е к). Тушки овқат вақтида Рўзимат яна эрталабкидай унга-бунга тегишиб, кушандаларининг тилини қичитиб, баъзан мот қиларди, баъзан улар Рўзиматни мот қилишиб бараварига кулишар эдилар (А. Қ а ҳ ҳ о р).*

2. Қўшма гап қисмларининг кесимлари ҳозирги-келаси замон шаклида: *Гоҳ узоқдан оқ зар кўйлакда кўринади, тоғлар, тепалар, Гоҳ чўзилиб қуюқ ўрмонлар, Кўз ўнгидан аста ўталар... (У й ғ у н). Дам қонсираб ханжар, пичоқ, милтиқ билан иш кўрса; дам ўт қўйиб пахталарга, оловида исинса; Дам истайди колхозчининг тилак, армони синса, Ишонч тўлган юракларда ғайрат тўлқини тинса, дам юзига ниқоб тортиб, ўз кишингдай бўлади (У й ғ у н).*

Баъзан қўшма гап қисмларининг кесимлари турли замон шаклида бўлади: *Гоҳ осмонни тутиб ашула янграйди, гоҳ аллақадердан гармон товуши келиб қоларди (О й б е к). Нури гоҳ севиниб ширин хаёлларга ботади, гоҳ бутун вужудини қўрқув босарди (О й б е к).*

Бу ҳолатда биринчи қисмнинг кесим шаклидаги замон кўчирилади: иккинчи қисмнинг кесими шаклига мувофиқлашиб, ўтган замонга оид бўлади. Баъзан бу хил қўшма гап қисмларининг кесимлари от кесим тарзида бўлади: *Гоҳ ошиқ қалбнинг озорида ишқ, гоҳ ғам-қайғунинг бозорида ишқ (У й ғ у н).*

Баъзан айирув боғловчиси ёрдами билан боғланган қўшма гаплардан олдин умумлаштирувчи мазмундаги гап бўлади, бу ҳолда боғловчили боғланган қўшма гап умумлаштирувчи гапнинг мазмунини очади, изоҳлайди: *Унинг кўз олдига хасис бой даҳшатли қиёфаларда жонланади, гоҳ унинг скелети гўристондаги оч итлар билан қоронғида суяк талашади, гоҳ пичан орасидан топган қозондан палов ағдарилади (О й б е к).*

Айирув муносабатини ифодалаган боғланган қўшма гап қисмлари анча мустақил бўлган очиқ конструкцияларни ташкил этиши

билан бошқа хил боғланган қўшма гаплардан фарқланади. Бир боғланган қўшма гап таркибида ҳар бир айирув боғловчи алоҳида бир қисмни ташкил этади ва бу қисмлар ўзаро семантик жиҳатдан боғлиқ ёки тобе бўлмайди. Шу сабабли айирув муносабатини ифодалаган қўшма гапларнинг бир неча қисмлардан тузилиши табиий бир ҳолдир.

### Сабаб-натижа муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар

Боғланган қўшма гап қисмларининг бири маълум воқеа, ҳодиса, ҳолатнинг рўй беришига сабаб бўлган воқеа, ҳодиса-ҳолатни, иккинчи қисм эса шу сабаб асосида рўй берган воқеа, ҳодиса, ҳолатни ифодалайди: *Анор сўзлар ва Зайнаб қалби тол барғидай дир-дир қалтирар* (Ҳ. О л и м ж о н).

Бу қўшма гапнинг иккинчи қисми (Зайнаб қалбининг қалтираши) биринчи қисмдан англашилган ҳаракатнинг (Анор сўзлашининг) натижасидир. Қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган мазмун иккинчи қисмдаги мазмунни юзага келтиради.

Сабаб ва натижа муносабатини ифодалаган қўшма гап қисмлари ўзаро бириктирув боғловчиси ёки *-у, -ю, -да* юкламалари ёрдами билан боғланади. Аммо сабаб ва натижа муносабатининг юзага келишини боғловчи ёки юкламага боғлаб қўйиш тўғри эмас. Қўшма гапнинг умумий мазмуни ёки унинг таркибидаги айрим бўлақларнинг семантикаси, шунингдек интонация ва логик урғу, модал сўзлар сабаб ва натижа муносабатини келтириб чиқаради.

Қўшма гап қисмлари кесимларининг маъносини бир-бирига қиёслаш билан улар орасида сабаб ва натижа муносабати ифодаланганини тушуниш мумкин.

Айрим ҳолларда қўшма гап қисмлари мазмунини қиёслаш сабаб ва натижа муносабатини келтириб чиқариши мумкин. Бу ҳолат, асосан, юклама ёрдами билан бириккан қўшма гапларга ва бириктирув боғловчиси билан бириккан баъзи бир боғланган қўшма гапларга оиддир: *Анзират хола эндигина ёруғ кун кўришга умид боғлаганида, дамба ва ундан кейин канал иши бошланди-ю, кудёв, эвази нақд бўлмаган оғир меҳнатга тоб бера олмай, Қимсанойни олиб шаҳарга кетиб қолди* (А. Қаҳҳор).

Боғланган қўшма гапнинг бу хили, ички семантик муносабатига кўра, эргаш гапли қўшма гапларга ўхшайди. Аммо бу хил конструкциялар мазмуни, грамматик тузилиши ва интонацияси билан фарқланиб туради.

Боғланган қўшма гапдаги сабаб ва натижани ифодалаган ҳар бир қисм семантик жиҳатдан маълум даражада мустақилдир. Сабаб ва натижани ифодаловчи эргаш ва бош гапларда эса ҳар икки гап бир-бири билан жипс семантик алоқага киришади; эргаш гап эса бош гапсиз уқилмайди, ишлатилмайди. Эргаш гапли қўшма гапдаги тобелик ва ҳокимлик боғланган қўшма гапда бўлмайди.

Боғланган қўшма гапнинг бу турини ташкил этган қисмлар структураси жиҳатидан мустақил содда гап шаклида бўлади, эргаш гапли қўшма гапнинг сабаб англатувчи гапи тугалланган грамматик форма билан шаклланмайди, шунинг учун ҳам бу хил гаплар мустақил равишда қўлланмайди.

Қўшма гапнинг сабаб англатувчи биринчи қисмида интонация маълум даражада кўтарилади ва ундан сўнг қўшма гапнинг давом этишига ишора берувчи пауза бўлади. Эргаш гапли қўшма гапда ҳам интонация асосан ана шу тартибда бўлса ҳам, эргаш гапдаги интонация анча юқори кўтарилади ва ундан сўнгги пауза жуда қисқа бўлади.

Сабаб ва натижа муносабатини ифодаловчи қўшма гап қисмларининг кесимларидаги замон шакллариининг қўлланишида ўзига хослик бор. Мазмунан бу хил қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг биринчиси сабаб бўлиб, иккинчиси ундан келиб чиқадиган натижани ифодалайди. Шунга кўра, биринчи қисмнинг кесими ўтган замон ёки ҳозирги замон шакли ва маъносида бўлса, иккинчи қисмнинг кесими ҳозирги ёки келаси замон шакли ва маъносида бўлиши керак. Аммо амалда кесим шакллари ва шундай бўлган конструкциялар жуда кам учрайди. Одатда, боғланган қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил замон (кўпинча ўтган замон) шаклида бўлади. Бу хил кесимлардан англашилган мазмуннинг кетма-кет рўй бериши, бирининг сабаб, иккинчисининг ундан келиб чиқадиган натижа эканини контекст, қисмларнинг умумий мазмуни кўрсатиб туради: *Самандаров ҳамма колхозчиларни таниса керак. Шу пайт ёнидагилардан Сидиқжон ким эканлигини сўраган ва ҳамма Сидиқжонга қараб турган эди (А. Қ а ҳ ҳ о р). Қиз ялт этиб Жамолга қаради-ю, юраги ҳовлиқиб кетди (Ҳ. О л и м ж о н).*

Қўшма гап таркибидаги сабаб ва натижани ифодаловчи қисмлар ўтган замонга оиддир. Аммо улардан англашилган мазмун кетма-кет рўй беради — сабаб олдин, натижа сўнг содир бўлади.

Сабаб ва натижа муносабатини ифодалаган қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил замон шаклида бўлишларига сабаб шундаки, бу хил гапларда сабаб ва натижа орасида қатъий чегара бўлмайди — аввал сабабни ифодалаган қисмда ҳаракат-ҳолат бошланган бўлса-да, у тугалланмай, натижа мазмунини ифодалаган қисмдаги ҳаракат-ҳолат бошланади ва ҳар иккиси баробар давом этади: *Ғамхонада қашшоқлик кулди ва оила тутдай тўкилди (Ҳ. О л и м ж о н).*

Бу хил конструкцияларнинг айрим турларида натижа бошланганда сабаб тугалланади, аммо бу ҳолда ҳам сабабдан натижанинг келиб чиқиши тезлик билан рўй беради: *Бемор дорини ичди-ю, таъсири ҳам дарров билина қолди (А. Қ а ҳ ҳ о р).*

Сабаб-натижа муносабатини ифодаловчи қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг ички структураси, урғуси ва интонациясида ўзига хослик мавжуддир. Бунинг сабаби қўшма гапнинг иккинчи қисми мазмуни маълум даражада биринчи қисмга боғлиқ:

бўлишидадир. Одатда сабаб ва натижа мазмунини ифодалашда айрим гап бўлаклари асосий роль ўйнайди. Логик урғу ана шундай сўзларга тушади. Қўшма гапнинг икки қисми орасида боғловчидан олдин пауза берилади ва иккинчи қисм хулосалаш, натижалаш интонацияси, пасаяувчи интонация билан талаффуз этилади: *Урмонжон қариялар билан ўтказилган бир суҳбатда алланимадан гап чиқди-ю, кимдир ер ислоҳотидан бурун бўлган дарё тошқини ҳақида гапирди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Сабаб-натижа муносабати айрим сўзлар ёрдами билан бўртирилади. Бу сўзлар, қўшма гап иккинчи қисмининг бошида келади: *Ер тагидан ўтказилган бу йўл уйга бемалол кириб чиқишим учун имкон берди ва бунинг натижасида омборим ҳам анча кенгайди* (Д. Д е ф о).

Сабаб-натижа муносабатига киришувчи гапларни бириктиришда хизмат қилган, бундай мазмун миносабатларини янада аниқроқ, бўртириброқ ифодалаш учун ишлатилган шу хил лексик элементлар гап бўлаги вазифасида келади ва ўз лексик маъносига эга бўлади. Иккинчи қисм бошида *шунинг учун* (ва унинг эквивалентлари) келган қўшма гапларда ҳам сабаб-натижа муносабати бўлса-да, бу хил конструкциялар сабаб эргаш гапли қўшма гап саналади. Чунки *шунинг учун* ўзбек тилида тобелаштирувчи боғловчи ҳисобланади ва у бош гап таркибида бўлиб, сабаб эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади.

Сабаб-натижа муносабатини ифодаловчи қўшма гапларнинг баъзи бир турларида қисмлар орасидаги семантик алоқа жуда зич бўлади. Қўшма гапнинг иккинчи қисми таркибида, *бу, у* олмошлари иштирок этади. Бу олмошлар қўшма гапнинг биринчи қисмига мазмунан тенг бўлади, уни эслатади ва сўнгги мулоҳаза учун асос бўлади. *Бу, у* олмошлари гап таркибида эга, тўлдирувчи ёки ҳол вазифасида келади: *Отам ҳам менинг ноғора чалишимни кўрмоқчи бўлган деган фикр кўнглимга келиб, ғурурим яна ҳам ортди ва бу ҳолнинг таъсири билан ноғора чўпларини яна ҳам баландроқ кўтариб, ноғорамга қаттиқроқ ура бошладим* (С. А й н и й).

### Изоҳлаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар

Баъзи боғланган қўшма гап қисмларининг сўнггиси олдинги айтилган қисмларнинг мазмунига қўшимча умумий изоҳ бўлади, уни тўлдиради, давом эттиради; улар олдинги қисмларнинг мазмунига алоқадор бўлган ёки шу мазмундан келиб чиқадиган бирор қўшимча хабарни ёки натижани ифодалайди. Бу хил гаплар содда ёки қўшма гапларнинг бирикувидан ташкил топиши мумкин.

Иккинчи қисм биринчисига қўшимча изоҳ бўлган қўшма гап қисмларини ўзаро боғлаш учун бириктирув боғловчилар — *ҳам, ҳамда, ва*; зидловчи боғловчилар — *лекин, аммо*; боғловчи функциясидаги *бўлса, эса* феъл шакллари хизмат қилади, бунда ҳар бир боғловчи ўз грамматик маъно оттенкасини сақлайди.



Таркибий қисмларининг ўзаро семантик муносабатига кўра, боғланган қўшма гапнинг бу типи икки турга бўлинади:

1. Изоҳлаш муносабатини ифодалаш.

2. Қўшимча маълумот бериш муносабатини ифодалаш.

Изоҳлаш муносабатининг ифодаланishi. Боғланган қўшма гапнинг бу хил гуруҳида қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмдан англашилган умумий мазмунни изоҳлайди ва у билан боғлиқ бўлган қўшимча ҳаракат-ҳолат, хусусиятларни ифодалайди ёки сўзловчининг биринчи қисмнинг мазмунини ҳақидаги фикри, баҳоси, муносабатини кўрсатади: *Одамга андиша керак, лекин ундан ҳам илгарироқ инсоф керак (А. Қ а ҳ ҳ о р). Қисқасини айтганда, мени ишдан бўшатишди, бироқ мен бунинг учун асло хафа эмасман (Тўплам).*

Бу хил боғланган қўшма гап қисмларидан англашилган мазмун одатда бир вақтда рўй беради, шунинг учун ҳам қўшма гап қисмларининг кесимлари бир-бирига мос бир хил замон шакли ва маъносида бўлади.

Изоҳ муносабатини ифодалаган қўшма гапларнинг таркибида бу олмоши келади. Бу олмош одатда қўшма гап иккинчи қисмининг бошида, боғловчилардан сўнг қўлланади. Бу олмоши мазмунан биринчи гапга тенг келади, уни эслатади ва сўнгги муҳокама учун асос бўлади.

Бу олмоши турли функцияларда қўлланади, аммо у қандай функцияда бўлмасин, қўшма гапнинг иккинчи қисмида, фикр ўша ҳақда боради:

1. Олмош эга функциясида: *Озиқлантириш билан суғориш ўртасида катта узилишга йўл қўйилмоқда, бу эса ўғитнинг тупроқ қатлами орасида қолиб, кучини йўқотишга сабаб бўлаётир (Газетадан).*

2. Олмош тўлдирувчи шаклида: *Яқин олти ой бўлдики, мана шу осойишталик бузилди ва бунга, сабаб, кампирнинг гумонида, Сидиқжоннинг онаси эди (А. Қ а ҳ ҳ о р). Эргаш айниқса, шу кунларда кечаю-кундуз Ҳожиянинг уйида, аммо қиз буни бошқаларга ошкора қилишни истамайди (А. Мухтор).*

Айрим ҳолларда бу олмоши нарса, ҳол каби сўзлар билан бирга келиши мумкин. Бу ҳолда бу олмоши сифатловчи аниқловчи функциясида келади; баъзан қаратқич келишигида бўлиб, қаратқичли аниқловчи ёки тўлдирувчи вазифасида бўлиши ҳам мумкин: *Канизак нима қилган? Сидиқжон ўзига бундоқ савол бермас ва бундоқ савол хаёлига ҳам келмас эди (А. Қ а ҳ ҳ о р). Бойнинг зулми борган сари ортди, бу ҳол эса халқнинг ғазабини янада кучайтирди. Ишнинг қизиғи чиқиб, пўлат Гермяковнинг сўнги қўйган рекордидан йигирма минут камроқ муддатда чиқарилди, бироқ Гермяков кўп тавишланган бўлса ҳам, бунинг учун бахиллиги келмади (П о п о в).*

Баъзан иккинчи гап таркибидаги олмош ифодаланмайди, аммо бу контекстан, умумий мазмундан англашилиб туради: *Мулла Ҳаким, бир нозик иш бор. Лекин хайрли иш (О й б е к). Юрагим*

увушмаётганлиги рост, лекин бир нимадан қўрққанымдан, чўчиганимдан эмас (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Айрим ҳолларда бу олмоши бутунлай қўлланмайди. Бундай ҳолларда иккинчи гап ўз мазмунига кўра биринчи гапга умумий изоҳ бўлади: *Нима қилди, жоним?— сўради Йўлчи, лекин «бетобмисан?» дейишга тили бормади* (О й б е к). *Шундай қишлоқни кўрсам деган орзунгиз яхши, лекин шу қишлоқни бунёдга келтиришда қатнашсангиз, ундан ҳам яхшироқ бўлар эди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Қўшимча маълумот бериш муносабатининг ифодаланиши. Боғланган қўшма гапнинг иккинчи қисми қўшимча маълумот ифодалаш мумкин. Қўшимча маълумот қўшма гапнинг биринчи қисми билан бевосита боғланиши, ундан келиб чиқиши ёки биринчи қисмнинг мазмуни билан бевосита боғланмаслиги ҳам мумкин.

Бу хил боғланган қўшма гап қисмларини бириктириш учун асосан, *ҳам, ҳамда* боғловчилари ишлатилади: *Дарё томондан гуриллаб эсиб турган шабада йўл бўйидаги ўт-ўланларни эгар, тебратор ҳамда сарғайиб бораётган арпалар ундан мавж урар эди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Ҳафталар ўтди ҳам тугалди савдо* (О й б е к). *Ишим тўғриланиб кетди ҳам ерим ўзимга қолди* (О й б е к).

Ҳам боғловчисиз қўшма гапнинг икки гапи орасида эмас, иккинчи гапнинг таркибида қўлланиши мумкин: *Сидиқжон «унсур» калимасини «хукуматга қарши» деган маънода ишлатар, бу ердагилар ҳам шу маънода англар эди...* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Кимдир соатга қаради, бошқалар қатори Лубенцов ҳам соатга қаради* (К а з а к е в и ч).

Бунда ҳаракат-ҳолатнинг ҳам боғловчисидан олдин келган бўлакка оидлиги алоҳида таъкидланади.

Қўшимча изоҳ муносабати ва боғловчиси орқали ҳам ифодаланади: *Шу ерда А. М. Горькийни кўрдим, докладыни эшитдим, ўзи билан суҳбатлашдим ва Марказий Комитет номидан сўзлаган А. А. Ждановнинг нутқи биз учун катта йўл-йўриқ бўлди* (Ғ. Ғ у л о м).

Боғланган қўшма гапнинг бу хили ва, *ҳам, ҳамда* боғловчилари ёрдамида тузилади. Пайт муносабатини ифодалашда хизмат қилувчи бошқа боғловчилар (инкор боғловчиси, юклама, *бўлса, эса* феъл шакллари) бундай маъно муносабатини ифодалашда ишлатилмайди.

Қўпинча маълумот ифодаловчи конструкцияларнинг иккинчи қисми биринчи қисмдан англашилган хабарга баҳо муносабатини ифодалаш мумкин: *Эртасига ҳам овчилар қайтмадилар ва бу ҳол қишлоқ аҳолисини ташвишга солди*.

Иккинчи қисмда қўшимча маълумот ифодалаган конструкциялар *яна, тагин* элементларининг ёрдами билан ҳам тузилиши мумкин (бу элементлар асосан оғзаки нутққа хосдир): *Мен тайинлаган гаплар эсингдан чиқиб қолибди, яна бунинг устига ичингдан бошқа гап тўқиб, ёлғончилик ҳам қилибсан*.

Шуни ҳисобга олиш керакки, оғзаки ва ёзма нутқда қўшма гаплар ёлғиз бир хил маъно муносабатларини ифодалаш билан чегараланмайди, кўп ҳолларда турли маъно муносабатлари бир-галикда ифодаланади. Масалан, айирув муносабати билан пайт ва қиёслаш муносабатлари: пайт муносабати билан пайт ва айирув муносабатлари бирга ифодаланади.

## ЭРГАШГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

### Эргашган қўшма гаплар ҳақида умумий тушунча

Эргашган қўшма гаплар фикрий, грамматик ва интонацион бутунликдан иборат бўлиб, уларнинг таркибидаги компонентлар бири иккинчисига тобе бўлади. Бундай қўшма гапнинг қисмлари асосан эргаштирувчи боғловчилар, нисбий сўзлар, сўз формалари, тобеланиш интонацияси каби воситалар орқали бирикади.

Эргаш гапни бош гапга бириктирувчи ёрдамчилар кўпинча эргаш гап составида келиб, эргаш гапнинг тобе эканлигини кўрсатади. Эргаш гап бош гапга нисбатан маълум функцияни бажаради, бош гапдаги бўлакни аниқлайди, тўлдиради ёки уни бутунича изоҳлайди. Шунга кўра эргаш гап билан гап бўлаклари функциясига кўра бир-бирга жуда яқиндир. Шунинг учун ҳам кўпгина эргаш гаплар ёйиқ гап бўлакларига ва оборотларга синоним бўлиб келади.

Эргаш гапларнинг типларини белгилашда компонентларни бириктирувчи грамматик воситаларнигина эмас, эргаш гап бош гапга нисбатан қандай функцияни бажаришлигини, шунингдек, эргаш ва бош гапларнинг ўзаро муносабати, тузилиш хусусиятини ҳисобга оламиз.

Эргаш гаплар баъзи хусусиятларига кўра сўз бирикмаларига яқин туради: а) эргаш гаплар, сўз бирикмаларига ўхшаш турли синтактик конструкциялар учун қурилиш материали саналади. Шунинг натижасида эргаш гаплар мазмун ва грамматик жиҳатдан нисбий мустақиллик хусусиятига эга бўлади; б) эргаш гаплар, сўз бирикмаларига ўхшаш турли синтактик ҳолатларда маълум мазмун ва ўзига хос бўлган ички тузилиш хусусиятларини сақлайди. Булардан қатъи назар, сўз бирикмалари билан эргаш гап тузилишига кўра бир-бирдан қуйидагича фарқ қилади: а) сўз бирикмалари кўпинча икки мустақил сўздан ташкил топса, эргаш гаплар бир сўз ёки бир неча сўзнинг (бир неча сўз бирикмасининг) бирикувидан ташкил топади (баъзан, биргина сўздан тузилган атов гап ёки сўз-гаплар эргаш гапни ташкил қилиши мумкин); б) сўз бирикмалари нутқнинг номинатив бирлиги саналади. Шунинг учун ҳам предикативлик хусусиятини ўзида сақламайди. Эргаш гап эса, мустақил бўлмаса ҳам, предикативлик хусусиятига эга; в) эргаш гаплар гапларга ўхшаш маълум мазмунни ифодалайди. Сўз бирикмаларида бу хусусият тўлиқ эмас.

Эргаш гап тузилишига кўра мустақиллики анча йўқотган, бош гап эса бир озгина йўқотган бўлади. Шунинг учун бош гап тузилишига кўра мустақил содда гапларга ўхшайди. Баъзан асосий фикр бош гапда эмас, эргаш гапда айtilган бўлиб, у грамматик жиҳатдан бош гапга яқин бўлади.

Эргашган қўшма гапдаги ҳар бир компонент (содда гап) мазмунан нисбий мустақилдир. У содда гаплар бош ва эргаш гап бўлишидан қатъи назар, бир-бирига мазмунан боғланади, бир-бирини аниқлайди, изоҳлайди, тўлдиради. Эргаш гап бош гапга эргашади, уни аниқлаб тўлдириб, изоҳлаб келади. Бош гап эса, эргаш гап томонидан аниқланади, изоҳланади.

Қўшма гапдаги синтактик компонентларнинг ҳар бирида предикативлик муносабати акс этган бўлиши керак. Чунки гапни ташкил этувчи асосий бўлаклар эга ва кесимдир. Қўшма гап компонентларида эга «яшириниши», қўлланмаслиги мумкин: *Келсам, кетиб қолибсиз.*

Айрим қўшма гапларда эга ёки кесим бир хил сўз орқали ифодаланиши ҳам мумкин.

Қуйидаги сўзлар қўшма гапнинг ҳар икки компонентида эга бўлиб келади:

1) *бир* сўзи бир хил эга вазифасида келганда, олдинги компонентда ёки шу сўз олдида унинг конкрет маъносини очувчи сўз ишлатилади: *Зинапояда уларга групподошлари дуч келди ва дарҳол Маҳкамни ўртага олиб гапира бошлади: Бири «Қаттиқ қўллик ҳам эви билан-да» деса, бири «ўзи англашилмовчилик бўлди» дер; бири «Э қўйинг шу Акбаровни, қўпол экан жуда» деса, бири «Тушуниш керак-да» дерди (П. Қ о д и р о в).*

Ҳар икки компонентда ҳам бири сўзи ишлатила бермай, баъзан кейингисид а иккинчиси, қолганлари, бошқаси каби сўзлар эга бўлиб келади: *Бировлар кеккайиб юрса, бошқалар ҳеч вақт уни ҳавас қилмайди (Т а г о р);*

2) ҳар икки компонентда олмошлар эга вазифасида қўлланади. Бундай олмошларнинг бири иккинчисининг маъносини конкретлаштириб келади: *Булар катта бўлса, ҳар бири дадасининг ўрнини босади (Ҳ. Ғ у л о м).*

Эгаларгина эмас, айрим вақтда кесимлар ҳам бир хил сўз орқали ифодаланади. Бундай қўшма гап қисмларида эгалар тушиб қолмайди: *Пахтакор деҳқон нимага интилса, Ойқиз ҳам шунга интилади (Ш. Р а ш и д о в). Улар нимани лозим кўрса, биз ҳам шуни лозим кўрамиз (А. М у х т о р).*

Эга ва кесимларнинг бир хил сўз билан ифодаланиши мураккаб қўшма гапларда ва ёрдамчисиз қўшма гапларда кўпроқ учрайди.

Бирикмали бўлаклар ва уларнинг эргаш гап билан муносабати. Эргаш гаплар, гарчи мустақил содда гаплардай шаклланган ва улардай мустақиллик хусусиятига эга бўлмаса ҳам, гапларга хос бўлган асосий хусусиятларни ўзида сақлайди (маълум мазмунни ифодалайди, предикативлик хусусиятига эга бўлади ва бош гапдан ажратиб турувчи маълум интонацияга

эга бўлади). Эргаш гап бўлгани учун ҳам бу юқоридаги белгилар бош гапдагидан кўра бир оз бошқача хусусиятга эга бўлиши табиий — алоҳида гаплардагидек бош келишик формасидаги ўз эгаси бўлса ҳам, кесими алоҳида олинган содда гаплар ёки бош гапдагидай шаклланган бўлмайди. Чунки эргашган қўшма гапнинг қисмлари, кўпинча феълнинг шахссиз формалари орқали бирикади. Бундай конструкцияларда эргаш гапнинг кесими бир вақтнинг ўзида ҳам кесимлик, ҳам бириктирувчи восита саналади. Эргаш гапнинг кесими шу хилда компонентларни бириктирувчи асосий воситаларнинг бири сифатида қўллангани учун ҳам, кесимлик қўшимчасини олиб тўла шаклланган бўлиши шарт эмас. Бундан ташқари эргаш гапларнинг кесими кўпинча феълнинг сифатдош, равишдош, инфинитив формалари, шарт майли шакли орқали ифодалангани учун ҳам эргаш гапларни бош гапдан алоҳида олиб, содда гап тарзида қўллаш кўпинча мумкин бўлмайди, чунки у эргаш гап.

Эргаш гаплар тўлиқ бўлмаса ҳам, маълум интонация билан бош гапдан ажралиб туриши керак. Эргаш гаплардаги интонация уни бош гапдан айриб кўрсатувчи воситагина бўлиб қолмай, эргаш гапда қандай мазмун ифодаланганини кўрсатиб берувчи фактор ҳам саналади.

Эргаш гаплар эргаш гап типига тузилган баъзи бирикмали бўлаклардан фарқланиб туради. Бу фарқ қуйидагича:

1) эргаш гапнинг кесими вазифасида келган *-(у)б, -гач, -май* аффиксларини олган равишдош формалари ҳеч вақт кесимни ифодаловчи шахс қўшимчасини олмайди. Баъзан *-гунча* ёрдамчиси таркибида эргаш гапнинг эгаси билан шахс, сонга кўра мослашган эгалик аффикси қўлланади. Бу, эгалик аффикси «қўлланмаган» эгани ҳам кўрсатиб туради. *(Биз) келгунимизча, кетмай туринг; (мен) келгунимча, кетманг; (сен) келгунингча, кутамиз;*

2) ўтган замон сифатдоши ўрин-пайт ва чиқиш келишиклари аффиксларини олиб, эргаш гапнинг кесими бўлиб келиши мумкин (бўлишли ва бўлишсиз формада жуфтланиб келган сифатдошлар эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда, ҳеч қандай кесимлик қўшимчаларини олмайди);

3) феълнинг ҳаракат номи формаси эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда, эгалик аффикси ва айрим кўмакчилар билан бирга қўлланади.

Феълнинг сифатдош, равишдош формалари кесимлик аффиксларини олиб содда гапда кесим вазифасида ишлатилса ҳам, ҳаракат номи формалари кесимлик аффиксини олиб, гапда кесим бўлиб келмайди. Эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда эса, эгалик, келишик қўшимчалари, кўмакчилар ёки бошқа сўзлар билан бирга қўлланади. Эргаш гапларнинг кесими таркибидаги эгалик аффиксларини маълум даражада кесимликни кўрсатувчи қўшимча деб қараш мумкин.

Эргаш гапнинг кесими таркибидаги эгалик аффикслари отлардаги эгалик каби предметнинг хослигини билдирмай, ҳаракат бажарувчисини кўрсатгани учун ҳам унинг олдидagi сўзни қаратқич

формасида қўллаш нотўғри бўлади: «Менинг келганимда» эмас, «мен келганда», «меҳмонларнинг келиши билан» эмас, «меҳмонлар келиши билан» ва ҳ. к. Шуларга кўра кесими бошқа бириктирувчи воситалар (кесимликни кўрсатувчи эгалик аффикслари, чиқиш келишиги ва кўмакчи) билан қўлланмаган, кейинги гапдан маълум пауза билан ажралиб турмайдиган *-ган* аффиксини олган сифатдош ва *бор, йўқ* каби сўзлар орқали бошқариладиган бирикмали бўлаклар эргаш гап ҳисобланмайди.

Ўзбек тилида феълнинг айрим формалари шахсли феъллар каби ўзига қарашли сўзлар билан битишув, бошқарув ва маълум даражада мослашув муносабатига киришиб, бирикмали гап бўлакларини ҳосил қилади. Равишдошнинг *-(и)б, -май, -гунча, -гач* аффиксини олган формалари ўз мустақил эгаси бўлиб, маълум нисбий тугал фикрни ифодалаб, бош гапдан маълум пауза билан ажралиб турадиган эргаш гапларни бош гапга боғлайди.

Кўпгина эътирозга сабаб бўлаётган конструкциялар феълнинг сифатдош ва ҳаракат номи формалари билан боғлиқ. Шунга кўра феълнинг сифатдош ва ҳаракат номи формаларининг бирикмали бўлак вазифасида қўлланиши ҳақида тўхталамиз. Бундай бирикмали бўлакларни икки гурпуга ажратиш мумкин; 1) бош келишик формасидаги алоҳида эгаси мавжуд бўлмаган бирикмали бўлаклар; 2) бош келишик формасидаги ўзининг алоҳида эгаси мавжуд бўлган бирикмали бўлаклар.

Биринчи гурпуни ташкил қиладиган бирикмали бўлакларни эргаш гап деб олишга ҳеч қандай илмий асос йўқ. Иккинчи гурпуни ташкил қиладиган бирикмали бўлаклар ўзбек тилшунослигидагина эмас, умуман туркологияда кўпдан бери тортишувларга сабаб бўлиб келаётгани маълум. Бундай конструкциялар баъзан эргаш гап, баъзан бирикмали аниқловчи деб қаралади. Бундай конструкциялар кесими сифатдош бўлгани учун ҳам кўпинча гапда аниқловчи вазифасида келади. Шунинг учун ҳам, таркибидаги «кесим» деб олинadиган сифатдошнинг феъллик белгиси бир оз кучсизланиб, «нима қилган?» сўроғига эмас, «қайси?», «қандай» деган сўроқларга жавоб бўлади: *Биз қурган ГЭС неча минглаб кўз бўлиб ёнади* (С а и д А ҳ м а д). *Қайси ГЭС? — Биз қурган ГЭС.*

Бундай бирикмали бўлакларнинг қўлланишида яна қуйидаги хусусиятларни кузатиш мумкин:

1) бирикмали аниқловчилар гап ичида эмас, баъзан аниқловчилари сўз бирикмалари таркибида ҳам учрайди: *Ўзи қайнар булоқлар; сочи узун қиз, суви қочган нон, оғзи очик шиша, дили тўғри одам, кўнгли кенг киши, қалбида йт чақнаган ёшлар ва ҳ. к.* Бундай аниқловчилари бирикма гапда составли кесим ҳам бўлиб келади: *У зеҳни ўткир, ўзи тиришқоқ бола эди* (П. Қодиров). *Уларнинг кўпчилиги озғин, юзлари сўлғин, кўзлари косасига чўккан, дармонсиз кишилар эди* (П. Турсун). *Маҳкам... бўйи баланд йигит эди* (П. Қодиров);

2) бундай бирикмалар таркибидаги эгалик аффиксини олган сўз

(«эга»)дан олдинги бўлакни қаратқич келишидаги сўз деб ҳам тахмин қилиб бўлмайди: *Маҳкам бўйи баланд йигит эди*— гапни «*Маҳкамнинг бўйи баланд йигит эди*» деб қўллаб бўлмайди;

3) Уз эгаси мавжуд бўлган бундай бирикмали бўлақлар гапда иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги турли ҳолатларни ифодалаб бирикмали ҳол бўлиб келади: *Лекин хаёлимиз сиз юрган ёқда (Уйғун). Саидий бор вақтда биров эшикни қоқса ҳам...* (А. Қаҳҳор) ...*овози ўзи кутгандан ҳам кучлироқ жангларга кетди* (А. Мухтор);

4) қўшма феълнинг етакчи компонентлари вазифасида ҳам келиб, гапнинг турли бўлаги бўлиб келади: *У кўнгли кенг, қўли очиқ бўлишни ҳавас қиларди* (П. Қодиров). *Обинач... ичи қоралик қиларди* (Тагор);

5) айрим вақтда сифатлар олдида келиб, белгининг даражасини (тубаларнинг усти қор ёққандай оппоқ эди (А. Мухтор) ...*юзи шу байроқнинг акси тушгандай нимранг тус олди* (А. Мухтор), белгининг белгисини (*усти ёпиқ қоронғи бир йўлакдан ўтдик* (С. Айний). *Стол устида бири бўшаган, яна бири ярим бўшаган икки шиша турарди* (А. Қаҳҳор) билдиради;

6) бундай бирикмалар бирдан ортиқ атов гаплар таркибида ҳам кела олади: *Кўкда сон-саноқсиз юлдузлар чарақлаган, майин шабада терак барглари сехрли титратган ёқимли ёз кечаси* (Саид Аҳмад);

7) эга+кесим типидagi бирикмалар баъзан от ясовчи -лик аффиксини олиб, от вазифасида келади: *қўли очиқлик, дили тўғрилиқ* — *кишининг энг яхши фазилатларидан бири*;

8) белги маъносини ифодалайдиган бундай бирикмалар отлашиб гапда турлича вазифани бажаради:

а) эга вазифасида келади: *Чўнтагидаги хабарномада ким чақираётгани айтилмаган бўлса ҳам, ...* (П. Қодиров);

б) тўлдирувчи бўлиб келади: *Кўзи кўрга жўр бўлсанг ҳам, дили кўрга жўр бўлма* (Мақол). *Сув ўжарлигини, уни тизгинлаш осон эмаслигини Пўлатжон биларди* (Саид Аҳмад). *Отам аччиқ устида сизга ўша гапларни айтиб нима аҳволга тушганларини Сиз билмайсиз* (А. Қаҳҳор).

в) қаратқичли аниқловчи бўлиб келади: *Қизи борнинг нози бор* (Мақол). *Узи йўқнинг кўзи йўқ* (Мақол);

г) изоҳловчи вазифасида ҳам келади. *Биз қалби озодлик қуёшидан нурланган меҳнаткаш хотин-қизлар бахтимиз учун кураш йўлида ҳеч нарсадан қўрқмадик ва қўрқмаймиз* (А. Мухтор);

д) ажратилган тўлдирувчи бўлиб ҳам келади: *Баланд тоғ устида бир қизни кўрдим; Узи ҳур, лаблари қирмизни кўрдим*;

9) бирикмали аниқловчи ундалма таркибида келади: *Қоши қора барно йигит, асло ололмайсан мени* (Қўшиқ). Бундай бирикмалар отлашиб ундалма ҳам бўлиб келади: *Узи гўзал, сўзи*

*асал, шошмай тур (Қўшиқ). Қўли гуллар, дард кўрмасин: қўлингиз (У йғун).*

10) бу хилдаги бирикмалар биргина конструктив ядродан тузилганидек, бирдан ортиқ ҳолда уюшиб келиши ёки қўшма гап тузида таркиб топиши мумкин: уюшиб келган конструкциялар гапнинг бир хил бўлаги вазифасини бажаради: *Ранги заҳил, кўзлари доим қипқизил бу кўсадан хотинлар қочмайдилар ҳам (А. Мухтор). Мен маъноси тўла, ҳар сўзи ўтдай мақолни яхши кўраман (Ойбек);*

11) қўшма гап тарзида тузилган бундай бирикмали бўлақлар структурасига кўра боғланган, эргашган қўшма гаплар мураккаб қўшма гапларга ўхшаб тузилиши мумкин: *Кўз олдингизга дарров бағри кенг, аммо одам лиқ тўла Курск вокзали келади (С. Бабаевский) — Боғланган қўшма гап бирикмали аниқловчи вазифасида келган. Шундай қилиб раис қорлар ёғиб, излар босилишига умид боғларди (Ш. Рашидов) — Эргашган қўшма гап бирикмали тўлдирувчи вазифасида келган. У худди шу бугун меҳмонлар келиб, хўжайиннинг кўнгли олинганидан ич-ичидан қувонар эди (А. Мухтор). — Эргашган қўшма гап тўлдирувчи вазифасида келган. Агар қитдай шубҳа бўлса, қолганини кампирнинг ўзи тўқиб, йўйиб олабилишига қиз ишонар эди (Ойбек) — Бирикмали тўлдирувчи шарт эргаш гапли қўшма гап шаклида тузилган. Боланинг қути ўчиб, соққаси чиққан кўзлари шу қадар ҳунук эдики... (А. Мухтор) — Бирикмали аниқловчи равиш эргаш гапли қўшма гап шаклида тузилган. Бўтабой ака ҳеч кимни ўзига тенг кўрмайдиган, агар биров бирон нотўғри ҳаракатини айтса, бунинг ҳақ эканлигини ўзи билиб турса ҳам, обрўни қўлдан бермаслик учун уни оёқ ости қилишга тиришадиган бўлиб қолди (А. Қаҳҳор) — Бир неча эргаш гапли қўшма гап составли кесимнинг етакчи компоненти вазифасида келган;*

12) баъзан бу хилдаги бирикмали аниқловчилар таркибида яна бирикмали аниқловчилар кела олиши мумкин: *У курсларида қизлар оз, йигитлар кўплигидан боши айланиб, келажаги энг умидли кўринган йигитга тегмоқчи бўлиб юрган қиз экан (П. Қодиров). Дарчалари занжир солиниб берkitилган баъзи уйлар шу қадар жим-жит эдики,... (П. Турсун).*

Демак, ўзбек тилида таркибида эга ва кесим мавжуд бўлган бирикмали бўлақлар юқоридаги хусусиятлари билан эргаш гаплардан фарқланади.

Эргаш гап бирикмали бўлақлардан фарқли ўлароқ, нисбий тугал мазмунни ифодалайди, алоҳида эга ва кесимлари мавжуд бўлади; бош гапдан маълум интонация билан ажралиб туради ва кўпинча эргаш гапларнинг кесимлари алоҳида олинган содда гапларнинг кесимидай шаклланган бўлмайди. Эргаш гапнинг кесими бўлиб келган сифатдош, феълнинг ҳаракат номи формаси ва *-гунча* аффиксини олган равишдошлар таркибида қўлланадиган эгалик



аффикслари маълум даражада ҳаракат бажарувчисини — эгани кўрсатиб туради. Шу жиҳатдан ҳам у от туркумидаги сўзларда қўлланадиган хосликни билдирадиган эгалик аффиксларидан бир-мунча фарқ қилади. Шунингдек, *-ган* аффиксли сифатдош формаси ўзининг алоҳида эгаси мавжуд бўлса, ўрин ва чиқиш келишклари формасида қўллангандагина эргаш гапнинг кесими, шунинг билан бир вақтда бош гапга бириктирувчи восита бўлиб келади.

Ўз эга ва кесими мавжуд бўлган бирикмали бўлақлар эса, гапда кўпинча сифатларга ўхшаш предметнинг белгисини билдириб, аниқловчи, кесим (составли кесим компоненти), изоҳловчи, баъзан ҳол бўлиб келади; отлашганда эга, тўлдирувчи, қаратқичли аниқловчи вазифасида, шунингдек, ундалма бўлиб келади. Бирикмали бўлақлар уюшиб келиши, шунингдек, *қўшма гап, мураккаб қўшма гап* шаклида ҳам тузилиши мумкин.

### Эргаш гап билан бош гапни бириктирувчи воситалар

Эргашган қўшма гап компонентларини бириктиришда эргаштирувчи боғловчилар, феъл формалари, юкламалар, кўмакчилар, боғловчи сўзлар, нисбий сўзлар, айрим келишик қўшимчалари, баъзи сўз ясовчи аффикслар, пайт билдирувчи отлар, интонация ва тартиб бириктирувчи воситалар вазифасини бажаради.

Ўзбек тилида эргаш гапларнинг бош гапга бирикиш йўли асосан икки хилдир: 1) боғловчили эргашиш, 2) боғловчисиз эргашиш.

#### Боғловчили эргашиш

Эргашган қўшма гап компонентларини бириктиришда асосан эргаштирувчи боғловчилар ишлатилади. Лекин айрим ҳолларда эргаш гап билан бош гап ораларида тенг боғловчилар ҳам қўлланиши мумкин.

Эргаштирувчи боғловчилар эргашган қўшма гап таркибидаги вазифасига кўра уч гурпуага ажралади: 1) соф боғловчилар; 2) боғловчи-юкламалар, 3) боғловчи сўзлар.

Соф боғловчилар ҳоким, тобе қисмларни бир-бирига боғлайди. Бундай боғловчиларга *ки, чунки, шунинг учун, негаки, сабабки, шекилли, гўё* каби сўзларни киритиш мумкин.

Боғловчи-юкламалар эса, ҳам боғловчи, ҳам юклама вазифасини бажаради. Бу ёрдамчилар гапнинг мазмунини кучайтириш ёки гапга қўшимча оттенка бериш учун қўлланади. Булар *агар, борди-ю, башарти, мабодо, токи* каби сўзлардир.

Боғловчи сўзлар ўз лексик маъносини сақлаган ҳолда қўшма гап қисмларини бириктиради, *Демоқ, бўлмоқ* каби сўзлар боғловчи сўз бўлиб келади.

#### Соф эргаштирувчи боғловчилар орқали бирикиш

Эргаштирувчи боғловчилар содда гапда, шунингдек, қўшма гапда тенг бўлмаган компонентларни боғлаш учун хизмат қилади.

Эргаштирувчи боғловчилар тузилишига кўра қўйидаги кўринишларга эга: 1) улар туб ўзак ҳолида ишлатилади: *ки, гўё каби*; 2) ясама ҳолда қўлланади: *негаки, чунки, сабабки, шекилли, токи каби*; 3) қўшма ҳолда келади: *шунинг учун*; 4) айрим боғловчилар эса махсус бирикмалар шаклида тузилади: *ҳолбуки* (*ҳол* — эга, + *бу* — кесим, + *ки*).

Эргашган қўшма гап составида ишлатилишига кўра ҳам эргаштирувчи боғловчилар айрим хусусиятларга эга: баъзи боғловчилар бош гап составида (*ки, шунинг учун*), баъзилари эса эргаш гап составида (эргаш гап олдида) қўлланади (*чунки, негаки, гўё каби*), *ки боғловчиси*. Бу боғловчи эргашган қўшма гап қисмларини боғлашда анча актив қўлланади.

*ки* боғловчиси содда гапларда ҳам ишлатилади. Содда гапдаги вазифаси уни кўпроқ юкламага яқинлаштиради. Бунда у отларга қўшилиб, маънони кучайтириш учун қўлланади. Кўпинча *ки* қўшилиб келган отлар олдида белгининг ортиқлигини кўрсатувчи аниқловчилар ҳам иштирок этади: *Ҳар отларки, юлдузни кўзлайди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Кўкси тўла нуқул орденки, бир-биридан чиройли* (О й б е к).

*ки* асосан эргаш гапларни бош гапга боғлашда ишлатилади. Бундай вақтда *ки* биринчи компонент — бош гапнинг кесимига қўшилиб келади ва мазмунан изоҳ ёки аниқлик талаб қилади. Унинг изоҳи, конкретлашган мазмуни кейинги гап — эргаш гап томонидан очилади.

Одатда *ки* боғловчиси қўшилган бош гапнинг айрим бўлаклари турли олмошлар (кўпинча кўрсатиш олмошлари) ёки мазмунан конкретлик талаб қиладиган бошқа сўзлар (*айрим, баъзи, бир каби*) орқали ифодаланиб, эргаш гап томонидан изоҳланиб келади. Кўпинча бош гапдаги кўрсатиш олмошларининг функцияси эргаш гапнинг функцияси билан мос келади ва эргаш гаплар шунга кўра номланади: *Шуни унутмангки, китоб кишининг дўстидир* (*шунини* олмоши тўлдирувчи вазифасида келган). *Бизда шундай одат борки, ўзидан кичикни ҳам сизсирайдилар* (*шундай* олмоши аниқловчи бўлиб келган) ва ҳ. к.

*ки* боғловчисининг ишлатилиши айрим ҳолатлар билан боғлиқ. Бу ҳолатларнинг биринчиси, юқорида айтганимиздек, изоҳланишни талаб қиладиган бўлакнинг мавжуд бўлиши (баъзан у қўлланмай қолиши ҳам мумкин) бўлса, иккинчидан, қўшма гапнинг аҳамият бериб, ажратиб кўрсатилаётган айрим компонентлари ўрни алмашиниб ишлатилади. Олдинга кўчирилган гап кучли интонация билан таъкидлаб кўрсатилади.

Эргаш гаплар *ки* боғловчиси орқали бош гапга боғланганда, бош гапдаги бир бўлакни ёки бош гапни бутунича изоҳлаб келиши мумкин. Эргаш гап томонидан изоҳланаётган бўлак кўпинча олмошлар орқали ифодаланади. Айрим ҳолларда олмош қўлланмагани ҳолда ҳам эргаш гап бош гапнинг бир бўлагини аниқлайди ёки тўлдиради: *Шуни билиб қўйингки, колхозчилар бир жойда қотиб қолган раҳбарни ёқтирмайдилар* (Ш. Р а ш и д о в). *Яна айтки, бу халқ сира ўлмайди* (Ҳ. О л и м ж о н).

Эргаш гап бош гапни бутунича изоҳлаб келганда, бош гапда деярли ҳамма вақт *шундай, чунон* каби сўзлар иштирок этади: *Онахон уч газлик арқоққа мугуз мокини шундай қулочкашлаб отар эдики, мокининг чодир пештоқиға тушиб қолмагани ҳаммани ҳайрон қиларди* (А. М у х т о р).

*ки* боғловчиси эргашган қўшма гапнинг кўпгина турларида эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Эга эргаш гап, кесим эргаш гап, аниқловчи эргаш гап, тўлдирувчи эргаш гап, ўлчов-даража эргаш гаплари, пайт эргаш гап, сабаб эргаш гап, натижа эргаш гап ва ўхшатиш эргаш гаплари *ки* орқали бош гап билан бирикади.

1. Эга эргаш гап бош гап билан *ки* боғловчиси орқали бирикади. Бундай қўшма гапларда бош гапнинг кесими кўпинча феълдан бошқа сўзлар (сифат, от ёки ҳолат ифодаловчи сўзлар) билан ифодаланиши мумкин: *Шуниси қизиққи, кучук билан кийикнинг баъзи одатлари бир-бирлариникига ўхшаб кетади* (Ғ. Ш у к у р о в). *Хотиримдадирки, бир вақтлар сени ҳурмат қилар эди* (О й б е к). *Фақат шуниси эсидаки, у бутунлай хайрлашиб, орани узмоқчи бўлди* (П. Қ о д и р о в).

*ки* боғловчиси орқали бирикадиган эга эргаш гапли қўшма гапда бош гап модаллик оттенкасиға эга бўлган айрим феълли бирикмалардан ташкил топади. Бош гапнинг мазмуни айнан шу феълли бирикмаларнинг мазмунидан келиб чиқмай, шуларға «синоним» бўлган модал сўзлар мазмунини ифодалайди: *Шуниси борки, сўзларида ҳам, товушларида ҳам ғоят яхши бир оҳанг янграйди* (О й б е к). *Бундан чиқдики, биз зolim бой-у, сиз батрак экансиз-да?!* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Турган гапки, ...йиғлаб-йиғлаб марза олсанг, кулиб-кулиб суғорасан* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

*ки* ёрдамчиси орқали компонентлари бир-бирига бирикадиган эга эргаш гапли қўшма гапда эргаш гап бош гапдаги от характеридаги кўрсатиш олмошларини изоҳлаши ёки эгаси бўлмаган гап учун эга вазифасини бажариши мумкин. Бош гапда эга вазифасида келган кўрсатиш олмошлари кўпинча эгалик аффиксини олиб ёки *нарс* а сўзи билан бирга келиб, воқеа ёки предметни айриб, таъкидлаб кўрсатиш учун қўлланади: *Шуниси қизиққи, ҳали келмасдан бурун кетиш ғамиға тушасиз* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Шуниси ибратлики, кўчалар, жамоат тўпланадиган гавжум жойлар ҳаддан зиёд тоза ва покиза эди* (И. Р а ҳ и м). *Шу нарса диққатға сазоворки, қўриқ ерларни очишға ҳаммадан олдин ёшлар отландилар* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Одамларнинг шунақангилари топиладики, улар фақат ўзларини ўйлайдилар* (П. Т у р с у н).

Бундай қўшма гапнинг бош гап қисми мазмунан аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплардаги бош гапга ўхшайди. Аниқловчи эргаш гапли қўшма гапнинг бош гап составидаги бўлақлар бир оз ўзгариб — аниқланаётган от эга қаратқичли аниқловчиға, аниқловчи вазифасидаги *шундай, шунақа* каби ўзаги кўрсатиш олмоши билан боғлиқ бўлган сўзлар отлашиб эгага айланади. Эргаш гап эса, ҳеч ўзгармагани ҳолда аниқловчи вазифасидаги *шундай, шунақа* сў-

зини изоҳлаб аниқловчи эргаш гап: отлашган эга — *шундайлари, шунақангиси* каби сўзларни изоҳлаб эга эргаш гап саналади.

2. Кесим эргаш гап ҳам бош гап билан *ки* боғловчиси орқали бирикади. Бу хилдаги қўшма гапларда эргаш гап бош гапда кесим бўлиб келган *шу* олмошининг маъносини конкретлаштириб келади: *Гапнинг пухтаси шуки, бу азаматлар бўрон билан олишиб енгиб чиқади!* (Ш. Рашидов) *Тилагим шуки, тоға, аям билан укаларим кишиларга муҳтож бўлмасин* (Ойбек).

Кесим эргаш гапли қўшма гап тўлалигича ўзидан олдинги гапдаги предмет белгисини ифодалаши мумкин. Бундай вақтда бош гап «*у ҳам бўлса шуки*» шаклида келади: *Рост, унинг битта камчилиги бор, у ҳам бўлса шуки, сал камтаринроқ бўлиб юради* (А. Қаҳқор).

Кесим эргаш гап бош гапдаги ўринга муносабатни ёки белгининг нима жиҳатдан эканлигини кўрсатувчи кесим — *шунда* олмошининг маъносини изоҳлайди: *Бизнинг бахтимиз шундаки, улкан оғамиз рус халқи ҳамиша биродарлик ёрдамини кўрсатмоқда* (Ш. Рашидов).

Эргаш гап бош гапдаги миқдорни ифодаловчи кесим — *шунча*нинг маъносини изоҳлаб келиши мумкин: *Куннинг қоронғилиги шунчаки, ҳеч нарсани кўриб бўлмайди* (А. Муҳтор).

Кесим эргаш гапли қўшма гапларда бош гапнинг кесими олмошга *эмоқ, бўлмоқ* ёки *иборат* сўзларининг қўшилишидан ҳосил бўлган қўшма кесим шаклида қўлланиши ҳам мумкин. Эргаш гап шу хилда келган қўшма кесимларнинг олмош қисминигина изоҳлайди. Қўшма кесимнинг кейинги феъл қисми эса, воқеаларнинг юзага келишидаги замонга кўра муносабатини ифодалайди.

Кесим эргаш гапли қўшма гапларда *ки* ёрдамчиси сўроқ юкласини олган бош гап кесимига қўшилиб келади. Бундай эргаш гап бош гап кесими бўлиб келган олмошини изоҳлайди: *Сиздан умидимиз шумидики, кўпчиликнинг фикрига қарши турасиз* (А. Қаҳқор).

3. Тўлдирувчи эргаш гап бош гап билан *ки* орқали бирикади ва бош гапдаги тўлдирувчи бўлиб келган кўрсатиш олмошларининг маъносини конкретлаштириб беради: *Сиз шунга ишонингки, станциядаги сўзим-сўз* (И. Раҳим). *Ишни шундан бошлайликки, барча орқада қолувчи ишёқмасларга бу ўртак бўлсин* (Саид Аҳмад). *Бу йигитлар шу билан фарқланадики, улар ўзларининг немис босқинчиларига қилаётган хизматларини ҳеч яширмасдилар* (Медведев).

*ки* боғловчиси орқали бош гапга бирикадиган эргаш гап бош гапда қўлланмаган тўлдирувчинини изоҳлаши мумкин: *Умид қилманки, бизни ҳамиша йўқлаб турарсиз* (Ойбек).

*ки* ёрдамчиси орқали бош гапга боғланадиган эргаш гап бош гапда юзага келадиган аниқ воқеа-ҳодисани эмас, бажарилиши гумон тутилган, ноаниқ воқеани ҳам ифодалайди (Бундай эргаш гапларга баъзан *гўё* ёрдамчиси қўшилиб ишлатилади). Эргаш гапнинг кесими ҳам ноаниқликни ифодаловчи формаларда қўлланади: *Тош-*

мухамедов бора-бора шу нарсага кўникиб қолдики, гўё маҳалла аҳолиси унинг бутун машагини кўтариши, оиласини тебратиши керак эмиш («Муштум»).

4. ки ёрдамчиси аниқловчи эргаш гапни бош гапга боғлайди. Бундай вақтда эргаш гап бош гапда қўлланмаган аниқловчинини ёки бош гапда аниқловчи бўлиб келган, маъноси тўла конкрет бўлмаган сўзларни изоҳлаб, аниқлаб, конкретлаштириб келади: *Вақтлар бўлдики, ундан нафрат қилди, уни лаънатлади (Ойбек). Хуснда ягона, чинакам ғалати дўппилар тикадики, ҳавасинг келади (Сайд Аҳмад). Одамлар борки, улар ҳаётларини халқ хизматига бағишлайди (П. Турсун).*

Эргаш гап бош гапдаги аниқловчи вазифасида келган *шундай*. баъзи, айрим, ҳеч бир, *шундай бир* каби маъноси тўла конкрет бўлмаган аниқловчиларни изоҳлаб келади: *Қолхозимизда шундай чўпонлар борки, улар майин жузли кўйларнинг сонини кўпайтирмақдалар («Совет Ўзбекистони»).* *Бу шундай дард эдики, на чайнаганингизда бир маза бор, на юганингизда (П. Турсун).* *Шундай кунлар бўлганки, Алишер майда харидлари учун ҳам тангасиз қолган (Ойбек).*

Аниқловчи эргаш гап бош гапда аниқловчи бўлиб келган айрим сўзининг маъносини конкретлаштириб келганда, бош гапнинг кесими кўпинча *бор* ёки *топилади* сўзлари орқали ифодаланади: *Афсуски, ҳали ҳам жамиятимизда айрим қолақ кишилар ҳам борки, улар кам ва сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқарадилар («Совет Ўзбекистони»).*

Эргаш гап бош гапдаги *ҳеч бир* аниқловчисининг маъносини конкретлаштириб келганда, бош гапда кесим *йўқ* сўзи орқали ифодаланади. Эргаш гапнинг кесими ҳам бўлишсиз феълнинг буйруқ майли формасида ёки шарт феълининг бўлишли формасида келган бўлади. Эргаш ва бош гаплардаги инкор бир-бири билан мослашган бўлади. Бош гапдаги аниқловчи *ҳеч бир* сўзи орқали ифодаланса, кесими *йўқ* сўзи билан, эргаш гапнинг кесими эса бўлишсиз феъл билан ифодаланади: *Найманчада ҳеч бир киши йўқки, у янги қурилишга қатнашмаган бўлсин (А. Мухтор).* *Шу кунларда — ҳеч бир киши топилмайдик, у Қанизакнинг юрагига тасалли берса (А. Қаҳқор).*

Баъзан аниқловчи эргаш гапнинг бу тури атов гап формасида келган бош гапни изоҳлайди:

*Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди,*

*Бир ўлкаки, қишларида шивирлар баҳор.*

*Бир ўлкаки, сал кўрмаса қуёш соғинар,*

*Бир ўлкаки, асабидан ғайрати тошар (Ҳ. Олимжон).*

Бош гапда маънони кучайтириш оттенкаси билан қўлланган ҳар олмоши ҳам аниқловчи эргаш гап томонидан изоҳланиши мумкин: *Ҳар шафтолики, камалакка солиб отсанг, девор ағнайди (А. Қаҳқор).* *Ҳар гиламларки, кўзинг қамашади.*

Баъзан ки ёрдамчиси орқали бош гап билан бирикадиган аниқ-

ловчи эргаш гаплар составида *гўё* ёрдамчиси ишлатилиб, бош гапдаги предметни ўхшатиш йўли билан аниқлайди: *Унда шундай туйғу бор эдики, гўё у осмонни ҳам алдагандай эди* (Г. Николаева).

5. *ки* ёрдамчиси ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гап компонентларини бир-бирига боғлаб, воқеа ёки белгининг ўлчовини ёки даражасини билдиради. Бундай эргаш гапларда қисман натижа мазмуни англашилади. Даражанинг ортиқлигини кўрсатиш ёки маънони кучайтириш учун баъзан эргаш гап составида *ҳатто* юклармаси ишлатилади: *Самолёт шу қадар секин ва осойишта қўндикки, ҳатто уларнинг ерга тушган соялари ҳам жонлидай сеҳрли, гўзал бўларди* (Ш. Рашидов).

Ўлчов-даража эргаш гапларнинг кесими составига *даражада* сўзини қўшиб, бош гапдаги *шундай*, *шунча* каби сўзлар ўрнига қўйиб кўрсак, даражани ифодалаётгани аниқ кўринади: *Зарафшон шундай чиройли йигит бўлибдики, унга бир қараган киши кўзини узолмас экан* («Афғон эртаклари») — *Зарафшон бир қараган киши кўзини узолмайдиган даражада чиройли йигит бўлибди*.

Эргаш гапнинг бош гапга феълнинг шарт формаси орқали бриккан тури кўпроқ белгилар ўлчовини кўрсатса, *ки* ёрдамчиси воситаси билан туташган тури эса, кўпинча даражани кўрсатади.

Бош гапдаги белгининг даражасини кўрсатувчи *шундай*, *шунча*, *шу қадар*, *шу даражада*, *шунчалик* каби сўзларнинг тўла маъноси эргаш гап томонидан кўрсатилади — эргаш гап ўзаги кўрсатиш олмоши билан боғлиқ бўлган даража билдирувчи юқоридаги сўзларнинг маъносини тўла очиб бериш учун хизмат қилади:

1) эргаш гап бош гапдаги *шундай* сўзини конкретлаштириб, изоҳлаб келади: *Конверт устидаги адреслар ҳам, исм-фамилиялар ҳам шундай чиройли қилиб ёзилганки, ҳар қандай кишининг ҳаваси келади* (Р. Файзий). Бош гапдаги *шундай* сўзи составли кесимни ёки феъл кесимни изоҳлаб келиши мумкин: *Тогда шундай кучли шамол турибдики, мард оёғини зўрға-зўрға босар экан* («Афғон эртаклари»). *Пахталаримиз шундай яшнаб кетганки, ҳавасинг келади* (Ш. Рашидов).

*Шундай* сўзи равиш ҳоллари олдида келиб, белгининг даражасини кўрсатади: *От ҳам шундай тез учиб кетибдики, қулоғи остида шамол ғувиллар эмиш* («Афғон эртаклари»).

2) бош гапдаги *шу қадар* сўзи эргаш гап томонидан изоҳланади. Бу сўз ҳам бош гапдаги феъл кесим ёки сифат ва равишлар орқали ифодаланган от кесим ва равиш ҳоллари олдида қўлланади: *Айниқса Ҳожарбиби уни шу қадар суяр эдики, унинг ўпичларини ўпич эмас, ялаш деса бўларди* (А. Мухтор). *Унинг япроқлари шу қадар беғуборки, унга қараб киши гўё баҳорга чиқиб қолгандай енгил тортади* (С. Зуннуова). *Ҳали унинг билмагани шу қадар кўпки, сўраб охирига етолмасдай кўринди* (А. Мухтор). *У қўлидаги ўткир пичоқ билан сабзини шу қадар зеҳн қўйиб тўғрар эдики, ҳатто Бекбўтанинг ҳазили ҳам қулоғига кирмади* (Ш. Рашидов).

3) *шунча, шунчалик* сўзлари бош гапдаги белгини билдирувчи ҳоллар ёки кесимлар олдида келади: *Шодлик шунчалик кучли эдики, худди баҳор тўлқинидек мени ўз оқимига илаштириб кетди* (О. Ёқубов). *Погодин қиз билан шунча кўнгилли суҳбат қурдики, бир умр эсдан чиқмайдиган бўлиб қолди* (Ш. Рашидов), *ки ёрдамчиси орқали ўзаро бирикадиган ўлчов-даража эргаш гапларида баъзан шундай сўзи белгининг ортиқ даражада эканлигини кўрсатиш учун бош гапдаги уюшиқ кесимларнинг ҳар бирида такрорланиб келади: У шундай хушмуомила, шундай ширин сўз, шундай камтаринки, суҳбатлашиб тўймайсиз* (А. Қаҳқор).

Кесимлар уюшмай, *шундай* сўзи билан бирга такрорланиб келиши ҳам мумкин: *Энди сарханг шундай боғлайди, шундай боғлайдики, унинг мамнунлигидан асар ҳам қолмайди* (М. Иброҳимов).

Бундай қўшма гапларда компонентларни туташтирувчи *ки* ёрдамчиси уюшиқ бўлакнинг ёки такрорланаётган бўлакларнинг ҳар бирида ишлатилмай, уларнинг охириги элементидагина қўлланади.

6. Ўхшатиш эргаш гапли қўшма гапларнинг айрим турида эргаш гап бош гапдаги воқеани ўхшатиш йўли билан изоҳламай, унинг даражасини белгилаш учун ҳам хизмат қилади. Бундай қўшма гапларда *ки* ва *гўё* ёрдамчилари бирга ишлатилиб, эргаш гап бош гапдаги даражани кўрсатувчи *шу қадар, шундай, шунча* (*лик*) каби сўзларнинг маъносини ўхшатиш йўли билан изоҳлайди: *Эрталабки шамол дарё бўйлаб шундай эсдики, гўё тинч оқаятган сувнинг текис юзи бурилиб кетди* (Ойбек).

Эргаш гап бош гапда кесим бўлиб келган *шундай* сўзини изоҳласа, у даража ва ўхшатишни эмас, фақат ўхшатиш мазмунини билдиради: *Ҳозир кўринишида шундайки, гўё паишага озор бермайди* (А. Қаҳқор). *Таърифларингиз шундайки, гўё бизнинг ҳеч нарсага ақлимиз етмайди* (М. Иброҳимов).

7. Пайт эргаш гап бош гапга *ки* ёрдамчиси орқали бирикиб, бош гапдаги ҳаракат, воқеаларнинг қачондан бери давом этаётганлигини кўрсатади. Бу хилдаги қўшма гапларда эргаш гап баъзан икки составли гап шаклида, баъзан бир составли гап ҳолида келади: *Эргаш гап икки составли гап шаклида келган бўлса, бош гапдаги ҳаракат воқеанинг давомли ҳолда, маълум вақтдан бери мавжуд эканлигини кўрсатади: Дунё яралмишки, бу офтоб бор* (Ғ. Ғулом). *Эргаш гап бир составли гапдан ташкил бўлса, бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг давом этиш муддатини, содир бўлиш вақтини билдиради. Кўпинча бундай эргаш гапларнинг кесим саставида йил ва ой сўзлари келиб, улар бошқа воқеанинг бажарилиш вақтини санаб кўрсатади: Бир ойча бўлдики, шу фабрикада ишлаётибман* (А. Мухтор). *Бундай қўшма гапларда эргаш гап атов гапларга яқин бўлгани учун мана сўзи ҳам иштирок этади: Мана етти йилдирки, Найманчанинг томирига сув етиб, одамларнинг руҳи яшарди* (А. Мухтор). *Мана олти ой бўлдики, мана шу осойишталик бузилди* (А. Қаҳқор).

Компонентлари якки составли гаплардан тузилган айрим қўшма гаплар ҳам ки орқали боғланиб, пайт мазмунини билдиради: *У бу ердан кетиптики, шу жанжал давом этади.*

Баъзан пайт эргаш гапли қўшма гапларда айрим ёрдамчилардан сўнг ки қўшиб ишлатилади: *...аланглаб бораётган эдики, устларини қор босган четроқдаги биноларнинг биридан бўйдор бир йигит чиқди-да, зинғиллаб келаберди* (П. Тур сун). *Салим-жон самоварчига энди чой буюрган ҳам эдики, Ражаббобо кўча ўртасидан қўй етаклаб ўтди* (С а и д А ҳ м а д). *Қарасаки, Пўлат-жон рози бўлибди* (С а и д А ҳ м а д).

Кесими шарт феъли формасида келиб пайт-шарт мазмунини аңлатган эргаш гап баъзан ўрни алмашиб бош гапдан кейин келади. Бундай эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун -са аффиксидан ташқари ки ёрдамчисини олган қачон сўзи ишлатилади: *Пул ҳам, мол ҳам... ҳаммаси топилади, қ а ч о н к и я х ш и оғайнинг, қиёматлик оғайнилариңг бўлсал!* (А. Қ а ҳ ҳ о р) *Киши қай вақтда турмуш қуради? Шу вақтда турмуш қуради, қ а ч о н к и у ўртоқ оила нима-лигини тушуниб етса* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

8. Сабаб эргаш гап бош гап билан ки ёрдамчиси орқали бирикади. Бундай қўшма гапларда компонентларни боғловчи ки эргаш гапнинг кесими составида келади. Кўпинча эргаш гапнинг кесими сабаб маъноси билан боғлиқ бўлган сўзлар орқали ифодаланиб, бош гап шу сабабнинг натижасини кўрсатади: *Бахтим борки, ҳар нарса гўзал кўринади мениңг кўзимга* (Ҳ. О л и м ж о н). *Азаматлар, шунга ниҳоят хурсандманки, қариган чоғимда чўлнинг ҳуснини очши учун тер тўкиш менга насиб бўлди* (О й б е к). *Ўктам столни бир пасда ранго-ранг мевалар билан яшнатиб юбордики, энди Мухторов бу исрофгарчилик учун ундан ранжиди* (О й б е к).

Компонентлари ки ёрдамчиси орқали бирикадиган қўшма гапнинг эргаш гап қисмида гумон оттенкасини билдирувчи -дир элементи қўшилиб келиб, бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келишидаги аниқ сабабни эмас, гумон қилинган, тахмин тутилган сабабни билдиради: *Бир нарсаси бордирки, дўқ қилади. Биронта далили бордирки, сизнинг олдингизга келган.*

9. Натижа эргаш гап асосан бош гап билан ки ёрдамчиси орқали бирикади: *Қиз бу сўзларни шунча мамнуният ва қатъият билан айтдики, унинг олиш нияти кўзларидан сезилиб турарди* (Ш. Р а ш и д о в). *Бу қийин иш бир неча ҳафта ичида уни шунча сўлитдики, Саидий уни кўчада кўриб дарров пайқади* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Компонентлари ки орқали бирикадиган натижа эргаш гапли қўшма гапнинг бош гап қисмида кўпинча кесимга боғланган шундай, шунча, шу даражада, шунчалик, чунонам, бирам сўзлари иштирок этади: *Япроқлар ш у н д а й и н товланадики, қўйнидан шаббода кетолмас қочиб* (О й б е к). *Лола Ҳалимбобо билан Ойқиздан ш у н ч а уялдиди, юзлари анордек қизариб кетди* (Ш. Р а ш и д о в). *Қоя тепасида учиб юрган сон-саноқсиз қушлар осмонда ш у н а қ а н г г и г и р айланиб учардики, қараган одамларнинг кўзлари қамашиб кетарди.* (А. Қ а ҳ ҳ о р).



Юқорида кўрсатилган эргаш гапли қўшма гаплардан ташқарики ёрдамчиси кўчирма гапли гапларда жуда кўп ишлатилади. У автор гапини кўчирма гап билан боғлашда асосий грамматик воcита саналади.

*Чунки* боғловчиси. Бу боғловчи воқеа-ҳодисаларнинг юзага келиш сабабини очиб берувчи эргаш компонентни бош гапга боғлайди. Айрим вақтда бу боғловчи содда гапдаги тобе бўлакларни ҳам бир-бирига боғлайди: *Дарсга кела олмадим, чунки касал эдим.*

*Чунки* боғловчиси асосан, сабаб эргаш гапли қўшма гапларда ишлатилади ва одатда сабаб мазмунини ифодаловчи эргаш гап составида — эргаш гап олдида келади.

Сабаб эргаш гапли қўшма гап компонентларини боғлашда бу боғловчи бошқа эргаштирувчи боғловчиларга нисбатан кўпроқ қўлланади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими от кесим шаклида ва феъл кесим ҳолида учрайди: *Лениннинг номи азамат ва мағрур, чунки Ленин байроғидан юртга ёғди нур* (О й-бек). *Мен бу сирни шу чоққача ичимда сақлаб келаётган эдим, энди айтмасам бўлмайди, чунки бу миш-миш оғизга тушиб бо-раётинти* (А. Қаҳҳор).

*Чунки* боғловчиси орқали бирикадиган сабаб эргаш гапларнинг сони бир ёки бир неча бўлиши мумкин. У бирдан ортиқ ҳолда бош гапга бириккан — уюшиқ сабаб эргаш гапларни бош гапга боғлаб келганда, кўпинча, ҳар бир эргаш гапда такрорланиб келади.

*Чунки* боғловчиси орқали бош гапга бирикадиган бир неча эргаш гап (уюшган эргаш гап)ларнинг қўлланишида бошқа уюшиқ эргаш гаплардан фарқ қиладиган ҳолатни кўрамиз: Бу ёрдамчи орқали бош гапга бириккан бири-бирига нисбатан «тенг ҳуқуқ-дай»дай саналган уюшиқ эргаш гаплар орасида ҳеч вақт тенг боғловчинини қўллаш мумкин эмас. Уюшган эргаш гаплар орасида тенг боғловчининг ишлатилишини айрим мураккаб қўшма гапларда учратиш мумкин (Бу ҳақда «Эргашини йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплар» баҳсида тўла тўхталамиз).

*Негаки* боғловчиси. Бу боғловчи сўроқ олмошидан ясалган бўлиб, бош гапдаги ҳаракат, воқеанинг юзага келиш сабабини аниқлаш учун хизмат қилади. Бу боғловчи ҳам худди *чунки* боғловчиси каби сабаб эргаш гап составида қўлланади: *Ойқиз бунинг сабабини суриштирмади, негаки бошқа бригада бошлиқлари ҳам келишлари керак эди* (Ш. Рашидов).

*Негаки* боғловчиси нимагаки шаклида қўлланиб ҳам сабаб эргаш гапни бош гап билан боғлаши мумкин: *Нега бунга Читтак деб лақаб қўйдиларинг? — деди нариги столда ўтирган кимдир оғзига солган овқатини ютаётиб, палағда товуш билан жавоб берди: — нимагаки, шохдан-шоҳга сакраб юради* (А. Қаҳҳор). *Мен учинчи секретарнинг олдига бўлса ҳам кирмоқчи бўлдим-у, лекин у жуда банд, нимагаки сайловга тайёргардик кўраяпти дейишди* (С. Бабаевский).

*Негаки боғловчиси кўпинча жонли тилда нега денг, нега десангиз, нега деганигда, нима учун десангиз каби бирикмали ҳолда ишлатилиши мумкин: Ҳамма яхшироқ жойлашиб олиш ҳаракатида—нимага десангиз, йўл узоқ («Ўзбекистон хотин-қизлари»). Сергей эътироз билдирмоқчи бўлди, нега десангиз — энг танбал ҳўкизларнинг ҳам билиб ҳайдалса, тез юриб, соатига камиди 6—7 километр йўл босишини ўз тажрибасидан билар эди (С. Бабаевский).*

*Негаки боғловчиси кўпинча жонли тилда наки шаклида ҳам ишлатилади: Мен ёрдамга бормадим, наки ўзлари кўпчилик эди.*

*Сабабки боғловчиси. Сабаб сўзи асли от бўлса ҳам, ки ёрдамчиси қўшилиши билан сабабнинг изоҳини билдирувчи боғловчига айланган. Чунки, негаки боғловчиларига ўхшаш, бу ҳам эргаш гап составида келади ва уларга функциядош ҳисобланади: Бу тўғрида у кишидан ўпкаламадим, сабабки озодлик нима эканини озодликдан маҳрум бўлган одам билади (А. Қаҳқор).*

*Сабабки боғловчиси ҳам баъзан сабаб десангиз шаклида бирикмали қўлланади: Гапни чўзишнинг ҳожати йўқ, сабаб десангиз одамлар тайёр (А. Қаҳқор).*

*Шунинг учун боғловчиси. Бу боғловчи олмош ва кўмакчининг бирикувидан ташкил топган бўлиб, биринчи қисмдаги қаратқич келишиқ қўшимчаси «қотиб қолган»дир — «шунинг» сўзининг қаралмиши йўқ.*

*Бу боғловчи составида кўрсатиш олмоши бор бўлгани учун бош гап составида — унинг олдида келади. Боғловчи составидаги шунинг сўзи олдинги компонент—эргаш гапнинг мазмунини жамлаштириб беради — эргаш гап бош гап составида келган шунинг учун сўзининг кўрсатиш олмошли қисмини изоҳлайди. Бу ёрдамчи бош гап составида келиб, унинг кесимига нисбатан сабаб ҳоли вазифасини бажаради. Эргаш гап сабаб ҳоли вазифасидаги шунинг учун сўзининг маъносини конкретлаштириб келади: Ҳаёт гўзал, ҳаёт мароқли, шунинг учун эрка кўнгил шод (Уйғун).*

*Шунинг учун боғловчисидан сўнг сабаб маъносини таъкидлаб, кучайтириб кўрсатиш учун ҳам сўзи қўшиб ишлатилади. Бу ўринда қўлланган ҳам сўзи кўпроқ юклама вазифасини бажаради: У тув ва соғлом ишчи оиласида ўсиб, кўп ёрқин дамларни бошдан кечирган; шунинг учун ҳам қиёфаси нурга сероб эди (П. Қодиров). Сиз оиланинг буюқ маъносини тушунмайсиз, шунинг учун ҳам оила сизга буюқ хурсандлик бағишламайди.*

*Шунинг учун боғловчиси ўрнида шу сабабли, шу сабабдан, шунинг орқасида, бунинг учун, шундай бўлгандан кейин каби бирикмали ёрдамчилар ишлатилиши ҳам мумкин: Шу одам устида бюрога тушган аризани Қаландаров бир ярим йилдан бери муҳокама қилгани қўймас экан, шундай бўлгандан кейин унинг правлениеда ҳам айтгани айтган, дегани-деган бўлиши керак (А. Қаҳқор). Бизнинг турмушимиз унга ёқмайди, шу сабабдан мен рози эмасман (С. Бабаевский). У бирор нарсани ту-*

шунмас ва тушунмоқни истамас ҳам эди, шу сабабли бу иш менинг учун жуда қийин бўлди.

Бундай қўшма гапларда шунинг учун сўздан ташқари ки ёрдамчиси ҳам ишлатилади: *Мен шунинг учун ҳам бахтиёрманки, коммунизм қурилаётган мамлакатда яшамоқдан ва бундай улуг ишга ўз ҳиссамни қўшмоқдан* (Р. Бобожон).

Шунинг учун боғловчиси кўпроқ жонли тилда шунга сўзи билан алмаштириб ишлатилиши мумкин: *Сен бу ишни эплэйолмаганинг ҳолда катта ваъда бердинг, шунга таажжубланаётirman.*

Шунинг учун боғловчиси яна бошқа хил вариантларда қўлланиши мумкин. Олдинги компонентнинг кесими махсус формаларда такрорланиб, учун кўмакчиси билан бирга келиб боғловчи сўз ва зифасини бажаради: Агар кесим феъллар орқали ифодаланган бўлса, у эгалик аффиксини олган ўтган замон сифатдоши ва учун кўмакчиси билан бирга қўлланади: *Биламан, билганим учун шунча деяман* (Сайд Аҳмад). Кесим феълдан бошқа сўз туркумлари орқали ифодаланган бўлса, у сўз от ясовчи -лик аффиксини, эгалик аффикслари ва учун кўмакчиси билан бирга ишлатилади: *Унинг феъли ёмон, ёмонлиги учун ҳеч кимга ёқмайди.*

*Шекилли* ёрдамчиси. Бу ёрдамчи иштирок этган гапнинг мазмунидан тахмин ёки тусмол маънолари англашилади. *Шекилли* сўзи содда гапда гапнинг мазмунига ишончсизлик, тахмин билан қараш оттенкаларини бериб, гапнинг охирида қўлланади. Бу ёрдамчи содда гапдаги функциясига кўра боғловчи эмас, модал сўз саналади. Чунки у содда гапда ҳеч қандай гап бўлақларини бир-бирига боғламай, гапнинг умумий мазмунига ишончсизлик ёки тахмин билан қараш маъноларини билдиради.

*Шекилли* ёрдамчиси дарак гаплар таркибида келиб, қуйидаги маънони билдиради: а) мазмунидан дарак-хабар англашилган гапга ишончсизлик, гумон билан қараш оттенкасини қўшади: *Шу йўл билан мени ишдан бездирмоқчи бўлишди шекилли* (А. Қаҳҳор); б) дарак гапларни сўроқ гапга айлантириши мумкин: *Менга хизматингиз бор шекилли?* (А. Қаҳҳор). *Сенга ҳеч ким ҳужум қилаётгани йўқ шекилли?* (А. Қаҳҳор).

Сўроқ мазмунини ифодалаган бу гапларга жавоб талаб қиллинади. Эргашган қўшма гапларда мазмунидан сабаб англашилган эргаш гапни бош гапга боғлайди. Бундай эргаш гапларда бош гапдаги воқеанинг юзага келишидаги тахминий ноаниқ сабаб ифодаланади. Бундаги сабаб ишончсизлик билан айтилаётган бўлади. Шунинг учун ҳам компонентлари *шекилли* ёрдамчиси орқали бирикадиган гапларни тахминий сабаб эргаш гапли қўшма гаплар деб аташ мумкин: ...Бирор товуш эшитилмади *шекилли*, ҳеч ким қия боқмади (Ойбек). *Тунги шамол унинг тукли бақувват кўкрагига роҳат бағишлади шекилли*, энгиллаб узун нафас олди (Ойбек). *Маҳкам бирдан шунча айбни кўтаролмади шекилли*, овози титраб эшитилди (П. Қодиров).

*Шекилли* боғловчиси қўлланган сабаб эргаш гапли қўшма гапларда унинг компонентлари икки «муस्ताқил гап» дай шаклланган

бўлади. Одатда бундай компонентларнинг феъл кесимлари кўпинча ўтган замон формасида келади: *Бун София Борисовнанинг ўзи ҳам пайқади ш е к и л л и, намланиб, ярқираб турган зангор кўзлари билан севимли Верочкасига бир қувончли хабар сўзлагандай тикилди* (А. М у х т о р).

*Шекилли* ёрдамчиси кўчирма гапли қўшма гапларда кўчирма гаплар составида ва автор гапи таркибида келиб, кўчирма гапга ёки автор гапига тахминий эшитилганлик тусини беради: *Ихтиёр сизда, — деди Саида ва ҳиёл жилмайиб илова қилди — клуб йўқ ш е к и л л и?* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Шофер бирон ҳодиса бўлди ш е к и л л и, деб шундай тез бурилдики, машина йўлга кўндаланг бўлганидан ағанаб кетаёзди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Бу ёрдамчи айрим вақтда умуман қўшма гапга, унинг боғланган ёки эргашган бўлишидан қатъи назар, ноаниқлик тусини бериш учун компонентлари орасида эмас, охирида келади: *Бир неча кунлик изтироблари қоғозга тушиб, кўнгли бир оз бўшаганди ш е к и л л и* (П. Қ о д и р о в).

*Бўлмаса* сўзи. Бу сўз аслида мустақил сўз — инкор формасидаги шарт феъли саналса ҳам, эргашган қўшма гапларда шарт эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. У иштирок этган қўшма гапнинг компонентлари ҳам «тенг ҳуқуқли» компонентлардай тузилади. Бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг юзага келиш шартини ифодалайдиган компонент — шарт эргаш гап бош гапдан олдин келади.

Бу ёрдамчи ҳам *шунинг учун* боғловчисига ўхшаш бош гап олдида келади ва мазмунан шартни билдирган эргаш гапни бош гапга боғлайди. Шарт эргаш гапли қўшма гапнинг компонентлари *бўлмаса* ёрдамчиси орқали бирикиб, бош гапдаги воқеанинг юзага келишидаги реал шартни ифодалайди. *Бўлмаса* сўзи қўшилиб, эргаш гапга бўлишсизлик маъносини беради, яъни эргаш гапдаги воқеа юзага келмаса, бош гапда қандай ҳодиса содир бўлиши ифодаланади: *Раъйингиздан қайтсангиз, қайтганингиз, бўлмаса мен ота-онамни дейман!* (А. Қ а ҳ ҳ о р). — *Раъйингиздан қайтмасангиз, мен ота-онамни дейман.*

Бу ёрдамчи ўрнида баъзан *йўқса* сўзи ишлатилиши мумкин. *Йўқса* сўзининг ўзагида бўлишсизлик, инкор маъноси ифодаланиб, юқоридаги *бўлмаса* боғловчисидай эргаш гапга инкор оттенкасини беради. Эргаш гапдаги шарт содир бўлмаса, бош гапдаги воқеа — ҳодиса юзага келмаслигини кўрсатади: *Бунинг бахтига Муродова бор экан, йўқса ертўлада ер чизиб ўтирарди* (И. Р а ҳ и м). Бу ҳамроҳни олдинроқ *қўлга олдик, йўқса бу ҳам ўз атрофига бир неча кишиларни тўплаб бизни анча овора қилган бўларди* (Ҳ а м з а).

*Бўлмаса* ёрдамчиси айрим конструкцияларда ё боғловчиси билан бирга келиб, айирув боғловчиси вазифасини ҳам бажаради. Бундай қўшма гапларда шарт мазмуни эмас, воқеа-ҳодисалардан бирининг юзага келиши лозим эканлиги кўзда тутилади. Бундай қўшма гапларда асосий боғловчи ролини *бўлмаса* сўзи эмас, *ё, ёки*

бажаради: *Ё сиз бу тор, жафокор ичкарини жасорат билан бўзиб ташлайсиз-у, биз билан бирга қадам босасиз, ё бўлмаса ана шу ғурбатхонада қолиб, ёш умрингизни ҳазон этасиз.*

### Боғловчи-юкламалар орқали бириктириш

Бундай ёрдамчилар функциясига кўра ҳам боғловчиларга, ҳам юкламаларга ўхшайди. Улар бири иккинчисига тобе бўлган, эргаш бирикмалар ёки эргашган қўшма гаплар составида қўлланиб, компонентларнинг зичроқ боғланишини таъминлайди ва улардаги шарт, тўсиқсизлик ёки бошқа маъноларни кучайтириб беради: *агар борди-ю, башарти* кабилар. Бу ёрдамчиларнинг ёлғиз ўзи ҳеч қандай эргаш гапни бош гапга боғлай олмайди. Эргаш гапни бош гапга бириктирувчи асосий грамматик восита феълнинг шарт формасида бўлади. Агар эргаш гапнинг кесими феълнинг шарт формасида қўлланмаган бўлса ёки шарт феълига синоним бўлган айрим феъл формалари орқали ифодаланмаган бўлса, юқоридаги ёрдамчиларнинг ўзи эргаш гапни бош гапга боғлай олмайди. У ёрдамчилар кесимлари шарт формада келган эргаш гапларнинг мазмунини кучайтириб, бўрттириб беради. Бу жиҳатдан улар юкламаларга яқин туради. Уларни юклама дебгина атамай боғловчи-юклама деб аташимизнинг сабаби, баъзан бу сўзлар эргаш гапларнинг типларини белгилашда асосий ролни ўйнайдилар. Кесими феълнинг шарт формасида келган айрим конструкцияларни шарт эргаш гап, пайт эргаш гап ёки эргаш гапнинг бошқа тури эканлигини айириб беради.

Шарт эргаш гапнинг кесими феълнинг шарт формаси орқали ифодаланганда, эргаш гап олдида *агар, борди-ю* каби сўзларни келтириш мумкин: *Сен етиб келсанг, бирга борамиз — Агар сен етиб келсанг, бирга борамиз.* Пайт ёки бошқа эргаш гапларнинг кесимлари шарт феъли орқали ифодаланганда эса, юқоридаги сўзларни олмайди: *Олма тагида турсам, барги узилиб тушди* гапни «*агар олма тагида турсам, барги узилиб тушди*» шаклида қўллаб бўлмайди.

Агар сўзи шарт эргаш гапларнинг олдида келиб, айрим шеърини асарларда *гар* шаклида, эски ўзбек тилида *магар, магарким* формаларида, шунингдек, *агарда* шаклида ишлатилади.

Мабодо сўзи шарт эргаш гаплар составида *агар* ёрдамчиси каби вазифани бажаради: *Мабодо хизмат қилмоқчи бўлсангиз, иш берамиз* (Ҳ. Ғулом).

*Башарти* сўзи кўпроқ адабий тилда ишлатилади: *Башарти булар катта бўлса, ҳар бири дадасининг ўрнини босади* (Ҳ. Ғулом).

*Борди-ю* ёрдамчиси жонли тилда кўп ишлатилади.

Баъзан жонли тилда юқоридаги сўзлар ўрнида «одамзод» сўзи ишлатилиши мумкин: *Одамзод мендан хабар келмаса, телеграмма юборинг* (*агар мендан хабар келмаса, телеграмма юборинг*).

*Агар, борди-ю, башарти, мабодо* сўзлари кўпинча бир-бирига синонимдай қўлланса ҳам, уларнинг ишлатилишида маълум фарқлар бор. *Агар, башарти* сўзлари кесимлари шарт феъли формасида ёки *-(а)р экан* ёрдамчиларини олган конструкцияларда қўлланади: *Агар шошилаётган бўлсангиз, кетақолинг. Башарти сизни унутсам, ўзингиз эслатинг. Агар шошилаётган бўлсангиз (агар шошилар экансиз) кета қолинг ёки: Башарти бизни унутсангиз, қаттиқ хафа бўламиз— Башарти бизни унутар экансиз қаттиқ хафа бўламиз. Борди-ю* сўзи ўтган замон аниқлик феъли кесим бўлиб келган гапларда ҳам иштирок этади ва гапнинг мазмунига тахмин ёки фараз қилиш оттенкаларини қўшади. *Борди-ю, сиримиз очилди, унда нима қилиш керак.*

Худди шу функцияда *мабодо* ёрдамчиси ҳам қўлланади.

Баъзан содда гаплар составида келган *мабодо* ва *одамзод* сўзлари иккиланиш, ишончсизлик билан ёки мулојимлик билан сўраш маъноларини билдиради. Бундай гапларнинг кесимлари феълнинг ижро майли шаклида келади: *Мабодо, янглишмаганмикансиз?* (ёки: «янглишган бўлманг») *Одамзод, йўқотган нарсангиз уйда қолмаганмикан.*

Кириш конструкцияларнинг кесимлари шарт феъли формасида келиб, уларнинг составида *агар, башарти* каби сўзлар иштирок этади: *Агар янглишмасам, сиз Ҳалил ака бўлмайсизми?* Бу хилдаги кириш конструкцияларнинг кесими инкор формада келади.

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапда мазмунан зидликни кучайтириб кўрсатиш учун *гарчи (гарчанд, ҳарчанд)* сўзлари ишлатилади: *Гарчи улар жой-жойига ўтирган бўлсалар ҳам, биронта-сининг қўли ишга бормасди (С. Бабаевский).*

*Агар* сўзи ҳам тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар составида келиб, эргаш гапдаги зидлик мазмунини кучайтириб бериш учун хизмат қилади. Бундай конструкцияларда қисман пайт-шарт мазмуни ифодаланиб, *агар* ёрдамчиси қўшилиши билан шарт мазмуни ортиқ эканлигини кўрсатади: *Агар хачирнамо катта эшаги унинг қулоқлари остида хангераганда ҳам, уйғонмас эди балки (Ойбек).*

*Гўё* ёрдамчиси мазмунидан ўхшатиш ёки чоғиштириш маънолари англашилган содда ва қўшма гаплар таркибида иштирок этади. Содда гаплардаги функциясига кўра кўпроқ юкламаларга яқин бўлиб, гапда у турли гап бўлаклари олдидан кела олади: *Онахон ўзининг гапига илҳақ бўлиб турган хотинларнинг кўзларига бир сидрақ араб чиқди-да, гўё улардан нимагадир розилик олгандай, чеккада чўнқайиб ўтирган Анзиратгагина қараб гапирди (А. Мухтор). Кескин очилган эшик шамоли бу дудни гўё чўчитиб юборди (П. Қодиров). Бу аёлга ҳамма гапни гўё ўзи ўргатган (А. Қаҳқор). Лекин мўйловли одам гўё уларнинг дарди билан иши йўқ эди (А. Мухтор). Турсуной гўё қалби билан ашулага жўр бўлар эди (А. Мухтор). Кампирнинг юзида гўё кулгига ўхшаган бир нарса акс этди (А. Қаҳқор). Гўё улар директорга таъна қилаётгандай кўринарди (Ш. Рашидов).*

Қўшма гапдаги вазифасига кўра *гўё* ёрдамчиси юкламагина эмас боғловчи-юклама саналади. Чунки у баъзан компонентлари *-гандай (дек)* ёрдамчиси орқали бириккан қўшма гапларнинг эргаш гапи таркибида келиб, ундаги чоғиштириш ёки ўхшатиш маъносини кучайтиради ёки таъкидлаб кўрсатади. Айрим ҳолларда у тахминий ўхшатиш мазмунини ифодаловчи гапларда ҳам қўлланади.

*-ганидек* ёрдамчиси қўлланмаган тақдирда у компонентларни бириктирувчи — боғловчи вазифасини бажаради: *Мана шўх-шўх оқаятган булоқ сувлари ҳаятбахш қўшиқларини айтиб жилдираб оқмоқда, гўё ариқ тўла сув сезимли деҳқонни чақираётгандай, ҳар куни саҳарда такрор бўладиган дўстона учрашувини қўмсаётгандай туюларди (Ш. Рашидов).*

*Гўё* ёрдамчиси эргаш гап олдида келиб, реал ўхшатиш ёки реал бўлмаган, тахмин, фараз қилинган (баъзан хаёлий) ўхшатишни билдиради: *Мисраларда сўзлар гавҳар каби ёнади, гўё янги ранглар, янги жилвалар билан порлайди (Ойбек).* Унинг қайғу ҳасратлари *аста-секин тарқалади, гўё у ўлик ҳолатидан чиқди (Г. Николеева).* *Эргаш бу шиорни кўриб довдираб қолди, гўё унга ҳамма қараб тургандек эди (Саид Аҳмад).*

Ўхшатиш эраш гапли қўшма гапларда ўхшатиш маъносини кучлироқ қилиб, бўрттириб кўрсатиш мақсадида *гўё* ёрдамчисини олган эргаш гап бош гапдан олдинга келтирилади. Бош гапдан олдин қўлланган эргаш гапнинг кесими ҳам ўхшатиш оттенкасини берувчи *-гандай* ёрдамчисини олган бўлади: *Гўё ҳамма унинг сиридан воқиф бўлгандай, йигит қизариб кетди (Ойбек).* *Гўё қуёш ойни кузатганидек, ўт бўлиб орқангдан кезмоқдаман ман (Уйғун).*

*Гўё* ёрдамчиси фақат ўхшатиш эргаш гапли қўшма гаплар составидагина қўлланиб, бошқа эргаш гапларга ҳам ноаниқлик тахмин ёки гумон оттенкаларини бериб, уларни бош гапга бириктирувчи грамматик воситалар билан бирга қўлланади. Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапларда бажарилиши гумон тутилган, ноаниқ воқеани ифодаловчи эргаш гапни бош гапга боғлашда *ки* боғловчиси билан бирга иштирок этади: *Тошмуҳамедов бора-бора шу нарсага кўникиб қолдики, гўё маҳалла аҳолиси унинг бутун маишатини кўтариши, оиласини тебратини керак эмиш («Муштум»).* Аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплар таркибида келиб, эргаш гап бош гапдаги предметни ўхшатиш йўли билан аниқлайди: *Унда шундай туйғу бор эдики, гўё у осмонни ҳам алдагандай эди (Г. Николаева).*

Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар составида қўлланиб, ноаниқ, тахминий сабабни ифодаловчи эргаш гапни бош гапга боғлашда хизмат қилади: *Ҳожия гўё фақат Рузвонхола уйда бўлмагани учунгина кетмоқчи бўлди (А. Муҳтор).*

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап составида келиб, бош гапдаги воқеани фараз қилиш ёки ўхшатиш орқали изоҳлайди: *Ҳали ҳеч нарса гуллаган бўлмаса ҳам, гўё узоқдан гул ҳиди келади (П. Қодиров).*

Кўчирма гапли қўшма гап шаклида тузилган гаплар составида келиб кўчирма гап мазмунини тахминий ёки ноаниқ эканлигини кўрсатади. Кўпинча бундай кўчирма гаплар айтилган фикрни эмас, фараз қилинган, ўйланган, хаёл қилинган фикрни ифодалайди: *Хамшиша кулиб турган кўзлари гўё «нега жим турибсан? нега бир сўз айтмайсан? нега покиза севинч тўғрисида лом демайсан?» деб сўроқлаётгандай туюларди* (Ш. Рашидов).

Гўё ёрдамчиси боғланган қўшма гаплар таркибида ҳам келиб қўшма гапнинг мазмунида фараз ёки тахмин маънолари англашилганлигини билдиради: *Гўё чироқ ўчди-ю, қоронғида у кўринмай қолди* (С. Анорбоов).

Гўё ёрдамчиси ки элементи билан бирга (гўёки шаклида) ҳам қўлланади: *Уқидим... гўёки қулоқларимда янгради дўстларнинг қувноқ кулгиси.*

*Худди ёрдамчиси ҳам гўё сўзига ўхшаш ўхшатиш ёки воқеа-ҳодисаларнинг юзага келишига бир оз ишончсизлик, гумон билан қараш маъноларини билдиради. Бу сўз иштирок этган компонентларнинг ҳам кесимлари кўпинча -гандай (дек) аффиксини олиб, бош гапга боғланиб келади: Кампир худди ҳозир ўғли келиши билан қўл ушлашиб кетаётгандай, эшикка қаради* (А. Қаҳқор).

*Токи ёрдамчиси юқоридаги ёрдамчи сўзларга ўхшаш боғловчи-юклама саналади ва компонентлари деб ёрдамчиси орқали бириккан қўшма гаплар составида келади.*

Қуйидаги эргаш гаплар бош гапга токи ёрдамчиси орқали бирикади:

а) Мақсад эргаш гап бош гап билан токи ёрдамчиси орқали бирикади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими феълнинг буйруқ майли формасида, бош гапнинг феъл кесими эса, ҳаракат номи формасида келиб *керак, лозим, зарур* каби сўзлар билан бирга қўлланади. Бундай қўшма гапларда эргаш гап бош гапдан кейин келади: *Эртага артелда ҳам, клубда ҳам бутун хотинларни йиғиб воқеани айтиб берамиз, токи бу қабихликни ҳамма билсин* (А. Мухтор). Мазмунидан фақат мақсад англашилган эргаш гапларнинг кесим составида *деб* ёрдамчиси ҳам ишлатилади:

*Езилди бу шеър баҳор тонгида,  
Азиз фарзандларга совға бўлсин деб,  
Токи бир мўйсафид отанинг сўзи  
Энди қалбларга дилжо бўлсин деб* (Ғ. Ғулом).

б) Мазмунидан мақсад ва сабаб маънолари англашилган эргаш гап бош гап билан токи ёрдамчиси орқали бирикади: *Яхши-лаб таъзирини бериш керак, токи бошқаларга намуна бўлсин* (П. Турсун).

Бундай қўшма гаплар составида эргаш гапнинг феъл кесимидан сўнг *деб* ёрдамчиси қўлланмайди.

в) Пайт эргаш гапли қўшма гаплар составида ҳам ишлатилади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими составида *-(а)р* экан ёрдамчиси ишлатилган бўлиб, токи сўзи шу эргаш компонент-



нинг олдида келади. Бундай пайт эргаш гапдаги ёрдамчилар рус тилидаги *п о к а* сўзига яқин маънони билдиради:

*Т о к и жоним бўлар экан танамда*  
*Дўстлик куйин куйлай улуғ Ватанда* (Ф. Ғ у л о м).

*Балки* сўзи қўлланишдаги баъзи хусусиятларига кўра зидлов боғловчиларидан фарқ қилади. *Балки* ёрдамчиси кўпинча ўзидан олдинги бўлакнинг инкор формада келишини талаб қилади. Бу ёрдамчи содда гапдаги бирдан ортиқ ҳолда уюшиб келган турли гап бўлаklarини зидлаш орқали изоҳлайди: уюшиқ бўлаklarнинг бирини инкор этиб, иккинчисини тасдиқлайди.

*Балки* ёрдамчиси иштирок этган содда гапларда уюшган бўлаklar бири инкор этилиб, бири тасдиқланмай, ҳар иккаласи ҳам тасдиқлаш орқали изоҳланади. Бундай конструкцияларда уюшган бўлаklar мазмунан бир-бирига зид бўлмай, бирининг маъносини иккинчиси тўлдиради ёки орттиради, кучайтиради. Бундай уюшиқ бўлаklarнинг олдинги қисмига *-гина* элементи қўшиб ишлатилади.

*Балки* ёрдамчиси содда гапда уюшмаган гап бўлаklarидан кейин ҳам ишлатилади. Бундай вақтда у гапнинг мазмунига гумон, тахмин оттенкаларини қўшади ва тахмин ёки гумон тutilган бўлак олдида қўлланади. Бундай гапларда юқоридаги инкор элементлари иштирок этмай, гапнинг кесими составида гумон юкламаси *-дир* қўлланган бўлади ёки келаси замон феъли шаклида тузилади: *Бу шеърни балки Дурбек ёзгандир*. Бундай гапларнинг мазмунидан қисман сўроқ маъноси ҳам англашилиб туради.

Эргашган қўшма гап таркибида ҳам *балки* сўзи ишлатилиб, бутун қўшма гапга ёки унинг айрим компонентларига гумон, тахмин оттенкасини қўшади. Одатда бундай қўшма гапларда бош гапнинг кесими гумон юкламасини қабул қилган бўлади ёки келаси замон гумон феъли орқали ифодаланади: *Иккови бир аччиқлашиб уришиб олишганда ҳам, балки орқалари майда-чуйда нарсалардан тозаланган бўлар эди* (П. Т у р с у н).

*Балки* ёрдамчиси эргашган қўшма гапларда ҳам айрим компонентдаги ёки бутун қўшма гапдаги воқеа-ҳодисанинг содир бўлишига, бажарилишига ишончсизлик, гумон билан қараш маъноларини билдиради. Шунинг учун *балки* ёрдамчисини боғловчи деб эмас, боғловчи-юклама деб олиш маъқул бўлади.

*На-на* ёрдамчиси ҳам боғловчилик, ҳам юкламалик вазифасини бажаради. Боғловчи функциясида келганда айрим тенг ҳуқуқли компонентларга инкор оттенкасини бериб уларни боғлайди: *На кўча бор, на мустаҳкам уй-жой кўринади* (О й б е к). *На сўзларида маъно бор, на ишларида ҳаё* (О й б е к).

Юклама вазифасини бажариб, мазмунидан инкор англашилган гаплар составида келади ва улардаги инкорни кучайтириб кўрсатади: *Биной на шоир, на санъаткор эмаслигидан жуда хафа бўлиб кетди* (Т а г о р).

*На-на* ёрдамчиси содда ва қўшма гаплар составида келганда, ўзида инкор элементлари иштирок этган гапнинг мазмунидаги ин-

жорни кучайтиради ёки таркибида инкор элементлари бўлмаган гапга инкор маъносини қўшади.

Содда гапларда гапнинг турли бўлаклари олдида кела олади: *Бу сирни на отам, на онам билади. Раиснинг эркатой ўғли на ўқийди, на бирон жойда ишлайди. У на шаҳарда туришини билмайди, на қишлоққа кетишини билмайди. На отасининг гапига қулоқ солади, на онасининг.*

Гапда на ёрдамчиси тааллуқли бўлган бўлак доим уюшиб келади ёки боғланган қўшма гапни ташкил қилади.

На ёрдамчиси иштирок этган гапларнинг кесимлари кўпинча бир хил сўз орқали ифодаланади. Шунинг учун ҳам гапнинг содда ёки қўшма бўлишидан қатъи назар ундаги кесимлар баъзан кейинги компонентда қўлланмаслиги мумкин: *Унинг на Кўлобда уй-жойи бор, на бу ерда оёқ босадиган жойи (С. А й н и й). На сув бор, на озуқа, на дарахт.*

Бу ёрдамчи эргашган қўшма гап составида келиб, инкор элементларини олган эргаш гапдаги инкор маъносини кучайтириб беради. Бундай қўлланиш бош гапга нисбатан ўзаро «тенг ҳуқуқли» дай тузилган уюшиқ эргаш гапли мураккаб қўшма гапларда учрайди:

*На кўкнинг фанори ўчмасдан,*

*На юлдуз сайр этиб кўчмасдан,..*

*Жонтемир завқ билан турарди (У й ғ у н).*

На-на ёрдамчиси тенг ҳуқуқли компонентларни бириктириб келганда баъзан улар орасида ва боғловчиси ҳам ишлатилади.

Демак боғловчилари эргашган қўшма гап компонентлари *ки, чунки, негаки, шунинг учун, бўлмаса, шекилли* каби соф эргаштирув боғловчилари; *гўё, токи, агар, модомики, башарти, борди-югарчи, балки* каби боғловчи-юкламалар ва бошқа шунга ўхшаш грамматик воситалар орқали боғланади.

#### Боғловчи сўзлар орқали бирикиш

Ўзбек тилида қўшма гап қисмларини бириктиришда боғловчи сўзлар муҳим роль ўйнайди.

*Д е м о қ ф е ъ л и.* Бу феълнинг маънолари хилма-хилдир. *Демок* феъли феълнинг сифатдош, равишдош инфинитив формаларида ва турли майл аффиксларини олиб қўлланади. Бу феъл эргашган қўшма гап таркибида *деб, дегунча, деса* каби формаларда келиб бош ва эргаш гапни бириктирувчи восита сифатида хизмат қилади.

*Д е б* сўзи эргашган қўшма гапда боғловчи сўз вазифасини бажаради. У кўчирма гап каби шаклланган эргаш гапни автор гапдай тузилган бош гапга боғлайди. Одатда бундай қўшма гапларда «эргаш гап» бир оз кўчирма гапга ўхшаш мазмунни билдиради ва кўчирма гап каби тузилган бўлади. Бундай эргаш гаплардаги фикр айтилмаган бўлса ҳам, орзу қилинган, хаёл қилинган ёки мўлжалланган бўлади. Шунинг учун ҳам кўчирма гапга тўла эмас, қисмангина ўхшайди ва кўчирма гаплардаги каби тиниш белгилар билан

ёзилмайди. Бундай конструкцияларда деб ўз лексик маъносини, тўла бўлмаса ҳам, сақлаган ҳолда компонентларни боғлаш учун хизмат қилади.

*Деб* қуйидаги эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун ишлатилади:

1. Мақсад эргаш гапли қўшма гапларнинг компонентлари *деб* орқали бирикади. Бундай мақсад эргаш гаплар қисман кўчирма гап характерига эга бўлиб, бошқа шахснинг гапирган гапини эмас, ўйлаган, орзу қилган фикрини билдиради: *Етимлар ўқисин деб, совет ҳукумати кўп мактаблар очиб, катта имкониятлар яратиб берди* (П. Турсун). *Украин қиз кийсин деб атлас, Ипак қуртга пилла ўратар* (А. Умарий).

Компонентлари *деб* орқали бирикадиган қўшма гапларда кесимлар кўпинча буйруқ майли формасида келса ҳам, эргаш гапдаги мазмун буйруқни эмас, истакни англатади. Эргаш гапнинг кесими феълнинг шарт майли формасида келса, истак маъносини, ижро майли формасида келса, истакни, мақсадни билдиради.

Айрим вақтда эргаш гапни бош гапга туташтирувчи *деб* ёрдамчиси *дейишиб* шаклида қўлланади, бош гапдаги кесим ҳам кўпликда келади, чунки бош гапдаги фикр кўпликка қарашли бўлгани учун, *деб* ёрдамчиси ҳам кўплик формада ишлатилган: *Сиримизни айтиб бермасин дейишиб, уни анча вақт ушлаб туришди*.

2. *Деб* ёрдамчиси тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап компонентларини боғлаш учун хизмат қилади. Бундай қўшма гапларда ҳам кўчирма гап ва автор гапи муносабати кучсизлана боргандир: *Боласи билан ўралиб қолди, энди ишлай олмайди деб ўйласа керак у* (Ойбек). *Жияним раҳм қилар, ёрдам қилар деб сенга шмид қилувдим* (Ш. Рашидов). *Гавҳар муҳаббат ҳақида ёзишдан тортинган бўлиши мумкин деб сира ўйламади* (П. Қодиров).

3. Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар составида ҳам *деб* ёрдамчиси компонентларни бириктирувчи грамматик восита сифатида ишлатилади. Бундай қўшма гапларда у сабабни эмас, ўйланган, хаёл қилинган фикрнинг бош гапдаги воқеани юзага келишида сабабчи эканини билдиради: *Ҳошимжоннинг ишларига қараб ғўзаларимиз дуруст экан деб, оз бўлмаса гафлатда қолай дедим* (Саид Аҳмад). *Шулар қувиб кетаётибдими деб жоним чиқаёзди* (П. Турсун). *Фармонқул узр тариқасида бўлса ҳам гап очармикан деб хавотирда эдим* (А. Қаҳқор).

4. *Деб* ёрдамчиси автор гапи составида келганда, мазмунан равиш эргаш гап саналган кўчирма гап бош гапдаги воқеа-ҳаракатнинг юзага келиш ҳолатини ифодалайди: *Вой ўлай... — деб шивирлади кимдир* (А. Мухтор). *«Ким гапиради?» деб ўтирганларга қаради* (А. Мухтор). *Салом, Саидахон деб қўл берди правленининг секретари Умида* (А. Қаҳқор).

*Демоқ* феъли *демай* (демасдан) шаклида ҳам ишлатилиб, айтилмаган, рўёбга чиқмаган фикрни билдиради: *Собир бизни кўрди-ю, «буёққа қиринг, дам олинг» демай ўз хонасига кириб кетди. Де-*

май сўзи айтилмаган фикрни ифодалагани учун ҳам кўпинча ҳеч нарса (бир нарса) демай ёки лом демай шаклида ишлатилади: *Ҳамма раисни кутиб бир нарса демай жим ўтирарди. Покиза севги тўғрисида лом демай сўроқлаётгандай туюларди* (Ш. Рашидов).

5. Равишдошнинг -гунча аффикси де ўзагига қўшилиб келиб (дегунча шаклида), ўз маъносидан четланиб, пайт мазмунини ифодаловчи конструкцияларда боғловчи вазифасида қўлланади:

а) пайт эргаш гапни бош гапга боғлашда грамматик восита — боғловчи сифатида қатнашади: *Сиз келдингиз дегунча, Эшон бир ёқда жўнайдилар* (П. Турсунов). Бундай қўшма гапларда эргаш гапдаги воқеа-ҳаракатнинг юзага келиши билан бош гапдаги воқеа-ҳодиса бажарилади, яъни бош гапдаги ҳаракатнинг жуда тезлик билан юзага келиши ифодаланади. *Дегунча* сўзи бу ўринда пайт эргаш гапини бош гапга бириктирувчи -(и)ши билан ёрдамчиси га фўнкциядошдир. Чоғштирайлик: *Эшик очилди дегунча чопиб боради — Эшик очилиши билан чопиб боради*.

б) *дегунча* сўзи содда гапларда бирикмали пайт ҳоли билан гапнинг кесимини боғлайди. Бундай конструкцияларда пайт билан бирга қисман шарт мазмуни ҳам англашилиб туради: *Кейинги кунларда Лолита уйқудан уйғонди дегунча яккаш Биной-бобу келмаганмикин деб ўйлайдиган бўлиб қолди* (Тагор). Баъзан кўчирма гап типидagi иборани автор гапи билан боғлаб келганда, *бўлмай* сўзи билан бирга ишлатилади ва кўчирма гапдаги мазмун тўла юзага келмасдан тўсатдан бошқа воқеа-ҳодиса содир бўлганлигини билдиради: *Карим ота «Қочинглар, қочинглар!» дегунча бўлмай, арқон узилиб кетди*.

Сифатдошнинг ўтган замон формасида келган *демоқ* феъли асосан кўчирма гапни автор гапи билан боғлаш учун ишлатилади. Кўпинча бундай вазифада қўлланган *деган* сўзи *эди* ёки *экан* каби тўлиқсиз феъллар билан бирга ёки шуларсиз ишлатилади.

*Деган* сўзи кўчирма гапни автор гапи билан боғлашда боғловчи сўз вазифасида келади ва кўпинча автор гапи саналган компонентда от туркумига хос бўлган сўзлар олдида қўлланади: *Онахон ўзининг бирдан: — Собиржон! — деган аччиқ товушини эшитди* (А. Мухтор).

*Деган* орқали бирикадиган компонентларнинг кўчирма гап саналган қисмида кўчирма гаплик ҳолати анча кучсизланган бўлади: *Жўрабоевнинг, қўриқ ва бўз ерлар ҳосил ҳазинаси деган доно сўзлари Муроталининг хотирасида абадий қолди* (Ш. Рашидов). *Саида гап тамом бўлди деган хаёлда ўрнидан турмоқчи эди, Носиров тўхтатди* (А. Қаҳқор).

Баъзан бундай конструкцияларда мақоллар кўчирма гап ўрнида келтирилади: *Мой айниса туз солади, туз айниса, не солади деган гап бор* (А. Қаҳқор). *«Ҳисобли дўст айрилмас» деган гап бор* (А. Қаҳқор). Ўзбек тилида шундай конструкциялар ҳам учрайдики, *деган* сўзи боғланиб келган «аниқланмиш» от «тушиб қолиб» унинг вазифасини *деган* сўзи бажаради. Бунинг натижасида ҳосил бўлган бирикма келишиқ формаларида келиб, турли гап бў-

маклари вазифасини ўтайди: *Она-бола шу тобда «нельзя» деганни тушунганларида ҳам қайтадиган эмас эдилар (А. Мухтор).* «Сизлар» деганингиз ким? (А. Мухтор).

*Деган сўзи қўшма гапда айрим эргаш гапларни бош гапга боғлайди: Мажлисга борайлик деганимда сен кўнмаган эдинг. Умурзоқ ота ғўзаларига етай деганда дармони қуриб, юриши секинлашди (Ш. Рашидов).*

Ҳозирги замон ўзбек тилида мақоллар ёки айрим фразеологик бирикмалар эргаш гап ҳолида берилиб, эргаш гап бош гапдаги воқеа ёки фактларга ўхшатилади. Бундай қўшма гап компонентлари ўзаро дегандай ёрдамчиси орқали бирикади: *Кар эшитганни, кўр тутганни қўймади, дегандек, ҳа деб Парпивоё акамни мақтаб газетга ёза берасизларми? (Саид Аҳмад) Дадил, тетик бўлиб бўзчилар «тишинг синдими, бўри!» дегандай Қудратилланинг юзига тик қарайдиган бўлишди (А. Мухтор).*

*Демоқ феъли деса шаклида содда ва қўшма гаплар таркибида келади.*

*Деса сўзи икки компонентни бириктирувчи боғловчи сўз вазифасини бажариб, қуйидаги эргаш гаплар унинг ёрдамида бош гапга боғланади:*

1) Шарт эргаш гап: *Агар даврада кураш тушаётган полвон рақибига суяброқ ур деса, полвон эмас (Саид Аҳмад).*

2) Пайт эргаш гап: *Бегим тахта деса, тахта, ёғоч деса, ёғоч; қовун деса, қовун ташиб бердим (Саид Аҳмад).*

*Деса сўзи орқали бош гап билан бирикадиган пайт эргаш гаплар таркибида пайт равишлари ҳам иштирок этади: Илгари машиналардан фойдалан деса к, еримиз оз, картамиз кичик дерди (Ш. Рашидов). Энди янги ер очайлик деса к, куч оз дейди. Энди чекинаё деса лар, вақт ўтган (Ш. Рашидов).*

3) Тўсиқсиз эргаш гап: *Улар Ерматнинг кўз олдида унга қарши бир нима демасалар ҳам, орқаваротдан уни масхаралашар, ҳатто сўқишар эди (Ойбек). Козимбекнинг тили шундоқ деса ҳам, ёш кўнглининг аллақайси бурчи уни ёлғончи қилаётгандай эди (А. Қаҳҳор).*

4) Тўлдирувчи эргаш гап: *Умрида касаллик кўрмаган чол тезроқ тузалишга интиларди ва тиббий ходимлар кўришига норозилик билдириб, Ойқиз нима деса, шуни қиларди (Ш. Рашидов). Майли, раис амаки, нима деса нгиз, шуни ҳаммасини ёзаман (Ш. Рашидов).*

*Деса ёрдамчиси тенг компонентларни бириктириб келади: Бири кўрдим деса, бири кўрмадим дейди. Қизларнинг бири ишлаймиз деса, бошқаси ишламаймиз дейди.*

*Деса ёрдамчиси гапирилмаган, фақат хаёл қилинган, гумон ёки тахмин қилинган, ўйланган ирреал гапни бошқа бир гап билан боғлайди. Бундай қўшма гаплардаги деса сўзи маъно жиҳатдан ўйласа, ҳисобласа феълларига деярли яқин бўлади: Ҳафиза билан Салтанатни чевар деса м, сизлар улардан ҳам чеварроқ экансизку (А. Қаҳҳор). Онахон опа, ...жуда чақчақлашиб қолдингларми*

д е с а м, оғизларингга толқон солгандай ўтирибсизлар-ку (А. М у х т о р).

Деса сўзи боғланган қўшма гапдай тузилган компонентлар составида келиб, қўшма гапдаги мазмунга таажжуб билан қараш маъносини билдиради: *Ахир, халқ поёнсиз ерларни гулистон қиламиз деса-ю, раҳбар йўқ д е с а, бундан ҳам катта фожиа бўлиши мумкинми?* (Ш. Р а ш и д о в).

Б ў л м о қ ф е ъ л и: Бу сўз деярли ҳамма сўз туркумлари билан қўшилиб келиб эргаш гапнинг составли кесими таркибида келади ва шу эргаш гапни бош гапга бириктирувчи грамматик восита вазифасини бажаради.

Бўл сўзи феълнинг сифатдош, равишдош, ҳаракат номи, шарт майли формалари билан бирга келади ва қўшма гап қисмларини боғлашда муҳим роль ўйнайди.

Бўл сўзи кўпинча эргаш гапда составли кесим таркибида ва от кесимлардан кейин келиб, қуйидаги эргаш гапларни бош гапга боғланишида боғловчи сўз вазифасини бажаради:

1. Эга эргаш гапни: *Ҳар кимки ўзига эҳтиёт б ў л с а, у бировни ўғри тутмас* (Мақол).

2. Кесим эргаш гапни бош гапга боғлайди: *Мени ҳайратда қолдирган нарса шу б ў л д и к и, қиз оғир ярадор бўлишига қарамай жилмаяр эди.*

3. Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап составида келади.

Компонентлари -са орқали бирикадиган тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапларда *бўлмоқ феъли* қўлланади: *Устахонадаги хотин-халаж Онахон нима дейдиган б ў л с а, шунини қилишади* (А. М у х т о р). *Пахтакор деҳқон нимага интиладиган б ў л с а, Ойқиз ҳам шунга интилади* (Ш. Р а ш и д о в).

4. Аниқловчи эргаш гапли қўшма гап таркибида ишлатилади: *Бизга шундай одам керак б ў л а д и к и, у ҳаммага бир хил муомилада бўлсин. Кимда-ким меҳнатга чидамсиз б ў л с а, унинг ишининг ривожини ҳақида ўйлаш мумкин эмас.*

5. Равиш, ўлчов-даража ва чоғиштириш-ўхшатиш эргаш гаплар таркибида қўлланади: *Башорат юзлари қип-қизил б ў л и б қайтиб келди* (А. М у х т о р). *Мунис қандай майин қиз б ў л с а, унинг ашуласи ҳам шундай майин эди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Етим болалар нима б ў л с а, мен ҳам шу* (П. Т у р с у н). *Қомила унинг сиридан ҳамма воқиф б ў л а ё т г а н д а й, теваракка ҳурхак қаради* (О й б е к).

6. Пайт эргаш гапли қўшма гаплар таркибида қўлланади: *Сафаров йўл-йўриқлар олиши учун районга бормоқчи б ў л г а н д а, райкомнинг иккинчи секретари келиб қолди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

7. Урин эргаш гапли қўшма гаплар составида келади: *Қаерда дўстлик б ў л м а с а, шу ерда ишнинг ривожини ҳам бўлмайди* (О. Е қ у б о в).

8. Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар таркибида қўлланади: *Таътил б ў л г а н и учун ҳеч ким йўқ экан* (О й б е к).

*Бу уй илгари беданахона бўлганидан, дарчаси ҳам йўқ: эди (Ойбек).*

9. Мақсад эргаш гапли қўшма гаплар таркибида қўлланади: *Унсин ҳафа бўлмасин деб, Шокир ота унга узоқ вақтгача тасалли бериб ўтирди (Ойбек).*

10. Шарт эргаш гапли қўшма гаплар составида келади: *Агар уй ичингиз рози бўлса, артель эшиги ҳаммиша сиз учун очик.*

*Бўлмаса* формасида келган сўз эргаш гапда составли кесим таркибида қўлланишдан ташқари шарт боғловчиси вазифасини ҳам бажариши мумкин.

Мисоллар: *Доим олға қараб ҳаракат қил, бўлмаса иш ўнгидан келмайди (Ш. Рашидов). Кириб уларни ажратиб қўй: бўлмаса ёқалашиб кетади... (С. Бабаевский). Тез келинг: бўлмаса кетиб қоламиз.*

11. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда қўлланади: *Украина узоқ бўлса ҳам, уни яқин қилар қалб шеърим (С. Акбарий). Хатолари, нуқсонлари кўп бўлса ҳам, юраги асл кўринади. (А. Мухтор).*

Баъзан тўсиқсиз эргаш гап компонентлари бўл феълнинг бўйруқ шакли орқали бирикади: *Аммо бир ариқдан сув ичганлар орасида — сув оз бўлсин, кўп бўлсин — аҳён-аҳёнда бирон чалкашлик рўй беради-да (Ойбек).*

12. Натижа эргаш гапли қўшма гаплар таркибида жуда сийрак қўлланади: *Бир оздан кейин бомбардимон қилинган ерда шундай кучли портлаш бўлдики, ҳавога қарағай, тахталар ва аллақандай темир-терсақлар совирилди (Сайд Аҳмад).*

*Бўл* сўзи равишдошнинг *-и(б)* аффиксини олиб, тенг ҳуқуқлидай тузилган қўшма гап компонентларини боғлаш учун хизмат қилади: *Бу иш унга отадан қолган касб бўлиб, бутун оила қадимдан шу касб билан шуғулланиб келган (С. Бородин). Бугдойлар пояси ажаб тарзда қуруқ ва мўрт бўлиб, ясси бошоқлар диккайиб туради (Г. Николаева).*

*Бўлиб* сўзида «мавжудлик» оттенкаси ифодалангани учун баъзан «бор бўлиб» маъносини ифодалаб, компонентларни бир-бирига боғлайди: *Хоразм подшосининг икки қизи бўлиб, булар жумакуни дарё лабига канизаклари билан чиқар эдилар («Тоҳир ва Зухра»).* *Бу Чорбозорда машҳур Муҳаммадсаид деган одам бўлиб, халқ уни «Афғон чойфуруш» деб атарди (А. Мухтор).*

*Бўлмоқ* феъли айрим ҳолатларда эргаш гапларнинг составли кесими таркибида қўлланмай, «тушиб қолиши» ҳам мумкин: *Ранги ўчган, кўзи нурсиз, юраги ғаш тинглади (Ҳ. Шарипов).*

*Демоқ* ва *бўлмоқ* феълларидан ташқари яна бошқа феъллар ҳам эргаш гапларнинг кесими составида келиб, эргаш гапни бош гапга бириктирувчи боғловчи сўз вазифасини бажаради.

*Қарамоқ* феъли *қарамай (қарамасдан)* шаклида қўлланиб, тўсиқсиз эргаш гапни бош гапга боғлаш вазифасини бажаради. Бундай қўшма гапларда эргаш гапдаги воқеа, факт муҳим бўлишига қарамай бош гапдаги ҳодиса юзага келиши баён қилинади: *Бугун*

ҳаво очиқ бўлишига қ а р а м а й, у ғамгин ва хаёлчан (Ш. Рашидов). Баҳор фаслининг ўрталари бўлишига қ а р а м а й, ҳаво июнь ойидагидек иссиқ эди (С. Айниё).

Эргаш гап бош гапга қарамоқ феълнинг бўлишсиз аффиксини олган сифатдош формаси орқали бирикади: *Жўраҳон атрофдан турли саволлар ёғилишига қарамасдан, аввал Онахондан сўради* (А. Мухтор). *Мартабаси улуг бўлишига қарамасдан, энг яқин дўстдай ғамхўрлик қилган* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

*Турмоқ* феъли равишдошнинг *-(и)б* аффиксини олиб (*туриб* шаклида) пайт эргаш гапли қўшма гаплар составида қўлланади. Эргаш гапнинг кесими эса *-масдан* аффиксларини қабул қилган бўлади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапдаги ҳаракат юзага келмасдан, бажарилмасдан туриб бош гапдаги ҳодиса юзага келмаслиги ифодаланади. Қисман бундай гапларда шарт оттенкаси ҳам мавжуд: *ГЭС битмасдан т у р и б, унинг қулоғига гап кирмайди. Олимпондан жавоб келмасдан т у р и б, масала ҳал бўлди* (Ш. Рашидов). Бундай конструкцияларда баъзан шарт, баъзан пайт мазмуни устун туради.

*-гунча* ёрдамчиси орқали бош гапга бирикадиган пайт эргаш гаплар таркибида *улгурмай* (*улгурмасдан*) сўзлари қўлланиб, эргаш гапдаги воқеа, ҳаракат тўла тугалланмасдан, бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг юзага келиши мумкинлиги ифодаланади: *Назокат, жавоб бергунча у л г у р м а с д а н, Ҳайри «Вой» деб юборди*.

Баъзан бундай эргаш гапларда *улгурмай* сўзи ўрнида *бўлмай* қўлланиши ҳам мумкин: *Назокат жавоб бергунча бўлмай, Ҳайри «Вой» деб юборди*.

### Боғловчисиз эргашин<sup>3</sup>

Ўзбек тили турк тиллари системасидаги айрим тиллардан эргашган қўшма гап қисмларининг боғловчисиз бирикиши йўли устунлиги билан фарқ қилади. Ҳақиқатан ҳам ўзбек тилида кўпгина эргаш гаплар бош гапга боғловчисиз — феълнинг турли формалари, кўмакчилар, юкламалар, пайт билдирувчи баъзи отлар ёки равишлар, ўрин келишиклари қўшимчаси, нисбий сўзлар, интонация ва бошқа шунга ўхшаш йўллар билан бирикади.

Эргаш гапларни бош гапга бириктирувчи грамматик воситалар қўлланишига кўра икки группага бўлинади: 1) бошқа воситалар билан бирга келмай, ёлғиз ўзи бириктириш вазифасини бажарувчи асосий ёрдамчилар. Бу группага равишдош, сифатдошнинг бўлишли-бўлишсиз шакли, шарт феъли каби воситалар киради; 2) бошқа воситалар билан бирга келиб, бириктирувчи восита вазифасини бажарувчи ёрдамчилар. Бу группага сифатдош, кўмакчилар, келишик қўшимчалари, нисбий сўзлар ва бошқа шунга ўхшаш бириктирувчи воситалар киради.

<sup>3</sup> Бу ўринда боғловчисиз қўшма гапни эмас соф боғловчиларсиз турли феъл формалари ва бошқа воситалар орқали бирикишини кўзда тутамиз.



Эргаш гапларни бош гапга боғлашда феълнинг шахсиз формалари муҳим роль ўйнайди. Феъл формалари эргаш гапни бош гапга бириктирувчи асосий грамматик воситалардан ҳисобланади ва кўпгина эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади.

### Сифатдош ёрдамида бирикши

Сифатдошлар эргаш гапларнинг кесими бўлиб келганда, шахс, сон қўшимчаларини олмай, буларнинг ўрнига эгалик ва келишик аффикслари билан бирга қўлланади. Сифатдошга қўшилиб келган эгалик аффикси отлардаги эгалик аффиксидан маълум даражада фарқ қилади: отлардаги эгалик хосликни билдирса, сифатдошдаги эгалик эса тўла маъноси билан бундай хосликни билдирмайди. Бунда эгалик олган сўздан олдин қаралмиш бўлиши шарт эмас, ҳатто айрим ўринларда қаралмиш қўйиб бўлмайди. Сифатдошдаги эгалик қисман субъектни ҳам кўрсатади: *Китобим (менинг китобим). Келганимда (менинг келганимда эмас)*. Эргаш гапнинг кесими бўлиб келган сифатдошлар ҳамма келишик формаларида кела берайди. Сифатдошлар (кўпроқ *-ган* аффиксини олган формаси) чиқиш ва ўрин-пайт келишиклари аффиксларини олиб эргаш гапларнинг кесими бўлиб келади. (Жўналиш келишиги формасида келиши деярли учрамайди): *Ефим нима қилишини билмай турганида, телефон жиринглади (А. Мухтор). Узоқ тортишувлар бўлиб ўтганидан кейин, охири чўлда икковлари учрашиш қарорига келдилар (М. Иброҳимов)*.

Кўпинча сифатдошнинг *-ган, -(а)р* аффиксини олган формалари эргаш гапнинг кесими бўлиб келади.

Сифатдошнинг *-ган* аффиксини олган формаси қуйидаги элементлар билан бирга эргашган қўшма гап составида бириктирувчи восита саналади:

1. *Сари (сайин), учун, билан* кўмакчилари билан бирга келади. *Сари, сайин* кўмакчилари билан бирга келганда сифатдошнинг *-ган* формасидан кейин эгалик аффиксининг ишлатилиши жуда кам учрайди: *Кунлар исиган сари, кўкатлар ҳам қуюқлашар, ўсиб-улғайиб чиройига чирой қўшарди (Ш. Рашидов). Шиша бўшаган сайин, Саидий ўзини Салимхонга янада яқинроқ сеза бошлади (А. Қаҳҳор)*.

*Учун, билан* кўмакчилари билан бирга келганда эса, сифатдошдан кейин эгалик аффикси деярли ҳамма вақт қўлланади. Бу эгалик аффикси эргаш гапнинг эгаси билан мослашган бўлади.

2. Чиқиш ва ўрин-пайт келишиклари формасида келганда сифатдошдан кейин эгалик аффикси қўлланиши ҳам мумкин, қўлланмаслиги ҳам мумкин.

3. Келишик қўшимчалари ва кўмакчилар (*кўра, сўнг* кўмакчилари) билан бирга қўлланади: *Далаларимизда ёввойи ўтлар ўсган*

дан кўра, гуллар ўссин. Пахта қийғос очилгандан сўнг, терим машинаси ишга тушди.

4. Пайт билдирувчи айрим отлар билан бирга келади. Сифатдошдан кейин келган бундай отлар пайт маъноси билан боғлиқ бўлиб, кўпинча бош келишик формасида қўлланади: *Отаси ўлган йили, у 3—4 яшар қизча эди.*

Пайт билдирувчи бундай отлардан сўнг келишик қўшимчалари қўшилади: *Бригадир келган вақтда, дала шийпониди ҳеч ким йўқ эди.*

5. Урин келишиклари формасидаги пайт равишлари билан бирга қўлланади: *Рухсат берилгандан кейин биз ҳам кетдик. Раис гап бошлагандан кейин, залда шовқин тинди.*

6. Айрим равиш ясовчи аффиксларни олиб келади: *Чанқаб ҳолдан кетган киши булоқ суви тўла челақни кўрганда бош кўтармай ичганидек, ўз ерига сув чиқарган олтинсойликлар ҳам янги ерда бош кўтармай ишладилар (Ш. Рашидов). Қапалак гулзорда айланганидек, ул жаноб ҳам то гўзалликдан бошлаб арбоб, илм, фикр, шеър ва санъат орасида кезадилар (Ойбек).*

7. Тўлиқсиз феълнинг эди, экан формалари билан бирга келади: *Мард унга ёлланиб ишлашни таклиф қилган экан, номард рози бўлибди («Афғон эртақлари»).*

Бундай қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими—сифатдошдан сўнг -ча аффикси ва йўқ сўзи қўшиб ишлатилиши мумкин: *Мен уйга яқинлашганимча йўқ эдики, болаларнинг қий-чуви эшитилиб қолди. Баъзан тўлиқсиз феъл билан сифатдош орасида ҳам сўзи ишлатилади: ...У самоварчига энди чой буюрган ҳам эдики, Ражаббобо кўча ўртасидан қўй етаклаб ўтиб қолди. Ҳали ашула тамом бўлганича йўқ эдики, гулдурас қарсақлар бошланди.*

Урин-пайт келишиги формасидаги сифатдош эди тўлиқсиз феъли, шунингдек ҳам ёрдамчиси билан бирга ишлатилади: *Райондан юборилган комиссия келганда эди, ишни бошлаб юборар эдик. Булоқ қазийтган барча колхозчилар чарчаб уйқууга кетганда ҳам, Олимжон безовталаниб айланиб юрарди (Ш. Рашидов).*

-(а)р аффиксини олган сифатдош экан тўлиқсиз феъли билан бирга эргаш гапларнинг кесими бўлиб келади: *Йўлчи аҳволни бир оз энгиллаштирадиган бир йўл устида йўларкан, эшикдан бир киши кириб келди (Ойбек). Сиз қаерга борар экансиз, биз ҳам ўша ерга борамиз.*

Сифатдошнинг бўлишли ва бўлишсиз формада жуфтланиб келган шакли ҳеч қандай аффиксларсиз ёки сўзларсиз эргаш гапларнинг кесими бўлиб келади: *Тонг отар-отмас, биз йўлга чиқдик. Кун ботар-ботмас, уйга қайтдик.*

Сифатдошлар қуйидаги эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиб, эргаш гапни бош гапга бириктирувчи грамматик восита саналади.

1. Пайт эргаш гапнинг кесими бўлиб келганида асосан бош гапдаги воқеа билан бир вақтда юзага келадиган ҳаракатни ифодалайди: *Турсуноининг гугурт қутичага қамаб олган олачипор қапалаги қўлдан чиқиб кетганда, тиконзорга яланг оёқ кириб тутиб*

чиқди (А. Мухтор). Пайт маъносини чегаралаш учун -оқ (-ёқ), -гина юкламалари қўшилиб келади: *Чорбозордаги боғимни пуллаш-ни учини чиқарганимдаёқ, важоҳати бир хил бўлиб, тўтуни осмонга чиқувди* (А. Мухтор). *Поезд келгандагина, кичик станцияга юк машинаси келиб тўхтади* (Р. Файзий). Баъзан бундай пайт эргаш гапда авжи сўзи қўшиб ишлатилади: *Авжи қовун пишганда, меҳмонлар келишган эди*.

Ўтган замон сифатдоши ўрин-пайт келишиги ва пайт билдирувчи вақт, чоғ, пайт, кез, давр, момент каби сўзлари билан бирга келади: *Уста Самарқандда ишлаган вақтда Султонмурод уч яшар бола эди* (Ойбек). *Шафтолилар гуллаган кезде, биз боққа кўчардик*.

Пайт билдирувчи замон, заҳоти сўзлари эса келишик аффиксларисиз қўлланади: *Колхоз чегараси кўринган замон, юрагим шув этиб кетди*.

Чиқиш келишиги формасидаги ўтган замон сифатдошидан сўнг кейин, олдин, аввал, сўнг каби пайт равишлари ёки баъзи кўмакчилар қўшиб ишлатилади: *Сен қайтиб келганингдан кейин, планни бажариш ҳақида амалий тадбирлар ишлаб чиқамиз* (С. Бабаевский). *Наққош кетгандан сўнг, шоир эшикка чиқди* (Ойбек). *Алишер Ҳиротга келгандан буён, жаҳоннинг у нодир сиймоси тўғрисида яхши таърифлар эшитиб тураман* (Ойбек).

Ўтган замон сифатдоши эди тўлиқсиз феъли билан бирга қўлланади: *Тўқлимерган мақташга бошлаган эди, Тўғонбек уни тўхта-тиб қўйди* (Ойбек). *Қизлар йўлакдан чиқиб бўлишмаган ҳам эдики, Башоратни чақириб қолишди* (А. Мухтор).

Баъзан сифатдош ва тўлиқсиз феъл орасида йўқ сўзи кела олиши мумкин: *Ҳали хотин-қизлар артеллари очилганича йўқ эдики, бўзчи аёллар шунга кириб ишлай бошлашди* (А. Мухтор).

Эргаш гапнинг кесими сифатдошнинг келаси замон формаси ва экан (кан) тўлиқсиз феъли орқали ифодаланиб, компонентлардаги воқеа бир вақтда ёки тўсатдан юзага келишини билдиради: *Йўлчи кўзлари билан атрофни сайр этаркан, рўбарўсидаги ичкари ҳовлидан ёш-ёш қизлар чувиллашиб чиқишиб қолишди* (Ойбек). *Назокат шундай хаёллар билан келаркан, бирдан қўлоғига ғалати овоз кирди* (Саид Аҳмад).

Сифатдошнинг бўлишли-бўлишсиз формаси жуфтланиб, компонентларни бириктириб келганда, эргаш гапдаги воқеа бажариб тугалланмай, бош гапдаги воқеа-ҳодиса бошланади: *Кун ботар-ботмас, биз қишлоққа чиқиб бордик*.

2. Сабаб эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими -ганидан, -гани учун, туфайли, орқасидан, сабабли, ёрдамчисини олиб, бош гапдаги воқеанинг юзага келиш сабабини кўрсатади: *Данғиллама ҳовлида фақат ота ва қиз турганидан, жиҳозларга гард юқмас эди* (Ойбек). *Урмонжон бошига каттакон оқ қалпоқ кийиб олгани учун юзи кичкина ва қопқора кўринар эди* (А. Қаҳҳор). *Далада қишнинг энг тиғиз вақти ўтганлиги туфайли, мардикорларга бундан бир неча кун илгари жавоб берилган эди* (Ойбек).

3. Шарт эргаш гапли қўшма гап компонентлари *-ганда (эди), -(а)р экан, -ган + да борми* ёрдамчилари орқали бирикиб, бош гапдаги воқеанинг юзага келиш шартини кўрсатади: *Сув ҳам ҳаводек мўл бўлганда эди, қишлоғимиз гулистон бўларди (Ш. Рашидов). Халқ ҳақсизликка қарши бош кўтарар экан, унга кимдир раҳнамо бўлиши муқаррар (Ойбек). Агар фермага ўтаман деганингизда борми, қўлимни ювиб қўлтиққа урардим (Саид Аҳмад).*

4. Тўсиқсиз эргаш гап бош гап билан *-ган + да ҳам (ки), -гандан кейин ҳам, -ган вақт (пайт, чоғ)да ҳам* ёрдамчиси орқали боғланиб, пайтга нисбатан тўсиқсизлик маъносини билдиради: *Булар Мирзачўлга кўчиб кетганда ҳам, Қаландаров колхозда бригадир эди (А. Қаҳҳор). Уртага ош қўйилган вақтда ҳам, уларнинг суҳбати бўлинмади (Саид Аҳмад). Одамлар тарқалгандан кейин ҳам, Ефим Данилович ҳеч қаерда кўринмади (А. Мухтор).*

Утган замон сифатдоши билан кўмакчиси билан бирга келиб ҳам тўсиқсизлик маъносини билдиради: *Умрзоқ ота насиҳат қилгани билан, Ойқиз кўнмади (Ш. Рашидов).*

5. Улчов-даража эргаш гаплари сифатдошнинг *-гани + сари (сайин)* ёрдамчилари орқали боғланади: *Бойчибар аста-аста чопган сари, у ёш болалардек завқланар эди (Ойбек).*

6. Чоғиштириш ва ўхшатиш эргаш гаплари *-ган + дан кўра, -ганидек, -гани каби* ёрдамчиларини олиб бош гапга боғланади: *Доим бойнинг ташқарисида хизматчи бўлиб яшашдан кўра, Йўлчи учун «Катта ер» билан шаҳар ўртасида аравада қатнагани яхшироқ эди (Ойбек). Рус ишчиси Петров Йўлчининг онгини уйғотганидек, Йўлчи ўз халқини курашга отланишга чақирди (Ойбек).*

7. Равиш эргаш гап бош гапга *-гани ҳолда* ёрдамчиси орқали боғланади: *Қаландаров кабинетдан ранги бўзрайган ҳолда чиқиб кетди (А. Қаҳҳор).*

8. Сифатдошнинг *-(а)р* аффиксини олган формаси эга, ўрин ва бошқа эргаш гапларнинг кесими бўлиб келади: *Кимки бировни ҳурмат қилар экан, у албатта ҳурмат кўради (Мақол). Қаерда колхозчилар манфаатини ҳимоя қилар эканмиз, ўша ерда артель устави ҳам, колхоз демократияси ҳам бузилмайди (С. Бабаевский).*

### Равишдош ёрдамида бириккиш

Қўшма гап қисмларини бириктиришда грамматик восита сифатида хизмат қиладиган равишдош формалар турли хусусиятларга эга.

1. Равишдошнинг *-(и)б* аффикси ёрдамида ясалган формаси:

1) Равиш эргаш гапни бош гапга боғлайди. Бундай қўшма гап компонентларининг ўринлашиши ва улардаги гап бўлақларининг тартибида эргаш гапнинг бошқа турларидан фарқ қиладиган ўзига хос хусусияти бор. Эргаш гаплар равишдошнинг *-(и)б* аффиксли формаси орқали бош гапга бирикканда бош гапдаги ҳаракатнинг бажарилиши ҳолатини ифодалагани учун кўпинча бош гап кесими яқинида қўлланади. Шунинг учун ҳам бош гапдаги эга ва унга қа-

рашли сўзлар — эга состави қўшма гапнинг бошида (равиш эргаш гапнинг эгасидан ҳам олдин) келади, бош гап кесимига қарашли бўлақлар (кесим состави) эргаш гапдан кейин қўлланади: *Башорат юзлари қип-қизил бўлиб қайтиб чиқди* (А. Мухтор). *Нисобуви, ранг-қути ўчиб, деворга сунганича қолаберди* (А. Қаҳҳор). *Дўсрат томирлари бўшашиб, уйига қуруқ қўл билан қайтди* (П. Турсун). *Мастура кўзлари жовдираб, аввал акисига, сўнг отасига қаради* (П. Турсун). *Назокат ўпкаси тўлиб йиғлагиси келар, кўзидан сизиб чиққан ёш томчиларини сезмасди* (Саид Аҳмад).

Бош гап кесимига қарашли ўрин ва пайт ҳоллари ҳам raviш эргаш гапдан олдин қўлланиши мумкин: *Мурод экспедициядан соқоллари ўсиб, қорайиб, озиб қайтарди* (Саид Аҳмад).. *Шу пайт Ефим бирдан авзойи ўзгариб, ерга қараб ўйлаб қолди* (А. Мухтор).

Эргаш гап бош гапнинг ўртасида — бош гапнинг эгасидан кейин келганда бош гапнинг эгаси бўлиб келган отлар эргаш гапнинг эгаси учун белгисиз қаратқичдай кўринади ва у ҳатто қўшма гап эмас содда гапларга ўхшаб ҳам кетади. *Башорат юзлари қип-қизил бўлиб, қайтиб чиқди* гапини *Башоратнинг юзлари қип-қизил бўлиб қайтиб чиқди* деб ишлатиш ҳам мумкиндай кўринади. Бундай ҳодиса «*Мен ўқишим керак*» типигаги гапни «*менинг ўқишим керак*» деб қўллашга ўхшайди. Бундай ҳолат қисман синтактик қайта бўлинишни эслатади.

Равиш эргаш гапли қўшма гапларда баъзан бош гапдаги ҳаракатнинг бажарувчиси эргаш гапнинг эгаси учун қаратқичли аниқловчи бўлиб келиб, бош гап эга қаратқич — отга ишора билдирувчи олмош орқали ифодаланади ёки эга қўлланмаган бўлади: *Асқарнинг юраги тўлқинланиб одим-одим жойида тўхтар ва ҳарёнга суқланиб қарар эди* (Ойбек). *Гулнинг кўзи жиқ ёшга тўлиб, у Наврўзни кута бошлади* (Ш. Рашидов).

2) Равишдошнинг -(у)б аффиксли формаси пайт эргаш гапнинг кесими бўлиб келади ва шу форма орқали эргаш гап бош гапга бирикади. -(у)б аффиксини олган raviшдош пайт эргаш гапли қўшма гап таркибида бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш пайтини — бош гапдан олдин вужудга келадиган ҳаракат, воқеани ифодалайди: *Эшик очилиб, ўрта ёшлардаги бир хотиннинг боши кўринди* (Саид Аҳмад). *Тоғлар атрофидаги булутлар тарқалиб, қуёш кўрина бошлади* (И. Раҳим).

Компонентлари raviшдошнинг -(у)б аффикси орқали бириккан қўшма гапларда пайт билан бирга сабаб оттенкаси ҳам англашилиб туради: *Бу сўзни Оқилахон эшитиб, димоғи чоғ бўлди* (Фозил Йўлдош). *Меҳрибончилик қилганини кўриб, шоҳнинг вақти хуш бўлди* (Фозил Йўлдош). *Дарвоза тақиллаб, Сидиқжоннинг хаёли шу ерда бўлинди* (А. Қаҳҳор).

Агар бирдан ортиқ пайт эргаш гаплар бош гапга боғланиб келган бўлса, кўпинча биринчи компонентнинг кесими -(у)б аффиксли raviшдош орқали ифодаланади: *Угай она қувулиб, ўзим уй эгаси*

бўлганимдан кейин, ота-онасиз қолган бир қизчани олиб тарбияладим (С. А й н и й). Темир давлати парчаланиб, шаҳзодалар ўртасида тож-тахт учун уруш, жанжаллар қизиб кетгач, бу оиланинг овози аста сўна бошлади (О й б е к).

3) Сабаб эргаш гапларнинг кесими феълнинг *-(и)б* аффиксли равишдош формаси орқали ифодаланади: *Фабрика моллари ҳарёқни тўлдириб, косибларнинг бозори касод бўлди* (О й б е к). *Бошимизга ғам тушиб, шодликни унутганмиз* (Ҳ. О л и м ж о н).

4) Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими равишдошнинг *-(и)б* аффиксли формаси орқали ифодаланади. Бундай эргаш гапларнинг кесимидан сўнг кўпинча юклама вазифасидаги ҳам сўзи қўшилиб келади: *Январь ойи кириб ҳам, ҳавода булут кўринмайди*.

Айрим вақтда тўсиқсиз эргаш гап ҳам ёрдамчисисиз бош гапга боғланиши мумкин. Бундай қўшма гапларда бош гапнинг кесими инкор формасини олиб, бўлишсизликни ифодалайди: *Чироқ ўчиб, биз қоронғида қолмасмиз* (С а и д А ҳ м а д). *План тўлиб, биз ишни тўхтатмадик*.

5) Равишдошнинг *-и(б)* аффиксли формаси тенг ҳуқуқли компонентларнинг кесими бўлиб келади.

Маълумки, уюшиқ феъл кесими гапларда баъзан иборани ихчамлаштириш ёки бир формани бир неча марта такрорламаслик учун олдинги феъл кесимлар *-(и)б* аффиксли равишдош формасида келтирилади. Уюшиқ феъл кесимлар орасидаги бу ҳолат қўшма гапнинг оралиқ турида ҳам учрайди. Стилистик қулайлик бўлиши учун тенг ҳуқуқли қўшма гап компонентларининг феъл кесимлари (олдинги компонентларнинг кесимлари) равишдошнинг *-(и)б* аффиксли формаси орқали ифодаланади: *Ичкарида гап тугаб, сукунат бошланди* (П. Т у р с у н) — *Ичкарида гап тугади ва сукунат бошланди*. *Бюро аъзолари қолиб, вазифа тақсим қилинди* (А. Қ а ҳ о р) — *Бюро аъзолари қолди ва вазифа тақсим қилинди*.

Равишдошнинг *-(и)б* аффикси гапда баъзан айрим ёрдамчиларга — кўпинча баъзи аффиксларга синоним бўлиб, ўша аффикслар вазифасини бажариши мумкин. Бу ҳодиса ҳам стилистик қулайлик бўлиши кўзда тутилган гапларда учрайди. Масалан, у баъзи қўшма гаплар таркибидаги кейинги компонентнинг кесими формасига синоним бўлади: *Булутлар тарқаб, кўкнинг юзи очилиб кетган эди* // *Булутлар тарқаб кетган эди ва кўкнинг юзи очилиб кетган эди*. *Кун қизиб, ўтлар уна бошлади* (*Кун қизий бошлади ва ўтлар уна бошлади*).

6) Эргашини йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплардаги компонентларни бирдан ортиқ ҳолда уюшиб келишида *-(и)б* аффикси билан ясалган равишдошнинг роли катта. Равишдошнинг бу формаси равиш, сабаб, пайт ва бошқа эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиб, эргаш гапни бош гапга бириктирувчи грамматик восита сифатида хизмат қилади. Бундан ташқари, равишдошнинг *-(и)б* аффиксли формаси тенг ҳуқуқли компонентларни ҳам бир-бирига бириктирувчи восита сифатида ишлатилиши мумкин.

Мураккаб қўшма гап составидаги компонентларнинг боғланишида ҳам равишдошнинг бу формаси катта роль ўйнайди. Бу ёрдамчи юқоридагилардан ташқари яна икки хил ўринда ишлатилади: а) Эргаш гапларни бош гапга бириктирувчи ёрдамчиларга синоним бўлиб келади; б) Тенг ҳуқуқли компонентларни бириктирувчи боғловчиларга синоним бўлиб келади.

-(и)б аффиксли равишдош эргаш гапларни бош гапга бириктирувчи феълнинг турли формалари ёки шу феъл формалари билан бирга қўлланадиган кўмакчиларга синоним бўлиб келади.

Бир неча эргаш гапли қўшма гапдаги эргаш гаплар мазмунан бир хил бўлса, уларни бош гапга туташтирувчи ёрдамчилар ҳам бир хил бўлган тақдирда ўша ёрдамчиларни такрорлаб ўтирмаслик, равон айтиш учун олдинги эргаш гапнинг кесими равишдошнинг -(и)б аффиксли формасида, кейинги эргаш гапнинг кесими эса тўла шаклда қўлланади: *Қуёш ботиб, ерга қоронғулик тушган бўлса ҳам, биз даладан чиқмаган эдик (О й б е к). Ёмғир тиниб, ҳаво очилиб кетса, биз далага чиқамиз.*

Демак, -(и)б ли равишдош бир хил эргаш гапли мураккаб қўшма гапларнинг олдинги компонентларининг кесими бўлиб келиб, бош гапни кейинги эргаш гаплардай изоҳлаб конкретлаб келади.

Равишдошнинг -(и)б аффиксли формаси эргаш гапни бош гапга бириктиришда хизмат қилувчи -ган+да, -ган+вақт (пайт, момент...) да, -ган+дан сўнг (кейин, бери...), -са, -са ҳам, -ган+да ҳам, -гач, -гунча, -ган+дек, -ган сари каби ёрдамчиларга синоним бўлиб келади.

Равишдошнинг бу формаси тенг ҳуқуқли компонентларни бириктирувчи боғловчиларга ҳам синоним бўла олади.

Кесими -(и)б аффиксли равишдош билан ифодаланган гап тенг ҳуқуқли компонентларнинг олдинги элементи бўлиб келади.

Равишдошнинг бу формаси кўпинча мураккаб қўшма гапларнинг аралаш турида, шунингдек тенгланиш орқали бириккан турида тенг ҳуқуқли компонентларни бириктириш учун қўлланади: *Москва сафари дилимга тушса, Рухим энгил тортиб, шовқим ортади (Ғ Ғ у л о м). Ражаббобо қўл ювгани ариқ бўйига келиб энгашаётганда, нимадир эсига келиб, яна қаддини ростлади (С а и д А ҳ м а д). Йўлчи ҳайрон бўлиб, аланглаб юрганда, ишқом ораси шитирлаб, қизнинг титроқ ҳаяжонли овози келди (О й б е к).*

Равишдош формасининг бу хилдаги тенг ҳуқуқли компонентлар орасида қўлланиши кўпинча бирдан ортик компонентларни яхлитлаш, йириклаш ва ихчамлаштириш учундир. Шунингдек, нутқда осонлик, равонлик бўлиши кўзда тутилганлигидандир.

Бундай мураккаб қўшма гапларда кўпинча бир эргаш гап икки бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг юзага келиш ҳолатини билдириб, ҳар икки компонент учун эргаш гап саналади: *Пўлатжон ГЭСга келганда, кун ёйилиб, монтерлар қишлоқ кўчаларига тарқалиб кетишган эди (С а и д А ҳ м а д).*

Бу мисолдаги биринчи компонент — пайт эргаш гап, иккинчи ва учинчи компонент — бош гаплардаги воқеанинг юзага келиш пай-

тини билдиради. Иккинчи компонентнинг структурасига қараб уни эргаш гап санамаймиз.

Бу қўшма гапдаги компонентларнинг муносабатини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Пулатжон ГЭС га келганда

{	кун ёйилган эди,
	монтёрлар қишлоқ
	кўчаларига тарқалиб

кеттишган эди.

Кесими равишдош билан ифодаланган бундай компонентларда феълнинг равишдош формасини шахс-замон аффиксларини олган феъл билан юқоридаги мисоллардагидай алмаштириб қўллаш мумкин бўлганлиги учун ҳам, баъзан у компонентлар орасида бириктирувчи боғловчилари ишлатилади — равишдошнинг *-(и)б аффиксини* олган формаси тенг ҳуқуқли компонентлар орасида тенг боғловчиларга синоним бўлади: *Кенг ва гўзал водийни зулматга буркаб, Бўрон ҳайқираркан, гуллар қалтираб, ниҳолларда титроқ пайдо бўларди* (Ш. Рашидов) ...*гуллар қалтирар ва ниҳолларда титроқ пайдо бўларди*. Қараса, чўл — бўстонлар обод бўлиб, тоғ тепасида: *мустаҳкам қўрғонлар пайдо бўлибди* («Ўзбек халқ эртаклари») — ...*чўл бўстонлар обод бўлибди ва тоғ тепасида мустаҳкам қўрғонлар пайдо бўлибди*.

Равишдош формасининг ишлатилишига кўра мураккаб қўшма гаплар қуйидаги кўринишларга эга:

а) бир компонентнинг кесими равишдош формасида қўлланган бўлади: *Йўлчининг ранги ўчди, кўзлари олайиб, титроқ овоз билан қичқиришдан ўзини тиёлмади* (Ойбек).

Бундай компонентлар орасида баъзан тенг боғловчилар ҳам ишлатилади: *Бу гапни Онахон тушунмади, лекин Ефимнинг юзида бирдан қувонч балқиб, кўзлари чақнаб кетди* (А. Муҳтор);

б) икки компонентнинг кесими равишдош формасида келади: *Ёзининг анча кучи кетиб, ҳаво бир оз салқинлаб, дарахтлар баргини тўка бошлаган эди* (Ойбек);

в) уч компонентнинг кесими равишдош формасида келади: *Бирдан нимадир қаттиқ гумбураб, еру осмон титраб, меҳмонхона зилзиладагидай силкиниб, дераза ойнаси қалтираб зирқиради* (А. Муҳтор);

г) тўрт ёки ундан ортиқ компонентларнинг кесими равишдош формасида қўлланади: *Раис кейинги йилларда ғайрати совиб, фикри эскириб, мақсади чегараланиб, нафси кўчайиб, ўзига бино қўйиб, фақат шуҳрат орқасидан қувадиган бўлиб қолди* (Ш. Рашидов).

Уч ёки ундан ортиқ тенг компонентли мураккаб қўшма гапларда кесими равишдош билан ифодаланган гапларнинг боғланиши боғланган қўшма гаплардай бўлганлигидан, айрим вақтда умумлаштирувчи сўзлар ишлатилади. Одатда бу умумлаштирувчи сўз биринчи компонентда қаратқич саналса ҳам, энг охирги гапнинг эгаси бўлиб келади: *Унинг аззойи бадани қалтираб, кўзлари қизариб,*



боши айланиб, худди безгак касалига учрагандай бир ҳолга тушди.  
(С. А й н и й).

Унинг { аъзойи бадани қалтираб, (1)  
кўзлари қизариб, (2)  
боши айланиб, (3)  
у худди безгак касалига  
учрагандай бир  
ҳолга тушди. (4)

Айрим вақтда уч-тўрт ёки ундан ортиқ тенг компонентлар равишдош орқали жуфтланиб, бир-бирига боғланиши мумкин: *Унинг кўзлари хиралашиб, лаблари пир-пирар; ранглари ўчиб, қўллари титрарди* (Ш. Р а ш и д о в).

2. Равишдошнинг *-гунча* аффиксли формаси солда гапда пайт ва чоғиштириш ҳоллари вазифасида қўлланса, эргашган қўшма гапда айрим эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиб, компонентларнинг боғланишини таъминлайди.

1) *-гунча* аффикси орқали ясалган равишдош асосан пайт эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапдаги ҳаракат бош гапдаги ҳаракат-ҳодисадан кейин юзага келади: *Наимий ўрнидан туриб кўзини пир-пиратгунча, столда қопқора япалоқ маузер ётарди* (А. М у х т о р).

*-гунча* аффикси олдидан бўлишсизлик қўшимчаси *-ма* қўшилиб келиб, бош гапдаги воқеанинг юзага келишидаги шарт ва пайт маъноларини билдиради. Айрим вақтда бундай қўшма гапларда пайтдан кўра шарт оттенкаси кучлироқ бўлади: *Ер тўймагунча, эл тўймас. Шоликор қирларнинг тупроғига қор суви сингмагунча, буғдой унмас* (П. Т у р с у н). *Йигитнинг боши икки бўлмагунча, моли икки бўлмайди* (С а и д А ҳ м а д). *Ёрмат шов-шув кўтармагунча, жим туриши керак* (О й б е к).

Эргаш гапнинг пайт-шарт мазмунини ифодалаши фақат уларни бош гапга туташтирувчи ёрдамчининг таркибигагина боғлиқ бўлмай, компонентлардаги феъл кесимларнинг замонига ҳам боғлиқ. Мазмунидан шарт-пайт маънолари англашиладиган қўшма гапларда бош гапнинг феъл кесими кўпинча ҳозирги-келаси замон формасида шаклланган бўлади.

Шундай конструкциялар ҳам борки, улардаги компонентларни туташтирувчи ёрдамчилар *-магунча* шаклида қўлланса ҳам, бош гапдаги феъл кесим ўтган замонга боғлиқ бўлган ҳаракатни ифодалагани учун пайт-шартни эмас, фақат пайтни кўрсатади—бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг қай вақтда юзага келишини билдиради: *Врач мени ҳайдаб чиқармагунча, унинг олдидан жилмадим* (С а и д А ҳ м а д). *Энг охирги мих қоқилмагунча, чиғир ёнидан кетмади* (С. Б а б а е в с к и й).

Бу мисоллардаги эргаш гап фақат пайтни ифодалагани учун ундаги бўлишсизлик маъноси анча йўқолиб, эргаш гап бўлишликни билдиради.

2) Кесими *-гунча* аффиксини олган равишдош орқали ифодаланган эргаш гапда пайт билан бирга қисман даража мазмуни ан-

лашилади. Бундай эргаш гаплар баъзан бош гапдаги равиш ҳоли бўлиб келган гап бўлагининг изоҳини билдиради: *Ермат қоронғида йиқилиб, сурилиб бир пасда эллик бошининг уйига келди-да, муштуми билан дарвозани қаттиқ оғриқ суякларига ўтгунча урди* (О й б е к). Бу мисолда *оғриқ суякларига ўтгунча* гапи пайт билан бирга бош гапдаги равиш ҳоли — *қаттиқ сўзининг маъносини очиб, уни изоҳлаб келган*.

Компонентлари *-гунча* ёрдамчиси орқали бирикадиган қўшма гапларда пайтга кўра бўлган чегарани таъкидлаб, аниқроқ қилиб кўрсатиш учун эргаш гап таркибида то элементи ишлатилиши мумкин: *Сидиқжон то ҳушини ўнглагунча, Болтабой бостирмага кириб келди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Йўлчи ўз ҳамроҳлари билан бирга тонг шабадасида ишга тушар, қуёш тик келганда овқатланиб, то қоронғилик тушгунча яна меҳнат қилар эди* (О й б е к).

То ёрдамчиси мазмунидан пайт-шарт мазмуни англашилган эргаш гап таркибида ҳам қўлланади: *Мен то ўғлимнинг гўрини қучоқлаб, тупроғини юзимга суртмагунимча, кўзимдан ёш чиқмайди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Айрим вақтда *-гунча* аффиксидан сўнг эргаш гапдаги ҳаракатни таъкидлаб кўрсатиш мақсадида *ҳам* ёрдамчиси қўлланиши мумкин: *Домла бу ерга келиб биринчи рюжкани ичгунча ҳам, кўнгли ғаш, табиати хира, асабийлашган эди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Пайт эргаш гаплар бош гапга *демоқ* феълининг *-гунча* аффиксини олган формаси орқали бирикиши мумкин. Бундай пайт эргаш гапларнинг компонентлари *-гунча* аффиксини олган равишдош орқали бирикадиган эргаш гаплардан қисман фарқланади. *-гунча* орқали бириккан эргаш гап бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг эргаш гапдаги воқеа-ҳодисадан олдин юзага келганлигини ва эргаш гапдаги воқеа бажарилгунча, бош гапдаги ҳаракат ёки ҳодиса бажариб тугалланганлигини билдиради. Компонентлари *дегунча* орқали бириккан қўшма гапда эса эргаш гапдаги воқеа олдин бажарилиб, у тугалланмасданоқ бош гапдаги ҳаракат, воқеа юзага келганлиги англашилади: *Ёшлик шу эканда, қирғоққа чиқиб олдим дегунча осмонни ҳавас қилади* (А. М у х т о р). *У Гулнорнинг овозини эшитди дегунча қалтирайди, ранги оқаради* (О й б е к).

3) Чоғиштириш эргаш гапли қўшма гапнинг қисмлари *-гунча* аффиксини олган равишдош орқали бирикади. Бундай қўшма гапларда эргаш гап бош гапдаги воқеа-ҳодиса чоғиштириш, таққослаш учун қўлланади ёки воқеалардан қайси бирининг афзал эканлигини билдиради: *Йигит кишининг боши эгилгунча, ҳўкизнинг шохи синсин* (Мақол). *Далаларимизда ёввойи ўтлар ўсгунча, гуллар ўссин. Менинча, Султоновга юзимизни сарғайтириб юргунча, шу чўлда гишт хумдон қурганимиз яхши* (Ш. Р а ш и д о в).

Кўпгина чоғиштириш эргаш гапли қўшма гапларда компонентлар бир составли гап ҳолида тузилиши мумкин. Айрим ҳолатларда чоғиштириш эргаш гаплар оборотлар каби шаклланади: *Яна айтки, муъозга бўлгунча қул, минг афзалдир бўлмоқлик бир ҳовуч қул* (И с л о м Ш о и р). *Уйилсин кўз сени кўргунча бундоқ, кесилсин тил, сени сўргунча бундоқ* (У й ғ у н, И. С у л т о н).

Чоғиштириш эргаш гаплари таркибида кесим бўлиб келган равишдошнинг *-гунча* аффикси орасида юқоридаги пайт эргаш гапларидагидай гапнинг эгаси билан мос бўлган эгалик аффикслари деярли ишлатилмайди. Эргаш гапларнинг кесими эгалик аффиксиз *-гунча* шаклида қўлланади.

3. Равишдошнинг *-гач* аффикси ёрдамида ясалган формаси содда гапларда пайт ҳоли, қўшма гапда эса, пайт ва сабаб эргаш гапларнинг кесими бўлиб келади.

*-гач* аффиксини олган равишдош пайт эргаш гапини бош гапга боғлайди. Бундай эргаш гаплардаги ҳаракат, воқеа бош гапдаги ҳаракат, воқеадан олдин юзага келган бўлади. Шунингдек, пайт билан бирга сабаб оттенкаси бор эканлигини билдиради: *Биз ипак ишида толалар чизгач, чин-мочин рассоми аро йўлда лол* (Ғ. Ғулом). *Комсомол қиз бадбинликни унутгач, яшаш, меҳнат курашлари куч олди* (Ҳ. Олимжон).

Кесими *-гач* аффиксли равишдош орқали ифодаланган айрим эргаш гапларни сабаб эргаш гап ҳисоблаш ҳам мумкин. Бундай қўшма гапларда равишдошнинг *-гач* аффиксли формаси ўрнида турли сабаб боғловчилари ёки ёрдамчиларини қўллаш ҳам мумкин: *Анвар ҳеч тинчимагач, дадам рози бўлдилар. Анвар ҳеч тинчимгани учун, дадам рози бўлдилар. Анвар ҳеч тинчимади, шунинг учун дадам рози бўлдилар...*

Эргаш гапнинг кесими бўлишсиз феъл орқали ифодаланган бўлса, эргаш гап кўпроқ бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг юзага келиш сабабини билдиради: *Отаси ўша кунни ҳам келмагач, уларни ваҳима босди* (А. Қаҳҳор).

4. Равишдошнинг *-май* аффиксини олган бўлишсиз формаси содда ва қўшма гаплар таркибида қўлланади. Равишдошнинг бу формаси айрим эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиб, эргаш гапни бош гапга бириктирувчи грамматик восита сифатида қўлланади.

1) Равиш эргаш гапли қўшма гап таркибида қўлланиб, эргаш гаплар орқали ифодаланган белги бўлмагани ҳолда, бош гапдаги ҳаракат содир бўлиши ифодаланади: *Томоғингдан ўтмай бир қултум ҳам сув... Балки саҳарларда нола қиларсан* (Уйғун). *Шахзода иссиқ қумда йўл юролмай, Жазирамадан баданларида нам қолмай, ...фалакдан шикоят қилиб бир сўз деди* (Эргаш Жуманбул).

2) Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар таркибида келиб, бош гапдаги ҳаракат, воқеанинг бажарилмай қолиш сабабини кўрсатади: *Кўпинча сув ташийдиган одам топилмай, сувсиз ўтирамиз* (Ойбек). *Утапнинг битай деган иши битмай, Тозагул оиласи кўчиб кетди* (Ҳ. Ғулом).

3) Пайт эргаш гапли қўшма гапларда қўлланиб, бош гапдаги ҳаракатнинг эргаш гапдагидан олдин бажарилишини ёки тугалланмай туриб бош гапдаги воқеа бошланишини билдиради: *Орадан кўп вақт ўтмай, кимдир шоирнинг келганидан хабар берди* (Ойбек). *...ҳаял ўтмай, ўзи келиб эшикни очди* (А. Қаҳҳор). Баъзан равишдошнинг бу формасидан сўнг туриб сўзи қўшиб ишлатилиши

мумкин: *Қиз хатни тугатмай туриб, кампир ҳўнграб юборди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Йўлчи гапни ҳали тамомламай туриб, уйдан Унсин саломлашиб чиқиб қолди* (О й б е к).

4) Чоғиштириш эргаш гапли қўшма гапларда ишлатилиб, бир воқеадан иккинчи бир воқеанинг афзаллигини билдиради. Бу хилдаги конструкциялар кўпинча жонли тилда ишлатилади: *Онане ўлсин, сени бу ерга ёлғиз юбормай* (А. М у х т о р).

5) Шарт эргаш гапли қўшма гаплар таркибида келиб, бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг юзага келиш шартини билдиради: *Филҳақиқат шабнам кўрмай, Гул япроқлашаолурми?* (Ҳ а м з а). *Ер кўкармай, мол тўймас. Жафо чекмай, жонона қайда?*

### Ҳаракат номи формаси ёрдамида бирикши

Феълнинг ҳаракат номи формаси қўшма гап компонентларини бириктиришда актив эмас. Ҳаракат номининг асосан *-(и)ш* аффикси ёрдамида ясалувчи формаси ва билан кўмакчиси эргаш гапни бош гапга бириктирувчи восита вазифасини бажаради. Бундай қўшма гапларда эргаш гапдаги воқеа-ҳодиса содир бўлиш билан бош гапдаги воқеа-ҳодиса бошлангани, деярли уларнинг бажарилиш вақти бир-бири билан дуч келганлиги ифодаланади: *Йўлчи кўчага чиқиши билан кескин, совуқ шамол қулоқларида ғувиллаб, иенадай ўткир, майда қор парчаларини унинг юзига урди* (О й б е к). *Атиргул келиши билан, севги ҳақидаги суҳбат яна қизиб кетди* (Ш. Р а ш и д о в).

Агар эргаш гапдаги воқеа-ҳаракатдан бош гапдаги воқеа-ҳаракатга жуда ҳам тез кўчишлик берилмоқчи бўлса, бош гап составида дарров ёки тезда каби сўзлар иштирок этади. Бу атрофдагилар кечаси шунақа чақмоқ чақиши билан дарров: *Иқбол чироғи ёнди, дейишади* (С а и д А ҳ м а д). *Раъно келиши билан, тезда масала ҳал бўлди. Гимн бўлиниши билан, Саид афанди дарров команда берди* (Ҳ. Ғ у л о м). *Ҳожиматнинг қораси кўриниши билан, уларнинг ҳар иккови дарров икки томонга ажралишди* (С а и д А ҳ м а д).

Айрим вақтда эргаш гапдаги воқеани айириб кўрсатиш, бош гапга кўчишдаги ортиқ тезликни ифодалаш учун билан кўмакчиси сўнг *-оқ* юклагмаси қўшиб ишлатилади: *Раис чиқиб кетиши биланок, мажлиснинг салобати йўқолди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Эргаш гапни бош гапга бириктиришда баъзан ҳаракат номининг *-(у)в* аффиксли формаси ишлатилиши мумкин: *Колхозлар йириклашуви билан, уларнинг партия ташкилотлари кучайди* (И. Р а ҳ и м). *Латофат кўздан узоқлашуви билан, Собиржон ўкина бошлади* (О. Ё қ у б о в).

### Феълнинг шахсли формаси орқали бирикши

Феълнинг ҳар уч майл формаси эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиб маълум даражада компонентларни бириктириш учун хизмат қилади. Шахсли феъллар эргаш гапнинг эгаси билан шахс-сонда мос бўлган тусловчиларни (шахс қўшимчаларини) олиб қўлланади.

Феълнинг бу формаси содда гапда гапнинг кесими ёки ҳол вази-  
фасини бажарса, қўшма гапда, эргаш гапларнинг кесими бўлиб ке-  
либ эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади ва турли  
маънони ифодалайди: Огоҳлантириш, эҳтиёткорлик, танбиҳ бериш  
каби маъноларни билдиради: *Қараб тур, мен сени шу ердан кетка-  
зиб юбормасам. Агар ана шу ўтиб кетган гаплар ҳақида яна гапир-  
сангиз, мен устингиздан арз қиламан* (Р. Ф а й з и й). *Агар бир қа-  
дам нари боссанг, қувиб чиқараман!* (П. Т у р с у н).

Бош гапнинг феъл кесими буйруқ-истак майли формасида кел-  
ганда, онт ичиш, қасам ичиш маъноларини билдиради: *Шу рост  
эса ўтга тушсин жон, Ёмғирдайин бошга тушсин ғам* (Ҳ. О л и м ж о н). *Номард кетай, шу оташ юрак, Сендан бошқа ўзгани деса*  
(Ҳ. О л и м ж о н). *Ё товба, ишонмайди-я, нон урсин ёлғон бўлса*  
(С а и д А ҳ м а д).

Онт ичишни кучлироқ ифодалашда кўпинча бош гап эргаш гап-  
дан олдинга келтирилади. Бундай қўлланиш кўпинча жонли тилда  
учрайди. Эргаш гап ва бош гапларнинг бу хилда ўрни ўзгариши  
натижасида бош гапдан кейин ки элементи келтирилиши мумкин:  
*Сенинг изинг сурмасидан айрилган бу кўзларимга лаҳад тупроқ-  
лари тўлсинки, бир одим сендан йироқ қолсам* (Ҳ а м з а).

Сабаб маъносини кўрсатади: *Эл яшармас, ер кўкармас; Бўлмаса  
кўк томчиси. Қайдин олсин шеърни шоир, Бўлмаса илҳомчиси*  
(А.Т ў қ а й). *Ҳеч нарсам бўлмаса, сизга на дейин* (Э. Ж у м а н-  
б у л б у л).

Бош гапнинг кесими буйруқ майли формасидаги феъллар орқа-  
ли ифодаланиб, шарт эргаш гапли қўшма гапдан истак, илтимос  
баъзан қарғиш оттенкалари англашилади: *Оға, соғ борсангиз ав-  
вал, Дадамларга салом айтинг* (Ҳ а м з а). *Ҳавасинг келса, сен ҳам  
шунақа нарсалар ол* (С а и д А ҳ м а д). *Севгиларинг агар бўлса  
рост, Сўзла бир оз ўз севгингга хос* (Ҳ. О л и м ж о н). *Эшон поччам  
ўзлари, ниҳон айтган сўзлари, Тонар бўлса сўздан, қаро бўлсин  
юзлари* (Ҳ а м з а).

Таажжуб маъносини билдиради: *Бизга бошлиқ бўлиб турган  
одам шунақа деб ўтирса, бошқалардан нима деб ўпкалаймиз?*  
(А. Қ а ҳ ҳ о р).

Баъзан эргаш гапнинг кесими бўлишсиз формада келиб, эргаш  
гап «шуни ҳисобга олмаганда» деган маънони ифодалайди: *Онда-  
сонда том ва тепаларнинг кунга тескари томонларидагина қор оқа-  
риб кўринмаса, деярли ҳамма ер яланғоч эди* (Т. К а и п б е р-  
г е н о в).

Эргаш гап ўхшатиш билан қисман боғлиқ бўлган фараз ва илти-  
мос маъноларини билдиради: *У хаёлга шундай чўмган ва берилган  
эдики, гўё унинг бу машғулотига ҳеч ким ҳалал бермаса, ҳеч ким  
унинг йўлини тўсмаса, ҳатто унга шу чоқда ҳеч ким кўринмаса*  
(П. Т у р с у н).

Кесими шарт феъли формасида келган содда гапдагина илтимос маъноси ифодаланмай, эргашган қўшма гапда ҳам кесими шарт феъли формасида келган эргаш гап илтимос маъносини ифодалайди: *Сиз бир марта тартибга чақириб қўймасангиз, бизнинг гапимиз ўтмайлиги* (С а и д А ҳ м а д).

Эргаш гапдаги шарт бажарилиши билан бош гапдаги ҳаракат воқеа аниқ юзага чиқишлиги кўрсатилади. Бундай қўшма гапларда бош гапдаги феъл кесим ҳозирги-келаси замон формасида қўлланади: *Янеи каналдан қиш ичи шу томонга ариқ очсак, ишимиз яна яхши бўлади* (С а и д А ҳ м а д).

Шарт феъли формаси эргаш гап кесими таркибида керак сўзи билан бирга қўлланиб бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг бажарилишидаги тахминий сабабни кўрсатади: *Езаётган нарчаси жуда қизиқ бўлса керак, дамбадам илжайиб қўйрди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Сайфулла дарча тагида ўтирган бўлса керак, унга кўринмаганидан Холмурод ҳам шошилмай қараб турарди* (П. Т у р с у н).

Тенг ҳуқуқли қўшма гап компонентларининг кесимлари ҳам феълнинг шарт майли формасида келиб, шарт, илтимос, таажжуб каби маънолар англашилиши мумкин. Бу хилдаги конструкциялар қуйидаги хусусиятларга эга бўлади:

а) Компонентлар мазмунан бир-бирига зид қўйилади. Олдинги гапдаги зидликка қарамай, кейинги гапдаги воқеа-ҳодиса юзага келган бўлади. Одатда бундай компонентлар орасида зидлов боғловчисига функциядош бўлган *-у(ю)* юкламалари ишлатилади ва таажжубланиш маъноси англашилади.

Мисоллар: *Ёнегинамизда шундай семиз ерлар экилмай ётса-ю, биз қўлимизни қовуштириб ўтирсак!* (Ш. Р а ш и д о в). *Қанча-қанча булоқлар беҳуда ётса-ю, биз сув йўқ деб нолисак* (Ш. Р а ш и д о в). *У оталик қилиб аҳволимиздан хабар олгани келса-ю, биз қовоқ солиб ўтирсак* (А. М у х т о р).

Бундай гаплар таркибида (кейинги гап олдида) таажжуб маъносини ифодаловчи *ахир, наҳотки* каби ёрдамчилар қўшилиб келиши ҳам мумкин:

*Ахир йигит хотиним деб, бола-чақам деб оловлар ичидан келса-ю, бу тантиқ ундан юз ўгирса* (С а и д А ҳ м а д). *Москвадек жойдан атайин мени газетага ёзгани мухбир келса-ю, наҳотки уйимга олиб киргани номус қилиб агрономнинг уйида суратга тушсам-а!* (С а и д А ҳ м а д).

б) Компонентларда воқеа-ҳодисаларнинг кетма-кет бажарилиши ифодаланади ва уларнинг ораларида қўлланган *-у(ю)* юкламаси бириктирув боғловчиларига функциядош бўлиб келади: *Бир мўъжиза бўлса-ю, саҳрода пахта экилса* (Ш. Р а ш и д о в) (*Бир мўъжиза бўлса ва саҳрода пахта экилса*). *Қўзим тезроқ очилса-ю, боғларни, майсаларни, одамларни кўрсам* (С а и д А ҳ м а д) (*Қўзим тезроқ очилса ва боғларни, майсаларни, одамларни кўрсам*).

в) Мазмунан зид қўйилган юқоридагича қўшма гап компонентларининг сони уч ёки ундан ортиқ бўлганда ҳам бир-бирига

зид қўйилаётган икки қисм мавжуд бўлади (олдинги қисм икки ёки ундан ортиқ бўлиб яхлитланиб қўлланади ва кейинги компонент бир гапдан ташкил топган бўлади). Олдинги компонентларнинг охириги қисмида юклама ишлатилади: *Ҳамма ишласа ва фабрикалар қурилса, душманларга қарши курашса-ю, бу нуқул ашула айтса* (А. Мухтор). *Полвон отамнинг ўзи орден олган қария бўлса, ўғли қаҳрамон бўлса-ю, наҳотки шундай иш келиб чиқса* (Саид Аҳмад).

г) Воқеа-ҳодисаларнинг кетма-кет юзага келиши ифодаланган тенг ҳуқуқли компонентларнинг сони иккидан ортиқ бўлиши мумкин. Бундай қўшма гапларда истак маъноси ифодаланади: *Дуо қилиб, ота, Чамбилда турсанг, Бу дунёда ота, ишимни кўрсанг, шоҳ қизини ўзим бориб опкелсам* (Ф. Йўлдош ўғли).

д) Боғланган қўшма гаплардай — тенг ҳуқуқли компонентлардан тузилиб, кесимлари феълнинг шарт майли формасида келган компонентлар юкламаларсиз ҳам боғланади. Бундай қўшма гапларда ҳам истак маъноси ифодаланади.

Ма с а л а н: *Мажлис қисқароқ, камроқ бўлса, маслаҳатлар иш жойига бориб қилинса* (Ш. Рашидов). *Ғирот от бўлса минганим, Нигорхон бўлса севганим* (Исломшоир).

е) Кесимлари феълнинг шарт майли формаси орқали ифодаланган компонентлар орасида — биринчи гапнинг кесими составида экан тўлиқсиз феъли ишлатилади. Бундай қўшма гапларда воқеа-ҳодисаларнинг бажарилишига ишончсизлик билдирилади: *Отал бўлса экан, мен элда юрсам* (Фозил Йўлдош ўғли). *Ўзи сўрараса экан, мен айтсам. Китобни ўқиса экан, олиб берсам.*

ж) Кесимлари феълнинг шарт майли формаси орқали ифодаланган гапларнинг сони тўртта бўлганда, улар ўзаро жуфтлашиб бирикади: *Айтсанг, тилинг куйса; айтмасанг, дилинг куйса* (Мақол). *Озорланиб ўтирсанг, ишдан қолсанг; ўтирмасанг, хафа бўлса.*

Бундай қўшма гапларда икки йирикланган қисмнинг бири тасдиқни, иккинчиси инкорни билдиради ва олдинги қисмдаги айрим сўзлар кейинги қисмда такрорланиб келади. Баъзан энг охириги компонент ўрнида *бўлмаса* («бўлмайди» маъносида) ёки *йўқ* сўзи ишлатилиши мумкин: *Озорланиб ўтирсанг, ишдан қолсанг; ўтирмасанг, бўлмаса. Айтсанг, бораман; айтмасанг, йўқ.*

Одатда бундай қўшма гап компонентлари жуда қисқа тузилгани учун кўпинча эгалар қўлланмайди.

Кесими феълнинг шарт майли формаси орқали ифодаланган эргаш гапларда шарт феъли аффиксидан сўнг *-ки, -чи-* гина ёрдамчилари қўшиб ишлатилади ва гапга шарт ёки пайт билан боғланган ҳолда турли оттенкалар қўшади: *Шифоли сув бўлса-ки, сув ҳам амал қилиб, бемор тузалаверар экан* (Ойбек). *Қош қорайганда уйига қайтса-ки, ҳаммаёқ остин-устин бўлиб кетибди* (Ш. Рашидов). *У гапи ўтадиган бўлсагина, гапидан бировга фойда тегишига ақли етсагина гапиради* (Ш. Рашидов).

Шарт эргаш гап бош гапдаги кесимга нисбатан «эга» сифатида хизмат қилиши мумкин. Бундай вақтда эргаш гапдан кейин бош

гапнинг олд томонидан эргаш гапнинг «изоҳланмишидай» функцияни бажарган *бу* олмоши келтирилади. Эргаш гап бош гапдаги *бу* сўзининг маъносини конкретлаштириб келади: *Агар Навфал енгса, Лайлини асир қилиб олса, бу биз учун номус (Н а в о и й) — (Навфалнинг енгishi, Лайлини асир қилиб олиши биз учун номус).*

«Шарт эргаш гап + бош гап» типиди тузилган қўшма гаплар кўпинча мақолларда қўлланиб шахси умумлашган гап сифатида ишлатилади. Шахси умумлашган гаплар тузилишига кўра содда ва қўшма бўлади. Қўшма шахси умумлашган гаплар эргаш ва бош гапдан тузилиб, эргаш гап бош гапдаги воқеанинг юзага келиш шартини билдиради: *Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур? Еш келса — ишга; қари келса — ошга. Душманинг бир бўлса ҳам, кўп.*

Феълнинг шарт майли формаси турли эргаш гапларни кесими бўлиб келиб, эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Ўзбек тилида кўпгина эргаш гаплар бош гапга шарт майли формаси орқали боғланади.

Компонентлари *-са* орқали бирикадиган қўшма гапларни иккига бўлиш мумкин: 1) таркибида нисбий сўзлар қўлланмаган эргашган қўшма гаплар; 2) таркибида нисбий сўзлар қўлланган эргашган қўшма гаплар.

Биринчи турдаги қўшма гап конструкцияларида ўша эргаш гапларнинг мазмуни шарт билан боғлиқ бўлмайди (Шарт эргаш гаплардан мустасно). Пайт, сабаб, тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар шу турга мансубдир.

Иккинчи турдаги қўшма гапларнинг мазмуни қисман шарт билан боғлиқ бўлади. Аниқловчи, эга, тўлдирувчи, ўлчов-даража, чоғиштириш, ўрин эргаш гаплари шу группага кириди. Феълнинг шарт майли формаси қуйидаги эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиб қисмларни бириктиради:

1) Шарт эргаш гапли қўшма гап компонентларини бириктириб бош гапдаги воқеа, ҳодисанинг қандай шарт билан юзага келишини билдиради. Шарт эргаш гаплар бош гапдаги воқеанинг маълум шарт билан реал ҳолда юзага келишини ёки реал бўлмаган ҳолда юзага келишини билдиради: *Шу чоққача ораларингизда ҳеч гап бўлмаган бўлса, энди бўлиши керак (А. Қ а ҳ ҳ о р). Тезроқ кетайлик, бўлмаса бизни хафа қилишади.*

Феълнинг шарт майли формаси тўсиқсиз эргаш гапни ҳам бош гапга боғлаши мумкин. Бундай қўшма гапларда *-са* ёрдамчиси *-са* ҳам формасига синонимдай бўлиб келади. Бу хилда қўлланишда *-са* аффиксли форма мазмунан бир-бирига зид бўлган компонентларни боғлайди: *Менинг юзимни қилмаса, уч боласининг юзи йўқми? (А. Қ а ҳ ҳ о р).— Менинг юзимни қилмаса ҳам, уч боласининг юзи йўқми?*

2) Тўсиқсиз эргаш гапларнинг қисмларини боғлашда феълнинг шарт майли формаси ҳам ёрдамчиси ёки *-да* юклагачи билан бирга ишлатилади.



Компонентлари *-са ҳам* орқали бирикадиган қўшма гапларда эргаш гаптаги феъл кесимдан англашилган ҳаракатнинг миқдорини кўрсатувчи *қанча, қанчалик, нақадар* каби сўзлар ишлатилади. Бундай эргаш гапларда шарт билан бирга миқдор оттенкаси ҳам берилган бўлади. Бош гаптаги воқеа, ҳаракат эргаш гаптаги миқдор билан боғлиқ бўлган шартга қарама-қарши қўйилади: *Йўлчи қанча такрорласа ҳам, Ермат буни пайқамас эди* (О й б е к). *Эшон болалари қанчалик шовқин-сурон қилсалар ҳам, ҳеч ким индамас эди* (П. Т у р с у н).

Тўсиқсиз эргаш гапнинг феъл кесими *-са+да* ёрдамчисини олиб бош гап билан бирикади. Бунда *-да* элементи функциясига кўра юклама вазифасида келган *ҳам* га тенгдир.

3) Пайт эргаш гапни бош гапга боғлайди. Бундай қўшма гапларда эргаш гап ва бош гаптаги ҳаракат, воқеа бир вақтда вуждга келади: *Ўтмишга қаралса, Умрзоқ ота ҳаётдан кўп нарсалар олганлиги кўриниб турарди* (Ш. Р а ш и д о в).

Бундай қўшма гапларда эргаш гап составида гапнинг мазмундан пайт англашилгани учун қачон сўзи қўшиб ишлатилиши ҳам мумкин: *Қачонки ор-номусга тегадиган гап бўлса — қўлга қуроли олинади* (Ш. Р а ш и д о в). *Қачон қарасанг, олашақшақдай шақиллай беради* (С а и д А ҳ м а д).

Компонентлари феълнинг шарт формаси орқали бирикадиган қўшма гаплар баъзан жуфтланиб келиши мумкин. Бундай қўшма гапларда навбатма-навбат юзага келиб турадиган воқеалар бериллади: *Бир қарасанг-сонпа соғ, бир қарасанг етти йил ётган касалдай рангалари сапсариқ*.

4) Сабаб эргаш гапларнинг кесими феълнинг шарт майли формаси *+керак* сўзи шаклида келиб, бош гаптаги воқеанинг ноаниқ, тахминий сабаблар билан юзага келишини билдиради: *Ёзаётган нарсаси жуда қизиқ бўлса керак, дамбадам илжайиб қўярди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Сайфулла дарча тагида ўтирган бўлса керак, Холмурод шошилмай қараб турди* (П. Т у р с у н).

Айрим вақтда *-гани учун* ёрдамчисидан сўнг *бўлса керак* сўзлари қўшилиб келиб тахминий сабаб маъноси англашилади: *Ўрмонжон буни ҳеч қачон ҳисоблаб кўрмагани учун бўлса керак, Сидиқжон жавоб бермай илжайди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Сабаб эргаш гапли қўшма гап компонентларини бириктирувчи *-са керак* ёрдамчиси кўпинча шекилли ёрдамчисига синоним бўлиб ишлатилади.

Таркибда нисбий сўзлар иштирок этган қуйидаги эргаш гапларни феълнинг шарт формаси бош гапга боғлаш учун хизмат қилади:

1) Эга эргаш гапни: *Ким ор-номуснинг қадрига етса, у биздан ажралмайди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Эргаш гапнинг эгаси бўлиб келган *ким, нима, ҳар ким* олмошларига маънони кучайтириш ва диққат шу сўзга жалб қилинганлигини таъкидлаб кўрсатиш мақсадида *ки* ёрдамчиси қўшиб ишлатилади.

*Ки юкламаси нима олмошига қўшилиб келганда, юклама билан ўзак орасида и товуши орттириб, нимаики шаклида қўлланади. Эргаш гапнинг эгаси вазифасида келган бу сўз бир предметни кўрсатувчи олмош сифатида, бирлик маъносида қўлланмай кўпликни, жамликни — «хамма нарса» деган маънони билдиради. Шунинг учун ҳам бош гапдаги хаммаси, бари, барчаси каби кўпликни аңглатувчи белгилаш олмошларининг маъносини очиб беради: Бу ҳовлида нимаики бор бўлса, хаммаси Муротали учун қадрли эди (Ш. Рашидов). Одамлар нимаики деган бўлсалар, хаммаси рост (А. Қаҳҳор). Нимаики қўлига тушса, бари уни қизиқтирарди (П. Турсун).*

Баъзи вақтда нимаики сўзининг таркибида айрим келишиқ қўшимчалари ишлатилиб, у гапнинг бошқа бўлаги бўлиб келади. Шундай бўлишига қарамай, бош гапда эга бўлиб олдинги гап томонидан изоҳланиб келган хамма сўзи олдинги гапнинг эга эргаш гап эканлигини кўрсатади: *Нимаики кўрсам, неки эшитсам, севгимни ёдимга солар хаммаси (эшитган ва кўрган нарсаларим хаммаси севгимни ёдимга солар).*

Бундай қўшма гапларда эргаш гап бош гапдаги эгани изоҳлаши билан бирга, бош гапдаги воқеанинг қандай шарт билан юзага келишини ҳам кўрсатади. Шарт мазмунидан келиб чиқадиган натижани таъкидлаб кўрсатиш мақсадида баъзан бош гап қисмида албатта сўзи қўлланиши мумкин: *Кимки ватанпарварлик ишқи билан ёнса, мақсадига, албатта, эришади (Ойбек). Кимки кундалиқ ишимизда хўжаликни сибсатдан ажратиб қараса, у, албатта боши берк кўчага киради (Ш. Рашидов).*

2) Тўлдирувчи эргаш гапни бош гапга боғлайди. Бундай қўшма гапларнинг бош гап қисмида кўрсатиш ёки жамлик олмошлари орқали ифодаланган нисбий сўзлар иштирок этган бўлиб, эргаш гап ўша бўлакни изоҳлайди: *Қонун нимани тақоза қилса, шуни қилиши керак (Макаренко). Алишер ўз дўстлари орасида не сўзласа, барчасини менга етказурсан (Ойбек).*

Бош гапдаги кўмакчили кўрсатиш олмошлари изоҳланади: *Одамнинг турмуши нима билан боғланган бўлса, уйида ҳам кўпроқ ўша ҳақдаги музикани тинглагиси келади (А. Мухтор).*

Бундай қўшма гапларнинг эргаш гап қисмларидаги *ким, нима сўроқ олмошлари ёки шу олмошларга маъно томондан яқин бўлган қайси киши, қайси нарса* каби сўзлар бош гапдаги нисбий сўзлар билан келишиқ формаларига кўра мос бўлиши ёки мос бўлмаслиги мумкин: *Онаси нимани ўргатса, бола ҳам шуни қилади (П. Турсун). Сиз нима билан хурсанд бўлсангиз, мен ўшани бажаришига тайёрман (О. Ёқубов).*

Бундай қўшма гапларда компонентларнинг кесимлари баъзан бир хил бўлиши мумкин: *Пахтакор деҳқон нимага интилса, Ойқиз ҳам шунга интилади (Ш. Рашидов). Улар нимани лозим топишса, биз ҳам шуни лозим топамиз (А. Мухтор).*

3) Аниқловчи эргаш гапни бош гапга боғлайди. Бундай эргаш гаплар бош гапдаги олмош орқали ифодаланган қаратқичли аниқ-

ловчининг маъносини конкретлаштиради. Шунингдек, қаратқичли аниқловчиси бўлмаган бош гап учун аниқловчилик вазифасини ба-жаради: *Кимнинг кўнгли тўғри бўлса, унинг йўли ҳам тўғри бўлади* (Н а в о и й).

Бундай эргаш гаплар бош гапдаги аниқловчи бўлиб келган қайси сўзини изоҳлаб келиши ҳам мумкин: *Қайси одам ишга яхши ният билан ёндашса, биз ўша кишини ҳурматлаймиз.*

4) Ўлчов-даража эргаш гапларни бош гапга боғлайди. Бунда эргаш гап бош гапда миқдорни билдирувчи нисбий сўзлар ишти-рок этади. Агар шу нисбий сўзлар қўлланмаса, у шарт, тўсиқсиз, пайт эргаш гапли қўшма гапга айланади: *Меҳнат қанчалик қийин бўлса, самараси шунчалик ширин бўлади* (Р а ҳ м а т Ф а й з и й).—*Меҳнат қийин бўлса, самараси ширин бўлади. Бўрон қанча заптига олса, Қодиров шунча хурсанд бўларди* (Ш. Р а ш и д о в) — *Бўрон заптига олса, Қодиров хурсанд бўларди.*

-са орқали бирикадиган ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гап компонентларининг кесимлари кўпинча бир хил бўлиши, бир-би-рига зид маънони ифодалаши, маъносига кўра бир-бирига яқин (ҳатто синоним) бўлиши мумкин. Кесимлари бир хил бўлган ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гапда қўлланадиган нисбий сўзлар ҳам структурасига кўра бир-бирига мос бўлади: *Уқувчи аёлларнинг сони қанчалик ортса, Холмуроднинг ҳам севинчи шунчалик ор-тарди* (П. Т у р с у н).

Уюшиб келган кесимлар ҳам бир хил такрорланиб келиши мум-кин: *Луғат состави қанча бой ва хилма-хил бўлса, тил ҳам шунча-лик бой ва хилма-хил бўлади.*

Шунингдек, бир хил кесимли ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гапларда ҳол ва тўлдирувчилар ҳам бир хил кела олади: *Ота-онанг сенга қанчалик меҳрибон бўлса, Она-Ватанинг ҳам сенга шунчалик меҳрибондир* (Ш. Р а ш и д о в).

5) Чоғиштириш эргаш гапларни бош гапга боғлайди. Бундай қўшма гапларда турли гап бўлаклари чоғиштирилади.

Ҳар икки компонентдаги эгалар чоғиштирилади: *Гуллар ишқ ҳақида куйласалар, қушлар садоқат ҳақида чуғурлашиб баҳс эти-шарди* (Ш. Р а ш и д о в).

Тўлдирувчи чоғиштирилади: *Бу ерда ҳам мунозаранинг бир йил чўзилишида биринчи ролни шарҳлар ва ҳошиялар ўйнаган бўлса-лар, охири ва асосий ролни домлалар ва уларнинг талқинлари би-лан тарбияланаётган талабалар ўйнардир* (С. А й н и й).

Ҳоллар чоғиштирилади: *Илгари ўн беш кунлик даромад бир кунда ейилса, энди бир кунлик даромад ўн кун ейилади* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

6) Ўрин эргаш гапни бош гапга боғлайди: *Қаерда нобудгарчи-лик юз берса, ўша ерда пахта тийёрлаш суръати бўшашади* («Со-вет Ўзбекистони»). Бундай қўшма гапларда ҳар бир қисмининг ту-зилиши, гап бўлакларининг тартиби кўпинча бир-бирига ўхшаш бў-лади: эргаш гап «ўрин ҳоли + эга + кесим» шаклида тузилган бўлса, бош гап ҳам шундай қурилган бўлади: *Қаерда раҳбар яхши бўлса,*

*у ерда интизом мустаҳкам бўлади. Қаерда ер яхши ўғитланган бўлса, шу ерда ҳосил мўл бўлади. «Эга+ўрин ҳоли+кесим» шаклида ҳам тузилади: Навоий қаерда бўлса, Мансур ҳам шу ерда тайёр эди (О й б е к). Қаерда дўстлик бўлмаса, шу ерда ишнинг ривожини ҳам бўлмайдими (О. Ё қ у б о в).*

### Буйруқ майли формаси ёрдамида бирикиш

Майлнинг бу формаси эргаш гапни бош гапга боғлашда жуда кам ишлатилади. Бу форма ўрин эргаш гап, мақсад эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиб, буйруқ маъносидан бир оз четлашган бўлади.

Ўрин эргаш гапли қўшма гаплар таркибида қўлланган буйруқ феъли бирор ҳаракатни бажаришга ундаш ёки буюриш маъносини билдирмай, эргаш гапдаги мазмун бош гапдаги мазмунга зид эканлигини кўрсатади. Ўрин эргаш гапнинг кесими бўлиб келган буйруқ майли формаси кўпинча бўлишсизлик аффиксини олиб қўлланади: *Фёдор Лукич қаерга бормасин, қаерда иштирок этмасин, у ерда дўстлари уни гапдан асло тийлмасди (С. Б а б а е в с к и й). Улар қаерга боришмасин, Лениннинг бутун мамлакатни электрлаштириш плани бор эканлиги маълум эди (А. К о н о н о в).*

Бундай қўшма гапларда икки компонентдаги воқеа, ҳаракат бир-бирига зиддай кўринса ҳам, айрим вақтда эргаш гап билан бош гап ўртасида «ҳамма ерда» бирикмаси ишлатилиб, эргаш гап шу бирикманинг изоҳи сифатида қўлланади: *Сиз қайси колхозга борманг, ҳамма ерда меҳнат учун жонбозлик қилаётган азамат колхозчиларни кўриб қувонасиз («Тошкент ҳақиқати»).*

Баъзан буйруқ майли формасидаги феъл эргаш гапни сўз-гап шаклида тузилган бош гап билан бириктириш учун хизмат қилади: *Майли, Қодиров колхоз ғалабаларини санар экан, истаганча ўзига зеб берсин, барча ютуқларни ўз номи билан боғлаб олсин... (Ш. Р а ш и д о в) Майли, халқнинг ичиди бўлиб, юксалиш сари бормасдан, фақат бировларнинг турткиси билан юришни севадиганлар текис йўлдан юраверсинлар... (Ш. Р а ш и д о в).*

Бундай қўшма гапларда феълнинг буйруқ майли формаси шарт феъли ўрнида қўллангандир: *Майли, борсин//майли, борса.*

### Ижро майли формаси орқали бирикиш

Майлнинг бу формаси эргашган қўшма гапнинг бош гап қисмида кесим вазифасида келса ҳам эргаш гапнинг кесими бўлиб, компонентларни туташтириш учун қўлланиш ҳолати жуда кам учрайди.

Пайт ва тўсиқсиз эргаш гапларнинг кесимлари феълнинг ижро майли формасида келиб, эргаш гапни бош гапга боғлаши мумкин. Эргашган қўшма гап компонентларини боғлашда ижро майли формасида феълларнинг айрим кўринишларигина қўлланади.

Пайт эргаш гапларни бош гапга боғлашда эди тўлиқсиз феъли иштирок этган *-ган* (ҳам), *-гани* (ки), *-ганича йўқ эдики*, *-и(б) эди* (ки) кабилар ёрдамида ҳосил бўлган формалар қўлланади: *Пўлатжон энди ташқарига чиқмоқчи бўлиб турган эди*, *юз-кўзи чанг бўлиб кетган Ҳожимат келди* (С а и д А ҳ м а д). *Ашула тамом бўлганича йўқ эдики*, *эшикдан бир қанча кишилар келиб қолишди*. *Бир кун у қўлтиғига қоп қистириб эшикдан чиқиб эдики*, *қаршисидан отаси келиб қолди* (С а и д А ҳ м а д).

Пайт эргаш гапни бош гапга бириктирувчи *дегунча* ёрдамчиси кесимлари ижро майли формасидаги феъллар билан ифодаланган эргаш гап таркибида қўлланади ва эргаш гапдаги воқеадан тезлик билан бош гапдаги воқеани бажаришга кўчиргани ифодаланади: *Болалар йиғилди дегунча*, *шовқин-сурон*, *тўтполон авжига олади*.

#### Юкламалар орқали бирикиш

Юкламалар содда гапдагина эмас, қўшма гапларда ҳам кўпинча эргаш гапларнинг кесими таркибида қўлланиб, эргаш гапнинг мазмунига турли оттенкалар қўшади ва компонентларни бириктиришда иккинчи даражали ёрдамчи саналади.

*-ку* юкламаси тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапларда бош гапнинг кесими таркибида келиб, компонентларни бириктириш вази-фасини бажаради. Бундай қўшма гапларда бош гапнинг кесими *билмоқ*, *кўрмоқ*, *айтмоқ*, *тушунтирмоқ* каби объектли феъллар орқали ифодаланади: *Ўзингиз биласиз-ку*, *қўлдан берганга қуш тўймас* (О й б е к). *Кўрдингиз-ку*, *қанча ерга экин экканман* (О й б е к).

Таъкидлаш, эслатиш маъноларини кучайтириб, бўрттириб кўрсатиш учун бош гапда *ахир* ёрдамчи сўзи келиши мумкин: *Ахир*, *сиз биласиз-ку*, *дадам аслида ёмон одам эмас* (У й ғ у н).

Баъзан *-ку* юкламаси эга эргаш гапли қўшма гап таркибида қўлланиб, бош гапдаги фикрнинг бир оз модал оттенкага эга эканлигини кўрсатади: *Кўнглингизга келмасин-ку*, *оғзаки ваъда билан иш битмайди-да*.

*-ми* юкламаси содда гапларда мазмуни сўроқ англашилган гапларда ишлатилса ҳам, қўшма гапда бир оз бошқача сўроқни ифодалайди ёки сўроқ маъносидан четлашиб, тўлдирувчи, пайт, сабаб ва шарт эргаш гапли қўшма гапларда ишлатилади.

Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапда бош гапнинг кесими таркибида келиб, қўшма гапга бир оз сўроқ оттенкасини қўшади: *Биласанми*, *бригадамизнинг шуҳрати бутун колхозга*, *бутун Олтинсойга ёйилган* (Ш. Р а ш и д о в). *Биласизми*, *ўртоғингиз ҳаммиша Анорхон атрофида парвонадай айланади* (О й б е к). *Биласизми*, *Саодат иккимиз умрбод бирга яшаш учун дунёга келганми?* (И. Р а ҳ и м). *Биласизми*, *бу ўжар ҳозир қаердан келди?* (Г. Н и к о л а е в а).

Сўроқ маъносини ифодалайдиган бу хилдаги қўшма гапларда бош гапнинг феъл кесими *йўқ* сўзи ёки шу феълнинг инкор формаси

билан бирга жуфтланиб келиши ҳам мумкин: *Биласанми-йўқми, у вақтларда қўй терисига кириб олган шундай бир босмачи бор эди* (С. А й н и й).

-ми ёрдамчиси уюшиб келган кесимларнинг ҳар бирига қўшилиб ишлатилиши мумкин: *Шарофат бу гапга ишондими-ишонмадими — буни билиш қийин эди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Бу унинг лақабими ростакам исми — ҳеч ким билмасди* (А. М у х т о р).

Бу типдаги қўшма гаплар юқоридаги -ми юкламаси орқали бириккан қўшма гаплардан бир оз фарқ қилади. Олдинги гапда у сўроқ оттенкаси билан боғлиқ бўлса, кейингида сўроқ оттенкасини билдирмай, икки уюшган кесимларни туташтирувчи элемент — тенг боғловчига яқин функцияда хизмат қилган, олдинги гап тўлдирувчи эргаш гап саналса, кейингиси тўлдирувчи эргаш гапга синоним бўлган ёрдамчисиз қўшма гап ҳисобланади.

-ми юкламаси пайт эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими таркибида келиб, бир ҳаракатдан иккинчи бир ҳаракатга кўчишдаги одатдагидан кўра ортиқроқ тезликни билдиради: *Узоқдан қора кўриндими, чопиб ёнига борар эди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Сабаб эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапнинг кесимига қўшилиб келиб, тахминий сабаб мазмунини ифодаловчи эргаш гапни бош гапга боғлайди. Бундай қўшма гапларда бош гапдаги ҳаракат, воқеанинг юзага келиш сабаби сўзловчи учун ноаниқ бўлади. Сўзловчи ўзи учун ноаниқ бўлган шу сабабни алоҳида аҳамият бермай, иккинчи даражали фактдай қилиб, кириш конструкция шаклида ифода қилади: *Омадимиз келган эканми, ё қурт боқини соғиниб қолган эканми — бирам бўлиб берди, қани энди териб тамом қилолсак* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Полвон ҳам айтган жойидан жесадиган одам эмасми, кўкрагига уриб қасам ичиб юборипти* (С а и д А ҳ м а д). *Кеча кечқурунги йиғининг зўриданми, ёки йиғлаб чарчаб, узоқ ухлаганиданми, унинг қовоқлари ишииб кўзлари қип-қизариб кетган эди* (Т. К а и п б е р г е н о в).

Шарт эргаш гапли қўшма гапларда -ми ёрдамчисининг қўшилиши билан эргаш гап сўроқ мазмунини ифодаламай, ундаги шарт мазмуни кучайтириб берилади: *Чой дамладингми, ҳиди гуркираб турсин; ош пиширдингми, масаллиғи жойида бўлсин* (Ҳ. Ғ у л о м).

-чи юкламаси тўлдирувчи ва шарт эргаш гапли қўшма гаплар таркибида ишлатилади. Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапларда буйруқ майли формасидаги бош гапнинг кесими таркибида келиб, эргаш гапни бош гапга боғлайди. Одатда бундай қўшма гапларда эргаш гап сўроқ гап шаклида тузилган бўлиб, бош гап орқали шу сўроққа жавоб берилишига ундайди, тингловчидан эргаш гап орқали ифодаланган сўроққа жавоб кутади: *Инсоф билан айтинг-чи, қачонгача кутиб туриш мумкин* (Ш. Р а ш и д о в). *Қизим гапир-чи, муаллиминг ким?* (А. М у х т о р). *Айтинг-чи, звенонгизда етилган пахтани қаерга топширасиз?* (С а и д А ҳ м а д).

-чи юкламаси шарт эргаш гапли қўшма гапларда шарт майли формасида келган эргаш гапнинг кесимига қўшилиб келади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапдаги шарт мазмунини кучайтириб

эътиборни шунга қаратиш, шунга жалб қилиш ифодаланади: *Борди-ю иш кўнгилдагидай бўлиб чиқмаса-чи, артель очиш қийин бўлади (А. Мухтор). Агар келиб қолса-чи, шу шаҳарларни иккинчи кўролмайман-а? (Ҳамза).*

Баъзан -чи элементи иштирок этган шарт эргаш гапларда илтимос, ўқиниш, қисташ, буюриш оттенкалари ҳам англашилади: *Хўп дея қолса-чи, биз кетар эдик.*

-да юкламаси тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими таркибида келиб, мазмунан бир-бирига зид бўлган компонентларни боғлаш учун ишлатилади: *Ҳаво булут бўлса-да, ёмғир ёрмади. Уларнинг болалари шовқин-сурон қилсалар-да, ҳеч ким индамас эди.*

Ҳам сўзи эргашган қўшма гапларда эргаш гапни бош гапга бириктирувчи ёрдамчилардан кейин қўлланиб, юклама вазифасида келади. Кўпинча бу ёрдамчи тўсиқсиз эргаш гапни бош гапга боғлайди:

Феълнинг шарт формаси -са билан бирга қўлланади: *Олимжон узоқда бўлса ҳам, фикри-зикри Ойқизда, Олтинсойда бўларди (Ш. Рашидов). Отаси насиҳат қилса ҳам, қиз кўнмади.*

Ган+да, -ган вақтда, -гандан сўнг каби ёрдамчилардан кейин келиб пайтга нисбатан зидликни билдиради: *Одамлар тарқалган-дан кейин ҳам, Ефим Данилович ҳеч қаерда кўринмади (А. Мухтор). Булар Мирзачўла кўчиб келишганда ҳам, Қаландаров колхозда бригадир экан.*

-(и)б ёрдамчисига қўшилиб келади: *Меҳмонлар келиб ҳам, кўнгли очилмади.*

Утган замон аниқ феълидан кейин қўлланади. Бундай конструкцияларда ҳам сўзига ки ёрдамчиси қўшилиб келади: *Бир неча оилар ўтди ҳамки, опамдан дарак йўқ.*

Худди ёрдамчиси ўхшатиш эргаш гапли қўшма гапларда кесими -ган+дай (-дек) ёрдамчисини олган эргаш гап олдида, ўхшатиш маъносини аниқроқ қилиб, таъкидлаб кўрсатиш мақсадида ишлатилади: *Латофат худди орқасидан биров югуриб келаётгандай, ўз хонасига тез кириб кетди. У худди от югургандек, елиб кетди.*

### Кўмакчилар орқали бирикиш

Кўмакчилар ҳам эргашган қўшма гап қисмларини боғлаш учун хизмат қилади ва юкламаларга ўхшаш турли феъл формаларида келган эргаш гапнинг кесимлари билан қўлланиб, эргаш гапнинг мазмунига турли оттенка қўшади. Кўмакчилар қўшма гап қисмларини боғлаш вазифасида келганда соф кўмакчи, от-кўмакчи ва равиш-кўмакчи вазифасини бажаради. Кўмакчиларни уч гурпуага ажратамиз (морфология баҳсидаги кўмакчиларнинг турларидан бир оз фарқли қилиб олдик). Соф кўмакчиларга биз қўшма гап қисмларини боғлашда хизмат қиладиган равиш характеридаги *сари, сайин, кўра, учун, каби, билан, бери, нари* каби кўмакчиларни ҳам киритдик.

Морфология баҳсида ўрганиладиган от кўмакчилардан ташқари айрим отлар эргашган қўшма гап таркибида кўмакчи вазифасини бажаради. *Сабабли, тақдирда, ҳолда* каби сўзлар феълнинг айрим формалари билан бирга ёки маълум аффиксларни олиб кўмакчи ўрнида қўлланади. Бундай сўзларни от-кўмакчилар деб номладик.

Равиш кўмакчилар кўпинча пайт эргаш гапларнинг кесими таркибида келиб, эргаш гапни бош гапга боғлаш вазифасини бажаради. Бу вазифада *олдин, аввал, кейин, бурун, сўнг* каби сўзлар ишлатилади.

*Сари, сайин* кўмакчилари ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гапларда ўтган замон сифатдоши орқали ифодаланган эргаш гапнинг кесимидан кейин қўлланиб, эргаш гапни бош гапга бириктириш учун хизмат қилади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапнинг мазмунидаги даража, ўлчовнинг орта бориши билан бош гапдаги мазмун ҳам ортиши, икки ҳаракат воқеанинг бирдай бўлиши ёки улар орасидаги маълум фарқ қиёслаб кўрсатиш, шунингдек мазмунидан қисман шарт ҳам англашилади: *Ёшинг улғайган сари, тажрибанг ҳам орта боради* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

*Кўра* кўмакчиси чоғиштириш эргаш гапли қўшма гапларда кесими чиқиш келишиги аффиксини олган ўтган замон сифатдоши ёки ҳаракат номи формасидан кейин келиб, эргаш гапдаги воқеа, ҳаракат билан бош гапдаги ҳаракат воқеани чоғиштириб кўрсатади: *Якка ҳолда ишлашдан кўра, кўплашиб ишлаш яхшироқ*.

*Учун* кўмакчиси сабаб ва мақсад эргаш гапли қўшма гапларнинг кесими таркибида қўлланади: *Зангор кўлнинг атрофи қатор-қатор тол билан тўла бўлгани учун, булоқлар ҳам, кўл ҳам, қишлоқ ҳам, сой ҳам қатортол номи билан юритилар эди* (Ш. Р а ш и д о в).

Мақсад эргаш гапли қўшма гапларда кесими буйруқ майлидаги феъл билан ифодаланган эргаш гапнинг кесимидан кейин келиб, бош гапдаги воқеа-ҳаракатнинг юзага келиши мақсадини билдиради: *Ойимхон уйғонмасин учун, Холмурод оёқ учи билан бориб ўз ўрнига ётди* (П. Т у р с у н).

*Билан* кўмакчиси пайт ва тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда ишлатилади: *Ойгул туриши билан, сарой чарақлаб кетди* (Ҳ. О л и м ж о н). *Ҳожиматнинг қораси кўриниши билан, уларнинг ҳар иккови ночор икки томонга ажралишиди* (С а и д А ҳ м а д). *Лаблари кулмоқчи бўлгани билан, қовоқлари осиглиқ эди* (С а и д А ҳ м а д). *Умрзоқ ота насиҳат қилгани билан, Ойқиз кўнмади*.

*Каб*, *сингари* кўмакчилари ўхшатиш эргаш гапли қўшма гапда ўтган замон сифатдоши орқали ифодаланган эргаш гапнинг кесимидан кейин келиб, бош гапдаги воқеани ўхшатиш орқали изоҳлайди: *Ёмғирда сув кўпайиб ариқлардан тошгани сингари, унинг ўч-алами ҳам юраклардан тошиб чиқибди* (Ш. Р а ш и д о в).

*Бери*, *буён* ёрдамчилари пайт эргаш гапли қўшма гапда кесими чиқиш келишик формасидаги сифатдош орқали ифодаланган эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади: *Бўзчи хотинлар совет қонунига мувофиқ саккиз соат ишлаб, ишига яраша ҳақ олади*



ган бўлганларидан бери, дўконхонада бундай «иш боши»нинг кереги бўлмай қолди (А. М у х т о р).

*Қадар, довур* кўмакчилари пайт эргаш гапли қўшма гапларда, -гунга ёрдамчисини олган эргаш гапнинг кесимидан кейин қўлланади: *Водокачка битгунга қадар, ариқлар тайёр бўлди* (А. Қ а ҳ о р).

Ҳолда сўзи асли кўмакчи бўлмаса ҳам, равиш ва тўсиқсиз эргаш гапларнинг кесими таркибида келиб, компонентларни бириктириш учун от-кўмакчи вазифасида ишлатилади. Одатда бу сўз эгалик аффиксини олган ўтган замон сифатдошларига қўшилиб келади. Бу ёрдамчи равиш эргаш гаплар таркибида келиб, бош гаптаги ҳаракатнинг қай ҳолда юзага келишини кўрсатади: *Башорат юзлари қизаргани ҳолда уйга кириб келди. Юраги дук-дук ургани ҳолда, югуриб уйга кирди.*

-гани ҳолда ёрдамчиси тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими таркибида қўлланиб, мазмунан зид бўлган қисмларни боғлаш учун ишлатилади: *Офтоб тобланиб тургани ҳолда, ёмғир ёғмоқда эди* (С. А й н и й).

*Орқасида, туфайли, сабабли* сўзлари сабаб эргаш гапли қўшма гапларда кесими ўтган замон сифатдоши орқали ифодаланган эргаш гапнинг кесимидан кейин келиб, мазмунидан сабаб англашилган эргаш гапни бош гапга боғлаш учун ишлатилади: *Шамол кучайгани туфайли, қайиқнинг юриши нотинч эди. Дарё тошгани сабабли, экиннинг ярми нобуд бўлди.*

*Тақдирда* сўзи шарт эргаш гапли қўшма гапларда ўтган замон сифатдоши орқали ифодаланган эргаш гапнинг кесимидан кейин келиб, бош гаптаги ҳаракатнинг қандай шарт билан юзага келишлигини билдиради: *Мажлисдагиларнинг кўпчилиги бунга рози бўлган тақдирда, иш бошлаймиз. Отангиз кўнган тақдирда, киши қўйдирамыз.*

*Кейин, сўнг* сўзлари пайт эргаш гапли қўшма гапларда чиқиш келишиги формасидаги ўтган замон сифатдоши орқали ифодаланган эргаш гапнинг кесимидан кейин келади ва бош гаптаги ҳаракатдан олдин юзага келадиган воқеани ифодалайди.

*Олдин, аввал, бурун* сўзлари пайт эргаш гапли қўшма гапларда чиқиш келишик аффиксини олган бўлишсиз сифатдош орқали ифодаланган эргаш гапнинг кесими таркибида келади ва бош гаптаги воқеадан олдин юзага келадиган ҳаракат-ҳодисани ифодалайди.

Булардан ташқари эргашган қўшма гап компонентларини бириктиришда эргаш гап кесимидан кейин келган пайт номларини билдирувчи *йил, кун, момент, чоғ, замон, вақт* каби отларнинг ҳам роли бор. Бу сўзлар пайт эргаш гапли қўшма гапларда ўтган замон сифатдоши орқали ифодаланган кесимдан кейин қўшилиб пайт эргаш гапни бош гапга боғлайди.

**Келишик аффиксларининг қўшма гап компонентларини бириктиришдаги роли**

Келишик аффикслари эргаш гапни бош гапга бириктиришда бевосита сўз ўзакларидан кейин қўлланмай, кўпинча эргаш гапнинг

кесими бўлиб келган сифатдошларга қўшилиб келади. Бу вазифада асосан ўрин-пайт, чиқиш келишиги аффикслари бириктирувчи ёрдамчилар таркибида қўлланади.

Ўрин-пайт келишиги формаси ўтган замон, келаси замон сифатдошларига қўшилиб келиб, эргаш гапни бош гапга боғлайди: *Отаналар йиғилганда, мажлисни бошлар эдик. Ҳамма йиғилганда ҳам, мажлис бошланмаган эди. Тонг отарда, ўқ овозига ўхшаш товуш қулогимга кирди.*

Ўрин-пайт келишиги қўшимчаси пайт эргаш гапнинг кесими таркибидаги вақт, пайт, чоғ, кез, палла каби пайт билдирувчи отлардан кейин ишлатилади: *Меҳмонлар йиғилган вақтда (пайтда, чоғда...), биз уйда йўқ эдик.*

Чиқиш келишиги қўшимчаси ўтган замон сифатдошидан кейин, шунингдек, *сўнг, кейин* кўмақчиларидан олдин ишлатилиб пайт, сабаб эргаш гапларини бош гапга боғлайди: *Уқитувчи келгандан кейин, дарсни бошладик. Емғир тингандан кейин ҳам, йўлга чиқмадик.*

#### Нисбий сўзларнинг эргашган қўшма гап компонентларини бириктиришдаги роли

Нисбий сўзлар ҳам эргаш гапни бош гапга бириктирувчи грамматик воситаларнинг бири бўлиб, у кўпгина эргаш гапларни бош гапга боғлаш вазифасини бажаради.

Нисбий сўзлар кўпинча феълнинг шарт майли формаси ёки шу функциядаги ёрдамчилар орқали бирикадиган эргашган қўшма гаплар таркибида қўлланади.

Нисбий сўзлар қўшма гапнинг ҳар икки компонентида қўлланади. Олдинги компонентда улар сўроқ харақтерига эга бўлади, кейинги компонентда эса жавоб тарзида ёки кўрсатиш учун қўлланади.

Олдинги қисмдаги нисбий сўзлар кўпинча сўроқ олмошлари ёки сўроқни ифодаловчи равишлар орқали ифодаланса, кейинги компонентда кўрсатиш олмошлари ёки кўрсатиш олмошлари билан бирга қўлланган равишлар билан ифодаланади. Кўп вақт нисбий сўзлар бир хил келишик қўшимчаларини олиб бир-бирига мослашиб келади.

Нисбий сўзлар мос ҳолда ёки мослашмай келишидан қатъи назар, у бош гапдаги кўрсатиш олмоши билан ифодаланган ёки шу сўз билан бирга келган бўлакни изоҳлайди ва шу изоҳлаган бўлак номи билан аталади.

Таркибида нисбий сўзлар қўлланган эргашган қўшма гап қисмларининг ўринлашиши анча қатъийдир. Уларнинг ўрнини ўзгартиб — бош гап + эргаш гап ҳолида қўллаш анча қийин.

Ўзбек тилида нисбий сўзлар шахсга, предметга, ўринга ёки шунга ўхшаш муносабатларни ифодалайди. Шунга кўра уларни қуйидагича группалаш мумкин:

Шахс билдирувчи нисбий сўзлар (*ким-у, қайси бири-у (ўша), ҳар ким-у*).

Предмет билдирувчи нисбий сўзлар (*нима-шу-ўша*).

Ўлчов-миқдор билдирувчи нисбий сўзлар (*қанча-шунча, нечта-шунча*).

Белги-даража билдирувчи нисбий сўзлар (*қандай-шундай, нечоғлик-шу даражада*).

Урин билдирувчи нисбий сўзлар (*қаер — шу ер, қай томон — шу томон...*).

Шахс билдирувчи *ким — у (ўша, шу)* сўзлари кўпинча эга эрташ гапли қўшма гапда мослашган ҳолда қўлланади. Предмет билдирувчи *нима — шу (ўша, у)* сўзларининг қўлланишида тубандаги хусусиятларни кўрамиз:

*Нима* сўзи эга, тўлдирувчи эргаш гаплари таркибида келиб, бош гапда кўрсатиш олмошлари орқали ифодаланган бўлакни изоҳлаш учун ишлатилади: *Нима буюрилган бўлса, шу бажарилди. Нимани кўрсатсалар, шуни келтирдим. Нимани айтсалар, шунга кўнади.*

*Нимаики — ҳаммаси (барчаси, бари)* сўзлари. *Нима* сўзига (*и*) *ки* ёрдамчисининг қўшилиши натижасида у сўз предметга нисбатан жамликни — «ҳамма нарса» деган маънони ифодалайди. Бу нисбий сўзлар кўпинча эга эргаш гапли қўшма гапда ишлатилади. Эргаш гапда жамлик маъноси англашилгани учун ҳам бош гапда жамликни ифодаловчи олмошлар — *ҳамма, барча, бари* каби сўзлар ишлатилади: *Кенг ҳовлида нимаики кўринса, ҳаммаси ҳам Умрзоқ отанинг тириклигидан далолат берар эди (Ш. Рашидов). Қизи нимаики деган бўлса, унингча ҳаммаси адолатсизлик эди (Ш. Рашидов).*

*Қайси (қандай) нарса — ўша (шу), қайси киши — у* нисбий сўзлари ҳам айрим эргаш гапларни бош гапга бириктириш учун хизмат қилади.

*Қайси (қандай) нарса* сўзи предметга нисбатан қўлланиб *нима* олмоши ўрнида келади: *Қайси нарса кўзига кўринса, шу уни қизиқтирарди.*

*Қандай — шундай* сўзлари ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гаплар таркибида эргаш гапни бош гапга бириктирувчи грамматик восита қаторида ишлатилиб, ҳар икки компонентда ҳам кесимга тобе бўлиб келади.

Бундай қўшма гапларда воқеаларнинг ўлчови, даражаси ўхшатиш ва чоғиштириш билан боғлаб кўрсатилади: *Чўпон қўйини қандай парвариш қилса, боғбон кўчатларини шундай парвариш қиларди (С. Айниё).*

Нисбий сўзлар ҳар икки компонентдаги ҳол+кесим бирикмасини бутунлигича изоҳлайди: *Унинг бир ўзи дайдилик ва ўғирликда қандай қийинчилик билан кун кўрган бўлса, лойқа сувда ҳам худди шундай ўлим топсин («Афғон эртаклари»).*

*Қанча (қанчалик) — шунча (шунчалик)* сўзлари. Бу нисбий сўзлар ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гаплар таркибида қўлла-

ниб, компонентлардаги воқеанинг ёки белгининг даражасини ўлчаш, аниқлаш учун ишлатилади: *Қанча йироқ кетса, шунча тез келур* (У й ғ у н). *Куз қанча яхши келса, колхозчилар шунча хурсанд бўладилар* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

*Нақадар* — *шу қадар* сўзлари икки компонентдаги воқеанинг даражасини ўлчовинигина ифодалагани учун маъно жиҳатдан *қанча* — *шунча*, *қанчалик* — *шунчалик* сўзларига яқин туради. *Нақадар* — *шу қадар* нисбий сўзлари иштирок этган компонентларнинг кесимлари ҳам кўпинча ҳолат ёки белги ифодаловчи сўзлар билан ифодаланади: *Бу кунларда Сидиқжон нақадар хурсанд бўлса, канизак шу қадар хафа эди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

*Нечоғлик* — *шу қадар* нисбий сўзлари иштирок этган гапларда эргаш гап бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш ҳолатини ифодаловчи бўлакни изоҳлайди ва ҳаракатнинг бажарилиш темпи кўрсатилади. Бош гапдаги *шу қадар* сўзи феъл кесим олдидаги равиш ҳолининг даражасини кўрсатиб, эргаш гап томонидан маъноси тўлдирилади: *Ватанга нечоғлик кўп пахта етказиб берсак, совет кишиларининг фаровонлиги шу қадар тез ортади*.

*Нечта* — *шунча* сўзлари эргаш гапдаги воқеа билан бош гапдаги воқеанинг миқдорига кўра ўлчовини билдиради. Эргаш гап бош гапдаги миқдор билдирувчи нисбий сўзнинг маъносини конкретлаштириб беради. Бундай қўшма гаплардаги нисбий сўзлар от олдида келиб аниқловчи вазифасида қўлланади ёки кесим бўлиб келади. *Сиз қанча иш бажарган бўлсангиз, менинг опам ҳам шунча ишни бажарди. Биз хотин-қизлар нечта бўлсак, Жўрахон опанинг жонлари ҳам шунча* (А. М у х т о р).

*Қаер* — *шу ер* (*у ер*) сўзлари ўринга муносабатни билдирувчи қўшма гаплар таркибида қўлланади ва қўшма гапнинг ҳар икки компонентида ҳам ўрин келишиклари формасида мосланиб қўлланади. Ўрин келишиклари формасидаги нисбий сўзлар феъл кесимлар олдида ўрин ҳоли ва кесим вазифасида қўлланади: *Катта арава қаёққа юрса, кичик арава ҳам шу ёққа юради* (Мақол). *Кўз қаерда бўлса, меҳр ҳам шу ерда* (Мақол).

Демак, нисбий сўзлар эргашган қўшма гап компонентларини бириктирувчи асосий грамматик воситаларнинг бири саналади. Нисбий сўзларнинг ишлатилишини худди тарозига ўхшатиш мумкин. Тарозининг шайни (компонентларни бириктирувчи асосий грамматик восита) феълнинг шарт формаси ҳисобланса, унинг икки палласи нисбий сўзлардир. Чунки нисбий сўзлар деярли ҳамма вақт бири иккинчисига мос ҳолда қўлланади.

Эргашган қўшма гаплар таркибида шундай сўзлар ҳам ишлатиладики, уларни гарчи шу кунгача нисбий сўз номлаб келган бўлсак ҳам, улар нисбий сўз бўла олмайди. Бундай сўзлар фақат эргашган қўшма гапнинг бир компоненти — кўпроқ бош гап таркибида келиб, эргаш гап томонидан изоҳланади. Шунинг учун бундай сўзларни изоҳланувчи сўзлар деб атаймиз. Изоҳланувчи сўзлар иштирок этган қўшма гапнинг қисмлари кўпинча *-ки* орқали бирикади.

Изоҳланувчи сўзлар вазифасида кўрсатиш олмоши (*шу*) ва бошқа сўзлар ишлатилади. Бундай сўзлар якка ҳолда ёки айрим сўзлар билан бирикиб қўлланади.

Изоҳланувчи сўзлар бош гапда қайси вазифани бажарса, уни изоҳлаб келган эргаш гап ҳам шу функцияни бажаради ва шунга мос ном билан аталади.

Изоҳланувчи сўзлар қуйидагича қўлланади:

*Шу* сўзи кесим, тўлдирувчи, аниқловчи ва бошқа эргаш гапли қўшма гапларнинг бош гап қисмида турли гап бўлаклари вазифасида ишлатилади: *Сиздан охирги илтимосим шуки, бу ердан тезда кетинг. Шун билангки, уюшқоқлик, дўстлик кўпгина муваффақиятларимизнинг гаровидир. Биз шундай ишлаймизки, ҳамма қойил қолсин. Эрталабки шамол дарё бўйлаб шундай эсдики, худди тинч оқабган сувнинг текис юзи бурилиб кетгандай бўлди. Ойбек*). *Ҳали Онахоннинг билмагани шу қадар кўп эдики, сўраб охирига етолмасдай кўринди* (А. Муҳтор). *Ҳаво шу қадар иссиқ, дим эдики, эрталаб ўрилган пичан кечгача шақирлаб қуриб қолди* (С. Анорбоев).

*Баъзи* сўзи олмош саналмаса ҳам, ноаниқ белгини ифодаловчи сифат бўлгани учун, унинг конкрет маъноси эргаш гап томонидан очиб берилади.

*Баъзи* сўзи бош гапдаги предмет олдида келиб, унинг аниқловчиси вазифасида келгани учун, уни изоҳлаб келган эргаш гап ҳам аниқловчи эргаш гап саналади: *Баъзи кишилар борки, танқидни ёқтирмайдилар.*

*Айрим* сўзи бош гапдаги от олдида келиб, конкрет бўлмаган, ноаниқ белги маъносини ифодалагани учун эргаш гап томонидан изоҳланиб келади. Аниқловчи эргаш гап айрим сўзининг маъносини конкретлаштириб, бош гапдаги от орқали ифодаланган бўлакнинг белгисини очиб беради: *Орамизда айрим қолоқ кишилар борки, улар келажакдаги планимизга тўла ишонч билан қарай олмаптилар.*

*Ҳеч бир* сўзи аниқловчи эргаш гапли қўшма гапнинг бош гап қисмида ноаниқ белгини ифодаловчи аниқловчи вазифасида келиб, эргаш гап томонидан изоҳланиб келади. Бу сўз инкор маъносини ифодалагани учун гапнинг кесими ҳам бўлишсиз формада қўлланади: *Найманчада ҳеч бир киши йўқки, янги фабрика қурилишига қатнашмаган бўлсин* (А. Муҳтор).

*Бир* (*бир хил, бир қанча*) сўзлари бош гапда ноаниқ белгини ифодаловчи аниқловчи бўлиб келгани учун унинг конкрет маъноси эргаш гап орқали берилади: *Бир хил ёшларимиз борки, улар турмуш масаласига енгил қарайдилар.*

*Ҳар* сўзи ўзи ҳам бош гапдаги от олдида белгини ифодаловчи бўлак вазифасида қўлланиб, эргаш гап томонидан изоҳланиб келади: *Ҳар шафтолиларки, юлдузни кўзлайди* (А. Қаҳҳор).

*Чунон* (*чунонам*) сўзи ҳам белгининг ортиқлигини, даражаси юқори эканлигини билдиради: *Ғўзаси чунонам етилибдики, сўкаклар ношвотидек келади.* (Саид Аҳмад).

*Бир (ҳ)ам сўзи чунонам сўзига ўхшаш, бош гапдаги ҳаракат белгисининг ортиқлигини ифодалаб, натижа эргаш гап томонидаё изоҳланиб келади: Бечора қиз бошига тушган савдоларни бирам йиғлаб қақшаб туриб айтдики, ачинганимиздан кўзимизга ёш олдик.*

Демак, ҳозирги замон ўзбек тилида эргашган қўшма гап компонентларини бириктирувчи асосий грамматик воситалардан бири бўлган нисбий сўзлар ва изоҳланувчи сўзларнинг қўлланишида юқоридагича фарқлар мавжуд.

Эргашган қўшма гап компонентлари кўриб ўтилганлардан ташқари яна бир қанча синтактик воситалар ёрдами билан бирикиши мумкин. Бундай синтактик воситалар сифатида асосан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Интонация. Гапнинг энг асосий белгилари грамматик-интонацион ва фикрий жиҳатдан бир бутунликни, яхлитликни ташкил қилишдадир.

Ҳар қандай гап, унинг содда ёки қўшма эканлигидан қатъи назар, тугал фикр аниқлиги, предикативлик хусусияти билан бирга тугал интонацияга эга бўлади. Мана шу тугал интонация қўшма гап компонентларининг охирида учрайди. Қўшма гап ичида эса, унинг қай йўл билан бирикканлигига қараб турлича интонация қўлланади. Боғланган ва эргашган қўшма гап қисмларини боғлашда боғловчилар асосий грамматик восита саналса ҳам, интонациянинг маълум даражада роли бор.

Ёрдамчисиз қўшма гап қисмларини боғлашда эса, асосий грамматик восита интонация (ва шунга қўшимча равишда бошқа грамматик воситалар) саналади. Демак қўшма гапнинг бир хил мазмунини ифодалаган боғловчили ёки боғловчисиз (ёрдамчисиз) турида деярли бир хил интонация қўлланади. Улар орасида турли мазмун ифодаланишига қараб интонация ўзгаради.

Шуни ҳисобга олиш керакки, қўшма гапнинг боғловчили ва ёрдамчисиз турларида ҳам интонация ва бошқа бириктирувчи грамматик воситалардан ташқари фикрий боғланиш бўлиши керак.

Санаш интонацияси бириктирув боғловчиси орқали боғланган қўшма гапларда ва шу хилдаги қўшма гапга синоним бўлган ёрдамчисиз қўшма гапларда, шунингдек уюшиқ эргаш гаплар орасида ишлатилади.

Зидлов интонацияси зидлов боғловчилари орқали боғланган қўшма гапда ва тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда учрайди: *Ҳаво булут бўлди, лекин ёмғир ёрмади. Ҳаво булут бўлса ҳам, ёмғир ёрмади.*

Аниқлов ёки изоҳ интонацияси кўпинча таркибда изоҳланувчи сўзлар иштирок этган қўшма гапларда келади ва шу гапнинг кейинидан бошқа гап келаётганлигини кўрсатади: *Шуни билки, барча умидимиз сендан.* Тобеланиш интонацияси эса, эргашган қўшма гапнинг кўпчилик турларида учрайди.

Интонация ёрдамчисиз қўшма гап компонентлари орасидаги турли муносабатларни кўрсатишда асосий синтактик воситалардан

бири саналади. У ёрдамчисиз қўшма гапнинг компонентларида қандай мазмун англашилганлигини белгилаб беришда муҳим роль ўйнайди.

2. Тартиб (компонентларнинг ўринлашиши). Қўшма гап қисмларининг тартиби ҳам компонентларни бириктирувчи синтактик воситаларнинг биридир. Қўшма гапларда, унинг қайси турга мансуб эканлигидан қатъи назар, компонентларнинг тартиби катта аҳамиятга эга. Баъзан шундай ҳолатлар бўладики, қўшма гап компонентларининг тартибини, ўрнини ўзгартиш билан унинг мазмунига ёки айрим оттенкаларига путур етади. Бу нарса ёрдамчисиз қўшма гапларда кўпроқ учрайди. Бундай қўшма гапларда шарт, тўсиқсизлик, пайт каби мазмун англашилган бўлса, компонентларнинг тартибини ўзгартиш билан маънога таъсир этади, юқоридегича маъно англашилмайди. Компонентларида воқеа-ҳаракатнинг кетма-кет юзага келганлигини кўрсатувчи пайт равишлари қўлланганда ҳам уларнинг ўрнини ўзгартиб бўлмайди.

Ёрдамчисиз қўшма гапнинг иккинчи компонентида олдинги қисмдаги от орқали ифодаланган бўлакка ишора бериш учун олмошлар ишлатилган бўлса, бундай гапларнинг ҳам ўрнини ўзгартиб қўллаш маънога таъсир этади. Ҳатто боғланган ва эргашган қўшма гапларда ҳам улардаги компонентларнинг ўрнини ўзгартиш ё мумкин бўлмайди, ёки унинг мазмунига қисман таъсир этади.

Эргашган қўшма гапларда айрим ёрдамчилар орқали бириккан қўшма гапларнинг тартибини ўзгартиб қўллаш мумкин бўлмайди:

а) Нисбий сўзлар иштирок этган қўшма гап компонентларининг ўрнини ўзгартиш натижасида қўшма гапнинг мазмун ва структурасига путур етади.

б) Таркибида изоҳланувчи сўзлар бўлган ва *-ки* ёрдамчиси орқали бириккан қўшма гап компонентларининг тартибини ўзгартиб қўллаш қийин.

в) Айрим эргаштирувчи боғловчилар орқали бириккан қўшма гап компонентларининг ўрнини ўзгартиб бўлмайди. (Боғловчилар бирга олинган ҳолатни кўзда тутамиз).

г) Компонентлари равишдош, сифатдош формалари орқали бириккан айрим эргаш гапларнинг ўрнини ўзгартиш билан гапнинг мазмунига бир оз таъсир этади.

### Эргаш гаплар ва уларнинг турлари

Эргашган қўшма гаплар тенг бўлмаган компонентлардан — бош ва эргаш гаплардан ташкил топади. Бош гап мазмун ва структурасига кўра анча мустақилдай тузилган бўлиб, эргаш гап томонидан изоҳланиб келади. Бош гапнинг кесими, унинг қайси сўз туркуми билан ифодаланганлигидан қатъий назар, шахс қўшимчаларини қабул қилади. Эргаш гап эса, мазмун ва структурасига кўра бош гапдан кўра бошқачароқ тузилиб, бош гапнинг бирор бўлагини ёки бутун ҳаммасини изоҳлайди. Бош гапнинг бирор бўлагини изоҳлайдиган эргаш гаплар функциясига кўра гап бўлақларига

яқин бўлиб, бош гапни бутунича изоҳлайдиган эргаш гаплар эса, гап бўлакларига функцияси жиҳатидан мос келмайди, эргаш гапларнинг кесими кўпинча феълнинг шахссиз формалари (равишдош, сифатдош, иш отлари) орқали ифодалангани учун, кесимни ифодаловчи шахс қўшимчаларини доимо қабул қилган бўлиши шарт эмас. Бундай компонентлар эргаш гап бўлгани учун ҳам (у алоҳида гап бўла олиш хусусиятига доимо эга бўлолмагани, бош гапга эргашиб уни изоҳлаб келиш вазифасини бажаргани учун ҳам) кесимлари составида шахс қўшимчалари доимо қўлланавермайди. Эргашган қўшма гапдаги компонентларни бир-бирига туташтирувчи сўз формалари — аффикс тусидаги ёрдамчилар (равишдош, сифатдош формалари ёки шарт феъли аффикси *-са* ва бошқалар) эргаш гапнинг кесими составида қўлланади. Шулардан келиб-чиқиб эргаш гапларни классификация қилишда қўшма гапни ташкил этган компонентларнинг мазмуни ва қисмларини бириктирувчи грамматик воситаларни ҳисобга олган ҳолда эргаш гапларни 14 турга ажратамиз: эга эргаш гап, кесим эргаш гап, аниқловчи эргаш гап, тўлдирувчи эргаш гап, равиш эргаш гап, ўлчов-даража эргаш гап, чоғиштириш-ўхшатиш эргаш гаплари, пайт эргаш гап, ўрин эргаш гап, сабаб эргаш гап, мақсад эргаш гап, шарт эргаш гап, тўсиқсиз эргаш гап ва натижа эргаш гап.

#### Эга эргаш гапли қўшма гап

Эга эргаш гап бош гапда олмош орқали ифодаланган эганинг конкрет маъносини очиш учун хизмат қилади ёки бош гапда қўлланмаган эганинг функциясини бажариб келади. Бундай қўшма гапларда эргаш гап эгаси бўлмаган — тўлиқсиз қўлланган бош гапнинг кесимига нисбатан эга функциясини бажариб келади ёки олмош орқали ифодаланган бош гапнинг эгасини изоҳлайди, унинг маъносини конкретлаштириб беради: *Ҳозирги ўзлаштирилган ерлардан маълумки, Мирзачўл республикамизнинг энг бой ҳосилдор водийсига айланади («Совет Ўзбекистони»). Кимки Смирновнинг ёрдамчини унутса, у Қўкбулоқдан сув ичмаган бўлади (Ш. Рашидов). Шуниси ҳаяжонлики, мен унинг кўзларида заррача ҳам ёш кўрмадим (П. Турсун). Ҳаёт қайси бирига қаттиқ тегиб кетса, ўшаниси кучлироқ товуш беради (П. Қодиров).*

Эга эргаш гап бош гапга феълнинг шарт формаси, *-(а)р экан, -ки* ва баъзан *-ми, -ку* ёрдамчилари орқали бирикади. Бундай қўшма гапларда эргаш гап составида *ким, ҳар ким* каби олмошлар, бош гапда шуларга мос равишда *у, ўша, шу* каби кўрсатиш олмошлари қўлланади. Бу сўзлар ҳар икки компонентда ҳам эга вазифасида келади.

Баъзан эргаш гапдаги эга *ким, ҳар ким* каби сўзларни таъкидлаб кўрсатиш учун сўроқ олмоши орқали ифодаланган эгадан сўнг *-ки* юкласи орттирилади: *Кимки ёлғонни кўп гапирса, у одамлар орасида обрўсиз бўлади. Ҳар кимки ўзига эҳтиёт бўлса, у бировни ўғри тутмас.*



Эргаш гапнинг эгаси нима сўроқ олмоши орқали ҳам ифодаланishi мумкин: *Кўзига нима кўринса, шу уни қизиқтира бошлади* (О й б е к). *Кеча нима ишланса, бугун ҳам шу ишланади*. *Қозонга нима тушган бўлса, чўмичга ҳам ўша чиқади* (Мақол).

Эргаш гапда ким, ҳар ким каби шахс билдирувчи сўроқ олмошлари эга бўлиб келса, бош гапда ҳам кўпинча у кишилик-кўрсатиш олмоши қўлланади. Эргаш гапнинг эгаси предметга нисбатан қўлланувчи нима олмоши билан ифодаланса, бош гапда *шу, ўша* ёки *шу нарса, ўша нарса* каби кўрсатиш олмошлари ишлатилади.

Эргаш гапнинг эгаси вазифасида қўлланган ким сўроқ олмоши маънони кучайтириш ва диққат шу сўзга жалб қилинганини кўрсатиш мақсадида *кимда-ким* ёки *кимдаки* ҳолида ҳам қўлланиши мумкин: *Кимда-ким Нуъмонҳожиге Қаландаровнинг хўжалиги тугатилсин, ўзи бу ердан бадарға қилинсин деса, қўлини кўтарсин* (А. Қ а ҳ о р). *Кимдаки намунали ишласа, у ҳурматга сазовор бўлади*. *Кимдаки ҳар кунги гимнастика билан шуғулланиб турса, у соғлом ва бақувват бўлади*. Эргаш гапда эга бўлиб келган ким олмоши ўрнида *қайси киши* сўзи қўлланиб, бош гапдаги эгани изоҳлаб келиши ҳам мумкин. Бу сўз асли «аниқловчи-аниқланмиш» бирикмасидан ташкил топган бўлиб, тузилишига кўра аниқловчи эргаш гапга бир оз ўхшаса ҳам, бош гапнинг эгасини изоҳлаб келгани учун эга эргаш гап саналади: *Қайси киши ҳақиқатни куйласа, у енгиб чиқади* (Ш. Р а ш и д о в). *Қайси киши эрталаб шундай зарядка қилса, у дардга чалинмайди* (П. Т у р с у н).

Шунингдек, нима олмоши ўрнида *қайси нарса* ёки *қандай нарса* бирикмаси ишлатилиб, бош гапдаги *ўша* ёки *шу* олмошларини изоҳлайди: *Қайси нарса кўзига кўринса, ўша уни қизиқтиради*. Демак, эга эргаш гапли қўшма гап компонентларининг бир-бирига феълнинг шарт формаси орқали бирикадиган турида кишилик ва сўроқ олмошлари сон жиҳатидан деярли мос бўлади. Шунинг билан бирга бундай сўзлар ҳар икки компонентда ҳам деярли бир хил келишик формасида келади, яъни эргаш гапдаги бош келишикда қўлланган эгага мос ҳолда бош гапда ҳам олмош — эгалар шу келишикда келади. Бу хилдаги мосликнинг ўзгариши билан эга эргаш гап мазмуни ва функциясига кўра аниқловчи ва тўлдирувчи эргаш гапга силжийди: *Кимки Гўрўғлининг Ғиротини олиб келса, шунга бераркан Нигорхон қизини* (И с л о м ш о и р). *Кимдан халққа жабр-зулм содир бўлса, у бизнинг душманимиздир* (О й б е к). *Кимки ўз ишидан рози бўлса-ю, шод бўлса, унинг иштаҳаси ҳам яхши бўлади* (Ш. Р а ш и д о в) *Нимаки қилсанг тилак, барига ўқий керак* (Ҳ а м з а).

Бу хилдаги қўшма гап компонентларининг кесими кўпинча феъл орқали ифодаланади. Бундай феъл кесимлар ҳар икки компонентда ҳам замон, шахс ва сонга кўра мос бўлади: *Аравадан нима тушган бўлса, ўша йўқолди холос* (С а и д А ҳ м а д). *Ким кўп ўқиса, у кўп нарсани билади*. *Кимки Навоий асарларини ўқиган бўлса, у Навоийнинг қандай талантга эга эканлигини фаҳмлайди*

(«Ёш Ленинчи»). Эга эргаш гапли қўшма гапларда писбий сўзлар деярли ҳамма вақт ҳар икки компонентнинг олдида келади. Лекин айрим вақтда гапдаги бошқа бўлақларга аҳамият берилиб айтилса, ўша сўзлар олдин келиб, изоҳловчи эга кейин келиши мумкин: *Қайси киши бу гавдани тўдадан чиқариб, бошқа отлиқларни ўзиб бориб, Иброҳимбек олдига ташласа, мол-мулки ва хотинни ўша олади* (С. Айний).

-са орқали бош гапга бирикадиган эга эргаш гаплар: а) бош гапдаги *у, ўша, шу* каби олмошларнинг маъносини очиш, конкретлаш учун хизмат қилади: *Ким деворнинг нариги томонида бўлса, у омон қолди* (Р. Файзий); б) эгаси бўлмаган бош гап учун эга вазифасида қўлланади: *Кимки ҳалол меҳнат қилса, ватанимиз томонидан тақдирланади* (Газетадан). *Кимки Баргантада бўлмаса, Памирни кўрган ҳисобланмайди* («Ўзбекистон хотин-қизлари»).

Эргаш гапнинг кесими  $-(a)r+экан$  ёрдамида ясалган формада келиб, шарт мазмунини ифодалаб, бош гапдаги олмош эгани изоҳлаб кела олиши мумкин: *Кимки бировни ҳурмат қилар экан, у албатта ҳурмат кўради. Ким сенинг камчиликларингни очик кўрсатмас экан, у сенинг ҳақиқий дўстинг эмас*.

Эга эргаш гап бош гапга сўроқ юкламаси *-ми* ёрдамида бирикиб, бош гапда қўлланмаган эга вазифасини бажаради. Бош гап сўроқ гап тарзида шакланган бўлса ҳам, эргаш гапдаги воқеани эслатиш, ёдга тушириш мазмунини билдиради: *Эсингда борми, Зеби, сен билан бизнинг тўйимиз бир лаган ош-у, бир жуфт бўз кўйлак билан ўтган эди* (Сайд Аҳмад). *Эсингизда борми, ёзган хатларимнинг бирида сиздан ҳисоб сўрайман деган эдим* (А. Қаҳқор). Эргашган қўшма гапнинг бу турида сўроқ мазмуни фақат бош гапгагина хос. Шундай конструкциялар борки, бунда сўроқ мазмуни бутун эга эргаш гапли қўшма гапга тааллуқли бўлади: *Кўндан аниқмидики, бу ишга юраги дов бермаган* (А. Қаҳқор).

Айрим вақтда эга эргаш гап билан бош гап *-ку* юкламаси орқали бирикади. Бунда бош гап мазмунан кириш гапга жуда яқин бўлади: *Кўнглингизга келмасин-ку, одам ҳар хил бўлар экан* (А. Қаҳқор).

Эга эргаш гаплар бош гап билан қайси грамматик воситалар орқали боғланишига қараб турлича ўринлашади: феълнинг шарт формаси орқали боғланганда, бош гапдан олдин келади. *-ки* боғловчиси ва *-ми, -ку* ёрдамчилари орқали бирикканда, бош гапдан кейин келади: *Кимки ёмон бўлса, жазосин топар* (Ислом шоир). *Ҳар ким полвон бўлса, бўлади ҳушёр* (Ислом шоир). *Хатдан кўриниб турибди-ку, Валя Кузнецовнинг тўйини бу сафар ҳам яхши маъқулламайди* (Медведев). *Хуштаклардан равшанки, генерал ўзининг «фаолиятини» урушининг биринчи куниданоқ бошлаган* (Медведев).

Бош гапда кесим вазифасида келган кўрсатиш, сўроқ олмошлари кесим эргаш гап томонидан изоҳланади. Кесим эргаш гап шахс ёки предмет маъносини кўрсатувчи эганинг белгисини, хусусиятини кўрсатади.

Кесим эргаш гапли қўшма гапларда бош гапнинг кесими фақат от кесим шаклида ифодаланган бўлади ва бу кесимлар содда ёки қўшма ҳолатларда учрайди.

Ҳамма кўрсатиш ёки сўроқ олмошлари ҳам бош гапда кесим бўлиб келабермасдан, кўпроқ *шу* ва *ким* сўзлари кесим вазифасида қўлланиши мумкин: *Сен кимсанки, командир сенга буйруқ бера олмаса? (Я ш и н)*. *Гапнинг пухтаси шуки, гўзаларимизни ҳам тузатиб олдик, ҳосил ҳам мўл бўлди (Ш. Рашидов)*. *Ораимизда ўтган гапнинг қисқаси шуки, биз у кишига қарол бўлиб, у киши бизга хўжайин эдилар (П. Турсун)*. *Унинг менга қилган «хизмати» шуки, ушлаб, қўлимни боғлаб, бошимга қамчи билан уриб, олиб келиб мана шу зиндонга қамади (С. Айний)*. *Бизда одат шундайки, уйга келган меҳмонга ҳам кўсак чувитамиз (Ойбек)*.

Баъзан кесим эргаш гап бош гапдаги от-тўлиқсиз феъл шаклида ташкил топган қўшма кесимнинг от қисмини изоҳлаб, унинг маъносини очиб бериши мумкин: *Ер ўрик эмаски, ўзи гуллаб, ўзи пишса (А. Қаҳқор)*. *Деҳқонлар Бойчибар эмаски, юганидан ушлаб истаган томонга бураверсанг (Ш. Рашидов)*.

Демак, кесим эргаш гап бош гапда кесим бўлиб келган *шу* олмошинигина изоҳлаб келмай, сўроқ олмоши ва баъзан отни ҳам изоҳлаши мумкин.

Эргаш гап орқали маъноси конкретлашаётган бош гапнинг кесими ўрин ва чиқиш келишиклари формасида ҳам қўлланган бўлади: *Йўл-йўриғи шуки, правлениега ариза берасиз (А. Қаҳқор)*. *Унинг табиатидаги кўзга ташланадиган хусусияти шу эдики, меҳнатсевар йигит эди (С. Бабаевский)*. *Масала шундаки, бек афанди, Қобил ҳамон гумроҳлигича турибди (Ҳ. Фулом)*. *Шикоятимизнинг мазмуни шундан иборатки, Афандини ишдан ҳайдаб юборсанг («Муштум»)*.

Агар эргаш гап бир составли гап бўлса, бош гапдаги кесим «*шу*»ни қўлламаслик билан содда гапга айланади: *Ҳаммадан зарури шуки, Пўлатжоннинг бошини икки қилиб қўйиш (Саид Аҳмад)* — Кесим эргаш гапли қўшма гап. *Ҳаммадан зарури Пўлатжоннинг бошини икки қилиб қўйиш* — содда гап. *Коммунистик тарбиянинг муҳим белгиларидан бири шуки, меҳнат ва ижтимоий мулкка коммунистик муносабатда бўлиш* — кесим эргаш гапли қўшма гап. *Коммунистик тарбиянинг муҳим белгиларидан бири меҳнатга ва ижтимоий мулкка коммунистик муносабатда бўлиш* — содда гап. Кесим эргаш гапли қўшма гап бу хилда содда гапга айланиши билан эргаш гап саналган компонент содда гапда составли кесимга айланади.

Баъзан кесим эргаш гап бош гаптаги сўроқ юкламаси -ми қўшилган олмошни изоҳлаши мумкин: *Сиздан умидимиз шумидики, кўпчиликнинг фикрига қарши турасиз* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Эргаш гап юқоридагича бош гапдай тузилган кириш ибора характеридаги компонентлар билан бирга келиши мумкин. Бундай гапларни кесим эргаш гапли қўшма гап деб тўла айтиб бўлмайди. Чунки «бош гап»дай ифодаланган компонентнинг эга-кесимлик муносабати ва эргаш гап шу кесимнинг маъносини изоҳлаб келадигани аниқ кўринмайди: *Авалли шуки, шунча йўлдан «болам» деб келган онасига нега бугун «ётиб қол» демади* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Авалли шуки, аравакаш билан қўшчи ўзи оч қолса ҳам, ўз ҳамкори бўлган от билан ҳўкизини тўйғазишга интилади* (С. А й н и й).

Кесим эргаш гап деярли ҳамма вақт бош гапдан кейин келади: *Мени ҳайратда қолдирган нарса шуки, қиз жуда оғир ярадор бўлишига қарамай, жилмаяр эди* («Ўзбекистон хотин-қизлари»). *Бўладиган гап шуки, камбағаллар мажлис қилиб сизни капсанчилар қишлоғидан бадарға қилишига қўл кўтаришди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Шартиш шуки, от билан, Гўёки қанот билан, Шу чинорга чиққанга, Чиқиб уни йиққанга Сўзсиз хотин бўламан* (Ҳ. О л и м ж о н).

#### Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап

Тўлдирувчи эргаш гап бош гаптаги фикрга объект сифатида хизмат қилади. У бош гапта олмош орқали ифодаланган тўлдирувчининг маъносини конкретлаб, изоҳлаб келади ёки тўлдирувчиси бўлмаган бош гаптаги ҳаракатнинг объектини кўрсатади — бош гаптаги феъл кесимга нисбатан тўлдирувчилик вазифасини бажаради.

Тўлдирувчи эргаш гап бош гаптаги тушум, чиқиш, жўналиш ва ўрин-пайт келишигида, шунингдек, кўмакчили кўрсатиш олмошларининг маъносини конкретлаштириб беради. Эргаш гап қўлланмаган тўлдирувчи функциясини бажарганда, бош гаптаги ҳаракатнинг нимасидир аниқланиши лозимдай, объекти кўрсатилиши керакдай бўлиб туради: *Шуни унутмайликки, интернационализм, ўртоқлик ва дўстлик, софдиллик ва самимийлик, ахлоқий поклик ва ростгўйлик, камтарлик ва ҳушёрлик коммунистик тарбиянинг белгиларидандир* («Совет Ўзбекистони»). *Шунга иқрор бўлингки, Олахўжамасум одамларга ўтказган зулми учун халқ олдида жавоб бермай қолмайди* (А. М у х т о р). *Ҳозирги вақтда халқаро вазият даставвал шу билан характерланадики, бутун тинчлик Демократия лагери халқаро аҳволдаги кескин вазиятни юмшатиш учун курашда жиддий муваффақиятларга эришди* («Совет Ўзбекистони»).

Тўлдирувчи эргаш гап айрим ҳолатларда бош гаптаги тўлдирувчи вазифасида келган отни ёки шу олмоши билан бирга келган сўзни — тўлдирувчинини изоҳлаб келади: *Энг муҳим нарсани қайд қилиш зарурки, бизнинг ёзувчиларимиз ўзларининг ижодлари билан турмушимизнинг буюк ҳақиқатига бутун қалбларидан содиқ*

эканликларини кўрсатдилар. *Партия ва ҳукуматимиз томонидан қабул қилинган сўнги қарорлар шу нарсани равшан кўрсатмоқдаки, инсон тўғрисида ғамхўрлик қилиш — бизнинг мамлакатимизда энг муҳим масалалардан биридир* («Совет Ўзбекистони»).

Тўлдирувчи эргаш гапларни иккига бўлиш мумкин: воситасиз тўлдирувчини изоҳлайдиган эргаш гаплар, воситали тўлдирувчини изоҳлайдиган эргаш гаплар.

Биринчи турдаги эргаш гаплар бош гапдаги воситасиз тўлдирувчини изоҳлайди. Бундай қўшма гапларда бош гапнинг кесими объектли феъллар орқали ифодаланади: *Она биладики, энди ҳар наҳор, Бутун ватан бўйлаб тўлишар баҳор* (Ҳ. Олимжон). *Ойқиз, сиз шуни яхши билинги, сизнинг жуда кўп самимий дўстларингиз бор* (А. Мухтор). *Сен шуни билиб қўйки, ҳеч бир ҳийла-найранг подшолик ишида фойда бермайди* (С. Айний). *Билиб қўйки, сени ватан кутади* (Ғ. Ғулом).

Воситали тўлдирувчиси изоҳланадиган қўшма гапларда объектсиз феъллар бош гапнинг кесими бўлиб келади: *Мен аминманки, бутун халқ бир сигнал берилшини кутиб турибди* (М. Иброҳимов). *Ҳеч шубҳа йўқки, пахтакор хотин-қизларимиз Ватан, халққа берган ваъдаларини муддатидан олдин бажарадилар* («Тошкент ҳақиқати»). *Шунга эришмоғимиз керакки, моддий ва маънавий бойликлардан ҳамма тенг баҳраманд бўлсин* («Совет Ўзбекистони»).

Тўлдирувчи эргаш гап бош гап билан *-ки* боғловчиси, *-ми, -чи, -ку* юкламалари ва феълнинг шарт майли формаси, *деб* ёрдамчиси орқали бириктириш мумкин: *Қани айтинглари-чи, тўёнага нима олиб боради?* (Саид Аҳмад). *Мен айтдим-ку, марднинг сўзи бир бўлур* (Исломшоир). *Нимани буюрсалар, шуни бажардим, Гавҳар муҳаббат ҳақида ёшидан тортинган бўлиши мумкин, деб сира ўйламади* (П. Қодиров).

Бу хилдаги эргаш гаплар бош гапда қўлланмаган тўлдирувчининг функциясини бажаради: *Билиб қўйки, сени ватан кутади*.

Тўлдирувчи эргаш гап турли стилистик талабларга кўра бош гапнинг олдида ёки кейинида келиши мумкин.

Эргаш гап бош гап билан *-ки, -ку, -ми, -чи* ёрдамчилари орқали бирикса, бош гапдан кейин келади. *-са, деб* ёрдамчилари билан боғланса, бош гапдан олдин келади: *Ҳеч қачон эсимиздан чиқармайликки, аёллар ўтмишда ҳаммадан кўп зулм кўрган, ҳаммадан кўп жаҳолатда қолган тенг ярмимиз* (А. Мухтор). *Мен хоҳлар эдимки, бу тарқоқ ҳаракат бир изга тушса* (А. Қаҳҳор). *Иван Атаманов, сен айт-чи, беш йил ичида отлар миқдорини уч ҳиссага ошира олармиканмиз* (С. Бабаевский). *Ўзинг биласан-ку, у ердагилар маълумотли одам бўлиши керак* (С. Айний). *Биласизми, хўжайиннинг Нури деган қизлари бор* (Ойбек). *Қимда-ким Гўрғўлининг Ғиротини олиб келса, шунга бераркан Нигорахон қизини* (Исломшоир). *Уйдагилар нимани буюрса, шуни бажар, гапларига қулоқ сол*.

Агар қўшма гап составидаги маълум сўз бошқаларига нисбатан аҳамият бериб, ажратиб, таъкидлаб кўрсатиладиган бўлса, у сўз гапнинг бошига келтирилади. Шунинг натижасида бош гап эргаш гапнинг ўртасида келади. Бундай гаплар функциясига кўра кўпроқ кириш гапларга яқинлашади, лекин кириш гап саналмайди: *Алишер, буни яхши биламизки, болалик йилларида икки тилда бадииялар ижод қилиб, «зулликсонайн» лақаби билан шуҳрат топдилар (О й б е к).* *Шараф қўл ёзмаси деб аталган катта хатда, Билиб қўйки, азизим, Сенинг улуг номинг бор (Ғ. Ғ у л о м).*

### Аниқловчи эргаш гапли қўшма гап

Аниқловчи эргаш гап бош гапдаги аниқловчи вазифасида қўлланган айрим сўзларнинг маъносини конкретлаштириб келади ёки бош гапдаги предметнинг аниқловчисини вазифасини бажаради. Аниқловчи эргаш гап кўпинча бош гапдаги предмет белгисини унинг ҳаракати ва ҳолатига кўра аниқлайди. Бош гапдаги аниқланаётган сўзнинг ҳаракати ёки ҳолатига кўра белгисини кўрсатади. Бу нарса эргаш гапни бирикмали аниқловчига айлантирганимизда аниқроқ кўринади: *Заводимизда шундай кишилар борки, улар бир кунлик нормани икки юз процентдан ошириб бажарадилар — заводимизда бир кунлик нормани икки юз процентдан ошириб бажарадиган кишилар бор.*

Аниқловчи эргаш гап бош гапда от орқали ифодаланган турли бўлақларни изоҳлаб келади:

1) Бош гапдаги эгани аниқлайди: *Айрим сабзавотчи қизларимиз борки, улар бу йил сабзавот экинларидан мўл ҳосил етиштириш, арзон нарх билан шаҳар меҳнаткашларини таъминлашдек шарафли вазифани мўддатидан олдин бажардилар («Тошкент ҳақиқати»).* *Орамизда шундай кишилар борки, улар дўстлар орасидаги самимиятни бузишни ҳунар қилиб олганлар (О й б е к).*

2) Бош гапдаги тўлдирувчини аниқлаб келади: *Биз шундай кутубхона бино қилайликки, бутун эл қошида манзур ва муътабар бўлсин (О й б е к).* *Мен сиз билан шундай ишларни орзу қиламанки, Тўғонбек жаноблари, ундай ишлар дунёда ҳеч бир тождорга муяссар бўлмагандир (О й б е к).*

3) Эргаш гап бош гапдаги кесим вазифасида келган отларни изоҳлаши, аниқлаб келиши мумкин: *Бизнинг совет Ватанимиз шундай бир иттифоқ оиладирки, бу оиланинг ҳар бир аъзоси ўз хонасида турса ҳам, ҳовли ва қўра, тирикчилик ва рўзғор жиҳатидан шерикдир («Совет Ўзбекистони»).* *Биз шундай замондамикки, илм-техника йўли ҳаммага очиқ (А. Қ а ҳ ҳ о р).*

4) Аниқловчи эргаш гап бош гапдаги қаратқичли аниқловчининг маъносини изоҳлаб келиши мумкин: *Кимда-ким уни кўришга журъат қилар экан, унинг калласини олдираман («Афғон эртақлари»).*

5) Аниқловчи эргаш гап бош гапдаги ҳолни аниқлаб келиши мумкин: *Башоратнинг назарида Софья Борисовна шундай одам*

*бўлиб гавдаландики, у стол йиғиштириш эмас, балки бутун халқнинг, бутун мамлакатнинг каттакон ишларини бажарган ва фақат шундай ишларнигина бажарадиган қудратли азиз киши эди (А. Мухтор).*

Айрим аниқловчи эргаш гаплар бош гаптаги белгини аниқлаб келган сўзнинг маъносини конкретлаштириб келади. Бош гапта изоҳланаётган аниқловчи билан аниқланаётган предмет орасида яна бир аниқловчи қўлланган бўлиб, эргаш гап шу сўзни изоҳлайди: *Киши ҳаётида шундай ҳаяжонли дақиқалар бўладики, на тил, на бирон ҳаракат билан бу ҳолатни ифодалаб бўлади (С а н д А ҳ м а д). Булар шундай қўрқмас ботирларки, жаноби олийнинг ўзларидан ҳам ҳайиқмайдилар (С. А й н и й). Бу шундайин ажиб диёрки, унинг зўр кўзгуси ойдир (Ҳ. О л и м ж о н).*

Аниқловчи эргаш гапли қўшма гапларнинг айрим турларида бош гаптаги аниқланаётган сўз эргаш гапта ҳам такрорланиши ёки айрим олмошлар билан алмашилиши мумкин. Бу хилдаги сўзларнинг формалари баъзан бир хил бўлиши, айрим ҳолларда ҳар хил бўлиши мумкин.

Бош гаптаги аниқланаётган эга олмош билан алмашилиб, эргаш гапта ҳам эга вазифасида келиши мумкин: *Ботқоқлик орасидаги еримизда шундай лой борки, бунақаси бутун районда йўқ (Г. Н и к о л а е в а). Жамиятимизда шундай қолоқ одамлар ҳам борки, улар хотин-қизлар фаолиятини уй ишлари билан чегаралаб қўядилар («Совет Ўзбекистони»). Лекин ҳақиқий ҳаётда шундай воқеалар бўладики, булар даҳшатли афсонадан минг ҳисса ёмонроқ бўлади (П. Т у р с у н).*

Бош гапта эга вазифасида келган отлар, эргаш гапта олмош билан алмашилиб, ёки алмашинмай бошқа гап бўлаги вазифасида келади—эргаш гаптаги фикр бош гаптаги ўша эга ҳақида боради: *Бизга шундай илмий техника маркази керакки, унга турли ихтисосдаги юзлаб ишчилар бирлашсин. Мамлакатимизда шундай мактаблар борки, улардаги комсомол ташкилотлари ўқувчилар орасида обрў қозонган ҳолда пионерлар билан катта иш олиб бормоқдалар (Газетадан). Ер юзида шундай тарбия борки, бу тарбияни кўрган киши куч ва умрини самарасиз, худбинлик натижаси бўлган ишларга сарф қилмайди (А. Қ а ҳ ҳ о р).*

Аниқловчи эргаш гап бош гап билан *-ки* ёрдамчиси ва феълнинг *-са* аффиксини олган шарт формаси орқали бирикади. Кириш гап, кириш ибора характеридаги кесими *-ган + ча* аффиксларини олган айрим гаплар бош гаптаги предмет белгисини ифодалаши мумкин. Бундай гаплар сўзловчининг нутққа турли муносабатини билдирмайди: *Мен кутганча жавобни бердингиз, ака, тан бердим (С а н д А ҳ м а д). Унинг эндиги ҳикояси Кенжа айтганча, бу куннинг муҳим мавзуси — ер ислоҳоти тўғрисида эди (А. Қ а ҳ ҳ о р).* Биринчи мисолдаги *мен кутганча* гапи эргаш гапли қўшма гапта яқин, иккинчи гаптаги *Кенжа айтганча* эса, кириш гапли содда гапдир.

Аниқловчи эргаш гап бош гапта *-ки* ёрдамчиси орқали бирикса, бош гапдан кейин, кесими феълнинг *-са* аффиксини олган форма

орқали бирикса олдин келади: *Бу шундай бир дараки, Раҳимхон қирқ минг аскар билан келиб йўл тополмай кетган (С А й н и й). У менга шундай куч бўлиб туйилдики, бу куч олдида ўлим ҳам, душман ҳам ожиз («Ўзбекистон хотин-қизлари»).*

### Равиш эргаш гапли қўшма гап

Равиш эргаш гаплар бош гапда бажариладиган ҳаракатнинг қай вазиятда, қай ҳолда юзага келишини билдиради: *Қаландаров йўл бўйидаги тиниқ яшил дарахтлар, барра ўтлардан кўзи қувониб, кишининг вужудини, руҳини яйратадиган май ҳавосидан маст бўлиб, хиргойи қилиб кетаётган эди (А. Қ а ҳ ҳ о р). Бу ҳаётни оқоплар, землянкаларда, қорда, бўронда, ўт ва ўлим гирдобида, хастахоналарда, бағри хун бўлиб соғинмаганмиди у? (О й б е к).*

Равиш эргаш гап бош гап билан асосан равишдошнинг *-(и)б* аффикси ёрдамида ясалган формаси, баъзан бўлишсизликни ифодаловчи *-май* аффиксли формаси, ўтган замон сифатдошининг ҳолда сўзи билан бирга келган варианты ва бўлишсиз формаси, *деб, дея* ёрдамчилари орқали бирикади.

Равиш эргаш гаплар халқ оғзаки ижодида, шунингдек шеърӣ асарларда бош гапдан олдин (бош гап ўртасида эмас) бирдан ортиқ ҳолда келиши мумкин. Бундай қўшма гапларда бош гапдаги ҳаракатнинг бажарилишидаги бир неча ҳолатлар берилган бўлади: *Ҳасанхоннинг қадди ёйдай букилиб, икки кўзидан ёши тўкилиб, ичи ғамга тўлиб, ранги гулдай сўлиб, ўғлига қараб бир сўз деди («Ўзбек халқ дostonлари»).* *Шоҳдор шоҳдан лашкар келиб, Чамбил қалъасини оламиз деб умид қилиб, қочган қутилиб, зингил турғанлари тутулиб, Қисокўз билан Рустам полвон ўлиб, тағи қанча лашкари нобуд бўлиб, мол-зарлари ҳаммаси қолиб, кетгани бошни олиб, Гўрўғлининг одамлари қувиб, йўлга солиб, билган ишини қилиб, ўрда бозор анча анжом қолиб, кетиб қолган ўлжага эга бўлиб, анча дунё, зарлар қолиб, ҳамма баҳодирлар йиғилиб, буларни бу ера тўплаб, уйиб, Гўрўғли айтди (Ф о з и л Й ў л д о ш).* *Булбуллари наъма соз этиб, Чечаклари ишва, ноз этиб, Оғочлари сарафроз этиб, Ҳусни тўлиб, очилур баҳор (У й ғ у н).*

Равиш эргаш гаплар кўчирма гапли қўшма гапнинг автор гапи составида келади — автор гапи равиш эргаш гапли қўшма гап ҳолида шаклланади. Кўчирма гапдан кейин келган автор гапида кесим состави олдин, эга состави кейин келганидек, камроқ аҳамият бериб айтилган, вазифасига кўра иккинчи даражали билинган равиш эргаш гап ҳам бош гапдан кейин келади: *«Шошманг, шошманг», — деди Саидий қути йчиб (А. Қ а ҳ ҳ о р). Наҳотки ўз бухгалтерим шундай қилса-я, — деди кўнгли бузилиб («Муштум»).* Равиш эргаш гап бош гапга *-масдан* аффиксини олган бўлишсизлик равишдоши орқали бирикади. Бу равишдош кўпинча бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш пайтини билдириб, пайт эргаш гапларнинг кесими бўлиб келади. Айрим вақтда бу форма бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш пайтини эмас, ҳаракатнинг қай ҳолда



юзага келишини билдиради: *Наимийнинг бирор иши ўнгидан келмасдан, бирор мақсади юзага чиқмасдан, умри бекорга ўтиб кетди* (А. М у х т о р). *Кун бўйи эмасдан бир бурда ҳам нон. ...Балки саҳарларда нола қиларсан* (У й ғ у н).

*Доб, дея* сўзлари «Кўчирма гап+автор гапи» типида тузилган конструкциялар таркибида қўлланиб, улар орасида равиш эргаш гапли қўшма гаплардагидай боғланиш мавжуд эканлигини кўрсатади. Бундай қўшма гапларда кўчирма гап эргаш гап функциясида, автор гапи бош гап функциясида келади: *Бахтинг бор, деб эсади еллар* (У й ғ у н). *Тарк этиб уйқуни жангга кетади. Қайдасан зафар, деб соҳибқиронлар* (У й ғ у н). *Ирам кетган Гулнор яна келди деб, Балли, Аваз иш кўрсатиб келди деб, Келаётир Авазхондай зўравор* («Ўзбек халқ дostonлари»). *Сизга таянади республикамиз, ўзимнинг лобарим, чечан қизим деб* (Ғ. Ғ у л о м). Агар эргаш гаплар уюшиб келса *деб, дея* ёрдамчилари фақат кейинги компонентда қўлланиши мумкин: *Ғирот келди, Чамбил обод бўлди деб... Келаётир Авазхондай зўравор* («Ўзбек халқ дostonлари»). *Ленин мадад қилсин шонли шаҳарга. Бошидан кетмасин саодат, зафар — Дея селкиллаиб оқ соқолини Чоллар дуо қилур шому саҳар* (У й ғ у н).

Қўшма гапнинг бу турида кўчирма гаплик мазмуни анча кучсизлана боргандир. Шунинг учун ҳам бундай гапларни кўчирма гап ва автор гапларига эмас, бош ва эргаш гапларга ажратамиз. Бу хилда бош гапга бирикадиган эргаш гаплар компонентларни туташтирувчи ёрдамчиларига, кучсиз бўлса ҳам, кўчирма гаплик мазмуни борлигига қараб мақсад эргаш гапларига ўхшайди. Уларни бири-биридан айирувчи нарса феъл кесимларнинг шаклланиши ва мазмунидан мақсад англашилишидир. Равиш эргаш гаплари *деб* орқали бош гапга бирикканда, эргаш гапнинг кесими феълнинг ижро майли формасида бўлади, мақсад эргаш гапларнинг кесими эса, буйруқ майли шаклида қўлланган бўлади. Шунингдек, равиш эргаш гапдаги ёрдамчини *деган* ҳолда; мақсад эргаш гапдаги ёрдамчини *деган мақсадда* деб қўллаш мумкин: *Эрам боғдан қайсар Аваз келди деб (...келди деган ҳолда). Келаётир Авазхондай зўравор* — равиш эргаш гапли қўшма гап. *Планимиз тўлсин деб (деган мақсадда) шартномага қўл қўйдик* — мақсад эргаш гапли қўшма гап).

Равиш эргаш гапнинг феъл кесими *-гудек* аффиксини олиб бош гапга бирикиши мумкин: *Онахон икки тирсагини кенг ёзиб, столнинг четини бармоқлари ботиб кетгудек маҳкам ушлади* (А. М у х т о р).

Равиш эргаш гап бош гапдан олдин, унинг ўртасида ёки ундан кейин келади. Лекин ҳеч вақт бош гап эргаш гап орасида келмайди: *Юрагида хислат тўлиб-тошиб, Уктам ҳайкал теварагида анча вақт аста-аста юрди* (О й б е к). *Отлар юролмай чалкашиб, кўп ўликлар қондай шишиб, Ҳасан қилди майдонда жанг* (Эргаш Жуманбулбул). *Қўрқоқларнинг ақли шошиб, Ботирлар урушда тошиб, Бир-бирига қилич солди* («Ўзбек халқ дostonлари»).

*У, юраги ҳовлиқиб, бир зумда перроннинг у бошидан бу бошига бир неча марта бориб келди (А. Қ а ҳ ҳ о р). У, уйига хийла таъби очилиб қайтди (А. Қ а ҳ ҳ о р). Маҳкам, қошлари йўғирилиб, Эшонбоевга қаради (П. Қ о д и р о в). Бундай боқсам, сен турар эдинг, Олма пишиб ёноқларингда (Н. Н а р з у л л а е в).*

#### Улчов-даража эргаш гапли қўшма гап

Улчов-даража эргаш гаплари бош гапдаги воқеа билан эргаш гапдаги воқеанинг даражасини аниқлаш ва миқдорини ўлчаш учун қўлланади. Бундай қўшма гапларда эргаш гап бош гапдаги от кесимнинг белгисини ёки феъл кесим олдидаги равиш, даража-миқдор ҳолларининг белгисини кўрсатувчи *шунча, шундай, шунчалик* каби сўзларнинг маъносини конкретлаштириб келади: *Капитан қандай ишонч билан буюрган бўлса, Аҳмаджон ҳам шундай эмак-лаб кетди (А. Қ а ҳ ҳ о р). Мунис қандай майин қиз бўлса, унинг ашуласи ҳам шундай майин эди (А. Қ а ҳ ҳ о р). Тоғаси қанча қи-зишса, Ойқиз ўзини шунча оғирликка солади (Ш. Р а ш и д о в).*

Улчов-даража эргаш гаплари бош гапга феълнинг шарт формаси, *-ки* боғловчиси, *-ган сари (сайин)* ёрдамчилари орқали боғланади.

Бош гап билан *-са* орқали бирикадиган ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гапларда нисбий сўзлар компонентларни бириктириш учун хизмат қилади. Бундай қўшма гапдаги кесимлар кўпинча бир хил сўзлар ёки синоним сўзлар орқали ифодаланади: *Сартарош устарасини қанчалик кўп ишлатса, Матжон семиз ҳам бу сўзни шунчалик ортиқча ишлатарди («Муштум»).* *Ҳар бир жон бошига тўғри келадиган саноат маҳсулоти қанчалик кўп бўлса, мамлакатнинг иқтисодий қуввати шунчалик ошиқ бўлади («Совет Ўзбекистони»).*

Кесимлар синоним бўлмаса ҳам, маъноси бир-бирга яқин бўлиши мумкин: *Колхоз ишлаб чиқариши қанча ўсса, норма ҳам шунча ошиши керак (И. Р а ҳ и м).* *Жанжал қанча узайса, хизмат ҳақи шунча кучаяди (С. А й н и й).*

Улчов-даража эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапдаги ўлчовнинг ортиши билан бош гапдаги ўлчовнинг ҳам ортиши, даражанинг ошиб бориши ифодаланиши мумкин. Бу нарса худди равиш, миқдор-даража ҳолларидаги қиёсий даражага ўхшайди: *У қанча кўшиқ айтса, сеvimли Бамбур унинг кўзларига шунча равшан кўрингандай сезиларди (Ш. Р а ш и д о в).* *Колхозда мутахассислар қанча кўпайса, ишимиз шунча олдинга босади (А. Қ а ҳ ҳ о р).* *Боя Волков қандай тажанг бўлиб келган бўлса, энди Жўрабой ундан баттар диққат бўлди (С а и д А ҳ м а д).* Орттирма даража оттенкаси бор бўлган бундай эргаш гапларни *-са* аффикси ўрнида *-ган + сари* ёрдамчисини қўллаб нисбий сўзларсиз ишлатиб кўрсак, даражанинг ортиши аниқроқ кўриниши мумкин: *У қанча кўшиқ айтса (у кўшиқ айтгани сари), сеvimли Бамбур унинг кўзларига равшан кўрингандай сезиларди.*

Ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гапнинг айрим турларида компонентларнинг кесимлари (баъзан миқдор билдирувчи ҳоллари ҳам) маъно жиҳатидан бир-бирига зид бўлади. Бундай кесимлар: а) антоним бўлиши мумкин: *Насиба қанчалик сергап ва сермулозамат бўлса, Маҳбуба шунчалик камгап ва камсуқум эди* (О. Ёқубов). *Мен қанча бадбахт бўлсам, сен шунча бахтли бўл* (С. Бородин). *Фарҳод Хисров билан тортишувда қанча баланд кўтарилса, Хисров шунча тубан тушади*; б) бир-бирига зид, лекин антоним бўлмаслиги мумкин: *Мен қанча хароблашсам, у шунча хурсанд бўлади* (Ойбек). *Меҳнат қанчалик қийин бўлса, самараси шунчалик ширин бўлади* (Сайд Аҳмад). *Унга томон қанча юрсанг, у сендан шунча узоқлашади* (А. Қаҳқор).

Бундай қўшма гапларда ўлчов-даража маъносини кучайтириб, таъкидлаб кўрсатиш учун миқдори ўлчаниб, даражаси белгила-наётган бўлақлардан кейин кўпинча ҳам юкламаси ишлатилади. Кесимлари антоним ёки маънолари бир-бирига бир оз зид бўлган сўзлар орқали ифодаланган гапларда ҳам ёрдамчиси қўлланмайди: *Миллионларча омманинг англилиги қанча юқори бўлса, коммунистик қурилиш планлари ҳам шунча муваффақиятли бажарила бо-ради* («Совет Ўзбекистони»). *Чуқур қанча кўп бўлса, аравакаш ҳам шунча нотинч бўлади* (А. Қаҳқор). *Бурама мўйловли милиционер боя қирғоқда қандай бетоқат бўлиб турган бўлса, Умрзоқ ота ҳам уёқ бу ёққа ўшандай юра бошлади* (Ҳ. Фулом).

Ўлчов-даража эргаш гапларининг бу тури бир составли гап шаклида келган «бош гап»ни изоҳлаши мумкин: *Қанча кўп йўқот-са ёвни — шунча соз* (Уйғун). *Қанча йироқ кетса, шунча яхши-дир* (Уйғун). -са аффикси ўрнида феълнинг -(а) р+экан ёр-дамчисини олган формаси ҳам ўлчов-даража эргаш гапнинг кесими бўлиб келади. Бундай гапларда шарт мазмуни ўлчов-даражадан кўра ҳам ориқ бўлиб, эргаш гапнинг бошида модомики сўзи иш-латилади: *Модомики у вақтда мих топиш шунчалик қийин бўлар экан, динамо машина топиш ундан ҳам мушкул эканлиги маълум* (А. Кононов).

-ки ёрдамчиси эргаш гапни бош гапга боғлаб, икки компонент-даги воқеа ёки белгининг ўлчов ва даражасини билдиради. Бун-дай эргаш гапларда қисман натижа оттенкаси ҳам ифодаланган бўлади.

Ўлчов-даража эргаш гаплари бош гап билан турли ёрдамчилар орқали бирикади ва айрим стилистик талабларга кўра турлича ўринлашади.

-ки ёрдамчиси орқали бирикканда эргаш гап бош гапдан кейин келади: *Тўплар шу қадар тез ва қаттиқ отилаётган эдики, биров бир хирмон қайроқ тошни ағдариб совираётгандек ёки заранг ёғоч-дан ясалган бочкани мушлари билан тез-тез уриб ноғора қилаёт-гандек эшитиларди* (Б. Полевой). *У шу қадар хурсанд эдики, ҳатто, Жўрахоннинг назарида, шу топда ўзига ҳам ўхшамас, ёши-риб, чиройли бўлиб кетган эди* (А. Муҳтор).

-са, -ган сари, -ган сайин орқали бириккан эргаш гаплар кўпинча бош гапдан олдин келади: *Тоғаси қанча қизишса, Ойқиз ўзини шунча оғирликка соларди* (Ш. Рашидов). *Вақт ўтган сайин, касалнинг ҳарорати кўтарилар эди* (А. Қаҳҳор). Бундай қўшма гапларда аҳамият бериб айтилган бўлак гапнинг олдига кўчирилиши натижасида эргаш гап бош гапнинг ўртасида келади: *У тиззасининг кўзи ва тирсаги ачишиб оғриган сари, тобора асабийлашарди* (Ш. Рашидов). *Олимжоннинг юраги Ойқиз яқинлашган сари дук-дук уради* (Ш. Рашидов).

#### Чоғиштириш-ўхшатиш эргаш гапли қўшма гап

Бундай қўшма гапларда бош гапдаги воқеа ёки предмет эргаш гап орқали чоғиштирилади ёки ўхшатилади.

Чоғиштириш эргаш гаплари кўпинча бош гапдаги айрим бўлақларни эргаш гапдаги бўлақлар билан чоғиштиради, таққослайди. Ҳар икки компонентдаги эгани, тўлдирувчини, ҳолни ёки бошқа бўлақларни чоғиштиради.

Бундай эргаш гаплар бош гап билан феълнинг шарт формаси, равишдошнинг -гунча аффиксли шакли орқали бирикади. Чоғиштириш оттенкаси кесимлари -гунча, -май, -гандан кўра ёрдамчиларини олган конструкцияларда ҳам англашилади. Бундай конструкциялар кўпроқ бош гапдагидан бўлак айрим эгалари бўлмаганлиги учун ёки эгалар умумий бўлганидан оборотларга ўхшайди. Бундай конструкцияларда кўпинча воқеанинг қайсиси афзал эканлиги, чоғиштирилаётган предметларнинг қайси бири яхши экани кўрсатилади. Шунинг учун ҳам бундай конструкцияларда бош гапнинг кесими яхши, афзал каби сўзлар орқали ифодаланган бўлади: *Яна айтки, Муъазга бўлганча қул, минг афзалдир бўлмоқлик бир ҳовуч қул* (Ҳ. Олимжон). *Қўйдек бўлиб минг йил яшагунча, шердай, бўлиб бир кун яшамоқ яхши* (Мақол). *Доим бойнинг ташқарисида ёки боғида хизмат қилгандан кўра, Йўлчи учун «катта ер» билан шаҳар орасида аравада қатнаган яхшироқ эди* (Ойбек). *Юз йил ибодат қилгандан кўра, бир соат фикр юритган афзал* (П. Қодиоров).

Чоғиштириш маъноси кесими равишдошнинг -май аффиксини олган конструкцияларда ҳам учрайди. Бу хилдаги гапларнинг бир қисмида чоғиштириш, иккинчи қисмида салбий истак (ёки қарғаш) ифодаланган бўлиб, бундай конструкциялар кўпроқ жонли тилда учрайди: *Менга яхшилик қилмай, ўл. Биз билан бирга юрмай, ўл.*

Кейинги гап аҳамият бериб айтилса, олдинга кўчирилади: *Онанг ўлсин, сени бу ерга ёлғиз юбормай* (А. Мухтор).

Баъзан эргаш гапларнинг ҳам мустақил эгаси мавжуд бўлиши ёки эга қўлланмай қолган бўлиши мумкин. Бундай қўшма гапларда ҳам юқоридаги конструкциялардагидек икки воқеа, ҳаракат ёки предметнинг қайси бири афзал, яхши экани кўрсатилади — икки гап чоғиштирилади: *Йигит кишининг боши эгилгунча, ҳўкизнинг шохи синсин* (Мақол). *Сенга зарра озор бергандан кўра, Яхшироқ*

*кўзимга тупроқ тўлгани (У й ғ у н). Қошинг қора бўлгунча, кўзинг қаро бўлса-чи (Қўшиқ).*

-гандан кўра ёрдамчисини олган эргаш гапларнинг кесими кўпинча бир хил сўз билан ифодаланади: *Китобни Карим ўқигандан кўра, сен ўқи.* Чоғиштириш эргаш гаплари кўпинча бош гапдан олдин келади.

Ўхшатиш эргаш гапли қўшма гапларда бир воқеа билан иккинчи воқеа бир-бирига ўхшатилади. Қўшма гапнинг бу турида ўхшатиш билан бирга қисман чоғиштириш оттенкаси ҳам бор.

Бундай қўшма гапларда тўла ёки қисман ўхшатиш маъноси ифодаланади. Айрим ўхшатиш эргаш гапларда реал бўлмаган, ҳатто юзага келиши мумкин бўлмаган — фараз қилиш оттенкаларини ифодалайди: *Пахтазорда кезар машина, Гўё олтин кема сузар кумуш денгизда (У й ғ у н). Мен шундай ҳис қиламанки, гўё биз жуда баланд, жуда тик тоққа узоқ-узоқ тирмашиб чиққанмиз (П. Тур с у н). Челақчи эшик олдида тақирлатиб иш бошлади, гўё тункасозлик дўкони кўчиб келган эди (П. Тур с у н). Отабек кўзини тўлдириб бинога қаради, гўё бу қарашда у севгани билан видолашар эди (А. Қ о д и р и й).*

Ўхшатиш эргаш гаплари бош гап билан *гўё, гўёки, -гандай (-ганидек) -гани каби (сингари), -ганига ўхшаш* ёрдамчилари орқали бирикади. Баъзан бу ёрдамчилар бирдан ортиқ кела олиши ҳам мумкин. Бу ёрдамчиларнинг қайси бирини қачон ишлатилиши ҳар бир асарнинг жанр хусусиятига, сўзловчи ёки ёзувчининг услубига боғлиқ.

Эргаш гапни бош гапга бириктирувчи ёрдамчилар бирдан ортиқ ҳолда келиб, ўхшатиш оттенкасини кучайтириш билан бирга эргаш гапдан чоғиштириш ёки қисман натижа маънолари англаш-лаётганини кўрсатади: *Фроська шундай чопқиллаб кетдики, гўё у намҳуш тунга сингди (Г. Н и к о л а е в а). У қизга шундай тикилдики, гўё шу қарашдаёқ, бир-бирларининг ичларида нима борлигини кўрдилар (П. Тур с у н).*

Баъзан компонентлар *-ки, гўё, -гандай* ёрдамчиларининг ҳар уччаласини иштирок этиши орқали бирикадилар: *-ки* ёрдамчиси бош гапнинг кесимидан кейин, *гўё* сўзи эргаш гап олдидан, *-гандай* эса, эргаш гапнинг кесими составида келади: *Бу плакатдан Умрзоқ ота шу қадар қаттиқ таъсирландики, гўё улуғ инсон билан юзма-юз учрашгандай, дохий халқлар бахти тўғрисида йўлаб, меҳнаткашларни коммунизмга олиб борадиган йўлни чизиб бераётган дамда уни кўргандай (Ш. Р а ш и д о в). Валентина қишлоқ советида совуқ телефон трубкасини юзига маҳкам босдики, гўё унинг юзидан чиққан иссиқ сим бўйлаб Андрейга етадигандек (Г. Н и к о л а е в а). Ғоят тўғри ва аниқ эгатлар қўйилган эдики, гўё ер қуюқ тишли тарақ билан тараб қўйилгандай. Новдалардан тоза кўкат ҳиди шундай бурқиб келардики, гўё баҳорнинг ўзи қирқ иккинчи палатага кириб келаётгандай (Б. П о л е в о й).*

Ўхшатиш эргаш гапли қўшма гапда компонентларнинг ўринлашиши турличадир. Эргаш гап бош гап билан *-ки* ёрдамчиси орқали

бириққанда, бош гапдан кейин келади. Бундай қўшма гапларда бош гаптаги воқеа эргаш гаптагига нисбатан аҳамият бериб ай-тилади, эргаш гапта чоғиштириш ва ўхшатиш оттенкалари ифода-ланган бўлади: *Оппоққина нозик юзи қуёшда шундай тиниқ кўриндики, гўё у нурдан яратилгандай* (Ойбек). *Ҳозир мен сизнинг олдингизда шундай бир ноқулай аҳволдаманки, гўё сиз янги та-нишдай* (П. Турсун).

Эргаш гап *гўё, -гандай (-гандек), гўё... -гандай, каби* ёрдамчи-лар орқали бириққанда, турли стилистик талабга кўра бош гапдан олдин ёки кейин келиши мумкин: *Назokat деворга сирганиб ўзи-дан-ўзи ўтириб қолди, гўё биров авайлаб ўтқазиб қўйди* (А. Мухтор). *Гўё унинг қошида Ойсултон эмас, бошқа бир қиз тургандек, унинг кўзларига дадил тикиларди* (Б. Қербобоев). *Сиз келдингиз, гўё харобага офтоб тушгандай бўлди* (Ойбек). *Кечқурун-лари уйга кириб чироқни ёқсам жуда энгил тортаман, гўё уйга ўз фарзандларим учиб киргандай* (О. Гончар).

*-ган(и) каби (сингари), -ганга ўхшаб* ёрдамчилари эса кўпинча бош гап ичида — эга ва кесим состави орасида келади: *Репин ишлаган расмлар худди кўз ўнгингда жонли киши гавдалангани сингари, ажойиб ишланган* («Ўзбекистон маданияти»). *Йўл борган сари узоқлашиб кетаётганга ўхшаб, сира поёни кўринмасди* (Саид Аҳмад).

Эргаш гапнинг кесими *-гандай* ёрдамчисини олган, эргаш гап олдида *гўё (худди)* сўзлари ишлатилмаган бўлса, бош гапдан олдин келади: *Ҳамманинг қулфи дили очилгандек, мажлис қизиб кетди* (Ойбек). *Дори беморни тузатганидек, танқид камчилиқни тузатади* (Саид Аҳмад). *-гандай* ёрдамчисидан кейин *бўлмоқ, эмоқ, туюлмоқ* каби феъллар қўшилиб келганда, бош гапдан кейин келади. Шу сўзларсиз бош гапдан кейин келса, анормал ҳолат ҳисобланади: *Ўзбек грузинни севмоқ билан шод, Армани Ширинни севгандай Фарҳод* («Хат»дан). *Бизнинг ҳосилларни кўрган қардош халқ Қувонар уйига тўлгандай буғдой* (Ғ. Ғулом).

Ўхшатиш эргаш гаплари баъзан бош гапнинг ўртасида келиб, кириш конструкцияларига яқин вазифани бажаради: *Наимий байтни, гўё, бутун вужудини эҳтиросли нафосат қамрагандек, юраги эзилиб кетгандек, аянч ялворишли ярим йиғи оҳанги билан ўқиди* (А. Мухтор). *Қилтириқ Махсум, бу аччиқ товуш елкаси-га тепки бўлиб теккандай, дўкон эшигидан отилиб чиқди* (А. Мухтор). *Онахон, иссиқ елкасига биров муздек қўлини босгандек, сесканиб тушди* (А. Мухтор).

#### Пайт эргаш гапли қўшма гап

Пайт эргаш гаплар бош гаптаги ҳаракат, воқеанинг юзага келиш пайтини — вақтини билдиради. Бундай қўшма гапларда эргаш гап бош гаптаги ҳаракатнинг фақат пайтинигига билдириб қолмай, шунга боғланган ҳолда шарт ва сабаб оттенкаларини ҳам

кўрсатади. Лекин бундай гапларда пайт мазмуни сабаб, шарт маъноларидан устун туради. Сабаб, шарт маънолари унга қўшимча бўлиб келади. Ёки аксинча, пайт кучсизланиб, бошқа маънолар устун бўлади: *Бозорнинг ғовур-ғувури, турли-туман оламон билан тўла «Чорсув»га яқинлашгач, Тўғонбек бирдан тўхтади (Ойбек). Узоқ кенгашдан сўнг бирон маъқул чора топилмагач, ёғочдай қотган, жунсиз, тақир пўстақда, ҳужра тўрида ўтирган Алоиддин Машҳадий кичкина гавдаси билан енгилгина қўзғалиб, узун печи осилган катта саллали бошини чайқади (Ойбек).*

Мисолларнинг биринчисида соф пайт, иккинчисида пайт-сабаб мазмуни ифодаланган. Яна мисол: *Ефим тоға ўртага чиққандан кейин, атрофга қараса — ишчилар катта бир масалани муҳокама қилишяпти (А. Мухтор). Бўрон бўлса, зўр денгизлар чайқалар (Фозил Йўлдош). Модомики янги даврга киришни истар эканмиз, у ҳолда эски урф-одатларни ташлаш керак.*

Бу гапларнинг биринчисида соф пайт, кейингиларида пайт-шарт мазмуни ифодаланган.

Пайт эргаш гаплар бош гапга феъл формалари, кўмакчилар ва айрим юкламалар ёрдамида бирикади.

1. Феълнинг сифатдош формаси пайт эргаш гапни бош гапга бириктирувчи актив грамматик воситалардан ҳисобланади.

1) Сифатдошнинг ўтган замон шакли: а) келишик қўшимчалари билан келиб, эргаш гапни бош гапга боғлайди: *Онахон гап бошлаганда, шовқин яна тинди (А. Мухтор). Бой оғилхона олди билан дарвоза томон келаётганда, дала ёқдан от туёқларининг дупури, одамларнинг ғовур-ғувури эшитилди (Ҳ. Фулом);*

б) ҳам кўмакчи, ҳам келишик формаларини олган ҳолда компонентларни бир-бирига бириктиради: *Фабрика битгандан кейин, мана шунақанги чит ҳам мўл-кўл бўлиб, арзон бўлиб қолар-а, болам? (А. Мухтор). Сергей, Хохланов билан бирга кетгандан сўнг, Семён ёлғиз қолиб зерикди (С. Бабаевский);*

в) тўлиқсиз феълнинг эди, экан формалари билан бирга қўлланиб эргаш гапни бош гапга туташтиради: *Онахон эшикни қия очиб, Собиржонга мева-чева, чойнак-пиёла узатаркан, уларнинг гаплари қулоғига чалинар эди (А. Мухтор). Холмурод бораётган эди, чол кўзларини олайтириб дарвозани ёпиб олди (П. Турсун);*

г) пайт маъносини билдирадиган сўзлар билан бирга келиб, компонентларни боғлайди: *Бригадир Москвадан келган куни, мен ишга тушган эдим.*

2) Сифатдошнинг (-а)р аффиксини олган келаси замон формаси:

а) бўлишли, бўлишсиз формада жуфтланиб келиб, эргаш гапни бош гапга бириктиради: *Кун ботар-ботмас, биз йўлга чиқдик;*

б) бўлишсиз формада келишик қўшимчалари билан бирга келиб компонентларни туташтиради: *Концерт бошланмасдан, етиб келинг;*

в) бўлишсиз формадаги сифатдош *туриб*, *аввал* каби сўзлар билан бирга келиб қисмларни боғлайди: *Кун ботмасдан олдин, меҳмонлар тарқашди*.

2. Феълнинг равишдош формаси эргаш гапни бош гапга боғлайди:

а) *-(и)б* аффиксини олган равишдош орқали бирикади: *Янги ерлар очилиб, кўп киши кўчиб келди*. («Қўшиқ»дан). *Кеч кириб, ҳавонинг тапти қайтди* (С а и д А ҳ ма д).

б) *-гач* аффиксини олган равишдош билан бирикади: *Қишлоқ устидаги булутларни шабада ҳайдагач, ҳаво очилиб кетди* (И. Раҳим). *Улар бир оз жим ўтиришгач, Акбархўжа гап очди* (П. Турсун);

в) Равишдошнинг *-гунча* аффиксини олган формаси эргаш гапни бош гапга боғлайди: *Поезд кўздан йўқолгунча, тикилади у узоқ* (Ҳ. Олимжон). *Дўстлари келгунча, дoston шеърин, Мутлақо битказар, бу — Ғофур Ғулом* (Ғ. Ғулом);

г) *-май* аффиксини олган равишдош компонентларни бириктириш учун хизмат қилади: *Орадан кўп вақт ўтмай, идорага чоллар киришди* (А. Қаҳқор).

3. Шарт феъллари пайт эргаш гап билан бош гапни туташтириб келади: *Ростини айтсам, Онахон қизим, кўнглим яримта* (А. Мухтор). *Василий мактаб саҳнасида болаларни машқ қилдирса, катта-кичик келиб чекка-чеккадан томоша қилиб туришарди* (П. Турсун).

4. Феълнинг ҳаракат номи формаси билан кўмакчиси билан бирга келиб компонентларни боғлайди: *Ҳалиги ҳовлидан ўтиши билан, рўпарадаги эшикдан чарм портфель кўтарган озгингина бир одам чиқиб қолди* (А. Мухтор). *Қишлоққа салқин тушиши билан, колхоз саройининг катта саҳнидаги чироқлар ёнди* (И. Раҳим).

5. Компонентларни туташтиришда *демоқ* феълнинг маълум даражада роли бор:

а) *деса* шаклида келиб кўчирма гап характеридаги эргаш гапни бош гапга боғлайди: *Кетаман desa, жавоб бермади*;

б) *дегунча* формасида келиб компонентларни боғлайди. Бунда эргаш гап кўчирма гап характерида бўлиши шарт эмас: *Эшикдан биров келди дегунча, югуриб бориб саломлаш*.

6. *-ки* ёрдамчиси эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади: *Мана етти йилдирки, Найманчанинг томирига сув етиб одамларнинг руҳи яшарди* (А. Мухтор). *Икки йилдирки, район планни бажаролмай, область сводкасининг энг охирида қолади* (С а и д А ҳ ма д).

7. *-ми* юкласи компонентларни бириктириб келади: *Пахта очилдими — теримни бошлаб юборамиз*.

8. *Бор*, *йўқ* сўзлари пайт эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиб, эгалик аффикси ўрин-пайт келишиги қўшимчаси билан бирга қўлланади. Эргаш гаплар мана шу сўзлар орқали бош гапга бирикади: *Мен боримда шу ишларингизни битириб олинг*.



Юқоридаги ёрдамчилар иштирок этган айрим гаплар кириш конструкция бўлиб келиши мумкин: *Бу ер «Тўқув цехи», бўзчилар тили билан айтганда — дўжонхона (А. Мухтор). Ёғоч, тахта-нинг камчиллигини назарга олмаганда, ҳамма қурилиш материаллари тайёр (С. Бабаяевский)*. Булардан ташқари *кун, йил, вақт, замон, момент* каби отлар; *аввал, кейин, олдин, илгари* каби равишлар; *турмоқ, бўлмоқ, бошлаб* каби феъллар ҳам пайт эргаш гапни бош гапга бириктириш вазифасини бажаради.

*Шунда* сўзи аслида кўрсатиш олмоши бўлса ҳам пайт эргаш гапни бош гапга бириктиришда боғловчи сўз вазифасини бажаради: *Эшик тўсатдан тақирлади, шунда ҳаммамиз бегона киши эканлигини билдик*.

Пайт эргаш гапнинг шундай турлари борки, бундай эргаш гаплар ўзидан олдин келган бош гапга тааллуқли бўлган пайт ҳолларини изоҳлаб, уларга нисбатан «ажратилган бўлак» ҳисобланса ҳам, бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш пайтини билдиради. Бундай изоҳловчи пайт эргаш гаплари бош гап ичида — бош гапнинг олдида келган пайт ҳолидан кейин, унинг бошқа бўлақларидан олдин келади.

Изоҳловчи пайт эргаш гаплар бош гапдаги изоҳланаётган пайт ҳолига нисбатан тенг муносабатда, бош гапга нисбатан эса тобе муносабатда бўлади: *Эрталав, қуёш тоғлар тепасига кўтарилиши билан, ғарбда кулранг булутлар кўринди (И. Раҳим)*. Бундан бир ой олдин, қишлоқдаги олмазорлар — *гўё оппоқ момиқ булутларга ўралгандек текис гуллаганда, яшил далаларни безатган лолалар эса, қуёш нурларида худди қон томчиларидек порлаб ёнганда, икки отлиқ қишлоқдан чиқиб, тоққа қараб йўл олди (О. Ёқубов)*.

Баъзан бундай изоҳловчи пайт эргаш гапларидан олдин, изоҳланаётган ҳолдан кейин ҳол билан эргаш гап орасида бош гапдаги ҳаракатнинг бажарилиш пайтини янада аниқ кўрсатиб бериш учун кириш конструкцияси ишлатилади.

Одатда изоҳловчи пайт эргаш гаплар бош гапдан махсус тушувчи оҳанг билан — кичик пауза билан ажратилади. Кириш конструкция ҳам изоҳловчи пайт эргаш гап ва ҳол орасида келиб, улардан қисқа пауза билан ажралиб туради: *Кунларнинг бирида, ўтган кузда бўлса керак, пахта йиғим-терими охирлаб турганда, Ойқиз Бойчибарга миниб райондан қайтди (Ш. Рашидов)*. Бу мисолда бош гапнинг изоҳланаётган ҳоли (*кунларнинг бирида*), кириш конструкция (*ўтган кузда бўлса керак*), изоҳловчи пайт эргаш гап (*пахта йиғим-терими охирлаб турганда*), бош гап (*Ойқиз Бойчибарга миниб райондан қайтди*) бир-биридан маълум интонация билан ажралиб туради.

Пайт эргаш гаплар бош гапдаги ҳаракатнинг турли вақтда юзага келишини билдиради. Бундай қўшма гаплардаги замонга муносабат асосан икки хил бўлиши мумкин: бир вақтда юзага келадиган ёки кетма-кет юзага келадиган воқеалар ифодаланadi.

Пайт эргаш гапдаги ҳаракат, воқеа бош гапдаги ҳаракат, во-

қае билан бир вақтда юзага келади. Ҳаракатнинг бир вақтда бажарилиши компонентлардаги феъл кесимларнинг замон формалари ва уларнинг лексик составига кўра турлича бўлиши мумкин: нутқ сўзлаш momentiда бир вақтда бажариладиган ҳаракатлар, сўзлаш momentидан илгари юзага келган бир вақтдаги ҳаракатлар, бир печа марта такрорланиб, давом этиб турадиган бир вақтдаги ҳаракатлар ва бошқалар: *Давронов кўприк бошига келганда, Муродова темирчи билан гаплашиб турган экан* (И. Раҳим). *У ҳар инграганида, Сотиболди чаккасига буров солинган кишидай талвасага тушар эди* (А. Мухтор). *Ўртога ош қўйилганда, Хосиятхон ҳеч кимга билдирмай жўнаб қолди* (Сайд Аҳмад). *Жаҳл келганда, ақл қочади* (Мақол).

Ўзбек тили фактлари шуни кўрсатадики, компонентларни бири-бирига туташтирувчи бир ёрдамчи бир неча замон оттенкаларини кўрсатиши мумкин — бир хил ёрдамчи орқали бириккан қўшма гапда замон оттенкалари ҳар хил бўлади. Масалан, *-ган+да* ёрдамчиси орқали бириккан қўшма гапларда воқеа, ҳодиса ҳам бир вақтда, ҳам турли вақтда — кетма-кет юзага чиққан бўлади: *Саида кечқурун ҳужрасини ичкарасидан беркитиб олиб, хатни ёзишга киришганида, Умида деразадан бошини тикиб, ўртоқ Носиров келганлигидан дарак берди* (А. Қаҳқор). — Бир вақтдаги ҳаракатлар ифодаланган. *Телеграммани айтиб тамом қилганида, оқ халат кийган бир қиз кириб Ефимнинг қулоғига бир нима шивирлади* (А. Мухтор). — Кетма-кет юзага келадиган ҳаракатлар кўрсатилган. Шунга кўра, пайт эргаш гапларни бир вақтда рўй берадиган ва турли вақтда вужудга келадиган деб икки группага ажратмай, компонентларни бир-бирига туташтирувчи ёрдамчиларнинг функциясига қараб ўрганамиз. Бундай эргаш гаплар бош гапдаги воқеа, ҳаракат билан бир вақтда юзага келадиган ҳодисаларни ифодалайди: *Эсинг борида, этагингни ёп* (Мақол). *Меҳмонлар биз йўғимизда келишипти*.

Пайт эргаш гаплар бош гапдан олдин, кейин ёки унинг ўртасида келиши мумкин. Эргаш гапнинг турлича ўринлашиши компонентларни туташтирувчи ёрдамчиларга, стилистик талабга ва бадий асарнинг жанр хусусиятига боғлиқ.

Пайт эргаш гапни бош гапга туташтирувчи шундай ёрдамчилар борки, улар иштирок этган қўшма гапдаги компонентларнинг ўринлашиши деярли бир хил бўлади — эргаш гап доимо бош гапдан олдин келади. Кесимлари *-ган+ҳам эдики, -ганича йўқ эдики, -гунча бўлмади, -р экан, -ган экан, -ки, -ми, -(и)б* формасида бўлган эргаш гап бош гапдан олдин қўлланади: *Ўрта маълумотни кўрсатувчи шарафли ҳужжатнинг жигарранг жилдидаги оппоқ хатларига тикилган эдики, орқа скамейкадан бир аёл унинг елкасини силаб, илтимос қилди* (П. Турсун). *Ботирали йй суриб бораркан, Жўрабой ота Сергей билан гаплашиб орқароқда қолди* (Ҳ. Фулом). *Уй ичида оппоқ тутун айланар экан, Мاستонбиби хаёлга толди* (Сайд Аҳмад). *Етти йилдирки, район планни бажаролмай, область сводкасининг энг охирида қолади* (Сайд

Аҳмад). *Сора буви ўз ҳаётидан гап очдим* — ҳаммамиз ёнига тўпланишиб олардик.

Қўшма гап составидаги айрим бўлақлар аҳамият бериб ажратиб айтилса, эргаш гап бош гап орасида келиши мумкин. Бундай эргаш гапларни бош гапга бириктирувчи восита равишдошнинг *-гач, -гунча* аффиксини олган формалари, сифатдошнинг *-ганда, -ган вақтда, -гандан кейин* каби шакллари, *-са* аффиксини олган шарт майли формаси, феълнинг ҳаракат номи шакллари ва бошқа шунга ўхшаш ёрдамчилар ҳисобланади: *Полвон то улар келгунча, ўзини панага олиб турди* (Сайд Аҳмад). *Ўқтам, йўл сал ўн-ғайсиз бўлса, тиканакли ўсимликлар учраса, дарҳол Комилага кўмаклашишига тиришар эди* (Ойбек). *Ашула ҳеч ким кутмаганда, бирдан тўхтаб қолди* (А. Мухтор). *У, дадаси кетгач, дарҳол ўрнидан турди* (Ш. Рашидов). *Семённинг погонлари армиядан бўйлаш тўғрисида буйруқ эълон қилиниши биланоқ олиб ташланган эди.*

*-гач, -гунча, -са, -ганда* каби ёрдамчилар орқали бош гапга бириккан эргаш гаплар қўшма гапнинг кейинги компоненти бўлиб келиши мумкин. Бу хилда қўлланиш шеърый асарлар ва кўчирма гапдан кейин келган автор гапида учрайди: *Унутиш мумкинми сизни, юракда — Ватан ишқи бўлса, қизиб турса тан* (М. Бобоев). *Устида малла, шиладир элни, қўлга киргунча мол ила қизи* (Ҳамза). *Келиб қолгай денг, албатта Очилгунча гулу боғлар* (Ҳамза). *Мурод ота Шоҳимардон курортига кетдилар, — деди йигит унинг олдига чой келтиргач* (Сайд Аҳмад).

Эргаш гапнинг кесими *-гунча, -гач, -са, -ганда* каби ёрдамчиларни олганда бош гапдан олдин, кейин ёки унинг ўртасида келиши мумкин.

#### Ўрин эргаш гапли қўшма гап

Ўрин эргаш гап бош гапдаги ҳаракат, воқеа юз берадиган, бошланадиган ёки йўналадиган ўринни билдиради. Бундай қўшма гапларда эргаш гап ва бош гапдаги ўринга муносабат бири-бирига мосланиб кўрсатилади.

Ўрин эргаш гап бош гапга феълнинг шарт ва бўлишсизликни ифодаловчи буйруқ майли формалари орқали бирикади: *Шамол қай томонга эсса, майсалар ҳам шу томонга бошини эгади* (Ш. Рашидов). Бундан ташқари, ўринга муносабатни билдирувчи нисбий сўзлар ҳам компонентларни бириктирувчи восита саналади.

Қуйидаги сўзлар ўрин эргаш гапли қўшма гапларда нисбий сўз бўлиб келади:

а) эргаш гапда *қай ер* (қаер) бош гапда *ўша* (*шу, у*) ер сўзлари ишлатилади: *Қаерда ўқишга талаб кўпайса, у ерда янги мактаб солиш ҳеч гап эмас* (П. Турсун);

б) эргаш гапда *қай*, бош гапда *шу* сўзлари қўлланади: *Сенинг юрагинг гули қайда очилур бўлса, булбул ҳам шунда сайрар*,

Ҳасанхон қайда бўлса, қий-чув ҳам шунда бўлур («Ўзбек халқ дostonлари»);

а) эргаш гапда қай (қайси) томон, бош гапда шу (ўша) томон сўзлари иштирок этади: *Шамол қай томонга эсса, майсалар ҳам шу томонга бошини эгади* (Ш. Рашидов). *Қайси томонда яхши ер бўлса, шу ерни зўрлик билан қўлга киритдилар* (С. Айний).

Ўрин эргаш гап бош гапдаги ўринга муносабатни кўрсатувчи сўзларнинг маъносини изоҳлайди. Бу сўзлар кўрсатиш олмоши ва ўрин билдирувчи *ер, томон, жой* каби отларнинг қўшилишидан ташкил топиб, бош гапдаги феъл кесим олдида ўрин ҳоли бўлиб келиши ёки қўшма кесим составида қўлланиши мумкин. Қўшма кесим бўлиб келганда уларнинг кўмакчи қисми бўлмоқ феъли билан ифодаланади: *Кўз қаерда бўлса, меҳр ҳам шу ерда бўлади* (Мақол). *Соф виждонли Одина қаерда бўлса, унинг севгилиси Гулбиби ҳам шу ерда бўлади* (С. Айний). *Кўпчилик қаерда бўлса, сен ҳам шу ерда бўл* (И. Раҳим).

Одатда эргаш гап томонидан изоҳланаётган, маъноси конкретлаштирилаётган *шу ерда, шу жойга, шу томонда* каби сўзлар эргаш гапдаги қаерда, қайси жойга каби сўзлар билан кўпинча бир хил келишик формасида келади. Нисбий сўзлар баъзан келишикда мослашмай келиши ҳам мумкин. Ўрин эргаш гапли қўшма гап бўлиш учун ҳар икки компонентдаги нисбий сўз ҳам ўрин келишиклари формасида қўлланиши керак. Агар составида ўрин келишиклари аффиксини олган қаер, қай томон, қайси ер каби сўзлар бош гапдаги шу келишик формаларида бўлмаган *ўша ер, ўша томон* каби сўзларни изоҳласа, у гап ўрин эргаш гапли қўшма гап саналмайди. Чунки ўрин эргаш гап бош гапдаги ўрин ҳолини изоҳлайди: *Қаерга халқимиз қўл урса, шу ер обод бўлади. Бўрон қаерга борса, ўша ер харобазорга айланади* (Ш. Рашидов).

Бу мисоллардаги эргаш гаплар бош гапда белгини кўрсатувчи олмошни изоҳлаб келганлиги учун аниқловчи эргаш гапли қўшма гап саналади.

Ўрин келишиклари формасида келган нисбий сўзлар баъзан келишикда мослашмаган бўлсалар ҳам, улар ўрин эргаш гапли қўшма гап бўлади: Нисбий сўзлар эргаш гапда жўналиш, бош гапда ўрин-пайт келишигида қўлланади: *Биз қаерга дўстлик қўлини чўзсак, шу ерда халқ бизни олқишлайди. Ҳиндистоннинг қаерига бизнинг раҳбарларимиз борса, шу ерда халқ уларни шодлик билан кутиб оларди* (Газетадан).

*Қаерга бошинг суқилса, шу ерда иш пачава* (Н. Островский).

Эргаш гапда ўрин-пайт, бош гапда жўналиш келишик аффиксини олган нисбий сўзлар қўлланади: *Қорахон подшонинг Ширвон эли қайда бўлса, Равшанбек ҳам шу ерга онасидан сўрамай, отасига билдирмай жўнади* («Ўзбек халқ дostonлари»). *Қаерда дои-*

ра товуши эшитилса, ўша ерга «доира хабар» бўлиб кириб борамиз (С. Айниё).

Айрим вақтда эргаш гапдаги ўрин равиши бошқа бўлакларга нисбатан, аҳамият бериб айтилгани учун -ки ёрдамчиси қўшиб ишлатилади: *Қаердаки раис яроқсиз бўлса, ўша колхозда тартибсизлик ҳукм суради, иш пачава бўлади* (Г. Николаева). *Қаердаки сув мўл бўлса, у ерда табиат чиройли бўлади*.

Айрим эргаш гапларнинг кесимлари от кесим шаклида келиб, экан тўлиқсиз феъли билан бирга қўлланади: *Қаерда бекорчилик бор экан, у ерда бемаънигарчилик авж олади* («Муштум»).

От кесим шаклида ифодаланган эргаш гап кесимларидан кейин эса тўлиқсиз феъли ҳам ишлатилади. *Қаерда саодат қуриб, ошиён, халқи ҳаётдан миннатдор эса, Шу ерда қўшиқдан жанранглаб осмон, Меҳнатдир муҳаббат, шарафдир бўйса* (Ғ. Ғулом).

Ўрин эргаш гапли қўшма гапда қўлланадиган нисбий сўзлар доим эргаш ва бош гапнинг кесимларига боғланиб келмасдан, бошқарувчи сўзи феъл бўлган айрим оборотларнинг маълум бўлакларига боғланиб келиши мумкин: *Мелиполвон қаерга бориб, деворни емира бошласа, Олахўжа тезда шу ерга бориб деворни бояғидай маҳкам қучоқлаб ётиб олади* (П. Турсун).

Бу мисолдаги қаерга, шу ерга нисбий сўзлари ҳар икки компонентнинг феъл кесимига (*емира бошласа, ётиб олади* сўзларига) боғланмай, ҳар икки компонентдаги *бориб* сўзига тобелангандир.

Ўрин эргаш гап деярли ҳамма вақт бош гапдан олдин қўлланади: бундай қўшма гаплардаги бир-бирига мос бўлиб ишлатилган нисбий сўзлар у компонентлар ўрнининг алмашилишига унча йўл бермайди. *Сен қаерга борсанг, мен ҳам неварамни шу ерга олиб бораман* (А. Қаҳҳор). *Катта арава қабёқа юрса, кичик арава ҳам шу ёққа юради* (Мақол). *Зулхумор ойимлар қаерда бўлсалар, сўзга ўратилган майна ҳам шу ерда* («Ўзбек халқ дostonлари»). *Қаерда ғўзага асалари кўп ёпишса, ўша ерда пахта ҳосили мўл бўлади, асал ҳам* (Ҳ. Назир).

### Сабаб эргаш гапли қўшма гап

Сабаб эргаш гап бош гапдаги ҳаракат, воқеанинг юзага келиш сабабини, асосини билдиради. Бундай қўшма гапларда эргаш гап сабабни кўрсатса, бош гап шу сабабдан келиб чиқадиган натижани ифодалайди: *Султонмурод подшолардан афзал, чунки оламнинг хазинаси унинг бошига жамланган* (Ойбек). *Бу эҳтимолдан узоқ, чунки бизнинг ҳеч қайсимиз директор эмасмиз* (П. Қодиров). *Олимжон хатни ўқий олмади, чунки кабинетга бюро аъзолари йиғила бошлаган эди* (Ш. Рашидов). *Шошиш керак эмас, чунки бу йил тошқин хавфи йўқ* (А. Қаҳҳор).

Сабаб эргаш гаплар мазмунан иккига бўлинади: реал сабаб мазмунини билдирувчи эргаш гаплар; реал бўлмаган, тахмин-

ланган, гумон тутилган мазмунни ифодаловчи эргаш гаплар ёки гумон-сабаб эргаш гаплари.

1. Сабаб эргаш гап бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг юзага келишидаги аниқ, реал сабабни кўрсатади. Бундай эргаш гаплар бош гап билан сабаб боғловчилари, феълнинг сифатдош, равишдош формалари, кўмакчилар, бирикмали боғловчи сўзлар, айрим юкламалар орқали бирикади: *Олимжон хатни ўқий олмади, чунки кабинетга бюро аъзолари йиғилиша бошлаган эди* (Ш. Рашидов). *Бизнинг турмушимиз унга ёқмади, шунинг учун мен рози бўлмайман. Бу уй илгари бедахона бўлганидан, дарчаси ҳам йўқ эди* (Ойбек).

2. Сабаб эргаш гапнинг иккинчи тури бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг юзага келишидаги аниқ сабабни эмас, гумон қилинган, тахмин тутилган ноаниқ сабабни билдиради. Сўзловчи учун бош гапдаги ҳаракатнинг бажарилиш сабаби номаълум бўлади. Бундай эргаш гаплар бош гапга *шекилли, -са керак, -ми* ёрдамчилари орқали бирикади: *Климов қизиқроқ гап айтди шекилли, Жўрабой бутун гавдасини ларзага келтириб кулди* (Саид Аҳмад). *Сайфулла дарча тагида ўтирган бўлса керак, Холмурод шошилмай қараб турди* (П. Турсун). *Бола бир нарса чақиб олди, бирдан ғиншиб қолди.*

Сабаб эргаш гапли қўшма гапда ёрдамчиларнинг қўлланишига ва стилистик талабга кўра эргаш гап бош гапдан олдин, кейин ёки унинг ўртасида келиши мумкин.

Сабаб эргаш гапли қўшма гапнинг компонентлари *-ганидан, -гани учун* (сабабли, бўлса керак туфайли, кейин, орқасида), *-иб, -гач, -май, -ми, шекилли, шунинг учун* ёрдамчилари орқали бирикканда эргаш гап бош гапдан олдин келади: *Халқ орасида шовқинсурон кўтарилганидан, Иброҳим сўздан тўхташга мажбур бўлди* (С. Айний). *Дарё тошганлиги учун, экиннинг ярми нобуд бўлди. Сув сатҳини шамол қалқитгани туфайли, дарё шовқини кучайди* (Ҳ. Фулом). *Янги ерлар очилиб, кўп одам кўчиб келди. Проекторнинг ёруғини кўргач, кўнгли яйраб кетди* (П. Турсун). *Биров эшикни очди шекилли, ҳамма бирдан эшик томонга қаради. Аёл унамади, шунинг учун чол қопни тўлдиршига мажбур бўлди* (Ойбек).

Компонентларнинг бу хилдаги тартиби ўзгарса, бош гапга ортиқ аҳамият берилган бўлиб, эргаш гапдаги сабаб мазмунига кам аҳамият берилган, қўшимча илова тарзида айтилаётгандай бўлади.

*-ми, шекилли, -иб, -май, шунинг учун* ёрдамчилари иштирок этган эргаш гапни бош гапдан кейин деярли қўллаб бўлмайди.

Сабаб эргаш гаплар бош гапнинг эга составига аҳамият бериб айтилса, унинг ўртасида келиши мумкин. Компонентлари *-ганидан* (*-гани сабабли, -гани учун*), *-май, -иб, гач, шекилли, -са+керак* ёрдамчилари орқали бириккан сабаб эргаш гап бош гап ўртасида келиши мумкин. *Мурод электр нури тушиб турганидан уни кўрмасди* (Саид Аҳмад). *Унинг болаларча, қўнғироқ*

товуши зал кенг ва тинч бўлганидан, ўзи кутгандан ҳам кучлироқ жаранглаб кетди. Мен икки кундан бери дарагингиз бўлмагани учун, сизни қидира бошладим. Одамлар эса қурилиш вақтинча тўхтагач, дала ишига ўзини урди (С а н д А ҳ м а д).

Негаки, чунки, шунинг учун, сабабки каби боғловчилар орқали бош гапга бирикқан эргаш гапларнинг ўртада қўлланиш ҳолати деярли учрамайди.

Сабаб эргаш гапли қўшма гапнинг компонентлари чунки, негаки, сабабки, -ки ёрдамчилари орқали бирикқанда, бош гап эргаш гапдан олдин келади: *У бундай сўзнинг кучи ва қувватига катта аҳамият берарди, чунки одамнинг салбий сифатларини акс эттирувчи бир сўз унинг нешонасига тамға бўлиши мумкин эди* (Ш. Рашидов). Собир Эрматов янги ваъдасини албатта бажаради, негаки, у бутун звеносига бош бўлиб мардларча ишга киришган (Ойбек). Унинг жаҳл устида районга кетганлиги аниқ бўлиб қолди, чунки ўз қишлоғига бу хилда боласини ташлаб кетмас эди (А. Қаҳҳор). Гапни очиқ қилиш авторга шунинг учун зарурки, Семённинг зўр ҳавас билан ишга киришганини кўрган одамлар бировнинг ўйини қандайдир шахсий манфаатни кўзлаб ишламоқда, радист пулемётчи йигит жуда айёр одам экан-ку деб айтмасин (С. Бабаевский).

Бу хилдаги қўшма гап компонентларини бириктирувчи ёрдамчилар ўзгарса (чунки, негаки сўзлари шунинг учун билан алмашса); эргаш гап бош гапдан олдин келиши мумкин. Лекин негаки, чунки ёрдамчилари орқали бирикқан эргаш гаплар бош гапдан олдин, шунингдек бош гап ўртасида ишлатилмайди: *Сен уйда ўтир, негаки меҳмонлар бор, — Меҳмонлар бор, шунинг учун сен уйда ўтир. (Негаки меҳмонлар бор, сен уйда ўтир деб қўллаб бўлмайди).*

Демак сабаб эргаш гапли қўшма гап компонентларининг ўринлашишида ёрдамчиларнинг роли катта. Маълум ёрдамчилар борки, улар фақат эргаш гап олдин келганда, қўлланади, айримлари борки, улар эргаш гап бош гапдан кейин келгандагина ишлатилади.

### Мақсад эргаш гапли қўшма гап

Мақсад эргаш гап бош гапдаги ҳаракат ёки воқеанинг қандай мақсад билан юзага келишини кўрсатади. Бундай қўшма гапнинг компонентларини асосан *деб* (дея), *учун* ёрдамчилари орқали бирикади: *«Ил игна билан қудуқ қазиш» деган қадимги фикрга ҳужра-ларнинг андасани ёрқин бир мисол бўлсан деб, бир замонлар меъмори санъатда толиби илмлар шу андасани қабул қилган бўлсалар эҳтимол* (Ойбек). *У, эсини ўнглаб, томошабин тўпланмасин учун дадасига жеркиброқ «юринг» деди* (А. Қаҳҳор).

Мақсад эргаш гаплардаги орзу қилинган, ўйланган тахминий мақсадни ифодалаш учун эргаш гап олдидан *зора* (зораки) сўзи келтирилади. Бундай эргаш гаплар бош гапдан олдин, кейин келиши мумкин: *Бу йил илк баҳорда уч қишлоқни ошиб, бир йигит-*

ни кўргани бордим, зораки ўғилларимнинг тўпидан бўлса деб (Ойбек). Зора хўжайиннинг кўнгли бир оз ёзилса деб, меҳмон гаплашади, ҳасратлашади (А. Мухтор).

Эргаш гапни бош гапга боғлаш учун «деган умид билан», «деган ниятда» каби бирикмалар ҳам ишлатилади. Мақсад эргаш гапли қўшма гапнинг бундай формалари жонли тилда кўпроқ ишлатилади: *Сўзим унга қандай таъсир этаркан деган ниятда диққат билан унга тикилди* (А. Қаҳқор). Токчаларга қаланган китобларнинг қарийб ҳаммаси уларга таниш бўлгани учун, бирон янги асар бормикан деган умид билан ялли кўз югуртиб, кейин дарича тағига тиз чўкишди (Ойбек).

Мақсад эргаш гапли қўшма гапда компонентлар турли стилистик приёмларга ва қисмларни туташтирувчи ёрдамчиларнинг қўлланишига кўра турлича ўринлашади.

Эргаш гап бош гап билан деб, учун ёрдамчилари орқали бирикканда эргаш гап бош гапдан олдин келади: *Юртимиз шоҳилар билан тўлсин деб, Озод ҳур халқим шойи кийсин деб, Топширдик ўн минглаб тоннадан пилла... Серёжа уйғониб кетмасин учун, лампани қоғоз қалпоқ билан беркитдим* (С. Бабаевский). Бу хилда бирикадиган эргаш гап орқали бош гапдаги ҳаракат-воқеанинг юзага келиш мақсади изоҳ тарзида бериладиган бўлса, эргаш гап бош гапдан кейин қўлланади: *Тол экдим сув бўйига, Соя-салқин бўлсин деб, Ғайрат қилган ботирлар Салқинда дам олсин деб* (Қўшиқ). *Колхозлар кўприк солди, Қизил карвон ўтсин деб, Бизнинг терган пахтамыз Давлатга тез етсин деб* (Қўшиқ).

Эргаш гап бош гапда аҳамият бериб айтилган бўлақдан кейин бош гапнинг ўртасида келади: *Собиржон Онахон ва қизлари бунга пайқаб қолмасин деб, уйдан чиқиб кетишларга, хайрлашишларга парвосиз кўринмоқчи бўларди* (А. Мухтор). *У, эсини ўнглаб томошабин тўпланмасин учун, дадасига жеркиброқ «юринг» деди.* (А. Қаҳқор).

## Шарт эргаш гапли қўшма гап

Шарт эргаш гап бош гапдаги воқеанинг қандай шарт билан юзага келганини ёки юзага келажагини билдиради. Бундай эргаш гаплар сўзловчи учун ҳар уч замон бўйича реал равишда юзага келадиган ҳаракатни ёки тахмин қилинган воқеани ифодалайди. Шунга кўра шарт эргаш гапларни реал ва ирреал (тахмин қилинган, гумон тутилган) деб иккига бўлиш мумкин.

1. Реал шартни билдирувчи эргаш гап бош гапдаги ҳаракатнинг маълум шарт билан юзага келишини, ундаги шарт аниқ эканлигини кўрсатади.

Бундай эргаш гаплар бош гап билан феълнинг шарт формаси, ўтган замон сифатдоши + ўрин-пайт келишиқ қўшимчаси, келаси замон сифатдоши + экан тўлиқсиз феъли, равишдошнинг бўлишсиз шакли, *йўқса, бўлмаса* ёрдамчилари орқали бирикади.



Булардан ташқари эргаш гап бошида *агар, борди-ю, башарти, мабодо* сўзлари қўлланиб келиб, шарт мазмунини кучайтириб, таъкидлаб кўрсатиш учун хизмат қилади. Кўпинча бу сўзлар иштирок этган эргаш гапда эга қўлланган бўлади, шу сўзлар иштирок этмаган компонентларда эса, эгаларнинг қўлланмаслик ҳолати кўп бўлади.

Реал шарт эргаш гапнинг кесимлари турлича шаклланади.

Эргаш гап бош гапга *-са* орқали боғланганда, эргаш гапнинг кесими кўпинча феъл кесим бўлади ва эргаш гапдаги воқеа юзага келиши билан бош гапдаги ҳаракат-воқеа юзага чиқажаги баён қилинади: *Меҳнат қилсанг, бахтинг очилади* (Ш. Рашидов). *Истасанг, шу соатнинг ўзида югурамиз* (Ойбек). *Агар умумий мажлис қарор чиқарса, шу пулларнинг ихтиёрини сенга топшираман* (Саид Аҳмад).

Компонентлари *-са* орқали бирикадиган реал шарт эргаш гапли қўшма гапларда бирор ҳаракат-воқеанинг юзага келиши кўрсатилиши билан бирга шунга боғланган ҳолда гумон, таажжуб, фараз қилиш, онт ичиш, сабаб каби бир қанча қўшимча оттенкалар ифодаланади.

Реал шарт эргаш гапнинг кесими феълдан бошқа сўз туркумлари орқали ифодаланганда шарт феъли формасидаги *бўлмоқ* сўзи ишлатилиб, эргаш гап бош гапдаги воқеанинг юзага келиши шартини билдиреди: *Агар сиз ҳақиқатан ерсиз бўлсангиз, тез кун ичида ер сизники бўлади* (А. Қаҳҳор). *Лашкарбоши уста бўлса, душман оёғи осмонда. Элнинг, юртнинг бахти барқарор бўлса, салтанат ҳам бехатар бўлади* (Ойбек). *Қалб саломат бўлса, ақл ҳам фикр ҳам саломат бўлади* (Саид Аҳмад).

Айрим вақтда эргаш гапдаги шарт аффикси *-са* дан кейин маънони чегаралаб, айириб кўрсатиш учун *-гина* элементи; маънони кучайтириш, эътиборни шунга қаратиш учун *-чи* элементи қўшиб ишлатилади: *У гапи ўтадиган бўлсагина ёки унинг гапидан бировга фойда тегишига ақли етсагина, гапиради* (Ш. Рашидов) *Мажбуриятни тўла бажарсаккина, кўчма қизил байроқ биз томонда* (А. Қаҳҳор). *Борди-ю иш кўнгулдагидай бўлиб чиқмаса-чи, артель очиш қийин бўлади* (А. Мухтор). *Агар келиб қолса-чи, бу шаҳарларни иккинчи кўролмайман-а?* (Ҳамза).

Баъзан *-чи* элементи иштирок этган шарт эргаш гапларда илтимос, ўқиниш, қисташ, буюриш оттенкалари ҳам англашилиши мумкин: *Хўп дея қолса-чи, биз кетар эдик. Қошинг қора бўлгунча, кўзинг қаро бўлса-чи* (Қўшиқ).

Айрим вақтда эргаш гапнинг кесими составидаги феъл *-моқчи* аффиксини олган сўз билан ёки ҳозирги замон сифатдоши орқали ифодаланиб экан тўлиқсиз феъли билан бирга қўлланади: *Назokat ишингизга кўмаклашмоқчи экан, хурсанд бўлишингиз керак* (Саид Аҳмад). *Агар эрингиз ҳозиргача ўзининг кимлигини танитмай келаётган экан, биз уни анча ҳушига келтириб қўямиз*.

Реал шарт эргаш гапнинг бу турида составли кесимнинг етакчи қисми феълдан бошқа сўз туркумлари билан ифодаланиб, бош гап-

га бирикиши мумкин: *Мен бор экан, ҳеч кимдан қўрқманг* (Ш. Р а ш и д о в). *Модомики менинг тарбия доирасида ишлашим зарарли экан, четланиш менинг инсоний бурчимдир* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Ер юзида советлар бор экан, озодлик қуёши асло ботмайди* (М. И б р о ҳ и м о в). *Дарахтнинг илдизи сувда экан, ундан мева умид қилиш мумкин*.

Шарт эргаш гапларни бош гапга боғлашда *-ми* юкламаси ёрдамчи сифатида ишлатилади. Сўроқ юкламаси *-ми* иштирок этган шарт эргаш гапларда, сўроқ мазмуни англашилмай, шарт одатдагидан кўра кучайтириброқ берилган бўлади.

Реал шарт гапнинг феъл кесими бўлишсиз формадаги равишдош орқали ифодаланиб бош гапга боғланиши мумкин.

Масалан: *Филҳақиқат шабнам кўрмай, Гул япроқлаша олурми?* (Ҳ а м з а) *Ер кўкармай, мол тўймас. Жафо чекмай, жонона қайда?*

Айрим вақтда эргаш гапнинг феълнинг буйруқ-истак майли формасида келган кесимлари *-чи* элементи билан бирга келиб бош гапга боғланади. Бундай қўшма гапларда бош гапдаги воқеанинг юзага келишидаги одатдагидан кўра ортиқ шарт ифодаланади. Бундай эргаш гаплардаги кесим составининг иптонацияси ҳам кучли бўлади: *Ишдан қайтишда қизимга конфет олиб келмайинчи, нақ қиймат қилиб юборади* (С а и д А ҳ м а д). *Бир нарса десинчи, бошида тегирмон тоши юргизаман* (А. М у х т о р).

Ирреал шарт эргаш гап бош гапдаги ҳаракат, воқеанинг юзага келишида тахмин қилинган, тусмол билинган шарт мазмунини билдиради. Бундай эргаш гап бош гап билан қуйидагича боғланади:

1) Эргаш гапнинг кесими *-са эди* ёрдамчиларини олиб бош гапга бирикиши мумкин. Бундай қўшма гапларда бош гапнинг келаси замон сифатдоши орқали ифодаланган феъл кесими составида ҳам *эди* тўлиқсиз феъли иштирок этган бўлади: *Агар мамлакатда жабр-зулм бениҳоя авж олмаса эди, ишқингиз қаро киймас эди* (О й б е к). *Қўзим илгари очилган бўлса эди, мен ўз юрагимни бўриларга едирар эдимми?* (О й б е к). *Агар бўлмасайди революция, шаҳарлар тарихдан ўчгуси эди* (Ғ. Ғ у л о м). *Агар менга чин юракдан ёрдам берсанг эди, мен буни энга олардим* (С. Б а б а е в с к и й).

Баъзан бундай ирреал шарт эргаш гапларнинг кесим составидаги *эди* тўлиқсиз феъли қўлланмаса ҳам, бош гапдаги кесим составида қўлланган *эди* тўлиқсиз феълига, эргаш гапдаги мазмунга кўра тахмин қилинган шарт англашилиб туради: *Сизнинг гапингизга кириб қизимни, қизгинамни Мирзачўлга юбормасам, шу кунлар бошимга тушмас эди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Толемизго шундай ақлли одам бўлмаса, сен билан бизга бундай мактаб қайди эди* (П. Т у р с у н). *Қудратим етса, тўя сўяр эдим* (Ҳ а м з а). *Агар правления розилик берса, ғўзапояларни юлар эдик* (С а и д А ҳ м а д).

2) Ирреал шарт эргаш гапнинг феъл кесими ўтган замон сифатдоши + ўрин-пайт келишик аффикси + *эди* тўлиқсиз феъли

(-ганда эди) ҳолида келиб бош гапга бирикади: *Сафар анжомлари тайёр бўлганда эди, аллақачон жўнаган бўлар эдик* (О й б е к).

3) Ирреал шарт эргаш гапнинг кесими -*гудай бўлса* ёрдамчилари воситаси билан бош гапга бирикиб, бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг юзага келишида тахмин қилинган шартни ифодалайди: *Агар душманларимиз мамлакатимизнинг тинчлигини бузгудай бўлса, қўлимизга қурол олиб халқни душманга қарши бошлаш учун ўқидик* (П. Т у р с у н). *У бир нарса дегудай бўлса, ҳаммаси қулоқ солиб туришади* (Т. К а и п б е р г е н о в). *Отамурод мажлисда сўзга чиққундай бўлса, у қулоқларини қўллари билан беркитиб олади. Агар биронтаси итоат қилмай қолгундай бўлса, сен ишга туш* («Афғон эртаклари»).

4) Шарт эргаш гапнинг кесими -*са экан* ёрдамчисини олиб, эргаш гапдаги воқеанинг юзага келмаган, тахмин қилинаётганлигини билдиради. Одатда бундай қўшма гапларда кейинги компонент — бош гапнинг кесими ҳам феълнинг шарт майли формасида келади: *У мени таниса экан, уйига борсам. Ўзи бу ҳунарни ҳурмат қилса экан, унга ўргатсак*. Бундай қўшма гаплар жонли тилда кўпроқ қўлланади.

Бош гапдаги кесим составида эди тўлиқсиз феъли иштирок этган «*Ҳавасинг келса, ўқигин эди*» типдаги гаплар ирреал эмас, реал шартни кўрсатади.

Булардан ташқари умуман шарт эргаш гапли қўшма гапларда компонентларни бириктирувчи шарт майли формасидаги феъллар билан бир қаторда *борми* сўзи ишлатилади. Бу сўз иштирок этган эргаш гапларда қатъий шарт мазмуни ифодаланиб, эргаш гаплардаги шарт огоҳлантириш, эҳтиёт мазмунларини ҳам англатади.

Шарт эргаш гапли қўшма гапда компонентларни боғлаш учун *демоқ* феъли ҳам ёрдамчи сифатида қўлланади. Одатда бундай эргаш гаплар бошқа эргаш гаплардагидек, кўчирма гап тарзида тузилиб, мазмунан кўчирма гапдан бир оз четлашган бўлади. *Демоқ* феъли бундай қўшма гапларда *деса* шаклида қўлланади: *Агар даврада кураш тушган полвон рақибига суяброқ ур деса полвон эмас* (С а и д А ҳ м а д). *Уйланаман десанг, қишлоғимизда ҳам яхши қизлар бор* (С а и д А ҳ м а д). *Ҳозир десанг, мен ҳозирмин* (Ҳ а м з а).

*Деса* орқали бош гапга боғланадиган шарт эргаш гапларда умумлашган шахс берилиши мумкин: *Бўлай десанг, сен одам тенг қўлингга қурол ол* (Ҳ. О л и м ж о н).

*Демоқ* феъли -*гунча* аффикси билан бирга қўлланиб, бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш пайти ва шартини билдиради: *Қачон даштда қолдим дегунча, тўғри сизларникига келаверман* (С. Б а б а е в с к и й).

Баъзан шарт эргаш гапларнинг кесими составида *туриб*, *тақдирда* сўзлари келиб, бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш шартини кўрсатиши мумкин: *У келмасдан туриб, мен бормайман — у келмаса, мен бормайман. Бу доиралар халқаро вазиятдаги кескинлик юмшаган тақдирда, яна миллион-миллион кишилар Ши-*

молий Атлантик блоки ҳақиқатда тинчлик иши учун асосий хавф эканлигини тушуниб қолдилар, деб ҳам қўрқмоқдалар (Газетадан).

Шарт эргаш гапли қўшма гапнинг бош гап қисмида *ундай бўлса, шунда, у вақтда* каби сўзлар ва бирикмалар иштирок этиб, эргаш гап шу сўзларнинг маъносини конкретлаб, изоҳлаб келиши мумкин. Бу сўзлар функциясига кўра бир оз равишга яқинлашган бўлади: *Агар йигит бўлсанг, юрагингда гарддек чўғ бўлса, у вақтда оёғимга йиқиларсан* (О й б е к). *Екса агар унга бу сўзим шу чоқ менга ёғлиқ иш тайин* («Муштум»). *Агар Сергей Тимофеевич ёрдам бермаса, унда нима қилишимизни билмайман* (С. Б а б а е в с к и й). *Мана шу партия чизиб берган йўлдан қилча тойсам, унда гуноҳим ўзимда* (С а и д А ҳ м а д).

Бундай қўшма гапларда шарт эргаш гап бош гапдаги *унда, ундай бўлса, у вақтда* сўзларининг изоҳловчиси саналади. Бу сўзларни қўлламай эргаш гап билан бош гапни бириктириб, шарт эргаш гапли қўшма гап ҳолида бериш ҳам мумкин: *Мана шу партия чизиб берган йўлдан қилча тойсам, гуноҳим ўзимда*.

Шарт эргаш гапли қўшма гапларда бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг қандай шарт билан бажарилишини ифодалашда бош гапдаги воқеа аниқ юзага чиқишини ёки унинг бажарилиши эҳтимол тутилганлигини кўрсатиш учун бош гап қисмида *албатта, эҳтимол, балки* каби сўзлар иштирок этади: *Чойхонадами, чайла ё пайкалдами, тўртта одам жам бўлса, албатта ҳосил ҳақида, план, центнер ҳақида гап бўлади* (С а и д А ҳ м а д). *Султонов аралашмаганда эди, эҳтимол Қодиров эгардан тушган бўларди* (Ш. Р а ш и д о в). *Эрта-индин сафар анжоми тайёр бўлса, балки жўнармиз* (О й б е к).

Шарт эргаш гап бир составли гап шаклида тузилган бош гапни изоҳлайди: *Агар кампир тиришган юзини хиёл кўрсатиб ўтирмаса, шу чирик мато ичида жонли инсон борлигига шубҳаланса бўлар эди* (А. М у х т о р). *Қари келса ошга, ёш келса ишга* (Мақол).

Шарт эргаш гап модал сўзлар орқали сўз—гап типиде тузилган бош гапни изоҳлаб келиши мумкин:

а) *Кошки сўзи бош гап бўлиб келади: Кошки, бу кўз кўрадиган бўлса* (О й д и н).

б) *Эҳтимол сўзи бош гап бўлиб келади: Отасининг уйдан чиқиб кетса, бола туфайли ярашсам, эҳтимол эди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

в) *Ажаб эмас сўзлари бош гап вазифасида келади: Мен ҳам савдода сузиб, савдода ухласам, ажаб эмас* (О й б е к).

г) *Майли сўзи бош гап бўлиб келади: Ҳамма келса, майли.*

д) *Балли сўзи бош гап вазифасида қўлланади: Шунга ишонсангиз, балли* (Ҳ. Ғ у л о м).

е) *Қани энди ёки қани сўзи бош гап бўлиб келади: Қани энди ҳозир Василий бўлса* (П. Т у р с у н). *Қани эдики, манави даштларга ҳам сув чиқа қолса* (Ш. Р а ш и д о в).

ж) *Бас сўзи бош гап бўлиб келади: Планимизни бажарсак, бас-да* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

з) *Бўлди, бўлгани* каби сўзлар бош гап вазифасида келади: *Менга битта ишора қилса, бўлгани. Сен мени севсанг, бўлди* («Афғон эртаклари»).

и) *Зора сўзи бош гап бўлиб келади: Зора, отам келган бўлса.*

Айрим вақтда бош гап вазифасида келган *бас, бўлди, бўлгани* каби сўзлардан кейин шу сўзларнинг изоҳи сифатида тўлиқ икки составли гап келтирилади: *Менга битта ишора қилса, бўлгани — дарров олдига бораман. Агар бирор шеърда ойдин кеча, чароғон сув бўйлари деган тасвирлар учраб қолдимиз, бас — уни муздай тег босади* (М. Б о б о е в). *Сен мени севсанг, бўлди — мен албатта голиб чиқаман.*

Шарт эргаш гапли қўшма гапларда шарт билан бирга бошқа оттенкалар ифодаланиши мумкин:

1) пайт ва шарт мазмуни бирга англашилади: *От чопса, гум-бирлар тоғнинг дараси* («Ўзбек халқ дostonлари»). *Душман тинчлик бузмоқ истаса, Бахтимга гўр қазмоқ истаса, мен қўрқувни ташлаб куламан...* (Э. А б б о с).

2) Шарт ва чоғиштириш оттенкалари англашилади: *Улар шохида юришса, биз баргида юрамиз* (Ҳ а м з а). *Қиз андак ҳаракат бўлса, у ҳам хафа бўлар, сабабини излар эди* (Ш. Р а ш и д о в).

3) Шарт ва тўсиқсизлик маъноларини билдиради: *Биров сенга яхши маслаҳат берса, ёмон жавоб берасан* (П. Т у р с у н). *У бировлар етиштирган ҳосилни йиғиб-териб олса, виждони азоб чекмасди* (Ш. Р а ш и д о в).

4) Айрим нисбий сўзларнинг иштирок этиши билан тўлдирувчи эргаш гапларга яқинлашади: *Бирон киши қизимнинг ёнига кириб, унга ёқини уйдalasа, уни ўша жасоратли йиғитга бераман* (Эртаклар). *Ким марварид турган жойга биринчи бўлиб борса, шуларни ўшанга тақдим қиламан* («Афғон эртаклари»).

5. Составидаги нисбий сўзларга кўра ўрин эргаш гапли қўшма гапга яқин туради: *Қаерда жанжаллик иш бўлса, ўша кишини рўпара қиламиз* (С а и д А ҳ м а д).

Шарт эргаш гапли қўшма гап сўроқ мазмунини ифодалаб келганда, баъзан бош гапдаги воқеанинг юзага келишидаги иккиланиш ёки ноаниқликни ифодалаш учун эргаш гап билан бош гап орасида билмадим ёки ким билади? сўзлари ишлатилади: *Агар сен бормасанг, билмадим, унда Бибо бечора нима қилади?* («Афғон эртаклари»). *Эртага ГЭС очилса, билмадим совғага нима олиб борсам экан* (С а и д А ҳ м а д). *Ким билурди, одаму олам надир, ҳайвон нечик, Бўлмаса эрди агар инсонда бу осадилм* (Ҳ а м з а).

Сўроқ мазмуни ифодаланган шарт эргаш гапли қўшма гап билмадим, ким билади элементларисиз келиши ҳам мумкин: *Гулни гул дерми киши Гулни тикони бўлмаса, ёрни ёр дерми киши, Ёрни вафоси бўлмаса?* (Қўшиқ). *Хўш, мен меҳнат қилмас эканман, ўзим ва хонадоним нимани еб тирикчилик қилаётирмиз?*

Кўпинча сўроқ мазмуни ифодаланган қўшма гап компонентлари инкор формада қўлланади.

Шарт эргаш гапли қўшма гапларда компонентларнинг ўринлашиши турли стилистик талабга, асарнинг жанр хусусиятига компонентларни бириктирувчи ёрдамчиларнинг қўлланишига қараб турлича бўлади:

Бош гапга *-са (эди), -ганда (эди), -(а)р экан, бўлмаса, йўқса, -май, -ми, -гудай бўлса* каби ёрдамчилар орқали бириккан шарт эргаш гап бош гапдан олдин келади: *Алишер жанобларининг азиз бошлари омон бўлса, элимизга дарё-дарё муҳаббатлари оқур (О й б е к). Агар шу тупроқ бўлмаганда эди, менда на юрак, на бахт, на оила бўлар эди (Я ш и н). Эшикдан қораси кўринса борми, чопиб олдига боради. Бу сирни айтгудай бўлсам, мени ҳайдаб чиқаришади.*

Эргаш гапнинг феъл кесими *-са* аффиксли формада бўлиб, бу гап кириш конструкциясига яқинлашса, бош гапнинг ўртасида ёки бош гапдан кейин келади: *Оқшом, агар тинчлик бўлса, Зайниддиннинг уйида учрашмоққа тил бириктириб, ҳужрани тарк этишди (О й б е к). Бу кеча қилмоқчи бўлган андак юмушимиз бор, агар сизлар мақбул топсангизлар (О й б е к). Шу гапингизга бир чўпчак айтиб берадиган бўлдим, эгачи, агар хафа бўлмасангиз (А. М у х т о р).*

Шеърый асарларда кириш конструкциясига яқин бўлмай ҳам шарт эргаш гап бош гапдан кейин келиши мумкин: *Оналарда ғам қолмас, Мустаҳкам бўлса тинчлик («Хат»дан).*

Қасам ичиш, онт ичиш маънолари ифодаланган қўшма гапларда бош гапдаги мазмунга — қасамга диққатни ортиқроқ жалб қилиб, унга аҳамият бериб айтилиш натижасида эргаш гап бош гапдан кейин келади: *Юз тилим бўлсин тилим, бегонани ёд айласа (У й ғ у н).*

Шарт эргаш гап составидаги айрим сўзлар бош гапда ҳам иштирок этган бўлса, эргаш гап доим бош гапдан олдин келади: *Агар тариқ ўз вақтида ўриб, йиғиб олинмаса, дони тўкилиб кетади.*

Агар асосий диққат шартга эмас, ундан келиб чиқадиган натижага қаратилган бўлса, эргаш гап бош гапдан кейин келиши мумкин: *Шоир ўз шеърини мақтолмас эди, унга бермасайди Москва илҳом (Ғ. Ғ у л о м). Ҳавасинг келса, сен ҳам ўқигин эди* типидagi қўшма гаплар кўпинча жонли тилда қўлланиб эргаш гап+бош гап ёки бош гап+эргаш гап ҳолида келиши мумкин: *Сен ҳам ўқигин эди, ҳавасинг келса.*

### Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап

Бундай қўшма гапларда эргаш гап бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келишида тўсиқ бўлган шартни ифодалаш билан бирга шу шартнинг юзага келишида бош гапдаги ҳаракат-воқеа тўсиқ бўлмаслигини билдиради. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда

бош гап эргаш гапдаги шартдан қутилган мазмунга зид бўлган ҳаракат, воқеаларни ифодалайди.

Тўсиқсиз эргаш гап мазмуни ва тузилишига кўра шарт эргаш гапга яқин бўлиши билан бирга, улар орасида айрим фарқлар бор:

а) тўсиқсиз эргаш гапнинг бош гапга бирикишида ҳам *-са, -ганда* ёрдамчилар иштирок этади; б) ҳар иккала эргаш гап ҳам шарт мазмунини билдиради. Лекин шарт эргаш гап бош гапдаги ҳаракат, воқеанинг юзага келиш шартини билдирса, тўсиқсиз эргаш гап бош гапдаги ҳаракат-воқеага тўсиқ бўлган шартни билдиради; в) шарт эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапдаги воқеа — А бош гапдаги воқеа — Б ни келтириб чиқаради. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда эса, эргаш гапдаги А сиз — Б келиб чиқиши мумкин ёки бош гапдаги воқеа — Б мавжуд бўлишига қарамай, эргаш гапдаги факт юзага келган бўлади; г) шарт эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гап шартни, бош гап эса, унинг натижасини билдиради. Тўсиқсиз эргаш гапларда бош гап шартга асосланган натижани эмас, шартсиз ҳолдаги натижани кўрсатади. Бош гапдаги натижага қарама-қарши бўлган сабабни билдиради; д) тўсиқсиз эргаш гап ва шарт эргаш гап реал шартни ифодалаб келиб, бир-бирига ўхшашлиги мумкин: *Агар сиз келсангиз, мен бораман — Сиз келмасангиз ҳам, мен бораман ёки Сен келсанг, мен бормайман — Сен келсанг ҳам, мен бормайман.*

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар мазмуни жиҳатидан зидлов боғловчилар орқали боғланган қўшма гапга ўхшайди. Буларнинг ҳар иккисида ҳам бирдан ортиқ содда гаплардаги мазмунан бир-бирига қарама-қарши қўйилган фактлар берилади. Боғланган қўшма гапларда фақат қарама-қарши воқеалар берилади ва булар зидлов боғловчилари орқали бирикади. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда ҳам қарама-қарши фактлар берилса ҳам ундаги қарама-қаршиликка қарамай, тўсиқсиз ҳолда юзага келадиган воқеалар ифодаланади. Шунинг учун ҳам айрим тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларни зидлов боғловчиси орқали бириккан боғланган қўшма гапга синоним қилиб ишлатиб бўлмайди.

Боғланган қўшма гапга синоним бўлган тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда шарт оттенкаси едирила бориб улар тент ҳуқуқли компонентларга айланади ва улардаги зидлик аниқроқ кўрсатилади: *Ҳаво булут бўлди, лекин ёмғир ёғмади — ҳаво булут бўлса ҳам, ёмғир ёғмади.*

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар мазмунан зидлов муносабатлари ифодаланган боғланган қўшма гапга ўхшаганлиги учун компонентларни бириктирувчи *-са ҳам* ёрдамчисидан ташқари, боғланган қўшма гап компонентларини бириктирувчи *аммо, лекин, бироқ* боғловчилари ишлатилиши мумкин. Бу боғловчилар эргашган қўшма гапнинг қисмларидаги зидликни ортиқроқ эканлигини кўрсатади: *Халқ ҳар қанча ҳаракат қилсаям, бироқ сув чиқмаган (А. Қ а ҳ ҳ о р). Унинг кўкрагини мўлжаллаган бўлса ҳам, лекин ҳаяжондан, тажрибасизликдан ханжар елкасига тегди*

(Ойбек). Ундаги бу ўзгаришдан Раҳмат хабарсиз бўлса ҳам, аммо Ҳамид уни ер остидан таъқиб этар эди (А. Қодирий). Сидиқжон унинг гапни баралла эшитиб турган бўлса ҳам, лекин нима дейётгани аниқ эмасди (А. Қаҳҳор). Сен бераҳм бўлсанг ҳам, аммо Мен душманлик қилмасман асло! (Ҳ. Олимжон). Отабек каби бир йигитнинг соғлиги ҳар бир ақлли киши учун мақсад бўлса ҳам, лекин сўзингизнинг шуниси қизиқки, бир йигитнинг соғлиги, иккинчи бир кишининг ихтиёрида бўлсин (А. Қодирий).

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар мазмунан боғланган қўшма гапга яқин бўлганлигидан, буларда боғланган қўшма гапдагига ўхшаш қуйидаги хусусиятларни учратиш мумкин:

1) Бундай қўшма гапларда ҳам компонентларнинг зич боғланишини таъминловчи умумий бўлган бўлақлар қўлланади: *Бўрининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам* (А. Қаҳҳор).— Бу мисолда *Бўрининг* сўзи икки компонентга тааллуқли сўз. *Баъзи одамларнинг қўли ишда бўлса ҳам, хаёли ўз ерида* (А. Қаҳҳор).— Бу мисолда *баъзи одамларнинг* қаратқичли аниқловчи икки компонентдаги қаралмишга — эгага қарашлидир. Бундай гаплардаги умумий бўлақнинг таъсирида кейинги компонентнинг кесими ёки составли кесимнинг кейинги элементи қўлланмайди.

2) Эргаш гаплар бирдан ортиқ уюшиб келганда ёки эргаш гапнинг кесимлари уюшиб келса:

а) олдинги қисмлардаги ёрдамчиларнинг кейинги элементи — ҳам, -да ҳам қўлланмай, кейингисидан ишлатилиб улар учун умумий бўлиши мумкин: *Бу ҳақда Носиров гапирган, бу фактни таҳлил қилиб бергандан ҳам, Сауда чандон эътибор қилмаган эди* (А. Қаҳҳор). *Ҳар қанча узр айтсам, илтимос қилсам ҳам, инobatга ўтмади* (Саид Аҳмад). *Ев ёндирса, кул қилса ҳамки, камаймади хуснинг, чиройинг* (Уйғун);

б) олдинги қисмдаги -са ҳам (-са+да) ёрдамчисини олган кесим ўрнида равишдошнинг -(и)б аффиксини олган формаси ишлатилади. Равишдош формасидаги бу сўз ҳам зиддик оттенкасини ифодалайди: *Январь ойи кириб, ҳаво булутли бўлса ҳам, кўчаларга сув сепилди*;

в) олдинги компонентдаги составли кесимнинг кейинги элементи қўлланмайди: *Гарчи бу йил — ғолибнинг йилини, бу кўпол ашула — ғолибнинг ашуласи бўлса ҳам, ер-кўкда қутираётган Бўрон Хорудга ҳамдам бўлиб ҳайқирса ҳам, ер танига кириб кетган Наргиснинг нафис ва дилрабо ашуласи қора кучлар тантанасини босиб, шунча нозик жаранглари эдики, бу ашулада янгидан туғилаётган ҳаёт нафаси сезилиб турарди* (Ш. Рашидов).

г) Айрим ёрдамчилар «тушиб» қолиб, бир хил қийматга эга бўлган компонентларни туташтириш учун бириктирув боғловчиси — ва ишлатилади: *Рамазон қори бўйи кичик бўлишига ва Отинойи «пакана қори» деб менсимаслигига қарамай, Холмуроднинг назарида серсавлат эшондан кўра донороқ ва билимдонроққа ўхшарди* (П. Турсун).



Одатда бундай қўлланиш ёрдамчилари бир хил ва компонентлари бир хил қимматга эга бўлган уюшиқ эргаш гапли қўшма гапларда учрайди. Мана шунга ўхшаш хусусиятларига кўра бундай қўшма гапларни эргашган-боғланган қўшма гап деб қараш тўғри бўлади.

Зидлов боғловчилари иштирок этган тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар кўпинча жонли тилда ишлатилади.

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапнинг компонентлари *-са ҳам (-са+да), -ганда ҳам, -иб (ҳам), -гани билан, қарамай* ёрдамчилари ва бўлишсиз формадаги буйруқ феъли орқали бирикади. Булардан ташқари эргаш гапдаги тўсиқсиз шартни таъкидлаб бўрттириб кўрсатиш учун *гарчи, гарчанд* сўзлари қўшиб ишлатилади. Бу сўзлар ҳам, қўшма гап составида *агар, мабодо* сўзларига ўхшаш боғловчи вазифасида эмас, юкламага яқин функцияни бажаради.

*-ки* ёрдамчиси ҳам юқоридаги грамматик воситалардан сўнг *-са ҳамки, -ганда ҳамки* шаклида ишлатилиши мумкин.

Тўсиқсиз эргаш гапни бош гапга боғлашда энг кўп қўлланидиган ёрдамчи *-са ҳам (ям)* дир.

Тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими ўтган замон сифатдоши ва ҳолда сўзининг қўшилиши билан ясалиб, бош гапга боғланади: *Офтоб тобланиб тургани ҳолда, ёмғир ёғмоқда эди* (С. Ай н и й). *Поездга билетим бор бўлгани ҳолда, атайин жўнамадим.* Бундай эргаш гапларнинг кесими *бўла туриб* шаклида ифодаланиб бош гапга боғланиши мумкин: *Поездга билетим бўла туриб, жўнамадим.*

Тўсиқсиз эргаш гапнинг феъл кесими ўтган замон формаси+ҳам сўзи ёрдамида бош гапга боғланади. Бу хилдаги қўшма гапларда эргаш гап шарт мазмунига яқин оттенкани билдиради ва бош гапдаги воқеа, ҳаракатга зид қўйилади: *Орадан икки ой ўтди ҳамки, инспектор чиқмади* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *«Булбули гўё» анча кутди ҳамки, Саидий жавоб бермади* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Қуёш ботди ҳамки, бола чиқмади* (Ж. Ш а р и п о в).

Одатда бундай қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими бўлишли формада, бош гапнинг кесими эса бўлишсиз формада қўлланади.

Эргаш гапнинг кесими бош гапга шарт феъли орқали бириккан қўшма гапнинг эргаш гап қисми кўпинча бўлишлиликни, бош гап эса унга зид мазмунда бўлгани учун бўлишсизликни ифодалайди: *Пешонамни силагансан, Қуймайман ўтда асло, Қилич солса, тўғралмайман, ўлмайман ўқ қадалса* (Ҳ. О л и м ж о н). *Мен йиғласам, ёрим олис, билмади* (И с л о м ш о и р).

Тўсиқсиз эргаш гап бош гапга бўлишсиз феълнинг буйруқ майли формаси орқали бирикади. Бундай қўшма гапларда эргаш гап бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг юзага келишида тўсиқ бўладиган энг охирги чегарани билдирса ҳам, бош гапдаги ҳаракат, воқеа юзага кела беради. Шунинг учун бундай эргаш гапларни умумлашган тўсиқсиз эргаш гап деб аташ мумкин. Бундай қўшма

гапларда бош гап эргаш гапдан келиб чиқадиган натижани билдирмайди.

Умумлашган тўсиқсиз эргаш гапларда қайси бўлак ёки нима умумлашганлигини кўрсатиш учун *қанча, қандай, ҳар қанча, нима, қаерда, қаерга, кимнинг* каби сўзлар иштирок этади:

1) Эргаш гап таркибида келган *қанча, қанчалик, ҳар қанча* сўзлари миқдор-даражага ёки такрорланишга кўра умумлаштиради. *Чақмоқ қанча баландда чақмасин, эгри бўлгани учун албатта ернинг бағрига, қаърига борур* (С. Айниёй). *Халқ душманлари Ҳамза ижодини қанчалик камситмасинлар, у ўз ижоди билан халқнинг севимли фарзанди бўлиб қолди* («Ўзбекистон маданияти»). *Хайри қанча уринмасин, Ҳасан унинг тасаввуридан сурбетлик қилиб нари кетмас эди* (С. Аид Аҳмад). *Қундузхон ўзини ҳар қанча тутушга уринмасин, оғир йўқотишнинг азоби уни қийнар, эзар эди* (С. Аид Аҳмад). *Йўлчи ҳар қанча кўп юрмасин, унинг йўли ҳамон ортиб борар эди* (Ойбек).

2) *Қаерга, қай* томондан каби сўзлар эргаш гап составида ишлатилиб, ўринга кўра умумлаштириш оттенкасини билдиради. Бундай қўшма гаплар ўрин эргаш гапли қўшма гапларга ҳам ўхшайди: *Бу ерда қай томонга қараманг, ҳамма дарахтлар бир чизиқ устида текис саф тортиб туради* (Ойбек). *Қаёққа қараман — ниҳоятда ажойиб тоғ манзараларига кўзинг тушади* (С. Баевский). *У қаерга бормасин, иши ўнғидан кела беради*.

3) *Қандай, қайси* сўзлари эргаш гап составида қўлланиб белгини умумлаштириб кўрсатади: *Она ишдан қандай ўй, қандай ташвиш билан қайтмасин, шу қизчаларини кўрибоқ, кўнгли ёзилар, янги чиройли кунлар туғилаётганини ҳис қиларди* (А. Мухтор). *Ҳозир районнинг қайси бир колхозига борман, сўнги кўсакларни йиғиб олиш учун зўр кураш кетаётган бўлади* (С. Аид Аҳмад).

4) *Ким* ёки *нима* сўзлари иштирок этган эргаш гапда шахс ёки предмет умумлаштирилади: *У нима тўғрисида ўйламасин, қаршисидан бир савол чиқар эди* (А. Қаҳҳор). *У кимнинг кўзига қарамасин, ҳаммалари хафа, йиғлаган эди*.

5) *Қачон, қай вақтда* сўзлари иштирок этган эргаш гапда пайт мазмуни умумлаштирилади: *Қачон қараманг, қўлида китоб. Қайвақт уйга кирмай, кўсак чувиб ўтирган бўлади*.

Умумлашган тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар тузилишига кўра боғланган қўшма гапга ўхшаса ҳам, уларнинг мазмуни ва эргаш гап составида қўлланган юқоридаги сўзлар кўпроқ эргашган қўшма гапга яқинлигини кўрсатиб туради.

Тўсиқсиз эргаш гапларнинг кесимлари жуфтланиб бош гапга бирикиши мумкин:

а) Эргаш гапнинг шарт майли формасидаги феъл кесими бўлиши ва бўлишсиз формада жуфтланиб келади. Бундай қўшма гапларда бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг юзага келишида эргаш гапдаги фактнинг мавжуд бўлиш ёки бўлмаслиги, фарқсиз эканлиги кўрсатилади: *Сўрасангиз-сўрамасангиз, айтаман* (А. Қаҳҳор). *Колхознинг камбағал деҳқонга нафини тушунтирсангиз-*

тушунтирмасангиз ўзимиз билиб турибмиз. Энди, Жўра, пичинг қилсангиз-қилмасангиз, шу (П. Қодиров). Бундай гапларда таъкидни кучайтириш учун *барибир* сўзи ишлатилиши мумкин: *Нусратилла иетаса-истамаса; улар, барибир, унга хизмат қиладилар* (А. Мухтор). *Таклиф қилса-қилмаса, барибир борамиз*.

б) Такрорланаётган феъл кесимлар буйруқ майли формасида келиб хоҳ ёрдамчиси билан бирга ишлатилади: *Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, катталиги уйдаи келади* (А. Қаҳқор). *Хоҳ истасин, хоҳ истамасин, барибир бораман*.

Баъзан бу хилдаги қўшма гапларда бош гап фақат *барибир* сўзи билан ифодаланиши мумкин. Бу вақтда *барибир* сўзи эга ва кесим муносабатини кўрсатган асл маъносига яқинлашади: *Хоҳ борсин, хоҳ бормасин — барибир*.

Агар жуфтланган кесимлар учун алоҳида кесимлар мавжуд бўлса, кесимнинг бир хиллигидан қатъи назар, боғланган қўшма гап саналади: *Хоҳ у борсин, хоҳ бу борсин*.

в) Такрорланаётган феъл кесимлар шарт ва ижро ёки буйруқ майли формасида келиб -ки юкласи билан бирга қўлланади: *Хотин кишининг юрагидан фарзанд доғи кетса-кетадики, бундай гапнинг алами кетмайди* (А. Қаҳқор). *Мол кетса-кетсинки, бош кетмасин* (Хамза). *Нима қилсанг-қилки, бедадаги одамларни юбормайман* (С. Бабаевский).

г) Такрорланган кесимларнинг биринчи қисми шарт майли формасида, кейинги қисми гумонни ифодаловчи -дир элементини олган ўтган замон сифатдоши билан ифодаланади. Бундай қўшма гап компонентларидаги зидликни таъкидлаб кўрсатиш учун зидлов боғловчилари ҳам ишлатилади: *Бу муддат унга неча йил кўринса кўрингандир, аммо қўлида бир ярим яшар ўғилчаси билан қолган хотиннинг назарида бу бутун бир умрдай туюлди* (А. Қаҳқор).

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда зидликка қарамай вужудга келадиган воқеаларни таъкидлаб кўрсатиш учун бош гап составида, *ҳар ҳолда, барибир* сўзлари ишлатилади. *Ҳар ҳолда* сўзи бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг эргаш гапдаги шартдан келиб чиққанлик сабаби ноаниқ эканлигини ифодалайди: *Иккинчи она ва унинг болалари Очилга ёмон кўз билан қарашмаса ҳам, ҳар ҳолда у бегонасиран эди* (П. Қодиров). *Саудий Муниسخоннинг фазилатларидан нақадар нуқсонлар ясаса ҳам, ҳар ҳолда Муниسخон Муниسخонлигида қолди* (А. Қаҳқор). *Гарчи бу фикр кўндан бери равшан бўлса-да, ҳар ҳолда бир нафас оғир аҳволда қолди* (Г. Николаева).

Баъзан бош гапга тааллуқли бўлган бу сўз эргаш гап олдида келиши ҳам мумкин: *Ҳар ҳолда бу хатлар қанча ширин, қанча самимий бўлмасин, Олимжоннинг ўрнини боса олмаслиги табиий эди* (Ш. Рашидов).

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапнинг кейинги қисми — бош гап олдида *барибир* сўзи қўлланиб, бош гапдаги натижанинг келиб чиқишида эргаш гапдаги фактнинг мавжуд бўлиш-бўлмаслиги фарқсиз экани кўрсатилади: *Гарчи империалистик давлатлар уруш*

оловини ёқиш учун ҳар қанча уринмасин, барибир тинчлик урушини енгади («Совет Ўзбекистони»). Муротали Меҳрининг кеча комсомол мажлисидан кеч қайтганини билса ҳам, барибир асаби қайнардди (Ш. Р а ш и д о в). Рихсбой ака қанчалик куйиб-пишиб, хуноб бўлмасин, барибир қурилиш ишлари ғўза парваришига путур етказаяётгани йўқ (Р. Ф а й з и й).

Бош гапдаги фикрни иккиланиш, шубҳаланиш оттенкаси билан баён қилиш учун *нечукдир*, *негадир* сўзлари бош гап составида келади. Бундай тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапдаги воқеа, ҳаракатга зид бўлган гапдаги фикрнинг юзага келиш натижаси, сабаби ноаниқ бўлади: *Унинг номи чиқмаганига ҳеч ким эътибор қилмаган бўлса ҳам, нечукдир оғринди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Ёмғир аралаш қор ёғиб турган бўлса ҳам, у негадир шошилмас, хаёл билан банд эди* (С. З у н н у н о в а).

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда ҳам эргаш гап билан бош гап ўртасида изоҳловчи сўз ишлатилади. Бундай конструкциялар тўсиқсиз эргаш гапга изоҳ бериш, унинг мазмунини очиш учун хизмат қилади: *У қанақа йўл тутмасин — Қаландаровнинг фикри билан тўғридан-тўғри ҳисоблашмайдим, райком орқали тазйиқ кўрсатадим, коммунистларни ўз томонига тортиб Қаландаровни яккалаб қўядим — буларнинг ҳаммаси ора бузилишига сабаб бўлиши муқаррар эди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Бу мисолда умумлашган тўсиқсиз эргаш гап — *у қанақа йўл тутмасин* бош гап — *буларнинг ҳаммаси ора бузилишига сабаб бўлиши муқаррар эди* даги воқеа-ҳаракатнинг юзага келишида тўсиқ бўлган энг охири чегарани билдиргани учун охири чегара бўлган фактлар санаб кўрсатилган. Санаб кўрсатилган мана шу фактлар изоҳловчи гап вазифасини бажарган. Бош гапда эса санаб кўрсатилган фактларни умумлаштириш учун уюшиқ бўлакли гаплардагидек умумлаштирувчи сўз — *ҳаммаси* ишлатилган.

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда икки тенг ҳуқуқлидай кўринган компонентларни бириктириш учун айрим боғловчи сўзлар ишлатилади. Бу сўзлар тузилишига кўра мустақилдай кўринган эргаш гапнинг бош гапга зид ҳолда боғланишини кўрсатади. Бундай сўзлар иштирок этиб эргаш гапдаги фикрнинг бош гапдаги мазмунга тўсиқ бўлмаслигини билдириб, икки компонентни бириктирувчи ёрдамчи сифатида қўлланади. Бу хилдаги боғловчи сўзлар шарт эргаш гапли қўшма гапдаги *шундай бўлса*, *шундай бўлганида* ёрдамчилари каби, *шундай* кўрсатиш олмоши, *бўлмоқ* феъли ва тўсиқсиз эргаш гапдаги ёрдамчиларнинг бирга ишлатилиши орқали ҳосил бўлади: *Сафаров билан Самандаров бугун эрталаб районга кетган эди, шундай бўлса ҳам Бўтабой ака колхоз идорасига борди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Навбатдаги мажлисда кўриладиган масала кўп эди, шундай бўлишига қарамай, зовур қазииш панини ҳам муҳокама қилдик. Шу пайтда тош товшуллари кесилди, шундай бўлса-да, қўйларнинг қўрқиб қочишлари ҳануз давом қилмоқда эди* (С. А й н и й).

Бундай қўшма гапларда тўсиқсиз эргаш гап *шундай* сўзининг маъносини конкретлаштириб, изоҳлаб келади.

Айрим вақтда тўсиқсиз эргаш гап бировга қарашли фикрни ифодалаб кўчирма гап ҳолида келиши мумкин. Бундай гаплар автор гапи (бош гап) билан *деса ҳам, деб* каби ўзаги *демоқ* феъли билан боғланган ёрдамчилар орқали бирикади: *Улар мажлисни бошлаймиз дейишса ҳам, биз бошлатмай сизни кутдик. Келаман деб, келмадинг.*— (*Келаман десанг ҳам, келмадинг*).

Бир составли гаплар тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапнинг маълум бир компоненти бўлиб келиши мумкин.

Тўсиқсиз эргаш гап атов гап шаклида қўлланган бош гапни изоҳлайди: *Кунлар исиб кетган бўлса ҳам, унинг энида қўпол эски пўстин, бошида қалин бўрк (О й б е к). Биз кўп койисак ҳам, унда ҳамон ўша фикр.*

Эргаш гап сўз-гап шаклида қўлланган бош гапнинг мазмунига зидликни билдиради: *Бибо Шодихонга қанчалик кўп ялинса ҳам, майли («Афғон эртаклари»).* *Бизни ташлаб кетсангиз ҳам, майли (О й д и н).* Бу хилда ишлатилган *майли* сўз-гапи баъзи оттенкаларига кўра *барибир* сўзига яқин туради. Бундай қўшма гапларда ҳам эргаш гапдаги тўсиққа фарқсиз қараш ёки ўша тўсиқнинг бўлишига розилик бериш, кўникиш маънолари акс этади.

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда компонентларидаги мазмун бир-бирига зид, бири-бирига тўсиқ бўлгани учун, у гаплар кўпинча инкор формада келади. Яъни инкор гаплар компонентларидаги зидликни, тўсиқни кўрсатиб қуйидаги кўринишларга эга бўлади:

а) эргаш гап инкор формада келади: *Тўғонбек гарчи тарихий китобларни ўзи асло мутолаа қилмаган бўлса ҳам, фитна ва исёнларнинг тарихидан яхши хабардор эди (О й б е к).* *Сизни яхши кўришга алоҳида сабабларим бўлмаса ҳамки, бу нарсани тушунишга ақлим етади (В о й н и ч);*

б) бош гап инкор формада қўлланади: *Немислар Зоянинг тилларини қирқиб, ўзини қаттиқ азоблаганларида ҳам, у бир оғиз сўз айтмади.*

в) ҳар икки компонент инкорни билдиради: *Ҳар қанча стамгар бўлмаса ҳижрон, ҳасратга ошно айлама тилни (У й ғ у н).* *Кун чиқмаган бўлса ҳам, ҳаво совуқ эмас эди;*

г) ҳар икки компонент бўлишлиликни ифодаласа ҳам, у гапдаги кесимлар бир-бирига зид бўлган маънони ифодалашни, баъзан антоним бўлиши мумкин: *Менинг жисмим тирик бўлса ҳам, қалбим ўлик эди (С. А й н и й).* *У аслида оппоқ қиз бўлса ҳам, саҳро шамоллари қўллари, бўйинлари ва юзларини бир оз қорайтирган эди (Ҳ. Ғ у л о м).*

Тўсиқсиз эргаш гап кўпинча бош гапдан олдин келади. Турли стилистик талабга кўра *-са ҳам, -са+да, -ганда ҳам* каби ёрдамчиларни олган эргаш гаплар бош гапдан олдин, унинг ўртасида ёки кейин келиши мумкин: *Мажиддиннинг кўзида кучли саросима*

*очиқ сезилса ҳам, у тилёғламаликни яхши бажарди (Ойбек). Учта товуқ, гарчи бири курк бўлса ҳам, Қобил бобонинг ўзидан чиқди (А. Қ а ҳ ҳ о р). Ол, ичайлик ғойибона бўлса ҳам (Ҳ. О л и м ж о н). Қувонч кўксига сизмаса-да, назокат ва одоб юзасидан ўзини хомуш, ҳазин тутишга тиришар эди (Ойбек).*

*Қарамай (қарамасдан) ёрдамчиси орқали бириккан қўшма гапларда эргаш гап бош гапдан олдин ёки унинг ўртасида келса ҳам, бош гапдан кейин қўлланиш ҳолати деярли учрамайди: Султон бўзчи кўзи ожизлигига қарамай, зах дўконида кечаси билан шам ёқиб, бўз тўқиб ўтирар эди (А. М у х т о р). Жўраҳон атрофдан турли саволлар ёғилишига қарамасдан, аввал Онаҳондан сўради (А. М у х т о р).*

Лекин компонентлари ижро майлидаги феъллар билан ифодаланиб, ҳамки ёрдамчиси билан бирга қўлланган эргаш гап, шунингдек, *-иб (ҳам), -ган ҳолда, -масин* каби ёрдамчилар ва кесимлари жуфт қўлланган эргаш гаплар деярли бош гапдан кейин қўлланмайди.

### Натижа эргаш гапли қўшма гап

Натижа эргаш гап бош гапдаги ҳаракатнинг, белгининг натижасини ёки воқеанинг хулосасини кўрсатади. Натижа эргаш гап функциясига кўра гап бўлақларига тенг бўлиши қийин. Кесимлардаги натижани кўрсатиш учун хизмат қиладиган конструкциялар гап бўлаги ҳолида эмас, кўпинча гап ҳолида келади: *Шундай қаттиқ урибманки, ўзимнинг ҳам кўзим тиниб кетди (А. Қ а ҳ ҳ о р). Онаҳон уч газлик арқоққа мугиз мокини шундай қулочкашлаб отар эдики, мокининг чодир пештоқиға тушиб қолмагани ҳаммани ҳайратда қолдирарди (А. М у х т о р). Жандарм унинг белига милтигининг қўндоғи билан шундай урдик, бечора бола гурс этиб ерга йиқилди (М. И б р о ҳ и м о в).*

Натижа эргаш гапли қўшма гапларда бир қисмининг иккинчисига тобелиги бошқа эргашган қўшма гаплардагича аниқ, сезиларли ва кучли эмас. Шунинг учун ҳам натижа эргаш гапнинг бош гапга эргашган эканлиги, тобелиги шу хилдаги ёрдамчи орқали бош гапга бирикадиган бошқа турларига нисбаган анча кучсиз: *Сўнги вақтларда янгиллик шуки, илғорлик ҳаракати бизда ялли тус олди (Ҳ. Н а з и р). Қулларнинг ораларида шундайлари борки, жаноби олийга биз-у сиздан кўпроқ жонкуярлик кўрсатмоқдалар (С. А й н и й). Умрда шундай тантаналар бўладики, бундай дамларда кишининг қалби ижодий ғайрат, меҳнат завқи ва севинчли ташвиш билан тўлиб-тошади (Ш. Р а ш и д о в). Дўл бир зумда шундай жадалига олдики, ер оппоқ бўлди (Ш. Р а ш и д о в).* Келтирилган мисолларнинг биринчиси кесим эргаш гапли қўшма гап, иккинчиси эга эргаш гапли қўшма гап, учинчиси аниқловчи эргаш гапли қўшма гап, тўртинчиси эса, натижа эргаш гапли қўшма гапдир. Олдинги ҳар уч қўшма гап компонентларининг боғланиш даражаси билан кейинги тўртинчи қўш-

ма гап қисмларининг бирикишида фарқ бор — кейинги гапда компонентлар жуда ҳам тобе ҳолда бирикмаган. Бу гапни боғланган қўшма гап тарзида қўлласак ҳам, бир гап иккинчи гапнинг натижасини кўрсатаётганлиги аниқ кўриниб туради: *У шундай жиддий гапирдики, ҳеч ким эътироз билдира олмади* (Ш. Рашидов). — *У жиддий гапирди ва ҳеч ким эътироз билдира олмади. Алишер сўз денгизида шундай дурри гавҳарлар сочдиким, энг нодир қаламлар таажжубда қолди* (Ойбек). — *Алишер сўз денгизида дурри гавҳарлар сочди ва энг нодир қаламлар таажжубда қолди.*

Натижа эргаш гапли қўшма гаплар бу хилда боғланган қўшма гап шаклида берилганда, бириктирув боғловчилари орқали боғланади. Айрим вақтда олдинги гапнинг натижасини билдирувчи қисмда натижада сўзи қўлланиб ҳам боғланган қўшма гап бўлиб келади: *Тут тагида ўтирган бахти қора она унинг хўрланган инсонлик тақдири ҳақида шундай ҳаяжон билан сўзладики, Софиянинг кўзларига ёш келди* (А. Мухтор). — *Тут тагида ўтирган бахти қора она, унинг хўрланган инсонлик тақдири ҳақида ҳаяжон билан сўзлади, натижада Софиянинг кўзларига ёш келди.*

Натижа эргаш гапли қўшма гап компонентлари орасидаги интонация ҳам уни боғланган қўшма гапга яқин ёки ўхшаш эканлигини кўрсатади. Бундай қўшма гап қисмлари орасидаги интонация кўтарилиб тушувчи бўлади — бош гапдаги *шундай, шунча* сўзларида интонация кўтарилиб, *-ки* ёрдамчиси иштирок этган қисмда бир оз пасаяди.

Ўзбек тилида шундай натижа эргаш гапли қўшма гаплар борки, бундай қўшма гапларни боғланган қўшма гап ҳолида берилганда, олдинги ҳолдаги айрим оттенкалари йўқолади: *Шу оёқсиз одам ётган ерида шундай иш қилдики, бутун дунё оёққа туриб иззат қилди* (Саид Аҳмад). *Емғир шундай қуйдики, товуқларларни шийпон тагига зўрға киргиздик* (С. Бабаевский). *Қиз помидор, пиёзни шундай майда тўғрадики, йигитнинг ҳаваси келди* (М. Иброҳимов).

1. Натижа эргаш гапли қўшма гапларда фикр реал ёки тахмин қилинган, мўлжалланган бўлиши мумкин.

1) Бундай қўшма гаплардаги феъл кесимлар ўтган замон (баъзан ҳозирги замон) формасида келиб, реал фактни кўрсатади: *Раис шундай бақирдики, хотинининг баданларида титроқ пайдо бўлди* (Ш. Рашидов). *Иккаласи ёш қизлардай шундай қаҳқаҳ отиб кулишдики, ичкарида ўтирган меҳмон — София Борисовна лапанлаганича айвонга чиқиб келди* (А. Мухтор). *Шундай олиб бораманки, ҳеч ким билмай қолади* (М. Иброҳимов).

2) Натижа эргаш гапли қўшма гапда баён қилинган фикр реал бўлмасдан, мўлжалланган ва тахмин қилинган бўлади. Бундай қўшма гапларда бош гап ва эргаш гапнинг феъл кесимлари деярли ҳамма вақт буйруқ-истак шаклидаги феъллар орқали ифодланади: *Ҳамкорликда шундай ҳосил етказайликки, балли десин тинчликсевар бутун одамзод* (Ф. Фулом). *Сени шундай боплай-*

ки, ўзинг қойил қолгин (А. Қ а ҳ ҳ о р). Шундай қилиб кўрсатишимиз керакки, «розиман, балли» десин (А. М у х т о р). Шундай ишлайликки, яккачўндагилар қойил қолсин (С а и д А ҳ м а д).

Боғловчи сўз вазифасида ишлатиладиган шундай, бирам, чунонам каби сўзларнинг таъсирида натижа эргаш гаплар функциясига кўра бошқа эргаш гапларга ўхшаб кетади. Эргаш гап бош гапдаги воқеанинг даражасини, миқдорини натижа маъноси билан боғланган ҳолда изоҳлайди. Бундай қўшма гапларда ҳам ўлчовдаража, ҳам натижа мазмуни бирга ифодаланган бўлади. Шунга қарамай эргаш гап кўпроқ бош гапдаги воқеанинг натижасини кўрсатаётганлиги кўриниб туради: *Ҳожия Эргашнинг назарида шу уч-тўрт кун ичида шундай ўзгариб кетган эдики, унинг қизалоқ вақтларигина эмас, ҳатто Москвадан келган кунлари ҳам Эргашга гўё тушдай эсланади* (А. М у х т о р). *Ҳасанхоннинг шундай бахти очилибдики, таърифига сигмайди* («Афгон эртаклари»). *Унда булоқ шундай кўмиладики, очилиш учун бир тонна портлатувчи модда ҳам етмасди* (М. И б р о ҳ и м о в).

2. Натижа эргаш гап бош гапдаги от билан ифодаланган бўлақларнинг маъносини конкретлаштириб келиб, аниқловчи эргаш гапга ўхшайди. Бош гапдаги шундай сўзи от олдидан келиб эргаш гап томонидан изоҳланади. Шундай бўлишига қарамай, эргаш гап бош гапдаги ҳаракат, воқеанинг натижасини кўрсатиш билан аниқловчи эргаш гапдан фарқланади: *Пўлатжон шундай гапларни айтдики, Ҳошимжонни ўрнида тоғ бўлса ҳам тарс ёрилиб кетар эди* (С а и д А ҳ м а д). *Бир оздан кейин бомбардимон қилинган ерда шундай кучли портлаш бўлдики, ҳавога қарағай, тахталар ва аллақандай темир-терсақлар соврилди* (С а и д А ҳ м а д). Бундай қўшма гапларда натижа мазмуни ортиқ эканлигини билиш учун эргаш гап олдидан натижада сўзини қўйиб ишлатиш мумкин.

3. Натижа эргаш гап баъзан бош гапда тўлдирувчи вазифасида келган кўрсатиш олмоши орқали ифодаланган сўзни изоҳлаб, тўлдирувчи эргаш гапга яқинлашади: *Аҳвол шунга бориб етдики, райком талаби билан Угаровнинг ўзи ҳам район кенгашида нутқ сўзлаб, мени кутманглар деб сўради* (Г. Н и к о л а е в а). Бу хилдаги қўшма гапларда ҳам, юқоридагидай натижа мазмуни ортиқ. Шунинг учун ҳам эргаш гап олдида натижада сўзини қўллаш мумкин.

Натижа эргаш гапли қўшма гапларда бош гапдан келиб чиқадиган хулоса, натижани аниқ қилиб таъкидлаб кўрсатиш учун эргаш гапда оқибатда, натижада сўзлари ишлатилади: *Азимбой шундай зулм ўтказдики, оқибатда халқнинг сабр косаси тўлди* (С. А й н и й). *Уларнинг ёқасидан тутган қашшоқлик ва муҳтожлик шу қадар бўғиб қўйган эдики, натижада тақдирга тан бериб таваккалчилик билан яшашдан бошқа чора қолмаган эди* (М. И б р о ҳ и м о в).

Натижа эргаш гапли қўшма гапларнинг бош гап қисмида шундай, шу даражада, шунча каби ўзаги кўрсатиш олмошлари



билан боғланган сўзлар иштирок этмаганлиги учун эргаш гапни бош гапга туташтирувчи -ки элементи ҳам қўлланмайди. Шу хилда бош гапга ёрдамчисиз бирикадиган эргаш гапларда ҳам натижада, оқибатда сўзлари ишлатилиб, қўшма гапдаги натижа мазмунини кўрсатади: *Яқинда илғор колхозчи ёшлардан бир нечаси комсомолга қабул қилинди, натижада колхозда комсомоллар сони 120 кишига кўпайди. Бригадада меҳнат яхши уюштирилмади, оқибатда ҳосил кам бўлди.*

Айрим вақтда эргаш гап бош гапдан келиб чиқадиган натижанинг энг юқори чўққисини — максимал натижани кўрсатади. Бундай қўшма гапларда эргаш гап таркибида ҳатто сўзи қўлланади: *Амир одамлари шундай саросимага тушдики, ўликларни пана роқ жойга олиш уёқда турсин, ҳатто кийимларини ҳам ечиб олмайдилар (С. Айниё). Оксананинг шундай аччиғи келдики, ҳатто бурнининг учигача қизариб кетди (С а н д А ҳ ма д). Ана шу секундда унинг шундай жаҳли чиқдики, ҳатто ўз-ўзини таний олмади (М. Иброҳимов). Унинг вужудини шундай хурсандчилик эгаллаб олган эдики, у ҳатто азоб-уқубатларни ҳам ёдидан чиқаришти.*

Натижа эргаш гапли қўшма гапнинг бош гап қисми кўпинча бир составли гаплардан ташкил топиши мумкин. Бундай гапларнинг составида керак, зарур сўзлари кўпроқ ишлатилади: *Одам бир марта яшайди. Бу ҳаётни шундай кечирмоқ керакки, ўлар чоғингда бутун ҳаётимни ва бутун кучимни инсоният бахти учун курашга бағишладим деб айта олгин! (Ш. Рашидов). Шундай қилиш керакки, у ердан қутилиб чиқа олмасин («Афғон эртаклари»). Шундай қилиш лозимки, Жўрабой қилган ишининг нотўғрилигини бутун қалби билан сезсин («Ўзб. маданияти»).*

Баъзан эргаш гап аниқ натижани эмас, орзу қилинган фикр-ни ифодалаб, кесимлари -са аффиксини олган феъл билан ифодаланиб келиши мумкин: *У хаёлга шундай чўмган эдики, унинг бу машғулотига ҳеч ким ҳалал бермаса, ҳеч ким йўлини тўсмаса, ҳатто унга шу чоқда ҳеч ким кўринмаса (П. Турсун).*

Натижа эргаш гапли қўшма гапларда, компонентлар -ки орқали бириккани ва бош гапда шундай, шу қадар сўзлари қўллангани учун эргаш гап ҳамма вақт бош гапдан кейин келади.

### КУЧИРМА ГАПЛИ КОНСТРУКЦИЯЛАР

Сўзловчи (автор) доимо ўз фикрини баён қилиб қолмай, бошқаларнинг ҳам гапини ҳеч ўзгаришсиз ёки мазмунини сақлаган ҳолда, грамматик ва айрим лексик хусусиятларини ўзгартириб ифодалаш мумкин. Мазмуни, грамматик ва лексик хусусиятлари ўзгартирилмай, айнан берилган ўзгаларнинг гапи — кўчирма гап автор гапи билан бирикаб қўшма гапнинг кўчирма гапли турини ҳосил қилади: *Кўп нарсаларни кўзимга кўрсатдингиз, яна кўп нарсаларни кўргани қўлимга чироғ бердингиз, Урмонжон ака, — деди Сидиқжон (А. Қаҳҳор). Рувзон хола билан бирга ишлайсиз-*

лар, — деди Онахон кампирнинг рўмолини олиб бериб (А. Мухтор). *Ғўзалар аллақачон гулга кирди, — деди Ойқиз* (Ш. Рашидов).

Ўзганинг гапи маълум шахснинг фикрини автор (ҳикоя қилиб берувчи)нинг гапи орқали ифодаланишидир. Ўзганинг гапини баён қилиб берувчи — автор, унинг гапи автор гапи дейилади. Кимнинг гапи ифода қилинаётган бўлса, у сўзловчи саналади.

Доим бошқаларнинг гапи кўчирилиб, айнан берилиб қолмасдан, айрим вақтда авторнинг гапи ҳам кўчирилиб, ўзганинг гапи шаклида берилиши мумкин. Бунда унинг фикри ўзганинг гапи ва автор гапини бириктирувчи грамматик воситалар орқали боғланган бўлади: *Мен нима қилишимни билмай: Бу ёқда нима қилиб юрибсиз? — дедим. Менинг йўқлаб келганимни кўрса, далда бўладиган бирон сўз айтсам, зорайики дармон бўлса деб кутдим* (А. Қаҳқор).

Шунингдек, доим шахсларнинг гапигина ўзганинг гапи шаклида кела бермасдан, қушлар, ҳайвонлар ёки баъзи предметларнинг товуши ёки уларга нисбатан ишлатиладиган сўзлар ҳам бировнинг «гапи» ҳолида кўчирилиб берилиши мумкин: *Фақат бухгалтерия жойлашган хонадан чўт товуши эшитилар эди: «шақшук»* (Ойбек).

Кўчирма гапли қўшма гап билан қўшма гапнинг бошқа турлари орасида маълум ўхшаш ва фарқли томонлар бор. Қўшма гап бирдан ортиқ содда гапларнинг интонацион ва фикрий бутунлигидан иборатдир. Қўшма гапни ташкил этувчи компонентлар (содда гаплар) мазмун ва интонацияси жиҳатидан бир бутунликни, яхлитликни ташкил этади. Кўчирма гап ҳам автор гапи билан бирга олиниб, икки компонентнинг мазмуний ва интонацион бутунлигини келтириб чиқаради, қўшма гапнинг бир турини ташкил қилади. Лекин кўчирма гапли қўшма гаплар қўшма гапнинг бошқа турларидан айрим хусусиятлари билан фарқланиб туради.

Кўчирма гапли конструкциянинг компонентлари кўчирма гапнинг содда ёки қўшмалигидан қатъи назар деярли ҳамма вақт икки асосий компонентдан — кўчирма гап ва автор гапидан ташкил топади. Қўшма гаплар эса икки ва ундан ортиқ содда гапларнинг бирикувидан ташкил топади.

Кўчирма гапли конструкцияларда компонентларни туташтирувчи грамматик воситалар деярли ишлатилмайди, уларнинг состида нисбий сўзлар қўлланмайди. Одатда кўчирма гап билан автор гапини туташтирувчи боғловчи саналадиган *деб, деган* каби формаларни функциясига кўра боғловчи эмас, кўпроқ қўшма кесимнинг бир состави *деб* қарашга тўғри келади. *Деб* сўзи алоҳида қўлланмай, *деб айтди, деб гапирди; деган* сўзи эса *деган эди* шаклларидаги қўшма кесимларга тенг келади.

Кўчирма гапнинг компонентлари бир сўздан тортиб бутун бир жумла, ҳатто монолог шаклида келади: *Жўра дарров Асқарнинг юкини белдор зшакка чизимча билан боғлади-да, «хих» деб бир туртди* (Ойбек). *Погодин бир зум жим қолди, қаттиқ ишонч би-*

лан кескин гапирди: Қийинчиликларга сажда қиладиган бўлиб қолдик. Ўз гуноҳимизни қийинчилик устига тўнкайверсак, инсофданми, ахир? Халқимизнинг қийинчиликларни мардонавор енгизишига, олижаноб фазилатлари, ажойиб хислатларига ўрганиб қолганмиз (Ш. Рашидов).

Қўшма гап компонентлари тузилиш ва мазмунига кўра содда гапларга тенг ёки уларга яқин бўлади.

Қўшма гап составидан компонентларни баъзан алоҳида содда гап шаклида қўллаш мумкин бўлса ҳам, кўчирма гапли конструкция компонентларини ажратиб, алоҳида олиб қўллаш деярли мумкин эмас. Автор гаписиз келган ўзгаларнинг гапи кўчирма гап эмас. Масалан, *Звонок чалинди ва дарс бошланди* гапини иккига ажратсак, маълум даражада тўла мазмун ифодаловчи, икки содда гап ҳосил бўлса ҳам, кўчирма гапни автор нутқидан ажратиб, айниқса автор нутқини кўчирма гапдан ажратиб (... *деди Раис ёки Раис деди* шаклида) икки алоҳида содда гап шаклида ишлатиб бўлмайди. Шунга кўра кўчирма гапли конструкция компонентларини қўшма гапнинг айрим турларига (боғловчисиз қўшма гапга) нисбатан зичроқ бириккан дейиш мумкин.

Кўчирма гапли қўшма гапда компонентларнинг ўрни анча эркин бўлади: автор гапи кўчирма гапдан олдин, кейин, унинг ўртасида ёки кўчирма гап автор гапининг орасида қўлланаверади. Қўшма гап компонентларининг ўрни эса бу даражада эркин эмас. Автор гапи кўчирма гапнинг турли ўрнида келишига қараб ундаги гап бўлақларининг тартиби ўзгаради.

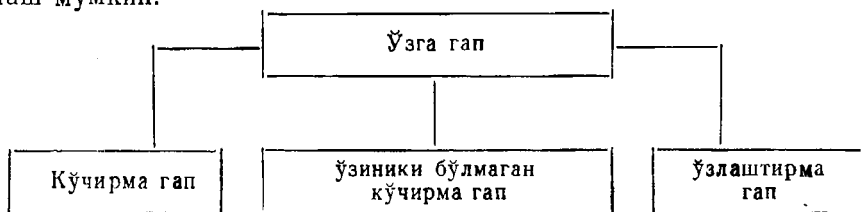
Автор гапи кўпинча икки составли гапдан ташкил топган бўлиб, унинг кесими сўзлаш, гапириш ҳаракати билан боғлиқ бўлган феъллар орқали ифодаланади. Шу жиҳатдан у тўлдирувчи эргаш гапга яқин туради. Лекин боғловчилар иштирок этмагани учун уларни боғловчисиз қўшма гапнинг бир тури ҳисоблаш мумкин. Кўчирма гапли конструкцияларда икки шахснинг — авторнинг ва персонажнинг гапи боғловчисиз бириктириб берилади.

Бундай гапларда интонация ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Кўчирма гап қандай оҳанг билан айтилган бўлса, автор уни шундайлигича айтиши керак: кўчирма гап дарак мазмунини билдирса, дарак интонацияси билан: сўроқ мазмунини ифодаласа, сўроқ интонацияси билан; буйруқ ёки ундов мазмунида келса, кучли интонация билан айтилади. Ўзганинг гапида ундалма, кириш сўз ёки ундовлар қўлланган бўлса, улар ҳам айнан, ҳеч ўзгартиришсиз берилади: *Хўш, қандай янгилликлар бор? — деди Уктам (Ойбек). Уста Ҳазратқул илжайибгина жавоб берди: Ҳу ана! (Ш. Рашидов). Раис қаерда? сўради Маҳкамов қичқириб (Ойбек). Жўрабоев ўтиришга жой кўрсатиб, меҳрибонлик билан мурожат қилди: Келганиннга хурсандман, Ойқиз! (Ш. Рашидов).*

Кўчирма гапнинг содда ёки мураккаблигидан қатъи назар, у автор гапи билан боғловчисиз қўшма гап ёки тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап бўлиб келиши мумкин. Бундан ташқари икки кў-

чирма гапли қўшма гап бирикиб, мураккаб турдаги қўшма гапни ҳосил қилиши мумкин. Бундай гапларда биринчи кўчирма гапли қўшма гап кейингисига нисбатан эргаш гаплик вазифасини бажариши ва кейинги гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш пайтини ёки шартини ифодалаши мумкин: *...Бир кун Фиёс домла ўлгур мени четга чақириб: «кофир бўлдинг, ...қайт йўлингдан, тавба қил!» деган эди, мен унга дангал «қайтмайман» дедим...* (Ойбек). Бу мисолда биринчи кўчирма гапли конструкция (*...Бир кун Фиёс домла ўлгур мени четга чақириб: «кофир бўлдинг, ...қайт йўлингдан, тавба қил!» деган эди*) кейингисидаги демоқ ҳаракатнинг юзага келиш пайтини ифодалаган. Икки кўчирма гапли конструкция эргаш ва бош гап муносабатига киришиб, эргашган қўшма гапнинг мураккаб турини келтириб чиқарган.

Айрим вақтда сўзловчи (автор) бошқа шахсларнинг (ўзганинг) гапини ўз нутқи ичида ишлатади. Сўзловчининг нутқи ичида келадиган бундай гаплар уч хил йўл билан ифода қилинади: 1) кўчирма гап шаклида, 2) ўзиники бўлмаган кўчирма гап ҳолида, 3) ўзлаштира гап формасида. Буни схема билан шундай ифодалаш мумкин:



1. Бошқаларнинг (ўзганинг) фикри ёки гапи семантик, лексик, грамматик хусусиятлари сақланиб, мустақил гап шаклида автор гапи билан бирга ифодаланса, кўчирма гап дейилади: *«Пахта — давлатли турмуш демакдир, шунинг учун ҳам кучларимизга зўр берувимиз керак» — деди Жўрабоев* (Ш. Рашидов).

2. Ўзганинг гапи кўчирма гап билан ўзлаштира гап оралигидаги бир ҳолатда берилади. Бунда ўзганинг фикри автор гаписиз кўчирилган ҳолда сўзловчи (персонаж) иштирок этмасдан баён қилинади, яъни автор кўчирма гапдаги сўзловчи сифатида иштирок этади. Бундай гаплар ўзиники бўлмаган кўчирма гап ҳисобланади: *Султонов сенга таъна қилади-ю, бироқ ўзини йўлайди. Иш кам бўлса-ю, шуҳрат кўп бўлса... мана асл мақсади қаерда* (Ш. Рашидов). Бу гапда кўчирма гапнинг сўзловчиси (*Султонов*) номидан авторнинг ўзи гапиради. Унинг гапи (*иш кам бўлса-ю, шуҳрат кўп бўлса*) ҳеч ўзгаришсиз семантик, грамматик, лексик хусусиятлари деярли сақлангани ҳолда келтирилади. Бу томондан у кўчирма гапга ўхшайди. Лекин бу гап кимга хос эканлигини кўрсатувчи автор гапнинг бўлмаслиги билан кўчирма гапдан фарқ қилади. Автор гапининг тўла бўлмаслигига кўра ўзлаштира гапга ўхшаса ҳам, гапнинг грамматик, лексик хусусиятлари маълум даражада сақланганлиги билан ундан ажралиб туради.

Ўзиники бўлмаган кўчирма гап ўзлаштирма гап билан кўчирма гап ораллигидаги синтактик бирликдир.

Ўзганинг гапи мазмуни сақлангани ҳолда лексик, грамматик, хусусиятлари ўзлаштирилиб берилса, ўзлаштирма гап дейилади. Ўзлаштирма гапда ўзганинг фикри ёки гапи формаси ўзгариб, мазмунини сақлагани ҳолда ҳикоя қилиб берилади.

Кўчирма гап ва ўзиники бўлмаган кўчирма гап тузилиш жиҳатдан қўшма гапга ўхшайди. Ўзлаштирма гап эса кўчирма гап ва автор гапининг аралаштирилиб, ёйиқ тўлдирувчили содда гапга айланган шаклидир. Ўзлаштирма гапларда автор гапидаги эга, кесим муносабати сақланса ҳам, кўчирма гап бирикмали тўлдирувчига айланади — кўчирма гапли қўшма гап содда гап шаклига келтирилади.

1. Кўчирма гапдаги мазмун суҳбатдошга (тингловчига) қаратилган бўлади.

Юқорида айтганимиздек, кўчирма гап бир сўз ёки бир гап ёки бир неча гап, баъзан бутун бир фраза шаклида берилиши, шунингдек у бир составли ёки икки составли, бир ёки бирдан ортиқ гаплардан ташкил топиши мумкин. Автор гапи эса кўпинча икки составли биргина содда гапдан тузилади. У қўшма гап шаклида ёки бир составли содда гап ҳолида қўлланиши кам учрайди: *Тўғон бузилипти. Йигитларни, сувчиларни чаққон олиб борсин,— деб буюрди Маҳкамов. — Ҳозир! Ҳозир! — қичқиришди ёшлар (Ойбек).* — *Ҳозир ҳосил учун курашнинг авжи вақти,— деди Уктам жиддий тус билан,— яхши парвариш қилсанг, ғўзани овқатдан, сувдан толиқтирмасанг, кун сайин ҳосилга ҳосил қўшасан (Ойбек).* *Погодин салгина жаҳли чиқди-ю, қўлини силтаб, буюрди: — ишлар мен айтгандай бўлсин (Ш. Рашидов).* *Бригадир бошини кўтариб, ёлбаргандай гапирди: — Одам керак, ўртоқ Мурзоқова! (Ш. Рашидов).*

Кўчирма гапнинг кесими феъл, от ёки бошқа сўз туркумлари билан ифодаланса ҳам, деярли ҳамма вақт соф феъл автор гапининг кесими бўлиб келади. Автор гапининг кесими сўзлаш ҳаракати билан боғлиқ бўлган қуйидаги феъллар орқали ифодаланади:

1) *деди, айтди, гапирди, сўзлади, мурожаат қилди* каби гапириш — сўзлашга боғлиқ бўлган феъллар орқали: *Соғайиб кетганингиз муборак бўлсин, Муротали амаки, деди Ойқиз (Ш. Рашидов).* *У бригада аъзоларини йиғиб оташин сўзлади: — Ғўзамизнинг бир тўпини ҳам нобуд қилмаймиз (Ш. Рашидов);*

2) сўзлаш маъноси билан боғлиқ бўлган турли ҳолат (манера)ларни кўрсатувчи *қичқирди, пичирлади, буюрди, ундади, огоҳлантирди, телефон қилди* каби феъллар орқали; *Йигит унинг отини эслай олмай,— «агроном ака!» деб қичқирди (Ойбек).* *Комила альбомни столга отиб қичқириб юборди: «Зайнаб!» (Ойбек).* *Боймат Собирга дўқ қилди: — колхоз мулкини сенга ўхшаш том тешарлардан сақлайман (Ойбек).* *Смирнов тиниқ сувга ифтихор билан термуларкан, юрак-юрагидан пичир-*

лади: Денгиз, ҳақиқатан ҳам денгиз! (Ш. Рашидов). Шундай вақтлар ҳам бўлардики, Олимжон ёки Қодиров райком секретари келганини орқаворатдан эшитиб, қидириб келсалар, Жўрабоевнинг авзойи бузилиб, қаттиқ огоҳлантирарди: — Зарур бўлсангиз, ўзим топардим.. Йўлингизни биламан-ку (Ш. Рашидов). Орадан бир неча минут ўтгач, Султонов раисга телефон қоқди: — Пайтимас, азизим! Ҳа, ҳа, нима ваздан ётганингизни биламан-ку, чалғитмоқчи бўласиз. Шошманг раис, шошманг, ноумид шайтон, умидсиз бўлганингиз инсофдан эмас... (Ш. Рашидов);

3) олдинги фикр билан боғлиқликни ифодаловчи жавоб берди, бўлди (гапни бўлди), давом эттирди каби феъллар орқали: — Тойча бўлсан ҳам от изидан бораёلمиз — жавоб берди Жўра кўзларини айёрча қисиб (Ойбек). Раис сўзида давом этди: — Айниқса, «Фарҳод» тўғрисида сўз борганда, ҳали сен деганингдай, кишининг кўкраги тоғдай кўтарилади (Ойбек). Саксон ота унинг гапини бўлди: — Умр шомига етсак ҳам, юракда ўтимиз бор (Ойбек). — Балли, юракдаги тилак, армон — совет замонидан, — гапга аралашди бошқа бир чол, соқолидан юмаланган томчиларни артиб — ахир, баҳор келганда қари толлар ҳам баргак ёзади (Ойбек);

4) сўроқ мазмунини ифодаловчи феъл орқали: Қалай, бу йил, пахта планини бажарасизми? — сўради Уктам (Ойбек). Раис қаерда! — сўради Маҳкам қичқириб (Ойбек).

Айрим феъллар гапириш мазмунини билдириш билан бирга сўзловчининг турли ички ҳис-туйғуларини, эмоциясини, айрим микаларини ҳам ифодалаши мумкин: Жонфигон нима дейишини билмай, ерга қаради ва дўнғиллади: — Мен йиғлатган эмасман... ўзинг йиғлагансан (А. Қаҳҳор). Ойқиз даврада ўтирган ишёқмас хушомадгўйларга маънодор тикилгач, салмоқ билан киноя қилди: — Ҳорманг, азаматлар! (Ш. Рашидов). Каримқул худди шишгандай йўғон бармоқлари билан мўйлабини бирпас бураб, кейин пичинг қилиб пўнғирлади: — Далада қизларнинг ишига кўз ташлайдиган одатингиз ҳам бор экан шекилли-а! (Ойбек). Насимжон ўтирди, ёзув-чизувга уринган кўриниб, бошини кўтармасдан минғирлади: «Хотиржам бўлинглар, бир илож қилиб кўндираман» (Ойбек). Ҳосилотнинг сўзлари раиснинг қалбига ўқдай қадалди ва нафаси оғзига тикилиб, хириллади: — Сен тулқидан кўрқадиган жойим йўқ (Ш. Рашидов).

Кўчирма гап ўзига хос бўлган бир қанча грамматик хусусиятларга эга: 1) мазмундан буйруқ англашилган кўчирма гапда кўпинча ундалма иштирок этган бўлади ва ундалмали гапнинг феъл кесими буйруқ майли формасида келади: Уғлим, яхшиси, шулки, — деди Саксон ота қўлини силтаб, — «қолган ишга қор ёғар деган қадимги сўзни унутма» (Ойбек). Нортон полвонга қичқирди Уктам: «Ҳорманг полвон!» (Ойбек).

Баъзан кўчирма гап ундалманинг ўзидангина тузилган бўлади: Сора биби шошганидан ҳаяжондан нима қилишини билмай, ҳов-

лида гир-гир айланди. Бу ерда йўқ қизини: «*Ҳа кима, ҳо й Ҳа кима!*» деб товуши борича қичқириб юборди (Ойбек);

2) гапнинг мазмуний характериға кўра, кўчирма гапнинг интонацияси турлича бўлади: — *Гап қизиқишда*, — *жавоб берди Эгамберди*, ...*чаласини китобдан ўқидим-да, тўппа-тўғри имтиҳонга бордим* (Ойбек). — *Мана пахта: Жуда бақувват, жуда текис... қўллари дард кўрмагурлар! Роса ишлашибди*, — *деди у* (Ойбек). *Нега хат-пат, телеграмм юбормадингиз?* — *деди Жўра* (Ойбек).

Одатда кўчирма гапнинг интонацияси бирмунча мустақил бўлиб, кўчирма гапнинг автор гапига нисбатан тутган ўрниға қараб у турлича айтилади. Агар у автор гапидан олдин келса, автор гапидан кўра кучлироқ оҳанг билан қисқа тўхталиб айтилади: *Қизлар звеноси бу*, — *деди Жўра*. Автор гапидан кейин келса, орада тўлароқ пауза билан бир оз кучли оҳангда талаффуз қилинади *Жўра деди: Қизлар звеноси бу*. Агар автор гапи кўчирма гапнинг ўртасида келса, у гап ўртасида келган кириш сўз ва гапларға ўхшаш паст оҳангда айтилади: *Бу*, — *деди Жўра*, — *қизлар звеноси*.

Кўчирма гап доим баён қилинган фикрнинг баъдира бермай, баён қилинмаган, айтилмаган, фақат ўйланган, тахмин қилинган фикрни ифода қилиши ҳам мумкин. Реал айтилмаган фикрни ифодаловчи бундай гапларда автор гапнинг кесими *ўйлади*, *деди ичида*, *деди ўзига-ўзи* каби шаклларда ифодаланади.

Баён қилинган, айтилган (реал) кўчирма гаплар фикрнинг суҳбатдошға, тингловчиға қаратилганлигини кўрсатса, баён қилинмаган, айтилмаган (ирреал) фикрни ифодаловчи кўчирма гапдаги мазмун суҳбатдошға эмас, кўчирма гапдаги сўзловчининг ўзига қаратилган бўлади: *Колхоз ерининг этагида янги очилаётган ерга кета туриб, ўйлади ичида у: «Ватанни офат тахликага солганда, қари-қартанлар ҳам сўнги кучларини билакка йиғиб фидокорлик кўрсатдилар...»* (Ойбек). *Дадасининг орқасидан узоқ тикилиб турган Ойқиз: «Қишлоқ советига тезгина кириб чиқаман-у, дарҳол дадамнинг олдига жўнайман*, — *деди ўз ўзига*, — *мен кўндира олмадим, бошқалар кўндирар»* (Ш. Рашидов). *«Наҳотки рост бўлса!» деди ичида йигит... — Демак, кимнинг қўли узун бўлса, олмани ўша узади, дебди-да, дўстим* (Ойбек).

Баъзан кўчирма гап айтилмаган (ўйланган ҳам эмас, фақат ёзилган) фикрни ифодалайди: *Ойқиз айвондаги столға қоғоз, қалам чиқариб, Олимжонға хат ёзди: «...қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш тўғрисида Смирнов доклад қилган... унинг самимий сўзлари ҳаммининг юрагига ва онгига етиб борар эди. Шунинг учун бу сўзлар бюро аъзоларини дарров қизиқтирди...»* (Ш. Рашидов).

Кўчирма гап баъзан сўроқ-жавоб характерида учрайди. Бундай гапларда сўзловчи ўз сўроғига ўзи жавоб қайтаради: *Қодиров оёқларини кериб, камарини қаттиқ фижимлаб, хўмрайиб туради. У қайсарлик билан хаёл сурди: «Кўнглинға келгани бўларкан...*

*Ахир, бутун турмушим билан халқ устидан раҳбарлик қилиш лавозимига муяссар бўлганман. Колхозни тузган ким? — Қодиров! Авайлаб ўстирган ким? — Қодиров! Юқори поғонага олиб чиққан ким? — Қодиров!..» Мақтаниш учун аввалги йилдан кўпроқ ҳосил олдимми? Олди! Бу йил ўтган йилдагидан кўпроқ ҳосил олдимми? Олди! Хўш яна нима керак? — деди Жўрабоев (Ш. Рашидов).*

Жонли тилда, баъзан адабий тилда ҳам икки даражали кўчирма гаплар учрайди. Автор бундай гапларда ўзганинг гапини кўчирма гап ҳолида келтиради: «*Фикрингизга қўшиламиз*» — деган эди», деди. Бу гапта «*фикрингизга қўшиламиз*» бошқа бир шахснинг гапи, «*фикрингизга қўшиламиз*» — деган эди» ҳам иккинчи бир шахснинг гапи бўлиб, автор гапи билан бирга кўчирма гапни ташкил қилган: «*Қодиров ҳар бир ишга тажриба кўзи билан қараш керак*» дейди, — деди Ойқиз (Ш. Рашидов). Ая гапир «*ҳали хирмон-хирмон гап бор*», деган эдинг... — деди Уктам (Ойбек). «*Сирдарёдан қуёш кўтарилади, мамлакатга нур оқади*» дейишган эди, деди фахрланиб Уктам (Ойбек). Чаласини китобдан ўргандим-да, тўппи-тўғри имтиҳонга бордим. «*Молодец*» дейишди, деди Эгамберди (Ойбек).

Бундай гапларда биринчи даражали ва иккинчи даражали кўчирма гаплар мавжуд бўлиб, иккинчи кўчирма гап биринчи гапга нисбатан автор гапи саналса ҳам, учинчи гап охириги автор гапига нисбатан кўчирма гап ҳисобланади. Юқоридаги биринчи мисолда учта гап бор: «*ҳар бир ишга тажриба кўзи билан қараш керак*» биринчи гап, «*Қодиров дейди*» иккинчи гап, «*деди Ойқиз*» учинчи гап. Биринчи гап иккинчи гапга нисбатан кўчирма гап, биринчи ва иккинчи гаплар учинчи гап — «*деди Ойқиз*»га нисбатан кўчирма гап. Бунда Ойқиз Қодировнинг кўчирма гап шаклида берилган гапини айнан, ҳеч ўзгаришсиз келтирган. Бундай гапларда иккинчи даражали кўчирма гап ичидаги автор гапининг кесими ҳам деди, деб сўради, пичирлади, дейди, деб буюрди каби формаларда ифодаланади.

Турли стилистик талабга кўра кўчирма ва автор гапларининг ўринлашиши (ўрни) ҳар хил бўлади:

1) кўчирма гап автор гапидан олдин келади. Бунда автор гапидаги гап бўлаклари инверсияга учраб, кесим состави олдин, эга состави кейин қўлланади: *Тўғри, қолоқдан чўлоқ яхши*, — деди қовоғини солиб Дилшод (Ойбек). *Қаёққа кетаётгисан?* — сўради шофердан Денисов (Ойбек). *Ўз уйим — ўлан тўшагим*, — деган эскилар (Ш. Рашидов).

Кўпинча деди, дейди, дер эди, деган эди, деб айтди, сўради, гапирди, сўзлади каби феъллар автор гапининг кесими бўлиб келади. Деди феъли кўчирма гапдан кейин келган автор гапининг кесими вазифасида келганда деб айтди, деб сўради, деб гапирди каби деб сўзлаш феъллари (айтмоқ, сўрамоқ, гапирмоқ, сўзламоқ ва бошқалар)га маъно ва функцияси жиҳатидан деярли тенг бў-



лади. Бундай ҳолатларда *деб* боғловчилик вазифасини эмас, балки тўла маъноси билан *демоқ* феълнинг функциясини бажаради. Унинг маъноси шу даражада кенги, ҳатто *сўрамоқ*, *буюрмоқ* феълларнинг ўрнида қўлланиб кела олади: ...*Йигитларни, сувчиларни чаққон олиб борсин — деб буюрди Маҳкамов* (Ойбек). *Қалай, раис кўзини очдими? — деб сўради Қамчи* (Ҳ. Фулом).

Айрим вақтда сўзлаш ҳаракатига боғлиқ бўлмаган бошқа феъллар билан бирга келганда *деб* ёки *дея*, *демоқ* маъносини сақлагани ҳолда автор гапи билан кўчирма гапни боғлаши мумкин. Бунда кўчирма гап бутунлигича автор нутқидаги феъл кесимга нисбатан ҳол ёки равиш эргаш гаплик вазифасини бажаради. «*Бу хом хаёл дея*» «*каромат*» қилган эди Қодиров (Ш. Рашидов)... *ундоқ қилдим, бундоқ қилдим, қойил қилдим, деб кўкрагига уради* (Ш. Рашидов).

*Деб* ёрдамчиси асли «кўчирма гап+автор гапи» шаклида тузилиб, бора-бора кўчирма гаплик маъносини йўқота борган конструкцияларда боғловчилик вазифасини бажариши мумкин: Қодиров ҳам бу тадбирларни ёқлайди, ҳеч бўлмаганда янги шуҳрат топиш учун ёқлайди *деб* ўйларди (Ш. Рашидов). Қоронғи тушмасдан *етиб олай деб* ўр берман (Ойбек). Бахтим борми экан *деб*, менга ёрми экан *деб*, Кела бердилар бари, каттакон чинор сари (Ҳ. Олимжон). Мен сизни *деб* келдим (Ойбек). Балки айтарсизки, бир карвон неварачеваранг бор, бошингда катта рўзгор, кўрпанга қараб оёқ узат, *деб* (Ойбек).

Ёзувда бундай гаплар кўчирма гапларга хос бўлган тиниш белгилари билан ёзилмайди.

2) Кўчирма гап автор гапидан кейин келади. Бу вақтда кўпинча автор гапининг кесими *айтди*, *сўради*, *жавоб берди*, *гапирди*, *деди* каби феъллар орқали ифодаланади. Баъзан *пичирлади*, *ўйлади* каби бевосита гапириш билан боғланмаган феъллар ҳам автор гапининг кесими бўлиб келиши мумкин: *Комила станциянинг бегона ходими, ёш колхозчидан сўради: Сиз ҳам станция қурмоқчимисиз?* (Ойбек). *Иброҳимов тутнинг яши-яхшисини, худди нозик бир жониворни ушлаётгандай эҳтиёт билан териб оғзига солар экан, тўхтаб қолган гапини давом эттирди: — Шунақа, Урмонжон ака, мақсадим илмим етгунча, қўлимдан келгунча сизларга хизмат қилиш, ундай кейин Тошкентга бориб яна ўқиш...* (А. Қаҳҳор). *Уктам ўйлади: «унинг фикри тўғри»* (Ойбек). *У бирдан енгиллашиб, хўрсинди-да, Уктамга мурожаат қилди: «Манави мавзуга нима дейсиз?»* (Ойбек). *Олимжон чаққонлик билан велосипедга минди-да, орқасига қараб раисни огоҳлантирди: — Айтганларим партия топшириғи эканлигини унутманг, раис!* (Ш. Рашидов).

Кўчирма гап автор гапидаги бундай, шундай каби сўзларнинг мазмунини конкретлаштириб келиши мумкин. Бу вақтда автор гапининг кесими билан бундай, шундай сўзлари орасида *деб* ёрдамчиси қўлланади. Бу сўзлар бўлмаса *деб* ёрдамчиси ишлатилмайди: *Докладчи бундай деб таъкидлади: «Гап, аввало, кадрларда. Улар-*

нинг колхозчиларни ва совхоз ишчиларини уюштира билишларида ва ўзларига эргаштириб бора олишларидадир» («Сов. Ўзбекистони»). Раис деди: «Пахта етиштиришда меҳнат унумдорлигини ошириш ва пахта етиштириш учун бўладиган сарфларни камайтиришга алоҳида эътибор бериш, квадрат-уялаб чигит экиш усулининг устунликларидан тўла фойдаланиш, пахтани қўл билан теришдан машина билан теришга қатъий ўтиш, пахта териш техникасидан фойдаланишга эскича муносабатда бўлишни бартараф қилиш зарур» («Совет Ўзбекистони»).

3) Кўчирма гап турли стилистик талабларга кўра, автор гапининг ўртасида келиши мумкин. Бундай ҳолларда автор гапининг эга состави кўчирма гапдан олдин, кесим состави кўчирма гапдан кейин келади. Айрим вақтда кесимга қарашли тўлдирувчи ёки ҳол кўчирма гапдан олдин келиши ҳам мумкин. Кесимнинг ўзи эса доимо кўчирма гапдан кейин қўлланади. Унга қарашли ҳол ёки тўлдирувчилар кўпинча кесимдан кейин келади: Сайрамов чолни икки қўли билан енгил, лекин самимий равишда секин қучоқлаб: «Ҳали кўнглингиз гунчадек ёш, биламан, ота» деди (Ойбек). Уктам шинелини елкадан тушириб, стулни қизғин печкадан нари сурди ва папиросни тутатиб, бир нафас жим ўтирди-да, жиддий ва ўйчан товуш билан: Катта иш олдимизда турибди, оқсоқоллар! — деб кексаларнинг диққатини жалб этди ва янги қурилиш ҳақида гап очди (Ойбек). Шу пайт Қанизак келиб «гапирасизми? Зиёдахон опам ҳам гапирсин деяптилар, гапиринг» деди Сидиқжонни: секин туртиб (А. Қаҳҳор). Новикова қўйин дафтарига тез-тез ёзар экан, Қанизак зеркиб қолмасин учун: Бу пулларни нима қиласиз? — деб сўради (А. Қаҳҳор).

4) Кўчирма гап автор гапининг ҳар икки томонида келганда автор гапидаги бўлақларининг тартиби кўпинча аномал-инверсияга учраган ҳолда бўлади: кесим состави олдин, эга состави кейин келган бўлади: Жуда тўғри, ҳақ гап, — деди боши билан тасдиқлаб Болтабоев — ҳамма ютуқларимиз бирлик орқасидан келаётир (Ойбек). Мен ўйлайманки, орамизда дадиллар сийрак эмас... — деди Уктам айёрча табассум билан. Нимаики ишни тезлаштира, кучимизни тежаса, ўшанга маҳкам ёпишамиз... хўп, олдин менга усулни тушунтиринг-чи (Ойбек).

Баъзи вақтда автор гапи ва кўчирма гап мураккаб ҳолда аралашиб «автор гапи+кўчирма гап+автор гапи+кўчирма гап» ёки «кўчирма гап+автор гапи+кўчирма гап+автор гапи» типига қўлланиши мумкин. Бу жуда сийрак учрайдиган ҳолатдир: Шу концертдан қайтишда Сидиқжон гапни нимадан бошланганини билмай турган эдики, Болтабойнинг ўзи гап очди: Уртоқ Самандаров, сизни хўп ташвишга солиб қўйибдилар-да? — деди кулиб, — У киши бировни колхозга ол, бировни олма демайдилар, бу ишга аралашмайдилар (А. Қаҳҳор). Бунга кўриб Урмонжон; «Ҳа, демак, ҳовуридан тушибди» деб ўйлади-да, эшик олдига бориб: — қаерда эдингиз? — деб сўради (А. Қаҳҳор). Ер юзида инсонлар бир қалб, бир овоз билан: Йўқолсин уруш! — дейди — Бўлсин замон осойиш (Ғ. Ғулом) Ниҳоят Қори: Ур-

монжон акамнинг жаҳллари кўп тез-да», деди ва товуш чиқармай қорнини силкитиб кулди, Раиснинг ўнг қўли бўлгандан кейин шу билиниб турмаса бўладими? (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Кўчирма гапнинг автор гапидан кейин ёки унинг ҳар икки томонидан келиш ҳолати жонли тилда камроқ, адабий тилда кўпроқ учрайди. Унинг автор гапидан олдин ёки ўртасида келиш ҳолати эса, жонли тилда кўпроқ учрайдиган ҳодисадир.

Кўчириладиган гап бирдан ортиқ шахснинг ўзаро сўзлашуви тарзида бўлса, у кўчирма гаплар автор гаписиз диалог шаклида берилиши мумкин. Диалог шаклидаги фикрнинг ёки гапнинг кимга қарашли эканлиги нутқ процессида маълум бўлади:

— Дада, ғўзамиз кўп зарарландими?

— Ҳа, қизим, кўп зарарланди. Жуда кўп зарарланди!

— Уни сақлаб қолиш мумкинми?

— Дарҳақиқат, бир вақтлар даданг дўл урган ғўзани даволаган эди... Ишонавер, қизим, ҳозир ҳам зарар кўрган ғўзаларни даволаймиз. Дарҳақиқат, бўрон кучли, аммо деҳқонлар ундан ҳам кучли, қизим. Бўрон режаларимизни бузолмайди, тақдиримиз ҳам бўроннинг қўлида эмас. Ҳамма нарса меҳнатимизга боғлиқ, ҳалол ишлаб мўл ҳосил етиштирайлик (Ш. Рашидов).

II. Узиники бўлмаган кўчирма гаплар кўпроқ бадний асарларда учрайди. Бунда автор персонажи тилдан ўзи гапиради ёки воқеага ўз мулоҳазасини киритади: Раис кенг кабинетда бир ўзи қолди. У шилқ этиб диванга ташланди-да, аъзойи бадани бўшашиб кетгандай бўлди... Мана энди узоқ давр ичида қилинган гуноҳлар учун жавоб бериш вақти келди. Ҳозиргача сен бу пайт тўғрисида ўйлаб ҳам кўрмаган эдинг, Қодиров. Умумхалқ меҳнати ва ғалабасини ўзингга ўзлаштириб, ўзингеники қилиб кўрсатардинг. Бу ишинг тасодифий эмас, албатта... Сен ўзингни севиб, ўзингга бино қўяр эдинг. Билганинг — билган, қилганинг-қилган эди. Фақат-фақат ўзингга ишонардинг... (Ш. Рашидов). Раис ҳар қачон колхоз ғалабалари тўғрисида талтайиб гапирганда, Ойқиз ич-ичидан хурсанд бўларди, чунки бу ғалабалар Ойқизнинг ҳақ эканлигидан далолат берарди, кечаги орзу бугун рўёбга чиққанидан, халқ тоғларни ағдаришга, дарёларни бўғишга қодир эканлигидан далолат берарди. Майли, Қодиров колхоз ғалабаларини санар экан, устаганча ўзига зеб берсин, барча ютуқларни ўз номи билан бўғласин, бошқаларнинг ҳалол меҳнатини ҳийла-найране билан ўзлаштирасин, майли шуҳрат қидиришни касб этиб, олсин... (Ш. Рашидов). Ойқиз айвондаги столга қалам-қоғоз чиқариб, Олимжонга хат ёзиш учун ўйлашиб қолди. Узоқ ўйлаб, бюронинг тафсилотларини эсга олди — ахир эрига ёзилаётган хатда бирор воқеани ҳам тушириб қолдириш мумкин эмас-ку! Ахир мураккаб ва масъулиятли ишга қадам қўйилар экан, оқибати тўғрисида ҳам ўйлаш керак-да (Ш. Рашидов).

Муротали даромад тўғрисида ўйларкан, битта-ю битта арзанда қизи эсига тушди. Ахир у бўйи етиб қолди. Уй анжомлари, кийим-кечаклар харид қилиш вақти келди. Тўй кўриш қандай бахт!

*Аммо уй анжомлар, кийим-кечаклар қайси уйга қўйилиши мумкин. Пастгина, торгина уй, умрда бир марта бўладиган тантанага муносиб эмас-ку. Янги уй қуришга озмунча пул керакми?* (Ш. Рашидов).

Мисолларнинг биринчисида персонаж раис ўрнида, иккинчисида Ойқиз, бешинчисида Муротали ўрнида авторнинг ўзи гапирди. Учинчи ва тўртинчи гапларда эса автор воқеликка ўз муносабатини баён қилади. Бундай гаплар ўзиники бўлмаган кўчирма гап ҳисобланади.

III. Ўзгаларнинг гапи ўзлаштирама гап шаклида берилиши ҳам мумкин. Бунда автор бошқаларнинг гапини грамматик ва айрим лексик хусусиятларини ўзгартган ҳолда ўзлаштириб, ҳикоя қилиб беради. Ўзлаштирама гап кўчирма гапдан интонацияси ва айрим феъл формаларининг ишлатилмаслиги билан ҳам ажралиб туради. Кўчирма гапда жуда кўп қўлланадиган демоқ феълнинг *деб, деди, дейди, деган эди* каби шакллари ўзлаштирама гапда деярли қўлланмайди. Унинг ўрнида ўзлаштирама гапда кўпроқ *айтмоқ, гапирмоқ* феъллари ишлатилади: *Астахов чол билан суҳбатлашишни кўпдан буён орзу қилганлигини, лекин қўли тегмаганлигини гапирди* (Ойбек). *У дала шийпонига етиб келгач, дарҳол зарур топшириқларни берди-ю, Смирновга телефон қилиб, «тез етиб боришни, коммунист-коммунист билан қандай сўзлашмоғи лозим бўлса, ана шундай сўзлашмоқчи» эканини айтди* (Ш. Рашидов).

Биринчи мисолда *«Астахов айтди»* автор гапи *«чол билан суҳбатлашишни кўпдан буён орзу қилгани, лекин қўли тегмаганини»* ўзгаларнинг гапидир. Бунинг кўчирма гап шакли қуйидагича: *Астахов айтди: — Чол билан суҳбатлашишни кўпдан бери орзу қиламан, лекин қўлим тегмайди. (ёки Астахов: «Чол билан суҳбатлашишни кўпдан бери орзу қиламан, лекин қўлим тегмайди» дейди; — чол билан суҳбатлашишни кўпдан бери орзу қиламан, лекин қўлим тегмайди, — деди Астахов)*. Иккинчи мисолда *«У дала шийпонига етиб келгач, дарҳол зарур топшириқларни берди-ю, Смирновга телефон қилиб айтди»* автор гапи, *«тез етиб боришни, коммунист-коммунист билан қандай сўзлашмоғи лозим бўлса, ана шундай сўзлашмоқчилиги»* ўзганинг гапидир. Буни ҳам юқоридагича турли шаклдаги кўчирма гапга айлантириш мумкин.

Кўчирма гап икки ёки ундан ортиқ гапларнинг мазмунан бирикуви ёки мустақилликни сақлаган ҳолда қўшилишидан ташкил топса, ўзлаштирама гап составида неча гап борлигидан қатъи назар биргина содда гапдан тузилади. Автор гапининг бош бўлаклари (баъзан иккинчи даражали бош бўлаклари ҳам) сақланиб, кўчирма гап бирикмали тўлдирувчига айланади: *Ҳар соатни ғанимат бил, — деди «Саксон»ота* (Ойбек). Бу кўчирма гапни ўзлаштирама гапга айлантирсак, икки гап *«Сен ҳар соатни ғанимат бил<sup>4</sup>. «Саксон» ота деди* (бир содда гапга), кўчирма гап бирикмали тўлдирувчига айланади: *«Саксон» ота ҳар соатни ғанимат билиш кераклигини айтди*.

Кўчирма гап бирдан ортиқ содда гапдан ташкил топган бўлса ҳам, уларнинг ҳар бири бирикмали тўлдирувчини ташкил этади. Агар эргашган қўшма гап кўчирма гап формасида берилса, кўпинча эргаш гап (шарт, равиш, тўсиқсиз, даража-миқдор, пайт, ўхшатиш каби) ўзгармай, бош гапгина ўзлаштира гап шаклини олади. Шундай бўлса ҳам қўшма гапнинг мазмуни ўзлаштириб берилган бўлади: *Ҳамма кўсаклар пишиб берса, ишимиз йирик. Мабодо куз ёмонлик қилса, ишимизнинг белига тепади, — деди у (Ойбек). Уруш-жанжалимиз эскириб келса ҳам, эсингдан чиқмас экан-да, — деди тоғаси (Ш. Рашидов). Қорлар ёғиб, излар босилди, — деди мулойимлик билан Гофур (Ш. Рашидов).*

Буларнинг ўзлаштира гап формаси: *У ҳамма кўсаклар пишиб берса, иш йирик бўлишини, мабодо куз ёмонлик қилса, ишининг белига тегишини айтди. Уруш-жанжал эскириб кетса ҳам, эсидан чиқмаганлигини гапирарди тоғаси. Қорлар ёғиб, излар босилганлигини айтди Фафур мулойимлик билан.*

Бирдан ортиқ мустақил содда гап, боғланган қўшма гап, айрим эргаш гапли (юқорида кўрсатиб ўтилганлардан ташқари) қўшма гаплар кўчирма гап шаклида келган бўлса, улар бирдан ортиқ бирикмали тўлдирувчи ҳолида ўзлаштира гапга айлантира беради: *Погодин ғўзага тикилган ҳолда ғурур билан гапирди: Битта қалдирғоч келиши билан баҳор бўлмайди. Бироқ, битта қалдирғоч ҳам баҳорнинг жарчиси бўла олади. Ҳалим бобо келтирган бир туп ғўза — қўриқнинг семизлиги ва серҳосиллигидан далолат бериб турипти. Ана шу бир туп ғўзани Олимжонга берамиз. Олимжон Жўрабоевга кўрсатсин. Бу ҳаммадан зўр тузатиш бўлиб, ҳақ эканлигимизни исботлайди. Кўм-кўк пахталаримиз ҳақ эканлигини исботлайди (Ш. Рашидов). Ўзлаштира гап формаси: *Погодин ғўзага тикилган ҳолда битта қалдирғоч келиши билан баҳор бўлмаслигини, бироқ битта қалдирғоч ҳам баҳорнинг жарчиси бўла олишини, Ҳалим бобо келтирган бир туп ғўза — қўриқнинг семизлиги ва серҳосиллигидан далолат бериб турганлигини, ана шу бир туп ғўзани Олимжонга беражаклигини, Олимжон Жўрабоевга кўрсатиши кераклигини, бу — ҳаммадан зўр тузатиш бўлиб уларнинг ҳақ эканликларини, кўм-кўк пахтазорнинг ҳақ эканлигини исботлаяжagini ғурур билан айтди.**

Юқоридаги мисоллардан ҳам кўриниб турибдики, кўчирма гап қанчалик мураккаб тузилган бўлса, уни ўзлаштира гапга айлантираш шунчалик қийинлашади.

Кўчирма гапни ўзлаштира гапга айлантирашда унинг формасигина эмас, баъзан стилистик хусусиятлари ҳам ўзгаради. Айниқса сўзловчининг нутқ процессига турли муносабатини ифодаловчи сўзлар экспрессив характердаги сўзлар (айрим кириш сўзлар, ундовлар ва бошқалар) кўпинча тушиб қолади. Ундов гап, атов гап, риторик сўроқ гап ва шунингдек, бошқа шунга ўхшаш гапларни ўзлаштира гапга деярли айлантираб бўлмайди.

— *Эҳ, аттанг, аттанг, қандай беғамлик! — деди у жаҳли чиқиб (Ш. Рашидов). У Ойқиз билан истар-истамас, совуққонлик*

билан кўришди: Ҳа-ҳа, ўртоқ Умурзоқова, ҳе, қадрдон, қандай шамол учирди? (Ш. Рашидов). Умурзоқ ота, ғазаб билан кетмонни кўтарди-ю, Ғофурни ургудек бўлди ва олдинга бир қадам ташлаб, шилқ этиб йиқилиб тушди, нимжон овоз билан қичқириб юборди. — Йўқол, дедим, йўқол, тулки! Колхозимизда сендек ифлосларга нон йўқ. Тулки оловдан кўрқади, олов эса бизнинг дилимиз. Олов... тоза... ёруғ... машғал! (Ш. Рашидов) Наҳотки мен ҳам бўлмасам, — деди Уктам уёққа-буёққа аста юриб, раисга қараб (Ойбек). Уктам каллакланган қатор тутлар билан чегараланган пахта участкасига тикилиб қаради ва хурсанд деди: Мана пахта! Жуда бақувват, жуда текис! (Ойбек). — Ана замон! Ана ҳикмат! — деди «Саксон» ота яйраб кулиб (Ойбек). Эҳ, Ғофур... Ғофур!... — деди Муротали ўз ичида — яхшиликка ёмонлик қилибсан, номард... Бригадининг ор-номуси тўғрисида, оппоқ очиладиган пахталар тўғрисида қайғурмансан. Мана, ғўзалар — барча қилмишларингни айтиб турипти... Агар Алиқул шайтон маслаҳат бермаганда эди, сендай номардга ишонар эдимми? Эҳ, Ғофур, Ғофур, қариганимда юзимни ерга қаратдинг, инсофсиз!.. Энди нима деган одам бўлдим (Ш. Рашидов). Ҳамиша кўйнингни пуч ёнғоқ билан тўлғазган, ширин ва ёлғон сўзлари билан маст қилганлар кимлар? Ўғрилар, тухматчи, хушомадгўйлар? Мансаб отининг раислик эгариди талтайган пайтларингда оёғингни тили билан ялашга тайёр турганлар кимлар? Бўрилар ва тулкилар эмасми!... деди Қодиров ўз-ўзига (Ш. Рашидов). Ана холос! — кулимсираб, лекин жиддий тус ва оҳанг билан деди Йўлдошев (Ойбек).

Ўзлаштирама гапга айлантиришда кўчирма гапдаги феъл кесимларнинг шахс қўшимчалари ёки кишилик олмоши ўзгариши мумкин. Кўчирма гапнинг субъекти биринчи шахс кишилик олмоши, автор гапнинг эгаси ҳар уччала шахсдаги кишилик олмошлари (мен, сен у) орқали ифодаланган бўлса, ўзлаштирама гап составида у олмошларнинг бири тушиб қолади.

Мен айтдим: (Мен) китобни ўқийман.

Сен айтдинг: (Мен) китобни ўқийман.

У айтди: (Мен) китобни ўқийман.

Буларнинг ўзлаштирама гап формаси қуйидагича: Мен китобни ўқишлигимни айтдим. Сен китобни ўқишлигингни айтдинг. У китобни ўқишлигини айтди.

Кўчирма гапнинг эгаси кўпликадаги кишилик олмоши орқали ифодаланганда ҳам шундай бўлади.

Мен айтдим

Биз айтдик

Сен айтдинг

У айтди

Сиз айтдингиз

Улар айтдилар

Биз китобни ўқиймиз.

Бу гапларни ўзлаштирама гапга айлантиришда қуйидаги ўзгаришлар содир бўлади: — Мен (биз) китобни ўқишлигимизни айт-

дик. Сен (сиз) китобни ўқишлигингизни айтдингиз. У (улар) китобни ўқишликларини айтдилар.

Кўчирма гап йиғиқ бўлиб, унинг ва ўзлаштира гапнинг эгаси бир хил шахс, сондаги кишилик олмоши орқали ифодаланган бўлса, кўчирма гап шаклида ҳам, ўзлаштира гап шаклида ҳам уларнинг биттаси тушиб қолади ва кўчирма гаплик хусусиятини анчагина йўқотади: Мен айтдим: «Мен кетаман» эмас, мен кетаман дедим. Сен айтдинг: «Сен кетасан» эмас, сен кетасан дединг. У айтди: «У кетади» эмас, у кетади деди.

Кўпликда ҳам худди шундай.

Гарчи бундай конструкциялар кўчирма гап шаклида тузилган бўлса ҳам, улар кўчирма гап ҳисобланмайди.

Агар автор гапнинг эгаси от орқали, кўчирма гапнинг эгаси кишилик олмошлари орқали ифодаланган бўлса, бундай гапларнинг ўзлаштирилган формасида автор гапидаги эга ва кесим сақланади, кўчирма гапнинг эгаси қаратқичли аниқловчига, кесими ҳаракат номи орқали ифодаланган тўлдирувчига — қаралмишга айланади. Кўчирма гапнинг биринчи шахсидаги эга баъзан батамом қўлланмайди ёки ўзлик олмоши билан алмашинади:

Карим айтди	{	Мен кеч қолдим
		Биз кеч қолдик
		Сен кеч қолдинг
		Сиз кеч қолдингиз
		У кеч қолди
		Улар кеч қолдилар

Бунинг ўзлаштира гап формаси қуйидагича:

Карим	{	Узининг кеч қолган(лиг)ини	}	айтди.
		Бизнинг кеч (қолганлиг)имизни		
		Сен кеч қолган(лиг)ингни		
		Сиз кеч қолган(лиг)ингизни		
		У кеч қолган(лиг)ини		
		Улар кеч қолган(лик)ларини		

Баъзан бир ўзлаштира гап бир неча хил кўчирма гапга айланиши мумкин: У студентлигини айтди. У айтди: «мен студентман»; 2) У айтди (ўзига): «Сен студентсан»; 3) У айтди (ёнидагига): «Сен студентсан»; 4) У айтди (ёнидагига биров ҳақида): «Сен студентсан».

Демак бир кўчирма гап бир неча хил ўзлаштира гапга, бир неча кўчирма гап бир ўзлаштира гапга айланиши мумкин.

Кўчирма гаплар дарак характерида бўлса, ўзлаштира гапга айлантиришда у қуйидагича ўзгаради:

1) Кўчирма гапнинг кесими ўтган замон феъллари орқали ифодаланган бўлса, ўзлаштира гапда шахс, сон ва замон аффикслари ўтган замон сифатдоши аффикси -ган+эгалик аффикси+тушум келишиқ қўшимчаси ишлатилади. Баъзан -ган аффик-

сидан кейин -лик ясовчиси ишлатилиши мумкин: *Қодиров бу табдирларни ёқлади, — деди Ойқиз* (Ш. Рашидов): *Ойқиз бу табдирларни Қодиров ёқлаган(лик)ини айтди.*

Кўчирма гапни ўзлаштирма гапга айлантиришда фақат феъл кесимигина ўзгармай, эгалик аффиксини олган сўз ва кишилик олмоши орқали ифодаланган бўлақлар ҳам ўзгаради: *Укам Тошкентда ўқиди, — деди уста. — Уста укасининг Тошкентда ўқиганлигини айтди.*

Бошқа бўлақларда бу хилдаги ўзгариш деярли сезилмайди: *Кеча келдим, — деди Қарим. Қарим кеча келганлигини айтди.*

2) Кўчирма гапнинг кесими ҳозирги замон феъллари орқали ифодаланган бўлса, ҳозирги замон формаси -ётган сифатдош ясовчиси билан алмашади ва бу сўз эгалик аффикслари + тушум келишиги қўшимчаси билан ишлатилади: *Ўзаларимиз барвақт гуллаётир, — деди чол. — Чол ўзаларнинг барвақт гуллаётганлигини айтди.*

-а, -й, аффиксини олган ҳозирги-келаси замон феъллари гапнинг мазмуни кўпроқ ҳозирги замон билан боғлиқ бўлса, -ётган-(лик)ини шаклида, келаси замонга боғлиқ бўлса -(а) жак(лик)ини ёки -моқчи эканлигини шаклида қўлланади: *Мен Москвада ўқийман, — деди Дилором. — Дилором Москвада ўқиётганлигини айтди, Дилором Москвада ўқимоқчилигини айтди.*

Агар кўчирма гапнинг кесими от кесим бўлса, ўзлаштирма гапга айлантирилганда, шу от кесимдан кейин — эканлигини ёки -лигини формалари қўшилади. Бу кесим составидаги тусловчи аффикслар эса тушиб қолади: *Қўлим баланд, дилим бақувват, — деди Умурзоқ ота* (Ш. Рашидов). — *Умурзоқ ота қўли баланд, дили бақувват эканлигини айтди ёки Умурзоқ ота қўли баланд, дили бақувватлигини айтди.*

Кўчирма гап сўроқ мазмунини ифодалаган бўлса, автор гапнинг кесими қандай феъл билан ифодаланганига қарамай, ўзлаштирма гапнинг кесими фақат сўрамоқ феъли билан берилади: *Мажлис бошландими? — деб сўради. У сўради: — мажлис бошландими?* Буларнинг ўзлаштирилган формаси: *У мажлис бошланган-бошланмаганини сўради.*

Сўроқ мазмуни ифодаланган гаплар ўзлаштирилганда унинг интонацион хусусияти деярли ўзгариб туради. Кесимлари -ми юкламаси билан келган сўроқ гаплар ўзлаштирилганда, феъл кесим бўлишли ва бўлишсиз шаклда жуфтланиб, (экан)лигини формасини олади: *Пахта чопиғини ўз вақтида тугатдингизми? — деди Қарим ота. — Қарим ота пахта чопиғини ўз вақтида тугатган-тугатмаганлигини сўради.*

Сўроқ гап сўроқ сўзларининг иштироки билан тузилган бўлса, унинг феъл кесими ўзлаштирилганда худди дарак гапларидагидек тусга кириди. Лекин сўроқ мазмунини билдирувчи сўз сақланади: *Қачон келдингиз? — сўради Уктам. — Уктам қачон келганлигини сўради. — Нима учун Олимжоннинг бригадасида иш*



яхши?— Нима учун унинг ғўзалари бўронни писанд қилмайди? — ...деди Бекбўта. — Бекбўта нима учун Олимжоннинг бригадасида иш яхши эканлигини, нима учун унинг ғўзалари бўронни писанд қилмаслигини сўради.

Сўроқ гаплардаги ундалма ўзлаштирма гапга айлантирилганда чиқиш келишиги аффиксини олиб, воситали тўлдирувчи бўлиб келади: Раис, нима учун бошқалар қолоқ? — деди у. — У раисдан нима учун бошқалар қолоқ эканлигини сўради.

Кесими бор, йўқ сўзлари билан ифодаланган кўчирма гаплар қуйидагича ўзлаштирилади: а) агар кўчирма гап дарак мазмунини билдирса, ўша сўздан кейин эканлигини ёки -лигини элементлари қўшилиб келади: Магазинда бир қанча китоблар бор, лекин дафтар йўқ, — деди опам. — Опам магазинда бир қанча китоблар бор (лигини), лекин дафтар йўқ эканлигини айтди; б) кўчирма гап сўроқ мазмунини билдирса, ҳар иккала сўз жуфтланиб, -лигини ёки эканлигини элементларини олиб ишлатилади:

— Магазинда китоб борми?

— Магазинда китоб йўқми?—деди опам.—Опам магазинда китоб бор-йўқлигини сўради.

Буйруқ гаплар ўзлаштирилганда, унинг буйруқ майлидаги феъл кесими иш оти формаси + эгалик аффикси + керак (лозим, зарур) + (экан)лигини шаклини олади: Маслаҳат эсдан чиқмасин, — деди Алиқул. — Алиқул маслаҳат эсдан чиқарилмаслиги кераклигини айтди. Тезроқ кетинг бу ердан, тоға, — деди Ойқиз. — Ойқиз тоғасига бу ердан тезроқ кетиш кераклигини айтди.

Буйруқ гаплардаги ундалма ўзлаштирилганда, у кўпинча жўналиш келишиги формасида қўлланиб, воситали тўлдирувчи бўлиб келади: Энди улар севинишсин, Муротали амаки, — деди янги раис. — Янги раис Муротали амакига энди улар севиниши кераклигини айтди.

Кўпинча кесими буйруқ феълнинг III шахс формасига эга бўлган кўчирма гаплар ўзлаштирма гапга айлантирилади.

Буйруқ феълларнинг I шахс формасини ўзлаштирма гапга айлантириб бўлмайди, II шахсининг эса ўзлаштирилиши жуда кам учрайди.

## Бир неча эргаш гапли қўшма гаплар.

Бирдан ортиқ эргаш гаплар бош гапга бирикиб, қўшма гапнинг мўракаб турини ташкил қилади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланадиган эргаш гапларнинг ҳамма турлари ҳам бирдан ортиқ ҳолда келиб ёки бошқа эргаш гаплар билан бирга қўлланиб бир неча эргаш гапли қўшма гапни ҳосил қилиши мумкин: Севинч, қувонч юраклардан тошганда, Шодлик саси осмонлардан ошганда, Тўлқинимиз ер юзини босганда, Қимматдонлар тантанангиз муборак! (Ғ. Ғулом). Хисров подшо Авазхондан бу сўзларни эшитиб, кўнгли бузилиб, юрак бағри эзилиб, ҳар кўзидан

етмиш қатра ёш тизилиб, Авазхонга қараб бир сўз деди (Э. Жуманбулбул). Бу дўстликда ғараз ва сохталик йўқ, чунки бу дўстликнинг муҳташам саройини бир чирроғ ёритади, чунки бу дўстликнинг тоғ ва тупроқларини бир қуёш иситади, чунки бу дўстликнинг ҳамма дарёларида ҳам оби ҳаёт оқади, чунки бу дўстликнинг ҳамма ўрмонларида ҳаёт дарахти кўкаради (Х. Олимжон). Ефим Данилович гапирётганда ҳамма у томонга интилиб, Турсуной билан Башоратга ҳеч ким эътибор бермай қўйди (А. Мухтор).

Бир неча эргаш гапли қўшма гапнинг эргаш қисмини ташкил этувчи компонентлар кўпинча тенгганиш муносабатига эга бўлади. Ҳар бир компонент бири иккинчиси билан тенг ҳуқуқли компонентдай бириккан бўлади. Бундай эргаш гапларни уюшган эргаш гаплар дейиш мумкин: *Қалбингда ётса ҳам бир дунё алам, Қаддингни букса ҳам олам-олам ғам, Бошингга айрилиқ солса ҳам соя, Кўнглинг ғаш бўлса ҳам бениҳоя, Сочинг оқарса ҳам ҳижрон туфайли, Юзларинг заъфарон бўлса ҳам, майли, Онажон, кўзингдан оқизма кўп ёш (Уйғун).* Мен ўзимни инсон билганда, *Гулга тўлиб баҳор кирганда, Юрагимда ҳавас уйғонди (Х. Олимжон).* Улар орасида бегоналик шу қадар кучайиб кетдики, *Авдотья бу индамасликни бузишга уринмади: гапириш яна ҳам қийин эди (Г. Николаева).*

Бундай мураккаб қўшма гапларни ташкил этувчи компонентлар структурасига кўра икки хил кўринишга эга: Улар «мустақил» содда бош гапдай шаклланган ва ўзаро тенгганиш муносабатига эга бўлган бўлиши ёки эргаш гапларга ўхшаш шаклланиб, ўзаро тенгганиш муносабатига эга бўлиши мумкин.

1. Одатда эргаш гап бош гапга *-ки, чунки, гўё* каби ёрдамчилар орқали боғланганда, у эргаш гап мазмунан бош гапга тобе саналса ҳам, ўзи «мустақил» содда гаплардай шаклланган бўлади: *Кўриб турибманки, юрагингизда яхши бир дардингиз бор (А. Мухтор).* Буни сезган *Шоди маънос жилмайиб қўйибди, чунки унинг қалби Зебога бағишланган экан («Афғон эртаклари»).* *Пахта майдони оппоқ, гўё далага оқ чодир ёзилган.* Шу хилдаги компонентлар бирдан ортиқ келиб, ўзаро тенгганиш орқали бирикади ва тенг ҳуқуқли компонентлар саналади. Яъни бу эргаш гаплар бош гапга нисбатан тобе, бир-бири билан тенг муносабатга эга бўлади. Бирдан ортиқ эргаш гаплар шу хилда бош гапга бирикканда, улар орасидаги муносабат гапнинг уюшиқ бўлаклари орасидаги муносабатга анча ўхшаб кетади — тенг ҳуқуқли қисмлардан ташкил топади, улар орасидаги интонация ҳам тенгганиш муносабатини кўрсатиб туради. Шунинг билан бирга бундай қўшма гапни ташкил қилувчи эргаш гаплар ўзаро тенг боғловчилар орқали бирикади. Тенг боғловчиларнинг деярли ҳамма тури ва шу боғловчи вазифасини бажарувчи юкламалар бирдан ортиқ эргаш гаплар орасида ишлатилади: *Эргаш унга шундай қарадики, бу назарни ҳамма пайқади ва ишов-шуев бир оз тинди (А. Мухтор).* *Кучларни жой-жойига расамади билан қўйишимиз керакки, ҳам*

ҳосил қараб қолмасин, ҳам қурилиш оқсамасин (Р. Файзий). Кунтуғмиш Азбархўжа билан суҳбат қилиб гаплашиб, ҳол-аҳвол сўрашиб билдики, шу қарвонлар Холбеканинг юрти Зангордан экан, лекин ўзлари Нўғайдан келаётган экан («Кунтуғмиш»). Ойқизнинг ишончи комил эдики, эрта-индин бу ерлар ҳам чамандек яшнайдди, кўм-кўк пахтазорлар бунёд этилади-ю, кенг чўл ранг-баранг гиламдек кўзларни қамаштиради (Ш. Рашидов).

Бундай бир неча эргаш гапли қўшма гаплар қуйидаги кўринишларга эга:

1) Бирдан ортиқ тўлдирувчи эргаш гаплар тенг боғловчилар орқали бирикади: *Мен мажлис ҳайъати ва правление аъзоларидан илтимос қиламанки, қирқ кишидан иборат қурилиш бригадаси ажратилсин ва бу бригадага Фарҳодчилар тортилсин (Саид Аҳмад). Шоир демоқчики, булутдан ёмғир ёғади ва бу ёмғир сувларидан гул униб чиқади (Ойбек).*

2) Аниқловчи эргаш гаплар тенг боғловчилар орқали бирикади: *Табиёт илми бизни зарурият тақозоси билан шундай бир замонга олиб келдики, у замонда ҳали одамзоднинг мавжуд бўлиши учун шароит йўқ эди ва у замонда табиатни яъни ерни ҳали инсоннинг кўзи кўра билмас эди («Фан ва турмуш»).*

3) Бирдан ортиқ ўхшатиш эргаш гаплар тенг боғловчи ёки шу вазифадаги юклама орқали бирикади: *Биз индамас эдик, гўё айтадиган сўз қолмаган, бироқ кўнглимизда тўлиб-тошган ҳисларни айтиб тамом қилишимиз мумкин эмас эди (А. Раҳмат). Жаҳли чиққанидан кўзлари хиралашиб кетгандай бўлди, гўё кимдир унинг устига тегирмон тоши қўйган-у, ўша кишига ғазаб қилаётгандай кўринарди (Ш. Рашидов). Улар ҳар қандай майда-чуйда нарсалардан ҳам қандайдир бемаънилик, адолатсизлик, одамни ҳақорат қиладиган бирор пасткашликни келтириб чиқарар эдилар, гўё булар эртақдаги Сусамбилдан келган-у, бу ерда уларга ҳеч нарса ёқмайди, ҳамма нарса ўзгарishi керак (А. Мухтор).*

4) Ўлчов-даража эргаш гаплари бирдан ортиқ ҳолда келиб, ўзаро тенг боғловчилар орқали бирикиши мумкин: *Саллангиз шундай катта ва оғирки, агар бу ерга илсангиз қозик синар ва лунгилар ерга тушиб тупроққа булғонар эди (С. Айний).*

5) Натижа эргаш гап бирдан ортиқ келиб ўзаро тенг боғловчилар орқали бирикади: *Шу бир оғиз сўзини шу қадар куч билан айтдики, бошидаги оқ тивит рўмоли сирғалиб елкасига тушди ва қорача юзи оқариб, шаҳло кўзидан ғазаб ўти алангаланди (А. Қаҳҳор).*

6) Сабаб эргаш гаплари бирдан ортиқ келиб, ўзаро тенг боғловчилар орқали бирикиши мумкин: *У жанобларининг ҳаётлари ҳақидаги маълумотларингизни батафсил айтиб берингиз, чунки фазилатлари тўғрисида кўп эшитдим-ку, аммо ҳаётлари ҳақида қарийб ҳеч нима... (Ойбек).*

Ўзбек тилида бундай ҳолатни бирдан ортиқ ҳолда келган бошқа эргаш гапларда ҳам учратиш мумкин. Тенг ҳуқуқли компонентдай кўринган бундай эргаш гаплар бош гап билан юқорида

кўрсатиб ўтилган *-ки, чунки, гўё* каби эргаштирувчи боғловчилар орқали бириккан бўлади.

Баъзан бундай мураккаб қўшма гапларда эргаш гапларнинг сони икки-учдан ортиқ бўлса яхлитлаб қўллаш мақсадида улар жуфтлаб ишлатилади ва шу жуфтланган компонентлар орасида тенг боғловчилар қўлланади. Қўшма гапларнинг бу хилда қўлланиши уюшиқ бўлаклар орасидаги жуфтланишга ўхшайди: *Шунга эришмоғимиз керакки, ҳамма колхозларда жамоат хўжалигининг роли муттасил кўпайиб борсин ва колхозчиларнинг ҳамма эҳтиёжлари қондириладиган бўлсин, олинаётган даромад колхозчилар умумий даромадининг асосий ҳиссасини ташкил қиладиган бўлсин ва томорқа участкаларида боғлар, мевазорлар ўстириладиган бўлсин* («Совет Ўзбекистони»).

2. Эргаш гаплар орасидаги тенгланиш муносабати улар мустақил содда гапдай шаклланганларидоғина бўлмай, эргаш гапларнинг кесимлари феъл формалари орқали ифодаланганда ҳам бўлиши мумкин. Бундай эргаш гаплар тузилишига кўра алоҳида содда гаплардай кўринмаса ҳам, эргаш гаплар бош гапга уюшиқ ҳолда бириккан бўлади.

Кесимлари феъл формалари орқали ифодаланиб, уюшиб келадиган эргаш гаплар ҳам юқоридаги мураккаб қўшма гаплардаги эргаш гаплар каби бир-бири билан тенг боғловчилар ёки шу вазифада қўлланадиган юкламалар орқали бирикади.

Эргаш гаплар орасидаги «тенгланиш» муносабатини тўла тенгланиш деб қарасак, кесимлари феъл формалари орқали ифодаланган эргаш гапларнинг бир-бирига муносабатини тўла бўлмаган тенгланиш ёки нисбий тенгланиш деб олиш мумкин. Нисбий тенгланишда қисмлар алоҳида содда гаплардай шаклланмаган бўлса ҳам, бош гапга тенг ҳолда боғланган бўлади: *Дарахтдан бирон нарса узилиб тушса ва музлаган қор қисирласа ёки қор тагида эриб оқайтган сув сал шилдираса, у бир чўчиб тушарди* (Б. П о л е в о й). *На уфқ ўрамай ёқут зар, На булут силкитмай олтин пар... Жонтемир қуюқ бир завқ билан турарди* (У й ғ у н). *Тақдирим ёр бўлса-ю, Фурсат қулай келса-ю, Сени агар ўлдирсам, Танингга ханжар урсам, Дунёда энг бахтиёр Одам бўлардим номдор* (Х. О л и м ж о н).

Нисбий тенгланиш орқали бирикадиган бир неча эргаш гапли қўшма гапларнинг қуйидаги вариантларини учратиш мумкин:

1) Шарт эргаш гаплар бирдан ортиқ ҳолда келиб, ўзаро тенг боғловчилар орқали бирикади: *Кўп меҳмон чақирилса ёки муридлар келиб қолса, ташқари ҳовли билан ичкари ҳовли ўртасида югурдак лозим бўларди* (П. Т у р с у н).

2) Пайт эргаш гаплар бирдан ортиқ келиб, улар орасида тенг боғловчилар ишлатилади: *На кўкнинг фанори ўчмасдан, На юлдуз сайр этиб кўчмасдан... тонг кулмасдан бурун турарди* (У й ғ у н). *Дарахтлар кўкарса ва қирлар, майсалар яшнаса, бу жойлар жуда гўзал бўлади* (С а и д Аҳ м а д).



3) Ұлчов-даража эргаш гаплари бирдан ортиқ келиб, улар орасида тенг боғловчилар қўлланади: *Душман қанчалик гангитилса ва унинг ўт очииш нуқталари қанча кўп емириб ташланса, ҳужумнинг муваффақияти шунча муқаррар бўлади* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

4) Эга эргаш гаплар бирдан ортиқ келиб, ораларида тенг боғловчи ишлатилади: *Сергейни нима қизиқтирса ва у қандай ўйлар билан яшаётган бўлса, Ирина ҳам шу нарса билан қизиқар эди* (С. Б а б а е в с к и й).

5) Сабаб эргаш гап бирдан ортиқ келиб, ораларида тенг боғловчи қўлланади: *Икковлари ҳам бахтсизликка учраганлари ҳамда икковларининг ҳам шахсий ишлари бир хилда ишқал бўлганлиги учун, улар ҳатто ичдан қувонгандай бўдилар* (Б. П о л е в о й).

6) Равиш эргаш гап бирдан ортиқ келиб, ораларида тенг боғловчи ишлатилади: *Бу қўйларнинг эллик проценти сўйилиб давлатга берилиб, план бир юз ўттиз процент бажарилгани ва сўйит солиғи юз процент берилгани ҳолда, бир минг олти юз бош қўйимиз бир йилда икки минг икки юз бош бўлди* (С. А й н и й).

7) Бирдан ортиқ ҳолда келган тўсиқсиз эргаш гаплар орасида тенг боғловчилар ишлатилиши мумкин: *Гарчанд ҳозирги станция деразалари қуёш нурида товланмаса ва турбина ғириллаб айланмаса ҳам, гарчи томнинг тунукаси ҳали ялтирамаса ҳам, сувнинг шариллаши эшитилмаса ҳам ва фақат ҳавоза ёғочлари орқасидан оқ сторопилли тўрт бурчак қилиб солинаётган бинонинг конторигина кўриниб турса ҳам—бутун атроф ўзгариб кетган* (С. Б а б а е в с к и й).

Нисбий тенгланиш орқали бирикадиган мураккаб қўшма гаплар кўпинча бир хил эргаш гаплардан тузилган бўлиб, у эргаш гапларнинг бош гапга туташтирувчи ёрдамчилари ҳам деярли бир хил бўлади. Айрим вақтда тенг боғловчилар мазмунан бошқа-бошқа бўлган эргаш гаплар орасида қўлланиши ҳам мумкин: *Осмондаги булутлар тез-тез сузиб кетаётса ҳам, лекин оралари кенг-кенг очилиб қолганидан, офтоб денгиз устини ярқиратди* (О й б е к).

Бу мисолда тўсиқсиз эргаш гап ва сабаб эргаш гаплар лекин боғловчиси орқали бирикиб, нисбий тенгланиш муносабатига эга бўлган мураккаб қўшма гапни ташкил қилган.

Бир неча эргаш гапли қўшма гапларнинг тобе компонентлари бир бош гапга алоҳида-алоҳида эргашуви ёки бири иккинчисига, иккинчиси учинчисига ва шу каби кетма-кет эргашуви мумкин. Шунга кўра бир неча эргаш гапли қўшма гапларни икки гурпуага ажратиш мумкин: 1) биргалик эргашуви орқали бирикувчи мураккаб қўшма гаплар; 2) кетма-кет эргашув орқали бирикувчи мураккаб қўшма гаплар.

Биргалик эргашуви орқали бирикадиган мураккаб қўшма гапларда бир неча эргаш гап бир бош гапга алоҳида-алоҳида бирикади: *Агар садоқати самимий бўлса, хоқон ҳазратлари синанган бўлсалар, у тақдирда камина учун эътирозга ўрин йўқ*. (О й б е к). Қизлар чайладай бузилиб, мунчоғи

*узилиб, оёғи қалтираб, кўзлари ялтираб, сипоҳига бир сўз деди* (Э. Ж у м а н б у л б у л).

Биргалик эргашуви орқали бош гапга бирикадиган мураккаб қўшма гаплар тузилишига кўра бир неча хил бўлади. Айрим қўшма гаплар борки, улар бир хил эргаш гапларнинг уюшиб келишидан тузилади, айримлари борки, улар турли эргаш гапларнинг бир бош гапга тобеланишидан ташкил топган бўлади. Бундай мураккаб қўшма гаплар составидаги эргаш гаплар уюшмаган саналади. Баъзан биргалик эргашуви орқали бош гап бирикадиган мураккаб қўшма гаплар ҳам уюшган, ҳам уюшмаган компонентлардан тузилади.

Уюшиқ компонентли мураккаб қўшма гапларда бир хил эргаш гаплар бир бош гапга эргашиб келади. Эргаш гапларнинг ҳамма тури ҳам бирдан ортиқ ҳолда уюшиб келиб, мураккаб қўшма гапнинг бир турини ташкил қилади:

а) Эга эргаш гап уюшиб келади: *Кимнинг билагида кучи бўлса, ким ишнинг ҳавасини олса, йша ударник бўлади* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Олтинсойликлар ҳаётида ҳеч қачон унутиб бўлмайдиган шу кунларда нима орзу қилинган бўлса, ким нима тўғрисида ййлаган, ҳаёл сурган бўлса, энди бу орзу-умидларнинг ҳаммаси қарор шаклида, қонун шаклида мустаҳкамланган эди* (Ш. Р а ш и д о в).

б) Кесим эргаш гап уюшиб келади: *Толеим шулки Ватанда бир гулистон танладим, Бахтим топган эл билан жондош бўлиб одим одим* (Ҳ. О л и м ж о н). *Йўл-йўриғи шуки, правлениега ариза берасиз, аризангизни колхозчилар кўриб чиқади* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

в) Аниқловчи эргаш гап уюшиб келади: *Шундай ҳаёт туғилдики, у сенсиз яшай олмайди, сен унинг қудратли кучисан* (А. М у х т о р). *Бир қиссаким унинг сўнгида севишганлар топишгусидир, жонлар жонга ёпишгусидир* (Ҳ. О л и м ж о н).

г) Тўлдирувчи эргаш гап уюшиб келади: *Оламда инсон қўли билан яратилган қанча гўзаллик, табиатда қанча бойлик ва чирой мавжуд бўлса, Бўрон буларнинг барчасини ютиб юбораман деб, ҳамла қиларди* (Ш. Р а ш и д о в). *Биласанми, бир мамлакат дунёда бор, унда барча тенг ва эркин ҳам бахтиёр* (О й б е к).

д) Равиш эргаш гаплари бирдан ортиқ уюшиб келади: *Арафа кечаси қувончлар чулғаб, Уйқусин йўқотган болалардай шод, Минутлар санайман, юрак талпиниб* (Ғ. Ғ у л о м). *Қизларнинг вақтини хушлаб, Авазни Интизор ушлаб, Минган оти қадам ташлаб, Аста-аста ўйин бошлаб, Бу сўзни айтар Авазхон* (Ф о з и л Й ў л д о ш ў ғ л и).

е) ўхшатиш эргаш гап бирдан ортиқ келиб уюшган компонентларни ташкил қилади: *Насимий байтни гўё бутун вужудини эҳтиросли нафосат қамрагандек, юраги эзилиб-эзилиб кетаётгандек, аянч, ёлворилли ярим йиғи оҳанги билан ўқиди* (А. М у х т о р). *Шундай муомала қиладики, гўё у киши хўжайин-ку, колхозчилар батраки* (У й ғ у н).

Ўхшатиш эргаш гаплари бош гапга гўё боғловчиси орқали бирикканда, эргаш гаплар орасида тенгланмиш муносабати бор бўлгани

учун компонентлар орасида тенг боғловчи вазифасида келган юк-ламалар ишлатилган бўлади.

ж) Ўлчов-даража эргаш гаплари бирдан ортиқ уюшиб келади: *Душман қанчалик гангитилса, унинг ўт очиш нуқталари қанча кўп емириб ташланса, ҳужумнинг муваффақияти шунча муқаррар бўлади* (А. Мухтор).

з) Ўрин эргаш гап бирдан ортиқ уюшиб келиши мумкин: *Қаерда саодат қуриб ошён, Халқи ҳаётидан миннатдор эса, Шу ерда қўшиқдан жаранглаб осмон, Меҳнатдир муҳаббат, шарафдир бўса* (Ғ. Ғулом).

г) Пайт эргаш гаплар уюшиб келиши мумкин: *Кеча чошка шу майдонда юрганда, Уч чўпон маслаҳат қилиб турганда, Мен отингни кўрдим шундай душманда* (Ислом шоир). *Қувилганда фашист, битганида ғам, Қиз яна кўз солди, қизарганда Шарқ* (Уйғун). *Балиқ қорнин ёрганда, Пичоқ белга борганда, Чол бирдан чўчиб кетди* (Х. Олимжон).

й) Сабаб эргаш гаплар уюшиб келади: *Ерда яшайдиган барча кишилар Москва марказ деб атайлар, чунки: Кишилик йўлининг чароғбони у, Барча мазлумларнинг меҳрибони у, Тинчликнинг пўлатдан қўйма қалъаси, Кишилик ҳуқуқин посбони у* (Ғ. Ғулом).

Сабаб эргаш гаплар бош гапга чунки боғловчиси орқали боғланганда, эргаш гаплар ўзаро тенгланшиш муносабатига эга бўлганлигидан улар орасида тенг боғловчилар ишлатилиши мумкин: *Кейинги йил Бозорнинг деҳқончилик ишлари бурунгидай авж олмади, чунки ҳўкизи тоқ ва ўзи ёлғиз эди* (С. Айниё).

Сабаб эргаш гапларнинг бошқа ёрдамчилар орқали бош гапга бирикадиган турлари ҳам уюшиб келиши мумкин: *Бойнинг сўзи ўтмай, ерга кучи етмай, қишлоқдан чиқиб кетди* (Пўлкан). *Омадимиз келган эканми, ё қурт тутишни соғиниб қолган эканмизми — бирам бўлиб берди, қани энди териб тамом қила олсак!* (А. Қаҳқор).

к) Мақсад эргаш гаплар уюшиб келади: *Шартномамиз тўлсин деб, ҳосиллар мўл бўлсин деб, Душман куйиб ўлсин деб, Меҳнат қилдик эрта-кеч* (Қўшиқ). *Қаңал қазиб, разил ёвдан қасос олай деб, Азамат нур саройига асос солай деб, Минг-минг одам ўтди Сирнинг нариги ёғига* (Ғ. Ғулом).

л) Шарт эргаш гаплар уюшиб келади: *Бахт топилмас ҳеч бир замонда, Эл қул бўлса, бўлса яланғоч, Жаннатларни яратган одам, Натижанда ўзи қолса оч* (Х. Олимжон). *Иш шу хилда борса, кайфият шу бўлса, ҳа демай капсанчилардан биронта ҳам якка хўжалик қолмаслиги муқаррар эди* (А. Қаҳқор).

Шарт эргаш гаплар бош гапга феълнинг шарт формасидан бошқа ёрдамчилар орқали бирикканда компонентларнинг сони камроқ бўлади: *Агар у ҳар кун эрталаб сойга тушмаганда эди, кўза-кўза сув қуйиб томирига нам юбормаганда эди, ўрик аллақачон хазон бўларди* (Ш. Рашидов).

м) Тўсиқсиз эргаш гаплар уюшиб кела олади: *Жазирама иссиқ*.

жуйдирса ҳам, раҳмсиз бўрон синдирса ҳам, қаҳратон совуқ япроқларига чанг солса ҳам, барибир озод севги одам боласининг дилида гуллаб яшнайверади, гунчасига гунча, гулига гул қўшилаверади (Ш. Рашидов).

н) Натижа эргаш гаплар уюшиб келиши мумкин: Аллаким шунақанги шўх ўйинга тушиб кетдики, ер ларзага келди, чанги осмонга кўтарилди.

Уюшиқ эргаш гапли мураккаб қўшма гапларни тузилиши ва мазмунига кўра икки группага ажратиш мумкин. Биринчи группани ташкил қиладиган эргаш гаплар ҳам мазмуни, ҳам формаси бир хил бўлади: Шунда Замоннинг эрлиги тутиб, ғайрати ҳаддан ошиб, кўнглида Гўрўғлига тоғдай суняиб, қаҳрланиб шоҳга бир сўз деди (Исломшоир). Уфқ ёқут кўйлак кийганда, Тонг кулганда, сени кутгандим (Уйғун). Пилла тутинг, бўлсин деб, шартномамиз тўлсин деб («Қўшиқ»).

Иккинчи группани ташкил қиладиган эргаш гаплар мазмунаб бир хил бўлса ҳам, формасига кўра, бош гапга боғлайдиган ёрдамчиларига кўра ҳар хил бўлади: Қилтириқ махсум чархчилар ишхонасига ўтиб кетганда, кетидан эшик ёпилиши билан, арқоқларнинг шақир-шуқури бирин-кетин тинди (А. Мухтор). Пахта ва кўсақлар тамом териб бўлингандан кейин, ғўзапоялар ҳам йиғиштириб олингач, далага трактор туширилади («Совет Ўзбекистони»).

Мазмунга кўра ҳар хил бўлган бирдан ортиқ эргаш гаплар бир бош гапга алоҳида-алоҳида боғланиши орқали биргалик эргашувини ташкил қилиши мумкин. Бундай эргаш гаплар бош гапга алоҳида-алоҳида боғлангани билан, формасига кўра бир хил бўлмагани учун уюшиқ эргаш гаплар эмас, уюшмаган эргаш гаплар ҳисобланади.

Ўзбек тилида кўпинча қуйидаги эргаш гаплар уюшмаган компонентли биргалик эргашувини ташкил қилади:

а) Пайт ва мақсад эргаш гаплари бирга қўлланади: Қизгин жангдан чарчаб ва чўллаб чиққанингда ёвни ўлдириб, Ташналигинг босилсин дея, Шароб берсам коса тўлдириб (Уйғун).

б) Сабаб ва равиш эргаш гаплари бирга келади: Шунда канизаклар қўрқиб, юзлари бўзариб, лаблари гезариб, тўтраб туришди (Исломшоир).

в) Сабаб ва шарт эргаш гаплари бирга ишлатилади: «Маром», «бомаслаҳат» каби сўзларни қўп қўллагани учун, колхоз чойхонасида ё бирон ўтиришда аския бошланса, аскиябозлар уни шу жиҳатдан кулгига олар эдилар (Ойбек).

г) Шарт ва ўхшатиш эргаш гаплари бирга қўлланади: Агар масалага беғараз қарасак, тарихда ўтган кўп олимларнинг назарияларида нотўғри фикрлар билан бирга тўғри фикрлар ҳам бўлганидек, бу назарияда ҳам нотўғри фикрлар билан бирга тўғри фикрлар ҳам топилмиш турган гап («Фан ва турмуш»);

д) Равиш эргаш гап ва ўхшатиш эргаш гаплари бирга ке-



лади: *Ражаб бобонинг лаблари пир-пираб, кўз жияклари гижимлангандек, сон-саноксиз ажинларга ўралди (С а и д А ҳ м а д).*

е) Тўсиқсиз эргаш гап ва ўхшатиш эргаш гаплар бирга ишлатилади: *Очлик андишаси бошидан кўтарилса ҳам, юрагининг бир парчаси узилган каби, чуқур қайғу, ўксиниш сезди (О й б е к). Иккови бир аччиқлашиб уришиб олишганда ҳам, балки момақалди роқ ҳавони тозалагани каби, оралари майда-чўйда нарсалардан тозаланган бўлар эди (П. Қ о д и р о в).*

ж) Шарт ва пайт эргаш гаплари бирга қўлланади: *Дастлабки вақтларда ёрдам берсангиз, ишлар жўнашиб кетгандан кейин, унча оғирлигим тушмас (А. Қ а ҳ ҳ о р).*

з) Шарт ва тўсиқсиз эргаш гаплари бирга келади: *Агар тунов кун бу ерлардан босмачилар тўдаси ўтган бўлсайди, ҳеч бир аломат қолмаганда ҳам, кўчаларда от изи қоларди (С. А й н и й). Борди-ю рост бўлса, ҳаммаси эмас, ярми рост бўлганда ҳам, жуди хунук гап-ку! (А. Қ а ҳ ҳ о р).*

Баъзан бу эргаш гапларнинг ўрни алмашиб тўсиқсиз эргаш гап олдин шарт эргаш гап кейин келади: *Бундай одамлар унинг эътиқодига қарши фикр айтсалар ҳам, агар ўша фикр самимий айтилса, ҳеч аччиғи чиқмас эди (М. И б р о ҳ и м о в).* Бундай қўшма гапларда ўртада келган шарт гап мазмунига кўра кириш гапга бир оз яқинлашган бўлади.

и) Пайт ва тўсиқсиз эргаш гаплар бирга келади: *Пахта терими бошлангач, ҳаво очик бўлса ҳам кўпчилик колхозлар сушилкаларини тайёрлаб қўйдилар («Тошкент оқшоми»).*

й) Сабаб эргаш гап ва тўсиқсиз эргаш гаплар бирга келади: *Музаффар мирзонинг беклари келиб, ўктам йигитлари етиб келмай туриб, Тўғонбек тезда чордона қуриб ўтирди (О й б е к).*

Эргаш гапларни бош гапга туташтирувчи ёрдамчининг турига қараб, сабаб эргаш гап тўсиқсиз эргаш гап билан ёнма-ён эмас, бош гапдан кейин келиши мумкин: *Қизнинг йўл четида нимчасини пана қилиб туриши ғалати бўлса ҳам, Холмурод бунинг «қишлоқ шароитига мос» эканини англади, чунки қишлоқда очик юраверадиган аёллар битта-иккитагина эди (П. Т у р с у н).*

к) Пайт ва сабаб эргаш гаплари бирга келади: *Ефим Данилович гапирётганда, ҳамма у томонга интилиб, Турсуной билан Башоратга ҳеч ким эътибор бермай қўйди (А. М у х т о р). Қори Зоҳид ўлдирилгандан кейин, вориси бўлмаганидан, ворисликни қози калон олди (С. А й н и й).*

л) Ўхшатиш ва сабаб эргаш гаплари бирга қўлланади: *Уни бир номаълум одам ушлатиб кетгандай, очгани юраги дов бермай; дам орқасига, дам қоғозга қарарди (А. М у х т о р).*

м) Равиш эргаш гап ва мақсад эргаш гап бирга ишлатилади: *Эрта тонгдан то кечаси соат ўнғача баъзиларимиз стол ёнидан қимирламай, баданимиз қотиб қолмасин деб қаттиқ хамирни чўзиб ўтирардик (М. Г о р ь к и й).*

н) Пайт ва ўхшатиш эргаш гаплари бирга қўлланади: *Хотинлар ўтириб олгач, Анна гўё унинг орқасидан биров итариб юбор-*

гандек қизга чўзилди, уни дарров бағрига босиб ўнди (Г. Николеева). «Фарҳод» тўғрисида сўз борганда, ҳали сен деганингдай, кишининг кўкраги тоғдай кўтарилади (Ойбек).

о) Сабаб ва равиш эргаш гаплари бирга қўлланиши мумкин: *Шунда Ширин ва Шакар жаллодлардан бу сўзни эшитиб, кўнгли бузилиб, бағри эзилиб, шу сўзларни айтиб, жаллодларни олдига туша берибди («Ширин ва Шакар»).*

Айрим вақтда пайт ва ўшатиш эргаш гаплари кетма-кет келмай, ўртада бош гап келиши мумкин. Бу нарса эргаш гапнинг бош гапга боғланишини таъминловчи ёрдамчиларнинг турига боғлиқ. Агар ўшатиш эргаш гапи бош гап билан *-гандек (-гандай)* ёрдамчиси орқали боғланса, эргаш гаплар кетма-кет, қатор келиши; *гўё, гўё... (...дай)* ёрдамчилари орқали бирикса, бош гапнинг икки чеккасида келиши мумкин: *Улуғбек қоронғи ҳовлида эшиклари ланг очик ёки қия очик қолган қатор ҳужраларнинг ёнларидан ўтар экан қаттиқ олинган нафас овози, аллақандай гудурланишларни ёки ажибўжи гапларни эшитар эди, гўё ҳужра эгаларига ҳамон фалакнинг гардиши кўрингандай туюларди (С. Бородин).*

Ўзбек тилида ҳар хил эргаш гаплардан ташкил топган мураккаб қўшма гапларнинг икки хил эргаш гапли варианты кўпроқ ишлатилади. Баъзан биргалик эргашувини ташкил қиладиган мураккаб қўшма гаплар ҳар хил бўлган уч ёки ундан ортиқ эргаш гапларнинг бош гапга тобеланувидан ташкил топиши мумкин:

Шарт+сабаб+тўсиқсиз эргаш гаплар+бош гап шаклида келади: *Агар бўлмаса озод ҳур ўлка, У ҳар қанча бўлса-да кўркам, Кўчаларида кезса-да баҳор, Бундай ўлканинг кимга нафи бор? (Уйғун).*

Тўсиқсиз+сабаб+ўшатиш эргаш гаплари+бош гап ҳолида қурилган бўлади: *Буларнинг илм даражалари, ёшлари орасида катта тафовут бўлишига қарамай, мадрасанинг энг қашшоқлари бўлганларидан, аксар вақт тўпланиб, икки ярим бир бутун дегандай овқат тадоригини бирга кўришар эди (Ойбек).*

Икки хил эргаш гапнинг биргалик эргашуви орқали бош гапга тобеланишидан тузиладиган мураккаб қўшма гапларда мазмунан бошқа-бошқа бўлган эргаш гаплар учун баъзан умумий бўлақлар ишлатилади. Бу умумий бўлақлар икки эргаш гапга тааллуқли бўлади: *Музаффар Мирзонинг беклари келиб, ўктам йигитлари етиб келмай туриб, Тўғонбек тезда чордона қуриб ўтирди (Ойбек). Ражаб бобонинг лаблари пирпираб, кўз жияклари фикимлангандек, сон-саноқсиз ажинларга ўралди (С. Аҳмад).*

Келтирилган мисолларнинг биринчисида *Музаффар Мирзонинг* иккинчисида *Ражаб бобонинг* сўзлари ҳар икки эргаш гапнинг эгалари — қаралмиш учун қаратқичли аниқловчи бўлиб келган (*Музаффар Мирзонинг ўктам йигитлари; Ражаб бобонинг лаблари, Ражаб бобонинг кўз жияклари*).

Икки хил эргаш гап учун умумий бўлган бундай сўзларнинг ишлатилиши биргалик эргашувини ташкил қилувчи компонентлар

орасидаги зич боғланишни таъминлайди ва у компонентларнинг ҳар бири бош гапга алоҳида-алоҳида боғланишини кўрсатади.

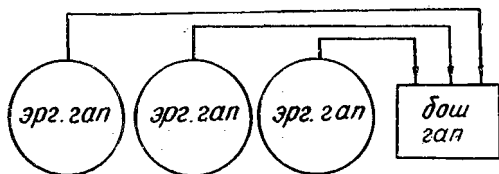
Биргалик эргашуви орқали бош гапга бирикадиган мураккаб қўшма гаплар уюшган ва уюшмаган компонентларнинг кетма-кет келувидан тузилган бўлади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапларнинг сони камида учта бўлиб, унинг составида уюшган (бир хил) эргаш гаплар ва уюшмаган (ҳар хил) эргаш гаплар мавжуд бўлиши мумкин: *Ев тамом бўлди деб келганда хабар, Муяссар бўлганда муқаддас зафар, Москва сўнги бор салот берганда, Қизлар ғолибларга чечак терганда, Бўйруқ берганида Олий қўмондон, Қўзлари мунаввар, юзлари ҳандон, Қифтида ялтираб тилла поғони; Оламни тўлдириб дабдаба, шони; Арғумоқ ўйнатиб мафрур, бахтиёр; Қайдасан, она деб, қайда деб диёр, келади музаффар соҳибқиронинг* (У й ғ у н).

Бу мисолда пайт ва равиш эргаш гаплари бир бош гап (келади музаффар соҳибқиронинг)га тобеланиб келган. Биринчи, иккинчи, учинчи, тўртинчи, бешинчи мисралардаги пайт эргаш гаплари уюшган эргаш гаплардир. Шунингдек, кейинги мисралардаги бешта равиш эргаш гап ҳам ўзаро тенгланиш муносабатига эга бўлган уюшган эргаш гап саналади. Равиш ва пайт эргаш гаплари эса икки хил эргаш гап бўлгани учун, гарчи улар бош гапга бир хил боғланса ҳам, уюшмаган эргаш гаплардир. Шунинг учун бундай мураккаб қўшма гапларни уюшган ва уюшмаган эргаш гаплардан ташкил топган деб ҳисоблаймиз. Мисоллар: *Юрса агар томирда қонинг, Азиз бўлса бир парча нонинг, Керак бўлса номус, виждонинг; Бўлсанг йигит, бўлсанг ҳамжи чол, Қўлингга қурол ол* (Х. Олимжон). *Отга зарбини тўкиб, қаҳриаччиги келиб, худди кун ботгандай бўлиб, қоронғулик тушгач, ғорда кечаси билан йўл тортди* (И с л о м ш о и р).

Биринчи гапда тўртта шарт эргаш гап битта тўсиқсиз эргаш гап билан биргалик эргашуви орқали бош гапга боғланган. Шарт эргаш гаплар ўзаро уюшган, тўсиқсиз эргаш гап билан эса уюшмаган. Иккинчи мисолда учта равиш эргаш гаплари битта пайт эргаш гапи билан бош гапга алоҳида-алоҳида боғланиб келган.

Демак биргалик эргашув орқали бирикадиган мураккаб қўшма гапларнинг структурасига кўра шундай хулосалаш мумкин:

1. Бир хил эргаш гаплар икки ёки ундан ортиқ ҳолда келиб бош гапга тобеланади. Бундай эргаш гаплар уюшган эргаш гап саналади. *Юрса агар томирда қонинг, Азиз бўлса бир парча нонинг, Керак бўлса номус, виждонинг, ...Қўлингга қурол ол!*



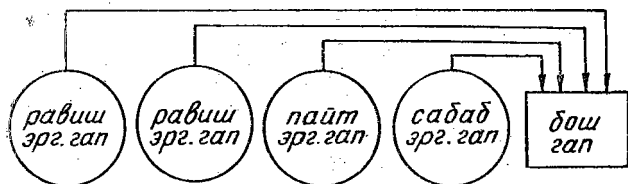
Бу мисолда учта шарт эргаш гап ўзаро тенг боғланиб уюшиб келган. Уларнинг ҳар бири бош гап билан тобеланиб боғланган.

2. Ҳар хил эргаш гаплар икки ёки ундан ортиқ ҳолда келиб бош гапга тобеланади. Бундай эргаш гаплар уюшмаган эргаш гап саналади:

*У сўзини тамомлаганда, мулоим шабада эсиб, гўё кўкатларни қимирлатгандек, одамлар орасида ҳаракат бошланди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Бу мисолнинг боғланиш схемаси юқоридагига ўхшаш бўлади.

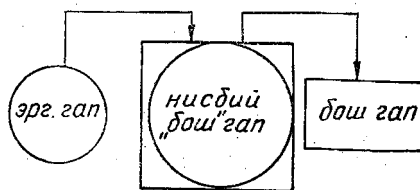
3. Уюшган ва уюшмаган эргаш гапларнинг бирикувидан ташкил топади.



Компонентлари кетма-кет эргашув орқали бирикувчи мураккаб қўшма гапларда эргаш гаплар ҳар бири бевосита бош гапга боғланмай бири иккинчисига, иккинчиси учинчисига ва ҳоказо шу каби боғланади.

Бундай қўшма гаплардаги баъзи эргаш гаплар икки хил ҳолатда ишлатилади: Ўзи бошқа гапга эргашади ва аynи бир вақтда ўзига бошқа бир эргаш гапни тобе қилиб келади: *Йўргаги юзини яширган бўлса, нафас олишга қийин бўлмасин деб, қия қилиб юзини очиб қўяман* (Ғ. Ғ у л о м).

Бу мисолда биринчи эргаш гап (*йўргаги юзини яширган бўлса*) абсолют тобе бўлиб, иккинчи эргаш гап (*нафас олишга қийин бўлмасин деб*) олдинги эргаш гап учун нисбий бош гап, кейинги гап (*қия қилиб юзини очиб қўяман*)га нисбатан эргаш гап саналади. Демак, биринчи компонент эргаш гап, иккинчи компонент ҳам эргаш, ҳам «бош» гап, учинчи компонент эса бош гап вазифасида келган. Бу хилдаги кетма-кет эргашувни схема билан қуйидагича кўрсатиш мумкин:



Худди шунга ўхшаш ҳолатни яна қуйидаги мисолларда кўриш мумкин: Улар кичкина ҳовлининг бир қанотли пастаккина эшигидан кирганларида, айвондаги ўчоқ олдида ўтирган икки аёл барабар ўринларидан туришса ҳам, бой уларни жеркиб ташлади (С. А й н и й). Бир кун бозорга тушиб узум олмоқчи бўлган экан, узумфуруш ангайиб, торозиси қўлидан тушиб кетипти (А. Қ а ҳ ҳ о р). Кўчага чиқса, худди биров муборакбод қилаётгандай, Саидий шу кун овқатга ҳам бормади (А. Қ а ҳ ҳ о р).

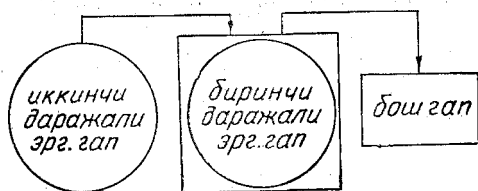
Бундай мураккаб қўшма гаплар составидаги эргаш гаплар бош гапга боғланишига кўра турлича бўлади. Яъни улар турли даражаларга эга бўлади. Тартибга кўра энг охириги компонент—бош гап олдидаги эргаш гап биринчи даражали, ундан олдинги эргаш гап иккинчи даражали, ундан олдингиси эса учинчи даражали эргаш гап ва ҳоказо шу каби тартиб билан номланади.

Биринчи даражали эргаш гап бевосита бош гап олдида келиб ўзидан олдинги—иккинчи даражали эргаш гап учун бош гаплик вазифасини бажаради, ўзидан кейинги бош гап эса, эргаш гаплик вазифасини бажаради. Иккинчи даражали эргаш гап ҳам ўзидан олдинги компонент учун бош гап, кейинги компонент учун эргаш гап саналади: Эгни бошлари кўримсиз, йиртиқ-ямоқ бўлишига қарамай, башараларидан қаҳр-ғазаб ёғилиб, шиддат билан қадам ташлаб борардилар (П. Т у р с у н).

Бу гап уч компонентдан ташкил топган бўлиб, охириги компонент (шиддат билан қадам ташлаб борардилар) бош гап, иккинчи компонент (башараларидан қаҳр-ғазаб ёғилиб) биринчи даражали эргаш гап, биринчи компонент (эгни бошлари кўримсиз, йиртиқ-ямоқ бўлишига қарамай) эса иккинчи даражали эргаш гап саналади.

Келтирилган мисолда иккинчи даражали эргаш гап (биринчи компонент) биринчи даражали эргаш гап (иккинчи компонент)даги ҳаракатнинг юзага келишига тўсиқ бўлмаган воқеани, биринчи даражали эргаш гап (иккинчи компонент) эса, бош гап (учинчи компонент)даги ҳаракатнинг юзага келиш ҳолатини билдиради.

Буларнинг эргашини схемаси қуйидагича:



Демак, бундаги тўсиқсиз эргаш гап равиш эргаш гапдаги ҳаракатнинг бажарилишига тўсиқ бўлмаган воқеа-ҳаракатни, равиш эргаш гап эса бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш ҳолатини билдиради.

Кетма-кет эргашув орқали тузилган мураккаб қўшма гаплар состави жиҳатдан икки группага бўлинади: 1) ҳар хил эргаш гаплардан ташкил топган кетма-кет эргашувли қўшма гаплар; 2) бир хил эргаш гаплардан ташкил топган кетма-кет эргашувли қўшма гаплар.

Ҳар хил эргаш гаплардан тузилган қўшма гапларнинг қуйидаги кўринишлари кўпроқ ишлатилади:

Пайт эргаш гап+тўсиқсиз эргаш гап+бош гап: *Улар кичкина ҳовлининг бир қанотли пастаккина эшигидан кирганларида, айвондаги ўчоқ олдида ўтирган икки аёл баравар ўринларидан туришса ҳам, бой уларни жеркиб ташлади* (С. А й н и й).

Тўсиқсиз эргаш гап+равиш эргаш гап+бош гап: *Эғни бошлари кўримсиз, йиртиқ-ямоқ бўлишига қарамай, башараларидан қаҳр-ғазаб ёғилиб, шиддат билан қадам ташлаб борардилар* (П. Т у р с у н).

Шарт эргаш гап+мақсад эргаш гап+бош гап: *Йўраги юзини яширган бўлса, нафас олишга қийин бўлмасин деб, қия қилиб юзини очиб қўяман* (Ғ. Ғ у л о м).

Сабаб эргаш гап+тўсиқсиз эргаш гап+бош гап: *Иш ўринсиз бўлгач, киши ҳар қанча уринса ҳам, меҳнат бекора кетади.*

Пайт эргаш гап+ўхшатиш эргаш гап+бош гап: *Кўчага чиқса, худди биров муборакбод қилаётгандай, Саудий шу куни овқатга ҳам бормади* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Ҷоғиштириш эргаш гап+сабаб эргаш гап+бош гап: *Самолёт юқорига кўтарилган сари, кислород етишмай, Баҳодирнинг юрак уриши тезлашди* (Ж. Ш а р и п о в).

Ўхшатиш эргаш гап+шарт эргаш гап+бош гап: *Уктамжон таллаб қилгандай, яхши терим машинасини заводимиз ишлаб чиқарса, ундан кейин далада кузги зўр сурон, дахмаза ҳам бўшашиб қолади* (О й б е к).

Тўсиқсиз эргаш гап+мақсад эргаш гап+бош гап: *Тўнғич ботир шерни ўлдирди олишга ишонса ҳам, укаларим безовта бўлмасин деб, тўқайнинг бир томонига қочди* («Эртақлардан»).

Пайт эргаш гап+равиш эргаш гап+бош гап: *Ҳавони титратиб жаранглар экан, Кремль соатин акс садоси, Гимнимиз миллионча дилни юпатиб, Ишончга тўлади олам фазоси* (Ғ. Ғ у л о м).

Пайт эргаш гап+шарт эргаш гап+бош гап: *Март ойи келгач, барча очилса, Не важҳ қилурман Ҳайринисога* (Ҳ а м з а). *Ота ўлиб, боласига дўкон-дастгоҳ мерос қолмаса, гадо бўлар экан, шўрлик* (А. М у х т о р).

Тўсиқсиз эргаш гап+шарт эргаш гап+бош гап: *Келиб юзингни бир кўрсатмасанг ҳам, сенинг хатинг келса, кўнглим тоғдай кўтарилади* (Т. С и д и қ б е к о в). *Агар синиқ шиша бўлса ҳам, бировнинг мулки бўлса, хиёнат қилма!*

Пайт эргаш гап+тўсиқсиз эргаш гап+бош гап: *Аср-асрлар ўтиб, Ақлим нима буюрса, Барибир Ломоносов, унга бўлур муаллим* (Ғ. Ғ у л о м).

Пайт эргаш гап+сабаб эргаш гап+бош гап: *У келганда, ик-ковлари гап билан бўлиб кетиб, иш қолиб кетарди* (С. Б а б а е в с к и й). *Ефим Данилович гапирётганда, ҳамма у томонга интилиб, Турсуной билан Башоратга ҳеч ким эътибор бермай қўйди* (А. М у х т о р). *Бир куни бозорга тушиб узум олмоқчи бўлган экан, узумфуруш анграйиб, тарозиси қўлидан тушиб кетипти* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Пайт эргаш гап+равиш эргаш гап+ўхшатиш эргаш гап+бош гап: *У сўзини тамомлаганда, мулоийм шабада эсиб, гўё кўкатларни қимирлатгандек, одамлар орасида ҳаракат бошланди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Пайт эргаш гап+пайт эргаш гап+ўхшатиш эргаш гап+бош гап: *Тонг хира ёришиб, яқиндаги дарахтларнинг қораси қиш қоронғилиши орасида сал кўричган ҳамон, Алексей худди биров туртгандек, бирдан тўхтади* (Б. П о л е в о й).

Ҳар хил эргаш гапларнинг кетма-кет эргашувидан ташкил топдиган мураккаб қўшма гапларнинг яна бошқа хил қўлланиш вариантлари ҳам бор.

Бир хил эргаш гаплардан тузилган кетма-кет эргашувли мураккаб қўшма гаплардан бирдан ортиқ эргаш гаплар бир бош гапга кетма-кет бирикади, уланади. Бундай қўшма гапни ташкил қилувчи эргаш гаплар мазмунан бир хил бўлади.

Эргашиш орқали бирикадиган мураккаб қўшма гаплар — бир неча эргаш гапли қўшма гапларда компонентларнинг сони асарнинг жанр хусусиятига, ёзувчининг ёки сўзловчининг стилига кўра иккидан тортиб ўн, ўн икки ёки ундан ортиқ бўлиши мумкин. Ўзбек тилида эргаш гапларнинг сонини маълум миқдор билан чегаралаб бўлмайди.

Уч компонентли мураккаб қўшма гаплар: *Хазон кўрмасин деб ёшликнинг боғи, Пайхон бўлмасин деб совет тупроғи, оёққа қалқиди кекса, аёл, ёш* («Хат»дан). *Бизда меҳнат унуми қанча баланд бўлиб борса, ишлаб чиқариш техникаси қанчалик кўпроқ мукамал бўлиб борса, бунда энг муҳим иқтисодий вазифани бажариш мумкин бўлади* (Газетадан). *Уйқуси қовоққа қотиб, Пиёдалаб кўп йўл тортиб, Неча қиру сойдан ўтиб, Кўшкдан тушиб Замон кетди* (И с л о м ш о и р).

Тўрт-беш компонентли мураккаб қўшма гаплар: *Шамол тинмаган бўлса ҳам, чанг-тўзон осмонни қоплаган бўлса ҳам, чўл қандайдир зерикарли ва хира кўринса ҳам, ёқимсиз булутлар кун нурини тўсиб турса ҳам, тонг отди* (Ш. Р а ш и д о в). *Қирқ йигит шошиб, дами ичига тушиб, ақлидан адашиб, бариси чувлашиб, тўрани ўртага олиб, ҳай-ҳайни солиб: кўзингни оч! — деди* («Ўзбек халқ дostonлари»).

Қўп компонентли мураккаб қўшма гаплар: *Кун ботаётганда, чўл қоронғилашиб, ўроқчилар чопқиларини елкаларига қўйиб, ашула айтиб ўз шийпонларига қайтаётганларида, комбайннинг ғувиллаши тиниб, арпй бошоқлари устидан хадер парраклари айланмаган ва ялтираб кўринмаганда, чайлаларда шовқин-сурон ҳукм*

сурган—бировлар бочка теварагини қуршаб олиб ювинаётган, бировлар чопқиларининг дамини болға билан уриб, эртаги иш учун қайраётган, бир чеккада гулханлар ловиллаб ёниб турган, картошка билан қўй гўшти қайнаб турган қозонлар тепасида ошпаз хотинлар тараддудланиб турган, хуллас ёзнинг илк оқшоми кирган пайтда, Кочубей номли колхознинг иккинчи бригада шийпонига меҳмонлар йиғила бошлади (С. Б а б а е в с к и й).

Чаманларни бўйлаб эсганда сабо, Ғунчалар тўлғониб ечганда қабо, Боғларда барқ уриб очилганда гул, Ҳаёт ишқи билан сайраса булбул, Шафтоли узумлар шарбатга тўлса, Кўк юлдузлар билан чароғон бўлса, Олтин табассумла кулганда қуёш, Қувноқ чақалоқлар кўтарганда бош, Шеър ўқилганда, чалинганда соз, Яллалар фалакка этганда парвоз, Ҳаёт ва бахт нури қиздирса танни, Ҳарнеки эслатса улур Ватанни, Ҳаяжонга тўлиб сизни ўйлаймиз Ширин суҳбатларда Сизни сўйлаймиз (У й ғ у н).

### Бир неча эргаш гапли қўшма гапларда ёрдамчиларнинг қўлланиши

Бир неча эргаш гапли қўшма гапларда бирдан ортиқ эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун эргаш гапни бош гапга боғловчи ҳамма ёрдамчилар ишлатилади. Лекин мураккаб қўшма гапда эргаш гапларнинг сони бирдан ортиқ бўлгани учун уларнинг қўлланишида ўзига хос хусусиятлар учрайди. Бу хусусиятлар қуйидагилардан иборат:

1) Мазмунан бир хил бўлган эргаш гаплар бош гапга феъл формалари орқали боғланган бўлса, у ёрдамчилар компонентларнинг ҳар бирида бир хил қўлланиши мумкин: *Сенинг ёшинг етти ёшга кирганда, Хунхор шоҳ қошида махрам бўлганда, Таърифнинг Чамбилга сенинг борганда, Чамбил элдан хон Гўрўғли келганда, ўз қўйини ҳайдаб бозор солганда, Гўрўғли Қўнғирвой тоғанг бўлганда, ҳийла билан келиб, сени олганда, Сенман бирга Чамбил борган момангман* («Ўзбек халқ дostonлари»).

2) Мазмунан бир хил бўлган бирдан ортиқ эргаш гапларни бош гапга бириктирувчи ёрдамчилар тўлиқ ифодаланмаслиги мумкин. Бундай қўшма гапларда охири эргаш гапнинг ёрдамчиси тўла, олдингилари эса қисқарган шаклда ёки ёрдамчининг охириги қисми қўлланмаган бўлиши мумкин: *Ёмғир ёққан, ер бўкиб ётган бўлишига қарамай, ғўзапоя суғуришга тушишди* (О й б е к). *Фронгда жанг бошланишидан олдин танклар пана жойда сигнал берилишини кутиб турган пайтларда, ўртоқлари зерикмаслик учун секин-секин ашула айтиб ўтирганларида ҳам Семён ўзига иш топар эди* (С. Б а б а е в с к и й). Одатда ёрдамчиларнинг бу хилда тўлиқсиз ишлатилиши мазмуни ва формасига кўра бир хил бўлган эргаш гапларда учрайди.

3) Эргаш гапларни бош гапга бириктирувчи боғловчи ёки боғловчи сўзлар фақат бир эргаш гап олдида келиб ҳамма эргаш гап учун умумий бўлиши ҳар бир компонентда такрорланиши мумкин:



*Бу дўстликда ғараз ва сохталик йўқ, Чунки бу дўстликнинг муҳташам саройини бир чироғ ёритади, Чунки бу дўстликнинг тоғ ва тупроқларини бир қуёш иситади, Чунки бу дўстликнинг ҳамма дарёларида ҳам оби ҳаёт оқади, Чунки бу дўстликнинг ҳамма ўрмонларида ҳаёт дарахти кўкаради (Ҳ. Олимжон). Биз қалби озодлик қуёшидан нурланган меҳнаткаш хотин-қизлар бахтимиз учун кураш йўлида ҳеч нарсадан қўрқмадик ва қўрқмаймиз, чунки биз миллионлармиз, чунки қудратли шўро ҳукуматимизнинг адолатли қонунлари бизни ёқлайди, чунки янги қувончли ва бахтли ҳаёт биз томонда, чунки бизни коммунистлар партияси бошлаб бормоқда, чунки бизни улўғ рус халқидай қадрдон оғамиз бор (А. Мухтор). Уқидим, гўёки қулоқларимда Янғида дўстларнинг қувноқ кулгиси, Гўё димоғимга урилди келиб, Фарғонада ўсган гулларнинг ҳиди (Уйғун). Гарчи у ўз уйига келганидан суюнса ҳам, гарчи ой нурида фарқ бўлиб ётган станциянинг тинчгина уйқуга кетишини бутун вужуди билан сезиб турса ҳам, уни бу фикр қийнади (С. Бабаевский).*

Ўзбек тилида бир неча эргаш гапни бош гапга бириктирувчи айрим ёрдамчилар борки, улар биргина компонент составида қўлланса ҳам, бошқа компонентлар учун ҳам қарашли—умумий бўлади (Масалан, *гўё, чунки, шунинг учун, шу сабабдан* кабилар). Бу хилда қўлланиш адабий тил учун нормал ҳолат ҳисобланади. Лекин бу ёрдамчиларни ҳар бир эргаш гапда такрорланиб қўллаш гапдаги сабаб ёки ўхшатиш каби маъноларни кучайтириб кўрсатиш ёки эмоционалликни ошириш учундир. Бундай қўлланиш юқоридагига нисбатан кам учрайди.

Шундай боғловчилар ҳам борки, булар ҳар бир эргаш гапда такрорланиб келгани учун уларнинг компонентлар орасида тўла ифодаланмаслиги анормал ҳол саналади: *Одамлар тинч ухласин; кўча-кўйда уларга ҳеч ким озор бермасин деб, айланиб юришгандир (С. Зуннуова). Қасд қилганлар паст бўлсин, душман ўлсин деб; Уғлим, баҳодирим омон бўлсин деб яхши тилак тила, яхши ният қил (Уйғун).*

Бу мисолларда *деб* ёрдамчиси олдинги компонентда қўлланмаган бўлса ҳам, унинг мақсад эргаш гап эканлиги, кейинги компонентдаги *деб* ёрдамчиси унга ҳам қарашли эканлиги сезилиб турибди: *Одамлар тинч ухласин деб,... Қасд қилганлар паст бўлсин деб...*

4) Эргаш гапларни бош гапга бириктирувчи ёрдамчилар бир неча эргаш гапли қўшма гапларда турлича ишлатилади. Айрим ёрдамчилар борки, улар қўшма гап компонентларининг сони қанча бўлишидан қатъи назар бир хил қўлланаверади, айримлари эса, кўп компонентли қўшма гапнинг ҳар бир эргаш гап қисмида такрорланиб келолмайди.

Бир хил ёрдамчининг бирдан ортиқ қўлланиш ҳолати:

1) Фейълнинг сифатдош формаси пайт эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун *-ган + да* шаклида қўлланганда уч ёки ундан ортиқ компонентлар составида келиши мумкин. *-ган + дан сўнг (олдин,*

*бери*), *-ган замон* (момент, давр), *-ган + эди ёки-ганича йўқ эдики*, *-ган ҳам эди* шаклида қўлланганда кам миқдордаги пайт эргаш гапларни бош гапга боғлайди.

Сабаб эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун *-ганидан*, *-гани туфайли* (*учун*, *сабабли*) шаклларида қўлланганда ва шарт эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун *-ганда эди ёки -ганда* формасида қўлланганда, мураккаб қўшма гап составидаги эргаш гапларнинг сони жуда ҳам кўп бўлмайди. Сифатдошнинг жуфтланган бўлишли-бўлишсиз формалари эса, бир неча эргаш гапли қўшма гапларда деярли иштирок этмайди.

2) Фельнинг равишдош формаси, равиш эргаш гапни бош гапта боғлаш учун *-(и)б* шаклида қўлланганда бир хил эргаш гапли мураккаб қўшма гап кўп компонентли бўлиб кела олади. *-гач*, *-май*, *-гунча* каби шаклларда келганда эса бир хил компонентли бир неча эргаш гапларнинг сони кам бўлади.

3) Фельнинг шарт формаси бир хилдаги эга, тўлдирувчи, ўлчов-даража, ўрин эргаш гапларини бош гапга боғлаганда, кўп компонент составида; пайт эргаш гапни бош гапга боғлаганда, кам компонент составида келади.

4) Фельнинг ҳаракат номи формаси бир хил компонентли пайт, тўсиқсиз эргаш гапларини бош гапга боғлаганда, эргаш гапларнинг сони кам бўлади.

5) *Шунинг учун*, *чунки*, *негаки* каби сабаб боғловчилари ва ўхшатиш боғловчиси ҳар бир эргаш гап составида такрорланиб кела берайди. *Диб* ёрдамчиси эса, кўпинча такрорланиб келади.

6) Эргаш гапни бош гапга бириктирувчи ёрдамчиларнинг функциясини кучайтириб ифодаловчи *агар*, *мабодо*, *гарчи* каби сўзлар юқоридаги боғловчиларга ўхшаш эргаш гаплар учун умумий бўлиб қўлланади.

7) *-ки* боғловчиси деярли такрорланиб келмайди. Чунки бу боғловчи бош гап составида келиб эргаш гапни бош гапга боғлайди. Агар бош гапдаги кесим уюшиб келган бўлса ёки алоҳида аҳамият бериб маъносини кучайтириб берилаётган бўлса, бу боғловчи шу уюшган бўлақлар составида такрорланиб қўлланиши мумкин (*Мисоллар юқорида келтирилган*).

Мураккаб қўшма гапларда компонентларнинг бирдан ортиқ ҳолда уюшиб келишида *-(и)б* аффикси билан ясалган равишдош формасининг роли катта. У эргаш гапларни бош гапга бириктирувчи ёрдамчиларга ва тенг ҳуқуқли компонентларни бириктирувчи боғловчиларга синоним бўлиб келади.

Мазмунан бир хил бўлган эргаш гаплар бир хил ёрдамчилар орқали бирикиши лозим бўлганда, равишдошнинг *-(и)б* аффикси билан ясалган формаси бир хил ёрдамчиларни такрорлаб ўтирмаслик учун стилистик қулайлик бўлиши учун олдинги компонентларнинг кесими составида келади. Бундай мураккаб қўшма гапларнинг олдинги қисмлари ҳам формал жиҳатдан бошқача бўлишига қарамай кейинги эргаш гапдай номланади: *Ҳаво булут бўлиб, шамол қўзғолган бўлса ҳам, ёмғир ёмади||Ҳаво булут бўлса ҳам,*

шамол қўзғолган бўлса ҳам, ёмғир ёғмади. Баҳор келиб, гуллар очилса, атрофларга тарқалар хушбўй//Баҳор келса, гуллар очилса, атрофларга тарқалар хушбўй... ..Атрофингни ҳарорат қоплаб Еру кўкни чанг тутганда, кут! //Атрофингни ҳарорат қоплаганда, Еру кўкни чанг тутганда, кут. Видолашувчилар камайиб, Найманча кўчасига одам лиқ тўлганда, супа устидаги Онахон оёққа турди (А. Мухтор).//Видолашувчилар камайганда, Найманча кўчасига одам лиқ тўлганда, супа устидаги Онахон оёққа турди. Кўклам желиб, кунлар исиб, гуллар очилгач, саларилар ҳам уяларидан чиқди//Кўклам келгач, кунлар исигач, гуллар очилгач, саларилар ҳам уяларидан чиқди.

Эргашиш йўли билан бириккан мураккаб қўшма гапларда равишдошнинг -(и)б аффиксли формаси -ганда (-ган пайтда, -ган вақтда, -гандан сўнг...) -са, -са ҳам, -ганда ҳам, -гач, -гунча, -гандек, -ган сари каби ёрдамчиларга синоним бўлиб келади ва кесимин -(и)б аффикси олган равишдош орқали ифодаланган гап юқоридagi ёрдамчилар иштирок этган гапнинг мазмунини ифодалайди: Кеч кириб, қуёшнинг нури қайтганда, ремонт заводининг ёшлари «саҳна» ясадилар (А. Мухтор). Пилла топширилиб, клуб биноси бўшагандан кейин, Саида бир гуруҳ комсомол ёшларнинг ёрдами билан клубни яхши безатди (А. Қаҳқор). Жаноби олийнинг рухсатлари бўлиб, раҳбарлик учун киши тайин қилсалар, мамлакат ободлигига сабаб бўлардилар (Ойбек). Қувончи ошганидан, кўкраги торайиб, нафаси қисилган бўлса ҳам, югурганича банкка борди (С. Айниё). Ҳусайн Бойқаро бўйни толиб, кўзи ёшлангунча томоша қилди (Ойбек). Сандиқ тўлиб, қўйнинг ярим нимтаси қоғозга ўралгач, Василий скамейкага ўтирди (Г. Николаева).

Равишдошнинг -(и)б аффиксли формаси тенг ҳуқуқли компонентларни бириктирувчи тенг боғловчиларга синоним бўлиб келиши ҳам мумкин. Бундай ҳолат оралиқ қўшма гапларда, шунингдек, мураккаб қўшма гапнинг айрим турларида учрайди: Йўлчи ҳайрон бўлиб аланглаб юрганда, ишком ораси шитирлаб, қизнинг титроқ ҳаяжонли овози келди (Ойбек).

Мураккаб қўшма гап компонентларини бу хилда қўллашдан мақсад бир хилдаги компонентларни яхлитлаш, йириклаш, ихчамлаштириш ва нутқда равонлик бўлиши учундир. Бундай мураккаб қўшма гапларда бир эргаш гап икки бош гапга эргашади: Баҳор келганда, дарахтлар кўкариб, гуллар очилади.

Мураккаб қўшма гапларнинг бирдан ортиқ компонентлари равишдошнинг -(и)б аффиксли формаси орқали бирикиши мумкин. Одатда равишдошнинг бу формаси тенг ҳуқуқли компонентлар орасида қўлланади: Тонг оғиб, булбуллар сайраб, тонгги еллар ғир-ғир эсади (Уйғун). Қаттиқ шамол бўлиб, чақмоқ чақилиб, ҳаво булутланиб, момақалди роқ гумбирлаб, сел келди (П. Турсун).

Эргашиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гапларни ташкил этувчи компонентларнинг ўринлашуви турлича бўлади: бирдан ортиқ эргаш гаплар баъзан бош гапдан олдин, баъзан бош гапдан кейин ёки бош гап бир неча эргаш гаплар орасида келиши мумкин.

Эргаш гапларнинг бу хилдаги ўринлашишида эргаш гапга бириктувчи ёрдамчиларнинг роли катта.

Эргаш гаплар бош гапга турли феъл формалари орқали боғланганда, кўпинча бош гапдан олдин *-ки, чунки, гўё* каби боғловчилар орқали бирикканда бош гапдан кейин келади.

Баъзан бирдан ортиқ эргаш гаплар бош гапнинг ҳар икки томонида келиши мумкин. Бундай мураккаб қўшма гапларда ўртадаги компонент ҳар икки четдаги эргаш гап учун бош гап саналади: *Гарчи ер-кўкда қутираётган Бўрон Хорудга ҳамдам бўлиб ҳайқирса ҳам, ер тагига кириб кетган Наргиснинг нафис ва дилрабо ашуласи қора кучлар тантанасини босиб, шунча жаранглар эдики, бу ашулада янғидан тўғилаётган ҳаёт нафаси сезилиб турарди* (Ш. Рашидов).

Бу мисолдаги иккинчи компонент — *ер тагига кириб кетган Наргиснинг нафис ва дилрабо ашуласи қора кучлар тантанасини босиб, шунча жаранглар эдики* — биринчи компонент (тўсиқсиз эргаш гап) ва ўзидан кейинги учинчи компонент (натижа эргаш гап) учун бош гап саналади. Бундай мураккаб қўшма гапларда биринчи эргаш гап турли мазмунни ифодалаб, турли ёрдамчилар орқали бош гапга боғланса ҳам, кейинги эргаш гап-ки ёки чунки боғловчилари орқали бош гапга бириккан бўлади.

Бош гапга-ки боғловчиси орқали бириккан эргаш гап бош гапдаги воқеанинг юзага келиш натижасини, мақсадини ифодалаши, бош гапга объект сифатида хизмат қилиб, ундаги тўлдирувчининг изоҳлаши, шунингдек, бош гапдаги эгани изоҳлаб келиши мумкин.

1) Натижа эргаш гап бир неча эргаш гапли қўшма гапнинг охирги компоненти бўлиб келади: *Узоқ ва аччиқ айрилиқдан сўнг, эҳтимолдан ташқари қийинчиликлар орқасида топшиганларидан, уларнинг юраклари шундай яқин эдики, улар бир-бирларига бирон ортиқча сўз айтишдан қўрқардилар* (Ойбек). *Собиржон нимагадир эътироз билдирмоқчи эди, Ефим унинг гапини шундай қатъий кесиб жавоб бердики, бу жавоб Онахоннинг ҳали-ҳали эсида* (А. Мухтор).

2) Мақсад эргаш гап бир неча эргаш гапли қўшма гапнинг охирги компоненти бўлиб келади: *Бу ер хавфли бўлгани учун, хатни жойимга қолдириб келдимки, мабодо қўлга тушмасин* деб (Ҳамза).

3) Тўлдирувчи эргаш гап бир неча эргаш гапли қўшма гапнинг сўнгги компоненти бўлиб келади: *Кези келганда шунини айтиш керакки, район сув хўжалигининг бошлиғи колхозларни сув билан таъминлашда ўз вазифасини бажармаётган* («Тошкент ҳақиқати»).

4) Эга эргаш гап бир неча эргаш гапли қўшма гапнинг охирги компоненти бўлиб келади: *Агар конкрет маълумотлар текшириб кўрилса, маълум бўладики, Европанинг салкам 300 миллион аҳолиси ҳозирданоқ социализм ва демократия лагерига қатъий кириб олганлар* («Совет Ўзбекистони»).

5) *ки* ва *гўё* ёрдамчиси орқали бош гапга бириккан ўхшатиш эргаш гап ҳам бир неча эргаш гапли қўшма гапнинг охирги компо-

ненти бўлиб келади: *Холмурод одамларни оралаб сузаётган маши-  
нада бировни қидиргандай атрофга аланлар экан, байроқларни,  
суратларни, шиорларни бир-биридан ажратолмай кўнгли шундай  
ғашга тўлдизи, гўё бу буюк доҳий узатилган оқшом бутун жонли  
ҳаётни ютиб юбораётгандай эди* (П. Тур сун).

6) Сабаб эргаш гап бош гап билан *чунки* боғловчиси орқали  
бирикиб, бир неча эргаш гапли қўшма гапнинг сўнгги компоненти  
бўлиб келади: *Гарчи қопласа ҳам ўлкани ёнғин, Ёзган бўлса ҳамки  
ўлим қанотин, Гарчи бало, офат, даҳшат, мусибат, Ёнган гулзор-  
ларда чопса ҳам отин, Мен баҳор қўшиғин куйлайман дадил! Чунки  
бу ғалаба ҳақликнинг сози, чунки бу — абадий бахтнинг яллеси,  
чунки бу — сўнмовчи ҳаёт овози!* (У й ғ у н).

Баъзан бир неча эргаш гапли қўшма гапнинг таркибидаги ай-  
рим компонентлар сўзловчининг нутқ процессига бўлган турли му-  
носабатини ифодаловчи кириш гап тарзида ишлатилади. Бундай  
компонентларнинг бош гапи саналган иккинчи гапни тушириб қол-  
дириб, биринчи ва учинчи гапларни бириктириш билан қўшма гап  
ҳосил қилиб бўлади, ўртадаги компонентни қўлلامаслик билан  
қўшма гапдаги умумий мазмунга путур етмайди: *Отам мени иста-  
ган бирор кишисига бермоқчи бўлса, шуни билиб олки, менга бу  
дунёда яшаш ҳаром* (Ҳ а м з а).

Бу мисолдаги биринчи ва учинчи компонент бирга олинса, бир  
қўшма гапни ташкил этиши мумкин: *Отам мени истаган бирор ки-  
шисига бермоқчи бўлса, менга бу дунёда яшаш ҳаром.*

Иккинчи гап (*шуни билиб олки*) даги мазмун тингловчининг  
диққатини шу фикрга жалб этиш учун айтилган. Бу гап биринчи  
ўринда ишлатилиши ҳам мумкин: *Шуни билиб олки, отам мени  
истаган бирор кишисига бермоқчи бўлса, менга бу дунёда яшаш  
ҳаром.* Бу хилда тузилган мураккаб қўшма гапда иккинчи компо-  
нент ўзидан олдинги гап учун бош гаплик вазифасини бажармай,  
биринчи, учинчи гап ёки фақат учинчи гап учун бош гап саналади.

Юқоридаги пунктларда кўриб ўтилган мураккаб қўшма гапда  
эса иккинчи компонент биринчи ва учинчи компонентлар учун бош  
гап саналади. Мазмунан улар билан боғланади. Иккинчи компо-  
нент кириш гап тарзида қўлланган эмас.

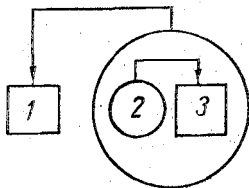
Эргашини йўли билан тузилган мураккаб қўшма гапларнинг ком-  
понентлари жуфтланиб, яхлитланиб бошқа бир компонентга тобе-  
ланиши мумкин. Яхлитланган бундай компонентлар эргашган қўш-  
ма гапдай тузилган бўлиб, бошқа компонент — бош гапга эргаш  
гапдай тобеланади. Бундай мураккаб қўшма гаплар составида икки  
компонент бош гап формасида шаклланиб, биргина компонент  
эргаш гапдай тузилади. Шу жиҳатдан улар бир неча эргаш гапли  
қўшма гапга эмас, аралаш қўшма гапга ўхшайди. Одатда бундай  
яхлитланган компонентлар бошқа бир гапга *ки ёки чунки* каби боғ-  
ловчилар орқали боғланади: *Улар англадиларки, шу ишонч мавжуд  
экан, унинг севгиси улғайиб, томир ёйиб, қудратли кучга айлана  
беради* (Ш. Р а ш и д о в).

Яхлитланган компонент ўзидан олдинги эргаш гапга нисбатан

бош гап саналиб тузилишига кўра тенг ҳуқуқли компонентдай кўринса ҳам олдинги бош гапга нисбатан тўлдирувчи эргаш гап ҳисобланади.

Юқоридаги мисолда компонентларнинг боғланиш хусусияти қуйидагича: биринчи компонент (*улар ангадиларки*) — абсолют бош гап, иккинчи компонент (*шу ишонч мавжуд экан*) — ўздан кейинги гапга эргашиб келувчи тобе гап, учинчи компонент (*унинг севгиси улғайиб, томир ёйиб, қудратли кучга айланаберади*). — нисбий бош гап саналади.

Бундай гапларнинг ўзаро боғланиш схемасини қуйидагича кўрсатиш мумкин:



Яхлитланиб қўлланадиган бундай компонентлар турли эргаш гаплар функциясида қўлланади. Яхлитланган компонентлар составида ҳам турли эргаш гаплар иштирок этган бўлади. Буларнинг асосий кўринишлари қуйидагича:

1) Эга эргаш гап функциясида қўлланади: *Маълумки, қаерга илм-маърифат нури кам тушса, ўша ерда жаҳолатпарастлик, маънавий тушкунлик ва хурофот кучаяди («Тошк. оқшоми»)* Сизларга ана шуниси маълумки, ўзимизни билдириб қўйгудек бўлсак борми, душман бизга қарши бутун бошлиқ жазо қисмини юборади (Д. Медведев).

2) Кесим эргаш гап вазифасида ишлатилади. *Орада бўлган тортишининг натижаси шу бўлдики, домла овқат билан бирга ичкилик олишга розилик билдиргани учун ичкилик ҳам мўлжалдан икки баравар ортиқ бўлди (С. Айнӣ).*

3) Аниқловчи эргаш гап функциясида келади: *Парпивоӣ аканинг яна бир яхши одати бор: биров танқид қилса, дарров ўзи билан гаплашади (С а и д А ҳ м а д).* Мен сенга шундай бир чопқир от берайки, бошқа отлар ярим йўлга боргунча, сен Исфаҳонга етсан («Эртак»).

4) Тўлдирувчи эргаш гап вазифасида қўлланади: *Онахон гапдан шунини тушундики, Ленин ўзи кўчага чиқмаса ҳам, Ефим билан Собиржонга ўхшаганлар билан яшириқча гаплашиб, шу китобчада айтилганларнинг ҳаммасини бажаришар экан (А. Мухтор).* Шунисига суюнаманки, ўша вақтларда яхшигина рўзғор тузиб, қўрқут орттирган эканмиз, бари халқнинг корига яради (Ойбек).

5) Ўлчов-даража эргаш гап вазифасида ишлатилади: *Бу курашда Зокиржон шунча ҳолдан тойдики, ким ёрдам қўлини чўзса, унинг башарасига қарамасдан қўл узатадиган бўлди (А. Қаҳҳор).* Зал

шундай тинч бўлиб қолдики, агар ҳозир пашша учса, ваҳима бўлиб эшитилар эди (А. Мухтор).

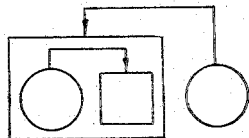
6) Сабаб эргаш гап функциясида қўлланади: Саида суюниб кетди, чунки Қаландаров ҳақида ҳар қанчалик тўлиқ хат ёзилганда ҳам, оғзаки айтганга, айрим нозик нуқталарини оғзаки уқтирганга етмас эди (А. Қаҳҳор). Посёлка қуриш ҳам муҳим, чунки қанча кўп одам кўчиб келса, пахтада ишлайдиганлар шунча кўпайган бўлади (Ш. Рашидов). Мастонбиби ҳосилотнинг хотинини шу ҳолда кўриб орзусидан айнади, негаки авжи иш қизиб турган вақтда ясаниб-тусаниб юриш алланечук кўринар экан (Саид Аҳмад).

7) Натижа эргаш гап вазифасида келади: Унинг тракторлари бўлиқ ерларни шундай ҳайдаяптики, кўрсанг, баҳринг очилади киши (Ш. Рашидов). Маҳбубанинг сўзларидан кейин, тажриба участкаси ҳақидаги фикр ҳаёлимни шундай эғаллаб олдики, пахта терими тамом бўлмасданоқ, проект тузиб правление мажлисига қўйдим (О. Еқубов).

8) Ўхшатиш эргаш гапи функциясида қўлланади: Бу плакатдан Умурзоқ ота шу қадар қаттиқ таъсирландики, гўё улуғ инсон билан юзма-юз учрашгандай — доҳий халқлар бахти тўғрисида ўйлаб, меҳнаткашларни коммунизмга олиб борадиган йўлни чизиб бераётган дамда, уни кўргандай бўлди (Ш. Рашидов).

Шунингдек, яхлитланган компонентлар пайт, тўсиқсиз ва бошқа шунга ўхшаш эргаш гаплар вазифасида ҳам келади: Сўлиганда, кўкрагингдан олиб ташламасанг, сенга! (А. Қаҳҳор). У ҳар сафар келганда, иккиси жуда кам гаплашган бўлса ҳам, унга тобора кўнгил қўя бошлаган эди (Г. Николаева).

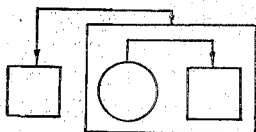
«Эргаш гап+бош гап» типида тузилган яхлит компонентлар доимо эргаш гап вазифасида эмас, бош гаплик функциясини ҳам бажариши мумкин: Тонг ёришганда, тошлар шундай портладики, борлиқ ларзага келди (Ш. Рашидов). Бу мисолда биринчи ва иккинчи компонент пайт эргаш гап — бош гап типида бирикиб, яхлитланиб кейинги учинчи компонент — натижа эргаш гап учун бош гаплик вазифасини бажарган.



Ҳозирги ўзбек адабий тилида шундай қўшма гаплар ҳам учрайдики, уларнинг составидаги яхлитланган компонентлар бошқа бир компонент билан тобеланиш эмас, тенгланиш муносабатида бирикади. Яъни боғланиш муносабатига кўра эргашган қўшма гапга эмас, боғланган қўшма гапга ўхшайди: Нури Гулнорнинг гапига қулоқ солган каби кўринар, лекин фикри бошқа нарсалар билан.

Банд бўлгани учун, сўзлари, савол-жавоблари сира бир-бирига қо-  
ушмас эди (О й б е к).

Буларнинг боғланиш схемаси қуйидагича:



### Мураккаб компонентли қўшма гаплар

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида эргаш гаплар бош гапга бирдан ортиқ ҳолда тобеланиб келиб, қўшма гапнинг мураккаб турини ҳосил қилади. Бундан ташқари эргаш гапларгина эмас, эргашган қўшма гаплар ҳам мазмунан бир-бирига боғланган ҳолда бирдан ортиқ келиб, мураккаб компонентли қўшма гапни ташкил қилиши мумкин.

Мураккаб компонентли қўшма гаплар эргашган қўшма гап+эргашган қўшма гап, бир неча эргаш гапли қўшма гап+бош гап, аралаш қўшма гап+бош гап, бир неча эргаш гапли қўшма гап+эргашган қўшма гап, аралаш қўшма гап+эргашган қўшма гап каби бир қанча кўринишда тузилган бўлади.

1. Мураккаб компонентли қўшма гаплар икки, уч ёки ундан ортиқ эргашган қўшма гапларнинг боғланган қўшма гап қисмларига ўхшаш тенгланиш орқали бирикишидан ҳосил бўлади. Шунинг учун бундай компонентлар орасида боғланган қўшма гапларда учрайдиган кўпгина ҳолатларни кузатиш мумкин:

а) Мураккаб компонентлар орасида тенгланиш интонацияси мавжуд бўлади: *Камтар бўлсанг, обрў ортар; Гердайсанг, энса қотар* (Мақол). *Истасанг, қишлоқдан аяғни олдириб келай; истасанг, синглим келиб турсин* (Саид Аҳмад). *Қора чироғ ёқмайман, электрлар турганда: Дангасага тегмайман, Ишсеварлар турганда* (Қўшиқ).

б) Бундай компонентлар орасида боғланган қўшма гап қисмларини бириктирувчи тенг боғловчилар ёки шу вазифада қўлланивчи юкламалар ишлатилиши мумкин: *Агар дарс вақти тугаган ёки ўтиб кетган бўлса, шу билан бугунги дарс тамом қилинар ва агар ҳали вақт бўлса, яна бирор жумла ўқиларди* (П. Турсун). *Шундай одамлар борки, улар фақат ўзларини ўйлайдилар; Лекин шундай одамлар борки, улар ўз ҳаётларини халқ хизматиغا бағишлайдилар* (П. Турсун). *Ленин ўзи келгунча, чидадим-у; ўзи келиб ҳамма хотинлар қаторида менга ҳам кўришиш учун қўл узатганда, ҳалиги ўт чиндан ловуллади* (А. Муҳтоб).

в) Мураккаб компонентлар тенг ҳуқуқли компонент сифатида бирикканлиги учун эргашган қўшма гаплар ҳам мазмунан деярли бир хил бўлади. Яъни ҳар икки қисм ҳам бир хил эргаш гапли



қўшма гап бўлади: *Меҳнат чироғи бўлса, шуҳрат шуъласи: Шуъла яллиғланмас, ёнмаса чироғ* (А. Мухтор). *Комсомол қиз бадбинликни унутгач, яшаш, меҳнат курашлари куч олди; Мактаб ўқиш қалбларида ёзилгач, Алам ҳасрат йўқликларга йўл солди* (Х. Олимжон).

г) Боғланган қўшма гаплардагига ўхшаш, баъзан бир кесим ҳар икки компонент учун умумий бўлади: *Айтсам, тилим куяди; айтмасам, дилим* (Мақол). *Қиз кулса, оғзидан гулдаста; йиғласа, кўзидан дур тўкилар экан* (Эртак).

Ўзбек тилида мураккаб компонентли қўшма гапларнинг қуйидаги турлари кўпроқ ишлатилади:

1) Эга эргаш гапли қўшма гаплардан тузиладиган тури: *Кимки янгилик тарафдори бўлса-ю, ана шу янгилик ғалабаси учун жон-бозлик қилса, у халқ бахти учун курашган қаҳрамондир; кимки янгиликдан қўрқса, тинчлик-осойишталиги бузилишидан қўрқса, у янгилик йўлига ғов бўлади* (Ш. Рашидов).

2) Аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплардан тузиладиган тури: *Бир хил йигитлар борки, парвойи палак; яна бир хил йигитлар борки, буларнинг кўнглида ишқ бор, ҳавас бор* (П. Турсун).

3) Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплардан тузилган тури: *Бир эшитдимки, қочибди деб; бир эшитдимки, қўлга тушибди деб* (А. Қаҳҳор).

4) Чоғиштириш эргаш гапли қўшма гапларнинг бирикувидан тузилган тури: *Бу ерда туғилган инсон қай йўсинда ўсса, Холмурод ҳам шундай ўсар; ота-оналар нималар кўриб, нималар эшитган бўлсалар, у ҳам шулардан баҳраманд бўлади* (П. Турсун).

5) Пайт эргаш гапли қўшма гапларнинг бирикувидан тузилган тури: *Эгатлар орасида кетмон чопарканман, унинг бақувват қўллари кетмон дастасини кўтарар, кечалари ёлғиз қўрғонга қайтарканман, кузатиб қўяр эди* (Саид Аҳмад). *Дам қарасанг, дарров бир жойга тўпланиб қолишади, қилтириқ Махсум ўтса, хавфсираб орқасидан қараб қўйишади* (А. Мухтор).

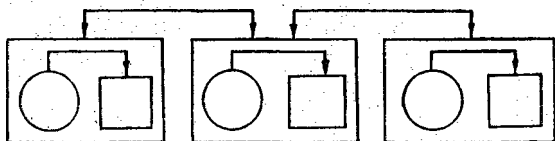
6) Шарт эргаш гапли қўшма гапларнинг бирикувидан тузилган тури: *Номард кетай, юракда туғён шу тўлқиндан зарра кам эса; Номард кетай, шу оташ юрак Сендан бошқа ўзгани деса* (Х. Олимжон).

7) Натива эргаш гапли қўшма гапларнинг бирикишидан тузилган тури: *Яхшининг яхшилгисини айтингки, нури тошсин; ёмоннинг ёмонлигини айтингки, қути ўчсин* (Мақол).

Мураккаб компонентли қўшма гаплар уч ёки ундан ортиқ эргаш гапларнинг қўшиливидан тузилади. Бундай мураккаб компонентлар орасида ҳам тенгланиш муносабати мавжуд бўлади: *Чой дамладингми, ҳиди гуркираб турсин; ош пиширдингми, масаллиғи жойида бўлсин; ётоқда ётибсанми, кўпчиликнинг жойи — ётоқ озода бўлсин* (Х. Фулом). *Сен заҳар сочганингда, Қамчи шу заҳарни кўкрагимдан тонг шамолидай кўтариб кетган; Сен танамни уриб кўкартирганингда, Қамчи силаб оқартирган; сен жонимга озор берганингда, Қамчи пешонамни силаган; Сен отамнинг*

ерини тортиб олганингда, Қамчи бир бурда нонни бечора гадо билан бўлишиб еган (Х. Фулом).

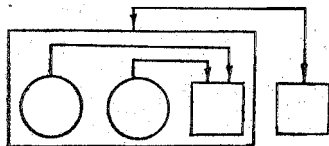
Эргашган қўшма гаплардан тузилган мураккаб компонентли қўшма гапнинг боғланиш схемасини қуйидагича кўрсатиш мумкин:



Айрим вақтда бундай мураккаб компонентли қўшма гаплар ўзаро эргашиб орқали бирикиши мумкин: *Орадан анча вақт ўтгандан кейин Алексей бу келди-кетдилар тўғрисида узоқ ўйлаб, қишлоқ аҳолисининг унга илтифот қилиб келтирган ейимлик, ичимликларнинг қадрини билди, чунки ўша қишда бу қишлоқ аҳолисининг учдан бири очликдан ўлган бўлса ҳам, аҳоли қолган-қутган овқатни келтириб унга тақдим қилган эди* (Б. Полевой). *Колхозлаштириш ҳақида миш-миш гаплар кўпайгандан кейин, бунга ҳамма қизиқди, шунинг учун район партия комитетининг секретари Аҳмедов мажлис ўтказгани келганда водокачка майдонига одам сиғишмай кетди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

2. Мураккаб компонентли қўшма гап бош гап+бир неча эргаш гапли қўшма гапдан тузилади. Бундай қўшма гапларда бир компонент мураккаб бўлмаса ҳам, иккинчиси мураккаб тузилган бўлади, булар ўзаро эргашиб орқали бирикади: *Кўзлари қисилиб, қорни очиб уйга келганда, онаси сўри тагидаги супага ўтказди ва дарҳол бир коса мастава келтирди* (О й б е к). *Шуни айтмоқчиманки, бирлашсак, колхоз бўлсак, ҳукуматимиз трактор берса, биримиз икки эмас ўн бўлади, юз бўлади* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Гапимнинг хулосаси шуки, электростанция қураимиз, чунки пулимиз бор, кучимиз етарли* (С а и д А ҳ м а д).

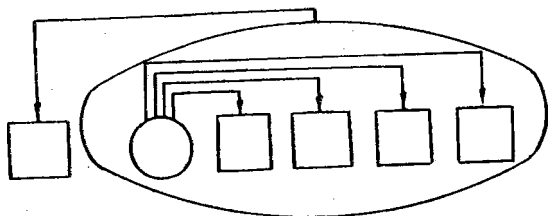
Бундай гапларнинг боғланиш схемаси қуйидагича:



3. Аралаш қўшма гап бир бош гапга эргашиб орқали бирикиб келиб, мураккаб компонентли қўшма гапнинг бир турини ҳосил қилади: *Биламанки, Сергей ўлса-да, Шавкатли халқ, партия тирик, Кундан-кунга гуллар шонли ватан, Кундан кунга ишимиз йирик* (У й ғ у н). *Шуниси борки, бу ердаги одамлар завод, мамлакат ҳақида гапирганда, чеҳралари очилиб, кўзлари нурланиб кетади*

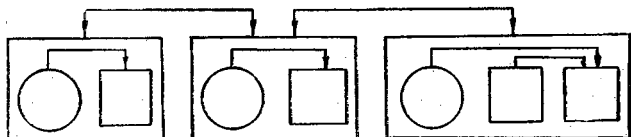
(А. Мухтор). Дейдиларки, фашист шум қадам Қайдан ўтса, гуллар сўлади, Сувлар қуриб, тупроқлар чириб, чаманзорлар ҳазон бўлади (Уйғун).

Кейинги гапнинг боғланиш схемаси:



Аралаш қўшма гап ёки бир неча эргаш гапли қўшма гап мураккаб компонентли қўшма гапни ташкил қилганларида улар орасида тенгланиш муносабати ҳам бўлиши мумкин: *Пилла тутинг, бўлсин деб, Шартномамиз тўлсин деб; Шоҳи бахмал келади, Колхозчилар кийсин деб* (Қўшиқ). *Эл яшармас, ер кўкармас, Бўлмаса кўк томчиси, Қайдин олсин шеърни шоир, Бўлмаса илҳомчиси* (А. Тўқай). *Истасам, дарёлар тескари оқади; истасам, денгизлар ҳайқириб одамзодни бир зумда қаърига тортиб кетади; истасам, дўл ёғади, сел келади* (Ш. Рашидов).

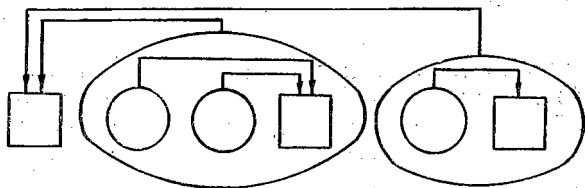
Кейинги гапнинг боғланиш схемаси:



4. Аралаш қўшма гапнинг компонентлари яна бошқа бир неча хил мураккаб тусда ҳам қўлланиши мумкин:

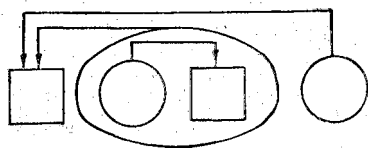
а) Бош гап+бир неча эргаш гапли қўшма гап+эргашган қўшма гап: *Шуни билиб қўйки, мен тирик эканман, танимда жоним бор экан, сенинг борадиган жойинг, кутадиган кишинг ҳамимиша бўлади ва қандай аҳволда келсанг ҳам, кутиб олади* (Б. Полевой).

Боғланиш схемаси:



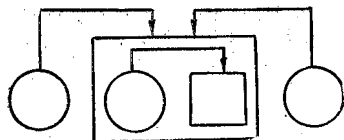
б) Бош гап+эргашган қўшма гап+эргашган гап: *Гап шундаки, сиз оёқларингиз бўлмагани ҳолда шундай бир моҳирликка эришдингизки, бутун дунёда энг соғлом кишигина бундай моҳирликка муяссар бўлиши мумкин* (Б. Полевой).

Боғланиш схемаси:



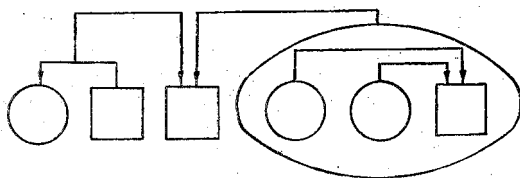
в) Эргаш гап+эргашган қўшма гап+эргаш гап: *Меҳри дадасининг одатларини яхши биларди, шунинг учун қанча уришиб, қанча дағалли қилса ҳам, сира-сира кўнглига олмасди, чунки унинг дадаси 1,оронғи тушгунча тер тўкиб ишларди* (Ш. Рашидов).

Боғланиш схемаси:



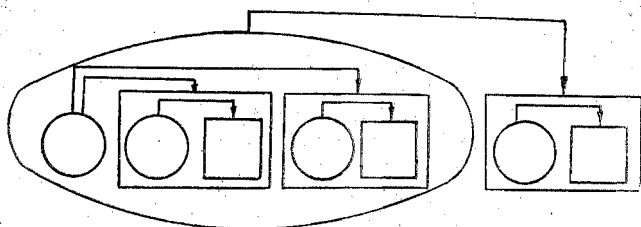
г) Эргашган қўшма гап+бош гап+бир неча эргаш гапли қўшма гап: *У йигит станция томонга кетса, сен бирга бор; чунки станцияда яна бирорта кутганлари бўлмасин, агар бўлса, одам билан қайтсалар, тезлик билан менга хабар қил* (Хамза).

Боғланиш схемаси:



д) Мураккаб компонентли қўшма гап+эргашган қўшма гап: *Ҳожияхон бўз тўқишини энди ўрганган, ўнг қўли тасма ғалтакни тортса, чап оёғи тепкини босолмас; ўнг оёғи тепкини босса, чап қўли гулани жуфтлолмас эди; шунинг учун қулай пайт келиши билан шўхлигини бошлар эди* (А. Мухтор).

Боғланиш схемаси:



Юқорида мураккаб компонентли қўшма гапларнинг ўзбек тилида кўпроқ қўлланадиган вариантларини кўриб чиқдик. Булардан ташқари, асарнинг жанр хусусияти ва ёзувчининг стилига кўра уларнинг бошқа хил кўринишларини ҳам учратиш мумкин.

### АРАЛАШ ҚЎШМА ГАПЛАР

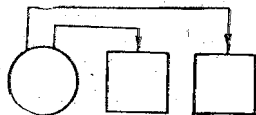
Мураккаб қўшма гапни ташкил этган компонентлар ҳам эргашиш, ҳам тенгланиш орқали бирикиб келади. Бундай қўшма гапларни аралаш қўшма гаплар деб номлаш ҳам мумкин.

Аралаш қўшма гапнинг составида бир ёки ундан ортиқ эргаш гап икки ёки ундан ортиқ тенг ҳуқуқли компонентлар билан бирикади.

Мураккаб қўшма гапларнинг бу хилдаги турида эргаш гап тенг ҳуқуқли компонентлар билан турлича бирикади:

а) Эргаш гап ҳар бир тенг ҳуқуқли компонентга алоҳида-алоҳида боғланади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапни тенг компонентларнинг ҳар бири билан алоҳида олиб эргашган қўшма гап ҳосил қилиш мумкин: *Собиржон почтаҳона тепасида ҳилпираган қизил байроққа тикилганда, юзи нимранг тус олди, сўниқ кўзларида нур пайдо бўлди* (А. М у х т о р). — *Собиржон почтаҳона тепасида ҳилпираган қизил байроққа тикилганда, юзи нимранг тус олди; Собиржон почтаҳона тепасида ҳилпираган қизил байроққа тикилганда, сўниқ кўзларида нур пайдо бўлди.*

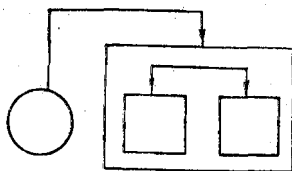
Боғланиш схемаси:



б) Эргаш гап тенг компонентнинг биригагина эргашиб, мураккаб компонент ҳолида кейинги тенг ҳуқуқли компонентга бирикади: *Йўлчи уй эшигини очиши билан, кўзлари бойнинг ўқрайган кўзларига учрашди, лекин у лоқайдлик билан тиз чўкди* (О й б е к). *Ҳо-*

*Фур эшикни очди-ю, уй эгаси яхши таниб олгунча, сарғиш тишларини кўрсатиб илжайиб турди (Ш. Р а ш и д о в).*

Биринчи гапнинг схемаси:



в) Эргаш гап икки тенг компонент қўшилмасига эргашади: *Тил бошқа-ю, дил бирдир, чунки эл бирдир («Хат»).*

Схемаси:



Аралаш қўшма гап таркибидаги тенг компонентлар боғловчисиз ёки тенг боғловчилар орқали бир-бирига боғланади.

1) Боғловчисиз боғланиши: *Тош тўлдирилган қоплар ташланганда, сув юзида қалқиб турган шохлар қуйига чўқар, яна унинг устидан харсанглар ташланар эди (С а и д А ҳ м а д).* Эшон ўқрайиб қаради, овози чиқмасданоқ, эшик зулфи шақиллаб қолди (П. Т у р с у н).

2) Ва бириктирув боғловчиси орқали боғланади: *Бизни тушунган хотинлар қанча кўп бўлса, хавф шунча камаяди ва курашимиз шунча енгиллашади (А. М у х т о р).* Оқсоқол ўтириши билан қотиб унга чой узатди ва ўзи Холмурод берган қоғозни пичирлаб ўқий бошлади (П. Т у р с у н).

3) Аммо боғловчиси қўлланади: *У жуда инсофсиз бой, аммо суриштирсанг, ҳамма бой бир текисда инсофсиз (О й б е к).* Турсунбиби қизи дам олгандан кейин, кечаси ёки эртага астагина билдирмоқчи бўлди, аммо қизининг ўзи она юрагини очишга мажбур қилди (О й б е к).

4) Лекин боғловчиси ишлатилади: *Шарофатхоннинг сўзи Унсинга қаттиқ текканидан, ранги ўчиб, ерга қараб қолди, лекин Гулнорнинг сўзи унга далда берди (О й б е к).* Пастга тушиши билан, жимлик чўкди, юриш ҳам осонлашди (У й ғ у н).

5) Бироқ боғловчиси қўлланади: *Қарасак, овози эшитилмас, бироқ унинг қувончи ва тантанаси ўтда яллиғланган юзларда биллинарди (П. Т у р с у н).* Катталар қанча ишласа, болалар ҳам шунча ишларди, бироқ хўжайин болаларга кам ҳақ тўларди (С. А й н и й).

6) Юкламалар ҳам ишлатилади: Турли-туман гуллар бирин-кетин очилгач, бутун ҳовли гул ҳидига қопланди-ю, дам олиш соатлари яна ширин ва яна мазали туюларди (Ш. Рашидов). Юмшоқ, ҳарир ва илиқ уйқу пардаси унинг идрокини яна ҳам қоплай бошлаганда, тағин Қаландаров ёдига тушди-ю, кўзларида уйқудан асар ҳам қолмади (А. Қаҳҳор). Латифий қўли билан Холмуроднинг елкасидан туртган эди, Холмурод уни ғазаб билан итариб юбордида, ўзи ғизиллаб зал эшиги томонга кетди (П. Турсун).

Қуйидаги эргаш гаплар тенг компонентлар билан бирга келиб аралаш қўшма гапни ташкил қилиши мумкин:

1) Улчов-даража эргаш гап иштирок этади: *Бизни тушунган хотинлар қанча кўп бўлса, хавф шунча камаяди, курашимиз шунча енгиллашади* (А. Мухтор).

2) Чоғиштириш эргаш гап қўлланади: *Қуёш тиккага чиққан сари, бу ўтлардан намтоброқ ҳовур кўтарилгандай бўлар, тепасида танга-танга қўнғизчалар қулоқни тиндириб бир хилда зингиллар эди* (А. Мухтор).

3) Ухшатиш эргаш гап ишлатилади: *Қизлар хурсанд янграш шўх овоз, гўё яқин эди ғалаба* (Уйғун).

4) Пайт эргаш гап иштирок этади: *Шоир даҳшатнинг изларини томоша қиларкан, юраги чуқур ҳасрат билан тўларди, қошлари алам билан чимирилди* (Ойбек). *Воқеа бутун тафсилоти билан унинг хаёлида жонланаркан, йигитликнинг шўх ҳаваслари юракда бир лаҳза чайқалиб кетди; у илжайиб қўйди* (П. Турсун).

5) Сабаб эргаш гап қўлланади: *Раз шунча орденга муяссар бўлдингми, тақиб юр, ярқирасин* (С. Бабаевский).

6) Мақсад эргаш гап иштирок этади: *Жаҳонга мураббий бўлсин деб қуёш, кимлар тилак қилмас, ким чекмас имзо* (А. Мухтор).

7) Шарт эргаш гап ишлатилади: *Хур ўзбек халқининг олган толеин, Ҳинд, Афғон, Эронда қилсак ҳикоя, Шўрлик мазлумларга далда бўлади, Дилига дармону қувонч ҳимоя* (Ғ. Ғулом). *Шу рост эса, ўтга тушсин жон, Емғирдайин бошга тушсин ғам* (Уйғун).

8) Тўсиқсиз эргаш гап қўлланади: *Бу гап кутилмаган бўлмаса ҳам, Мирҳомидхўжанинг ёшига муносиб равишда таранг ва тиниқ қизил юзи оқаришди, оқ оралаган чўққи соқоли хиёл титради* (А. Қаҳҳор). *Ашула тугаган пайтда ҳам, ёшлар севимли дўстларига бояғидай жиддий ўйчан тикилиб турдилар, ҳеч ким қимирламади* (А. Мухтор).

9) Натижа эргаш гап ишлатилади: *Менинг ғазабим шу қадар жўш уриб, қотилларга нафратим шу қадар ошиб кетдики, бу қонхўрлардан қаттиқ қасос олмақчи бўлдим*.

Бошқа эргаш гаплар ҳам шу хил вазифада ишлатилади.

Аралаш қўшма гаплар мураккаб ҳолда «икки эргаш гап+икки бош гап» ёки «бир эргаш гап+уч ёки ундан ортиқ бош гап» ҳолида тузилиши мумкин: *Осмон кўм-кўк, ҳаво эса тоза, соф; гўё уни денгиз шамоли супирган-у, денгиз тўлқинлари ювгандек эди* (Ш. Рашидов).

шидов). Уйнар бўрон, чир айланиб, қор, Тинмай урар кўкдан ер сари, Гўё кўкда сонсиз оққушининг Тўзғиб кетди кумуш парлари (Уйғун). Ботирали ёнимда бўлганда, бағрим бутун, ҳамма нарсам саранжом, қайғум йўқ эди (Х. Ғулом). Нигирмалаб, ўттизлаб киши рўйхатдан ўтса ҳам, уй бўшамас, ёзилганлар аста-секин кўздан ғойиб бўлар, қиларнинг ўрнини эса эшикдан салом бериб кириб келганлар банд қиларди (П. Турсун). Қилтириқ Махсумнинг хом гўштдай қизил юзларига дуч келган кунлари, Собиржоннинг қўли ишга бормас, қони қайнар, феъли бузилар эди (А. Муҳтор).

Ўзбек тилида мураккаб қўшма гапларнинг фақат тенгланиш йўли билан тузиладиган тури ҳам мавжуд. Бундай қўшма гаплар уч ёки ундан ортиқ компонентларнинг тенгланиш орқали бирикувидан ташкил топади: Қушлар чуғурлашадилар, булбуллар фарёд чекдилар, гуллар таналарига ёпишган офат аламларини ютадилар (Ш. Рашидов). Баъзан у танбеҳ қилар, уялтирарди: мен аччиғимни ичимга ютиб, индамай тураверар эдим, унга бирор қаттиқ гап айтишга тилим бормас эди (П. Турсун). Бу саҳрода майсалар ҳам, чечаклар ҳам йўқ; гуллар ҳам кўричмайди, қушлар, булбуллар ҳам сайрамайди, булоқлар қайнаб тошмайди, сувлар оқмайди, қўйлар-қўзилардан ҳам дарак йўқ (Ш. Рашидов).

Составидаги компонентларнинг сонига кўра бундай қўшма гаплар қуйидаги кўринишларга эга:

1) уч компонентли тур: Қобил бобо ялангобош, ялангоёқ, яктакчанг оғил эшиги ёнида туриб, дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади, кўзлари жовдирайди (А. Қаҳҳор).

2) тўрт компонентли тур: Арава ғижирлаб борар, гап мавзудан-мавзуга кўчар, Турғунной гапга аралашмас, аравакаш бедалар ичида силкиб борар эди (Ж. Шарипов);

3) Беш компонентли тур: Барча гуллар, чечаклар, дарахтлар, майсалар, ниҳоллар яна кўкариб ўсиб куч йиға бошладилар; илгариги бир шох ўрнида энди икки-уч шох ўсиб чиқди, илгариги бир япроқ ўрнида ғужум-ғужум барра япроқлар пайдо бўлди, илгариги бир ғунча очилган ерда ўнлаб рангбаранг ғунчалар сепилди; майсалар ҳам олтин ернинг мўл-кўл озукаси — кулиб турган қуёшининг ҳаётбахш нурларидан баҳра олиб, қулф уриб яшнадилар (Ш. Рашидов);

4) Олти ёки ундан ортиқ компонентли турлар: Бу отличлардан кейин яна ҳар хил савлатли одамлар келиб аркка чиқавердилар: баъзилари ҳарбий кийимда бўлиб, энгларига олтин сим билан гул тикилган эди, бошларида тўгарак савсар телпак, елкаларида олтин погон, кўкракларида олтин медаллар, оёқларида амиркон этиклар (С. Айниё). Лекин сен йиғлама, айлагил бардош, мозорлар йўқолур, гулга тўлур боғ, Ғалаба яқиндир, барқ урар қуёш, Булбул яна сайрар, бўлиб вақти чоғ, Қул кетар, гул келар, ишон новжувон, Улуғ айём яқин, Ғалаба яқин (Уйғун).

Тенг компонентли мураккаб қўшма гап қисмлари ўзаро боғловчисиз фақат интонация орқали ёки тенг боғловчилар ва шу функ-



циядаги юкламалар ёрдами билан бирикадилар. Тенг боғловчилар ёлғиз ҳолда ёки такрорланиб қўлланиши мумкин.

Боғловчисиз бирикадиган тенг компонентлар санаш характеридаги интонация билан айтилади: *Баъзан у танбеҳ қилар, уялтирарди, мен аччиғимни ичимга ютиб индамай тураберар эдим, унга қаттиқ гап айтишга тилим бормас эди* (П. Тур сун).

Боғловчисиз бирикадиган бундай қўшма гапларда кўпинча олдинги компонентларнинг кесимлари тўлиқ бўлмаган ҳолда, охириги гапнинг кесими тўлиқ ишлатилади: *Баъзан у иш устида ашула айтар, бир пасда одамларнинг кўнгли кўтарилар, ҳордиқлари чиқар эди* (О й б е к). *Уларнинг қироатлари Холмуроднинг қулоғига сира кирмас, у ҳаяжон ичида бутун эс-ҳуши билан милтиқ товушларини тинглар, шундан бутун вужуди ором олгудек бўлар эди* (П. Тур сун).

Тенг компонентлар кўпинча тенг боғловчилар орқали бирикади. Бу боғловчилар тенг ҳуқуқли гапларнинг иккитаси орасида ёки ҳар бирида такрорланиб ишлатилади. Бир ўриндагина, такрорланмай қўлланадиган якка тенг боғловчилар ё олдинги компонентлар орасида, ёки кейинги компонентлар ўртасида қўлланади: *Адрлар ранг-баранг гуллар билан ясанади, сойликда сувлар тошиб ҳайқиради, лекин буларнинг барчасини она кўрмади сира!* (О й б е к). *Ёруғлик ўрганмаган кўзни қамаштириб қўйиши бор, лекин кўз аста-секин ўрганади, кейин ҳамма нарса равшан кўринади* (А. Мухтор).

Қуйидаги тенг боғловчилар компонентларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади:

1) Мазмундан пайт, чоғиштириш, сабаб англашилган уч ёки ундан ортиқ тенг компонентларни боғлаш учун бириктирув боғловчиси ишлатилади: *Ҳозир унинг руҳи енгил, даланинг узоқда уфқ билан туташган гунафша ранг этакларига, олтин соққадек ялтираган ўрикларга термулар ва бу жозибадор манзаралар унга ширин туйғу, кўнглига ором бағишловчи эртак сўйлаётгандек туюларди* (С а и д А ҳ м а д).

2) Мазмунан бир-бирига зид бўлган уч ёки ундан ортиқ тенг компонентларни бириктириш учун лекин боғловчи ишлатилади. Бундай қўшма гапларда зидлик мазмуни ҳамма компонентларда бўлмай фақат иккитаси орасида кўринади. Уч-тўрт ёки ундан ортиқ компонентли мураккаб қўшма гапларнинг иккитаси мазмунан бир-бирига зид бўлса ҳам, қолганлари орасида бундай зидлик кўринмайди: *Бизнинг боримиз шу, лекин шу содда кўринишимиз билан фахрланамиз, бизни ҳеч ким камситолмайди* (А. Мухтор). *Собир Ўктамни кабинага ўтиришга қистади, лекин у унамади, икковлари машинага миниб бўш қопларга ўтирдилар* (О й б е к). *Унсинни кўришга интилди, соғиниш ҳар кунни зўрайди, лекин қиз бирон марта ҳам кўриниш бермади* (О й б е к).

Шунингдек аммо боғловчиси ҳам мазмунан бир-бирига зид бўлган компонентларни бириктириб келади: *Тўғри ҳаммамиз мусул-*

монмиз, бир юртда яшаймиз, аммо Мирзакаримбой бошқа, биз бошқа (О й б е к).

3) Навбатма-навбат юзага келадиган воқеаларни ифодалаш учун мураккаб қўшма гап компонентлари айирув боғловчилари орқали бирикади. Кўпинча бундай қўшма гап компонентларининг феъл кесимлари бир хил замонни ифодалайди. Тенг компонентларни бириктирувчи бу ёрдамчилар такрорланиб қўлланади: *Гоҳ қўрқув босар, гоҳ оғир азоблар қийнар, гоҳ ҳасрат унинг ботиқ жағи устида ажин пайдо қилар эди* (П. Т у р с у н).

Тенгланиш орқали бирикадиган компонентларнинг феъл кесимлари доим шахс-сон, замон кўрсаткичларини олган шаклда қўлланмай, баъзан равишдошнинг -(и)б аффиксини олиб келиши мумкин. Бундай равишдош формалари кўпинча бир хил замонни кўрсатган компонентларни боғлайди. Агар ҳамма компонентларнинг феъл кесимлари бир хил шахс-сон, замонни билдирса, уларни такрорлаб ўтирмаслик учун равишдошнинг -(и)б аффиксини олган формаси ишлатилади. Бу ўринда равишдош ўша феъл кесимларнинг функциясини бажаради: *Полвон ноқулай вазиятга тушди, пешонасидан муздек тер чиқиб, кўз олди хиралашди* (С а и д А ҳ м а д). Бу гапда учта тенг компонент мавжуд бўлиб, улар ёрдамчисиз ва фақат тенгланиш интонацияси билан бир-бирига боғланган. Улардаги феъл кесимлар бир хил замонни ифодалайди: *Полвон ноқулай вазиятга тушди, пешонасидан муздек тер чиқди, кўз олди хиралашди*.

Тенгланиш орқали бирикадиган мураккаб қўшма гап компонентлари жуфтланиб бирикиши мумкин. Одатда бу хилда жуфтланиш учун компонентларнинг сони тўртдан кам бўлмаслиги керак: *Кўприқлар ясадик — золимлар ўтди; Ариқлар чиқардик — ёвлар қурутди* («Хат»). *Оламнинг хуршиди кундир, Одамнинг хуршиди — илм; Оламнинг зулмати тундир, Одамнинг — нодори илм* (Ҳ а м з а). *Сингил акани яхши кўради — бу ҳам севги, Дўст-дўстни яхши кўради — бу ҳам севги* (О й б е к).

Баъзан жуфтланган компонентлар орасида ҳам уюшиқ бўлаклардагидай тенг боғловчилар қўлланади. Одатда бу тенг боғловчилар жуфтланган компонентларда бир хил бўлади: *У фарёд қиларди, аммо биров эшитмас; у дод дер, аммо бирон киши унинг додига етмас эди* (С. А й н и й).

Тенгланиш орқали бириккан ҳар қандай тўрт компонентли мураккаб қўшма гаплар жуфтланиб боғланган бўлавермайди. Қуйида келтирган мисолимизда уларнинг компонентлари жуфтланмаган: *Найманчанинг кўчалари жим-жит, гузаргача ҳеч ким йўқ, кечки салқин бошланган, дарахт барглари билинар-билинмас қимирлаб, шитирлар эди* (А. М у х т о р).

Жуфтланган компонентларнинг феъл кесимлари -(и)б аффиксли равишдош орқали ифодаланиши мумкин: *Ҳазабидан Мирзакаримбойнинг кўзлари пир-пир учиб, ранги оқарди; лаблари пирпираб, бармоқлари билан томга ишора қилди* (О й б е к).

Демак, ўзбек тилида уч ёки ундан ортиқ компонентлардан ту-

зилган мураккаб қўшма гаплар ўзига хос грамматик хусусиятларга эга. Мураккаб қўшма гап компонентлари ўзаро эргашиш тенгланиш ёки ҳам эргашиш, ҳам тенгланиш орқали бирикади.

Эргашиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплар ёки бир неча эргаш гапли қўшма гапларда икки ва ундан ортиқ эргаш гаплар бир бош гапга тобеланиб, унинг бирор бўлагини изоҳлаб, тўлдириб келади.

Бундай қўшма гап составидаги эргаш гаплар уюшган ёки уюлмаган бўлиши мумкин. Уюшган эргаш гаплар бош гапга бўлган муносабатига кўра бир хил бўлса ҳам, шаклланишига кўра икки турлидир: а) алоҳида содда гаплардай шаклланиб, ўзаро тенглашиш муносабатига эга бўлган эргаш гаплар; б) эргаш гаплардай шаклланиб, ўзаро тенгланиш муносабатига эга бўлган эргаш гаплар.

Уюшган эргаш гаплар орасида уюшиқ бўлаклардагидай тенгланиш характеридаги интонация ва тенг боғловчилар ишлатилади.

Бир неча эргаш гапли қўшма гапларнинг тобе компонентлари бир бош гапга алоҳида-алоҳида эргашиб биргалик эргашувини ташкил қилиши, шунингдек, кетма-кет эргашуви мумкин. Биргалик эргашувини ташкил қилувчи компонентлар бир хил эргаш гаплардан ва ҳар хил эргаш гаплардан тузилади.

Кетма-кет эргашув орқали бирикадиган эргаш гаплар бош гапга нисбатан тутган ўрнига кўра даражаларга бўлинади. Бундай қўшма гапларда ҳам тобе компонентлар бир хил эргаш гаплардан ва ҳар хил эргаш гаплардан ташкил топади.

Эргашув орқали бош гапга бирикадиган мураккаб қўшма гапларда эргаш гапларнинг миқдорини қанча бўлиши ҳар бир асарнинг жанр хусусиятига, ёзувчининг услубига ва шунга ўхшаш ҳолатларга боғлиқ.

Бир неча эргаш гапли қўшма гапларда бирдан ортиқ эргаш гапларни бош гапга боғловчи ёрдамчилар ҳар бир компонентда тўлиқ ифодаланиши ёки тўлиқ ифодаланмаслиги мумкин.

Бирдан ортиқ эргаш гапларни бош гапга боғлашда феълнинг равишдош формаси катта роль ўйнайди. Равишдошнинг *-(и)б* аффиксли формаси айрим эргаш гапларни кесими вазифасида келиб, эргаш гапни бош гапга бириктирувчи грамматик восита сифатида хизмат қилади. Бундан ташқари, равишдош формаси эргаш гапни бош гапга бириктирувчи ёрдамчиларга, шунингдек, тенг ҳуқуқли компонентларни бириктирувчи боғловчиларга синоним бўлиб келиши мумкин.

*-(и)б* аффиксли равишдош формаси мураккаб қўшма гап компонентларининг тобеланиш ва тенгланиш орқали бирикадиган қисмларини яхлитланиб ва жуфтланиб бирикишида катта роль ўйнайди.

Эргашиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гапларнинг компонентлари содда гапдангина ташкил топмай, эргашган қўшма гап, боғланган қўшма гап, бир неча эргаш гапли қўшма гап ёки аралаш қўшма гаплардан тузилиб, мураккаб компонентни ҳосил

қилиши мумкин. Бундай қўшма гапларни мураккаб компонентли қўшма гаплар деб аташ мумкин.

Мураккаб қўшма гапларнинг яна бир тури ҳам эргашиш, ҳам боғланиш орқали бириккан бўлади. Бундай аралаш қўшма гаплар бир ёки ундан ортиқ эргаш гап ва икки ёки ундан ортиқ тенг ҳуқуқли компонентлардан ташкил топади.

Мураккаб қўшма гапнинг яна бошқа тури борки, уларда компонентларнинг боғланиши фақат тенгланиш орқали бўлади. Бундай қўшма гап қисмлари уюшиқ бўлаклардагидай тенг боғловчилар орқали бирикиши ёки боғловчиларсиз, фақат тенглик характеридаги интонация орқали боғланиши мумкин. Айрим вақтда равишдошнинг *-(и)б* аффикси олган формаси тенг компонентларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади.

### Эргашган қўшма гаплар синонимикаси

Эргашган қўшма гапнинг деярли ҳамма тури хилма-хил синоним вариантлар билан берилиши мумкин. Эргашган қўшма гаплар турли синоним вариантлар билан алмашиниши натижасида содда гапга айланиш ёки бириктирувчи воситалар алмашиниб қўшма гаплигича қолиши мумкин.

Бу эргаш гапларнинг ҳар бир тури бўйича синонимик вариантлари қисқача қуйидагилардир:

Эга эргаш гапли қўшма гапларнинг синтактик синонимикаси. Эга эргаш гаплар турли стилистик талабларга кўра, турли хилдаги бирикмалар билан алмашиниб қўлланиши мумкин. Одатда бундай бирикмалар билан алмашиниш натижасида қўшма гап бирикмали эга баъзан бирикмали аниқловчи иштирок этган содда гапга айланади.

Эга эргаш гапга синоним бирикмаларнинг кўринишлари қуйидагилардан иборат:

1. Кесими шарт формасида келган ва *ким* сўзи иштирок этган эга эргаш гап бирикмали эгага айлантирилганда: а) шарт феъли формасидаги эргаш гапнинг кесими феълнинг сифатдош формаси билан алмашинади, б) кесим олдидаги тўлдирувчи ёки ҳол ўзгармайди, в) ҳар иккала компонентдаги эгалар тушириб қолдирилади, г) эга эргаш гап бирикмага айланиб бош гапнинг ё эгаси, ё аниқловчиси бўлиб келади. *М а с а л а н*: *Ким кўп ўқиса, у кўп нарсани билади* — *кўп ўқиган кўп нарсани билади* (эга эргаш гап бирикмали эга бўлиб келди), *кўп ўқиган киши кўп нарсани билади* (эга эргаш гап бирикмали аниқловчи бўлиб келди).

Кесими шарт феъли орқали ифодаланиб, *нима* сўзи иштирок этган эга эргаш гап бирикмали бўлакка айлантирилганда у ҳеч вақт эга вазифасида қўлланмай, аниқловчи функциясида келади — эга вазифасидаги *нарса* сўзини аниқлайди: *Қўлига нима тушса, ўша уни қизиқтиради* — *қўлига тушган нарса уни қизиқтиради*.

Эгаси ҳар *ким* (*ҳам*) сўзи билан ифодаланган эга эргаш гап бирикмали аниқловчига айланади. *Айрим вақтда ҳар ким сўзи*

«*ҳар қандай одам*» шаклида ифодаланиши ҳам мумкин: *Ҳар кимки ўзига эҳтиёт бўлса, у бировни ўғри тутмас — ўзига эҳтиёт бўлган одам (ҳар қандай одам) бировни ўғри тутмас.*

*Нимаики сўзи эга бўлиб келиб, бош гапдаги бари, ҳаммаси каби жамлик олмошлари билан ифодаланган эгани изоҳлаб келувчи эргаш гап бирикмали аниқловчига айланади. Эргаш гапда эга бўлиб келган нимаики сўзи кўпинча қаратқич келишигидаги нарса сўзи билан алмашинади ва булар ҳаммаси бош гапдаги эгани аниқлаб келади: Нимаики қўлига тушса, бари уни қизиқтирарди — қўлига тушган нарсанинг ҳаммаси уни қизиқтирарди.*

2. *ки* ёрдамида бош гап билан бирикадиган эргаш гапларни турли хилдаги бирикмалар билан ифодалаб берилганда, бош гапда қўлланмаган ёки олмош орқали ифодаланган эга вазифасини бажаради. Шунинг учун бош гапнинг кесими гапнинг энг охирида, эргаш гап эса олдинда келади. Бош гапдаги изоҳланиши лозим бўлган олмош — эга тушиб қолиб, эга эргаш гап унинг ўрнида эга вазифасида қўлланади. Эргаш гапдаги эга кўпинча қаратқич келишиги қўшимчасини олиб қаратқичли аниқловчига, кесим эса отлашиб — от ясовчи -лик ёки ҳаракат номи қўшимчаси -(и)ш ни қабул қилиб қаралмишга айланади: *Ҳаммамизга маълумки, шаҳарлилар пахта теримида колхозчиларга яқиндан ёрдам қиляптилар — шаҳарлиларнинг пахта теримида колхозчиларга яқиндан ёрдам қилаётганликлари ҳаммамизга маълум. Шуниси қизиқки, кучук билан кийикнинг баъзи одатлари бир-бирлариникига ўхшаб кетади — Кучук билан кийикнинг баъзи одатлари бир-бириникига ўхшаб кетишлиги қизиқ.*

Бош гапнинг кесими *турган гап* бирикмаси билан ифодаланган бўлса, *аниқ сўзи* билан алмашилиши ёки шу ҳолда сақланиши мумкин: *Турган гапки, улар биздан олдин етиб боришган—биздан олдин етиб борганликлари аниқ ёки биздан олдин етиб боришлари турган гап.*

*Бундан чиқдики, бизнинг аҳволимизни сен ўзимиздан яхшироқ билар экансан* типдаги эга эргаш гапли қўшма гапларда бош гапдаги феъл кесим ўхшатиш, тахминлаш маъноларини ифодалагани учун уларни «*Сен бизнинг аҳволимизни биздан яхши биладиганга ўхшайсан*» шаклида қўллаш мумкин.

Кесим эргаш гапли қўшма гапларнинг синтактик синонимикаси. Кесим эргаш гаплар турли стилистик талабларга кўра баъзи бирикмалар билан алмашилиб қўлланади. Бу хилдаги алмашилиш натижасида кўпинча кесим эргаш гапли қўшма гап содда гапга айланади. Бундай гапларда кесим эргаш гап бир оз ўзгариб ёки ўзгармагани ҳолда бирикмали кесимга айланади.

Кесим эргаш гапга синоним бўлган бирикмаларнинг асосий кўринишлари қуйидагича:

1. Кесими бош келишикдаги *шу* олмошини изоҳлаб келаётган эргаш гап феъл кесимларининг турли замон ва майл шаклларида келишига қараб турлича синтактик синоним ҳолида берилади:

а) Айримларида бош гапдаги кесим тушиб қолиб, эргаш гап ўзгармагани ҳолда бирикмали кесим бўлиб келади: *Мақсадим шуки, институтни битириб Москвага бориб ўқиш* — *Мақсадим институтни битириб, Москвага бориб ўқиш*; б) Эргаш гапнинг феъл кесими буйруқ майли шаклида ифодаланган бўлса, у бир оз ўзгаради: *Тилагим шуки, аям билан укаларим кишиларга муҳтож бўлмасин* — *Тилагим аям билан укаларимнинг кишиларга муҳтож бўлмаслигида* (ёки... *муҳтож бўлмасин демоқчиман*).

2. Эргаш гап бошқа синтактик синоним билан берилганда, қўшма ҳолда ишлатилган бош гап кесимининг кейинги элементи ва кесим составидаги *-да, -дан* каби аффикслар бирикмали кесимнинг охирида қўлланади: *Мажлисни олиб боришдаги ҳурматсизлик шу бўлдики, раис мажлисни очмасдан сўзга тушиб кетди. Мажлисни олиб боришдаги ҳурматсизлик раиснинг мажлисни очмасдан сўзга тушиб кетганлигида бўлди. Бунинг сабаби шунда эканки, бу ишлар ҳақида ўз вақтида хабар қилиб турилмаган* — *Бунинг сабаби бу ишлар ҳақида ўз вақтида хабар қилиб турилмаганида экан. Сўнги вақтларда янгилик шундан иборатки, илғорлик ҳаракати бизда ялли тус олди* — *сўнги вақтлардаги янгилик илғорлик ҳаракатининг бизда ялли тус олишидан иборат бўлди. Ердам шундан иборатки, сени бошлиқ билан учраштириб қўяман* — *Ердам сени бошлиқ билан учратиб қўйишидан иборат*.

Бу хилдаги бирикмаларда эргаш гапнинг эгаси баъзан қаратқич келишик формасини олиб, қаратқичли аниқловчига айланиши мумкин.

3. «*Яхшиси шуки, бу тўғрида ўйламай қўя қолинг*» типдаги қўшма гап «*Бу тўғрида ўйламай қўя қолганингиз яхши*» каби содда гапга айлантириб берилиши мумкин. Бунда кесим эргаш гап бирикмали эга, бош гапнинг эгаси эса, кесим бўлиб келади.

Айрим кесим эргаш гапли қўшма гаплар бошқа хил синтактик синонимлар билан берилмайди: *Сен кимсанки, овозингга барча уйғонса. У нима эканки, сени кулдирар экан-у, мени йиғлатар экан*.

Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапларнинг синтактик синонимикаси. Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплар ҳам бирикмали бўлаклари мавжуд бўлган содда гапга айланади. Тўлдирувчи эргаш гаплар қўйидаги бирикмалар билан алмашилиб ишлатилиши мумкин:

1. *ки* боғловчиси орқали бош гапга бирикадиган тўлдирувчи эргаш гапнинг кесими феъл орқали ифодаланган бўлса, у сифатдош шаклига кўчиб, от ясовчи *-лик* аффикси ва тўлдирувчига хос аффиксларни қабул қилиб, бош гапнинг бош бўлаклари орасига киради. Эргаш гапнинг кесими от кесим шаклида ифодаланган бўлса, от кесимга тўлиқсиз феълнинг сифатдош формаси *-лик* ясовчиси — эгалик ва келишик қўшимчаларини қўшилишидан ҳосил бўлган форма бош гапнинг кесими олдига келтирилади.

Эргаш гапни бирикмали бўлак билан ифодалаш натижасида бош гапдаги олмош орқали ифодаланган, эргаш гап томонидан изоҳланаётган тўлдирувчи тушириб қолдирилади: *Шуни билиб қў-*

*йинги, колхозчилар бир жойда қотиб қолган раҳбарни ёқтирмайдилар* (Ш. Рашидов) — *Колхозчилар бир жойда қотиб қолган раҳбарни ёқтирмасликларини билиб қўйинг. Душман шуни биладики, бизнинг олға боришимиз натижаларидан бири халқнинг саводли бўлиб, сиёсатдан хабардор бўлишидир* (С. Айниё). — *Душман бизнинг олға боришимиз натижаларидан бири халқнинг саводли бўлиб, сиёсатдан хабардор бўлиши эканлигини билади.*

Ўз маъносидан бир оз четлашган кўрмоқ, қарамоқ феъллари бош гапнинг кесими бўлиб келганда эргаш гап бирикмали берилиши натижасида билмоқ, англамоқ шаклида қўлланади: *Раис кўрдики, бошқа гапга ўрин йўқ* (Ш. Рашидов) — *Раис бошқа гапга ўрин йўқ эканлигини билди.*

Эргаш гап бош гапдаги кўмакчили тўлдирувчини изоҳлаётган бўлса, бирикма ҳолига келиб, содда гапга айланганда ҳам, ўша кўмакчи сақланади: *Олий мактаблардаги ўқиш ўрта мактабдаги ўқишдан шу билан фарқ қиладики, бу ерда ҳар бир киши кўпроқ мустақил равишда китоб устида ишлашга тўғри келади* — *Олий мактабдаги ўқиш ўрта мактабдаги ўқишдан ҳар бир кишининг кўпроқ китоб устида мустақил ишлашга тўғри келиши билан фарқланади.*

2. Феълнинг шарт формаси орқали бош гап билан бирикадиган эргаш гаплар ўз составида келган олмошларнинг қайси келишик формасида қўлланишидан қатъи назар, бош гапда изоҳлаётган кўрсатиш олмошининг формасига кирган бирикма билан алмашилади: *Кимда гумонинг бўлса, уни кўздан қочирма* (Ойбек) — *Гумонинг бўлгани кўздан қочирма.*

Бош гап билан *-ми, -ку, -чи* юкламалари орқали бирикадиган тўлдирувчи эргаш гаплар ҳам юқоридагича бирикмали бўлакка айланиб бош гапнинг бош бўлаклари орасига киради. Икки компонентни туташтирувчи юкламалар содда гапнинг охирига келтирилади ва: а) *-ми* иштирок этган гапдан сўроқ маъноси, б) *-ку* иштирок этган гапдан таъкидлаш, эслатиш, такрорлаш маънолари, в) *-чи* юкламаси ишлатилган гапдан текшириб кўриш, синаб кўриш маънолари англашилади: *Биласизми, ерларимиз Қизилқум билан чегарадош* (Ш. Рашидов). — *Ерларимиз Қизилқум билан чегарадош эканлигини биласизми. Мен айтдимку, марднинг сўзи бир бўлур* (А. Қаҳҳор) — *Мен марднинг сўзи бир бўлишлигини айтдимку. Гапир-чи, муаллимнинг ким — Муаллимнинг кимлигини гапир-чи.*

Аниқловчи эргаш гапли қўшма гапларнинг синтактик синонимикаси. Аниқловчи эргаш гапларнинг кўпи сифатдош оборот билан алмашилиши мумкин. Бу хилдаги эргаш гапни оборот билан алмашилишида эргаш гап составидаги бош гапдаги аниқланмишга нисбат билдирадиган *уни, ундан, унинг* каби сўзлари тушиб қолади. Бу сўзларнинг мазмуни оборотли гапдан англашилиб туради: *Баъзи универсалчилар борки, ғўзани культивация қилишда агротехника қондаларига яхши амал қилади-*

лар — Ёўзани культивация қилишда агротехника қоидаларига яхши амал қиладиган универсалчилар бор. Ҳозир шундай замон келдики, бахтни ҳам, тотувликни ҳам, мол ва давлатни ҳам меҳнат орқали топиш мумкин — Ҳозир бахтни ҳам, тотувликни ҳам, мол ва давлатни ҳам меҳнат орқали топиш мумкин бўлган замон келди.

Аниқловчи эргаш гап бош гапда қўлланмаган аниқловчининг функциясида қўлланганда бош гапда аниқланиши лозим бўлган от олдига оборот шаклида келтирилади. Оборот шаклига келтирилган бундай эргаш гапларнинг эгаси баъзан тушириб қолдирилади: *Одамлар борки, улар ҳаётларини халқ хизматига бағишлайдилар* (аниқловчи эргаш гапли қўшма гап) — *Ҳаётларини халқ хизматига бағишлайдиган одамлар бор* (сифатдош оборотли содда гап).

Бош гаптаги шундай аниқловчисининг маъноси эргаш гап томонидан изоҳланиб келганда юқоридагидай эргаш гапнинг эгаси тушиб оборот шаклига келтирилади. Агар эргаш гапнинг кесими от кесим шаклида ифодаланганда, оборотнинг «кесими» составига бўлган сўзи қўшиб ҳам ишлатилади. *Шундай қизлар борки, уларнинг оталари пенсионер — Оталари пенсионер бўлган қизлар бор. Шундай замондамиз-ки, илм-техника йўли ҳаммага очиқ — Илм-техника йўли ҳаммага очиқ бўлган замондамиз.*

Бош гапда мазмуни конкретлаштириб берилаётган айрим сўзлар борки, бу сўзлар эргаш гап оборот шаклига келтирилганда баъзан аниқловчилигича ишлатилади, баъзан ишлатилмай тушириб қолдирилади. Оборот бош гапда аниқланаётган сўзга асосий аниқловчи, маъноси конкретлаштирилаётган сўзга иккинчи даражали аниқловчи бўлиб хизмат қилади: *Бу дамда бир сўз топилмаски, изҳор эта олса мусибатни у — Бу дамда мусибатни изҳор эта оладиган бир сўз топилмас. Халқ фаровонлигини оширишнинг ҳеч бир участкаси йўқки, унда бизни катта ва кечиктириб бўлмайдиган иш кутиб турмаган бўлсин — Халқ фаровонлигини оширишнинг бизни катта ва кечиктириб бўлмайдиган иш кутиб турмаган ҳеч бир участкаси йўқ. Биронта йирик бадиий асарлар йўқки, унда меҳрибон, жонкуяр оналарнинг образлари акс эттирилмаган бўлсин — Меҳрибон, жонкуяр оналарнинг образлари акс эттирилмаган биронта йирик бадиий асар йўқ.*

Ўзаги кўрсатиш олмошлари билан боғлиқ бўлган аниқловчилар эса, эргаш гап оборотга айланганда тушиб қолади.

Бош гап сўроқ мазмунини ифодаласа, эргаш гап оборотга айланганга қараганда кейинги содда гап сўроқ гап формасида тузилади: *Бирон жон, бирор совет граждани бормики, сенинг тўғрингда йўламаган, ўз умр ипини сенинг тарихингга пайванд қилмаган — Сенинг тўғрингда йўламаган, ўз умр ипини сенинг тарихингга пайванд қилмаган бирор жон, бирор совет граждани борми.*

Бош гап бир составли атов гап ҳолида келса, аниқловчи эргаш гап оборотга айланганидан кейин ҳам сифатдош оборотли атов



гап шаклида қўлланади: *Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди* → *Тупроғида олтин гуллайдиган бир ўлка.*

Баъзи аниқловчи эргаш гаплар составида уюшиқ бўлақлар келиб, бу бўлақлар инкорни ифодаловчи на ёрдамчиси билан боғланган бўлади. Мана шу хилда тузилган эргаш гаплар составидаги на ёрдамчиси тушиб қолиб, уюшиб келган бўлақлар инкор билдирувчи феъллар билан бирга қўлланиши мумкин: *Бу шунақа иш эканки, оғайни на уйқунгда ҳаловат бор-у, на еган овқатингда роҳат* — *Бу уйқунгда ҳаловат, еган овқатингда роҳат бўлмаган иш экан, оғайни.*

Равиш эргаш гапли қўшма гапларнинг синтактик синонимлари деярли йўқ. Уларнинг эргаш ва бош гаплари ҳеч қандай ўзгаришсиз — гап бўлақлари ўзгармаган ҳолда қўлланаверади. Фақат уларнинг ўринлашиши бир оз ўзгариши мумкин.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида бундай қўшма гап компонентларининг ўринлашиш нормаси эргаш гапнинг бош гап ичида келтирилишидир. Шунинг учун ҳам бош гапдан олдин келган ёки кейин келган эргаш гаплар бош гапнинг эга ва кесим состави ўртасида қўлланади.

Баъзан равиш эргаш гапларнинг кесими *-(и)б* аффиксини олган равишдош бўлса, шу аффикс ўрнига *-ган(и)* ҳолида ёрдамчиларининг қўшилишидан ҳосил бўлган кесим ишлатилади.

Улчов-даража эргаш гапли қўшма гапнинг синтактик синонимикаси. Бош гап билан *ки* ёрдамчиси орқали бирикадиган эргаш гаплар бошқа синтактик синонимлар билан берилганда, кесимларнинг турли формада келишига қараб қуйидагича ўзгариш мумкин.

1. Эргаш гапнинг кесими иш оти — *мумкин* шаклида қўлланган бўлса, иш оти равишдошнинг *-(и)б* аффиксини олиши, *мумкин* сўзи ўрнида ўтган замон сифатдоши формасидаги *бўлмоқ* феъли келиши ёки «иш оти + *мумкин бўлган*» шаклида қўлланиши мумкин: Кесимнинг бу хилда ўзгарган формасидан кейин *даражада* сўзи қўшиб ишлатилади: *Гулханлар шундай баланд ёнардики, уларнинг шуъласида учиб ўтаётган самолётни ҳам, булутни ҳам яққол кўриш мумкин эди* (Медведев) — *Гулханлар шуъласида учиб ўтаётган самолётни ҳам, булутни ҳам яққол кўриб бўладиган (кўриш мумкин бўлган) даражада баланд ёнарди.*

2. Эргаш гапнинг кесими феълнинг турли замон формаларида келса у «ўтган замон сифатдоши + *даражада*» сўзи билан алмашиб қўлланади: *Сутдай ойдинга чўмган станция шундай ажойиб бўлиб кўриндики, уни ҳеч нарса билан таққослаб бўлмасди* (С. Бабаевский) — *Сутдай ойдинга чўмган станция ҳеч нарса билан таққослаб бўлмайди даражада ажойиб бўлиб кўринди.*

3. Кесимлари феълдан бошқа сўз туркуми орқали ифодаланса, ўша от кесим билан «*бўлган даражада*» сўзлари бирга ишлатилади: *Бу ерда шу қадар одам кўпки, ҳисобига етиш қийин* — *Бу ерда одам ҳисобига етиш қийин бўлган даражада кўп* (Бу гапни «Бу

ёрда одам ҳисобига етиб бўлмайдиган даражада кўп» деб ишлатиш ҳам мумкин).

4. Юқоридагича кесимларнинг ўзгаришидан ташқари яна айрим ўзгаришлар бўлади: а) эргаш гапда бош гапдаги бирор бўлакка ишора қилинган сўз тушиб қолади, б) нисбий сўзлар қўлланмайди, в) ҳар икки гапдаги эгалар грамматик жиҳатдан ўзгармайди, г) кўпинча эргаш гап бош гапнинг эга составидан кейин, кесим составидан олдин келади: *Юрагимни тўлдирган қувонч шунчалик кучли эдики, югуриб бориб деразани қаттиқ чертишдан ўзимни тутолмадим* (О. Е қ у б о в) — *Юрагимни тўлдирган қувонч югуриб бориб деразани қаттиқ чертишдан ўзимни тута олмайдиган даражада кучли эди. Подшонинг қизлари шундай чиройли эканки, ҳатто ой тенг келолмас экан («Афғон эртаклари») — Подшонинг қизлари ой тенг келолмас даражада чиройли экан.*

Кесимлари феълнинг шарт формасида келган эргаш гаплар куйидагича ўзгариб, бошқа синтактик синонимлар билан берилади:

1. Эргаш гап бир оборот ёки бирикма шаклига келади: *Уларнинг гапига Наби ака қандай диққат билан қулоқ солса, Абдуллажон ҳам шундай эътибор билан қулоқ соларди* (А. Р а ҳ м а т) — *Уларнинг гапини Абдуллажон Наби акадай (ёки Наби ака қулоқ солгандай) қулоқ соларди.*

2. Нисбий сўзлар тушиб қолади.

3. Эргаш гапнинг кесимлари нисбий сўзларнинг турларига қараб ўзгаради: *қанча-қанча* нисбий сўзлари иштирок этган бўлса, эргаш гапнинг кесими *-ганича* формасини олади, *қандай-шундай* сўзлари келган бўлса *-ганидай* формасида келади ва ҳоказо: *Жангда автомат қанчалик зарур бўлса, турмушда билим шунчалик зарур — Турмушда билим жангдаги автоматча зарур. Холмурод қандай айтган бўлса, Давлатёр ҳам шундай бажарди* (П. Т у р с у н). — *Давлатёр Холмурод айтганидай бажарди.*

4. Кесимлари бир хил бўлса унинг бири тушиб қолиши мумкин: *Гулбаҳорнинг ўзи қандай эпчил бўлса, иши ҳам шундай эпчил* (У й ғ у н) — *Гулбаҳорнинг иши ҳам ўзидай эпчил. Пётр қандай генерал бўлса, Антон ҳам шундай генерал бўлади* (Я ш и н) — *Антон Пётрдай генерал бўлади.*

5. Айрим эргаш гапларда ўлчов билан бирга даражани кучайтириб кўрсатиш оттенкаси бор бўлгани учун *-са ўрнига -ган сари* ёрдамчиси ишлатилади: *Колхоз ишлаб чиқариши қанча ўсса, норма ҳам шунча ошиши керак* (И. Р а ҳ и м) — *Колхоз ишлаб чиқариши ўсгани сари, норма ҳам ошиши керак.*

6. Кесимлари зидликни ифодаловчи ўлчов-даража эргаш гапнинг айрим турлари тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап билан алмашиб келади: *Тоғаси қанча қизишса, Ойқиз ўзини шунча оғирликка соларди* (Ш. Р а ш и д о в) — *Тоғаси қизишса ҳам, Ойқиз ўзини оғирликка соларди. Бу кунларда Сидиқжон нақадар хурсанд бўлса, Канизак шу қадар хафа эди* (А. Қ а ҳ ҳ о р) — *Бу кунларда Сидиқжон хурсанд бўлса ҳам, Канизак хафа эди.*

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап ҳолида берилганда нисбий сўзларсиз ишлатилади.

7. Баъзан компонентлардаги пайт билдирувчи сўзлар тушиб қолади: *Боя Волков қандай тажанг бўлиб келган бўлса, энди Жўрабой ундан бадтар диққат бўлди* (С а н д А ҳ м а д) — *Жўрабой Волков тажанг бўлиб келганидан бадтар диққат бўлди*.

Бу гапта кесимлар маъно жиҳатдан бир хил (синоним) бўлгани учун битта кесим тушиб қолиб «*Жўрабой Волковдан бадтар диққат бўлди*» деб ҳам айтилади.

Бош гап билан *-ган сари (сайин)* ёрдамчилари орқали бириккан эргаш гапларнинг синтактик синонимлари деярли йўқ. Шунингдек, бош гапга *-са* орқали бирикиб, бир составли гапни изоҳлаб келган эргаш гаплар ҳам бошқа хил синтактик синонимлар билан берилмайди.

Чоғиштириш-ўхшатиш эргаш гапли қўшма гапларнинг синтактик синонимикаси. Чоғиштириш эргаш гапларининг кўпи бошқа синтактик синонимлар билан берилмай, айрим турларигина бошқа хил конструкциялар билан алмашилиб қўлланиши мумкин. М а с а л а н: *Шоди чиройли, қадди қомати келишган йигит бўлиб етишса, Бибо таърифидан ташқари гўзал қиз бўлиб етишипти. Оилада инсоннинг вужуди камолга етса, мактабда инсоннинг ақли камолга етади* каби гапларни боғланган қўшма гап ҳолида бериш мумкин: *Шоди чиройли, қадди қомати келишган йигит бўлиб етишди, Бибо эса таърифидан ташқари гўзал қиз бўлиб етишди. Оилада инсоннинг вужуди камолга етади, мактабда эса инсоннинг ақли камолга етади*.

Чоғиштириш эргаш гаплари шу хилда боғланган қўшма гаплардай берилганда ҳам ундаги чоғиштириш оттенкаси сақланган бўлади. Эргашган қўшма гапларда чоғиштирилаётган сўздан кейин ҳам ёрдамчиси ишлатилган бўлса, боғланган қўшма гап типида бирикканда эса ёрдамчиси қўлланади. Бу эргаш гаплардаги *-са* ўрнида *-ган+да* ёрдамчисини қўйиб, пайт эргаш гап шаклида бериш мумкин. Лекин бунда чоғиштириш мазмуни анча кучсизланиб кетади: *Гуллар ишқ ҳақида куйласалар, қушлар садоқат ҳақида чуғурлашиб баҳс этишарди.*— *Гуллар ишқ ҳақида куйлаганда, қушлар садоқат ҳақида чуғурлашиб баҳс этишарди*.

Чоғиштириш эргаш гаплари составида *агар* ёрдамчиси иштирок этган бўлса, у гапта чоғиштириш билан бирга шарт мазмуни ҳам ифодалангани учун боғланган қўшма гап шаклида қўллаб бўлмайди.

*-гунча, -ган+да* ёрдамчилари чоғиштириш эргаш гапли қўшма гаплар составида деярли бир хил функцияда ишлатилгани учун бирининг ўрнида иккинчисини ишлатиш мумкин: *Йигит кишининг боши эгилгунча, ҳўкизнинг шохи синсин* — *йигит кишининг боши эгилгандан кўра, ҳўкизнинг шохи синсин*.

Баъзан *-ган+дан кўра* ёрдамчиси составидаги *кўра* қўлланмай эргаш гап бош гапга *-ган+дан* ёрдамчисининг ўзи орқали бирика-

ди: *Йигит кишининг боши эгилгандан, ҳўкизнинг шохи синсин*. Маълумки, бу ёрдамчи сабаб эргаш гапни ҳам бош гапга бириктириб келади. Бу хилда икки эргаш гапда ишлатилганда унинг интонацияси бир-биридан фарқ қилади. Чоғиштириш ва сабаб эргаш гап экаплиги аввало мазмундан, кесимларидаги интонациядан кўриниб туради. Чоғиштириш эргаш гапнинг кесими кучлироқ, ажра-тиб айтилади; интонациядан шу ўринда *кўра* ёрдамчиси бўлиши лозимлиги сезилиб туради.

Сабаб эргаш гапларнинг кесими кучсизроқ интонация билан айтилади.

Чоғиштириш эргаш гаплари содда гап ҳолида қўлланиши мумкин. Бундай конструкцияларда *яхши, дуруст, маъқул* каби сўзлари қўшиб ишлатилади: *Бепоён далаларимизда ёввойи ўтлар ўсгандан кўра, гуллар ўссин — Бепоён далаларимизда ёввойи ўтлар ўсгандан кўра гуллар ўсгани яхши*.

Ўхшатиш эргаш гаплари тубандаги синтактик синонимлар орқали берилади:

1. Составида *ки* ёрдамчиси келган ўхшатиш эргаш гапли қўшма гап компонентларини тартиби ўзгариб эргаш гап олдин бош гап кейин келади ёки эргаш гап бош гап ичида келади. Бош гапдаги *шундай* сўзи ва *ки* ёрдамчиси қўлланмайди: *У Холмуродга шунчалик муҳаббат билан қарар эдики, гўё уларга бу бахтни Холмурод келтиргандай эди* (П. Турсунов) — *У Холмуродга гўё уларга бу бахтни Холмурод келтиргандай муҳаббат билан қарар эди. Холмурод шундай хурсанд бўлдики, гўё булут орасидан ярқираб қуёш чиққандай бўлди* (П. Турсунов) — *Булут орасидан ярқираб қуёш чиққандай, Холмурод хурсанд бўлди*.

2. Компонентларнинг кесимлари бир хил ёки бир-бирига маъно жиҳатдан яқин бўлиб, улар *-ган дек (дай)* ёрдамчилари орқали бириккан бўлса, уюшиқ бўлакли содда гап ҳолида бериш мумкин: *Йигитлар орасида темир гавдали ботирлар бўлганидек, нозик аслзодалар ҳам бор эди* (Ойбек) — *Йигитлар орасида темир гавдали ботирлар ва нозик аслзодалар бор эди*.

3. Эргаш гап *-ган+дай* ёрдамчиси орқали бош гапга бириктириши, ундан олдин келса, ёрдамчилар *-ган(и)* каби (*сингари*) — *ган+га ўхшаб* каби ёрдамчилар билан алмашилиб келиши ва баъзан бош гапнинг ичида қўлланиши мумкин: *Бу гаплар худди ўзининг шаънига айтилаётгандай Инобат қизариб кетди* (Саид Аҳмад) — *Инобат худди бу гаплар ўзининг шаънига айтилаётгандай (айтилаётганга ўхшаб) қизариб кетди*.

4. Умуман ўхшатиш эргаш гаплари кўпинча бошқа қўшма гаплардагидай бош гап ичига киради: *У феъли айнагандай, ҳужранинг бир бурчагига текилиб, қисик кўзларини бир нуқтага ёмон текиб ўтирди* (Ойбек). *Рузвон хола оёғига биров бирдан болта ургандай тиз чўкди* (А. Мухтор). *Анорхон, кўнгли бир нарсани сезгандай, аллақандай ғамган гапларни гапирди* (А. Мухтор).

5. Компонентлар мазмунан бир-бирига зид бўлиб, чоғиштирилса ёки ўхшатиш, ундай қўшма гапларни бошқа хил синтактик си-

нонимлар билан бериш қийин: *Костюм Қодировни ёш кўрсатмағданидек, бежирим тўн Бекбўтани ҳам қари кўрсатмас эди* (Ш. Рашидов).

Пайт эргаш гапли қўшма гапларнинг синтактик синонимикаси. Пайт эргаш гапли қўшма гаплар стилистик талабларга кўра турлича синоним вариантлар билан берилади.

Бундай гапларнинг синтактик синонимлари кўпинча бир пайт эргаш гапни бошқача пайт эргаш гап формаси билан беришда кўринади. Бир хил пайт эргаш гап бошқа хилдаги пайт эргаш гап билан алмаштирилиб берилади. Одатда бу хилдаги алмашишда уларнинг ички муносабатлари бир хил бўлиши шарт. Бир вақтда юзага келадиган ҳаракат, воқеани кўрсатувчи пайт эргаш гапли қўшма гап худди шу хилдаги маънони кўрсатувчи пайт эргаш гапли қўшма гапга синоним бўлади. Ҳеч вақт бир вақтдаги воқеа, ҳаракатни кўрсатувчи пайт эргаш гап кетма-кет ҳаракат, воқеани ифодаловчи эргаш гапга синоним бўлмайди. Ўзбек тилида бундай қўшма гапларнинг асосан қуйидаги синтактик синоним вариантлари учрайди.

1. Компонентлари *-ганда, -ган вақтда (пайтда, вақтда, моментда, кезде), -(а)р экан* ёрдамчилари орқали бириккан қўшма гаплар бир-бири билан алмашиниб, бир-бирига синоним ишлатилиши мумкин: *Пўлатжон бу машаққатли ишнинг оқибатини кутиб турар экан, бирдан унинг юзида шодлик белгилари порлаб кетди* (Саид Аҳмад). Бу гапнинг синоним вариантлари: *Пўлатжон бу машаққатли ишнинг оқибатини кутиб турганда, бирдан..., Пўлатжон бу машаққатли ишнинг оқибатини кутиб турган вақтда (пайтда, чоғда...), бирдан...*

2. Компонентлари шарт феъли формаси орқали бириккан қўшма гаплар ҳам *-ганда, -ган эди* ёрдамчиларини олган қўшма гапларга синоним бўла олади: *Дутор чалиб ўтирсам, тори узилиб кетди* (Қўшиқ) — *Дутор чалиб ўтирганимда, тори узилиб кетди* — *Дутор чалиб ўтирган эдим, тори узилиб кетди*.

Айрим эргаш гаплар борки, уларда пайтдан ташқари бошқа оттенкалар (кўпроқ шарт мазмуни берилган) бўлгани учун уларни бу хилда пайт билдирувчи конструкциялар билан алмаштириб бўлмайди: *Мен гапирсам, сиз балки ишонмасиз* (Ойбек). Бу гапни пайт эргаш гапли қўшма гап ҳолида эмас, тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап ёки боғланган қўшма гап тарзида бериш мумкин: *Мен гапирсам ҳам, сиз ишонмайсиз. Мен гапираман, лекин сиз ишонмасиз*.

Агар бу қўшма гапдаги *-са* ёрдамчиси ўрнида *-ганда* элементини қўлласак, фақат пайтга бўлган муносабат эмас, пайт ва шарт оттенкалари борлиги англашилади.

3. Қисмлари *-(а)р экан* ёрдамчиси орқали бириккан қўшма гапнинг эргаш гап қисмидаги кесим отлар орқали ифодаланса, эргаш гапдаги ҳамма бўлақлар ҳеч ўзгаришсиз, айнан сақланиб кесими *-лик(и)да, эканлигида* ёрдамчиларини олади: *Мен чақалоқ*

эканман, раҳматли отам бу тифни бешигимга, ёстигим остига қўйган экан (О й б е к) — Мен чақалоқлигимда...

4. Компонентлари -гандан кейин (сўнг), -гач, -иб ёрдамчилари орқали бириккан қўшма гапларда эргаш гапдаги воқеа бош гапдаги воқеа, ҳаракатдан олдин юзага келади. Шунинг учун ҳам бундай қўшма гаплар ўзаро бир-бирига синтактик синоним бўлиб келади: *Машина ўтиб кетгач, йўл яна қоронғилашди* (С а и д А ҳ м а д) — *Машина ўтиб кетгандан сўнг (кейин), йўл яна қоронғилашди. Эшик очилгач (очилгандан кейин), қоши чимирилган Умарбек чиқди.*

Агар бундай қўшма гапларнинг эргаш гап қисмида пайт ва сабаб мазмунини бирга ифодаланган бўлса, бундай гапларни пайт эргаш гап ёки сабаб эргаш гап билан бериш мумкин: *Кеч кириб, ҳавонинг тапти қайтди* (С а и д А ҳ м а д). — *Кеч киргач, ҳавонинг тапти қайтди* — *Кеч кирганлиги учун, ҳавонинг тапти қайтди.*

Шунингдек, кесими -гач аффиксини олиб бош гапга эргашиб келган қўшма гапни ҳам пайт ва сабаб эргаш гаплари билан алмаштириб қўллаш мумкин: *Ишлар мана шундай жиддийлашиб кетгач, Рўзиев дам олишдан воз кечиб, яна ишга шўнғиб кетди* (С а и д А ҳ м а д) — *Ишлар мана шундай жиддийлашиб кетгандан сўнг, Рўзиев дам олишдан воз кечиб, яна ишга шўнғиб кетди* — *Ишлар мана шундай жиддийлашиб кетгани учун, Рўзиев дам олишдан воз кечиб, яна ишга шўнғиб кетди.*

5. Қисмлари ки ёрдамчиси орқали бирикадиган қўшма гаплар -гандан бери ёрдамчиси билан бириккан пайт эргаш гапли қўшма гапга синоним бўлиши мумкин: *Ҳамдам келиптики, зиёфат устига зиёфат бериланти* — *Ҳамдам келгандан бери зиёфат устига зиёфат бериланти.*

Бош гапдаги воқеанинг қанча вақтдан бери мавжуд эканлигини кўрсатадиган, кесимлари йил, ой каби сўзлар орқали ифодаланган эргаш гаплар -дан бери ёрдамчисини олиб ишлатилса, гап бўлагига айланади — пайт ҳоли бўлиб келади: *Икки йилдирки, район планни бажара олмаяпти* — *икки йилдан бери район планни бажара олмаяпти.*

6. Эргаш гапнинг кесими составида келган -(и) ши билан ёрдамчиси -ган (ҳам) эдики, -ган замони (заҳоти), -ми ёрдамчилари билан алмашиниб бир воқеа, ҳаракатдан иккинчисига одатдагидан кўра ортиқ тезлик билан ўтишликни билдиради: *У отхонадан кўчага чиққан замон, Ёрмат обкаш ва челақ тутқазди* (О й б е к) — *У отхонадан кўчага чиқиши билан, Ёрмат обкаш ва челақ тутқазди. Жўраҳон кўчага чиқиб манфур хатни топган жойи эсига тушиши билан, юрагини яна ўйната бошлаган хадик энди бутунлай йўқолди* (А. М у х т о р) — *Жўраҳон кўчага чиқиб манфур хатни топган жойи эсига тушган замон, юрагини яна ўйната бошлаган хадик энди бутунлай йўқолди. Садир ташқарига чиқиши билан, яна кўнглини қандайдир ғашлик тумани чулғаб кела бошлади* (Ш у ҳ р а т) — *Садир ташқарига чиққан ҳам эдики, яна кўнглини қандайдир ғашлик тумани чулғаб кела бошлади. Саодат билан*

*Воҳид тутга етган ҳам эдиларки, челақлаб қуя бошлаган ёмғир бирдан тўхтади (О. Е қ у б о в) — Саодат билан Воҳид тутга етишлари билан (етганлари замон), челақлаб қуя бошлаган ёмғир бирдан тўхтади.*

Агар эргаш гапнинг кесими составида *-моқчи* элементи иштирок этган бўлса, бундай эргаш гаплар компонентлари *-(у)ши* билан орқали бирикадиган қўшма гапга синоним бўла олмайди. Шунингдек, эргаш гапнинг кесими бўлишсизлик формасида келган бўлса ҳам юқоридаги ёрдамчи билан бириккан қўшма гапга синоним бўлмай, *-ганда, -ган вақтда* ёрдамчилари иштирок этган гап билан алмашинади: *Саида гап тамом бўлди деган хаёлда ўрнидан турмоқчи эди, Носиров тўхтатди (А. Қ а ҳ ҳ о р) — Саида гап тамом бўлди деган хаёлда ўрнидан турмоқчи бўлганда, Носиров тўхтатди. Холмурод тўйхонага кириб, қаерга ўтиришини билмай турган эди, подачи дўсти Эргаш пайдо бўлди-ю, қўлидан ушлаб кўрпачалар солинган айвонга бошлади (П. Т у р с у н) — Холмурод тўйхонага кириб, қаерга ўтиришини билмай турганда (...билмай туриши билан...) эмас) подачи дўсти Эргаш пайдо бўлди-ю, қўлидан ушлаб кўрпачалар солинган айвонга бошлади.*

7. Компонентлари равишдошнинг *-гунча* аффикси орқали бириккан қўшма гаплар *-гунга қадар (довур), -қунга қадар* ёрдамчисини олиб бириккан қўшма гаплар билан синтактик синоним бўлиб кела олади: *У қайтиб чиққунча, бирга келган йўловчилар қайгадир ғойиб бўлишган эди (С а и д А ҳ м а д) — У қайтиб чиққунга қадар, бирга келган йўловчилар қайгадир ғойиб бўлишган эди.*

*-гунча* ёрдамчиси иштирок этган эргаш гап пайт-шарт оттенкасини ифодалаган бўлса, юқоридагича қўлланмай, кўпроқ *-са ёки -масдан туриб* ёрдамчилари билан алмашилиб қўлланади: *Қирларнинг тупроғига қор суви синемагунча буғдой унмайди — Қирларнинг тупроғига қор суви синемаса (синмасдан туриб), буғдой унмайди.*

8. Қисмлари *-ганича йўқ эди (ки), -маган (ҳам) эди (ки)* ёрдамчилари орқали бириккан қўшма гаплар *-масдан (туриб), -май (туриб)* ёрдамчилари билан бир-бирига бириккан қўшма гапларга синоним бўлиб келади: *Юлдузхон билан Нафисанинг имтиҳонга тайёрланиш тўғрисидаги суҳбати тугамаган ҳам эдики, отда Рихсибой ака келиб қолди (Р. Ф а й з и й) — Юлдузхон билан Нафисанинг имтиҳонга тайёрланиш тўғрисидаги суҳбати тугамасдан (тугамасдан туриб, тугамай, тугамай туриб) отда Рихсибой ака келиб қолди. У гапини тугатганича йўқ эдики, эшикдан бир киши кириб келди (А. Қ а ҳ ҳ о р) — У гапини тугатмасдан (тугамасдан туриб, тугамай, тугамай туриб), эшикдан бир киши кириб келди.*

9. Кесимлари *бор, йўқ* сўзлари билан ифодаланган пайт эргаш гаплар *-лигида* ёрдамчисини олган конструкция билан алмашилиб ишлатилади: *Мен боримда келинг — Мен борлигимда келинг.*

10. Эргаш гапнинг кесими бўлишли-бўлишсиз формада жуфтланиб келиб, ҳаракат, воқеани тўла бажарилмаганлигини кўрсат-

ганда бошқа хил синтактик синоним варианты билан деярли бериб бўлмайди.

11. Компонентларни бир-бирига боғлашда феълнинг сифатдош формалари ёнида келиб ёрдамчи сифатида хизмат қилувчи *ора, тақдирда, жой* каби сўзлар ўрнида *пайт, вақт, момент* каби пайтга муносабат билдирувчи сўзлар ишлатилиши мумкин: *Онаси ошни сузиб турган орада, Зеби отасини чақириб келди — Онаси ошни сузиб турган пайтда, Зеби отасини чақириб келди. Адҳам уйдан шошиб чиқиб кетаётган жойида, онаси тўхтатиб қолди — Адҳам уйдан шошиб чиқиб кетаётган вақтда, онаси тўхтатиб қолди.*

Умуман пайт эргаш гапли қўшма гапларни бошқа хил конструкциялар билан камроқ алмаштириш мумкин бўлса ҳам, уларнинг составидаги компонентларни туташтирувчи ёрдамчилари бири-бири билан турлича алмаштирилиб қўллана олади.

Урин эргаш гапли қўшма гапларнинг синтактик синонимикаси. Урин эргаш гаплар бош гап билан феълнинг шарт формаси орқали бирикса, сифатдош обороти орқали берилиши мумкин. Бу вақтда қўшма гапнинг структурасида қуйидагича ўзгариш юз беради: а) нисбий сўзлар қўлланмайди; б) бош гапнинг эгаси нисбий сўздан олдин келган бўлса, гапнинг олдига келтирилади; в) эргаш гап сифатдош оборот шаклида бош гапдаги ўрин ҳолининг от қисмига тобеланиб келади — шу сўзни аниқловчиси бўлиб келади. *Шу, ўша, у* каби олмошларнинг конкрет мазмуни эргаш гап томонидан аниқланади. Оборот шаклига айланган эргаш гап *шу, ўша, у* сўзлари ўрнида қўлланади: *Биз қаерга дўстлик қўлини чўзсак, шу ерда халқ бизни олқишлайди — халқ дўстлик қўлини чўзган еримизда олқишлайди. Қаерда станциялар ва хуторлар оқариб кўринар экан, шу ерда дераза ойналари офтоб шуъласидан ярқираб турарди — Станциялар ва хуторлар оқариб кўринган жойда дераза ойналари офтоб шуъласидан ярқираб турарди.*

Компонентлари буйруқ майли формасидаги феъллар орқали бириккан ўрин эргаш гапли қўшма гаплар тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап билан ёки маълум бирикмалар билан алмашиниши — синтактик синоним бўлиши мумкин: *Ватанимизнинг қаерига борманг, у ерда Ильич чироғлари порлаб турибди — Ватанимизнинг қаерига борсангиз ҳам, Ильич чироғлари порлаб турибди — Ватанимизнинг ҳамма ерида Ильич чироғлари порлаб турибди.*

Сабаб эргаш гапли қўшма гапнинг синтактик синонимикаси. Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар бошқа хил қўшма гап ёки бирикмали содда гап билан синтактик синоним бўлиб келмай ёрдамчилари алмашиниб ишлатилиши мумкин.

Реал сабабини ифодаловчи эргаш гаплардаги ёрдамчилар бири-бири билан алмашиниб қўллана олади: *-ганидан ўрнида — гани сабабли (учун, туфайли)* ёрдамчилари ишлатилганда, қўшма гапдаги мазмунга ҳеч қандай путур етмайди. Ундаги мазмун ўзгармайди: *Нури гапга эътибор қилмаганидан, Ермат энди қизига қараб сўзлай бошлади (Ойбек) — Нури гапга эътибор қилмагани*



сабабли (эътибор қилмагани учун, эътибор қилмаганлиги туфайли, эътибор қилмаганлиги орқасида), Ермат энди қизига қараб сўзлай кетди.

Негаки, чунки боғловчилари бир-бири билан алмашилиб ишлатила олади: *Бу фикр Алоиддинга ёқинқирамади, чунки бу унинг ёлғиз ўзига хос иш эди (О й б е к) — Бу фикр Алоиддинга ёқинқирамади, негаки бу унинг ёлғиз ўзига хос иш эди.*

Шунингдек, нега денг (нега десангиз), сабаби десангиз каби бирикмали ёрдамчилар ҳам чунки, негаки боғловчилари билан синоним бўлиб келади: *Ҳамма яхшироқ жойлашиб олиш ҳаракатида, нимага десангиз йўл узоқ.— Ҳамма яхшироқ жойлашиб олиш ҳаракатида, чунки (негаки) йўл узоқ. Кейинги йили Бозорнинг деҳқончилик ишлари бурунгидай авж олмади, чунки ҳўкиз тоқ, ўзи ёлғиз (С. А й н и й) — Кейинги йили Бозорнинг деҳқончилик ишлари бурунгидай авж олмади, сабаби десангиз ҳўкизи тоқ, ўзи ёлғиз.*

Шунинг учун боғловчиси орқали бош гапга бириккан эргаш гапнинг кесими -гани учун ёрдамчисини олиб ишлатилиши мумкин. Бундай қўшма гапларда эргаш гап бутунлигича бош гапдаги шунинг учун боғловчисининг олмошли қисми — «шунинг»ни изоҳлаб, конкретлаб келгани учун унинг ўрнида ишлатилади. Бош гапдаги шунинг учун боғловчисининг биринчи элементи ўрнида эргаш гапнинг ўзи қўлланади. Бунинг натижасида эргаш гапнинг аниқлик майли формасидаги феъл кесими ўтган замон сифатдоши шаклига ўтиб, учун кўмакчиси билан бирга қўлланади: *Кампир уларга фол кўрмади, шунинг учун Дилдор бу кампирнинг марҳаматига ҳайрон қолди.— Кампир уларга фол кўрмагани учун Дилдор бу кампирнинг марҳаматига ҳайрон қолди.*

Шунинг учун ёрдамчиси чунки, негаки боғловчилари билан алмашилиб ишлатилади. Бундай вақтда компонентларнинг ўрни ўзгаради: *Назокат қўярда-қўймай қистай берди, шунинг учун Хайри кўйлакни олиб нариги уйга чиқиб кетди — Хайри кўйлакни олиб нариги уйга чиқиб кетди, чунки (негаки) Назокат қўярда қўймай қистай берган эди.* Компонентларнинг ўрни бу хилда ўзгариши қўшма гапдаги умумий мазмунга таъсир этмайди. Эргаш гап бош гапдан кейин келиши билан унда кириш конструкцияга яқин оттенка сезилмайди.

-ганидан, -гани учун ёрдамчилари орқали бириккан эргаш гапни бош гапдан кейин қўйиб ишлатсак, сабаб эргаш гапдаги мазмунга асосий эътибор берилмагандай — у кириш конструкция типда қўллангандай сезилади.

Бош гап составида шунинг учун ва ки ёрдамчилари бирга келса, эргаш гапни бош гапдан олдинга келтириб, компонентларни фақат шунинг учун боғловчиси билан қўллаш мумкин бўлади: *Шунинг учун сўраяпманки, сиз ерга берилган ўғитдан нотўғри фойдаланганга ўхшайсиз.* Бундай гаплар «*Мен сўраяганимнинг сабаби сиз ерга берилган ўғитдан нотўғри фойдаланганга ўхшайсиз*» ҳолида ҳам ишлатилиши мумкин.

Компонентлари ки ёрдамчиси орқали бириккан сабаб эргаш

гапли қўшма гаплар *-гани учун, -ганидан* ёрдамчилари орқали бириккан қўшма гап билан синтактик синоним бўлиши мумкин: *Сен борсанки, халқларимиз иноқ яшар умрбод* (У й ғ у н). — *Сен борлигинг учун халқларимиз Иноқ яшар умрбод*.

Тахминий сабаб мазмунини билдирадиган қўшма гаплар ҳам бошқа қўшма гаплар ёки сўз бирикмаларига синоним бўлмасдан, ёрдамчиларигина бир-бири билан алмашиниб ишлатилиши мумкин: *Ташқаридаги эшик очилди шекилли, этик ғарчи эшитилди* — *Ташқаридаги эшик очилган бўлса керак* (*Ташқаридаги эшик очилди*), *этик ғарчи эшитилди*.

Агар тахминий сабаб билдирувчи эргаш гапдаги ёрдамчи аниқ сабаб англатувчи эргаш гапдаги ёрдамчи билан алмашиниб ишлатилса, қўшма гапдаги мазмун ўзгаради: *Бу қарашни ҳамма пайқади шекилли, шов-шув тинди* (тахминий сабаб англатувчи қўшма гап) — *Бу қарашни ҳамма пайқади, шунинг учун шов-шув тинди* (аниқ сабаб англатувчи қўшма гап) — *Бу қарашни ҳамма пайқади, шунинг учун шов-шув тинди* (аниқ сабаб англатувчи қўшма гап).

Компонентлари *ки* ёрдамчиси орқали бириккан қўшма гапларда эргаш гап бош гапдаги сабаб маъносини англатувчи *шунга* сўзини конкретлаштириб, маъносини изоҳлаб келади: *Раиснинг шунга жаҳли чиққан эдики, мажлисда бўлиб ўтган воқеага тўғри баҳо беролмас эди* — *Раиснинг мажлисда бўлиб ўтган воқеага тўғри баҳо беролмагани учун жаҳли чиқарди*.

Мақсад эргаш гапли қўшма гапнинг синтактик синонимикаси. Мақсад эргаш гапли қўшма гаплар эргашган қўшма гапнинг бошқа турлари билан ва бошқа хил бирикмали бўлаклари бор бўлган содда гап билан алмашиниб берилмай — уларга синтактик синоним бўлмай, ёрдамчилари ва кесим бўлиб келган феъл формалари бир-бири билан синтактик синоним бўлиб келиши мумкин:

1. *-(а)р* аффиксини олган феъл кесим, ҳозирги-келаси замон формасида ишлатилиши мумкин: *Мақтаниш ҳаддидан ошиб кетар деб, Батафсил ёзмайман шарҳин атайлаб* (Ғ. Ғулом) — *Мақтаниш ҳаддидан ошиб кетади деб батафсил ёзмайман шарҳин атайлаб*.

2. Эргаш гапнинг кесими буйруқ майли шаклидаги бўлишсиз феъллар билан ифодаланган бўлса бўлишли формадаги ҳозирги-келаси замон феъли билан синоним бўлади: *Йўлда машина тўхтаб қолмасин учун, яна анча бензинни машинага жойлаштирдик* — *Йўлда машина тўхтаб қолади (қолар) деб, яна анча бензинни машинага жойлаштирдик. Дилором уйғонмасин деб, уйга оёқ учида юриб кирдим* — *Дилором уйғонади деб, уйга оёқ учида кирдим*.

3. Эргаш гапнинг кесими буйруқ майли формасидаги феъл билан ифодаланган бўлса, *деб* ёрдамчиси *учун* сўзига синоним бўла олади: *Унсин хафа бўлмасин деб, Шокир ота унга узоқ вақтгача тасалли бериб ўтирди* (О й б е к) — *Унсин хафа бўлмасин учун, Шокир ота унга узоқ вақтгача тасалли бериб ўтирди*.

Бу хилдаги алмашиниш кўпинча кесимлари учинчи шахсга хос бўлган гапларда учрайди. Биринчи ва иккинчи шахсни кўрсатадиган феъл кесимли гаплар бу хилда учрамайди: «Унинг дарс беришини кўрсам деб айланиб юрди» гапини «Унинг дарс беришини кўрсам (кўрай) учун...» ҳолида қўллаб бўлмайди.

4. Эргаш гаптаги от кесимлар *-ми экан, деб ёрдамчиси билан* бириккан бўлса, шу ёрдамчи ўрнида *-дир деб ёки деб* ни қўллаш мумкин бўлади: *Шу китоб сизда бормикан деб келган эдим—Шу китоб сизда бордир деб келган эдим. — Шу китоб сизда бор деб келган эдим.*

5. Компонентларни бириктирувчи токи ёрдамчиси *учун* билан алмашиниб келади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапнинг олд томонидан қўшилиб келган токи ёрдамчиси «тушиб» қолиб, унинг ўрнига гап охиридаги кесимга *учун* кўмакчиси қўшиб ишлатилади. Бу хилдаги ўзгаришда компонентларнинг ўрни ҳам алмашинади. Эргаш гап бош гапдан олдин келади: *Унга бу хабарларни етказиш керак, токи у ҳеч нарсадан хавотирланмасин (М. И б р о ҳ и м о в) — У ҳеч нарсадан хавотирланмасин учун бу хабарларни унга етказиш керак.*

6. *Зора* сўзи иштирок этган гап бош гапдан олдин ёки кейин келиб, умумий мазмунга таъсир этмаслиги мумкин: *Зора бугун ишим битса деб келгандим — Мен келгандим, зора бугун ишим битса деб.* Бундай қўшма гаплар «*Бугун ишим битармикан деб келгандим*» шаклида қўлланиши мумкин.

Шарт эргаш гапли қўшма гапнинг синтактик синонимикаси. Шарт эргаш гапли қўшма гаплар қўшма гапнинг бошқа турлари билан деярли синтактик синоним бўлмай, кўпинча компонентларни туташтирувчи ёрдамчилар алмашиниб қўлланиши мумкин:

1. *-ганда (эди)* элементини олган эргаш гап *-са (эди)* ёрдамчисини олган эргаш гапга синоним бўлади: *Сен мени севсанг эди, Вася мен бу ғийбатга парво қилмаган бўлардим (С. Бабаевский) — Сен мени севганигда эди... Назокат розилик берса, Пўлатжон тўй қилиб юборишга тайёр эди (С а и д А ҳ м а д) — Назокат розилик берса (эди),...*

2. Составида экан тўлиқсиз феъли иштирок этган эргаш гап *-ганда, -са, -ган тақдирда* ёрдамчилари билан келган эргаш гапга синоним бўлади: *Мен бор экан, ҳеч кимдан қўрқманг — Мен бор бўлсам (бор бўлганда),...*

3. *Бўлмаса, йўқса* ёрдамчилари қўлланган эргаш гап, кесими шарт феъли формасида келган эргаш гап билан алмашинади: *Тезроқ келинг, бўлмаса кетиб қоламиз — Тезроқ келмасангиз, кетиб қоламиз. Сурат олинаётган пайтда ҳамма жим туриши керак, йўқса сурат бузилади — Сурат олинаётган пайтда ҳамма жим турмаса, сурат бузилади.*

*Бўлмаса, йўқса* сўзларида инкор маъноси бўлиб эргаш гапга ҳам инкор оттенкасини қўшгани учун бошқа эргаш гап билан алмашинганда, эргаш гапнинг феъл кесимлари бўлишсизлик аффик-

сини олади. Агар эргаш гапнинг кесими бор сўзи билан ифодаланган бўлса, у сўз инкорни ифодаловчи *йўқ* сўзи билан алмашилади: *Бунинг бахтига Муродова бор экан, йўқса (бўлмаса) ертўлада ер чизиб ўтирарди — Муродова йўқ бўлса (бўлмаса) ертўлада ер чизиб ўтирарди.*

Бош гап *йўқ*, сўзи билан ифодаланган бўлса, у сўз ҳам бўлишсиз формадаги феъл (бўлмаса) сўзи билан алмашиниши мумкин: *Суюнчи берсангиз кўрсатаман, бўлмаса йўқ — ...бўлмаса, кўрсатмайман.*

4. Кесими составида *-ми* юклагаси ёки *борми* сўзи иштирок этган гап *-са* аффиксини олган феъл кесимли эргаш гапга синоним бўлади.— Эргаш гап кесими составидаги *-ми*, *борми* ёрдамчиларни тушиб қолиб, алоҳида интонация билан айтилади: *Агар сув бўлсам, тоғ-тоғ ҳосил битарди — Агар сув бўлса, тоғ-тоғ ҳосил битарди.* Агар *-ми* иштирок этган феъл кесим ижро майли форма-сидаги феъл билан ифодаланса, шарт майли шаклидаги феъл кесимга синоним бўлади: *Тажанг бўлдим — демак ишлаш кўнглида бор — Тажанг бўлса, ишлаш кўнглида бўлади.*

5. Эргаш гапнинг кесими составидаги *-май*, *-чи* ёрдамчилари ҳам *-са* билан алмашиниши мумкин: *Бир нарса десин-чи, ўзимиз жазосини берамиз — Бир нарса деса, ўзимиз жазосини берамиз. Шабнам кўрмай, гул очилмас — шабнам кўрмаса, гул очилмайди.*

6. Эргаш гапнинг мазмунидан шарт-пайт ва шарт-чоғиштириш англашилиб турса, бундай эргаш гапларни икки хил эргаш гап ҳолида қўллаш мумкин бўлади: *Борсанг обод бўлур ўсган элатинг — Борганигда, обод бўлур ўсган элатинг* (пайт эргаш гапли қўшма гап). *У Зарифхон қаердалигини сўраса, ҳамма индамасди — У Зарифхоннинг қаердалигини сўраганда, ҳамма индамасди.*

Шарт эргаш гапли қўшма гаплардаги *агар*, *борди-ю*, *мабодо*, *башарти* сўзларини тушириб ишлатиш қўшма гап мазмунига деярли таъсир этмайди: *Агар ҳар бир колхозчи армия интизоми билан ишласа, тоғни талқон қилиш ҳеч гап эмас* (С а и д А ҳ м а д) — *Ҳар бир колхозчи армия интизоми билан ишласа, ...Бордию улар сизнинг олдингизга йиғилишса, мен уларга, жоним билан кўп нарсаларни тушунтирар эдим* (П. Тур с у н) — *Улар сизнинг олдингизга йиғилишса, ...Мабодо бирор хавотирлик иш бўлиб қолгудай бўлса, ҳаётимдан кечсам ҳам сени қутқараман — Бирор хавотирлик иш бўлиб қолгудай бўлса,...*

7. Бош гап составида эргаш гапга ишора билдирувчи сўзлар ишлатилган бўлса, эргаш гап ўша сўз ўрнида қўлланиб, ўша сўзнинг вазифасини бажариши мумкин: *Сизни шу ердан соғ-саломат олиб борсам, бу менга катта давлат.*

Келтирилган мисолдаги бу сўзи эргаш гапга ишора билдирган эргаш гап шу сўзнинг изоҳини англатади. Шунинг учун ҳам бу сўзи тушиб қолиб, эргаш гап унинг вазифасини бажариб, эга бўлиб келади: *Сизни шу ердан соғ-саломат олиб бориш менга катта давлат.*

**Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларнинг син-**

**тактик синонимикаси.** Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар қўшма гапларнинг бошқа турларига синтактик синоним бўла олиши мумкин. Шунингдек, эргаш гаптаги ёрдамчилар бир-бири билан синоним бўла олади:

1. Агар тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапнинг биринчи қисми бўлишликни, кейинги қисми бўлишсизликни — инкорни билдирса, бундай тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар боғланган қўшма гапга синтактик синоним бўла олади: *У эшикни қанча тақиллатса ҳам, товуш берадиган одам бўлмади — У эшикни тақирлатди, лекин товуш берадиган одам бўлмади.*

2. Бундай қўшма гап компонентларининг кесимлари зидликни билдирса ҳам боғланган қўшма гапга синоним бўлиши мумкин: *Уйлари фақиргина бўлса ҳам, ҳовли жойлари ҳамини ойнадек (А. Мухтор) — Уйлари фақиргина, лекин ҳовли жойлари ҳамини ойнадек.*

Бундай қўшма гапларда эргаш гапнинг от кесими билан бирга келган бўлмоқ феъли боғланган қўшма гапга айланганда тушиб қолдирилади. Лекин «*Ҳамма гапирса ҳам, сиз гапирманг*» типдаги қўшма гапларда кесимлар бир хил бўлгани учун боғланган қўшма гапга синоним бўлмайди.

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар боғланган қўшма гап шаклида берилганда, биринчи қисм — эргаш гаптаги шарт оттенкаси бир оз йўқолиб, зидлик, қарама-қарши қўйилганлик устун бўлади.

Шуни қайд қилиш зарурки, ҳар қандай тўсиқсиз эргаш гапни боғланган қўшма гап шаклида қўллаш мумкин эмас: *Холмурод оч қолса ҳам... буларга ҳеч нарса эмас (П. Турсун). Чироқ ўчиб биз қоронғуда қолмасмиз. У борса-бормаса, мен кетаман. Шамол қанчалик қаршилиқ кўрсатмасин, улар сўз бермай ўша томонга дадил қадам отадилар. (Т. Каипбергенов).* Келтирилган мисоллардаги тўсиқсиз эргаш гапни бош гапга бириктирадиган ёрдамчиларни бошқа формалар билан бериш мумкин бўлса ҳам, бу гапларни боғланган қўшма гап тарзида қўллаш қийин.

3. Компонентларни бириктирувчи *-са ҳам, -са, -да, қарамай, -(и)б, ҳам, -ган ҳолда* ёрдамчилари бир-бири билан алмашилиб ишлатилиши мумкин: *Санъатга моҳир усталар туну кун тинмай ишласалар ҳам, устлари йиртиқ-ямоқ эди (С. Бародин) — Санъатга моҳир усталар туну кун тинмай ишлаганларида ҳам, устлари йиртиқ-ямоқ эди. Бу соч ғамгин юзини бекитган бўлса-да, қўллари киши юзига яққол ташланиб турарди (Г. Николаева) — Бу соч ғамгин юзини бекитган бўлишига қарамай (бекитган бўлса ҳам), қўллари киши юзига яққол ташланиб турарди. Офтоб тобланиб тургани ҳолда (турса ҳам) ёмғир ёғмоқда эди.*

4. *Қарамай* ёрдамчиси орқали бириккан қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими составидаги бўлмоқ феъли тушиб қолиб, кесим от ясовчи-лик аффикси, эгалик ва жўналиш келиши аффиксларини қабул қилиб, бош гапга боғланади: *Вақт кеч бўлишига қарамай, кун совуқ эмас (А. Мухтор) — Вақт кечлигига қарамай, кун совуқ эмас. Дарахт баргелари ва кўкатлари устига тушган тонг шабнами*

эриб кетган бўлишига қарамай, қийлоқ кўчасидаги жимлик ҳали бузилмаган эди (Р. Ф а й з и й)—...эриб кетганлигига...

Агар эргаш гап составидаги бўлмоқ феъли боғлама эмас, ҳаракат маъносини ифодалаб келганда тушиб қолмай, кесим таркибида ишлатилади: *Гарчи ўзидан бошқа ошхўр бўлмаса ҳам, бировдан қизғонгандек тез-тез олар ва чайнамасдан ютар эди* (П. Турсунов)—*Ўзидан бошқа ошхўр бўлмаслигига қарамай, бировдан қизғонгандек тез-тез олар ва чайнамасдан ютар эди.*

5. Кесимлари составида -ганда ҳам ёрдамчиси иштирок этган эргаш гапда пайт оттенкаси кучли бўлса, пайт эргаш гапга синоним бўлиб келиши мумкин: *У кийиниб, чемодан кўтариб чиққанида ҳам, Мурад ҳамон тиз чўкканича турарди* (С а и д А ҳ м а д)—*У кийиниб, чемодан кўтариб чиққанида, Мурад ҳамон тиз чўкканича турарди.*

Бундай қўшма гапларда шартга кўра тўсиқ кучли ифодаланган бўлса, пайт эргаш гапга синоним бўла олмайди: *-ганда ҳам ёрдамчиси тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда ишлатиладиган бошқа ёрдамчиларга синоним бўлади: Буғдой қалин бўлганда ҳам, ўз вақтида ўриб улгурамиз — Буғдой қалин бўлса ҳам, ўз вақтида ўриб улгурамиз.*

6. Кесимлари аниқлик майли формасидаги феъл билан ифодаланиб ҳамки ёрдамчисини олган эргаш гап -са ҳам (ки), -ганда ҳам ёрдамчиси орқали бош гапга бирикадиган эргаш гапга синоним бўлади: *У кутди ҳамки, Саудий жавоб бермади — У кутса ҳам (кутганда ҳам), Саудий жавоб бермади.*

7. Бош гаплари бир составли гап ҳолида ташкил топган тўсиқсиз эргаш гапли гаплар содда гапга синоним бўла олади. Бундай конструкцияларда тўсиқсиз эргаш гап бирикмали эгага, бош гап составли кесимга айланади: *Холмурад ўриқдан йиқилиб тушса ҳам, оч қолса ҳам, буларга ҳеч нарса эмас — Холмураднинг ўриқдан йиқилиб тушиши, оч қолиши буларга ҳеч нарса эмас.*

Бундай гапларда кўпинча тўсиқсиз эргаш гапдаги эга билан кесим тузилишига кўра бир оз ўзгариб, бошқа бўлак вазифасига кўчади, эга қаратқичли аниқловчи, кесим ҳаракат номи формасидаги тўлдирувчи вазифасида қўлланади.

а) Кесимлари бўлишли ва бўлишсиз формадаги феълларнинг жуфтланиши орқали ясалган эргаш гапларда жуфтланган кесимлар айрим-айрим ҳам ёрдамчисини олади:

*Тўйига айтса-айтмаса борамиз — тўйига айтса ҳам, айтмаса ҳам борамиз ёки айтса ҳам борамиз, айтмаса ҳам борамиз.*

Кейинги ҳолатда бош гапнинг кесими ҳам эргаш гапнинг такрорланаётган кесимлари билан бирга қўлланади.

б) Эргаш гапни бош гапга туташтирувчи равишдошнинг -(и)б аффиксини олган формаси -гани билан га синоним бўлиши мумкин: *Чироқ ўчиб биз қоронғуда қолмасмиз — чироқ ўчгани билан биз қоронғуда қолмасмиз.*

Натижа эргаш гапли қўшма гапларнинг синтактик синонимикаси. Натижа эргаш гапли қўшма гаплар баъзан боғланган қўшма гапга синоним бўлиб келиши мумкин.

Бундай вақтда бош гапда деярли ўзгариш рўй бермай, бош гапдаги *-ки* ёрдамчиси ва шундай, шунча каби сўзлар қўлланмайди: *Адолат унинг кўзига шундай бир ғазаб билан тикилдики, бой қовоғини солиб, юзини четга бурди* (С. Зуннунова) — *Адолат унинг кўзига ғазаб билан тиклиди, бой қовоғини солиб юзини четга бурди. Бу давр ичида дўсти шу қадар ўзгариб кетиптики, уни дабдурустдан таниб олиш қийин эди* (С. Бабаевский) — *Бу давр ичида дўсти ўзгариб кетипти, уни дабдурустдан таниб олиш қийин эди.*

Бундай қўшма гаплар ёрдамчиларсиз ишлатилганда сабаб мазмунини англатувчи қўшма гапларга яқинлашади. Шунинг учун уларнинг ораларида сабаб боғловчиларини ишлатиб, сабаб эргаш гапли, қўшма гап ҳолида ишлатиш мумкин бўлади: *Уқиш билан шунча овора бўлиб кетдики, бу ҳақда ўйлашга фурсат ҳам бўлмади* (Ш. Рашидов) — *Уқиш билан овора бўлиб кетди, шунинг учун бу ҳақда ўйлашга фурсат ҳам бўлмади. Ҳаво шу қадар иссиқ, дим эдики, эрталаб ўрилган пичан кечгача шақирлаб қуриб қолди* (С. Анорбоев) — *Ҳаво иссиқ, дим бўлгани учун эрталаб ўрилган пичан кечгача шақирлаб қуриб қолди.*

Айрим натижа эргаш гапли қўшма гаплардаги шундай, шунча каби боғловчи сўзларни қўлламаслик мазмунга бир оз таъсир этади. Шунинг учун бундай қўшма гапларни боғланган қўшма гап тарзида қўллаш қийин: *Эшон шундай бир инградик, суяклари зирқираб кетгандай бўлди* (П. Турсун) — *Япроқлар шундайин товланадики, қўйнидан шаббода кетолмас қочиб* (Ойбек).

Бош гап составидаги шундай, шу қадар, шунча, шу даражада, шундайин, шундай бир каби сўзларнинг бири ўрнида иккинчисини ишлатиш мумкин: *Ефим унинг гапига шундай қатъий кесиб жавоб бердики, бу жавоб Онахоннинг ҳали-ҳали эсида* (А. Мухтор). *...шу қадор (шундайин, шунча) кескин жавоб бердики...*

Натижа эргаш гапни бош гапга туташтирувчи *-ки* ёрдамчисини тушириб қолдириб, ёрдамчисиз эргашган қўшма гап ҳолида ишлатиш мумкин: *Улар ўн беш кун ичида тўғон қуриладиган ерга шу қадар кўп тош, шағал келтиришдики, сой қирғоғидан тош чиқаришига ҳеч қандай эҳтиёж ҳам қолмади* (Ш. Рашидов).

Демак эргашган қўшма гапларни турлича синоним вариантлар орқали ифодаланимизда ё қўшма гаплигича қолиб ёрдамчиларгина бир-бири билан алмашинади, ёки бирикмали бўлаклари, оборотлари мавжуд бўлган содда гапга айланади. Баъзи эргаш гапли қўшма гапларни бошқа синоним вариантлар билан ифодалаш қийин: *Подшонинг қизлари ҳақиқатан ҳам шундай гўзал эканки, уни қалам билан тасвирлаб бўлмас экан* («Афгон эртаклари») — *...шунчалик, шу даражада, шу қадар гўзал эканки...*

## ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ТИЛИ ГРАММАТИКАСИГА ОИД АДАБИЕТЛАРНИНГ БИБЛИОГРАФИК ҚЎРСАТКИЧИ

### МОРФОЛОГИЯ

#### Ўзбек тилидаги материаллар

- Абдулаҳадова Р. Қўрсатиш олмошлари.—«Совет мактаби», 1965, 3-сон.
- Абдулаҳадова Р. Гумон олмошлари.—«Совет мактаби», 1967, 2-сон.
- Абдуллажонов Ж. Ўтган замон феъл формаларининг ҳозирги замон маъносида қўлланиши.—«Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», тўплам (Қўқон пед. инс-ти), 3-чиқиши, Тошкент, 1971.
- Абдуллажонов Ж. Ҳозирги замон феъл формаларининг ўтган замон маъносида қўлланилишига доир.—«Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», тўплам (Қўқон пед. инс-ти), 3-чиқиши, 1971.
- Абдуллаев А. Маъно кучайтиришнинг морфологик усули.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1970, 1-сон.
- Абдуллаев А. Интенсивликни ифодаловчи аналитик формалар.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 1-сон.
- Абдуллаев А. *-гина* интенсивлик ифодаловчи аффикс сифатида.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 5-сон.
- Абдурасулов Е., Абдураҳмонов Х. Тақлидий сўзларнинг баъзи фонетик хусусиятлари.—Тошкент пед. инс-тининг илмий асарлари, 87-том, 1972.
- Абдураҳмонов Д. -т аффикси ҳақида.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1966, 4-сон.
- Абдураҳмонов Н. Р. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги баъзи бир жуфт ва жуфт-такрор сўзларнинг компонентлари масалаларига доир.—Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 102-чиқариш, Ўзбек тилшунослиги кафедраси, Самарқанд, 1960.
- Абдураҳмонов Н. Р. Ўзбек адабий тилида жуфт отлар.—Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 115-чиқариш, Самарқанд, 1961.
- Абдураҳмонов Н. Р. Жуфт сўзларнинг фонетик хусусияти.—Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 115-чиқариш, Самарқанд, 1961.
- Абдураҳмонов Н. Р. Ҳозирги замон ўзбек тилида жуфт сўзлар састави масалалари.—Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 129-чиқариш, «Ўзбек тилшунослиги масалалари», Ўзбек тилшунослиги кафедраси, Самарқанд, 1963.
- Абдураҳмонов Н. Компонентлари бошқа тиллардан бўлган жуфт сўзлар.—Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 139-чиқариш, Самарқанд, 1964.
- Абдураҳмонов Н. Жуфт сўзларда келишик аффикслари (Туркий тиллар материаллари асосида).—Самарқанд ун-тининг асарлари, 227-сон, 1971.
- Абдураҳмонов Н. Жуфт сўзларнинг синтактик функцияси (Туркий тиллар материаллари асосида).—Самарқанд ун-тининг асарлари, 227-сон, 1971.
- Абдураҳмонов Н. Жуфт сўзларда сон категорияси (Туркий тиллар материаллари асосида).—Самарқанд ун-тининг асарлари, 227-сон, 1971 (муқовада 1972).
- Абдураҳмонов Ф. Сифатларнинг отлашиши.—Ученые записки Ферганского Госпединститута, IV, Фергана, 1957.
- Акбаров С. Ўзбек тилида қўшма феъллар. Ҳозирги замон ўзбек тили



курсдан материаллар, Тошкент, ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1953.

Аслиддинов С. Учинчи шахс эгалик аффикслари *-и (-си)* бириктирувчи грамматик восита функциясида.—Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 124-чиқариш, Самарқанд, 1963.

Аслиддинов С. Эгалик категориясининг ифодаланиш усуллари.—Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 129-чиқариш, Ўзбек тилшунослиги кафедраси, Самарқанд, 1963.

Аслиддинов С. Эгалик аффиксларининг қўлланиш хусусиятлари. Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 139-чиқариш, Самарқанд, 1964.

Асқарова М., Жуманиёзов Р. Ўзбек тилида равишдош ва сифатдошлар.—Ҳозирги замон ўзбек тили курсидан материаллар, Тошкент, ЎзССР Фанлар академиясининг нашриёти, 1953.

Асқарова М. Боғловчи-юкламалар ҳақида. — «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1962, 5-сон.

Асқарова М. Олмошлар ҳақида баъзи мулоҳазалар. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 4-сон.

Асқарова М., Абдулаҳатова Р., Дониёрова Н. «Ўз» олмошнинг грамматик хусусиятлари ҳақида. — Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 87-том, 1972.

Асқарова М., Абдулаҳатова Р., Дониёрова Н. Олмошлар ҳақида баъзи мулоҳазалар. — Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 87-том, 1972.

Асқарова М., Исоқов И. Олмошларда ноаниқлик маъносининг ифодаланиши ҳақида.—Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 87-том, 1973.

Асқарова М., Саидниёзова Ҳ. Сон ва унинг баъзи лексик, грамматик хусусиятлари — Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 87-том, 1972.

Асқарова М., Исоқов И., Саидниёзова Ҳ. «Бир» сўзининг қўлланиши ҳақида.—Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 87-том, 1972.

Аъламова М. «Бўла» сўзи ва шарт майли муносабати. — Тошкент ун-тининг илмий асарлари, 362-чиқиши.—«Ўзбек филологияси масалалари». Тошкент, 1970.

Аъламова М. Ўзбек тилидаги феъл ясовчи *...лан, ...лаш* қўшма аффикслари ҳақида.—Труды студенческой научной конференции университетов Средней Азии и Казахстана, Новая серия, вып. 3, 1960.

Аъламова М. Т. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги *(и) ш* оморфемаси ҳақида.—Тошкент ун-тининг илмий асарлари, 202-чиқарилиши, Тошкент, 1962.

Аҳмедов А. *-ми* юкламаси ва унинг қўлланишига доир.—«Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, 3-сон.

Бегматов Э. Қиши номларининг отлашиш йўли билан юзага келиши. — «Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар», Тўплам, Тошкент, 1965.

Бегимов Э. Оюмастик сўз ясаш масалаларига доир.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, 3-сон.

Бердалиев А. От ва сифат ясовчи *-ма* аффикси ҳақида. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 6-сон.

Бердалиев А. Ўзбек тилида содалашган қўшма аффикслар. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 5-сон.

Бердалиев А. Қўшма аффиксларнинг пайдо бўлиш йўллари ҳақида.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 5-сон.

Бўронов М. ва Исоқов И. Жуфт ва такрорий сўзларда перифермал ноаниқлик маъносининг ифодаланиши ҳақида.—Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 87-том, 1972.

Жуманиёзов Р. Ўзбек тилида сифатдош. — Тил ва адабиёт институти асарлари, 1-китоб, 1949.

Жуманиёзов Р. Ўзбек тилида феъл замонлари. — «Совет мактаби», 1953, 3-сон.

Жуманиёзов Р. Сўз туркумларининг ўзаро муносабатларига доир. — «Совет мактаби», 1954, 11-сон.

Жўрабоева М. Аффиксал омонимларнинг келиб чиқиши ҳақида.—Тошкент ун-ти аспирантларининг илмий асарлари, Филология, 348-чиқиши, Тошкент, 1969.

Жўрабоева М. -а омоаффикслари.—Узбек тилшунослиги масалалари, Тошкент ун-тининг илмий асарлари, 443-чиқиши, Тошкент, 1973.

Жўрабоева М. Узбек тилида аффиксал омонимия.—«Узбек тили ва адабиёти», 1970, 3-сон.

Жўрабоева М. Ҳозирги замон ўзбек тилида аффиксал омонимия ва аффиксал полисемия ҳодисаларининг чегараланишига доир.—Тошкент университетининг илмий асарлари, 362-чиқиши, «Узбек филологияси масалалари», Тошкент, 1970.

Жўраева Ж. Келаси замон тушунчасининг ифодаланишида «эмоқ» тўлиқсиз феълнинг роли.—«Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 3-китоб, Тошкент, 1961.

Жўраева Ж. Феъл майллари классификациясига доир.—«Узбек тили ва адабиёти», 1965, 2-сон.

Жўраев Б. Ҳозирги замон ўзбек тилида кўмакчи феълларнинг қўлланиши ва маъносига.—«Узбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари» китоби, Тошкент—Наманган, 1959.

Жўраев Б., Бегматов Э. А. Атоқли отларни ўрганишга доир баъзи мулоҳазалар.—«Узбек тили ва адабиёти», 1966, 2-сон.

Зиёева И. Келишик аффиксларининг функционал алмашишига доир.—«Узбек тили ва адабиёти», 1966, 3-сон.

Зулфиев Я. -лар аффиксининг сўз таркибида қўлланиш хусусиятлари.—«Узбек тили ва адабиёти», 1972, 5-сон.

Зуфаров А. Н. Сифат даражалари ҳақида баъзи мулоҳазалар.—Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 98-том, 1972.

Иброҳимов С. Айрим олмошларнинг эволюцияси масаласига доир.—«Узбек тили ва адабиёти масалалари», 1960, 5-сон.

Икромова Р. Отларнинг -лоқ (-алоқ) аффикси орқали ясалган модал формалари.—Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 87-том, 1972.

Икромова Р., Абдурахмонов Х. Ҳозирги ўзбек тили ва жинс категорияси.—Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 87-том, 1972.

Иноятлов Т. Ҳозирги ўзбек адабий тилида келишикларнинг ишлатилиш миқёси.—Научные труды Ташкентского государственного университета им. В. И. Ленина, вып. 359, «Вопросы русского и узбекского языкознания», Ташкент, 1969.

Иноятлов Т. Тушум келишигининг белгили ва белгисиз ишлатилиши ва грамматик омиллар (турдош от бўйича).—Тошкент ун-тининг илмий асарлари 427-чиқиши, 1972.

Иноятлов Т. Бош келишик вазифаларининг сўз туркумлари билан ифодаланиши.—Тошкент ун-тининг илмий асарлари, 412-чиқиши, 1971.

Иноятлов Т. Бош келишикнинг вазифалари.—Тошкент ун-тининг илмий асарлари, 412-чиқиши, 1971.

Исоқов И. Аниқлик ва ноаниқлик категориясининг ифода планидаги типологик белгилари масалаларига доир.—Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 87-том, 1972.

Исоқов И. Узбек тилида аниқлик ва ноаниқлик маъноларининг ифодаланиши.—Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 87-том, 1972.

Исоқов И. Аниқлик ва ноаниқликнинг махсус типологик маркерлар ёрдамида ифодаланиши.—Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 98-том, 1972.

Исҳоқов Ф. Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳаракат ва ҳолат номлари—Ученые записки Андиганского гос. пед. института, том IV, Филол. серия, Андиган, 1954.

Исҳоқов Ф. Иш-ҳаракат ва ҳолат номларининг грамматик хусусиятлари ва морфологик ўрни масаласига доир.—Труды Андиганского гос. пед. института, том III, Андиган, 1961.

Йўлдошев Т. -ак аффикси ҳақида.—«Узбек тили ва адабиёти», 1973, 2-сон.

Йўлдошев А., Рўзиев Г. Узбек тилидаги жўналиш ва ўрин-пайт келишикларига доир.—Тошкент университетининг илмий асарлари, 327-китоб, «Узбек филологияси масалалари», Тошкент, 1970.

Қомилова Ҳ. Узбек тилида сон ва олмош, Тошкент, Узбекистон ССР ФА нашриёти, 1953.

- Мадалиев Б. Ўзбек тилида қўшма сўзлар масаласи. — «Совет мактаби», 1953, 4-сон.
- Мадалиев Б. Ўзбек тилида қўшма сўзларнинг состави. — «Совет мактаби», 1957, 4-сон.
- Мадалиев Б. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма сўзлар. — Қўқон пединститутининг илмий ишлари, Фарғона, 1958.
- Мадалиев Б. Қўшма сонлар. — Қўқон пед. институтининг илмий ишлари, Фарғона, 1958.
- Мадалиев Б. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма сўзлар, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1966.
- Мадалиев Б. Ўзбек тилидаги жуфт ва такрорий сўзларни ўрганиш тарихидан. — «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», Қўқон пед. институтининг асарлари, 3-қиши, 1971.
- Мадраҳимов О. Ўзбек тилида сифат ва янги ясалган сифатлар масаласига доир. — ЎзССР Фанлар академиясининг ахбороти, 1957, 1-сон.
- Мадраҳимов О. Сифат ва от туркумлари масаласига доир. — «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, 3-сон.
- Мадраҳимов О. Янги сифатлар. — Хоразм пед. институтининг илмий асарлари, 1-сон, Хоразм, 1964.
- Маматов А. *-чан* аффикси ва унинг баъзи хусусиятлари. — Ученые записки Таш. гос. пед. института иностранных языков. вып. VIII. Ташкент, 1963.
- Маматов А. Эгалик категорияси ва унинг ифодаланиши. — Сборник научных трудов аспирантов САГУ им. В. И. Ленина, вып. IV, Ташкент, 1958.
- Матқурбонов К. Ҳозирги ўзбек тилида келаси замон равишдошлари ҳақида. — Ташкентский государственный педагогический институт иностранных языков им. Ф. Энгельса, Материалы научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава, Ташкент, 1967.
- Матғозиев А. *Яъни* боғловчиси. — «Совет мактаби», 1966, 2-сон.
- Маъруфов А. Ўзбек адабий тилидаги икки келишик формаси ҳақида. — «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1958, 1-сон.
- Маъруфов З. Ўзбек адабий тилида от ясовчи суффикслар. — СССР ФА Ўзбекистон филиалининг асарлари, II серия, Филология, 2-китоб, Тошкент, 1941.
- Маъруфов З. М. Ўзбек тилида сифатларнинг қисий даражалари. — Тил ва адабиёт институти асарлари, 1-китоб, Тошкент, 1949.
- Маъруфов З. М. Сўз состави. От ва сифат, Тошкент, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1956.
- Маҳаматқулов М. Баъзи қўшма отларнинг идеоматик хусусиятлари ҳақида айрим мулоҳазалар. — Самарқанд ун-тининг асарлари, 188-сон, 1971.
- Мелиев К. Утган замон сифатдошининг ўхшатиш формаси. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 4-сон.
- Мелиев К. Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳаракат номлари тўғрисида. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1963, 3-сон.
- Мелиев К. *-ганча* аффикси орқали ясалган феъл формаси. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, 4-сон.
- Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Педагогика институтларининг бошланғич мактаб ўқитувчилари тайёрлайдиган факультетлари учун, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1962—1966.
- Мирзаев Н. Ўзбек тилидаги арабча сўзларнинг баъзи морфологик хусусиятлари. — Қарши пед-институтининг илмий асарлари, 17-сон, 1965.
- Муллаев Т. Асбоб-қурол маъносини билдирувчи сўзлардан *-ла* аффикси ёрдамида феъл ясалиши. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 4-сон.
- Мухторов Ж. Ўзбек тилида боғловчилар. — Ученые записки УзГУ, Самарқанд, 1952.
- Мухторов Ж. Ўзбек тилида эргаштирувчи боғловчилар. — Ўзбек Давлат университетининг асарлари, Янги серия, № 66, Ўзбек тилшунослиги кафедраси, Самарқанд, 1956.
- Мухторов Ж. Ўзбек тилида феъл даражалари. — Ученые записки УзГУ, Самарқанд, 1956.
- Мухторов Ж. Ўзбек тилида тожикча аффикслар билан сўз яшаш ҳақида. — Ученые записки УзГУ, Самарқанд, 1967.

Мухторов Ж. Ўзбек тилида тожик тили аффикслари. — Ученые записки УзГУ, Самарканд, 1958.

Мухторов Ж. Ўзбек тилида келишиклар ва унинг тожик тилидаги эквивалентлари. — Ученые записки СамГУ, Самарканд, 1961.

Мухторов Ж. Эргаштирувчи боғловчиларнинг содда гап составида қўлланиши. — Ученые записки СамГУ, Самарканд, 1963.

Мухторов Ж. Сифатдошларнинг отлашиши. — Материалы XXIII научной конференции проф.-преподавательского состава СамГУ по итогам выполнения научно-исследовательских работ за 1965 г., Серия филологических наук (19—22 апреля 1966 г.), Самарканд, 1966.

Мухторов Ж. *-миш* аффикси билан ясалган сифатдош ҳақида. — Самарканд ун-тининг илмий асарлари, 227-сон, 1971.

Муҳиддинова Ж. Келаси замон феълнинг *-(а)р* аффикси билан ясалган формаси. — «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари» китоби, Тошкент—Наманган, 1959.

Муҳиддинова Ж. Ҳозирги-келаси замон феъли. — «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1958, 2-сон.

Муҳиддинова Ж. Келаси замон маъносининг ифодаланиши. — «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1959, 3-сон.

Муҳиддинова Ж. Қатъий келаси замон феъли. — «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960, 4-сон.

Назаров К. Эгалик аффиксларининг формаси. — Тошкент ун-тининг илмий асарлари, 202-чиқарилиши, Тошкент, 1962.

Неъматов Ҳ. *Ушоқ* сўзининг морфологик состави ҳақида. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 5-сон.

Неъматов Ҳ. *-га* ва *-да* келишик қўшимчаларининг функционал аламинишига доир. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 4-сон.

Неъматов Ҳ. Чегара келишиги. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 4-сон.

Низомиддинова С. Ўзбек тилида соннинг пайт ифодасидаги роли. — «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1958, 2-сон.

Низомиддинова С. Соннинг нумератив сўзлар билан қўлланиши. — «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1957, 2-сон.

Низомиддинова С. Сонларнинг грамматик хусусиятларига доир. — «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари» китоби, Тошкент—Наманган, 1959.

Низомиддинова С. *бир* сони ва унинг маънолари ҳақида. — «Тилшунослик масалалари», 1-китоб, Тошкент, 1960.

Низомиддинова С. Сонлар иштироки билан тузилган барқарор бирикмалар. — «Тилшунослик ва адабиётшунослик масалалари» 2-китоб, Тошкент, 1961.

Низомиддинова С. Сонларнинг маъно турлари. — «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 3-китоб, Тошкент, 1961.

Низомиддинова С. Ҳозирги замон ўзбек тилида сон, УзССР Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1963.

Низомиддинова С. Сўроқ олмошлари ҳақида. — Тошкент университетининг илмий асарлари, 362-чиқиши, «Ўзбек филологияси масалалари», Тошкент, 1970.

Облоқулов С. Ўзбек тилида субстантивация (отлашиш). — Тилшунослик масалалари, 1-китоб, Тошкент, 1960.

Оразов М. Қўмакчи отлар ҳақида. — «Совет мактаби», 1970, 2-сон.

Пинхасов Я. Д. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги омонимик ва синонимик аффиксларга доир. — Доклады научно-теоретической конференции 1957 года, Бухара, 1957 (Бухарский гос. пед. институт им. Орджоникидзе).

Пинхасов Я. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида модал сўзлар. — «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, 1-сон.

Расулов Р. Ўзбек тилида бош келишик ва унинг грамматик функциялари. — Ученые записки Андижанского гос. пед. института, т. I, Андижан, 1954.

Расулов Р. Ўрин келишигининг маъноси ва грамматик функцияси. — Ученые записки Андижанского гос. пед. института, выпуск III, Андижан, 1956.

Расулов Р. Чиқиш келишиги.—Ученые записки Андижанского гос. пед. института, IV, Филологическая серия, Андижан, 1957.

Расулов Р. «Ҳам» сўзининг қўлланиш ўринлари ва ифодалайдиган маънолари.—Труды Андижанского гос. пед. института, т. VII, Андижан, 1961.

Расулов Р. «Балки» сўзининг грамматик функциялари.—Труды Андижанского гос. пед. института, т. X, Андижан, 1964.

Раҳматуллаев Ш. Жамловчи сон ясалишидаги чекланишнинг сабаби ҳақида бир мулоҳаза.—«Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1962, 2-сон.

Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги сон туркуми ҳақида баъзи мулоҳазалар.—Урта Осие Давлат университетининг илмий асарлари, IV чиқиши, Янги серия, Филология фанлари, 11-китоб, «Ўзбек тили масалалари», Тошкент, САГУ нашриёти, 1957.

Раҳматуллаев Ш. Отларда негизлар.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 1-сон.

Раҳматуллаев Ш., Абдураҳмонов И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўлам сифатлари.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, 3-сон.

Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек тили келишларини таснифлаш ҳақида.—Научные записки Ташкентского государственного университета им. В. И. Ленина, вып. 359, «Вопросы русского и узбекского языкознания», Ташкент, 1969.

Раҳматуллаев Ш. Феъл фразеологик бирликларда мавжудлик категорияси.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1963, 4-сон.

Раҳматуллаев Ш. Феъл туркумига тўғри келувчи фразеологик бирликлар грамматик қўрилишининг асосий қўрилишлари.—Урта Осие ун-тининг илмий асарлари, «Ўзбек тили масалалари», Янги серия, IV-чиқиши, Филология фанлари, 11-китоб, Тошкент, 1957.

Раҳматуллаев Ш. Ҳурмат формаси (-лар аффиксининг ҳурмат маъносига ишлатилиши).—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 1-сон.

Раҳматуллаев Ш., Иноятов Т. Омилларни сақлаб туриб турдош отларда тушум келишигини белгилаш шаклдан белгисиз шаклга айлантириш масаласи.—Тошкент ун-тининг илмий асарлари, 427-чиқиши, 1972.

Рустамов А. Ўзбек тилидаги *-ки* (*ким*) боғловчисининг синтактик вазифаси.—Урта Осие Давлат университетининг илмий асарлари, «Ўзбек тили масалалари», Янги серия, IV чиқиши, Филология фанлари, 11-китоб, Тошкент, САГУ нашриёти, 1957.

Рустамов Т. Ўзбек тилидаги *-сиз, бе, но-* аффиксларининг грамматик ва семантик хусусиятлари ҳақида.—ЎзССР Фанлар академиясининг ахбороти, 1957, 3-сон.

Рустамов Т. Феълларнинг шахс билан тусланган формаларида инкор масаласи.—«Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1959, 1-сон.

Рустамов Т. Ўзбек тилидаги *билан* ёрдамчиси ҳақида.—«Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1962, 5-сон.

Рустамов Т. *Учун* кўмакчисининг семантик-грамматик хусусиятлари ҳақида.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1963, 2-сон.

Рустамов Т. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўмакчилар. Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1965.

Саидов П. Феъл майллари ҳақида.—«Совет мактаби», 1969, 8-сон.

Саидов С. Модал сўзларнинг гапда қўлланиши ҳақида.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1964, 4-сон.

Саидов С. Ҳозирги замон ўзбек тилида модал сўзларнинг классификацияси масаласига доир.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1963, 6-сон.

Саидов С. Модал сўзларнинг тарихидан.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1963, 4-сон.

Сайимов Б. Равишдош ҳақида баъзи мулоҳазалар.—«Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1959, 3-сон.

Сайимов Б. Равишдош ҳақида.—«Тилшунослик масалалари», 1-китоб, Тошкент, 1960.

Содиқова М. Ясама сифатларнинг баъзи хусусиятлари.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 6-сон.

Содиқова М. Ранг билдирувчи сўзларда даража маъносининг ифодаланиши. — «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 4-китоб, Тошкент, 1962.

Содиқова М. Ҳозирги ўзбек тилида сифат. Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1974.

Солиев С. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ўзбекча шахс оти ясовчилар. — «Совет мактаби», 1956, 11-сон.

Солиев С. От. Ҳозирги замон ўзбек тили курсидан материаллар, Термиз, 1957 (ЎзССР Сурхондарё область маориф бўлими. Уқитувчилар малакасини ошириш институту).

Солиев С. Ўзбек тилида бажарувчи шахс отларининг ифодаланиш усуллари. — Ученые записки Термезского гос. пед. института, вып. 1, Термез, 1959.

Сулаймонов А. Х., Ҳожиёв А., Жўраева Ж. Фёъл замонлари, Тошкент, 1962.

Султонов. С. Омоним ёрдамчи сўзлар. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1970, 1-сон.

Султонсаидова С. Фёълларда даража ва ўтимли-ўтимсизлик категорияси (А. Қаҳҳорнинг «Синчалак» повести асосида). — «Ўзбек тилшунослиги масалалари», Тошкент ун-тининг илмий асарлари. 443-чиқиши, Тошкент, 1973.

Суяров И. «Ана» ва «мана» сўзлари ҳақида. — «Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар», Тошкент, 1965.

Суяров И. Шахс олмошлари тўғрисида баъзи мулоҳазалар. — Труды Самаркандского гос. ун-та, Новая серия, вып. 124, Самарканд, 1963.

Суяров И. Сўроқ олмошлари. — «Совет мактаби», 1963, 11-сон.

Суяров И. «Қани» сўзи ҳақида. — Труды Самаркандского государственного ун-та имени А. Навои, Новая серия, № 139, Краткие сообщения о выполненных работах факультетов узбекской и таджикской филологии, Самарканд, 1964.

Суяров И. Ўзбек тилида олмошларнинг классификацияси ҳақида. — Қокандский гос. пед. институт, Тезисы докладов и сообщений научно-теоретической конференции, Қоканд, 1964.

Суяров И. Сўроқ олмошларининг этимологияси ҳақида. — Ученые записки Қокандского гос. пед. института, вып. IV, Серия филология, Қоканд, 1964.

Суяров И. Ўзлик олмоши ҳақида. — «Ўзбек тили ва адабиёти». 1965, 1-сон.

Суяров И. Биз ва сиз олмошларининг маънолари ҳақида. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1963, 5-сон.

Суяров И. Шахс олмошларининг этимологияси ҳақида. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1964, 2-сон.

Тожиёв Е. -ми, -дор ва сер- аффиксларининг синонимик муносабати ҳақида. — Тошкент ун-тининг илмий асарлари, 427-чиқиши, 1972.

Турсунова Т. Қасб-ҳунар лексикасида аффиксация усули билан сўз яшаш. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1970, 3-сон.

Турсунов Р. У. Ҳозирги замон ўзбек тилида фёъл майллари системаси. — «Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар», Тошкент, 1965.

Турсунов Р. У. Ҳозирги замон ўзбек тилида шарт майли формасининг буйруқ маъносида қўлланилиши. — «Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар», Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1965.

Турсунов У. Т. Ўзбекчада фёълларнинг ясалиши. Биринчи босмаси, Тошкент, Ўзнашр, 1930.

Турсунов У. Т. Мухторов Ж. Ҳозирги замон ўзбек тили. Морфология, Самарқанд, 1960.

Турсунов У. Т. Ўзбек тилида сўнг кўмакчилар. — Ўзбек Давлат университетининг XX йиллик юбилейига бағишланган тўпلام, Филология, Самарқанд, 1947.

Турсунов У. Т. Ўзбек тилидаги баъзи бир равишдош формаларининг хусусиятлари. — Труды Самаркандского государственного университета имени

А. Навои, Новая серия, выпуск № 139, Краткие сообщения о выполненных работах факультетов узбекской и таджикской филологии, Самарканд, 1964.

Турсунов У., Мухторов Ж. Узбек тилида феъл даражалари тўғрисида.—Узбек Давлат университетининг асарлари, Янги серия, 66-сон, Филология факультети, Узбек тилшунослиги кафедраси, Самарканд, 1956.

Турсунов У., Мухторов Ж. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги Узбек адабий тили. Морфология, лексикология. Филология факультети сиртки бўлим студентлари учун қўлланма, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1965.

Турсунўжаева Х. Олмош ҳақида баъзи мулоҳазалар.—«Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 5-китоб. Тошкент, 1963.

Убаева Ф. С. «Билан» ёрдамчиси ҳақида.—Научные труды ТашГУ, вып. 260, Языкознание, Ташкент, 1964.

Усмонов И. Узбек тилида гумон юклаган баъзи мулоҳазалар.—Самарқанд Давлат ун-тининг асарлари, Янги серия, 124-чиқариш, Самарқанд, 1963.

Усмонов И. Ҳозирги замон ўзбек тилида юклаганларнинг баъзи хусусиятлари.—Труды Самаркандского Государственного ун-та имени А. Навои, Новая серия, № 139, Краткие сообщения о выполненных работах факультетов узбекской и таджикской филологии, Самарканд, 1964.

Усмонов И. Сўроқ юклаганлари.—Материалы XXIII научной конференции преподавательского состава СамГУ по итогам выполнения научно-исследовательских работ за 1965 г., Серия филологических наук, Самарканд, 1966.

Усмонов С. Узбек тилида ундовлар. Ҳозирги замон ўзбек тили курсидан материаллар, Тошкент, УзССР Фанлар академияси нашриёти, 1953.

Усмонов С. Сўз ва унинг морфологик структураси ҳақида қўлланма, Тошкент, 1957.

Усмонов С. Бош келишиқ формасида такрорланган отларнинг семантик ва грамматик хусусиятларига доир.—Ученые записки Ташкентского государственного пед. института имени Низами, выпуск IV, Ташкент, 1957.

Усмонов С. Баъзи феъл формалари ҳақида.—«Узбек тили ва адабиёти масалалари», 1962, 2-сон.

Усмонов С. Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг морфологик тузилиши.—Тошкент педагогика институтининг илмий асарлари, 42-том, 1-китоб, «Тилшунослик масалалари», Тошкент, 1963.

Усмонов С. Сўз ясовчи аффиксонлар.—«Узбек тили ва адабиёти», 1963, 3-сон.

Усмонов С. Узбек тилида сўзларнинг грамматик формалари.—Тошкент пед. институтининг илмий асарлари, 42-том, 2-китоб, «Тилшунослик масалалари», Тошкент, 1964.

Усмонов С. Ҳозирги ўзбек тилида сўз формаларининг қўлланиш хусусиятлари ва тил типологияси масаласи.—Тошкент педагогика институтининг илмий асарлари, 42-том, 3-китоб, «Тилшунослик масалалари», Тошкент, 1964.

Усмонов С. Узбек тилида сўз формалари.—Тошкент пед. институти профессор-ўқитувчилари ва аспирантларининг XXVI илмий конференцияси докладларининг тезислари, Тошкент, 1964.

Усмонов С. Сўзнинг морфематик ва функционал анализи ҳақида.—«Узбек тили ва адабиёти», 1965, 1-сон.

Усмонова М. Сўз туркумларининг энг актив қисми ва уни ўрганишнинг аҳамияти.—«Янги тадқиқотлар» китоби, Тошкент, 1971.

Фердаус С. Сўз таркиби.—«Совет мактаби», 1955, 4 ва 5-сонлар.

Фердаус С. Феълларнинг вид категорияси.—Урта Осие Давлат университетининг илмий асарлари, Янги серия 104-чиқиши, Филология фанлари, 11-китоб, «Узбек тили масалалари», Тошкент, САГУ нашриёти, 1957.

Фердаус С. А. Феъл даражалари.—Урта Осие Давлат ун-тининг илмий асарлари, «Узбек тили масалалари», Янги серия, 104-чиқиши, Филология фанлари, 11-китоб, Тошкент, 1957.

Фозилов Э. Узбек тилида феълнинг ўзлик даражаси.—«Ўзбекистонда ижтимоий фанлар», 1960, 5-сон.

Фозилов Э. Узбек тилида феълнинг орттирма даражаси.—«Узбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, 1-сон.

Фузаилов С. Ўзбек тилида равишлар. Ҳозирги замон ўзбек тили курсидан материаллар, Тошкент, ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1953.

Фузаилов С. Ўзбек тилида равиш ва унинг сифат билан муносабати. — «Совет мактаби», 1956, 1-сон.

Фузаилов С. Ҳозирги замон ўзбек тилида равиш ясалиши. — Ўрта Осиё Давлат ун-тининг илмий асарлари, Филология фанлари, 11-китоб, «Ўзбек тили масалалари», САГУ нашриёти, Тошкент, 1957.

Фузаилов С. Ф. Азалий (туб) равишлар ҳақида. — Научные труды ТашГУ, вып. 260, Языкознание, Тошкент, 1964.

Холиёров М. -лик аффиксигагина хос бир хусусият. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 4-сон.

Холиёров М. Ясама сифатларнинг отлашиши. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 2-сон.

Холиёров М. От негизларидан сўз ясовчи аффикслар ҳақида. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, 5-сон.

Холиқов Қодир. Ҳаракат феълларининг нисбат формалари. — Материалы XXIII научной конференции проф. -преподавательского состава СамГУ по итогам выполнения науч.-исследовательских работ за 1965 год. Серия филологических наук (19—22 апреля 1966), Самарканд, 1966.

Холиқов Қ. Ҳаракат феъллари ҳақида. — «Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари», Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1966.

Холиқов Қ. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг баъзи бир лексик хусусиятлари. — «Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари», Тошкент, 1966.

Хўжаев Т. Яхши типдаги сўзларнинг адвербиализация процессига доир. — «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, 3-сон.

Хўжаев Т. Буйруқ феълнинг ясалиш усуллари ҳақида баъзи мулоҳазалар. — Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 115-чиқариш, Самарқанд, 1961.

Хўжаев Т. Шарт феълнинг бўлишли-бўлишсизлик хусусиятлари ҳақида. — Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 115-чиқариш, Самарқанд, 1961.

Хўжаев Т. Шарт майлини ўрганиш тарихидан. — Материалы третьей объединенной научной конференции, Серия гуманитарных и естественных наук. Самарканд, 1961.

Хўжаев Т. Буйруқ формаларининг тусланиш усуллари. — Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 124-чиқариш, Самарқанд, 1963.

Хўжаев Т. Буйруқ майли ва буйруқ формаларининг истисно хусусиятлари. — Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 129-чиқариш, Самарқанд, 1963.

Хўжаев Т. Ўзбек тилида буйруқ майлининг ўз формалари билан ифодаланиши ва хусусий оттенкалари. — Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 129-чақириш, «Ўзбек тилшунослиги масалалари», Ўзбек тилшунослиги кафедраси, 1963.

Хўжаев Т. Ўзбек тилида феъл ва майл, замон ва майл масалалари. — Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 124-чиқариш, Самарқанд, 1963.

Хўжаев Т. Ўзаро омонимик муносабатлардаги сўзларнинг формалари ҳақида. — Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат ун-тининг асарлари, Янги серия, 139-чиқариш, Самарқанд, 1964.

Хўжаев Т. Ўзбек тилида буйруқ майлининг формалар системаси. — «Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари», Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1966.

Хўжаев Т. Феъл майлларида замон ва унинг турлари масаласига доир. — Материалы XXIII научной конференции проф.-преподавательского состава СамГУ по итогам выполнения научно-исследовательских работ за 1965 год, Серия филол. наук (19—22 апреля 1966 г.), Самарканд, 1966.

Хўжаев Т. Угимли феъл ва ортирма нисбат ҳақида. — «Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари», Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1966.



Хўжаев Т. Феълнинг *-й(-ай)* ва *-йлик (-айлик)* аффиксли формалари. — Самарқанд университетининг асарлари, 188-чиқиши, 1971.

Цалкаламанидзе А. *Бўл* феълнинг мустақил ва кўмакчи маънолари. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 2-сон.

Шамсиева М. Ўзбек тилида отларнинг лексик-семантик группаларига доир. — Тошкент пед. институтининг илмий асарлари, XII чиқиши, «Ўзбек тили ва методикаси масалалари», Тошкент, 1969.

Шамсиева М. Ўзбек тилида субъектив баҳо билдирувчи отлар. — «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 2-китоб, Тошкент, 1961.

Шамсиева М. Кишиларга атаб қўйилган номлар. — «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 4-китоб, Тошкент, 1962.

Шамсиева М. Қонкрет ва абстракт отлар. — «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 5-китоб, Тошкент, 1963.

Шарипов М. Қ. «Деган» сифатдошининг баъзи функциялари ҳақида. — Наманган педагогика институтининг илмий ишлари, Наманган, 1956.

Шарипов М. Қ. «Демоқ» феълнинг баъзи хусусиятлари ҳақида. — Ученые записки Наманганского гос. пед. института, выпуск 2, Наманган, 1957.

Шарипов К. Ҳозирги ўзбек тилида *-лик* аффиксининг сифат ясовчи вазифасида қўлланиши. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, 5-сон.

Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар. Ҳозирги замон ўзбек тили курсидан материаллар, Тошкент, ЎзССР Фанлар академияси нашриёти 1953.

Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилида ўзак структурасининг баъзи масалаларига доир. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, 5-сон.

Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилида юкламалар. — «Янги тадқиқотлар» китоби, Тошкент, 1971.

Эгамбердиев В. Ҳозирги ўзбек тилида «эмоқ» феъли. — Қарши пед. институтининг илмий асарлари, 17-сон, 1965.

Эшондадаев Д. Синтактик усул билан феъл ясалиши ҳақида. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 1-сон.

Уринбоев Б. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги вокатив сўзларнинг баъзи бир хусусиятлари. — Самарқанд ун-тининг асарлари, «Ўзбек тилшунослиги масалалари», Ўзбек тилшунослиги кафедраси, Самарқанд, 1963.

Уринбоев Б. Ундовлар ёрдамида вокатив форманинг ҳосил қилиниши. — «Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари», Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1966.

Уринбоев Б. Ҳозирги ўзбек тилидаги мурожаат сўзлари ҳақида. — Профессор-ўқитувчилар илмий конференциясининг тезислари (Қарши пед. институту), Қарши, 1967.

Қосимхўжаева О. Сўзнинг морфологик таркиби, Тошкент, 1964.

Қўнғуров Р. Ўзбек тилидаги тақлидий сўзлар ҳақида баъзи мулоҳазалар. — Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 102-чиқариш, Ўзбек тилшунослиги кафедраси, Самарқанд, 1960.

Қўнғуров Р. Тасвирий сўзларнинг умумий характеристикаси. — Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 115-чиқариш, Самарқанд, 1961.

Қўнғуров Р. Тасвирий сўзларнинг ҳозирги замон ўзбек тили сўз яшаш системасидаги роли. — Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 115-чиқариш, Самарқанд, 1961.

Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тақлидий сўзларнинг ўрганилиши ҳақида. — «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 2-китоб, Тошкент, 1961.

Қўнғуров Р. Ҳозирги замон ўзбек тилида тасвирий сўзларнинг формалари. — «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 3-китоб, Тошкент, 1961.

Қўнғуров Р. Ҳозирги замон ўзбек тилида тасвирий сўзларнинг семантик классификацияси. — «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 3-китоб, Тошкент, 1961.

Қўнғуров Р. Тасвирий сўзларнинг лексик хусусиятлари ҳақида. — «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1962, 3-сон.

Қўнғуров Р. Тасвирий сўзларнинг ундовларга муносабати. — Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 129-чиқариш, «Ўзбек тилшунослиги масалалари», Ўзбек тилшунослиги кафедраси, Самарқанд, 1963.

Қўнғуров Р. Тасвирий сўзлардан ясалган феъллар. — Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 129-чиқариш, «Ўзбек тилшунослиги масалалари» Ўзбек тилшунослиги кафедраси, Самарқанд, 1963.

Қўнғуров Р. Тасвирий сўзлардан ясалган сифатлар. — Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 139-чиқариш, Самарқанд, 1964.

Қўнғуров Р. Тасвирий сўзларни алоҳида сўз туркуми сифатида ажратиш мумкинми? — «Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари», Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1966.

Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1966.

Фулмонов А. Ўзбек тилида келишиклар. — СССР ФА Ўзбекистон филиалининг асарлари, II серия, Филология, 2-китоб, Тошкент, 1941.

Фулмонов А. Ўзбек тилида кўплик категорияси. Тошкент, Ўздавнашр, 1944.

Фулмонов А. *-ла* аффиксининг маънолари ҳақида. — Бюллетень АН ЎзССР, 1944, №5—6.

Фулмонов А. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида. — Тил ва адабиёт институти асарлари, 1-китоб, Тошкент, 1949.

Фулмонов А. Ўзбек тили морфологиясига кириш. Ҳозирги замон ўзбек тили курсидан материаллар, Тошкент, ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1963.

Фулмонов А. Ф. Феъл. Ҳозирги замон ўзбек тили курсидан материаллар, Тошкент, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1954.

Фулмонов Ё. Ўзбек тилида қаратқич ва тушум келишиклари ҳақида. — «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1959, 2-сон.

Фулмонов А. Ф. Ўзбек тилида *-мн* аффикси. — «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, 3-сон.

Фулмонов Ё. Ўзбек тилида қаратқич ва тушум келишиклари ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1958, 1-сон.

Ҳадятуллаев Р. Ўзбек тилида субъектив баҳо формаларининг маънолари ҳақида. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 2-сон.

Ҳамдамов Ж. Равишдошнинг грамматик белгилари. — Самарқанд ун-тининг илмий асарлари, 227-сон, 1971 (муқовада 1972).

Ҳамдамов П. Нумеративларнинг маъно турлари. — Ленинобод пед. институтининг илмий асарлари, XXIII (Тил ва адабиёт масалалари), Ленинобод, 1967.

Ҳамдамов П. Ҳозирги ўзбек тилида нумеративларнинг қўлланишига доир. — «Ўзбек тили ва адабиёти» 1967, 2-сон.

Ҳамдамов П. Ўлчов-миқдор билдирувчи сўзлар ва уларнинг структураси. — Ленинобод пед. ин-тининг илмий асарлари, XXIII (Тил ва адабиёт масалалари), Ленинобод, 1967.

Ҳамдамов П. Нумератив сўзларнинг ўрганилиши ҳақида. — «Совет мактаби», 1967, 1-сон.

Ҳамдамов П. Ўзбек тилидаги ўлчов-миқдор сўзлари ҳақида. — Ленинобод пед. институтининг илмий асарлари, XXIII (Тил ва адабиёт масалалари), Ленинобод, 1967.

Ҳамдамов П. Нумеративларнинг қўлланишига кўра турлари. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 2-сон.

Ҳамдамова И. Ўзбек тилида *-гина* элементи ва унинг маънолари. — «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, 4-сон.

Ҳамдамова И. Сифатларнинг лексик-семантик группалари. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1964, 4-сон.

Ҳамраева М. *-ми* юкласи ҳақида. — «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 3-китоб, Тошкент, 1961.

Ҳожиев А. Ўзбек тилида *ётмоқ, турмоқ, юрмоқ* ва *ўтирмоқ* феъллари. — «Сборник научных трудов аспирантов САГУ им. В. И. Ленина, вып. IV, Ташкент, 1958.

Ҳожиев А. Ўзбек тилида *-моқда* аффикси. — «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1958, 4-сон.

Ҳожиев А. «Ҳозирги-қеласи замон» термини. — «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1959, 2-сон.

Ҳожиёв А. Ўзбек адабий тилида аниқ ҳозирги замон феъли.—«Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1959, 4-сон.

Ҳожиёв А. Аниқ ҳозирги замон феъл формасининг келиб чиқиши ҳақида.—«Ўзбек диалектологиясидан материаллар», III, Тошкент, 1961.

Ҳожиёв А. Ўзбек тилида сифатдош.—«Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, 4-сон; 1962, 2-сон.

Ҳожиёв А. Қўмакчи феълларнинг вид категориясига муносабати.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1963, 5-сон.

Ҳожиёв А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. Тошкент, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1963.

Ҳожиёв А. «Қўлланмоқ» феълнинг ишлатилиши ҳақида.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, 5-сон.

Ҳожиёв А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1966.

Ҳожиёв А. -моқчи аффикси билан ясалган феъл формаси ҳақида.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1966, 4-сон.

Ҳожиёв А. «Экан» ва «кин» формалари ҳақида.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1967, 5-сон.

Ҳожиёв А. Тўлиқсиз феълга алоқадор бир ҳодиса.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 4-сон.

Ҳожиёв А. Ўзбек тилида феълнинг замон формалари.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 6-сон.

Ҳожиёв А. Феълнинг ўтган замон формалари.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 2-сон.

Ҳожиёв А. Феълнинг майл турлари ҳақида.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 6-сон.

Ҳожиёв А. Ўтган замон феъл формаларининг маънолари.—«Совет мактаби», 1969, 11-сон.

Ҳожиёв А. Инкор ифодаловчи воситалар ва феълнинг бўлишсиз формаси.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1970, 4-сон.

Ҳожиёв А. Тўлиқсиз феъл, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1970.

Ҳожиёв А. Феълларнинг «ўтимли-ўтимсизлиги» ҳақида.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1970, 1-сон.

Ҳожиёв А. Феъл, Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1973.

Ҳожиёв А. Султонов А. Шарт майли формаси бош маъносининг келиб чиқиши.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 2-сон.

Ҳозирги замон ўзбек тили, Тошкент, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1957.

Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1-китоб, Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1966.

## Рус тилидаги материаллар

Абдуллаев А. О некоторых самостоятельных словах, функционирующих в качестве послелогов в современном узбекском литературном языке.—Материалы конференции «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистического наследия Е. Д. Поливанова», Самарканд, 1964.

Абдуллаев А. А. О некоторых словах-послелогах в современном узбекском языке.—Научные доклады высшей школы, Филологические науки, 1965, № 1.

Абдуллаев А. Фонетический и морфологический способы усиления значений в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1970.

Абдурашуев Я. Структура подражательных слов в узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1972.

Абдурахманов Г. Субстантивированные прилагательные в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Самарканд, 1950.

Агламова М. Т. Об омоформерах в узбекском языке.—Научные труды ТашГУ, вып. 268. «Вопросы языкознания и литературоведения», Ташкент, 1964.

Азизов А. А. Особенности глагола «қилмоқ». — Ташкентский государственный университет им. В. И. Ленина. Научные труды, вып. 268, «Языковедение и литературоведение», Ташкент, 1964.

Акрамов Т. Именные сказуемые в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1967.

Аскарлова М. Деепричастие в современном узбекском языке. — Ученые записки Ташгоспедин-та им. Низами, вып. 2, Филологический сборник, Ташкент, 1954.

Аслидинов С. Категория принадлежности в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Самарканд, 1964.

Ахунджанова К. Ю. Образование усеченных прилагательных в современном узбекском языке. — Научные труды ТашГУ, вып. 410, Ташкент, 1971.

Бердиалиев А. Словообразующие сложные аффиксы в узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1970.

Боровков А. К. Краткий очерк грамматики узбекского языка. — В кн.: «Узбекско-русский словарь», М., 1959 (раздел «Морфология»).

Гулямов А. Г. О значениях аффикса *-ла*. — УзНИИШ, 1944.

Гулямов А. Г. О суффиксе *-дош* в узбекском языке. — Сб. «Белек», С. Е. Малову, Фрунзе, 1946.

Гулямов А. Г. О способах словообразования в узбекском языке. — Сб. «Белек», Фрунзе, 1946.

Гулямов А. Г. О словообразующем аффиксе *-қа* и его функциях. — Бюллетень АН УзССР, 1946, № 12.

Гулямов А. Г. Словообразование путем внутренних изменений слова в узбекском языке. — В сб. «Научная сессия АН УзССР» 9—14 июня 1947, Ташкент, 1947.

Гулямов А. Г. Об аффиксе *-дош*. — Бюллетень АН УзССР, 1947, № 1.

Гулямов А. Г. Об аффиксе *-ла* в узбекском языке. — Ученые записки ТашПИ, Серия общественных наук, вып. 1, Ташкент, 1947.

Гулямов А. Г. Об изменении корня в словообразовании. — Сб. «Научная сессия АН УзССР», Ташкент, 1947.

Гулямов А. Г. К некоторым вопросам аффиксации в узбекском языке. — В кн. «Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятилетию», М., 1953.

Гулямов А. Г. К вопросу об адвербиализации в узбекском языке. — Ученые записки Ташкентского государственного педагогического института имени Низами, Филологический сборник, вып. второй, Ташкент, 1954.

Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, I, Аффиксация, часть I, Словообразующие аффиксы имен. Автореферат докторской диссертации, М., 1955.

Гулямов А. Г. Об удвоении звуков при аффиксации в узбекском языке. — Ученые записки ТашПИИЯ, вып. VII, Ташкент, 1961.

Гулямов А. Г. О сопутствующих явлениях при аффиксации в узбекском языке. — Научные труды ТашГУ, вып. 211, Языковедение, Ташкент, 1963.

Гулямов А. Г. О некоторых особенностях аффиксов с уменьшительно-ласкательным значением в узбекском языке. — Научные труды ТашГУ, вып. 268, Языковедение и литературоведение, Ташкент, 1964.

Гулямов А. Г. Об аффиксе *-лик* в узбекском языке. — Научные труды ТашГУ, вып. 260, Языковедение, Ташкент, 1964.

Джурабаева М. К вопросу категории уменьшительно-ласкательности в узбекском языке. — Труды аспирантов ТашГУ им. В. И. Ленина, вып. 360, Литература и языковедение, Ташкент, 1970.

Джураева Дж. Некоторые вопросы склонения глагола в современном узбекском литературном языке. — В кн. «Лингвистический сборник», Ташкент, 1971.

Джураева Дж. Категория будущего времени глагола в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1961.

Джураева Дж. Времена глагола в узбекском языке. — «Вопросы категории времени и склонения глагола в тюркских языках», Баку, 1968.

- Зияева И. Дателъный падеж в узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Самарканд, 1966.
- ✓ Иванов С. Н. Категория залога в определительных сочетаниях с формой на *-ган* в узбекском языке.—«Вопросы языкознания», 1957, № 2.
- Иванов С. Н. К вопросу о грамматической природе формы на *-ган* в современном узбекском языке.—Вестник ЛГУ, № 8, Серия истории, языка и литературы, вып. 2, Л., 1957.
- Иванов С. Н. Модальная связка *экан* и форма *эканлик* в узбекском языке.—Ученые записки ЛГУ, Серия востоковедческих наук, № 256, вып. 7, Л., 1958.
- Иванов С. Н. О соотношении узбекских форм на *-ган* и *ганлик*.—Научные доклады высшей школы, Филологические науки, 1958, № 4.
- Иванов С. Н. Прошедшее перфективное время в современном узбекском языке.—Сб. «Памяти академика И. Ю. Крачковского», Л., 1958.
- ✓ Иванов С. Н. Категория залога в причастиях узбекского языка.—В кн. «Исследования по истории культуры народов Востока», Сборник в честь акад. И. А. Орбели, М.—Л., 1960.
- ✓ Иванов С. Н. О соотношении грамматического и лексического в узбекских залогах.—Ученые записки ЛГУ, № 294, Серия востоковедческих наук, вып. 12, 1961.
- Икрамова Р. Уменьшительно-ласкательные формы имен существительных, образованные лексико-фонетическими способами.—Ташкентский государственный педагогический институт им. Низами, XIX научная конференция профессорско-преподавательского состава и аспирантов, посвященная 50-летию Великого Октября (Программа и тезисы), Ташкент, 1967.
- Икрамова Р. Модальные формы имен существительных в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1967.
- Иноятов Т. Дж. Основной и винительный падежи в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1973.
- Исхаков Ф. Г. Имена действия и состояния в современном узбекском языке (формы на *-и(ш)*, *-моқ*, *-(у)в*). Автореферат кандидатской диссертации, Самарканд, 1960.
- Камилова Х. К. О функциях винительного падежа в узбекском языке.—Ученые записки ТашПИ, Серия общественных наук, вып. 1, Ташкент, 1947.
- Коклянова А. А. Послелогои и служебные имена в узбекском языке.—Труды Института языкознания АН СССР, т. III, М., 1954.
- Коклянова А. А. Категория времени в современном узбекском языке, М., 1963.
- Кононов А. Н. Грамматика узбекского языка, Ташкент, Госиздат УзССР, 1948 (раздел «Морфология»).
- Кононов А. Н. Послелогои в современном узбекском литературном языке, Ташкент, 1951.
- Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960 (раздел «Морфология»).
- Кунгуров Р. Изобразительные слова в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1962.
- Кунгуров Р. К., Тихонов А. Н. Изобразительные слова как самостоятельная часть речи.—Вопросы теории частей речи (на материале языков различных типов), Л., Изд-во «Наука», 1968.
- Магруфов З. М. Степени сравнения прилагательных в узбекском языке.—Труды Ин-та языка и литературы АН УзССР, вып. 1, Ташкент, 1949.
- Магруфов З. М. О грамматическом строе узбекского языка.—Семинар преподавателей языковедческих кафедр вузов УзССР (Тезисы докладов), Ташкент, 1952.
- Мадрахимов А. Прилагательные новообразования в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1955.

Мухтаров Дж. Союзы в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Самарканд, 1953.

Мухтаров Дж. Словообразование в узбекском языке аффиксами таджикского языка.— Труды Узбекского гос. ун-та, вып. 77, Новая серия, Самарканд, 1958.

Мухтаров Дж. О форме с аффиксом *-ганча*.— В кн. «Лингвистический сборник», Ташкент, 1971.

Назаров К. Н. Об экспрессивно-стилистических особенностях употребления притяжательных аффиксов.— Научные труды ТашГУ, вып. 211, Языкознание, Ташкент, 1963.

Насилов Д. М. Храковский В. С. О пассивной деривации в узбекском языке.— «Советская тюркология», 1972, № 6.

Низамиддинова С. Имена числительные в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1961.

Пинхасов Я. О сочетании слов в современном узбекском литературном языке.— Материалы конференции «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е. Д. Поливанова», Самарканд, 1964.

Расулов Р. Склонение имен существительных в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, М., 1953.

Рахманбердиев К. Глаголы зрительного восприятия в узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации (661), Ташкент, Изд-во «Фан», 1968.

Решетов В. В. Современный узбекский язык, часть I, Ташкент, 1946.

Решетов В. В. О категории настоящего времени в узбекском языке.— Доклады АН УзССР, Ташкент, 1948.

Решетов В. В. Об одном узбекском падеже.— Тюркологический сборник, I, М.—Л., 1951.

Рустамов Т. Категория отрицания в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, М., 1956.

Садыкова М. С. Грамматические и стилистические особенности аспекта отрицания узбекского глагола.— «Советская тюркология», 1973, № 2.

Садыкова М. С. Слова, обозначающие цвет и окраску в узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1963.

Сайдов Ю. Формы глагола, выражающие нереальность в современном узбекском языке.— «Советская тюркология», 1971, № 1.

Салиев С. Имя действующего лица в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, М., 1956.

Санжеев Г. Д. Спорные вопросы в изучении грамматического строя узбекского языка.— В кн. «Вопросы узбекского языкознания», Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1954.

Сафаев А. С. Явления грамматической лексикализации в узбекском языке.— Научные труды ТашГУ, вып. 211, Языкознание, Ташкент, 1963.

Севортян Э. В. К соотношению грамматики и лексики в тюркских языках.— Сб. «Вопросы узбекского языкознания», Ташкент, 1954.

Сулейманов А. Х. Категория глаголов прошедшего времени в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Самарканд, 1949.

Сулейманов К. Перифрастические формы глагола, состоящие из деепричастий на *-и(б)* и вспомогательного глагола *бул* в узбекском языке.— Тезисы научной конференции профессорско-преподавательского состава Каршинского пед. ин-та, Карши, 1967.

Сулейманов К. О категории характера протекания действия глагола в узбекском языке.— Тезисы научной конференции профессорско-преподавательского состава Каршинского пед. ин-та, Карши, 1967.

Султанов С. С. Служебные слова и морфемы.— «Общественные науки в Узбекистане», 1970, № 12.

Суяров И. Местоимение в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Самарканд, 1965.

Тихонов А., Ходжаев Т., Кунгуров Р. Омонимия аффиксов в современном узбекском языке.— Труды СамГУ, Новая серия, № 45, 1965.

Турсунов У. Послелоги в узбекском языке.— Сб. «Двадцатилетний юбилей Узбекского университета», Самарканд, 1947.

Усманов С. Междометия в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1952.

Усманов С. Морфологические особенности слова в современном узбекском языке. Автореферат докторской диссертации, Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1964.

Усманов С. О морфологическом анализе слова и его грамматической форме в современном узбекском языке.— В кн. «Структура и история тюркских языков», М., 1971.

Фердаус С. А. Категория залога в узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1953.

Фазылов Э. И. О возвратном залоге в узбекском языке.— Известия АН УзССР, Серия общественных наук, 1960, № 5.

Фузаилов С. Ф. О наречии в современном узбекском языке.— Труды Среднеазиатского гос. ун-та, Новая серия, вып. XXIV, Филологические науки, кн. 1, Ташкент, 1952.

Фузаилов С. Наречие в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, М., 1953.

Халиков Қ. Глаголы движения в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Самарканд, 1967.

Хамдамов П. Нумеративы в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Самарканд, 1967.

Хамдамов Д. Ж. Морфологическое освоение русских лексических заимствований в узбекском языке.— Труды Самаркандского государственного университета имени А. Навои, Новая серия, № 139, Краткие сообщения о выполненных работах факультетов узбекской и таджикской филологии, Самарканд, 1964.

Хамдамова И. Семантические разряды имен прилагательных и их подача в толковом словаре узбекского языка, Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, Изд-во «Наука» УзССР, 1965.

Ходжаев Т. Повелительное наклонение в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Самарканд, 1963.

Ходжаев Т. Повелительное наклонение в современном узбекском языке.— Труды Самаркандского университета имени А. Навои, Новая серия, № 139, Краткие сообщения о выполненных работах факультетов узбекской и таджикской филологии, Самарканд, 1964.

Ходжиев А. Недостаточный глагол в узбекском языке. Автореферат докторской диссертации, Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1968.

Ходжиев А. Настоящее время глагола в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1959.

Ходжиев А. О порядке расположения компонентов в парных словах узбекского языка.— Сб. «Вопросы тюркологии», Ташкент, 1965.

Цалкаламанидзе А. А. Система значений и функционирование глагола «бул» в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1973.

Шакирова Н. М. К истории изучения категории числа в узбекском языке.— Ташкентский государственный педагогический институт иностранных языков имени Ф. Энгельса, Материалы научной конференции профессорско-преподавательского состава института, Ташкент, 1970.

Шамсиева М. М. Семантические группы имен существительных в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1963.

Шарипов Г. Ш. Категория глагольного вида в современном узбекском языке.— Автореферат кандидатской диссертации, М., 1955.

Шарипова Қ. А. Словообразующие суффиксы *-лик, -чилик* в узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1972.

Шахназарова М. О случаях перехода причастия в другие части речи.— Труды аспирантов ТашГУ им. В. И. Ленина, вып. 360, «Литература и языковедение», Ташкент, 1970.

Шахназарова М. О морфемах *-ган* и *-(а)р* в узбекском языке.— Труды аспирантов ТашГУ им. В. И. Ленина, вып. 360, «Литература и языковедение», Ташкент, 1970.

Щербак А. М. О методике морфологического описания языка.— «Вопросы языковедения», 1963, № 5.

Юлдашев А. А. Узбекская форма на *-ган бор* (*йўқ*) в трактовке Е. Д. Поливанова.— Материалы конференции «Актуальные вопросы современного языковедения и лингвистическое наследие Е. Д. Поливанова», т. 1, Самарканд, 1964.

Юлдашев А. А. Узбекская форма прошедшего времени *-ган бор* (*йўқ*) в трактовке Е. Д. Поливанова.— Научные доклады высшей школы, Филологические науки, 1965, № 1.

Юсуфджанов Г. Дифференциация слов, входящих в именах существительных по семантическим признакам.— Материалы XVI научной конференции Ферганского педагогического института имени Улугбека, Ташкент, 1967.

Юсупов К. Переход слов из одной части речи в другую как внутренний фактор развития языка.— Материалы XVI научной конференции Ферганского государственного педагогического института им. Улугбека, Ташкент, 1967.

## СИНТАКСИС

### Ўзбек тилидаги материаллар

Абдуллаев А. Ҳозирги замон ўзбек тилида сўз бирикмаларини ўрганиш масаласига доир.— Алишер Навоий номидаги Ўзбек давлат университетининг асарлари, Янги серия, 77-сон, Ўзбек тили кафедраси, Самарқанд, 1958.

Абдуллаев А. Воситали келишиклар ёрдами билан таркиб топган феъл сўз бирикмалари.— Ученые записки Бухарского гос. пед. ин-та им. С. Орджоникидзе, 1(5), Бухара, 1958.

Абдуллаев А. Кўмакчилар ёрдами билан таркиб топган сўз бирикмаларида ифодаланган синтактик муносабатлар.— Самарқанд университетининг илмий асарлари, Янги серия, 91-чиқариш, Филология факультети, Ўзбек тили кафедраси, Самарқанд, 1959.

Абдуллаев А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўчирма гапли конструкцияларнинг ўрганилиш тарихига оид.— Бухарский государственный педагогический институт им. С. Орджоникидзе. Материалы XII научно-теоретической конференции, Ташкент, 1967.

Абдуллаев А., Абдуллаев Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тилида гап бўлакларининг ифодаланишига доир.— Бухарский государственный педагогический институт им. Орджоникидзе, Материалы XII научно-теоретической конференции, Ташкент, 1967.

Абдуллаев А. Кўчирма гап ва унга боғлиқ терминлар.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 3-сон.

Абдуллаев А. Кўчирма гапли конструкция компонентларининг ўзаро муносабати.— Самарқанд ун-тининг асарлари, 227-сон, 1971.

Абдуллаев Ф., Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилидаги грамматик алоқанинг баъзи турлари ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 5-сон.

Абдуллаев Ф. А. Сўз бирикмалари синтаксисининг айрим масалалари.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 1-сон.

Абдуллаев Ф., Эминов М. Бошқарув системасида структур синонимлар масаласи.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1970, 3-сон.

Абдуллаев Ф., Иброҳимов Ф. Сўз бирикмасининг ривожланиши масалалари.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, 2-сон.

Абдуллаев Ф., Эшондадаев Д. Ўзбек тилида тожикча изофали бирикмалар.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 1-сон.

Абдуллаев Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тилида аниқловчиларнинг ажралмас синтактик бутунликлар билан ифодаланиши.— Бухарский государственный педагогический институт им. С. Орджоникидзе. Материалы XII научно-теоретической конференции, Ташкент, 1967.



Абдуллаев Ҳ. Ажралмас синтактик конструкциялар.— «Совет мактаби», 1968, 3-сон.

Абдуллаев Ҳ. Ажралмас синтактик конструкцияларнинг ифода усули.— «Совет мактаби», 1968, 12-сон.

Абдурахмонов Д. Сўзларнинг бошқарув муносабатлари ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960, 4-сон.

Абдурахмонов Ғ. Ажратилган иккинчи даражали бўлақлар, Тошкент, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1955.

Абдурахмонов Ғ. Қўшма гап, Тошкент, 1957.

Абдурахмонов Ғ. Қўшма гап синтаксиси асослари, Тошкент, 1958.

Абдурахмонов Ғ. Қўшма гаплар билан содда гапларнинг ўзаро фарқланишига доир баъзи бир мулоҳазалар.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1958, 3-сон.

Абдурахмонов Ғ. Эргаш гапли қўшма гаплар масаласи.— «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари» китоби, Тошкент—Наманган, 1959.

Абдурахмонов Ғ. Қўшма гаплар классификацияси.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960, 4-сон.

Абдурахмонов Ғ. Ўзбек тили синтаксисдаги мураккаб гаплар масаласига доир.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1962, 3-сон.

Абдурахмонов Ғ. А. Қўшма гап синтаксиси, ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1964.

Абдурахмонов Х. Мақоллардаги боғловчисиз қўшма гапларнинг баъзи хусусиятлари.— «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 3-китоб, Тошкент, 1961.

Абдурахмонов Х. Ўзбек халқ мақоллари тили синтаксиси.— «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», Тошкент, 1961.

Абдурахмонов Х. Боғловчисиз қўшма гапларда синтактик муносабатларни ифодалашда интонациянинг роли.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, 3-сон.

Абдурахмонов Х. Мақоллардаги боғловчисиз қўшма гапларда айрим ган бўлақларининг такрорланиши.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1962, 3-сон.

Абдурахмонов Х. Мақоллардаги боғловчисиз қўшма гаплар структурасининг баъзи хусусиятлари.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1962, 6-сон.

Абдурахмонов Х. Мақоллардаги боғловчисиз қўшма гапларнинг баъзи хусусиятлари ҳақида.— Тошкент пед ин-тининг илмий асарлари, 42-том, 1-китоб, «Тилшунослик масалалари», Тошкент, 1963.

Абдурахмонов Х. Мақоллардаги боғловчисиз қўшма гап компонентлари кесимларининг замон муносабатлари.— Тошкент педагогика институтининг илмий асарлари, 42-том, 1-китоб, «Тилшунослик масалалари», Тошкент, 1963.

Абдурахмонов Х. Боғловчисиз қўшма гаплар структураси (мақоллар асосида).— «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 5-китоб, Тошкент, 1963.

Абдурахмонов Х., Шодмонов Э. Ҳукм ва сўз-гап проблемаси.— Тошкент пед ин-тининг илмий асарлари, 87-том, 1972.

Абдурахмонов Х. Боғловчисиз қўшма гап компонентларини боғловчи воситалар.— Низомий номидаги Тошкент педагогика институтининг илмий асарлари, 42-том, 3-китоб, «Тилшунослик масалалари», Тошкент, 1964.

Абдурахмонов Х. Ўзбек халқ ижоди асарларининг синтактик хусусиятлари бўйича кузатишлар. Тошкент, 1972.

Азизова А. Ўзбек тилида шарт ва тўсқисиз эргаш гаплар, Тошкент, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1955.

Азизова А. Ҳозирги замон ўзбек тилида равишдош оборотлар масаласи.—Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, XII чиқиши, «Ўзбек тили ва педагогика масалалари», Тошкент, 1959.

Азларов Э. Ўзбек адабий тилида бир неча эргаш гапли қўшма гаплар масаласига доир.—Тошкент педагогика ин-тининг илмий асарлари, XII чиқиши, «Ўзбек тили ва методикаси масалалари», Тошкент, 1959.

Азларов Э. Бир неча эргаш гапли қўшма гапнинг айрим хусусиятлари ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, 2-сон.

Азларов Э. Бир неча эргаш гапли қўшма гап составидаги эга эргаш гапнинг айрим хусусиятлари ҳақида.— «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 2-китоб, Тошкент, 1961.

Акбаров С. Ўзбек тилида синтактик синонимлар масаласи.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, 6-сон.

Акбаров С. Ўзбек тилида синтактик синонимика масаласига доир мулоҳазалар.— Тошкент педагогика институтининг илмий асарлари, 42-том, 3-китоб, «Тилшунослик масалалари», Тошкент, 1964.

Акбаров С. Қелишкли конструкцияларнинг синонимикаси ҳақида.— Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 87-том, 1972.

Акбаров С. Қўмақчили конструкцияларнинг синонимикасига доир.— Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 87-том, 1972.

Акрамов Т. Бирикмали от кесимлар.— «Ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослиги масалалари», Наманган пед. ин-тининг асарлари, Наманган, 1967.

Акрамов Т. От кесимларнинг ўрганилиш тарихидан.— «Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар», Тошкент, 1965.

Амирова О. Сабаб ва мақсад ҳоллари ҳақида баъзи мулоҳазалар.— «Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари», Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1966.

Амирова О. Сабаб ҳолининг олмош билан ифодаланиши.— Самарқанд ун-тининг асарлари, 227-сон, 1971.

Амирова О. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сабаб ва мақсад ҳоллари.— Самарқанд университетининг асарлари, 188-сон, Самарқанд, 1971.

Асқарова М. Боғловчисиз боғланган қўшма гаплар.— «Совет мактаби», 1955, 11-сон.

Асқарова М. Сабаб ва мақсад эргаш гапли қўшма гап.— Ученые записки Ташкентского государственного педагогического института имени Низами, выпуск IV, Филология, Ташкент, 1957.

Асқарова М. Аниқловчи эргаш гаплар.— Тошкент педагогика институтининг илмий асарлари, XII чиқариш, «Ўзбек тили ва методикаси масалалари», Тошкент, 1959.

Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1960.

Асқарова М. Қўшма гапнинг кўчирма гапли тури ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, 1-сон.

Асқарова М. Айрим эргаштирувчи боғловчиларнинг гапдаги роли ҳақида.— «Совет мактаби», 1962, 10-сон.

Асқарова М. Эргашган қўшма гапларнинг синтактик синонимикаси масаласига доир.— Тошкент педагогика институтининг илмий асарлари, 42-том, 1-китоб, «Тилшунослик масалалари», Тошкент, 1963.

Асқарова М. Қўшма гап қисмларининг боғловчилар орқали бирикиши.— Тошкент педагогика институтининг илмий асарлари, 42-том, 1-китоб, Тошкент, 1963.

Асқарова М., Саидниёзов А., Салимова Т. Кўчирма гап билан автор гапини бириктирувчи воситалар.— Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 87-том, 1972.

Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тилида эргашин формалари.— Тошкент педагогика институтининг илмий асарлари, 42-том, 3-китоб, «Тилшунослик масалалари», Тошкент, 1964.

Асқарова М. Нисбий сўз ва изоҳланувчи сўзларнинг эргашган қўшма гап компонентларини бириктиришдаги роли.— «Совет мактаби», 1965, 6-сон.

Асқарова М. Ўзбек тилида эргашин формалари ва эргаш гаплар, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1966.

Ашурова Д. Ўзбек тилидаги уюшган ва уюлмаган аниқловчиларга доир.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1958, 2-сон.

Ашурова Д. Уюшган тўлдирувчилар.— «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари» китоби, Тошкент—Наманган, 1959.

Ашурова Д. Уюшиқ бўлақларда боғловчиларнинг қўлланишига доир.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960, 2-сон.

Ашурова Д. У. Уюшиқ ҳолларга доир.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, 3-сон.

Ашурова Д. У. Уюшиқ ҳолларнинг таркиби ва мазмун турлари.— «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 3-китоб, Тошкент, 1961.

Ашурова Д., Ўбаева Ф., Болтабоева Ҳ. Гапнинг уюшган ва ажратилган бўлақлари, Тошкент, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1962.

Аҳмедов А. Ўзбек тилида ўрин ва пайтни аниқлашга қаратилган сўроқ гаплар.— «Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар», 1965.

Аҳмедов А. Махсус интонацияли сўроқ гапларнинг структураси.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, 3-сон.

Аҳмедова О. Баъзи синтактик синонимларнинг структураси ҳақида.— «Совет мактаби», 1968, 12-сон.

Бобоева А. Тўлиқсиз гапларни ўрганилиш тарихидан.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1966, 5-сон.

Бобоева А. Тўлиқсиз гапларнинг табиати ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1967, 6-сон.

Бобоева А. Газета тилидаги бир синтактик ҳолат ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, 3-сон.

Бобоева А. Газета сарлавҳалари ҳақида («Совет Ўзбекистони» газетаси мисолида).— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 2-сон.

Бозорбоев Н., Шоазизов Ш. Пайт-миқдор муносабатини ифодаловчи феълли мураккаб сўз бирикмалари (қозоқ ва ўзбек тиллари материаллари асосида).—Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 87-том, 1972.

Болтабоева Ҳ. Ажратилган бўлақлар ва уларнинг маъно функциялари, Фарғона, 1957.

3. Болтабоева Ҳ. Ажратилган изоҳловчилар.— Фарғона педагогика институтининг илмий асарлари, Фарғона, 1957.

4. Болтабоева Ҳ. Ажратилган аниқловчилар.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1959, 1-сон.

5. Болтабоева Ҳ. Ажратилган изоҳ маъносидаги ҳоллар.— «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари» китоби, Тошкент—Наманган, 1959.

Болтабоева Ҳ. Содда-мураккаб гап.— Тошкент чет тиллар педагогика институти профессор-ўқитувчилар илмий-назарий конференцияси материаллари, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1967.

Болтабоева Ҳ. Мураккаблашган содда гаплар ва унинг бўлақларига доир.— Тошкент чет тиллар педагогика институти профессор-ўқитувчилар илмий-назарий конференцияси материаллари, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1968.

Болтабоева Ҳ. Равишдош типда ажратилган бўлақлар.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 6-сон.

Болтабоева Ҳ. Ўзбек тилида мураккаблашган содда гаплар, Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1969.

6. Болтаев М. Қаратқич аниқловчи.— «Совет мактаби», 1965, 6-сон.

7. Жуманиёзов Р. Ўзбек тилида сифатдош аниқловчилари. Тошкент, 1945.

Зиёева И. Жўналиш келишиги формасидаги сўзларнинг ҳол вазифасида

келиши.—Труды Андижанского гос. пед. ин-та, т. 10, Андижан, 1964.

8. Зиёева И. Жўналиш келишиги формасидаги сўзларнинг тўлдирувчи вазифасида келиши.—Труды Андижанского гос. пед. инс.-та, т. X, Андижан, 1964.

Иброҳимова Ф. От бошқарувининг айрим масалалари.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 2-сон.

Иброҳимова Ф. Сифат бошқаруви.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 6-сон.

Исматуллаев Х. Сўроқ гаплар классификацияси ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1964, 6-сон.

Исматуллаев Х. Қузатилган мақсадга кўра гап турларининг баъзи интонацион хусусиятлари.— «Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар», Тошкент, 1965.

Исмаатуллаев Х. Х. Риторик сўроқ гаплар.— Тошкент университетининг илмий асарлари, 268-китоб, Тошкент, 1965.

Исмаатуллаев Х. Х. Сўроқ гапларнинг баъзи хусусиятлари ҳақида.— Тошкент университетининг илмий асарлари, 327-китоб, «Ўзбек филологияси масалалари», Тошкент, 1970.

Исроилов О. Кўчирма гапнинг автор гапига нисбатан позиция ўрни.— Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 139-чиқариш, Самарқанд, 1964.

Исроилов О. Кўчирма гап ҳақида.— «Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари», Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1966.

Исроилов О. Кўчирма ва ўзлаштирама гапнинг айрим хусусиятлари.— «Совет мактаби», 1968, 7-сон.

Исроилов О. Кўчирма гапларнинг юзага келишида нутқий феълларнинг роли.— Самарқанд университети ўқитувчи-профессорларининг 1966 йилги XXIV илмий конференцияси материаллари, Филология серияси, Самарқанд, 1969.

Исроилов О. Кўчирма гапли эргашган қўшма гап ҳақида.— Самарқанд университетининг ўқитувчи-профессорларининг 1966 йилги XXIV илмий конференцияси материаллари, Филология серияси, Самарқанд, 1969.

Исроилов О. Кўчирма гапли мураккаб қўшма гап.— «Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари», II серия, Самарқанд, 1969.

Исроилов О. Кўчирма гап конструкцияларида автор гапининг стилистик функцияси.— Материалы XXIII научной конференции профессорско-преподавательского состава СамГУ им. Алишера Навои по итогам выполнения научно-исследовательских работ за 1965 год, Серия филологических наук, Самарқанд, 1966.

Исроилов О. Ҳозирги замон ўзбек тилида ўзиники бўлмаган кўчирма гап.— Самарқанд ун-ти асарлари, Янги серия, 188-сон, «Ўзбек тилшунослиги масалалари», Самарқанд, 1971.

Исроилов О. Ўзиники бўлмаган кўчирма гапларнинг бадий нутқ системасидаги ўрнига доир.— Самарқанд ун-ти асарлари, Янги серия, 188-сон, «Ўзбек тилшунослиги масалалари», Самарқанд, 1971.

Исроилов О. Ўзиники бўлмаган кўчирма гапларнинг баъзи бир хусусиятлари.— Самарқанд ун-тининг асарлари, 188-сон, 1971.

Исроилов О. Ўзга гап ҳақида.— Самарқанд ун-ти асарлари, 227-сон, 1971.

Исҳоқов Ф. Ҳозирги замон ўзбек тилида иловали конструкциялар.— «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 2-китоб, Тошкент, 1961.

Камол (ов) Ф. Қўшма гапларга доир масалалар, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1955.

Каримов Ф. Ўзлаштирама гап.— «Совет мактаби», 1965, 4-сон.

Комилова Х. Ўзбек тилидаги тўлдирувчилар ҳақида.— Тил ва адабиёт институти асарлари, 1-китоб, Тошкент, 1949.

Комилова Х. Ганда сўзларнинг боғланиши, Тошкент, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1955.

Комилова Х. Ўзбек тилида сўз бирикмаси масаласига оид.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1959, 4-сон.

Мамадов Х., Бердиалиев А. Сўз бирикмаларида мослашув ҳодисаси борми?— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 3-сон.

Мамажанов А. Ўзбек тилида периодлар.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, 5-сон.

Маматов А. Ажратилган иккинчи даражали бўлақлар масаласига доир.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 2-сон.

Маматқулова Т. Ажратилган бўлақлар.— «Совет мактаби», 1954, 1-сон.

Маскопов Б. Ўзбек тилидаги илова конструкциялар ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1970, 6-сон.

Маскопов Б. Ўзбек тилшунослигида илова конструкциялар масаласи.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 5-сон.

Мелиев К. Қаратқичли конструкция формасидаги баъзи оборотлар.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 4-сон.

Мирзакаримова У. Дарак гапларнинг интонацияси.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 1-сон.

Мухторов А. Эргаштирувчи боғловчиларнинг содда гап составида қўлланиши.— Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 129-чиқариш, «Ўзбек тилшунослиги масалалари», Ўзбек тилшунослиги кафедраси, Самарқанд, 1963.

Муҳамедова Д. Умумлаштирувчи конструкциялар ҳақида.— Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 98-том, 1972.

Муҳамедова О., Шоазизов Ш. Эганинг бир ёки бирдан ортиқ сўз формалари билан ифодаланиши.— Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 87-том, 1972.

Мўминова М. Равиш ҳоли ҳақида баъзи бир мулоҳазалар.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1963, 6-сон.

Мўминова М. Равиш ҳолининг сифат билан ифодаланишига доир.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1964, 5-сон.

Мўминова М. Равиш ҳолининг от билан ифодаланиши.— «Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари», Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1966.

Мўминова М. Миқдор ҳоли ҳақида.— Самарқанд университетининг асарлари, 188-сон, Самарқанд, 1971.

Мўминова М. Миқдор ҳолининг ифодаланиши ҳақида.— Самарқанд ун-тининг асарлари, 188-сон, 1971.

Мўминова М. Равиш ҳолининг сифатдош формалари билан ифодаланиши.— Самарқанд ун-тининг асарлари, 188-сон, 1971.

Ниёзов Д. Нутқ интонациясини текширишнинг экспериментал-фонетик методикаси.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, 1-сон.

Ниёзов Д. Номлаш ҳақида.— «Совет мактаби», 1970, 9-сон.

Нурмаханова А. Н. Тасдиқни билдирувчи дарак гаплар.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1964, 2-сон.

Омилхонова М. Мақсад ва сабаб эргаш гапли қўшма гаплар.— «Совет мактаби», 1965, 6-сон.

Омонтурдиев Ж. Қесимни ўрганиш тарихидан — Тошкент педагогика институтининг илмий асарлари, 42-том, 3-китоб, «Тилшунослик масалалари», Тошкент, 1964.

Омонтурдиев Ж. Қесимнинг структурасига кўра классификацияси.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, 4-сон.

Омонтурдиева Ж. Қесимнинг ифодаланишига кўра классификацияси.— «Совет мактаби», 1965, 6-сон.

Омонтурдиев Ж. Бўлак ичида бўлак.— «Совет мактаби», 1968, 7-сон.

Омонтурдиев Ж. Синтактик қайта бўлиниш.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 3-сон.

Пинхасов Я., Шукруллаев Н. Ҳозирги ўзбек адабий тилида синтагма масаласига доир баъзи мулоҳазалар.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1964, 6-сон.

Пўлатов А. Воситасиз тўлдирувчи.— «Совет мактаби», 1965, 4-сон.

Пўлатов А. Ҳол ва унинг ифодаланиши.— «Совет мактаби», 1965, 6-сон.

Пўлатов А. Мақсад ҳоли тўғрисида.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 5-сон.

Пўлатов А. Миқдор-даража ҳоли.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1970, 1-сон.

Равшанова С. Боғланган қўшма гапларда зидлов боғловчилари билан бириккан содда гапларнинг фикрий муносабатлари ҳақида.— Доклады научно-теоретической конференции 1957 года, Бухара, 1957.

Равшанова С. Боғланган қўшма гапларнинг структураси.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1962, 1-сон.

Равшанова С. Боғланган қўшма гап такрибида сўроқ гаплар.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 2-сон.

Равшанова С. Дарак ва сўроқ гапдан таркиб топган боғланган қўшма гаплар.— Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 98-том, 1972.

Расулов И. Шахс термини ҳақида (Бир составли гаплар доирасида).— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», тўплам (Қўқон пед. ин-ти), 3-чиқиши, Тошкент, 1971.

Расулов И. Атов гап ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 2-сон.

Расулов И. Номинатив ва тўлиқсиз гапларнинг ўзаро фарқига доир.— «Совет мактаби», 1973, 2-сон.

Расулов И. Бир составли гаплар ва уларнинг ўзига хос белгилари.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», тўплам (Қўқон педагогика институти), Тошкент, 1971.

Расулов И. Бир составли гаплар таснифи.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 4-сон.

Расулов И. Сўз-гаплар ҳақида.— Тошкент ун-тининг илмий асарлари, «Ўзбек тилшунослиги масалалари», 433-чиқиши, Тошкент, 1973.

Расулов И. Инфинитив гап ҳақида.— Тошкент, ун-тининг илмий асарлари, «Ўзбек тилшунослиги масалалари», 443-чиқиши, Тошкент, 1973.

Расулов И. Предикативлик ва модаллик ҳамда уларнинг ўзаро муносабатига доир.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, 4-сон.

Расулов И. Содда гаплар структура асосининг таркибига кўра классификацияси.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1970, 1-сон.

Расулов И. Бир составли гапларнинг грамматик хусусиятларига доир.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1970, 6-сон.

Расулов И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бир составли гаплар, Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1974.

Раҳматуллаев Ш. У. Фейл фразеологик бирикларда мослашув,— Тошкент университетининг илмий асарлари, 260-чиқариш, Тилшунослик, Тошкент, 1964.

Раҳматуллаев Ш. Гапга, бирикмага доир баъзи тушунча ва терминлар.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 6-сон.

Рустамов Т. Ҳозирги замон ўзбек тили гап бўлакларида инкорнинг ишлатилиши.— «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари» китоби, Тошкент—Наманган, 1959.

Рустамов Ҳ. Эргаш гапларнинг таснифига оид баъзи масалалар.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1959, 3-сон.

Рустамов Ҳ. Тўлдирувчи эргаш гапнинг мазмунига кўра турлари.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960, 2-сон.

Рустамов Ҳ. Ўзбек адабий тилида тўлиқсиз гаплар ва уларнинг стилистикасига оид баъзи масалалар.— Материалы XIV научной конференции Ферганского Государственного педагогического института, Тошкент, 1967.

Рўзиқулова М. Идеомаларнинг синтактик функцияси.— Самарқанд ун-тининг асарлари, 188-сон, 1971.

Саидниёзов А. Кўчирма гап тузилишининг баъзи хусусиятлари,—Тошкент, пед. ин-тининг илмий асарлари, 87-том, 1972.

Саидниёзов А. Ўзбек тилида кўчирма гапнинг айрим турлари ҳақида.— Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 98-том, 1972.

Саидниёзов А. Қўш кўчирма гапларнинг тузилиши хусусиятлари ҳақида.— Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 87-том, 1972.

Саидниёзов А. Кўчирма гапнинг даражаланиши.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 5-сон.

Саидов У. Кўмакчилар билан бирикиб келган сўзларнинг синтактик функцияси.— Тошкент ун-тининг илмий асарлари, 443-чиқиши, 1973.

Саидов У. *Билан, учун* кўмакчили бирикмаларнинг қўлланиши ҳақида.— «Совет мактаби», 1973, 9-сон.

Саидова Р. Изоҳловчининг грамматик табиати.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 3-сон.

Сайфуллаев А. Р. Ҳозирги замон ўзбек тилида ундалма.— Доклады научно-теоретической конференции Бухарского гос пед. ин-та, Бухара, 1957.

Сайфуллаев А. Р. Ундалманинг лексик-семантик хусусиятлари ҳақида.— Алишер Навоий номидаги Ўзбек давлат университетининг асарлари, Янги серия, 17-сон, Ўзбек тилшунослиги кафедраси, Самарқанд, 1958.

Сайфуллаев А. Ундалманинг умумий характеристикаси.— Самарқанд университетининг асарлари, Янги серия, 102-чиқарилиш, Ўзбек тилшунослиги кафедраси, Самарқанд, 1960.

Сайфуллаев А. Ундалманинг грамматик-лексик ифодаланиши.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960, 3-сон.

Сайфуллаев А. Р. Кириш бўлакнинг лексик-семантик хусусиятлари.—«Совет мактаби», 1963, 12-сон.

Сайфуллаев А. Кириш бўлакнинг морфологик-синтактик ифодаланиши.—«Совет мактаби», 1965, 10-сон.

Сайфуллаев А. Р. Гапнинг учинчи даражали бўлаклари.—«Совет мактаби», 1967, 1-сон.

Сайфуллаев А. Р. Кириш бўлаklar ва кириш гапларнинг структураси ҳақида.—Педнаук илмий асарлари, Тошкент, УзССР «Фан» нашриёти, 1966.

Сайфуллаев А. Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кириш бўлак, Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1972.

Сайфуллаев А. Р. Ажратилган бош бўлаklar.—«Совет мактаби», 1969, 1-сон.

Сафоев А. Ўзбек тилида бир ва икки составли гапларнинг бош бўлаklари.—Сборник научных трудов аспирантов САГУ им. В. И. Ленина, вып. IV, Тошкент, 1958.

Сафоев А. Синтактик конструкциянинг компоненти тўғрисида.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 2-сон.

Солихўжаева С. Субъектив баҳо ифодаловчи эмоционал гаплар.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 3-сон.

Сулаймонов А. Ҳ. Ўзбек тилида атов гап, ундалма ва вокатив гаплар.—Алишер Навоий номидаги Ўзбек давлат университетининг асарлари, Янги серия, 66-сон, Ўзбек тилшунослиги кафедраси, 1956.

Сулаймонов А. Ифода мақсадига кўра гап турлари.—Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 91-чиқариш, Филология факультети, Ўзбек тили кафедраси, Самарқанд, 1959.

Сулаймонов А. Мустақил гаплар ўртасида маъно муносабатлари.—«Совет мактаби», 1966, 5-сон.

Сулаймонов А. Содда гап.—«Совет мактаби», 1968, 6-сон.

Сулаймонов А. Гапнинг уюшиқ бўлаklари ҳақида.—«Совет мактаби», 1970, 12-сон.

Тошалиев И. Киритмалар ҳақида.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 4-сон.

Тошалиев И. Кириш ва киритмаларни чегаралаш ҳақида.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 1-сон.

Тошалиев И. Киритмаларнинг семантик-стилистик функциялари ҳақида.—Тошкент Давлат ун-ти аспирантларининг илмий ишлари, Филология, 348-чиқиши, Тошкент, 1969.

Тошалиев И. Киритмаларнинг ажратилган бўлаklar билан муносабати ва улардан фарқи.—Тошкент университетининг илмий асарлари, 362-чиқиши, «Ўзбек филологияси масалалари», Тошкент, 1970.

Тошалиев И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида киритмаларнинг маъно ва стилистик функцияси.—Тошкент ун-ти илмий асарлари, 427-чиқиши, 1972.

Тошалиев И. Киритмаларнинг нутқ таркибидаги ўрни.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, 4-сон.

Турғунов Т. Ўзбек тилида ажратилмас бўлаklar.—Тезиси XV научной конференции Ферганского государственного педагогического института, Фергана, 1966.

Турғунов Т. Ажралмас бўлаklar.—«Совет мактаби», 1968, 1-сон.

Тўйчибоев Б. От бирикмалар синонимикаси ва уларнинг маъно турлари.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 1-сон.

Тўйчибоев Б. Синтактик синонимларнинг лексик ва морфологик синонимлар билан муносабати.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 6-сон.

Тўйчибоев Б. Баъзи синтактик синонимлар ҳақида.—«Совет мактаби», 1973, 2-сон.

Убаева Ф. С. Гапнинг уюшиқ бўлаklари ҳақида.—Доклады научно-теоретической конференции Бухарского гос. пед. института им. С. Орджоникидзе, Бухара, 1957.

Убаева Ф. С. Уюшиқ бош бўлаklarнинг гап ичида ўринлаштириш тартиби масаласи.—Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 91-чиқариш, Филология факультети, Ўзбек тили кафедраси, Самарқанд, 1959.

Убаева Ф. С. Ухшатиш ҳоли.—Тошкент ун-тининг илмий асарлари, «Ўзбек филологияси масалалари», «Фан» нашриёти, Тошкент, 1968.

Убаева Ф. С. Шарт ва тўлиқсизлик ҳоллари.—«Совет мактаби», 1968, 4-сон.

Убаева Ф. Урин ҳоли.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 3-сон.

Убаева Ф. Ҳол ва тўлдирувчининг чегараси масаласи.—Тошкент университетининг илмий асарлари, 362-чиқиши, «Ўзбек филологияси масалалари», Тошкент, 1970.

Убаева Ф. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳол категорияси, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1972.

Усмонов С. Ундов-гаплар, Тошкент, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1955.

Холиёров Х. Ҳозирги замон ўзбек тилида от сўз бирикмаларининг ўрганилиши.—Самарқанд ун-тининг асарлари, Янги серия, 139-чиқариш, Самарқанд, 1964.

Холиёров Х. Сўз бирикмаси ва синтагма.—Самарқанд университетининг асарлари, Янги серия, 148-чиқиши, Самарқанд, 1965.

Холиёров Х. Ҳозирги замон ўзбек тилида сўз бирикмаси.—«Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар», Тошкент, 1965.

Хўжаев Т. «Яхши» типдаги сўзларнинг гапда ҳол вазифини қўлланилишига доир.—Самарқанд университети асарлари, Янги серия, 102-сон, Ўзбек тилшунослиги кафедраси, Самарқанд, 1960.

Шарипов М. Ўзбек тилида кўчирма ва ўзлаштирма гап, Тошкент, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1955.

Шарипов М. К. «Деган» сифатдошининг синтактик функциялари ҳақида.—Наманган педагогика институтининг илмий асарлари, 3-чиқариш, 1957.

Шоазизов Ш. Бирикмали гап бўлаклари ҳақида баъзи мулоҳазалар.—Тошкент пед. институтининг илмий асарлари, «Тилшунослик масалалари», Тошкент, 1970.

Шоазизов Ш. Бош бўлақларнинг алоқа тури ва уларнинг коррелятив алоқа характери.—Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 98-том, 1972.

Шоазизов Ш. Эга ҳақида баъзи мулоҳазалар.—Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 87-том, 1972.

Шодмонов Э. Ҳозирги ўзбек тилидаги сўз-гаплар ҳақида баъзи мулоҳазалар.—Қарши пед. ин-тининг илмий асарлари, 17-китоб, 1965.

Шодмонов Э. Сўз-гап компонентли қўшма гаплар.—Профессор-ўқитувчилар илмий конференциясининг тезислари (Қарши пед. институти), Қарши, 1967.

Шодмонов Э., Абдурахмонов Х. Сўз-гап ва тўлиқсиз гап.—Тошкент пед. ин-тининг илмий асарлари, 87-том, 1972.

Шодмонов Э. «Ҳа»нинг синтактик табиати.—Профессор-ўқитувчилар илмий конференциясининг тезислари (Қарши пед. институти), Қарши, 1967.

Шодмонов Э. Сўз-гапларнинг баъзи хусусиятлари.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 2-сон.

Шодмонов Э. Сўз-гапларда интонация масаласига доир.—Қарши педагогика институти профессор-ўқитувчилари VII илмий конференциясининг материаллари, Самарқанд—Қарши, 1970.

Шодмонов Э. Саломлашиш, сўрашиш ва хайрлашишда қўлланадиган сўз-гаплар.—Қарши педагогика институти профессор-ўқитувчилари VII илмий конференциясининг материаллари, Самарқанд—Қарши, 1970.

Шоҳназарова М. Сифатдош кесимнинг баъзи бир хусусиятлари ҳақида.—Тошкент университетининг илмий асарлари, 367-чиқиши, «Ўзбек филологияси масалалари», Тошкент, 1970.

Шоҳназарова М. Сифатдош кесимларда икорнинг ифодаланишига доир.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1970, 4-сон.

Шоҳназарова М. Сифатдош аниқловчиларда даражанинг контекстуал ифодаланиши.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 3-сон.

Эгамбердиев В. Сифатдошлар билан ифодаланган от содда кесим ҳақида.—«Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар», Тошкент, 1965.

Эгамбердиев В. Бўғламаларга доир баъзи мулоҳазалар.—Профессор-ўқитувчилар илмий конференциясининг тезислари (Қарши пед. институти), Қарши, 1967.



Эгамбердиев В. Қесим таърифи ҳақида баъзи мулоҳазалар.— Профессор-ўқитувчилар илмий конференциясининг тезислари (Қарши пед. институти), Қарши, 1967.

Ядиханова Т. С. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги сўроқ гапларда сўз тартиби.— Қарши пед. ин-тининг илмий асарлари, 17-китоб, 1965.

Ядиханова Т. С. Ҳозирги ўзбек тилида ундов гап ва унда сўз тартиби.— Қарши пед. ин-тининг илмий асарлари, 17-китоб, 1965.

Ядиханова Т. С. Ҳозирги ўзбек тилида бўйруқ гаплар.— Профессор-ўқитувчилар илмий конференциясининг тезислари (Қарши пед. институти), Қарши, 1967.

Ядиханова Т. С. Ҳозирги ўзбек адабий тилида эмоционал гапларнинг ўрганилишига доир.— Қарши педагогика институти профессор-ўқитувчилари VII илмий конференциясининг материаллари, Самарқанд—Қарши, 1970.

Уринбоев Б. Вокатив маъноларнинг бошқа формалар билан ифодаланиши.— Труды Самаркандского государственного университета имени А. Навои, Новая серия, № 139, Краткие сообщения о выполненных работах факультетов узбекско-таджикской филологии, Самарқанд, 1964.

Уринбоев Б. Вокатив гаплар ҳақида баъзи мулоҳазалар.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1964, 3-сон.

Уринбоев Б. Ҳозирги ўзбек тилида вокатив категория, Тошкент, 1972.

Қодиров И. Тўлиқсиз қўшма гаплар ҳақида.— «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 2-китоб, Тошкент, 1961.

Қўнғуров Р. Ҳозирги замон ўзбек тилида тасвирий сўзларнинг синтактик функциялари.— «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар», 1961, 3-сон.

Ғойибов С. Сабаб муносабатининг *(и)б* формали равишдош иштирок этадиган конструкциялар билан ифодаланиши.— Научные труды Ташкентского государственного университета им. В. И. Ленина, вып. 359, «Вопросы русского и узбекского языкознания», Ташкент, 1969.

Ғойибов С. «Даб» иштирокида тузилган сабаб конструкциялари ҳақида.— Тошкент Давлат ун-ти аспирантларининг илмий ишлари, Филология, 348-чиқиши, Тошкент, 1969.

Ғойибов С. «Билан» кўмакчиси иштирокида тузилган сабаб конструкциялари.— Тошкент Давлат ун-ти аспирантларининг илмий ишлари, Филология, 348-чиқиши, Тошкент, 1969.

Ғозиев Ҳ. Ҳозирги замон ўзбек тилида эргашган қўшма гапларнинг сости.— СССР ФА Ўзбекистон филиалининг асарлари, II серия, Филология, 2-китоб, Тошкент, 1941.

Ғофуров Ҳ. Ўзбек тилида атов гаплар.— Андижон пед. институтининг илмий асарлари, т. 1, Андижон, 1954.

Ғофуров Ҳ. Ўзбек тилида атов гаплар.— Урта Осий Давлат университетининг илмий асарлари, «Ўзбек тили масалалари», Янги серия, IV чиқиши, Филология фанлари, 11-китоб, САГУ нашриёти, Тошкент, 1957.

Ғофуров Ҳ. Атов гапларда интонация ва пунктуация масалалари.— Тошкент чет тиллар педагогика институти илмий асарлари, VII чиқиши, Тошкент, 1969.

Ғофуров Ҳ. Номинатив гапларнинг эргаш гапли қўшма гап таркибидаги синтактик функциялари.— Материалы научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава Ташкентского гос. пед. ин-та иностранных языков им. Ф. Энгельса, Ташкент, 1967.

Ғулом (ов) А. Ўзбек тилида аниқловчилар. Ўзбек тили илмий грамматикаси учун материаллар, Тошкент, Ўздавнашр, 1940.

✓ Ғулом (ов) А. Ўзбек тилида сўз тартиби.— «Шарқ юлдузи», 1946, 4—5-сонлар.

Ғуломов А. Ғ. Ҳозирги замон ўзбек тилидан конспектив курс. Бўлим 4. Содда гап. Педагогика ўқитувчилар ин-тининг тил ва адабиёт факультети сирдан ўқувчи студентлари учун (Ўзбекистон ССР Маориф министрлиги), Тошкент, 1948.

✓ Ғуломов А. Ғ. Содда гап, Тошкент, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1955.

✓ Ғуломов А. Ғ., Асқарова М. А. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис. Олий ўқув юрталарининг филология факультетлари учун дарслик, Тошкент,

Ўзбекистон ССР «Урта ва олий мактаб» нашриёти, 1961 (Шу китобнинг тўлдирилган ва қайта ишланган нашри: Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис, Тошкент, Ўзбекистон ССР «Ўқитувчи» нашриёти, 1965).

Фулотов А. Ф. Ўзбек тили синтаксисининг баъзи масалалари.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 2-сон.

Ҳазратқулов А. Диалогик нутқнинг баъзи бир хусусиятлари ҳақида.— Труды Самаркандского государственного университета имени А. Навои, Новая серия, № 139, Самарқанд, 1964.

Ҳазратқулов. Тўлиқсиз гапнинг нутқ ичидаги баъзи бир хусусиятлари.— Қарши пед. институтининг илмий асарлари, 17-китоб, Қарши—Тошкент, 1965.

Ҳазратқулов А. Диалогда тўлиқсиз гаплар.— Самарқанд университети нинг илмий асарлари, 148-чиқариш, Тошкент, 1966.

Ҳазратқулов А. Диалогик нутқнинг монологдан фарқлари.— Труды СамГУ им. А. Навои, Новая серия, вып. 148, 1966.

Ҳазратқулов А. Диалогик нутқда тўлиқсиз гапларнинг баъзи бир кўринишлари.— «Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари», Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1966.

Ҳазратқулов А. Диалогик нутқда кесими тушиб қолган тўлиқсиз гаплар.— Профессор-ўқитувчилар илмий конференциясининг тезислари (Қарши пед. институти), Қарши, 1967.

Ҳайитметов К. Фразеологик бирликларда сўзлар тартиби масаласига доир.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1966, 2-сон.

Ҳайитметов К. Гапда сўзларнинг тартибини ўрганиш.— «Совет мактаби», 1966, 9-сон.

Ҳайитметов К. Инверсия ҳақида.— «Совет мактаби», 1968, 5-сон.

Ҳожиев А. Ўзбек тилида сўз бирикмалари ва қўшма сўзлар масаласи.— Урта Осиё Давлат университети студентларининг илмий ишлари, 1956.

Ҳожиев А. Кесими -р экан формасидаги пайт эргаш гапли қўшма гаплар ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1967, 1-сон.

Ҳозирги ўзбек адабий тили, 2-китоб, Синтаксис, Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1966.

### Рус тилидаги материаллар

Абдуллаев А. Глагольные словосочетания в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Самарканд, 1959.

Абдуллаев А. Глагольные словосочетания в современном узбекском языке.— В кн. «Исследования по грамматике и лексике тюркских языков», Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1965.

Абдуллаев А. Конструкция с прямой речью и сложное предложение.— Бухарский государственный педагогический институт им. С. Орджоникидзе, Материалы XIII научно-теоретической конференции, Ташкент, 1969.

Абдуллаев Х. Специфика сложного члена предложения.— Бухарский государственный педагогический институт им. С. Орджоникидзе, Материалы XIII научно-теоретической конференции, Ташкент, 1969.

Абдуллаев Х. К вопросу изучения неразложимых синтаксических конструкций.— Бухарский Государственный педагогический институт им. С. Орджоникидзе, Материалы XIII научно-теоретической конференции, Ташкент, 1969.

Абдуллаев Х. Выражение членов предложения неразложимыми синтаксическими конструкциями в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1966.

Абдурахманов Г. А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Автореферат докторской диссертации, Ташкент, 1960.

Абдурахманов Г. А. Изучение синтаксиса тюркских языков.— «Советская тюркология», 1970, № 1.

Абдурахманов Г. А. Синтаксис осложненного предложения (К некоторым спорным вопросам тюркских языков).— В кн. «Структура и история тюркских языков», М., 1971.

Абдурахманов Х. Синтаксические особенности узбекских народных пословиц. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1964.

Абражеев А. И. К вопросу о сложноподчиненном предложении в узбекском языке.— Труды Узбекского гос. ун-та им. Навои, Новая серия, вып. 79, Самарканд, 1957.

Азизова А. Г. Условный период в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Л., 1952.

Азизова А. Г. Условный период в современном узбекском языке.— Ученые записки Ташкентского государственного педагогического института имени Низами, Филологический сборник, выпуск второй, Ташкент, 1954.

Азляров И. А. Сложноподчиненное предложение с несколькими придаточными в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1962.

Акрамов Т. Именное сказуемое в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1967.

Амирова А. Обстоятельства причины и цели в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Самарканд, 1967.

Аскарлова М. А. Сложное предложение с придаточными дополнительными в современном узбекском языке.— Сб. «Вопросы описательной грамматики тюркских языков», Л., 1961.

Аскарлова М. А. Сложные предложения с придаточными причины и цели.— Ученые записки ТашГУПИ, вып. IV, Филология, Ташкент, 1957.

Аскарлова М. А. О некоторых вопросах сложного предложения в современном узбекском языке.— Труды Ташкентского гос. университета им. В. И. Ленина, Филологические науки, 12 том, Ташкент, 1962.

Аскарлова М. А. К вопросу о придаточных предложениях в узбекском языке.— Научные труды ТашГУ, вып. 211, Языкознание, Ташкент, 1963.

Аскарлова М. А. Способы подчинения и типы придаточных предложения в современном узбекском языке. Автореферат докторской диссертации, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1963.

Аскарлова М. К критериям придаточных предложений в современном узбекском языке.— В кн.: «Структура и история тюркских языков», М., 1971.

Ахмедов А. Вопросительные предложения в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, Изд-во «Наука» УзССР, 1965.

Ашурова Д. У. Однородные второстепенные члены предложения в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1961.

Бабаева А. Неполные предложения в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1968.

Балтабаева Х. Обособленные пояснительные члены предложения в современном узбекском языке, Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1959.

Боровков А. К. Краткий очерк грамматики узбекского языка.— «Узбекско-русский словарь», М., 1959 (Раздел «Синтаксис»).

Гафуров Х. Назывные предложения в узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1955.

Гафуров Х. Т. Номинативные предложения в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1962.

Гаяпов С. И. О причинных конструкциях с послелогом *учун*.— Материалы научной конференции профессорско-преподавательского состава ТашГУ им. В. И. Ленина, Филологические науки, Ташкент, 1967.

Гаяпов С. И. Выражения значения причины конструкциями, образованными с участием слова в исходном падеже в современном узбекском языке.— Материалы научной конференции профессорско-преподавательского состава ТашГУ им. В. И. Ленина, Филологические науки, Ташкент, 1967.

Гаяпов С. И. О причинных конструкциях, образованных с участием слова в дательном и местном падежах в современном узбекском литературном

языке.— Труды аспирантов ТашГУ им. В. И. Ленина, вып. 360, Литература и языковедение, Ташкент, 1970.

Гаюпов С. И. Способы выражения причинных отношений в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1971.

Грунина Э. А. Сложноподчиненное предложение в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, М., 1952.

Грунина Э. А. Некоторые вопросы синтаксиса сложноподчиненного предложения в современном литературном узбекском языке.— В кн. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», часть III, Синтаксис, М., Изд-во АН СССР, 1961.

Гулямов А. Определение в узбекском языке.— Известия Узбекского филиала АН СССР, 1940, № 8.

Ибрагимов С. К вопросу классификации синтаксических синонимов.— Труды Ташкентского ун-та, вып. 427, 1972.

Ибрагимова Ф. Именное управление в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1972.

Иванов С. Н. Синтаксические функции формы на *-ган* в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Л., 1957.

Иванов С. Н. Об одном источнике развития устойчивых синтаксических моделей в узбекском языке.— Ученые записки Бухарского пед. ин-та, вып. I(5), Бухара, 1958.

Иванов С. Н. Очерки по синтаксису узбекского языка (форма на *-ган* и ее производные), Л., Изд-во ЛГУ, 1959.

Игамбердыев Б. Выражение сказуемого в простых предложениях в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Самарканд, 1965.

Исматуллаев Х. Виды предложений по цели высказывания в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1965.

Исраилов А. Чужая речь в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ашхабад, 1971.

Исхакова Д. Имя существительное в роли обстоятельства места в современном узбекском языке.— Сборник научных трудов аспирантов САГУ им. В. И. Ленина, IV, Ташкент, 1968.

Камилова Х. К. К вопросу изучения словосочетания в современном узбекском языке.— Общественные науки в Узбекистане, 1961, № 1.

Коклянова А. А. Способы синтаксической связи слов в современном узбекском литературном языке (согласование и управление). Автореферат кандидатской диссертации, М., 1953.

Коклянова А. А. Глагольные словосочетания в узбекском языке.— В кн. «Исследования по синтаксису тюркских языков», М., Изд-во восточной литературы, 1962.

Коклянова А. А. Нормы согласования в современном узбекском языке.— В кн. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», часть III, Синтаксис, М., Изд-во АН СССР, 1961.

Кононов А. Н. Грамматика узбекского языка, Ташкент, 1948 (раздел «Синтаксис»).

Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960 (раздел «Синтаксис»).

Магруфов А. Придаточные предложения времени в узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1949.

Муждабаев М. М. О страдательном залоге и страдательных конструкциях в узбекском языке.— Научные труды Ташкентского университета, Новая серия, 214, Филологические науки, кн. 25, Вопросы восточной филологии, Ташкент, 1962.

Муждабаев М. М. Безлично-страдательные конструкции в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1963.

Муждабаев М. М. Безличные предложения с независимым прилагатель-

- ным в современном узбекском языке.—Научные труды ТашГУ, вып. 299, Востоковедение, Ташкент, 1964.
- Муждабаев М. М. Сравнительное безличное предложение со сказуемым типа *-дай бўлди* в современном узбекском языке.—Научные труды Ташкентского государственного университета им. В. И. Ленина, вып. 247, Иранская, тюркская, арабская филология, Лингвистика, Ташкент, 1964.
- Муждабаев М. М. Сравнительные безличные предложения со сказуемым типа *-дай туйилди* в современном узбекском языке.—Научные труды ТашГУ, вып. 410, Ташкент, 1971.
- Муждабаев М. М. Безличные предложения времени в современном узбекском языке.—Научные труды ТашГУ, вып. 410, Ташкент, 1971.
- Муждабаев М. Безлично-модальные предложения в современном узбекском языке.—Научные труды ТашГУ, вып. 229, Востоковедение, Ташкент, 1964.
- Муждабаев М. М. Неопределенно-личные предложения и некоторые типы безличных предложений в современном узбекском языке.—Материалы научной конференции профессорско-преподавательского состава ТашГУ, Ташкент, 1966.
- Муждабаев М. М. Сравнительные безличные предложения со сказуемым типа *-дай туйилди* в современном узбекском языке, выражающие воображаемые представления субъекта.—Материалы научной конференции профессорско-преподавательского состава ТашГУ им. В. И. Ленина, Филологические науки, Ташкент, 1967.
- Муждабаев М. Безлично-страдательные предложения в современном узбекском языке.—Труды ТашГУ, Новая серия, вып. 163, Филологические науки, кн. 21, Ташкент, 1967.
- Ниязов Д. М. Интонация повествования в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1969.
- Пинхасов Я. О сочетании слов в современном узбекском литературном языке.—Материалы конференции «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е. Д. Поливанова», Т. 1, Самарканд, 1964.
- Пинхасов Я. Д. О классификации сочетаний слов в современном узбекском языке:—Научные доклады высшей школы, Филологические науки, 1965, № 1.
- Равшанова С. Структура сложносочиненных предложений в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1969.
- Расулов И. Р. К вопросу изучения односоставных предложений в узбекском языке.—Ученые записки Кокандского гос. пед. института, вып. IV, Серия филологии, Коканд.
- Расулов И. Односоставные предложения в современном узбекском литературном языке. Автореферат докторской диссертации, Ташкент, 1973.
- Решетов В. В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Ташкент, 1960 (раздел «Синтаксис»).
- Рустамов Х. Сложноподчиненные предложения с придаточным дополнительным в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1960.
- Сайфуллаев Р. Р. Обращения в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Самарканд, 1960.
- Сафаев А. С. Главные члены простого предложения в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1958.
- Сафаев А. С. Главные члены простого предложения в современном узбекском языке.—Труды САГУ, Новая серия, вып. 135, Филол. науки, кн. 16, Ташкент, 1958.
- Сафаев А. С. Второстепенные члены предложения в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1969.
- Сафаев А. С. Исследования по синтаксису узбекского языка, Ташкент, 1968.
- Семигулова Д. С. Обстоятельство места и времени в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1963.

Ташалиев И. Вставочные конструкции в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1972.

Туйчибаев Б. Синонимика именных словосочетаний в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1973.

Убаева Ф. С. Однородные главные члены предложения в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Бухара, 1958.

Убаева Ф. С. Обстоятельства количества. — Материалы научной конференции ТашГУ, Гуманитарные науки, Ташкент, 1966.

Убаева Ф. С. Обстоятельство причины в узбекском языке. — Материалы научной конференции профессорско-преподавательского состава ТашГУ им. В. И. Ленина, Филологические науки, Ташкент, 1967.

Убаева Ф. С. Еще раз об однородных и неоднородных предложениях. — Материалы научной конференции профессорско-преподавательского состава ТашГУ им. В. И. Ленина, Филологические науки, Ташкент, 1967.

Уринбаев Б. Категория вокатива в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Самарканд, 1964.

Уринбаев Б. Об эволюции вокативных предложений. — «Основные проблемы эволюции языка», ч. 2, Самарканд, 1966.

Усманов С. Междометия в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1952.

Фузаилов С. Наречие в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, М., 1953.

Хазраткулов А. Употребление неполных предложений в узбекском языке. — Ученые записки Каршинского гос. пед. института, вып. XIV, Карши — Самарканд, 1964.

Хазраткулов А. Диалогическая речь в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Самарканд, 1966.

Хазраткулов А. Х. Эллиптические неполные предложения в узбекском языке. — Материалы VII научной конференции профессорско-преподавательского состава Каршинского гос. пед. института, Самарканд — Карши, 1970.

Хазраткулов А. Х. Характерные особенности диалога и отличие его от монолога. — Материалы VII научной конференции профессорско-преподавательского состава Каршинского гос. пед. института, Самарканд — Карши, 1970.

Хазраткулов А. Х. Эллиптические предложения с опущенным глагольным сказуемым. — Материалы VII научной конференции профессорско-преподавательского состава Каршинского гос. пед. института, Карши — Самарканд, 1970.

Хайитметов К. Инверсия в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, Изд-во «Фан», УзССР, 1967.

Халдарова С. М. Некоторые особенности синтаксиса диалогической речи в современном узбекском языке. — Научные труды ТашГУ, вып. 410, 1971.

Халдарова С. М. Некоторые случаи лексического повтора в узбекской диалогической речи. — Научные труды ТашГУ, вып. 410, 1971.

Халдарова С. М. Семантико-структурные особенности диалогической речи в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1974.

Халияров Х. Именные словосочетания в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Самарканд, 1966.

Шаазизов Ш. Ш. Подлежащее и его выражения в современном узбекском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1973.

Шааданов Э. Слова-предложения в современном узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1969.

Шарипов М. К. Синтаксические функции деепричастия «деб» в узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Л., 1949.

Шахназарова М. Д. Синтаксис причастия в узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1971.

Ядиханова Т. С. Порядок слов в простом предложении в узбекском языке. Автореферат кандидатской диссертации, М., 1954.

Ядиханова Т. С. Повествовательное предложение и порядок слов в нем. — Ученые записки Каршинского госпединститута, вып. 2, Карши, 1958.

## МУНДАРИЖА

Сўз боши . . . . .	3
Синтактик алоқалар ва синтактик муносабатлар . . . . .	5
Синтактик алоқа воситалари . . . . .	9
Синтактик алоқаларнинг турлари . . . . .	13
Сўз бирикмалари . . . . .	18
Отли сўз бирикмалари . . . . .	30
Феълли сўз бирикмалари . . . . .	61

### Содда гап синтаксиси

Гап . . . . .	95
Гап турлари . . . . .	99
Дарак гаплар . . . . .	99
Сўроқ гаплар . . . . .	103
Буйруқ гаплар . . . . .	108
Ундов гаплар . . . . .	111
Гапнинг бўлаклари . . . . .	114
Бош бўлаклар . . . . .	121
Иккинчи даражали бўлаклар . . . . .	139
Гапнинг уюшиқ бўлаклари . . . . .	163
Уюшиқ бўлакларнинг ўзаро боғланиши . . . . .	165
Уюшиқ бўлакли гапларда умумлаштирувчи birlikлар . . . . .	177
Гапда сўзлар тартиби . . . . .	178
Бир составли гапларнинг типлари . . . . .	184
Тўлиқсиз гаплар . . . . .	202

### Мураккаб гап синтаксиси

Ажратилган бўлаклар . . . . .	208
Ундалмалар . . . . .	259
Киризмалар . . . . .	270
Кириш гаплар . . . . .	283
Изоҳ гап ва изоҳ сўз бирикмалари . . . . .	284

### Қўшма гап синтаксиси

Умумий тушунча . . . . .	290
Қўшма гапларнинг тузилиши . . . . .	291
Боғловчисиз қўшма гаплар . . . . .	300
Боғланган қўшма гаплар . . . . .	332
Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар . . . . .	334
Бириктирув муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар . . . . .	341
Айирув муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар . . . . .	346
Сабаб-натига муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар . . . . .	350
Изоҳлаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар . . . . .	352
Эргашган қўшма гаплар . . . . .	355

Эргашган қўшма гаплар ҳақида умумий тушунча . . . . .	355
Эргаш гап билан бош гапни бириктирувчи воситалар . . . . .	361
Эргаш гаплар ва уларнинг турлари . . . . .	415
Кўчирма гапли конструкциялар . . . . .	457
Бир неча эргаш гапли қўшма гаплар . . . . .	473
Бир неча эргаш гапли қўшма гапларда ёрдамчиларнинг қўлланиши . . . . .	488
Мураккаб компонентли қўшма гаплар . . . . .	496
Аралаш қўшма гаплар . . . . .	501
Эргашган қўшма гаплар синонимикаси . . . . .	508
Ҳозирги ўзбек тили грамматикасига оид адабиётларнинг библиографик кўрсаткичи . . . . .	528

*На узбекском языке*

## Коллектив

### ГРАММАТИКА УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

т. II

### Синтаксис

*Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номи Тил ва адабиёт институти ил-  
мий совети, ЎзССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими  
томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир *Л. Эркинова*

Рассом *В. Тий*

Техмуҳаррир *А. Шепельков*

Корректорлар *Ю. Парпиева, М. Қамбарова*

Р08253. Теришга берилди 19/1-76 й. Боснига рухсат этилди 25/II-76 й. Формати 60×90<sup>1/16</sup>. Босмаҳона қозоғи №1. Босма л35,0. Қозоғ л 17,5 Ҳисоб-нашриёт, 39,0. Нашриёт № 1710. Тиражи 7000. Баҳоси 4 с. 14 т. Заказ 19.

Ўзбекистон ССР „Фан“ нашриятининг босмаҳонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.  
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.